

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNIK 10

STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA O JEVREJIMA
JUGOSLAVIJE

DUŠAN I. SINDIK - JEVREJI U PISANIM PRAVNIM SPOMENICIMA SREDNJOVEKOVNE SRBIJE • **MILICA MIHAILOVIĆ** - ARHIVSKA GRAĐA O JEVREJIMA BEOGRADA U PRVOM SVETSKOM RATU IZ ARHIVA U LAVOVU • **ДАНИЛО ШАРЕНАЦ** - ДНЕВНИК СА ПУТА ЕВАКУАЦИЈЕ ОД ДАНА 23. ОКТ[ОБРА] 1916. ЧИНОВНИКА МОША МЕВОРАХА • **TAMARA SPASOJEVIĆ** - OBRAZOVANJE I KULTURNI RAZVITAK JEVREJSKIH ŽENA U SRBIJI OD DRUGE POLOVINE 19. VEKA DO 1941. • **ŽIVANA VOJINOVIĆ** - NAJPOZNATIJI ŠABAČKI JEVREJI • **RADOVAN SREMAC** - MATIČNE KNJIGE IZRAELSKE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU • **ANNA MARIA GRUENFELDER** - NEPOŽELJNI GOSTI. ŽIDOVSKЕ IZBJEGLICE U JUGOSLAVIJI (1938-1945) • **TEODOR KOVAČ** - KONTAKTI ZATOČENIKA JEVREJSKIH KONCENTRACIONIH LOGORA U BEOGRADU SA SPOLJNIM SVETOM TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA • **MILOVAN PISARI** - FRAGMENTI HOLOKAUSTA U BEOGRADU • **FILIP KRČMAR, ALEKSANDAR STEFANOV, TIHOMIR BOGOVIĆ, ALEKSANDAR RADLOVAČKI** - GROBOVI KOJI PUTUJU, MEMORIЈALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENЈANINU • **SANJA SIMPER** - PISANI ISKAZ BERNARDA NATHANA U POVIЈESTI ŽIDOVSKЕ VЈERSKE OPĆINE U OPATIЈI IZ 1963. GODINE

BEOGRAD

2015

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ - BEOGRAD

ZBORNIK 10

JEWISH HISTORICAL MUSEUM - BELGRADE

JEWISH STUDIES 10

STUDIES, ARCHIVAL AND MEMORIAL MATERIALS

Publication was supported by the Ministry of
Culture and Information of the Republic of Serbia

Federation of Jewish Communities in Serbia

This project is implemented with the financial support of
the European Jewish Fund

Belgrade, 2015

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ - BEOGRAD

ZBORNİK 10

STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA

Objavlivanje ovog broja Zbornika pomogli su
Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije

Savez jevrejskih opština Srbije

Ovaj projekat je ostvaren uz finansijsku podršku
Evropskog jevrejskog fonda

Beograd, 2015

REDAKCIJA – EDITORIAL BOARD

Goran Babić, Branka Džidić, Milan Koljanin, Jovan Mirković,
Dušan Sindik, Nikola Šuica

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK – EDITOR IN CHIEF

Milan Koljanin

SEKRETAR REDAKCIJE – SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD

Branka Džidić

LEKTOR – PROOF READER

Jasmina Ognjenović

PREVOD REZIMEA NA ENGLLESKI JEZIK – ENGLISH TRANSLATION

Žaneta Miljanić

KOMPJUTERSKA OBRADA I PRELOM – TECHNICAL EDITOR

Željko Hrček, Beograd

TIRAŽ – PRINT RUN

500 primeraka

ŠTAMPA – PRINTED BY

LION, Beograd

ISSN 0353-0612

SADRŽAJ – CONTENTS

REČ UREDNIKA	7
EDITOR'S NOTE.....	8
Dušan I. Sindik	
Jevreji u pisanim pravnim spomenicima srednjovekovne Srbije	9
<i>Jews in written monuments of medieval Serbia</i>	<i>65</i>
Milica Mihailović	
Arhivska građa o Jevrejima Beograda u Prvom svetskom ratu iz Arhiva u Lavovu.....	71
<i>Archive material on Belgrade Jews in World War One from the archives in Lvov.....</i>	<i>91</i>
Данило Шаренац	
Дневник са пута евакуације од дана 23. окт[обра] 1916. чиновника Моша Мевораха	123
<i>Diary of the clerk Moša Mevorah from evacuation journey, as of 23 October, 1916....</i>	<i>144</i>
Тамара Спасојевић	
Образовање и културни развитак јеврејских жена у Србији од друге половине 19. века до 1941.....	145
<i>Education and cultural emancipation of Jewish women in Serbia from the second half of the XIX century until 1941.....</i>	<i>182</i>
Živana Vojinović	
Najpoznatiji šabački Jevreji	183
<i>Outstanding Jews of Šabac.....</i>	<i>256</i>
Radovan Sremac	
Matične knjige Izraelske bogoštovne opštine u Erdeviku	275
<i>The Registry Books of Israelite Religious Community in Erdevik.....</i>	<i>302</i>
Anna Maria Gruenfelder	
Nepoželjni gosti. Židovske izbjeglice u Jugoslaviji (1938–1945).....	303
<i>Undesirable guests: Jewish refugees in Yugoslavia (1938–1945).....</i>	<i>362</i>

SADRŽAJ – CONTENTS

Teodor Kovač

Kontakti zatočenika jevrejskih koncentracionih logora u Beogradu sa spoljnim svetom tokom Drugog svetskog rata 363

Contacts of Jews detained in the Belgrade concentration camps with the outside world during the WW II 374

Milovan Pisari

Fragmenti Holokausta u Beogradu..... 393

Fragments on the Holocaust in Belgrade..... 414

Filip Krčmar • Aleksandar Stefanov

Tihomir Bogović • Aleksandar Radlovački

Grobovi koji putuju, Memorijalno jevrejsko groblje u Zrenjaninu 415

The travelling graves: Memorial Jewish cemetery in Zrenjanin..... 486

Sanja Simper

Pisani iskaz Bernarda Nathana u povijesti Židovske vjerske općine u Opatiji iz 1963. godine 487

Written testimony by Bernard Nathan, given in 1963, on the history of the Jewish religious community of Opatija..... 527

PRILOZI - APPENDICES 529

Dušan Sindik

Zeev Milo, Tako je to bilo u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, s opširnim historijskim pregledom toga razdoblja 1941-1945 531

Nikola Šuica

Tkanje Portreta 535

Milan Koljanin

Sol Fridlender, Godine istrebljenja: Nacistička Nemačka i Jevreji 1939-1945 539

Nikola Šuica

Tranzitorni spomenici 544

Nikola Šuica

Sonarni potresi 548

REČ UREDNIKA

Pred čitaocima je jubilarni, deseti broj Zbornika Jevrejskog istorijskog muzeja. Izdavanje ove publikacije otpočelo je sada već daleke 1971. godine sa namerom da u njoj budu objavljivane naučne studije i istorijski izvori koji bi poslužili pisanju opšte istorije Jevreja Jugoslavije. Prvih šest brojeva Zbornika bili su tematskog karaktera i bili su posvećeni istoriji pojedinih jevrejskih zajednica, kao i njihovoj kulturi. Uporedo sa studijama, u posebnoj rubrici je objavljivana i memoarska građa. Sa sedmim brojem Zbornika odustalo se od tematskog koncepta, a od narednog broja nije postojala rubrika za memoarsku građu.

I pored radikalno promenjene političke slike jugoslovenskog prostora i stvaranja (ili obnavljanja) nacionalnih država na njenom tlu devedesetih godina prošlog veka, osnovni koncept Zbornika nije promenjen. U njemu su i dalje objavljivane studije važne za istoriju i kulturu jevrejskih zajednica na tlu Jugoslavije od prvih tragova njihovog postojanja do najnovijeg doba obeleženog tragedijom Holokausta. Objavljivane studije su i dalje bile iz raznih naučnih disciplina pri čemu je nastavljeno kritičko objavljivanje važnih istorijskih izvora. To je koncept koji je zadržan i u najnovijem broju Zbornika. U njemu je uvedena rubrika *Prilozi* jer je uočena potreba da se prate historiografska i književna produkcija, kao i umetničke manifestacije vezane za istoriju Jevreja. S obzirom na to da se objavljivanje Zbornika poklapa sa stogodišnjicom izbijanja i prve godine trajanja Velikog rata, u njemu su objavljeni i istorijski izvori vezani za učešće Jevreja u njemu čime se Redakcija pridružuje obeležavanju ovog značajnog jubileja.

Milan Koljanin

EDITOR'S NOTE

The readers have before them the jubilee tenth Compendium of the Jewish Historical Museum. The Compendium was first published back in 1971, with the intention to present scientific studies and historical sources which could be used for writing the general history of Yugoslav Jews. The first six issues of the Compendium were thematic and dedicated to the history of individual Jewish communities and their culture. The studies published in the Compendium were also accompanied by separate sections presenting memoir materials. As of the seventh edition, the thematic approach was abandoned and no longer contained the section dedicated to memoir material.

Despite the radical changes in the political scenery of the Yugoslav region and the creation (or re-creation) of national states within its territory during the 1990's, the basic concept of the Compendium remained unchanged. It continues to publish studies of relevance for the history and culture of Jewish communities in the territory of Yugoslavia from the earliest traces of their existence until the most recent times, marked by the tragedy of the Holocaust. The published studies continue to tackle various scientific disciplines and the Compendium. The section *Appendices* has been re-introduced, responding to the identified need to follow historiographic and literary productions and art events of relevance for the history of Jews. As the publication of the present Compendium coincides with the one hundredth anniversary of the outbreak of the Great War and its first year, the Compendium is Bringing historical sources related to participation of Jews in the Great War, whereby the Editorial Board joins the general efforts to mark this major jubilee.

Milan Koljanin

Dušan I. Sindik

JEVREJI U PISANIM PRAVNIM SPOMENICIMA SREDNJOVEKOVNE SRBIJE¹

Apstrakt. U jednom od svojih prvih radova akademik Sima M. Ćirković, kome sa dubokim prijateljskim poštovanjem i pijetetom posvećujem ove redove, obratio je pažnju na pomene Jevreja u izvorima za srednjovekovnu istoriju Srba.² Kada je reč o kontinentalnom delu srpske srednjovekovne države, Ćirković je bio prvi, a koliko mi je poznato i jedini srpski istoričar – medievista, koji je u XX veku ovom problemu posvetio odgovarajuću pažnju. Zato je ovo pogodna ali i za nauku korisna prilika, da pobrojim najvažnije, naglašavam: meni poznate vesti koje u pisanim srpskim srednjovekovnim izvorima pravno – istorijskog karaktera na bilo koji način govore o Jevrejima. To činim bez odgovarajućeg komentara, jer bi takav rad zahtevao mnogo više znanja, prostora i vremena. Proučavanje i komentarisanje bogoslužbenih knjiga kao i literarnih dela ovom prilikom biće izostavljeno, jer su za tu vrstu rada potrebna posebna predznanja teološke i književno – istorijske prirode.

Ključne reči: Jevreji u Srbiji u srednjem veku, njihov crkveno-pravni položaj; Nomokanon; Sintagma Matije Vlastara; Baranjski zbornik

Odavno je zapaženo da u pisanim izvorima o prošlosti srednjovekovne srpske države o Jevrejima nema mnogo pomena. Naročito je bilo uočeno, među pravno i istorijski obrazovanim Jevrejima, da tih pomena

¹Prvi deo ovoga rada sa manjim izmenama objavljen je na engleskom jeziku pod naslovom *Jews in Serbian Medieval Written sources* u zborniku radova *El Prezente Studies in Sephardic Culture MENORAH, Collection of Papers, vol. 3, Common Culture and Particular Identities: Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Balkans*, ed.: Ben Gurion University of the Negev, Moshe David Gaon Center for Ladino Culture, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Menorah 2014, 11–25. (uporedni naslov zbornika na srpskohrvatskom jeziku).

²C. Ћирковић, *Јеврејски данак у византијским обласћима*, ЗРВИ 4 (1956) 141–147.

nema u Dušanovom zakoniku.³ Po mom skromnom mišljenju, moguće je da se u srpskoj srednjovekovnoj državi smatralo da je dovoljno ono što je o njima zapisano u *Zakonopravilu (Nomokanonu) svetoga Save* (dalje: *Zakonopravilo*) i *Sintagmi Matije Vlastara* (dalje: *Sintagma*), koji su po vremenu postanka stariji od Dušanovog zakonika, te da stoga uvođenje posebnih pravnih normi o Jevrejima nije bilo potrebno.⁴ Ovde treba posebno ukazati na odredbu u *Sintagmi* kojom se u određenom slučaju Jevrejima naređuje da javno žive u skladu sa svojom verom.⁵

*

Pravno-istorijski izvori u kojima se spominju Jevreji u srednjovekovnoj Srbiji mogu po svom postanku da se podele u dve grupe. To su: 1. arhivska građa (odluke gradskih vlasti, notarski zapisi i povelje), i 2. crkveno-pravni i zakonodavni zbornici. U prvoj grupi ima malo, ponekad šturih i možda nedovoljno pouzdanih obaveštenja, ali i podataka koji čine tzv. „opšta mesta“. U drugoj grupi ima više podataka, ali su i oni, iako najčešće opšteg karaktera, veoma značajni, jer se radi o važećim srednjovekovnim pravnim normama, tj. o pozitivnim pravnim propisima toga vremena.

Podela se može načiniti i po jezičkom osnovu, tj. na izvore pisane na latinskom, italijanskom, grčkom ili srpskoslovenskom jeziku. Latinskim i italijanskim jezikom pisani su notarski akti primorskih gradova na istočnoj obali Jadranskog mora. Ovom prilikom misli se na Kotor, kao na jedini primorski grad koji je nepuna dva veka bio pod vrhovnom vlašću srpske srednjovekovne države a čiji je arhiv delimično sačuvan. U nekim ispravama srpskih vladara pisanim na grčkom jeziku takođe se pominju Jevreji. Na srpskoslovenskom jeziku pisani su dokumenti, tj. povelje srpskih vladara, crkveno-pravni i drugi zakonski zbornici.

Kada je reč o izvorima pisanim na srpskoslovenskom jeziku, treba upozoriti da se za Jevreje, počev još od *Zakonopravila*, ravnopravno upotrebljavaju nazivi: Židi, Židovi, Židovin, Izraeliti, Jevreji, Jevrejin, Judeji,

³L. Šik, *O potrebi povjesnice Jevreja u Jugoslaviji*, Jevrejski almanah I, Vršac 1925, spominje Jevreje u Dušanovom zakoniku, pri čemu je verovatno imao u vidu celokupno Dušanovo zakonodavstvo u koje spada i *Sintagma Matije Vlastara*, gde ima dosta pomena o Jevrejima.

⁴Za osnovne podatke o izrazu NOMOKANON cf. *Лексикон српској средњеј века* 446–449. (Т. Суботин-Голубовић). О *Sintagmi* v. bibliografske podatke u par. 21.

⁵*Sintagma*, 90–91.

Judejin, koje prate i odgovarajući prisvojni pridevi, a veoma retko i glagoli kao npr. *židovstvovati*.

Ovom prilikom objavljuju se samo izvodi iz spomenutih izvora, tek toliko da se vidi da postoje i da što je više moguće budu sakupljeni na jednom mestu a sve u cilju da se stekne opšti utisak o mogućnostima i pravcima daljih istraživanja prošlosti Jevreja na našem tlu. Pri tome su, u Prilozima koji slede, zapisana sva starozavetna jevrejska imena, nazivi praznika, naslovi književnih dela koja čine sastavni deo Svetog pisma Starog zaveta, toponimi i pojmovi koji ukazuju na jevrejsko poreklo, od kojih veliki deo živi i danas.

Smatrao sam da je dobro da u slučajevima gde se pojedine reči i pojmovi pišu na razne načine i u prevodu ostavim izvorni način pisanja na svakom mestu (Paska=Pasha i sl.). Isto tako, gore spomenuti nazivi navedeni su u transkripciji uobičajenoj u našem savremenom jeziku.

* * *

Najstarija poznata vest koja, doduše posredno, svedoči o prebivanju Jevreja na teritoriji srednjovekovne Srbije jeste odluka kotorskog gradskog veća iz januara 1186. god., koja spominje roba „koji drži subotu“ (seruus qui habet sabbatum).⁶ Tridesetak godina kasnije (1202–1215?) u Kotoru se spominje žensko ime *Judea*.⁷ Sledeći spomen je u povelji kralja Stefana Radoslava iz 1230. god.: come scrive nel suo Evangelio san Zuane el documento de Jesu Christo alli Zudei vegnando da lui li ammaestrava la salute nostra dizando: “Se vui osservarete li miei precepti, per certo sarete li miei discipuli...”⁸

⁶Dokument je odavno poznat i objavljen je više puta. Up.: A. Соловьев, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926, 2–3, са старијим издањима. Међутим, наведено место је изазивало забуну, јер су досадашња издања приређивана према Зборнику, који се чува у Архиву HAZU под signaturom II b 21, где је prepisivač, почетком XVIII века, погрешно прочитао и написао *jubbatum* umesto sabbatum. Korigovani tekst prvi put objavljen je u seriji Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књ.1: *Писци средњовековној латинишејџа*, приредио Д. И. Синдик у сарадњи са Горданом Томовић, Цетиње 1996, 159–160. Odgovarajući komentar v. u : Синдик, Симеон Мироточиви, САНУ, Београд 2000, 115–119.

⁷D. Sindik, *Jevreji u srednjovekovnom Kotoru?* Zbornik Jevrejskog muzeja u Beogradu 7 (1997), 102–104.

⁸Smičiklas, *Diplomatički zbornik* III, 332–334, No 292; В.Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких њовела и њисама Србије, Босне, Дубровника (dalje: Зборник ћириличких њовела)* књ. I, Београд 2011, br. 24, red 20.

Na početku srpskog prevoda hrisovulje cara Andronika II iz 1299. godine govori se o Izraelitima kao da nisu oni jedini na koje je Bog izlio svoju milost: † Паки же уюд(е)семь и славѣ Б(о)гъ помаза [сѣ]цихъ б(о) ж(ь)ствомъ. не тѣкмъ Из(раи)льти кдине. кже сѣть прѣвнї ждрѣви кго. нь вбауе и кзикомъ показати свше ул(о)в(ѣ)-колювик и сп(а)сеник...⁹

U Svetostefanskoj hrisovulji (1313–1316) okrivljuju se Jevreji za kamenovanje svetog Stefana Prvomučenika: Сиа же кго шбецан на ап(о)с(то)л(о)мъ проповеда-юцимъ. невѣрни Жидове каменикмъ побиваху Стефана...¹⁰

Varijanta imena Judea – Juda, žene Bogdana Ogića, zabeležena je u Kotoru 1334.¹¹

Posle podataka o Kotoru, konkretne vesti o Jevrejima koji su živeli na teritoriji Srbije nalaze se u poveljama kralja Stefana Dušana manastiru Treskavcu (1337),¹² i manastiru Sv. Jovana Preteče na Menikejskoj gori,¹³ kao i u hrisovulji cara Stefana Dušana manastiru Svete Bogorodice u Likusadi, u Tesaliji,¹⁴ novembra 1348, indikta II: Ιουδαιον τον Αναμερην ονομαζομενον = Jevrejin po imenu Anamer, i nešto kasnije u hrisovulji cara Stefana Uroša (1361) Velikoj lavri Sv. Atanasija u Svetoj Gori.¹⁵ Povremeno se javljaju pojedinci kao službenici feudalne gospode ili poslovni ljudi. Tako je u dubrovačkim dokumentima zabeleženo ime Franka Josifovića, Jevrejina u službi gospode Rudine.¹⁶ Nepoznato je ime jednoga

⁹Korablev, *Actes de Chilandar, deuxieme partie, Actes slaves*, Византийский временник, приложение къ XIX тому, С. Петербургъ 1915, 391, No 7; *Сѵоменици за средновековнаѣа и ѣоноваѣа исѣорија на Македонија*, том I, Скопје 1975, 278–279.

¹⁰В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник ћириличких ѣовелѣа*, књ. I, No125, ред 36.

¹¹П. Палавистра, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Београд, 1998, 21; А. Mayer, *Kotorski spomenici, druga knjiga kotorskih notara, god. 1329, 1332–1337*, 200, No 809: cum domo Iude, uxoris Bogdani Ogić.

¹²...Доль евѣиски ... до рѣвица евѣискаго ... Ст. Новаковић, *Законски сѣоменици срѣских држава средњеѣа века*, Београд 1912, 668.

¹³А. Соловјев-В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, СКА, Зборник за ИЈК српског народа, Београд 1936, октобра 1345, индикта XIV, стр. 12–13, ред 90=82: οι Ιουδαιοι οи εντοσ των Ζιχων

¹⁴Isto, Хрисовуља цара Стефана Душана манастиру Богородице у Ликусади, у Тесалији, новембра 1348, индикта II, 158–159, ред 79=68.

¹⁵Х мѣсто на кк||ѣ же сѣть Евреи. дајуше на всако лѣто оузаконни тѣмъ телосъ. Isto, 494. Упор.: Јиречек-Радонић, *Историја Срба II*, 429: Izvestan prihod imali su vladaoci od zaštite Јевреја, који су као и на Западу, плаћали vladaocu izvesnu taksu.

¹⁶... по свокм(ь) члов(ѣ)кѣ по Франкѣ Иѣсифовику Јевре(и)нѣ. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1,405*, No 410. Ћирковић, н. д. 141.

od zakupaca carine glamskog srebra u Srbiji u Prištini ili Novom Brdu (?) ali je zapisano da je Jevrejin.¹⁷ Abraham iz Sirije (Abraam Siriano) trgovao je sa Dubrovčanima u Smederevu i pozajmljivao od njih novac.¹⁸ Prilikom turske opsade (tada ugarskog grada) Beograda 1456, sv. fra Jovan (Ivan) Kapistran, pozvao je u borbu za odbranu grada i Jevreje.¹⁹

* * *

Najviše se Jevreji spominju u *Zakonopravilu* i *Sintagmi*. Ovi zbornici su, najverovatnije, kompilacija ili prevod odgovarajućih vizantijskih crkveno-pravnih zbornika pa se zato na njihove podatke može (ali ne mora) gledati samo kao na istorijske pretpostavke.

Zakonopravilo je najpre fototipski objavljeno u celini a zatim, za sada delimično, štampano sa prevodom na savremeni srpski jezik, pa su njegove crkveno-pravne norme tek odnedavno u celini pristupačnije naučnoj, ali i široj javnosti,²⁰ dok je *Sintagma* poznata već čitavo stoleće pa su stoga i činjenice iz tog zbornika dugo poznate onima koji su obraćali pažnju na iste i proučavali ih.²¹

Podaci o Jevrejima u *Zakonopravilu* i *Sintagmi*, mogu se podeliti u dve grupe:

¹⁷Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ XXII (1975) 68, нап. 103. Прештампао: *Градски животи у Србији Босни (XIV-XV вијек)*, *Studia Historica collecta II*, Београд 2007, *Приштина у средњем вијеку*, 85, нап. 103: la gabella delli argenti di glama de Schiavonia di certi Zenovexi et uno Zudio i quali l, anno comprata dallo Turcho. Državni arhiv Dubrovnik, Lett. di Lev. XIII, f. 84r-84v. V.: М. Спремић, *Десјош Ђураћ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 617.

¹⁸М. Спремић, н. д. 794. Ур.: Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Десјошовине, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд 1970, 119. Ibid, 106, Ковачевић-Којић наводи трговце са надимцима *Žudio* i *Juda*.

¹⁹Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 140.

²⁰Др Миодраг Петровић, *Законоправило или Номоканон светиога Саве. Иловички ирејис 1262. Јогине*, Горњи Милановац 1991. (фототипско издање; даље: Петровић, *Законоправило*). Године 2005, у издању Историјског института, објављено је штампано издање, које су приредили Миодраг Петровић и Лјубица Штавлјанин-Ђорђевић, под насловом *Законоправило Светога Саве 1*. Ово издање доноси изворни текст Иловичког преписа са упоредним преводом на савремени српски језик од листа 1а до листа 249б.

²¹Ст. Новаковић, *Матије Властара Синџајмај, Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила - словенски превод времена Душанова*, СКА, Зборник за ИЈК српског народа, Прво одељење, књ. IV, Београд 1907, (даље: *Синтагмат*). Овај важан извор недавно преведен на савремени српски језик: *Матија Властар, Синтагма*, ед. Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVIII, Београд 2013, (даље: *Синтагма*).

a) na one koji, prema hrišćanskom učenju, govore o preuzimanju ili o odbacivanju pojedinih vrednosti Staroga zaveta i b) na one koji govore o odnosima pripadnika dve religije, pri čemu je posebna pažnja obraćena na odgovarajuće ponašanje hrišćana.

Najveći deo odredbi sadržanih u *Zakonopravilu* i *Sintagmi* govori o zabranama održavanja verskih odnosa između hrišćana i Jevreja. Prema tome, bez obzira na to da li pojedine društvene pojave imaju izrazito versko ili laičko obeležje, odgovarajuće odredbe u suštini proizlaze iz pripadnosti različitim religijama. Treba naglasiti da se sankcije određene za pojedine religiozne prestupe navode samo za pripadnike hrišćanske veroispovesti. One su bile izrazito religijskog karaktera, počev od zabrane pričešćivanja do isključivanja iz crkve za slučaj da se prestupnik ne odrekne loših običaja. Uočen je samo jedan primer primenjivanja kazne na Jevreje i to u slučaju ako bi Jevrejin hrišćanina na bilo koji način odvrćao od hrišćanstva. Naglašeno je da u slučaju kada Židov ima roba hrišćanina i obreže ga, Jevrejin bi bio posečen, tj. ubijen.²² Ova odredba je značajna zato što pokazuje da u prvim vekovima hrišćanstva, iako na određeni način diskriminirani, Jevreji nisu bili obespravljani u onoj meri kojoj se to obično podrazumeva.

Najsnažniji utisak ostavlja odredba koja objašnjava Isusovo ime. Ona je, očigledno, namenjena srpskom čitaocu, pa zato možda nije suviše smela pretpostavka da je redigovana pod neposrednim uticajem sv. Save: „Isus je ime jevrejsko, što se na jelinskom jeziku kaže Sotir, a Sotir našim jezikom kaže se Spas. A naziva se Spas zato što spasava i održava zdravim sve koji veruju u Njega”.

Pažljivim čitanjem srpskoslovenskih tekstova koji se objavljuju u produžetku (manji deo iz *Baranjskog zbornika* ovde prvi put), lako se mogu uočiti pojave, koje su na određeni način izazvale ustanovljavanje odgovarajućih crkveno-pravnih normi sadržanih u *Zakonopravilu*, *Sintagmi* i *Baranjskom zborniku*. To pokazuju sledeći primeri:

- o Jevrejima se govori u istoj ravni sa neznabošcima (= Jelinima, tj. Grcima), jereticima, manihejcima, (*Sintagma*: i Agarenima), ali se među njima pravi razlika;
- Jevrejima je pripisan običaj razapinjanja zločinaca na krst;

²² *Нотоканон* I.323b, према: Миодраг Петровић, *Крмчија св. Саве о зашћини и обесћрављених и социјално ујрожених*, изд. Народне библиотеке Србије, Београд 1983, 59. Прilikом идентификације стране и читанја одговарајућег дела текста, љубазно ми је pomogao kolega dr Viktor Savić.

- u prvim vekovima hrišćanstva bila je izgleda česta pojava da sveštenici, ali i episkopi i mirjani, dolaze u sinagoge prilikom nekih praznika (najčešće Pashe), zajedno slave, zajedno se mole, primaju blagoslov, uzimaju proskuru, druže se i međusobno posećuju pa su, u vezi s tim, donete odredbe protiv prekršilaca hrišćanskih pravila: episkopa, sveštenika i mirjana, koji su izbacivani ili odvajani od crkve i pričešćivanja;
- isključivani su iz crkve svi koji bi se odrekli Hristovog učenja zbog straha od Židova, bezbožnika ili jeretika, kao i oni koji su se ponašali u skladu sa jelinskim basnama i židovskim običajima. Na to se gledalo kao na ulazak u svet tame, pa je zato zabranjeno zajedničko obeležavanje praznika i uzimanje opresničkog hleba (testo judejsko presno ni mrtvo), čak i ako se opresnik pravio u sopstvenom domu;
- po jednom apostolskom pravilu sve treba činiti u slavu Božju a ne na sablazan Judejima i Jelinima;
- sledeći judejske običaje, u Jermeniji su u sveštenstvo primani samo oni koji potiču iz sveštentičkog roda, što hrišćanstvo zabranjuje, ali dozvoljava da sveštenik bude svaki čovek ako je dostojan sveštentičkog dostojanstva;
- u načelu nije trebalo uvažavati Mojsijeve zakone, ali je mnogo toga ne samo preuzeto iz Starog zaveta, nego i preporučeno da se primenjuje, kao što je npr. oplakivanje mrtvih prema pravilima zapisanim u psalmima i održavanje pomena umrlima svake godine onako kao što Židovi čuvaju uspomenu na Mojsija, ili pravilo da gluv ili slep čovek nije mogao biti episkop, kao i pravilo da se ne sme govoriti protiv kneza svoga naroda;
- nisu prihvatane lažne optužbe protiv Jevreja, lakrdijaša i drugih jeretika. Odbacuje se opresnik (sc. maces) judejski, a ko bi tražio pomoć od njihovih lekara ili se kupao sa njima u kupatilu odbacivan je od crkve;
- neki Jevreji kuvali su, navodno, meso u svetilištima, što nije bilo prihvatljivo;
- svaki hrišćanin treba da slavi nedelju a ne subotu. Ako bi hrišćanin slavio subotu, smatralo se da „židovstvuje“;
- molitve se obavljaju pored ostalih i u šesti čas, jer su tada *zločesti* Židovi razapeli Gospoda;

- ne treba čitati Solomonove psalme, ali je ipak dozvoljeno čitanje nekih delova Starog zaveta koji su izričito navedeni: *Postanak sveta, Izlazak iz Egipta, Levitska (knjiga), Brojevi, Drugi zakon, Isus Navin, Sudije, Rut, Jestira* itd. Navedene su i knjige proroka: *Isaije, Jeremije, Jezekilja, Danila* itd. Iz Novog zaveta među poslanicama apostola Pavla navedena je i *Poslanica Jevrejima*. Nisu ozakonjene ali su čitane sledeće knjige: *Premudrost Solomonova, Premudrost Sirahova, Jestira, Judita, Tovija, zvano Apostolsko učenje i Pastir*. Nejasno je zašto se knjiga o *Jestiri* pominje u obe grupe;²³
- Jevreje, to jest Židove ne treba primati na opštenje niti na molitvu, ako se ne pokažu kao iskreni poštovaoci pravoslavne vere. Nije mogao biti primljen u hrišćanstvo onaj Jevrejin koji je to činio samo zato da ne bi platio dug; bio je, naime, dužan da prethodno plati dug i okaje svoje grehe;²⁴
- ne treba se jarošću (grubošću) boriti protiv tuđeg gneva, pa se ukazuje na ponašanje Davida, čoveka hrabrog u ratnim podvizima ali krotkog i nepokolebljivog u uzvraćanju zla neprijatelju, kakav je bio i Mojsije, koji je gnevno ustao protiv sagrešitelja prema Bogu a krotkom dušom podneo udarce protiv sebe;
- povratnici Hristovoj veri imaju vremena da se kaju celog života. *Baranjski zbornik* za povratnike u hrišćanstvo predviđa poseban postupak pokajanja i miropomazanja pre ponovnog pristupanja svetim tajnama.

*

U velikom delu *Sintagma* ponavlja, odnosno prepričava, odredbe koje se nalaze u *Zakonopravilu*, s tim što su neke od njih proširene objašnjenjima sadržanim u delima svetih otaca. Za svako tumačenje dat je i izvor, pa zato u oba navedena zbornika nije retkost da se za istu normu katkada navode tumačenja više svetih otaca ili odluke više crkvenih sabora, kada su neke norme ponovljene, jer su možda padale u zaborav. Novina je zabrana Jevrejima da drže robove i zabrana braka hrišćanina sa

²³U nekim delovima ovaj spisak se razlikuje od onog u *Baranjskom zborniku* (v. niže l. 225b).

²⁴Nije isključena mogućnost da ovo mesto u našim izvorima prvi put ukazuje na razlikovanje jevrejske religije od etničke pripadnosti.

Jevrejkom i Jevrejina sa hrišćankom, kao i posebna preporuka da Pashu ne treba proslavljati pre prolećne ravnodnevice.²⁵

Iz svega navedenog, nameće se opšti zaključak da su Jevreji bili, na neki način, izdvojeni kao i svi drugi koji nisu živeli u skladu sa kanonima hrišćanske crkve, ali se ne vidi da su zbog svoje veroispovesti na bilo koji način bili progonjeni. Naročito treba naglasiti da su, sem u slučaju nasilnog menjanja veroispovesti, sankcije bile određene za hrišćane a ne za Jevreje.

*

Prilozi

Iz prethodnog teksta vidi se da arhivska građa pruža vrlo malo podataka o ovoj temi. Neuporedivo više materijala pružaju nam rukopisni zbornici. Za ovaj rad korišćena su tri zbornika, koja su mi bila najpristupačnija. To su: *Zakonopravilo*, *Sintagma Matije Vlastara* i *Baranjski zbornik*. Ovde se pružaju na uvid samo odgovarajući izvodi na srpskoslovenskom i uporednim prevodom na savremeni srpski jezik.

Prilikom prepisivanja i prevođenja stara jevrejska, odn. starozavetna lična imena i geografski nazivi, usaglašeni su sa vremenom nastanka srpskoslovenskog izvora, koji se razlikuje od današnjeg zvaničnog čitanja hebrejskih geografskih naziva i ličnih imena u Izraelu a i u nekim delovima Mediterana. Izuzetak su samo dva geografska naziva, tj. umesto izvornog *Afrikija* i *Kartagena*, u prevodu je pisano *Afrika* i *Kartagina*. Na nekim mestima za Kartaginu izvorno se pojavljuje i grčki naziv *Karhidon*.

Tekst *Zakonopravila* preuzet je najvećim delom iz štampanog, a manje iz fototipskog izdanja. Prevod je uz minimalne stilske izmene, takođe, preuzet iz štampanog izdanja, dok sam delove preuzete iz fototipije uglavnom preveo sam uz blagonaklonu pomoć prof. dr Zorana Rankovića.

²⁵Prilikom pripreme izvornih srpskoslovenskih tekstova za štampu a za koje sam imao na raspolaganju fotografije, primenjena su pravila koja su usvojili priređivači rukopisa *Zbornika ћуриличких новела*, knj. I. To znači da su skraćenice razrešene tako što su slova pod titlom stavljena u oble zagrade (), rekonstruisana slova ili delovi teksta u uglaste zagrade | |, slova ispuštena greškom pisara u strelaste zagrade < >; pravljena je razlika između slova ε i е, kao i poluglasnika љ i љ̣. Nadredna slova su spuštena u red na odgovarajuće mesto. Nadredni znaci nisu uzimani u obzir. Lična imena i geografski nazivi pisani su velikim slovom. Slova koja označavaju brojeve pisana su između dve tačke velikim slovima.

Radi lakšeg korišćenja, kao i radi provere, tekst i prevod se objavljuju uporedo. Brojevi na početku svakog odlomka označavaju stranu štampnog izdanja (s.) i list u izvornom rukopisu, odnosno fototipskom izdanju prema navodu priređivača (l.).

Za izvorni deo *Vlastareve Sintagme* tekst je preuzet iz izdanja Stojana Novakovića, a prevod je takođe, uz minimalne stilske izmene, preuzet iz prevoda koji je priredila prof. dr Tanja Subotin-Golubović. Ovde treba napomenuti da St. Novaković u svome izdanju nije pravio razliku između starih slova ω i \omicron , ι i ou , kao i da je slovni znak ц razrešio kao шт .

Najmanje podataka o ovoj temi sadrži drugi deo *Baranjskog zbornika*. Taj deo se ovde objavljuje prvi put, a za pomoć u prevodenju dugujem zahvalnost, takođe, prof. dr Zoranu Rankoviću.

*

IZVODI IZ ZAKONOPRAVILA (NOMOKANONA) SVETOG SAVE)

S.2, l. 1b: Оустави же сен С(вѣ)тъи и Вьселеньскы сворь и С(вѣ)тоую Пасхоу празновати намь. такоже и нынѣ по вьбываю дръжимь. и ѣци бо шт(ь) прѣждьнихъ. оу Дї мартьскык лоуны празновахоу Пасхоу.	Ozakoni nam ovaj Sveti Vaseljenski sabor da praznujemo i Svetu Pashu, kako i sada po običaju držimo, jer neki od prethodnika praznovahu Pashu 14. u mesecu martu.
s. 5, l. 3a: Прѣбывающа того вь тако. се вѣмь хоулені извергоше. іако жидовьскага смыслеца вь влов(ѣ)ка вѣроующаго Несторіа.	Zbog toga što je uporno takohulio i što je, verujući u čoveka, židovski razmišljao ovaj sveti sabor svrgnu Nestorija.
s, 32, l. 14a: Я кже рещи Ис(оус)ъ име ксть гавѣк влов(ѣ)уьскок соушество. И то гавк прѣдоставѣктъ Ис(оус)ъ Навги. инь, иже Моисевви прѣд(ь)стогавь. и по Моисевви смрети введеь Из(раи)лѣ вь землю швѣтованіа.	A kad se kaže Isus, ovo ime otkriva čovekovo suštastvo. I to jasno nagoveštava Isus Navin, koji je pred Mojsijem služio, a po smrti Mojsijevoj uveo Izrailj u Obećanu zemlju.

s. 33, l. 14a: Їсоусъ же име кврѣскок ксть. Івлиньскымы же кзыккомь глаголетъ се Сотирь, нашимь же кзыккомь

Isus je jevrejsko ime. Jelinskim (=grčkim) jezikom kaže se Sotir. A Sotir se našim jezikom kaže Spas.

сказакть се Сотирь Спась Спась же
 именуокть сѧ понеже спасаакть и цѣ-
 лы съблюдаеть все вѣроующе въ нь ...
 s. 39, l. 15b: нь и распеть вьсь за
 ны шть) Июдѣи при Поньстѣмь Пи-
 латѣ шевуан во имѣхоу Жидове
 разбойники распинати на крѣстѣ ...
 ... Црѣквоу же глаголетъ тѣло свок
 же разорише Июдѣи. нь по воли кро.
 ибо аще не би хотель Господь не бише
 кро ни Июдѣик распели швауе же разо-
 рышишь Июдѣшмь црѣквоу рекыше
 тѣло Господя нашего. то самъ въ тре-
 ти || дѣнь въскрѣси к: сего ради ѿвѣроу-
 кмь въ нь ...
 s. 52–53, l. 23b: Глав(а) Г. О томь яко
 хранити под(о)бакть и неписаникмь
 прѣданыи црѣковныи шевуан яко за-
 конь и ш сѣмь яко не имамь поужде
 хранити Моисѣш||ва закона заповѣди.
 s. 65, l. 26a: Глава Еї. О кн(и)скоу)пѣхъ
 и презвѣтвухъ пришвѣщающихъ се и
 молешихъ се съ крѣтныи. или съ Юврѣи
 и ш повелевающихъ тѣмь слоужити и
 ш прикляющихъ жрѣтвоу м ихъ.
 s. 71, l. 28b: Глава Г. О приносецихъ
 приношение въ сборища жидовьскаѧ.
 или въ црѣк(ь)ви иннокзымьникъ.
 s. 95, l. 37b: Грань .Вї. въ ныиже глав(ь)
 .Иї. О крѣтицѣхъ и ш Жидохъ и ш Юли-
 нѣхъ.
 s. 96, l. 37b: О Несторни и Моисѣи.....

Naziva se Spas

zato što spasava i održava zdravim
 sve koji veruju u Njega....

... nego i razapet je bio za nas od
 Jevreja pod Pontijskim Pilatom...

..... Jevreji su naime imali običaj
 da razbojнике razapinju na krst...

...A crkva kaže da su telo Njegovo,
 Jevreji razorili po Njegovoj volji,
 jer da Gospod nije hteo ne bi Jevre-
 ji Njega razapeli. Pošto su Jevre-
 ji razorili crkvu, tj. telo Gospoda
 našega, On sam je trećeg dana vas-
 krsnuo. Zato i verujemo
 u Njega. ...

Glava 3. O tome da treba čuvati
 i nepisanim predanjem crkovne
 običaje kao zakon

i o tome da nema potrebe čuvati
 zapovesti Mojsijevog zakona.

Glava 15. O episkopima i
 sveštenicima koji se družе i mole sa
 jereticima ili sa Jevrejima i o
 onima koji zapovedaju da se njima
 služi i prima njihova žrtva.

Glava 3. O onima koji nose
 darove u jevrejska zborišta ili
 u crkve drugih naroda.

Grana 12 niže u glavi 18
 o jereticima i o Židovima i o Je-
 linima (sc. Grcima).

O Nestoriju i Mojsiju²⁶

²⁶Ovaj fragment je značajan samo zato što pokazuje da je Mojsijevo ime ostalo u svakodnevnom životu hrišćana.

s. 97, l. 38a: О кпн(и)с(коу)пѣхъ и ш причѣтницѣхъ. въземающихъ благо- словленик или проскоуруу шт(ь) кре- тикъ или шт(ь) Жидовъ. и молецнхъ се въ црквиахъ или въ монастырнхъ кре- тивьскыхъ и кзымьскыхъ. сирѣчь пога- ньскыхъ. или соуботѣствоу ющихъ. или праздноу ющихъ съ Жиды. или приносещнхъ что въ събомирца ихъ.

s. 103, l. 40a: Глава Еї. О правовѣрныхъ принимающихъ благословленик шт(ь) кретикъ или проскоуруу. или праздноу ющихъ съ Жиды. или постещнхъ се с ни- ми и ш томъ како не под(о)бакъ праз- дновати въ соубо||тоу....

s. 114, l. 44b: (МИ.) От(ь) зборъ шт(ь) Б(о)гомъ данаго закона Из(ра)илитомъ Моисѣшмъ.

s. 117, l. 45b: Тлькь. Еже ксть приносити къ шлтареви млѣко или мед. или оловиноу или медовиноу или животно нѣкок или соунва таковага оубо. клиньскага и жидо- вьскага соуѣть. того ради и штревена быша.

s. 119, l. 46b: Правило 7. Яще которы кпн(и)с(коу)пѣ или презвутерь. или дна - конь с(ве)ты д(ь)нь Паскы прѣжде врѣмене съ Юдѣк празноукъ да изврѣжетъ се.

s. 147, l. 53b i 54a: Тльк(ь). Яще которы причѣтникъ страха ради чл(о)в(ѣ)вьска. жидовьска или їелыньска или кретивьс- ка шт(ь)врѣжет се имене Х(ри)с(то)ва. въсма шт(ь) цр(ь)ж(ь)ве да изринетъ се.

s. 148, l. 54a: Правило 65. Моле се съ Жи- дми да шт(ь)лоучит се.

O episkopima i o učesnicima koji primaju blagoslov ili prosforu od jeretika ili od Židova i mole se u crkvama ili manastirima jeretika i (drugih) naroda naime poganskih ili onih koji obeležavaju subotu ili praznuju sa Židovima, ili donose štogod u njihova zborišta....

Glava 15. O pravovernima koji primaju blagoslov od jeretika ili prosforu, ili praznuju sa Židovima ili poste sa njima i o tome da nije podobno praznovati u subotu....

(48) O zboru Bogom danoga zakona Izrailćanima preko Mojsija.

Tumačenje. Prinostiti oltaru mleko, ili med ili olovinu, ili medovinu, ili neku životinju, ili sočiva – sve je to jelinsko i židovsko zbog čega i bi zabranjeno.

Pravilo 7. Ako neki epskop ili prezviter, ili đakon pre vremena sa Judejima praznuje sveti dan Paske – da se izvrgne.

Tumačenje. Ako se neki klirik radi straha ljudskoga, židovskog, jelinskog ili jeretičkog odrekne imena Hristova, sasvim da se izbac i iz crkve.

Pravilo 65. Ko se moli sa Židovima da se odluči.

Таккиъ Вышѣдши въ сворище иудѣиско
или въ црѣжковѣ кретивьскоу или погань -
скоу, и помолит се с ними, аще оубо мирь -
скы ксть чловѣкѣ да шт(ь)моуит се, аще
ли же причѣтникъ ксть, да изврѣжетъ се,
яко иудѣискаа моудрствоуѣ, аще же въ
домоу тькмо помолит се съ кретикы
кпис(скоу)нѣ или презвутерь или дна -
конѣ, да шт(ь)моуит се якоже повелѣва -
кть МѢ правило сиухъ апостолѣскихъ
заповедни

s. 150, l. 54b: Правило О аще которы
кпис(скоу)нѣ или презвутерь или днаконѣ
или всакъ священнѣискаго чина причѣт -
никъ, постит се съ Жиды, или празд(ь) -
ноуѣтъ с ними, или прикметъ шт(ь)нѣхъ
честъ шпрѣснѣка въ д(ь)нѣхъ празд(ь)ника ихъ
или что таковок творить да изврѣжетъ
се, мирьскы же чловѣкѣ да шт(ь)моу и
ит се.

s. 150, l. 55a. Правило ОА. Аще которы
крѣстиѣианинѣ принесетъ масло въ свори і
ще жидовьско или въ црѣж(о)вѣ кретивьс -
коу, или поганьскоу, въ празд(ь)никѣ ихъ,
или кандило или свѣщоу въжежетъ, да
шт(ь)моуит се.

s. 153–154, l. 56a: Правило ОИ. Глоуѣхъ
же сын или слѣпъ да не боудеть кпис(и) і
с(коу)нѣ, не яко сквѣрнѣнѣ да црѣж(о) -
в(ь)наа прѣбывають бес пакости.

Тлькѣ Моисѣшмѣ оубо Израилитомѣ
данага заповѣдѣ, цѣломѣ тѣлесы, и
никогго же порока имоущемѣ соущимѣ
въ нихъ с(в)етителемѣ бити повелѣва -

Tumačenje. Ko ulazi u judejsko zborište
ili u jeretički ili poganski
hram i pomoli se sa njima, ako je mirjanin
– da se odluči, a ako je svešteno lice da
se izvrgne, jer razmišlja judejski. Ako
se episkop ili prezviter
ili đakon u domu
samo pomoli sa jereticima
– da se odluči kako nalaže
45. pravilo ovih Apostolskih
zapovesti.

Pravilo 70. Ako koji episkop, ili prez -
viter ili đakon, ili svako lice iz
sveštениčkog reda posti
sa Židovima ili praznuje sa njima,
ili prima od njih na dan
njihovog praznika česticu
opresnika, ili nešto
slično čini – da se izvrgne,
a mirjanin da se odluči.

Pravilo 71. Ako koji hrišćanin
donesе ulje u židovsko zborište
ili u hram jeretički ili poganski
na praznik njihov, ili kandilo ili sveću
užeže – da se
odluči.

Pravilo 78. Ko je gluv
ili slep neka ne bude episkop ne
kao nečist, nego da ono što je crkve -
no ostane neometano.

Tumačenje. Zapovest data Izrail -
ćanima preko Mojsija nalaže da
telo bude zdravo i da oni koji će
kod njih biti sveštenici nemaju

кть. и никтоже врьднь. котороу честию тѣлесе въ сивей(инте)льство прик-млет се. нь и по прикти сивей(инте)льства. врьдъ оудеси или съставоу нѣкокомоу сивей(инте)лехи прилоуцит се сивей(инте)льства шть(ь)ставаидкт се. Въ насъ же хотецимь поставити се сивей(инте)лехи. врьдъ тѣлесны на възбраненик. не вьмѣидкт се. диоушоу имѣти повелѣакть кмоу чинстоу ...

s. 156, l. 57a: Тьлькь. Моисѣшвъ законъ реуче()

Кнезоу людин своихъ не речеши зла

s. 157–158, l. 57b: Правило. ПЕ. Да боу і доуть же вамь всѣмь причтникомъ же и мирьскимь людем книги чьистнык и сивейтк. Ветхаго оубо завѣта. Моисѣшви книги петоры. Бытие. Исходъ. Левитик. Уисла. Вторы законъ Ис(оу)са Навиіна книги кдины. Роуть кдины. Цѣсарь(ь)ства ветыри. Паралипомена книги. дь(ь)ни двок. Іездра книги двок. Јестирь кдины. Макавенскык книги трок. Ишвь кдины. Пс(а)л(ь)тыр кдины. Соломоне книги трок. Притче. Іеклисиіастъ. Пѣсни пѣсем. пророка два на десете книги кдины. пророка Исанк кдины. Икреминны кдины. Иезде-килевы кдины. Вьнѣ же сихъ приписаны выше нами. пооучати вамь юнык дѣти книги прѣмоудрости многооученаго Си-раха. Наше же книги сирѣвь Новаго завѣ-та: Іув(а)нг(е)лига Д.

s. 159, l. 58a: ..повелѣвають чинсти и Прѣ-моудрост Соломоню и Иудифъ и Товию

s. 161, l. 59a: Правило. ВІ. Єлиньскимь баснемь послѣдоук. или жидовьскимь

nikakav nedostatak, te da se niko ko ima oštećen neki deo tela ne prima u sveštenstvo. Ali ako se po prijemu svešteničkog čina svešteniku dogodi da ošteti ud ili neki deo tela, povlači se iz sveštenstva. A kod nas onom ko želi da se rukopoloži za episkopa telesni nedostatak ne utiče na zabranu; zapovedeno je da ima čistu dušu.

Tumačenje. Mojsijev zakon reče:

O knezu svoga naroda ne govori zlo....

Pravilo 85. Svima vama sveštenicima i mirjanima da budu časne i svete knjige

Staroga zaveta. Dakle: pet knjiga Mojsijevih – Postanje, Izlazak, Levitik, Brojevi, Drugi zakon Isusa Navina jedna knjiga, Sudije jedna knjiga, Rut jedna, Carstva četiri, Paralipomena dve knjige Dnevnika Jezdra, Jestira jedna, Makavejske knjige tri, Jovova jedna, Psaltir jedna, Solomonove knjige tri, Priče, Eklisijast, Pema nad pesmama, Proroka – dvanaest knjiga, proroka Isaije jedna, Jeremije – jedna, Jezekilja – jedna. A izvan ovih mi dopisismo da biste poučavali mladu decu – knjige Premudrosti mnogoučenog Siraha. Naše pak knji-ge, to jest Novoga zaveta: Jevandelja 4 ...

..dopuštaju da se čita i Premudrost Solomonova, i Judit i Tovija

Pravilo 12. Ko sledi jelinske basne ili židovske običa-

ШЕВУМАКМЪ. АЩЕ НЕ ПРѢЛОЖИТЬ СЕ ШТ(Ь)
ТОГО. ДА ИЗВРЖЕТ СЕ
s. 163, l. 59b: Правило В. Великую недѣлю,
сирѣчь страстѣноую, и дрю гоу ю
ныи по ней. рекше Свѣтѣ Паскы. да не
дѣлають людѣиж.

s. 164, l. 60a: . . . шести (сѣчасъ) же
яко въ тѣ распѣть выстѣ) Христы).
девети же яко вса поколѣваше се
Владыцѣ распинакмоуоу. трепе-
щоуше дръзновенна злоубствивыхъ Жи-
довъ . . .

s. 165, l. 60a i 60b: Правило ДѢ. Тво-
рите оусышнимъ третини. въ псалм(ы)-
мѣхъ и въ молитвахъ. въскрѣсышаго
ради тридѣневно. и деветини. на въ-
споминании крѣ соущихъ за дѣ. и оу-
сышнихъ и М. дѣлнии по ветхоуоу
закоуоу. якоже и жидовъ||сции лю-
дик плакаше се Моисѣа ради и на вса-
ко лѣто паметь имъ творите . . .

s. 173, l. 63a: . . . врѣме же свороу между
праздника Свѣтѣ Паскы и мѣс(е)-
цемъ октембремъ . . .

s. 175–176, l. 63b–64a: . . . Правило З.
Юниск(оу)шь клинскыи да ксть почита-
кмъ цѣлоу соущоу и Митрополик
палестинскыи саноу.

Тльк(ь). Сто. КГ. а заповѣдь новаа леже-
щна въ прѣвѣи гранѣ прѣвѣхъ цѣ(ѣ)с(а)р(ь)-
скыхъ книгъ їер(оу)с(а)л(и)мьскаго кп(и)-
с(коу)па Юниа во їер(оу)с(а)л(и)мь нарица-
кть се. патриарха именуокть. Под(о)ба і

je a ne odrekne se toga neka
se izvrgne.

Pravilo 2. U Veliku nedelju, to jest Stras-
nu, i drugu posle nje, odnosno Svetu Pas-
ku ljudi da ne rade, . . .

. . . u šesti(čas) zato što je u njemu razapet
Hristos; u deveti zato što se sve uzdr-
malo dok je Vladika razapinjan,
tresući se zbog drskosti bezbož-
nih Židova . . .

Pravilo 14. Radi Vaskrsloga na
treći dan, upokojenima držite trod-
nevni pomen u psalmima i molit-
vama, i devetodnevni na uspomeni i onih
koji su još ovde, i za upokojenih; i 40 –
dnevni po starom zakonu, kao što
i židovski narod oplakivaše Moj-
sija, i svake godine im činite
pomen . . .

A vreme sabora je između praznika Svete
Paske i meseca oktobra . . .

Pravilo 7. . . .

Episkop jelijski²⁷ da bude poštovan s
tim da se očuva i ugled Mitropolije
palestinske.

Tumačenje. Sto dvadeset treća *novela* u
prvoj grani prve knjige *Vasilika* jerusa-
limskog episkopa – jer se Jelija zove Je-
rusalim – naziva patrijarhom.

Treba, dakle, po ovom pravilu jelijski epi-

²⁷Jerusalimski. O imenu Jerusalem v. niže Tumačenje ovog pravila.

кть оубо по семоу правилоу клинскомоу кпин)скоу)поу. рекше кр(оу)с(а)л(и)мско - моу. патриаршьскою почитакмоу быти устьиу. и понкже Кесариа глаголкама Стратонова. прьваа митрополиа ксть палестиньската и под`нкю ксть и С(ве)т(и)и градъ. под(о)бакть оубо и патриархоу клинскомоу свою усть имѣти цѣлоу же съблюдакмоу быти и Кесаринскик митрополик саноу. и свок имѣти достоа - ник. под`нкюже бѣше прьво с(ве)ты градъ и к семоу ници правила .Вї. сете иже въ Хаілкидонѣ Четврьтаго свора чесо же ради Юлиа С(ве)т(и)и градъ правило се имоуще. шт(ь) дрѣвнихъ оубо врѣмень Солима нарицаше се. и потомъ Иквоусъ зовѣше се. послѣжде же наречень выс(ть) Икросолима. кгдаже пришьдше Римляне поплѣнише м и раскопаше и. И потомъ ц(ѣ)с(а)рь римьскии Адрианъ нарицакмы Юлиа, създавъ градъ не нарече) к - го пакы Юр(оу)с(а)л(и)мъ. нь по свокмоу имени прозва кго Юлиа.

s. 186–187, l. 68a. И кще же к томоу. тако хотещаго быти вѣка шбразъ ксть въск - р(ь)с(е)ниа д(ь)нь, сирѣвъ Светаа нед(ѣ) - ла, ть во ксть д(ь)нь кдинь и шсмы. тако же и Моисѣшмъ въ Бытѣскихъ книгахъ. кдинь а не прьвы именованъ выс(ть), реу(е) бо и выс(ть) веверь и выс(ть) оутро д(ь)нь кдинь...

s. 198, l. 72a: Тльк(ь). Понкже оубо не - чистъ вѣше прокажены, въ законѣ Моисѣшвѣ, по семоу же и правило с бесло -

skop, to jest jerusalimski da bude poštovan patrijaraškom čašću.

I pošto je Kesarija, zvana Stratonova, prva palestinska mitropolija a pod njom i Sveti grad onda i patrijarh jelijski treba da ima svoju čast, a da se sačuva ugled Kesarijske mitropolije – da ima svoje dostojanstvo, pod kojom isprva beše Sveti grad..

Za ovo potraži 12 pravilo Četvrtoga sabora u Halkidonu; to pravilo govori zbog čega se Sveti grad Jelija u staro vreme zvao Solima, potom se zvao Jevous, a posle bi nazvan Jerusolim.

A kada su došli Rimljani opljačkali su ga i razrušili. Zatim rimski car Adrijan, prozvan Jelij, sazidavši grad ne nazva ga opet Jerusolim, nego ga po svom imenu nazva Jelija.

Uz to još, da je dan Vaskrsenja, to jest Sveta nedelja, slika veka koji dolazi, pošto je taj dan jedan i osmi, kao što ga je Mojsije u knjigama *Postanja* nazvao – jedan a ne prvi, jer reče: „I bi večer i bi jutro, dan jedan”.

Tumačenje. Pošto je u Mojsijevom zakonu gubavi bio nečist, shodno tome i pravilo

весными wskврънышаго се iako нечиста
соуца прокажена именуѡктъ.

s. 220, l. Правило НІ Сѡтъ иного закон'
ника сикжде с тькомь

Тлькь шнокстоiльско

правило 3Д тако оутврждено вецакъ.

Ще котори причтники вѡрѡжет' се не -
дѡфильны дѡнь посте се, или соуботоу.

кромѡ кдиноу шнок да извѡржет' се ми -
рьскыи же уловѡкъ да штѡлоуит' се.

Паюкы ѡнок и ѡ к правило. снх' же
апостолѡскыихъ) правна г(агол)еть.

Уетыридесетницоу Паскы постити же по
вѡлѡвакъ срѡдоу). петък(ь) ...

s. 226-227, l. 81b-82a. Правило. П. Иже в'законѡ-

ненок ш Пасцѡ прѡданик. прѡложити

покоуцитъ се. се. аще ксть мирьскыи

уловѡкъ. да изринеть се. аще ли

причтник. да извѡржет се.

Тлькь). О семь реч(е)но

ксть и въ седмѡмь правилѡ с(ве)тѡхъ

апостолѡ. iako аще съ Июдѡи творить

Паскоу прѡзвѡтеръ да извѡржетъ се.

тожде оубо и се правило повѡлѡвакъ.

iako аще кто мирьскыи уловѡкъ прѡс-

тоу пакъ въ законенок Паскы прѡданик.

и съ Июдѡи или ш себѡ кдинь въ ино

врѡме твори||ть Паскоу. да ксть непри-

честънь и шт(ь) цр(ь)ж(ь)ве изриновень. ...

s. 240, l. 86b. Правило .К. Цр(ь)ков(ь)нихъ

ради потрѡбъ. дваши въ лѡтѡ да бѡвакъ

сборъ въ кокиждо швласти прѡвок оубо

въ четвртоу ю недѡлю по Пасцѡ, второк

же десеты дѡнь прѡверетѡ.

oskrnavljenog sa beslovesnima, kao
nečistog, gubavim naziva.

Pravilo 18. Iz drugog zakonika, ovde
sa tumačenjem.

Tumačenje. Apostolsko

64. pravilo ovako izričito kaže: Ako
se neko svešteno lice nade da posti
u nedelju ili u subotu, sem one jedne -
da se izvrgne, a mirjanin da se
odluči.

I 79. pravilo istih apostolskih pravila
kaže da se

Četrdesetnica Paske posti u
sredu i u petak ...

Pravilo 1. Onaj ko uzakonjeno predanje o

Pashi pokuša da promeni, ako je
mirjanin da se izbaci, ako li sveštenik

- da se

izvrgne.

Tumačenje. O ovome je rečeno u
sedmom pravilu svetih apostola: svešte-

nik koji sa Judejima slavi

Pasku neka se izvrgne.

Isto pravilo zapoveda

da ako neki mirjanin prestupi

ozakonjen Paskalni običaj i sa

Judejima zajedno ili u drugo vreme

slavi Pasku neka ne bude priče-
češćen (kao) i odbačen od crkve.

Pravilo 20. Crkvenih radi potreba dvaput
godišnje da se drži

sabor u svakoj oblasti: prvi put u četvrtu

nedelju po Pashi, a drugi put u

deseti dan (i)pervereteja (sc. oktobra).

s. 248, l. 89a: ... И брашна оудалати се повелѣваше. Паскоу изопачише...

s. 256, l. 92a: Правило КѠ. Всака христіанинъ не въ соуботоу праздьноу-кть нъ въ недѣлю.

Тльк. Ище оубо которыи крѣст-тиданъ въ соуботоу праздьноу-кть и не дѣлають таковыи съ Июдѣи праздьноу-кть и жидовствѣкть. Сего ради под(о)бакть въ соуботны дѣнь дѣлати. не дѣлати же и празновати въ недѣлю.

s. 257–258, l. 92b: ... Дроугык же ииѣхъ ради винъ. и съ Июдѣи Паскоу шсобно твореть. имѣють же нѣкык шсобнык распре. недоразоумнага словеса. Бюж(ь)ст-вѣнаго писаниа неправо сказающе.

s. 259–260, l. 93b: Правило ЛЗ. Съ Июдѣи и съ кретики никтоже да не праздьноу-кть. и да не прѣиметь таже гла(го-л)ють се шть ни хъ праздьничьскага.

Тльк(ь). Нѣсть никогго шще-нїа свѣтѣкъ тмѣ. Сего ради оубо и хри(с)тианомъ не праздьновати съ кретики или съ Июдѣи ни прѣимати таже въ праздьники ихъ твореть. такоже се шпрѣснькы и что таковок.

Правило ЛИ. Не под(о)бакть възимати шт(ь) Июдѣи шпрѣснькы ни причецати се нечѣстивыихъ.

s. 268, l. 94b: Прав(и)л(о). НѠ. || Не под(о)-бакт(ь) воужди хъ пс(а)л(ь)мовъ гла(го-л)ати въ цр(ь)к(ь)ви, воужди же пс(а)-л(ь)ми гла(гол)ют' се Соломонови, и и-нѣхъ нѣки хъ. Ихъ же не повелѣше ш-т(ь)ци въ цр(ь)к(ь)ви гла(гола)ти, ни

... I od hrane uzdržavati se nalagaše.

Pasku izopačiše...

Pravilo 29. Svaki hrišćanin neka ne praznuje subotu nego nedelju.

Tumačenje. Ako neki hrišćanin praznuje u subotu i ne radi, taj praznuje sa Judejima i židovstvuje. Zato treba u subotnji dan raditi a ne raditi i praznovati u nedelju.

... . drugi iz drugih uzroka i sa Judejima Pasku posebno slave a imaju i nekakve nerazumljive posebne rasprave i reči, koje neistinito govore o Božanskom pisanju (= Sv. pismu).

Pravilo 37. Sa Judejima i sa jeticima niko neka ne praznuje i da ne prihvata ono što se kod njih naziva prazničkim.

Tumačenje. Nema nikakvog opšte- nja između svetlosti i tame. Zbog toga dakle, hrišćani da ne praznuju sa jeticima ili sa Judejima niti da primaju ono što na njihove praznike prave, kao što su to opresnik (sc.maces) ili nešto slično.

Pravilo 38. Ne treba uzimati od Judeja opresnik, niti se pričešćivati njihovim bezbožnostima.

Pravilo 59. Ne treba tuđe psalme izgovariti u crkvi. A tuđim psalmima zovu se Solomonovi i nekih drugih, koje oci ne dozvoliše da se izgovaraju u crkvi. Ne čitati

книгъ почитати ихъ же правила не пове-
вѣше. нь тькмо ременьникъ правилы Ве-
тхаго и Новаго завѣта. Иакоже по-
добакт(ь) книгы мисти Ветхаго и
Новаго завѣта. Се соуть Бытик мироу.
Исходь изъ Египта. Левитика. Уисла.
Вторы законь. Исусъ Навгинь. Соу-
дик. Роуф. Истирь. Царьства уетыри.
Паралипомена. двок книги Иездра.
двок книги псаломь. РИ притче
Соломоне. Икансиастъ. Пѣсь пѣснемь.
Ишвь. Два на десте пророка. Исаниа.
Икремниа. Бароуховъ плачь и посланик.
Икзекиль. и Даниль. Новаго же завѣта
книгы се соуть . . . послани . . . Ев-
рѣмь кдио . . .

s. 279, l. 98a . . . Nestorij (ak)nos (ko)u na Kon-
stantin (k)grada. vь val (o)vs (k)ka vь ro)u)ca-diviz
go и жидовскаяа смыслецаго . . .

s. 298. l. 99a . . . И повелѣно выст(ь) кдиою
вѣкт(ь) свороу бивати. шт(ь) светаго
празника Паскы. доже до скончания
штктемъ бра мѣсеца.

s. 342, l. 115a-b: Правило КД. Ниутоже
свѣнь именованныхъ книгъ оу прави-
лѣхъ въ цркви да не почитаютъ се въ
име бо(ж)ствныхъ писанин. Се же
соуть правила именованыхъ книги
Ветхаго завѣта: Битик. Исходь. Леви-
тикъ. Уисла. Вторы законь. Исусъ На-
вгинь. Соудик. Роуф. Ц(ь)с(а)рьства
уетыри. Паралипомена книги двок.
Ишвь. Псалмьтырь. Соломоне книги
петоры. Два на десете проро(о)жа книги:
Исаниа. Икремниа. Икзекиль. Даниль.
Товниа. Июдио. Есфнрь. Иездра кни-

ni knjige koje pravila ne propisaše,
nego samo pomenute u pravilima Staroga
i Novoga zaveta. A koje knjige su
podobne za čitanje Staroga i
Novoga zaveta. To su ove: Postanak
sveta, Izlazak iz Egipta, Levitik,
Brojevi, Drugi zakon, Isus Navin,
Sudije, Rut, Jestira, Carstva – četiri,
Paralipomena – dve knjige Jezdra –
dve knjige, Psalama 150, priče
Solomonove, Jeklizijast, Pesma
nad pesmama, Jov, Dvanaest proro-
ka, Isaija, Jeremija, Varuhov plač
i poslanica, Jezekilj i Danilo.

A knjige Novoga zaveta su: . . .
poslanica Jevrejima . . .

. . . Nestorija, episkopa Konstantingrada,
koji veruje u čoveka i židovski razmišlja. . .

. . . I bi naređeno da jednom godišnje sabor
biva, od svetog praznika Paske
do kraja oktobra meseca.

Pravilo 24. Ništa
osim imenovanih knjiga po pravi-
lima (sc. kanonima) se ne uvažavaju u
crkvi u ime Božastvenih pisama. A ovo su
pravilima (sc. kanonima) imenovane
knjige Staroga zaveta: Postanje, Izlazak,
Levitik, Brojevi, Drugi zakon, Isus
Navin, Sudije, Rut, Carstva – četiri,
Paralipomena dve knjige,
Jov, Psaltir, Solomonovih pet
knjiga, Knjige dvanaest proroka:
Isaija, Jeremija, Jezekilj, Danilo,
Tovija, Judita, Jestira, dve knjige

гы двок. Новаго же завѣта . . .

s. 348, l. 117b: Правило АД. Ништоже иже въ Ип'понѣ сбора. не трѣбоукть исправлениа ни приложениа. нь тъкмо д(ь)нь Паскы въ врѣме сбора да знактъ се.

s. 349, l. 117b. . . И рекоше не трѣбоукть съ сборъ ни исправлениа ни приложениа нь тъкмо да възвѣщакт' се д(ь)нь С(ве)тък Паскы. въ врѣме сбора иже бывактъ въ Кархидонѣ. въ кии д(ь)нь котораго м(ѣ)сеца хошет' бити Паска. да ниѣци не съблазнет' се ѡ ники.

s. 351, l. 118b. Тлькь. Яще оубо и Господь нашъ по Вечери оученикомъ Паскоу прѣидать и таинѣ слоужбе наоучи к. нь по сборе. да възвѣщактъ се д(ь)нь Паскы, въ Кархидонѣ сѣци цр(ь)к(ь)ви.

Тльк(ь). Еже по вса лѣта на сборѣ. иже бывактъ въ Кархидонѣ сѣци цр(ь)к(ь)ви. д(ь)нь С(ве)тък Паскы проповѣдѣти и АД. ток правило сего сбора повелѣбактъ. б(о)гословномоу гласоу . . .

s. 357, l. 120b. Правило НЯ. По вса лѣта на д(ь)нь бывающаго по вса лѣта сбора кже ксть прѣжде десети каландь септембра д(ь)нь С(ве)тък Паскы проповѣдѣти.

Тльк(ь). Въ различныхъ правилѣхъ сего сбора се повелѣно ксть. кже днь С(ве)тък Пасхы възвѣщати на сборѣ иже бывають по вса лѣта въ Африкии прѣжде десети каландь септембра. се же кст' въ двадесете прьвы августа.

Jezdrine. Od Novoga zaveta . . .

Pravilo 34. Ništa saboru u Iponu ne treba ispravljati ni dodavati, već samo to da se dan Svete Paske u vreme sabora (ob)zna(njuje).

. . . I rekoše da ovaj sabor ne treba ni da ispravlja ni da dodaje, već samo da se san Svete Paske obznanjuje u vreme sabora koji biva u Karhidonu, u koji dan, kojeg meseca će biti Pasha, da se neki o nju ne ogreše.

Tumačenje. Iako i Gospod naš po (tajnoj) Večeri učenicima predade Pasku i nauči ih tajnoj službi, ne treba da se objavljuje dan Paske u Karhidonskoj crkvi.

Tumačenje. To, da se svake godine na saboru koji biva u Karhidonskoj crkvi objavljuje dan Svete Paske, i 34. pravilo ovoga sabora propisuje bogoslovskom glasu . . .

Pravilo 51. Svake godine na saboru na dan kada biva sabor svake godine, to jest deset (dana) pre septembarskih kalanda,²⁸ oglašavan je dan Paske.

Tumačenje. U raznim pravilima ovoga sabora propisano je to da se dan Svete Pashe obznani na saboru koji svake godine biva u Afrikiji (Africi) desetog (dana) pre septembarskog kalanda, a to je dvadeset prvog avgusta.

²⁸Kaland označava prvi dan u mesecu koji potiče od rimskog naziva *Kalendae* ili *Calendae*. Zanimljivo je da je ovde doslovno primenjen rimski način izražavanja, tj. dies decimus ante Kalendas Septembris.

s. 380, l. 125a: Тавкѣи Цѣисари же дѣ-
жии соуть таковаа подати имъ. како
вѣрѣ соуще поборници. да не штиѣ кре-
тиѣи или штиѣи безъ ни ныхъ уловѣиѣи вы
вають. ибо и апо(сто)ль Павль. когда клеі
твами свѣѣи црше се безъ ни ни и Еврѣи
оубити ко въ цркви(и)ви. воинскою си-
лою сиѣи кидно(о)ушнии свѣѣи раздроуши

s. 405–406, l. 136a, 136b: Правило(о) РКѠ. И
рабѣи и свободенни. ни прѣжде шклевет-
таны ш нѣкыхъ неприклемыхъ людс-
кыхъ соудомъ и сковрахъ и Елани и
кретиѣи и Жидовинѣи. неприктни.

Тавкѣи Не подобакъ ... нашекъ вѣры уюжи
ди соуще како же се и Юдѣи и кретиѣи и
Елани. такови ни приктни на шклевета і
ник или на послоушество на кинско(у)ма
или на приуѣтника ...

Тавкѣи Никдино(г)о же и шкет(ѣ) хришти-
аномъ приуѣщенна въ Жидомъ. Сего
ради оубо аще кто шврѣщеть се тѣхъ
шпрѣсньки іадын. или враче ихъ призы-
вак на цѣлбоу себѣ или мык се съ ними
въ бани или инако како присвак се к
нимъ. аще оубо ксть приуѣтникъ да из-
врѣжет се. аще же мирьскы уловѣиѣи
да штиѣи оушнт се.

s. 424, l. 142a,b: Правило. И. Понеже не моци
но дваѣи. кидноюна всако лѣто да быва
кть сворѣ. срѣдѣ Паскы и шктемвра мѣи(ѣ)-
се(и)ца.

s. 425, l. 14b: Правило. И. Опрѣсньки иудѣ-
исци штврѣжени. приуѣвак же и враче ихъ
или мык се с ними штиѣи врѣжень.

s. 425–426, l. 143a: Тавкѣи. Ап(осто)льс-

Tumačenje... A carevi su dužni, kao
pobornici vere, to da im daju, kako ne bi
od jeretika ili od izgrednika bile
nipodaštavane, jer i apostol Pavle je,
kada su se zaklinjali izgrednici Jevreji
da ga ubiju u crkvi, vojničkom silom
razrušio njihov jednodušni
dogovor.

Pravilo 129. Optužbe protiv ro-
ba i oslobođenog neprihvatljive
od javnog suda, ne primaju se ni za
lakrdijaša, ni za Jelina, ni za jeretika,
ni za Židova.

Tumačenje. Nepodobno je ... da (ljudi) tu-
di našoj veri, kao što su Judeji i jeretici i
Jelini – (učestvuju) u optuživanju ili u
svedočenju protiv episkopa ili protiv
sveštenog lica

Tumačenje. Nema nikakvog opšte-
nja hrišćana sa Židovima. Zbog toga, dak-
le, ko se nađe da jede njihove opresni-
ke ili poziva njihove vrače radi svog
lečenja ili se sa njima kupa u ba-
nji ili se nekako drugačije zblizava sa
njima – ako je, dakle, svešteno lice, da se
izvrgne a ako je mirjanin, da se
odluči.

Pravilo 8. Pošto nije moguće dvaput,
jednom svake godine da biva sabor između
Paske i oktobra meseca.

Pravilo 11. Opresnici judejski se odbacuju;
a ko i vrače njihove poziva, ili se s njima
kupa – da bude odbačen.

Tumačenje. Apostolsko peto pravilo ...

кок оубо петок правило... Рев(е) во
 б(о)ж(ь)ствны ап(о)к(то)ль: Вса въ
 славоу б(о)жню творите. Бес прѣтыка-
 ниѡ боудете и Июдѣшмь и Икли-
 номь и црь(ь)кви б(о)жи. такоже и азъ
 въ сѣмь оугаждаю...

s. 439, l. 147b: Тльк(ь) Июдѣнскимь
 послѣдоюще швыуакмь въ Армѣн-
 сцѣи странѣ тькмо кдиньк же соуть
 шт(ь) с(в)ещениуьскаго чина въ причуть
 прикмлють.

s. 458 – ispod glavnog teksta: Тлькь...
 Тако оубо и Паскын праздникъ вещьактъ
 праздниовати правило. Всоу нед(ѣ)лю...
 сего ради ни иподромьскихъ игрищъ въ
 Пасцѣ вь шен нед(ѣ)ли. кже кс(ть) до
 Антипаскы вьвати раздрѣшает'...

s. 472, l. 159b: Правило .УѠ. Еврѣнскы оу-
 бо нѣции въ с(в)етилицихъ вареть меса.
 Яще оубо кто семоу простит' быти.
 или приметъ что шт(ь) нѣхъ, не
 презвѣтерь....

s. 462, l. 156a: Бл(а)говѣинномь во и смѣре-
 номь быти с(ь)номь Из(раи)левоь свеще
 нок наоувактъ слово...

s. 472, l. 159b: .УѠ. Еврѣнскы оубо нѣции въ
 с(в)етилицихъ вареть меса. Яще оубо кто
 семоу простит' быти, или приметъ что
 шт(ь) нѣхъ, не презвѣтерь.

s. 481, l. 163a: Правило .И. Юврѣи рекше
 Жидовь, не под(о)вактъ прѣимати ни
 на шьщеник ни на мол(н)твоу ни въ
 црь(ь)ковь. Яще не гавет' се истинно и

Jer, reče božastveni apostol:

Sve u slavu Božiju činite. Ne bu-
 dite na sablazan ni Judejima ni
 Jelinima ni Crkvi
 Božijoj, kao što i ja svima uga-
 đam....

Tumačenje. Sledeći judejske običaje, u
 Jermenskoj zemlji
 primaju u sveštenstvo samo one
 koji su iz svešteničkog reda
 (= društvenog sloja).

Tumačenje... .

Tako, dakle, i pravilo savetuje da praznik
 Paske praznujemo celu nedelju...

Zbog toga, dakle, ni hipodromske trke,
 da ne bivaju u sedmici Pashe što znači da
 dozvoljava da bivaju do Antipashe...²⁹

Pravilo 99. Neki poput Jevreja
 peku meso u svetilištima. Ako
 neko to dozvoljava ili prima ne-
 što od njih – nije prezviter...

.. jer svešteno slovo poučava da
 pobožni i smerni budu sinovi Izrai-
 ljevi.. .

Pravilo 99. Neki poput Jevreja, peku meso
 u svetilištima. Ako ko, dakle, to dozvo-
 ljava, ili od njih nešto prima – nije
 prezviter.

Pravilo 8. Jevreje, to jest Židove
 ne treba primati ni na opštenje
 ni na molitvu ni u crkvu ako ne
 pokažu da se istinski i od

²⁹Antipash(k)a je naziv za prvu nedelju po Uskrsu, tj. Tominu nedelju.

ѡтѣ всего срьдѣца ѡбращающе се къ
правѣи нашей върѣ
s. 500, 169b Пепуззини Паскоу раз
вращають три съставы кдиносоудитнаго
Божьства

s. 558–559, l. 190a Икоже оубо яро-
стию на грѣхъ ярити се. кротость же
къ зловѣжкомъ имѣти ѡбръщеть же
Давида храбра оубо въ браннѣхъ
добластехъ. кротка же и неподвижна
на възданихъ злоу врагомъ таковы
Моисей с великою яростію на съ-
грѣшающекъ къ Богу оубъ въставъ крот-
кою же доушею метакмаи на нь прѣ-
трынѣ какъ

s. 560, l. 190b Множицею же потрѣ-
бнѣи ксть намъ ѡбразъ пророка прѣше-
ниа икоже Давидоу съгрѣшившоу.
не ѡ себѣ наведе клетвоу ѡ соудженіа.
нь инѣмъ лицемъ се створи въ. самого то-
го свокмоу грѣхоу соудню посади . . .

s. 564, 565, l. 192a, 192b Ѣтѣ третїаго
цѣсарьства Хотенъ быти икрѣи на-
паше злата роуцѣ Икровамаи. и
бываше икрѣи. и бысть се на грѣхъ и на
скроушенникъ и на погивѣль домоу Ик-
ровоамлю.

Ѣтѣ четврьтаго цѣсарьства.

Рече Јелисѣи къ Гижзїи: Нѣниа прикъ-
лси сребро Нек||аново и ризы. нь и про-
каза кго прилѣпить се и тебѣ и къ сѣ-
мени твоюмоу въ вѣкы.

Ѣтѣ пророка Исаник. тькова-
никъ Великаго Василиа. Никтоже вл(а)-
г(о)д(ѣ)ти Б(о)жикъ да не продасть.

svog srca obraćaju našoj
pravoj veri.

Pepuzini . . . Pasku izopaćuju;
tri sastava jednobitnog Božastva ...

.... (ko se) jarošču protiv greha
gnevi a prema ljudima krotost da ima
naći će Davida hrabra u ratnim
podvizima, a krotkog i nepokoleb-
ljivog u uzvraćanju zla
neprijateljima. Takav je i
Mojsije koji s velikim gnevom usta
protiv sagrešitelja prema
Bogu, a krotkom dušom podnese
udarce protiv sebe.

...A mnogo puta potreban nam je
prorokov način ukora koji Davidu, kad
je zgrešio, nije iz sebe naneo kletvu,
već učinivši to
preko drugog lica, njega samog posadio
za sudiju svome grehu . . .

Iz Treće (knjige) carstva.. Onaj ko je
želeo da postane jerej punio je novcem
ruke Jerovoamove i postajao je jerej,
a to beše na greh i na istrebljenje i na
pogibelj Doma
Jerovoamova.

Iz Četvrte (knjige) carstva.

Reče Jelisej Gijeziju: „Sad si primio sre-
bro Nejemanova i rize, ali će se i guba
njegova pilepiti za tebe i za seme tvoje
doveka”.

Vasilija Velikog tumačenje iz (knjige)
proroka Isaije. Niko da ne proda blagodat
Božiju, „jer – reče – zabadava primiste,

ТОУНЕ БО РЕЧЕ ПРИЕСТЕ ТОУНЕ ДАДИТЕ
 s. 575, l. 196a: А. Великаго Анастасија
 s. 576, l. 196a, 196b: Тогожде ш оузако-
 неныхъ книгахъ шт(ь) деветаго послаі
 ния празднѣиичьнаго. Ветьхаго за-
 вѣта книги. К. и двок. кликоже въ
 Юденхъ словъ въ граматѣ: Бытик.
 Исходь. Левитикъ. Уисла. Вторы законъ.
 Ёсоуць Навгинь. Соудик. Роуѣъ.
 Цѣсарѣтва четири || книги двок. Па-
 ралипомена двок въ кдинѣхъ книгахъ.
 Јездра двок въ кдинѣхъ книгахъ. Псалъ-
 ми. Притче. Јеклисиастъ. Пѣсни пѣс-
 немъ. Ишвъ. Пророка два на десете книги
 кдины, и потом Исаија. и Јеремия с
 Вароухомъ. Плачь и посланик прор(о)уь-
 снок. Икзекиль. Даниль.
Книгы сик не оуставлены оубо въ
 правилѣхъ. почитаемы же соут: Прѣмоу-
 дрость Соломона. Прѣмоудрость Сира-
 хова. Јесѣирь. Иудиѣъ. Товија. нарицак-
 мок оученик Іп(о)с(то)льско и Пастырь.
 s. 577, 578, l. 197a: АВ. Светаго Григориа
 Б(о)гословца шт(ь) словесъ ш тѣхъже
 книгахъ. Прьвык Бытик и потом Исходь
 и Левитикъ. к семоу Уисла и потомъ
 Вторы законъ. и потомъ Ёсоуць. и соу-
 дик. Роуѣъ осмык. деветык же и десе-
 тык кныгы дѣланиа цѣсарѣскага, и
 Паралипомена, послѣди же Јездроу иі
 маши. Стиховнык же петоры, шт(ь)
 нихъ же прьвыи Ишвъ. и по семь Д(а)-
 в(и)д и трок Соломоне. Јеклисиастъ.
 Пѣсни пкснемъ и Притче, и Плачь тако-
 же д(о)уха прор(о)уьска, въ кдинѣхъ
 оубо соутъ писаникмъ два на десете:

zabadava dajte”.

30. Velikoga Atanasija

Istoga iz Devete poslanice o ozakonjenim knjigama.

Stari zavet ima 22 knjige koliko i slova u gramatici kod Judeja:

Postanje, Izlazak, Levitik, Brojevi, Drugi zakon, Isus Navin, Sudije, Rut, Carstva četiri – dve

knjige, Paralipomena – dve u jed- noj knjizi, Jezdra – dve u jednoj

knjizi, Psalmi, Priče, Jekslisi- jast, Pema nad pesmama, Jov,

Proroka dvanaest – jedna knjiga, a zatim Isaija i Jeremija s Varu-

hom, Plač i Proročko pismo Jezekilj, Danilo.

A ove knjige nisu ozakonjene u pra-

vilima ali se poštuju: Premudrost Solomonova, Premudrost Sirahova, Jestira, Judita, Tovija, zvano

Apostolsko učenje i Pastir.

32. Iz beseda svetoga Grigoriја Bogoslova o istim knjigama.

Prva – Postanje, a potom Izlazak, i Levitik uz to Brojevi a potom

Drugi zakon, i potom Isus, i Sudije; Rut osma a deveta i deseta knjiga

– dela Carstva i Paralipomena. A na kraju imaš Jezdru. Stihovnih,

pak pet, od kojih je prva Jov, potom David tri Solomonove, Jekslisi-

jast, Pema nad pesmama, Priče i Plač, takođe proročkoga duha. U

jednom spisu su dakle dvanaestori- ca: Osije, Amos i treći Mihej, a

Осик. Амось же и Михаѣ третїи. к сямь же Ишнѣ и потомь Ишна и Авдїа. На оум же. Амбакоумь и Софонїа. Пггѣи. и потомь Захарїа и Малахїа. Іудїи оубо и вторы Исанны. и потомь позваннїк Икремїа из млада. и по семь Іезекїа и Даниа (ако благогодѣть). Ветхаго оубо завѣта положихъ двадесете и двок книгы.
Свет(а)го Амфилохїа к Селеоукоу штѣхъде книгѣхъ. || Ветхаго завѣта книги Бытїи. и потомь Исходъ. Левиткѣ же срднїк книги имашїи. нїхъ же Уисла и потомь Втори законъ. к сямь же Ісосуца Навгїнна приложи. и соудїи. и потомь Роуѣъ. и Цѣсарь(ь)ства же четыры. Паралїпомена же книги двок. к сямь же Іездра книги прьвык и вторые. Петоры кни||гы рекоу: вѣнчанаго подвигы разлїчныхъ страстїи Ишва. а псалмь(ь)скык же книги прилежнок доушамь исцѣленїи. Речеши же и Соїломона моудраго прїтѣе. Іеканїтасть. и Пѣснї пѣс(не)мъ. К сямь же приложи пророка два на десете: Осїю прьваго и потомь Амоса втораго. Ми іхѣа. Ишнїа. Авдїю. и Товїю. Ишноу шбразь тридѣневнїк страстїи. Наоумѣа же понїхъ. и Амбакоумѣа и потомь деветаго Софонїа. и Пггѣа же и Захаїрїю: двоименїтаго же анг(е)ла Малахїю. Съ нїми же вѣдан пророкы четыры: дрьзаго и великаго Исанїю. и Іеремїю оумиленаго и таньбнїка Іезекїа. послѣдїнаго же Даниа. К сямь же прилагають Іесфирь.

uz ove Joil i potom Jona i Avdija, pa Naum, Avakum i Sofonija, Agej i potom Zaharija i Malahija. Jedna i druga dakle, Isaijina, i potom iz detinjstva pozvan Jeremija, i za ovim Jezekilj i Danilo kao blagodat. Starog zaveta, dakle, priložih dvadest i dve knjige. Svetoga Amfilohija Seleuku o tim istim knjigama. Knjige Staroga zaveta: Postanje, potom Izlazak, a knjigu Levitik imaš u sredini. Posle njih Brojevi, pa potom i Drugi zakon, a uz njih priloži Isusa Navina i Sudije, te potom Rut i Četiri Carstva. A Paralipomena dve knjige, i uz ove Jezdra – prva i druga knjiga. Posle navodim pet stihovnih knjiga Jova, a ovenčanog podvizima raznih stradanja, a psalamske knjige su brižno isceljenje duša. Reći ćeš svakako i Priče mudroga Solomona, Jeklisijast i Pesmu nad pesmama. Njima dodaj dvanaest proroka: prvoga Osiju, a potom Amosa drugog, Miheja, Joila, Avdiju i Toviju, Jonu – sliku trodnevnog stradanja, a posle njih Nauma i Avakuma te potom devetog Sofonija, i Ageja, opet i Zahariju, dvoimenitog anđela Malahiju. Sa njima znaj i četiri proroka: smelog i velikog Isaiju i umilnog Jeremiju i tajnika Jezekilja, a poslednjega Danila. Ovima neki pridodaju i Jestiru.

s. 580, l. 196a–197b: Павла
посланик къ Іѡврѣѡмъ кдино

s. 581, l. 198a: Правило Л. Аще кто
Х(ри)с(то)вы вѣры ш(т)ь в(р)гъ се выс(т)ь
Июдѣи, или идолослужитель,
или манихѣи, или нѣкыи таковыи бе-
з(ь)божиа ш(б)разъ възлюбивъ, и потомъ
з(а)зрѣвъ себѣ и познавъ се, аще ш(б)ра-
титъ се, в(р)ѣме имать на покаианик, вса
лѣта живота свогго.

s. 586, l. 200a. Правило И. Въ С(в)етоу ю
Пасхоу, рекше въ д(ь)ни стр(а)стнык не-
д(ѣ)ле, кже гл(а)голетъ се Великаа процага
нед(ѣ)ла до Вьскр(ь)с(е)нииа, ток бо нед(ѣ) -
ле гл(а)голють се д(ь)ник, дѣник Паскы, въ
т(ь)и д(ь)ни аще родить жена да вкоуша -
еть по силѣ к(и)ко можеть и пище и масла
и вина.

Правило І. Иже до конца ш(т)ь болѣзни
изнемогъ, въ д(ь)ни С(в)етык Паскы да
пастъ масло и да пиктъ вино.

s. 603, l. 206a. Еже привещати се ш(п)рѣснѣкъ
Ветхык жрѣтвы привещеник к(т)ь, а не Но-
ваго завѣта, а не ш(п)рѣснѣкъ во Х(ри)с(т)ь
нѣ хлѣбъ прик(м)ь бл(а)г(о)с(ло)ви и рече:
Примѣте и ядите

s. 604, l. 206a і b: Законъ же к(и)ко гл(а)голетъ
соуцимъ въ Законѣ гл(а)голетъ ветхаа
мимодоше, и се быше вса нова. Хотещен
пасты ш(п)рѣснѣкы, понеж гл(а)голють
такъ и Х(ри)с(т)ь п(а)де, да и ш(в)рѣжоу(т)ь се,
понеже и Х(ри)с(т)ь ш(в)рѣза се. Нѣ въпиктъ
Павль: Язы Павль г(а)голю вамъ: Аще ш(в)-
рѣжете се Х(ри)с(т)ь вамъ ничтоже пол-
зоуктъ. Идѣже п(а)вѣ к(т)ь, такъ прѣжде
законнык Паскы вечера выс(т)ь Х(ри)с(то)-

Apostola Pavla

Poslanica Jevrejima – jedna.

Pravilo 1. Ko odrekavši se Hri-
stove vere postane
Judej, ili idoloslužitelj ili
manihej, ili neki takav vid bezbo-
žja zavoli i potom se preko-
revši i preispitavši sebe obra-
ti, ima vreme za pokajanje sve
godine svoga života.

Pravilo 8. U Svetu Pashu, odnosno u da-
ne Strasne nedelje koja se zove Velika, po-
slednja nedelja do Vaskrsenja, jer se dani
te nedelje zovu dani Paske, ako žena u
te dane rodi, da prema snazi jede
koliko može i hrane i masla i
vina.

Pravilo 10. Onaj ko je sasvim iznemogao
od bolesti [i] u dane Svete Paske da jede
maslo (ulje?) i da pije vino.

Pričešće opresnikom jeste pričešće Stare
žrtve a ne Novoga zaveta. Jer Hristos pri-
mivši ne opresnik, nego hleb, blagoslovi
i reče:

Primite i jedite . . .

. . . A zakon sve što govori, govori onima
u Zakonu: Staro prođe i evo, sve novo
postade. A koji jedu opresnike, jer govore
da je i Hristos jeo, hoće i
da se obrežu, jer se i Hristos obrezao. Ali
Pavle uzvikuje: Ja Pavle kažem vam: Ako
se obrežete, Hristos vam neće
koristiti.

Pri tom je očigledno da je pre zakonske
Paske bila Hristova večera, jer jevanđe-

ва. рече(и) во квангеліахъ Ивань Ведоше
 (с)оу(с)а(и) в(и) Кашафи въ прѣторь. да не
 усквернѣет се нь да ѣдетъ Паскоу. Прѣж
 де же законъ ныкъ Паскы не бѣ в законено
 асти шпрѣсенъкъ

s. 604, l. 206b: Левнта архипи(и)ск(о)у -
 на бабгарскаго ш(и) третик посланик
 ш(и) хъжде ш шпрѣсенъкъхъ. ш(и) прѣ-
 ваго посланіа. Иже соу(с)оты съ шпрѣсенъ-
 къ хранеце и глаголюще хри(с)тианы
 быти. ни Жидове ни хри(с)тиане чисты
 соу(с)ть. под(о)бни соу(с)це кожи рысиі . . .

s. 606, l. 207a. . . Ты же ни понѣ словесы
 бывающаго покаіани хоу(с)еши прикти. и
 паче великаго шного слыша Мосѣа не праі
 здѣлно нь zelo прилежно козлиця ш грѣсѣ
 ш(и) архипрѣта Прона вызискавша іавла -
 ше во исповѣданни всакы д(о)у(с)ше съгрѣ -
 шыше. Тѣм же и прощениа полоу(с)ахю . . .

s. 607, l. 207a. . . Ико приношеник прино -
 симок кмоу. іакоже и Мосии срьсти
 козле. кжк ксть всего хоу(с)де. съ багромъ
 ч(и)стнымыи и съ златомъ и съ инѣми. . .

s. 609, l. 208a. . . прикмакть Богъ и оу(с)та по
 Діав(и)доу глаголющамъ: Съгрѣшихъ
 Господоу мо(с)моу. . .

Смотри же и великаго Мосѣа. паче же
 Б(о)га имь законъ полагающа

s. 706, l. 243a: Ш(и) ветвьток грани
 новыхъ заповѣднн. глав(а) 7. Ико аще
 Жидовинъ хоте оубѣжати нѣко(с)к ви-
 ны. или дльгоу. въсхоу(с)еть хри(с)тианъ
 быти. не под(о)бакть кго прикти. дон-
 дѣже неповинъ ѣвнть се и дльгоу
 извоу(с)детъ.

s. 707, l. 243b. Седмок грани глав(а) 1.

list Jovan reče: Povedoše Isusa
 od Kajafe u pretor ne da se ne bi oskrna-
 vili, već da bi jeli Pasku. Pre
 zakonske Paske nije ozakonjeno jesti
 opresnike.

Iz prve poslanice bugarskog arhi-
 episkopa Leonta o istim opresnicima.
 Oni koji subotom drže (sc. praznuju) sa
 opresnicima i govore da su hrišćani,
 niti su Židovi niti čisti hriš-
 ćani; slični su koži risa . . .

A ti ni rečima ispoljeno pokajanje (nećeš)
 da prihvatiš, čuvši čak i onog velikog Moj -
 sija, koji je ne uzaludno, već vrlo priljež-
 no, zbog greha zatražio jare od arhijereja
 Arona, jer otkrivaše ispovedanje svake
 duše koja je sagrešila. Stoga i dobijahu
 oproštaj.

. . . kao prinošenje Njemu prineto, kao i
 Mojsije – kostret kozju od svega huđu,
 sa porfirom skupocenom, i sa zlatom
 i sa ostalim.

. . . prima Bog i usta koja po
 Davidu govore: Sagreših
 Gospodu mojemu. . .

Pogledaj i velikog Mojsija a prvenstveno
 Boga koji je preko njega zakon položio
 Iz Četvrte grane novela,
 glava 7.

Ako Židov hoteći da pobegne od neke
 krivice ili duga, ushtedne da bude
 hrišćanin, ne treba ga primiti
 dok se ne pokaže da je nevin i
 dok ne izmiri dug.

Sedme grane, glava 1. I šesta od-

И шестага заповѣдь повелѣвактъ како
 праздьни соутъ иже прѣжде Паскы
 седмь дьинни и седмь дьинни по Пасцѣ,
 и дьинь Христова Рождьства ...
 s. 707–708, l. 243b–244a. Въ пет на десете
 дьинни иже соутъ прѣжде Паскы и по
 Пасцѣ, ни людьскыи дългъ ни шсобныи не
 истезактъ се ... Осмага же заповѣдь ток
 же грани, глава двадесете петага, рече, ка
 ко и въ четыри десете дьинни Сиветаго поста
 и въ дьинь Сиветыхъ Паскы, разбонници
 моу||ветъ се ш немже и свѣдѣтеле реши
 подобно паче же всѣхъ Исаврїи. Третиа же
 заповѣдь ветвьток грани, прьвыхъ книгъ
 Свитка рече како въ дьини Паскы никтоже
 затварактъ се въ тьмници ни сvezактъ
 се тькмо: прѣлюбодѣи, и блоудникъ и
 всхыщаки дѣв(и)цоу, и гробны тать, и
 штправникъ, и коукъ пѣрперы таниѣи
 оубинца, и моучитель ...
 s. 709, l. 244a: ... Рече же въ книгахъ прьвыхъ
 заповѣдь вторага и третиага на десете,
 како Жидове въ соуботоу и въ иныи ихъ
 праздьники, ни пльтьскыхъ работъ
 не твореть.....

PO FOTOTIPSKOM IZDANJU

l. 255b: Моужи римсции клици же к
 намъ придосте, и клици же въ градѣхъ
 нашихъ живете вѣдите како вамъ вѣр
 номь соущемь и шт Хри(ст)а позва
 номь, ни что же шбце съ юдѣискыми
 вет хымь шбичаи дрѣвле добрѣ левги
 тьсци слоужбѣ ихъ штриновенѣ шт
 Б(ог)а и прѣжде пришьствиа словоу
 такоже впиють иже на неясно прори-

redba naređuje da su neradni: sedam dana
 pre Paske i sedam dana posle Paske
 i dan Hristova Roždestva ...

U petnaest dana pre
 Paske i po Paski, ni
 javni ni privatni dug se ne potražuje. ...
 A osma odredba te iste grane, glava dva
 deset peta reče da se i u četrdeset dana
 Svetog posta, i u dan Svete Paske razboj
 nici stavljaju na muke a pre svega Isavrij
 ci, za šta treba navesti i svedoke. A treća
 odredba četvrte grane prve knjige Svitka
 reče da se u dane Paske niko ne zatvara u
 tamnicu, niti vezuje, osim: preljubnik i
 bludnik, i otmičar devojke,
 grobokradica i trovač, i onaj ko tajno
 kuje perpere,
 ubica i mučitelj...

A u knjizi prvoj reče odredba druga i
 trinaesta da Židovi u subotu
 i u druge njihove praznike
 ni oko tela se ne trude ...

Muževi rimski koji k na
 ma dođoste, i koji živite u našim
 gradovima, znajte da vama ako ste
 pravi vernici i od Hrista pozva
 ni nemate ništa zajedničko sa ju
 dejskim starim običajima; levit
 ske službe su odgurnute od
 Boga i pre dolaska Slova (sc. Jevandelja?)
 kao što govore oni koji nejasno proriču,

цавше ни кдиноу вамъ шциениа якоже рече но вистъ(ь) Сынномъ соуцемъ свѣтоу и дѣли и свободышимъ се вт сѣни закона. и тѣмъ и кце вт тмѣ сѣни сѣдецемъ Июдѣмъ слѣдовати. творецимъ во вамъ идоуцемъ сихъ шпрѣснькы и постецимъ се въ соуботы

l. 256a: Иакоже Петръ врховнии рече: Благоудеть вамъ и миръ оумножить се въразоумъ Богда (Ісуса) Христа Господа нашего. и по малѣ да сихъ ради боудете шциеници Божіа кств(ь)ства. не тѣста же прѣсна Богооубиць. Божик же кств(ь)ство кто аще и речеть коли Господь сын помыслоу прѣсно и мртво тѣсто июдѣнское. кже вы въ жртькоу Богови приносите . . .

l. 257b–258a. Рече бо аще котори кпн(скоу)мъ или презвутерь или дпаконь или всакы свещени||уьскаго виноу постить се съ Июдѣи или празноукть с нимі или прикмлетъ вт нихъ празника четь рекше шпрѣснькы или что таково да извржеть се. мирскыи же чл(о)вѣжъ да втлоуунть се. Аще же глаголете: Не прикмлемъ сихъ вт Июдѣи. нь въ домоу творимъ что кств(ь)се. Аще оубо вт шнѣхъ въземлемы. аще же въ домоу творимъ шпрѣснькыи соутъ . . .

l. 323b: Аще Жидовинъ хр(и)стїанина раба имы и шбрѣжеть к го. да вт(ь)скоууть кмоу главоу.

l. 358b: . . . иже Хр(и)ст(о)у рече съ законоу быти на н(е)в(е)сѣхъ

nijedno obećanje vam se neće ispuniti, što je rekao Sin onima koji su u svetlosti i danu oslobođenima od senke zakona; ni njima ni onima koji u tami senke sede i Judeje slede, tvoreći vama koji jedete njihove opresnike i postite u subotu. . .

Kao što Petar vrhovni reče: Blagodet i mir vi ste umnožili razumevši Boga Isusa Hrista Gospoda našega i uskoro ćete radi toga postati učesnici Božje prirode, a ne radi presnoga testa Bogoubitca. A Božju prirodu ako neko kaže ili pomisli da je Gospod presno i mrtvo testo judejsko, koje vi Bogu kao žrtvu prinosite . . .

I reče da ako neki episkop ili prezviter ili đakon ili bilo ko ako ima sveštениčki čin posti ili praznuje sa Judejima ili od njih primi praznični dar to jest opresnike ili nešto slično, neka se izvrgne, a mirjanin da se odluči. A ako kažete:

Ne primamo to od Judeja, nego to sami pravimo u kući, šta je to? Ako, naime, od njih uzmemo, ako i u kući pravimo, opresnici su . . .

... ako Židov ima roba hrišćanina i obreže ga, da mu se odseče glava.

...koji Hristu reče ovaj zakon neka bude na nebu i Svetom

и С(В)ЕИТ(О)МОУ
 Д(Ю)УХОУ. ВЪШЪДЪША ЖЕ Х(Р)И(С)Т(А) ВЪ П-
 АДАМА ПРЪВОК ГЛАГОЛЮТЬ И ПАКЫ ПО
 ВРЪМЕНИ ШБЛЪКЪША СЕ ВЪ ТОГО АДАМА
 РЪЧЕ: СЪВРШИТИ СЕГО ВЪПЛЬТЬСЦЪМЪ К-
 ГО ПРИШЪСТВИИ ИЮДЪИ ЖЕ СОУЩЕК СЕ Ю-
 В(А)НГКЛИД ДРЪЖЕТЪ ПЛЪТОМ ДЕННИА
 ГНОУШАЮТ СЕ

I. 362b: ПВДИТАНЕ РАСКОЛА И НЕТАВЛЕ-
 НИК. НЕ КРЕТИЦИ ЖЕ ОУБО. СИ ПРЪВЪВАНИК
 ОУБО И ЖИТИК БЛАГОУИИ НО ИМОУЩЕ. РА-
 ВНОУ ЖЕ ВЪРОУ ИМЪЮТЬ ПО ВСЕМОУ ТАКО
 СЪБОРНАА ЦРЬКЫ МНОЖАИШЕ ШТ НИХЪ
 ВЪ МОНАСТЫРИХЪ ЖИВОУТЬ И СЪ ВСЪМНИ НЕ
 МОЛЕТ СЕ И ПАЧЕ ВЪ ТАИНЪ МОЛ(И)ТВЪ ДРЪ-
 ЖЕТ СЕ ДО СЫТОСТІ РОУГАЮТЬ СЕ ГЛАГО-
 ЛЮЩЕ НА НАШЕ КПИ(С)КОУПЫ БОГАТЬ. И
 ИНЫ ИНАКО ШКЛЕВЕТАЮЩЕ. ПАСКОУ ТВО-
 РЕТЬ ШСОБНО СЪ ИЮДЪИ. ИМЪЮТЬ ЖЕ НЕ-
 ВЪЖДЪСТВНО НЪ ЧТО ЛЮБО ПРИВО. . . .

I. 373b: ЖЕНАМ ЖЕ БЫТИ С НИМИ БЕС-
 ТРАСТНО И ПОМЕТАТИ ИМЪ ХРАМЫ И ВСА-
 УЬСКИ ОУГАЖДАТИ РЕЧЕ ИЮДЪКМ ЖЕ И
 КРСТИАНОМЪ ВЪДРЪВЪ МЪСТО ШГНЕВИ ПО
 ДЛОЖЕНОМЪ БЫТИ. САМАРАНОМ ЖЕ РЕЧ(Е)
 СМЕТИК ИЗНОСИТИ И ГОВНА ИХЪ ИЗ РАГА
 КИДАТИ ТАКО ДА НЕ ВЪСМРЪДИТ СЕ

I. 374a: И УТОУЩИХЪ СИК Х(Р)И(С)ТИА-
 НЫ ПО ДРЪВНОМОУ ШБИЧАЮ ГОРКО МОУЧЕ-
 ЩЕ ИЮДЪИ ЖЕ И Б(О)ГОНЕНАВИСТЬ НИ КЪ
 СМЫШЛЕНИК ТАКО БО РЪШЕ ШТ СТАРЬЦЬ
 НЪЦИИ ТАКО СИЦЪ ПРОЗЕБЕ ТАКОВА КРЕСЬ
 ТАКО НА ТИВЕРИДЪ БЪШЕ НЪТО И НЕСЕ
 ЮДЪИСКЫК ВЪРЫ

Duhu a Hristu

koji je ušao u Adama = čo-
 veka, najpre su rekli privremeno
 presvučenog u čoveka reče: Neka
 se izvrši njegov ovaploćen dola-
 zak, a Judeji koji se drže Jevande-
 lja gnušaju se jedenja mesa?

. . . Anđeli raskola i nejavljani, ne
 samo jeretici, oni i prebivanje
 i život blagotvoran imajući, ima-
 ju i jednaku veru u svemu kao sa-
 borna crkva, mnogi od njih u mana-
 stirima žive i uopšte se
 ne mole nego drže tajne moli-
 tve i rugaju se do mile volje
 našim episkopima govoreći da su
 bogati i inače ih kleveću, Pasku tvore
 (=slave) odvojeno, sa Judejima, ima-
 ju nepoznavanje

. . . a žene da budu s njima bestrasno
 i da im čiste hramove i svakojako
 ugađaju Judejima reče a i hrišća-
 nima mesto ognja podloženog
 biti, a Samarjanima reče da izno-
 se smeće i govna njihova i iz raja
 bacaju da se ne usmrde

. . . i poštujući ovo hrišćani su se
 po starom običaju teško mučili.
 A Judeji i pakosnici izmišljahu da
 tako rekoše neki od staraca da izniče takva
 lepota (krasota) da na Tiverijadi beše
 mnoštvo (sc. pripadnika) judejske vere...

l. 374b: каковь же конць злобы сик оу-
читель все скверньны Жидовинь прик
прѣстоуити и ѣсть праведно ...

l. 380b: привидѣник же твораше
родоу самараньскоу гагаголе себе бы-
ти великоу силу Божию и съвѣше
съвѣдшоу штыца глаголаше себе Са-
мараномъ. Иудѣи же глаголаше
быти себе сына мучена оубо шт ни хъ
не пострадала

l. 381a: Тѣм же и ницини нарица-
ють се бо и шт Еврѣи именуѣуть се и
виѣки нь и привидѣникмъ быти мловѣ-
ка Господя гагаголють ...

l. 381b: ... сициѣ гагаголюцие въ име
невѣдома (С)тыца всѣхъ, и въ истиноу
Матереь всѣхъ, и въ свѣдшаго на
Сына, и крѣискага же имена на прирѣю
ть паве на оустрашеник крѣщакмымъ ...

l. 383b: ... таковык мръзости м
презвутерь иже прѣжде кро быв -
шаго оучителя соуктиѣшинами прѣвѣ-
зде соуксловше съ Иудѣи празноукть

l. 356b: Юденство.

IZVODI IZ SINTAGME

s. 7. (С) правнаѣхъ светѣихъ апостолю.
... Семоу и кже къ Евреомъ посланїа, к-
же въ еллинскыи еззыкь прѣложити на ве-
(ло положише, много во сроднок и wi
бок имать сїе шбраза и науертанїа
словесъ оноговыхъ ...

A kakav je kraj zlobe ove učitelj svepogu-
bni Židovin primajući prestupiti nije
pravedno?

... da će biti velika sila Božija i
da će Samarjani govoriti
sa Ocem koji je s više
(=sa visine, odozgo?) sišao, a Judejima
govorahu da će mučiti Sina koji od njih
(sc. Samarjana)
ne postrada.?

Zato Jevreji siromašne i
nazivaju okrivljenima jer im se
prividalo i govore da je Gospod
čovjek ...

...tako govoreći u ime neznanoga
Oca svih, zaista
Majku svih koji je sišao na
Sina, i jevrejska imena daju
radi zastrašivanja krštenih. ?

...takvu mržnju sveštenik
koji prethodnoga učitelja sujet-
nim praznorečjem povezuje
sa Judejima praznuje.

Judejstvo je jedna od četiri majke jeresi
(uz: Varvarstvo, Skitstvo, Jelinstvo).

s. 4. O pravilima svetih apostola.³⁰

... A k tome su naredili i da se
poslanica Jevrejima prevede na jeli-
nski jezik, a ima mnogo srodnog i za-
jedničkog u oblicima njegovih
reči...

³⁰Sintagma.

s. 25. О иже во Фотїи съборѣ

Съи священныхъ съборъ по божь-
ствныхъ апостолѣхъ. иже лѣта чинь
сповѣданъ бысть. и сїе соуть събранїа
вины и се еже књиждо правила издасть
и еже особь отъ дивныхъ паки моу-
жїи нѣци съписаше. понже бо отъ кзыкь
въкоупѣ Іоудѣи множество. къ иже
паче оума и слова пльтскомоу Бога сло-
ва смотренїю отъ прѣлести дїаволк и
моуиства отстоупивше. . . .

s. 31, 32. ВЕТХОЮ ДЕСЕТОСЛОВІЕ СЪТЪ
ЛЕВИТИКА³¹

. . . . Глаголы сїе глагола Господь
къ в семоу нашемоу съи моу на горѣ
отъ срѣди огниа. тма. мракъ. мъгла
гласъ великъ. и не приложи. и написа сїи
на двѣю скрижалїи. рече Моуси. камен-
ныхъ и дасть ми.

s. 34. Начело вѣдѣї състава.

А. О крщающїихъ се отъ Іоудеи.
(V. str. 126?)

s. 52. НАЧЕЛО А: състава

Глава А.

Словесно.

. . . . сїирѣчь. аще кто иже въ Христа от-
врьгъ се въры къ Іоудѣиствоу или идо-
лослоуженїю или манихѣнствоу прѣв-
рати се

s. 54. О кже страха ради отврьгшїихъ
се клирикь.

s. 16. O Fotijevom saboru.

Ovaj sveti sabor bio je po bo-
žanskim apostolima održan od-
redene godine, a ovde su sadržane
sve krivice i sva pravila koja su
izdata a koja posebno divni neki
muževi napisаше budući da okup-
ljeno mnoštvo Jevrejskoga naroda
koje osobito umom i rečima utelo-
vljenog Boga odstupiše od davo-
lje prevare i mučiteljstva . . .

s. 20. DESET BOŽJIH ZAPOVESTI
IZ KNJIGE LEVITSKE

. . . . Mojsije reče: Gospod je grom-
kim glasom iz sredine ognja, tame,
mraka i magle izgovorio sve ove
reči celom narodu našem na Gori,
i ne izmeni ih, nego napisa na
dve kamene tablice i dade mi.⁴¹

POČETAK slova V.

4. O Judejima koji se krštavaju.

s. 34. POČETAK slova A.

Glava 1.

Razumnost.

...to jest, ako se neko odrekao vere
u Hrista i vratio se judejstvu ili
služenju idolima i manijehstvu

s. 35. . . O kliricima koji su se iz straha
odrekli (Hrista).

³¹Новаковић, *Синтагмат*, стр. 32.

Апостолскоє ЗВ

О иже оубо страхомъ вѣды изнадъ шїихъ клирикъ ЗВ светыхъ апостолю правило аште кы рече. клирикъ страха ради чловѣка Иудейна которого. или Елиина. или еретика. аште оубо Христова отврѣжетъ се имена. въ сачьскы да отврѣжетъ се . . .

s. 57.

Нисскаго .А

Нисскыи же великыи Григорїе въ прьвомъ правилѣ. иже волюю. рече. иже въ Господа нашего І(со)у(са) Христа отврѣгъ се въ ры. и іоудѣиствоу или идолосоуженїю или манихенствоу или иномоу кокмоу шть иже безъ божіа видовомъ соуштіимъ многымъ приложивъ се. таже захрѣвъ себе. покаанїа истезаема ксть вѣме живота кго съпротезаемаго. . . .

s. 64.

Глава .В.

О срѣдницехъ.

Тижде срѣдници тако Пасхоу праздноующе не раздрѣшати нь постиги волетъ. такоже въ срѣдоу мыни. Іоудеомъ и въ семь подобеце се. иже по Пасцѣ опрѣснькы и порѣнцѣ гадоуштихъ.

s. 75. Апостолско .М. . MS. ЗД.

Шестьдесяток же и четврток въходештаго клирика или людина въ сын мице іоуденско или еретичько молитви дѣла. ового оубо измѣтакъ ового же отлоувактъ. кое во съгласїе. рече. Христовы

Апостолско 62. (правило).

O onim kliricima koji su otpali zbog velikoga straha, 62. pravilo svetih apostola kaže: ako se klirik radi straha ljudskoga od nekog Jevrejina, ili Jelina, ili jeretika odrekne Hristova imena svakako. . . da bude odbačen (sc. od Crkve) . . .

s. 38. (Grigorija) Niskoga 1.

A veliki Grigorije Niski u prvom pravilu kaže: ko se voljno odrekao vere u Gospoda našega Isusa Hrista i priklonio se judejstvu, ili idoloslužanju, ili manihejstvu, ili kome drugom ko je suštinskim vidom bezbožan, taj je, pokudevši sebe, protegao kajanje na celo vreme svoga života . . .

s. 43. Glava 2.

O srednicima (tetraditima).³²

Oni srednici kada praznuju Pashu ne razrešavaju se posta, nego poste sredom kao i mi; Judejima su i po tome nalik, što posle Pashе jedu opresnike i gorke trave. s. 51. Apostolsko 40, 46, 64. (pravilo).

Šezdeset četvrto: klirika ili običnog čoveka koji uđe u jevrejski ili jeretičko zborište (=hram) radi molitve, jednoga izbaciti a drugog odlučiti. Kakvo je saglasje, reče,

³²Синтагмат, 43.

къ Веліароу. каа же ли чєсть вѣр номоу съ невѣрымь?

s. 76. Лаодикійскаго АЗ.

Тридєсеток же и сед мох ниже іаже отъ іоуден или еретикъ послакмаа празднї і ст внаа прикматн. или съпразновати симь попоуцають.

s. 82. Анкір скаго .ЗІ.

Сед мох же на десете сєго прокаженнхъ снхъ именовкты: сицѣ бо моусенскыи законъ нечистыи и осквѣркенныи нарицаше: . . .

s. 109. Глава .SІ.

О иже въ нечистотѣ женамь . . . евренскыи бо жены . се страждоуште въ особномь мѣстѣ сѣдеште безмалствоу ють. дои деже дьныи прѣидоуть сед мь. и месєунок прѣстанет теуеник; нь оубо иже нына таковыи соуть не іако жрѣтыи вника въ н же древак симь попущенно бѣ въходити. нь и храма и иже прѣдъ храмомь мѣста изганяють се.

s. 126. Вѣдѣ съставоу. Глава .Д.

О крышакмыихъ отъ іоуден.

Събора .З. го .И.

О жестоковинномь же и не обрѣзанномь срьдцемь родѣ іоуденскомь сице иже .З.го събора осмое вѣсть правило іште бо кто ихъ. рече. отъ чиста срьдца христїанство изволить. и нам отъ в сєго

Hrista sa Veliarom. Kakva je čast vernome da bude sa nevernim.³³

s. 51. Laodikijskoga 37. (pravilo).³⁴

Trideset sedmo ne dozvoljava ni da se od Judeja ili od jeretika poslane praznične ponude primaju ni da se sa njima slavi.

s. 57. Ankirskoga 17. (pravilo).³⁵

Njegovo sedamnaesto ove naziva prokaženima, a tako je Mojsijev zakon nazivao nečiste i opoganjene i . . .

s. 77–78. Glava 16

O nečistim ženama.³⁶

. . . . a jevrejske žene, kada ovo imaju borave u tišini na posebnom mestu sedam dana dok ne prestane mesečno tečenje. Takve (žene) iako im je nekad bilo dozvoljeno da ulaze u oltar, sada se ne samo teraju od oltara nego i iz hrama i sa mesta koje se nalazi ispred hrama.

s. 96. V sastav. Glava 4.

O Judejima koji se krštavaju.³⁷

Sabora 7, 8. (pravilo).

O nemilosrdnom i u srcu neobrezanom srcu roda judejskog ovo kaže osmo pravilo 7. sabora. Ako neko od njih, kaže, da iz čista srca prihvata hrišćanstvo i ispovedi nam

³³Sintagma, 53, s pozivom na 2 Kor. 6: 15.

³⁴Sintagma, 51.

³⁵Isto, 57

³⁶Isto, 77-78

³⁷Isto, 90

сръдца исповѣсть обавуак елика дѣти
евренскы обыве родѣ. о нихъ же и другык
обавити и исправити. съи да приктъ
боудеть. и божствнаго да сподобить се
крштенїа. къ семоу же и того дѣти. и да
събаюдетъ се и оутврждаеть се юденскы
ихъ начинанїи освѣкнати се. аште ли же
не сице моудрствоукть. ни же за самок
то доброк христїанство възлюбиа ксть.
нѣ или нѣкык хотен избѣжати напастн.
или славы врѣменнык и чловѣкъскаго
благорѣкыванїа обкты бывѣ желанїемь.
вѣроу скривак се пристоупакть. сицеваго
оубо крштавати не повелѣвакть.
аште ли же и сице нѣрава нмоуште оу-
танше се нѣкїи крштивше се. и покрива-
ють се оубо христїанскаа творити. скро-
виѣ же їоуденскыихъ обыван и назыранн
оувѣдѣни боудоуть нмоуште. ни же въ
цркъкѣ да входеть. рече. ни же какова
любо да сподобеть се приобштенїа. ни же
дѣти ихъ божьствныимь крштенїемь да
назнаменають се. ни же раба да попоуш-
тени боудоуть стежати христїанина. нѣ
таваки но по евренскои вѣрѣ да повелѣн-
ны боудоуть жити.

Законь. Законь же рече: їоуденнь.
кже хотѣти быти христїанинь творе се.
иако да таже на нѣ оглаголанїа или отъ
длыга виноу. прѣбывак оу цркъве. нзвѣ-
житъ. аште не отдасть длыгїи или освобо-
дить се съгрѣшенїа. да не приктъ боудеть.

Законь. їоуденнь христїанина ра-
ба да не имать. ни же углашенїаго да

искрено како нас ruži jevrejski
rod, da bi njih razobličio i pop-
ravio, takav da bude primljen i
udostojen božanskog krštenja, a
uz to i njegova deca da se čuvaju
i da se klone judejskih
postupaka. Ako pak tako ne
razmišlja i ako nije zavoleo hri-
šćanstvo, nego je neiskreno, da bi
izbegao neku opasnost ili zbog
ovozemaljske slave i dobrobiti po
čoveka pristupio veri,
zapoveda se da se takav
ne krštava.

Ako se ustanovi da se neki pošto
su se krstili pretvarajući se da
žive kao hrišćani a krijući
se drže judejske običaje i mot-
renjem se to dozna, takvi niti da u
crkvu ulaze, niti su dostojni za
bilo kakvo učešće (sc. u crkvi)
ni da se njihova deca označe boža-
nstvenim krštenjem, ne dopušta
im se da kupe (roba) hrišćanina,
nego je zapovedeno da javno žive
u skladu sa jevrejskom verom..
Zakon. Zakon kaže: Judejin koji se
pretvara da hoće da bude hrišća-
nin, ili se prikloni Crkvi zbog
ogovaranja ili izbegavanja duga,
ako ne plati dug i ne oslobodi se
optužbe neka ne bude primljen.
Zakon. Judejin ne može da ima
roba hrišćanina, niti da pou-

вѣрѣзѣть. ни же дроуѣн еретикъ се да творить.

s. 150. В. съставъ. Глава 11.

О книгахъ божественнаго писанія и скрънїихъ и тоуждїихъ.

Апостольско. ПЕ.

Сѣсьмьдесятъ и петое светыхъ апостоль правило: Сик. рече. книги изреднѣ прикмати и почитати подобакъ вѣсьмь приуѣтникомъ же и людскимъ. Ветъ хъаго оубо завѣта. Е. Моусеовѣхъ. ихъ же нареченїа надписанїи: Бытик. Исходъ. Левїтикъ. Уисла. В. торо законїе. Исоуса сына Навїнна. кдина. Соудїи. едина. Роуѣы. едина: царен. Д. Паралипомень: книги днєвь. двѣ: Ездровѣ. двѣ: Есѣрь. едина: Макавейскык. Г. Ївова. едина: Псалтирь. единъ: Соломоновы. три: Притче: Законникъ: Пѣсни пѣснемъ: Пророкъ. Вї. хъ. едина: Исаяина. едина: Їеремїина. едина: и Езекилка. едина: Данилова. едина: извънь же приписана се юными многооученнаго прѣмоудрость Сираха. s. 151. Новаго завѣта. Новаго же завѣта

Павлова посланїа .

. . . къ Евреомъ. едино

s. 152. Анастїа

. . и Ветъ хъаго оубо завѣта. К. и двѣ быти вѣроукомъ. и же оубо Евреехъ равночисльни писменомъ: Д. во царствїи. двѣ книзѣ быти глаголетъ. и двѣ паралипоменсцѣи едїноу. дванадесете пророкъ едїноу. и

čenoga hrišćanstvu obreže, niti to sme da učini drugi jeretik.

s. 108. 2. sastav, glava 11.³⁸

O pravim i lažnim knjigama Svetog pisma.

Apostolsko 85.

Osamdesetpeto pravilo svetih apostola kaže: ove prave knjige Staroga zaveta treba da prihvate i poštuju svi klirici i mirjani: pet Mojsijevih (knjiga) koje su nazvane: Postanje, Izlazak, Levitik, Brojevi, Zakoni ponovljeni; Isusa sina Navina jedna; Sudije jedna, Rute jedna, 4 knjige carstva Paralipomen (Dnevnici) – Knjige dana (sc. o danima) dve, Ezdrine dve, o Jestiri jedna, Makavejske 3, o Jovu jedna, Psaltir jedan, Solomonove tri Priče; Zakonik; Pisma nad pesmama Proroka 12 – jedna, Isajina jedna; Jeremijina jedna. Jezekiljeva jedna; Danilova jedna. Pridodaje se, napisana za mladež Mudrost učenoga Siraha. A iz Novoga zaveta: . . .

Pavlove poslanice . .

. . . Jevrejima jedna . . .

s. 109. Atanasijevo (pravilo).³⁹

. . Verujemo da su ove 20 i dve (sc. knjige) Starog zaveta jednake broju slova kod Jevreja. Za 4 (knjige) Carstva, on smatra da su dve, za dve knjige Paralipomen smatra da su jedna, dvanaest proroka – jedna

³⁸Isto, 108.

³⁹Sintagma, 109.

УЕТИРЕХЪ УЕТИРИ. ТЕРЕМІИ ЖЕПРИЛАГАТЬ
 ВАРУХОВА РЫДАНІА И ЕПИСТОЛІЮ. ИЗЪУТО
 ЖЕ И ЕЖЕ НОВАГО ЗАВѢТА. ПРИЛОЖИ КЪ РЕ-
 ЧЕННЫМЪ И ОТКРОВЕНІЕ ІОАНОВО. СІМЪ ПРИ-
 ЛАГАТИ ИЛИ ОТЕМАТИ НЕ ПРІИДОВНО БЫТИ
 СОУДИТЬ. ИЗВЪНЪ ЖЕ ПРАВИЛАННУХЪ БЫТИ
 РЕЧЕ ПРІМОУДРОСТЬ СОЛОМОНОУ. СИРАХА.
 ЕСІРЬ. ІОУДІА. ТОВИТА. ПАСТИРА. И ОУЧЕ-
 НІЕ СВЕТУХЪ АПОСТОЛЪ. СІКЪ ЖЕ ШЕСТІИ
 СВБОРЪ ОТВРЪЖЕ. ІАКОЖЕ СКАЗА СЕ

Григоріа Богослова

Таковожде свештеннихъ книгъ тво-
 ритъ исчитаніе оумѣренными стихови.
 ихъ же Елліны проѣкы именовують. и бо-
 гословъ великыи Григоріе. равномыслыиык
 Ветхаго Завѣта быти глаголак иже оу Ев-
 ренхъ К и двѣ писменомъ. стихерскыиык же
 глаголакть Іова и Давидовѣ РН. псалмъ.
 и три соломонскыиык. и дванадесете про-
 рокъ единоу. ихъ же званіе Іосіе. Амось.
 Михей. Іонак. Іона. Авдіе. Наоумъ. Авва-
 коумъ. Софоніа. Аггеи. Захаріа. Мала-
 хіа. И кже великыиык Анастасіемъ непра і
 виланыхъ съ не въспоминакть.

с. 181. Г. съставъ. Глава. VI.

Іако не подобакть брака
 замѣновати съ еретизи.

О приуктницѣхъ. Съвора четвртаго Ді.
 . . . ни же враунѣ съвкоуплати сиухъ
 еретикомъ. ни же оубо Іоудеомъ. ни же
 Елліномъ. еретикы оубо иже въ насъ при-
 кмляюштихъ танныство глаголак. въ нѣ і

knjiga; četiri (proroka) – četiri (knjige); Je-
 remiji dodaje Varuhov plač i poslanicu.
 Nabrojao je i knjige Novoga zaveta, pa
 je pomenutim dodao i Otkrovenje Jovano-
 vo. (Atanasije) Smatra da je bezbožno
 ovome dodavati ili oduzimati. Van propi-
 sаниh, рече, neka буду: Premudrost Solo-
 monova, Siraha, Jestira, Judita, Tovita, Pa-
 stir i Učenje svetih apostola, koje je, kao
 što je rečeno, Šesti sabor odbacio.

Grigorija Bogoslova

Isti takav popis sveštenih knjiga u epskim
 (odmerenim?) stihovima, koje Jelini
 nazivaju herojskim, daje i veliki
 Grigorije Bogoslov, koji kaže da
 su knjige Staroga zaveta jednake broju 20
 i dva slova kao kod Jevreja, i kaže da su u
 stihu (sc. pisani) Jova i Davidovih 150
 psalama, tri (sc. knjige) Solomonove, dva-
 naest proroka u jednoj, a koji se zovu Josi-
 ja, Amos, Mihej, Joil, Jona, Avdija,
 Naum, Avakum, Sof(r)onija, Agej,
 Zaharija, Malahija. A ne spominje one
 koje veliki Atanasije smatra nekanonskim.
 3. SLOVO, glava 12.⁴⁰

Da ne treba sklapati brak sa je-
 reticima.

O kliricima. Četvrtog sabora 14(sc.pravilo)
 . . . ne treba sklapati brakove sa je-
 reticima, niti sa Judejima ni sa
 Jelinima. Jeretici pak, koji kod
 nas prihvate tajnu (krštenja) sa

⁴⁰Isto, 141.

кыхъ же погрѣшаюштихъ по кмоу же и разнствоуютъ съ православными: Юудек же Христоу оубице и Юл'ине павѣ невѣрнык и долобѣсикмь недоуоуоуштихъ... s. 183. Кар'агенскаго .Кл.: Сьбора .Сго .ОВ.

Знаменїе. Оуповаю же тако начела ради бѣхоу сиа и наветькь проповѣданїа; а кже дньсь и моуште, како ксть моштно Юуденноу или Ягаринноу крштышоу се жити кь томоу съ невѣрноу или крсти-вшен се съ невѣровав шимь?...

Лаодїкискаго .Лл.

Законь.

Да не прикмакть Юуденнь христїан'коу ни же христїанинь Юудеан'коу, ни же еретикь и тоуждь вѣры по нѣкоки винѣ христїаномь по бракоу да вьскоупла-кть се.

s. 187–188: Глава .Еї. О женахъ оброучен'ныхъ вь нкмь же и о оброучени.

О оброученїи.

Оброученїе во законоположници оуставляютъ, память и обештанїе хотештихъ быти браковь. И оубо мовсенскы законь тако бракъ оброученїе имѣнаше и иже инмоу оброучен'ноу растлѣтак, тако прѣлюбодѣи томымь бѣше.

s. 195. Глава .сї. Еште о иже жены изгнав-шихъ людскыхъ.

.. Јереми же: Яко аште боудеть моужевы

nekim greškama po kojima se razlikuju od pravoslavnih; Judeji su pak ubice Hrista, a Jelini su očevidno nevernici i zaraženi su idolopoklonstvom.

Kartaginskoga 21; Šestoga sabora 72.⁴¹

Znamenje. Smatram da su ova pravila važila u početku a što se današnjeg vremena tiče kako može Judejin ili Agaren koji je kršten da živi sa nevernicom ili krštena sa nevernikom?

s. 133. Laodikijskoga (sabora) 31.(pravilo)⁴² Zakon.

Da ne uzima Judejin hrišćanku niti hrišćanin Judeanku, niti jere-tik i inoverac radi nekog uzroka da sklapaju brak.

Glava 15. O verenim ženama, istovremeno i o veridbi.

O veridbi

Veridbu zakonodavci ustanovljuju kao spomen i obećanje onima koji žele brak. Mojsijevski zakon smatrao je veridbu kao brak i ko je verenu ženu zaveo kažnjavan je kao preljubnik.⁴³

Glava 16. Još o mirjanima koji su oterali žene.⁴⁴

... a Jeremija: Koja bude s drugim

⁴¹Isto, 132.

⁴²Isto, 133.

⁴³Isto, 136, s pozivom na: 5 Mojs. 22:23 (22).

⁴⁴Isto, 141, s pozivom na Jer. 3:1 i Priče 7:7.

инномоу, не възвратитъ се къ моужоу сво-
кмоу, нь скврннети се оскврннети се: аши
те моужь не възшоштеть авѣ яко моужь
прикти, и Соломонь въ притъвахъ: Имѣи
прѣлюбодѣнцоу безоумнь и нечестивь,
еже ксть смѣшакъ се съ моужатою женою,
яже показоукть се прѣлюбодѣнца
s. 198–199. Глава ЗІ.

Ико отъ своихъ женъ разоузуати
се подобакть епископомъ.

... Божьствни бо апостоли въ въ новѣ
цркви іоуденскомоу дебелствоу и ел-
линскомоу зловѣсно много радовати се
рекшен ксть яко иѣкаа отъ отьвѣскихъ
обнуан попоустише творити, иже бо іоу-
денсци и еллинсци архіеренк соупроуж-
ницъ не разоузахоу се... Безъ прѣтѣкноі
веніа выванте іоудеомь и еллинномь и
цркви Божики и процаа...

s. 201: (esti šesti sabor – v. dva reda niže o postu).

Г. съставъ. Глава. ИІ.

Събора шестаго. ГІ.

... Іоудеомь во дрѣваѣ повелѣни бысть
въ горѣ хотештѣимъ божьствныхъ пос-
лоушати гласовь, на три дни женамъ не
прикасати се.

s. 204–205. Глава. К.

О иже съ женами баняюштимъ се.

Лаодікіискаго. Л.

mužem, neće se vratiti svome mu-
žu, nego će se oskrnaviti od neči-
sti, ako muž neće javno da je pri-
mi. Solomon u pričama: Ko ima
preljubnicu bezuman je i nečastiv
jer se sjedinio sa udatom ženom ko-
ja se pokazala da je preljubnica.
s. 143. Glava 17.⁴⁵

O tome da episkopi treba da se
razdvoje od svojih žena.

... Božanski apostoli nove crkve⁴⁶
dopuštali su jevrejsku neuglade-
nost, jelinska zla dela, kao što
je upražnjavanje nekih
starih običaja, jer se judejski i
jelinski arhijereji nisu razvodili
od supruga. . . . Ne budite sabla-
zan ni Judejim ni Jelinima ni
crkvi Božjoj i tako dalje ⁴⁷...

Slovo G (3. sastav), glava 18.

Šestog sabora 13 (pravilo)⁴⁸

... Judejima u davnini, kada su hte-
li da čuju glas Božji na Gori,
beše zapovedeno da tri dana
ne dotiču žene.

Glava 20.

O onima koji se kupaju sa ženama.

Laodikijskoga (sabora) 30. (pravilo).⁴⁹

⁴⁵Isto, 143.

⁴⁶Pod *novom crkvom* ovde verovatno treba podrazumevati *hrišćansku crkvu*, kao novu pojavu u religiji.

⁴⁷*Sintagma*, 144, s pozivom na 1 Kor. 10:32.

⁴⁸*Sintagma*, 145.

⁴⁹Isto, 148.

Паче же и съблазна оубо оузрокъ
многымъ подами. иже повелѣни выхомъ
не полагати прѣтиканіе братоу и безъ
прѣтъкновеніа бывати Іоудеомъ и елли і
номъи цркви Божіен. Нъ никдиноу соуп-
роужнимъ же проштен ѡ ксть се твори
ти;...

s. 208. Г съставъ, глава .КИ

О женахъ къ кже изврѣшти биліа прикм і
люштихъ.

Басиліа .В.

... Понкже мовсескы законъ, егда
оубо невъображенъи младѣнць измѣ-
таше се, въ иманіе отыштетѣваше. въоб-
раженъоу же испадаюшоу. въ доушоу
осоуждаше оумрѣти повелѣвак иже же-
ноу поразишомоу;....

s. 212–213. Начело Д състава, глава .А.

Тімотеа .Г.:

... іакова же и Іоуда съдѣла, отк-
ривъ іаже наоучень бысть Іоудеомъ, іако
бывакмымъ не вѣроук и оучителю іако
чловѣкоу простоу вънемлк, а не Богоу.

s. 222. сіймъ Богъ и Іезекіакмъ въпи-
ктъ пророком. Іаще не раз'иствїиши ни ...

s. 226, 229. Глава.Ө. Кар'фаген'скаго .ЕІ.

Самодръжав'нок и царскок соуди-
лиште посоужденію къ томоу не подле-
жить, ни же испитоукъ се отъ иного, нъ

Mnogima ćemo dati povod za sab-
lazan ako bratu ne postavimo pre-
preke, da ne bismo bili na sabla-
zan Judejima i Jelinima i Crkvi
Božjoj. Ovo nije dozvoljeno ni su-
pružnicima da čine....

3. slovo, glava 28.

O ženama koje koriste bilje radi izazivanja
pobačaja.

Vasilijevo 2. (pravilo).⁵⁰

... Jer, Mojsijev zakon je, ako pobačen
plod još nije imao svoj
lik, propisivao novčanu odštetu
a kada je pobačen plod formiran,
sudio je za dušu, te je zapovedao
da se smrću kazni onaj ko je udario ženu.

Početak 4. slova, glava 1.⁵¹

Timoteja 3. (pravilo).

... kao što je i Juda učinio, otkrivši šta je
od Judeja naučio, jer ne veruje u ono

što se događa i Učitelja smatra za običnog
čovjeka, a ne za Boga.

Tako i Bog govori kroz proroka

Jezekilja: Ako ne urediš i ne ...⁵²

Glava 9. Kartaginskoga (sabora) 15. (pravilo).⁵³

Samodržavni (avtokratorski) i carski sud,
ne podleže ponovnom suđenju, niti ga dru-
gi preispituje, nego (on) uvek sam ponovo

⁵⁰Isto, 151.

⁵¹Isto, 154.

⁵²Isto, 161.

⁵³Isto, 166.

от себе прысно посоуджадкть се такоже и
Боговидць Моиси законополагак:

Посоудниши соуди свок. повелѣ
s. 237–238. Д. съставъ

Ѡниже въ соудницихъ шглагол
нищѣхъ

Кар-агкискаго И.

Тогожде РКӨ... ньниже Юуде-
омь или еретикомь оглаголати пове-
лѣвакть, развѣ аште где о своихъ си вси
преть вештѣхъ.

s. 257. Е. състав. Глава Г.

О обыванхъ еллинскихъ.

Събора Sго 3В.

Въ новомѣсеин оубо обыван вѣ
Юудеомь и еллинномь празновати и ко-
лѣнѣ прѣкланати тако да мѣсеиное расі-
тоаніе проидоуть добровестнѣ, о нихъ
же и Богъ рече нѣгде пророкомь....

s. 259. Глава. S.

О иконахъ светыхъ.

Събора S...го ПВ.

... Тѣмже оубо иже въ образѣ агньца
повелѣвакть не живописати, кгоже крѣ-
вїю великын древлѣ Моиси праги пома-
зоук...

s. 326–328. Начело .І. іже състава.

Глава Д.

О Иоуденхъ тако съ ними об ѡценїа
имѣти штноудѣ не подобакть.

Ишти въ второн главѣ Л. състава
правило 3Д. светыхъ апостоль. (Гдр. 75).

razmatra sopstvenu presudu kao što je i
Bogovidac Mojsije doneo zakon rekavši:
Ko ponovo sudi, sudi o svome.

4. sastav

O tužiteljima na sudu.⁵⁴

Kartaginskoga (sc. sabora) 8. (pravilo).

Istoga 129. Jevrejima i jereti-
cima zabranjeno je da optuže
(episkopa) osim ako se spore o
privatnim stvarima.

5. slovo, glava 3.⁵⁵

O jelinskim običajima.

Sabora 6-ga, 62.(pravilo)..

Na mlad mesec Judeji i Jelini imali
su običaj da praznuju i da se
na kolenima mole da uspešno pre-
brode mesec, i o njima negde Bog
reče prorocima

Glava 6.⁵⁶

O svetim ikonama.

Sabora 6-ga, 82. (pravilo).

.... Stoga (pravilo) zapoveda da
se ne slika jagnje čijom krvlju je
veliki Mojsije nekada pomazujući
pragove

s. 326. Početak 10. sastava.

Glava 4.

O Judejima, da sa njima nije podob-
no nikako opštiti.

Potraži u drugoj glavi 1. sastava.

pravilo 64. Svetih apostola.

⁵⁴Isto, 173.

⁵⁵Isto, 186.

⁵⁶Isto, 188.

Апостолско .О.

Седмьдесетое оубо иже съ ѿоуден постештаго се или съпразноуштаго, или отъ нихъ таже праздника ихъ прикмлю шта оучрѣженіа или опрѣснькы или что сицевыхъ, причѣтника оубо соушта измѣтакъ, людскаго же отлоувакъ: аште бо и не онѣхъ аште и сице дѣкъ, моудръствоук крѣпитъ се глаголк, нь многымъ съблазна дакъ оузрокъ и омышлкъ на себе, дако ѿоуденскык почитакъ трѣбы, ихъже и прѣжде Христоубіиства Богъ гавлакъ се гноушае се, постъ глаголк, и празность и празднигы ваше ненавидитъ доуша моа, не бо иже ѿоуденскы живоуцимъ запрѣщаетъ правило, нь имъже не расмотреніе бываеть, о еже нестроинѣ жити онѣхъ оустоупауцимъ приобштеніа. **ЗНАМЕНІЕ.**

s. 327. О опрѣснцѣ на латинь.

От сего ксть разоумѣти и не маломъ прѣстоупауштихъ иже опрѣснькы таиноуо съвршаюштихъ слоужбоу; аште бо иже простѣ гдоуштимъ шть ѿоуденскаго праздника изврженіе наводитъ и отлоученіе, еже причѣтати се симъ дако Господнѣ тѣлесе и тѣми Пасхоу съвршати, которое имать отревеніе благолѣпно, не бо кже простѣ гати опрѣснькы възра ни нь еже опрѣснькы по ѿоудеохъ празновати; кыи же волши от бескрывнык жертвы праздникъ, иже Господъ нашъ, спас-

Апостолско 70. (pravilo).⁵⁷

Sedamdeseto (pravilo) dakle, onoga ko sa Judejima posti i praznuje ili prima poklon za njihove praznike ili opresnike ili nešto slično, ako je klirik – izbacuje se, a mirjanin odlučuje. A ako pak to i čini ne znači da misli isto kao i oni, ali daje povod mnogim sablaznima i podozrenjima protiv sebe kao da poštuje judejske molitve kojih se Bog gnušao i pre ubistva Hristovog govoreći: Post i prazninu vaših praznika mrzi moja duša. Ali pravilo njima ne zabranjuje da žive po judejskim običajima, jer njima vlada nesmotrenost, a i nesložno žive odstupajući od pričesti. **Znamenje.**

s. 237. O opresniku protiv Latina. Iz ovoga se vidi da je ne malo onih koji prestupaju i koji opresnicima tajno vrše službu. Ako pak samo jedu na judejski praznik izvrgnuće navodi i na odlučenje, jer pričేశćivati se njim kao Gospodnjim telom i tako otvoreno rečeno oni lepo vrše (sc. slave) Pashu, a ne jedu jednostavno opresnik, nego praznuju po judejskom običaju. Koji je veći praznik od beskrvne žrtve, koju je Gospod naš hteo da nam

⁵⁷Isto, 236–239?

ноу ю хоте подходить смръть. прѣжде
праздника Пасхы прѣдасть? И како оубо
ниединь оумь божьственнымь привьниде
отцемь . еже опрѣснькы праздновати
намь авѣ от еже в сакык потыштати се
симь іоуденскыи откити праздникь. и
соупротивнаіа тѣхъ обываемь заповѣ-
дати и закономь. какоже иже въ соубо-
тахъ пость и праздность раздрѣшише.
къ семоу же и иже на въспоминаніе нине-
вит скаго съвршають поста и инаа же
по дробноу сказати не сего ксть врѣме.
Апостолско ОѲ

Седмьдесете и прьвое же и приносе-
штаго христїанина елен въ езымьскаіа све-
тилица или въ іоуденское сын мише. или
свѣтила никъ въжи заюштаго отлоученїа
прѣдактъ соудоу. почитати во оть сего
каже онѣхъ трѣбншта вѣмѣнкъ воудеть.
s. 328. Сьбора s. го АІ.

Прьводесетое же .Z. сьбора: Иже
іоуденскыи опрѣснькы гости не отрицаю-
штаго се. или си хъ любовь не вѣмѣнѣю-
штаго бескустоу. или въ недоузѣхъ къ
врачев ствоу тѣхъ призивающа или въ
вани съ ними мнюща се. привѣтника оубо
соушта изврженїю. людскаго же отлоу-
ченїю прѣдаеть.

Лаодикїискаго .KΘ. .

Двадесете и деветое же иже въ Ла-
одикїи сьбора: Не подобаеть. рече. христї-
аномь иже еваггел скыи законь прикм-
шимь и съвршениѣиши иже еште сѣнкв

preda, pohodeći spasonosnu smrt pre praz-
nika Pashe. Da nijednom božan-
stvenom ocu nije na um palo da jav-
no praznuje opresnike vidi se po
tome što su se trudili da ovaj
judejski praznik ukinu i doneli su
zapovesti i zakone protivne tim
običajima te su ukinuli post i
praznovanje subote, a osim toga
uspomenu na post u Ninivi i drugo
o čemu sada nije vreme da se pod-
robno govori.

Apostolsko 71.

Sedamdeset i prvo (pravilo) hri-
šćanina koji donosi ulje u nezna-
božačka svetišta ili u judejsku
zbornicu, ili pali svetiljku osuđuje
na odlučenje, jer će se zbog ovoga smatra-
ti da poštuje njihova bogoslužjenja.
Sabora 6-ga, 11. (pravilo).

A jedanaesto 7. sabora:⁵⁸ Ko ne odbi-
ja da jede judejske opresnike ili ne
smatra da je druženje sa njima ne-
časno ili u bolesti priziva njihove
vradžbine, ili se sa njima kupa
u kupatilu, ako je klirik –
izvrgava se, a mirjanin se odluču-
je.

s. 237–238. Laodikijskoga 29. (pravilo).

A dvadeset i deveto (pravilo) Sa-
bora u Laodikiji: Ne dolikuje, re-
če, hrišćanima koji su primili
jevandeoski i savršeni zakon, da

⁵⁸Синтагмат 328. Kod Novakovića u naslovu ovog poglavlja stoji 6 (pravilo), a u tekstu 7, dok je Т. Суботин-Голубовић, Синтагма 237, на оба места stavila да се ради о 6. pravilu.

НЫИ И НЕСЪВРШЕННЫИ ГОНЕШТИМЪ ВЪНИМАИ
ТИ ІОУДЕОМЪ И СОУБОТОУ ТАКОЖЕ
ОНИ ПОЧИТАЮШТЕ, НЕДѢЛАНІЕ
ВЪ СИЮ ВЪ САКОГО ДѢЛА ПРИСОУЖДАТИ: НЪ ВЪ
СИЮ ОУБО ДѢЛАТИ. Господоу же днѣмъ
прѣдпочитающе, и аще могоутъ оупраж-
днати се тако христїани дѢЛА ОСТАВЛѢШЕ
ПРИСѢДѢТИ ЦРКВАМЪ, А ИЖЕ ОУБО ШТЪ НИ-
ШТЕТИ ИЛИ КОТОРІЕ ЛЮБО ИНЫК НОУЖДЕ И
ВЪ ГОСПОДОИМЕНИТИН ДѢЛО НЕУТЛОЖИТЪ ПО-
ДШЪДША НЕРАЗОУМНО ПРОШЕНІА НЕ ПОЛОУ-
ЧЕВАТИ: А ИЖЕ ЛИ ІОУДЕИСКЫК НЕ ОТВѢГАУ-
ШТИХЪ ОБЫУАК, ГЛАВКННО ПРѢДАКТЪ АНА-
ФЕМѢ.

Законь.

Іоудейскъ въ соуботоу и въ нынѣ ихъ
праздники, ни же тѣлеснѣ слоужеть, ни
же что твореть, ни же за народноую, рекъ-
ше царинскоую или простырьскоую, рекъ-
ше особноую виноу соудими соутъ, или
христїани соудеть.

Аште Іоудейнъ христїанина или
оглашеннаго рава стежитъ и обрѣжетъ,
или дръзнѣтъ ко развратити христїанс-
кыи помысль, главнѣ да томимъ боу-
дять.

s. 334. К съставъ, глава Е.

Събора 7-го А.

.....Тѣмъ же оубо и таже воговидца
Моусеа занмовавше глаголкмъ: Въ нихъ
нѣсть приложити и отъ нихъ нѣсть отк-
ти....

s. 340. Тогожде (Карфагнскаго) събора

обраћају pažnju na stari i nesavr-
šeni, koji Judeji poštuju, i da
poštujу subotu kao što je oni po-
štujу, zabranjujući da se bilo šta
radi. Nego u istu (=subotu) treba da se radi
poštujуći dan Gospodnji, i ako mo-
gu, da kao hrišćani ništa ne ra-
deći budu u crkvama. Ako neko ra-
di siromaštva ili neke druge pot-
rebe u nedelju ima neodložan po-
sao, neće mu biti oprošteno, a ko
se ne odrekne judejskih običaja
javno će biti anatemisan.

s. 238. Законь.

Jevreji u subotu i u druge njihove
praznike, niti fizički rade niti
što čine, niti odlaze na sud zbog
javne ili privatne parnice to jest
lične krivice niti se sa hrišća-
nima sude.

Ako Judejin nabavi roba hrišća-
nina ili oглашенoga i obreže
ili se usudi da ga odvрати od hri-
šćanske misli, neka bude ubijen
(mučen?).

s. 243. 20. slovo, glava 5.⁵⁹

Sabora 7-ga 1. (pravilo).

Isto tako govorimo, o onome što
smo pozajmili od bogovidca Mojsija:
Njima ne treba ništa dodati
niti oduzeti...

s. 247. Istoga 6-ga Kartaginskoga sabora

⁵⁹Sintagma, 243.

5 ГО 60 ДЕВЕТДЕСЕТОЕ И ДЕВЕТОЕ ЖЕ ВЪЗ-
 РАЖАЕТЬ И ИНО И КЪТО С НЕПОДОБНЫХЪ ВЪ
 АРМЕН СКОИ СТРАНѢ БЫВАЕМО: ОУДЫ БО ЗА-
 КАЛАЕМАГО ЖИВОТ НАГО ВАРЕШТЕ ВНОУТРЬ
 ЖРЬТЬВ НИКА. ОТЪ СИХЪ НАВЕТЪМЪ СВЕЩЕН-
 НИКОМЪ ІОУДЕНСКИ ПОДАВАХОУ. СИМЪ ОТ-
 ЛОУЧЕН НИИ ОУЗАКОН НИКИИ ГЛАВОУ ПО
 СЛОУЧАЮ ИЛИ НИИ И КЪМЪ ОУДЪ ОТКТЬ ОТЪ
 ТѢЛЕСЕ. ТАКОЖЕ И КЪГДА ІОУДЕОМЪ СЛОВЕ-
 СА ИМѢАХОУ ПО ВЪЗВОДОУ. СЪ ОУБО ОТРИ-
 ЦАЕТЬ. ПОНОУШТАЕТЬ ЖЕ ПРИНОСИТИ ТѢМЪ
 ТАКОВА И ЕЛИКА ПРИНОСЕШТЕН ВОЛЕТЬ ИЗВЪНЬ
 ЦРКВЕ СЪНИСХОЖДЕНІЕ ТВОРЕШТЕ ЗА ОУДЪРЬ-
 ЖАН НАГО РАДИ ВЪ НИХЪ ОБЫВАЮ. А КЖЕ ЕШТЕ
 СЕ ТВОРЕШТАГО ОТЛОУЧЕН НА БЫТИ ЗАНО-
 ВѢДА.

s. 348. Глава ГІ.

Събора шестаго АГ

Тридесете и третіе .S. .го събора
 правило. въ ІОУДЕНХЪ ОУБО ЛЕВИТ СКОЕ ЕДІ-
 НО КОЛѢНО СВЕШТЕН СТВО НАСЛѢДОВА. ОТЪ
 НИКОЖЕ СВЕШТЕН НИЦИ ХОТЕШТЕ БЫТИ ПРИ-
 ЕМАХОУ СЕ. НАМЪ ЖЕ НЕ ВЪ РОДЪ ИЖЕ ВЪ ПРИ І
 УТЬ ПОСТАВИТИ СЕ ХОТЕШТОМОУ ВЪЗИРАТИ
 ПОДОБАЕТЬ. НЪ АШТЕ ДОСТОИНЫ БОУДЕТЬ ПО
 ПРѢДѢЛѢХЪ БОЖЬСТВЕННЫХЪ ПРАВИЛЪ. ВЪ ПРИ І
 УТЬ ДА ПРИМѢШАЕТЬ СЕ. ЛЮБО ПРѢРОДИТЕЛК
 ИМѢЛЪ КЪТЪ СВЕШТЕН НИКИИ, ЛЮБО НИ.

s. 356–359. К съставъ Глава .КИ.

s. 358. Іована Постника.

ЗНАМЕНІЕ. . . . АШТЕ ВО И МОУСЕВѢМЪ
 ЗАКОНОМЪ ИЖЕ СѢМЕНЕ ИСТАКАТЕЛІЕ НЕ-

Devedesetdeveto (pravilo) proti-
 vi se i još nečem drugom nepodo-
 bnom što se događa u Jermenskoj
 zemlji. Delovi zaklane životinje,
 kuvaju se unutar žrtvenika, a nji-
 hovi delovi se prema judejskom o-
 bičaju, daju sveštenicima za koje su
 odvojeni i namenjeni, npr. glava ili
 neki drugi ud kao što se priča
 za Judeje prilikom Izlaska. Ovo
 im, dakle, zabranjuje, a snishodlji-
 vo dopušta da im se donosi kako
 i koliko žele donosioci izvan
 crkve, zbog običaja koji se kod
 njih zadržao. (Pravilo) zapoveda
 da oni koji to čine budu odlučeni.

Glava 13.⁶⁰

Sabora šestoga 33.

Trideset i treće pravilo 6-ga sa-
 bora: kod Judeja naime, samo levit-
 ski rod je nasledivao sveštenst-
 vo, iz njega su primani oni koji bi
 hteli da budu sveštenici. A mi ne
 treba da primamo u klir po rodu
 nego onoga ko bude prema odredba-
 ma svetih pravila dostojan da se
 pridruži kliru, bilo da su mu
 preci bili sveštenici ili ne.

Slovo 20. Glava 28.

Jovana Posnika (pravilo).⁶¹

Znamenje...Mada su se, prema Mojsije-
 vom zakonu, smatrani nečistima oni koji

⁶⁰Sintagma, 253.

⁶¹Sintagma, 260.

ДОУГЪ БО СЕ ИСТЕВЕНІЕ НЕВОЛНО ПЛОДА НІ
МОУШТЬ НЕУИСТІИ ВЪМЪНІАХОУ СЕ. НЪ ОНЪ ПО
ИНОМОУ ОУБО ВОБРАЗОУ ТЪЛЕСНИМИ СТРАІ
НЕВОЛНЫМИ ВОЛНЫЕ ИИЗЛАГАШЕ; АШТЕ БО
КСТЪСТВЕ НАМЪ МНЕТ СЕ НЪКАКО БЫТИ НЕУИС І
ТА. МНОГО ЖЕ ПАЧЕ ИЖЕ ПО БОЛИ БЛОУДЪ;
СЪНЪ БО. ИМЪКЪ ЗАКОНЪ ВЪ ТЪЛЕСНЫХЪ. ПРЪ І
ДОБОУВАШЕ ТАКОЖЕ ДЪТИ ІОУДЕК ДА ХОУ І
ДОЖИЪИШИ КЪ ПОДЕТІЮ ДОУХОВНЫХЪ И
СЪВЪРШНИЪИШИХЪ ЗАПОВЪДЫ СДЕЛАЕТЪ; ...

s. 367. О СВЕТЫХЪ БОГОПЛАКНИИ ТЕОФІЛОВО

... ПОНКЖЕ ГОСПОДЪ НАШЪ ІСОУСЪ ХРИСТОСЪ
ВЪ НЮ ЖЕ ИЗЪ МРЪТВЫХЪ ВЪСКРСЕНІЕ НАМЪ
ДАРОВА ... ТАКО ПРЪВЪЗЪШДЪШИ ІОУДЕНСКОЕ
СОУБОТЪСТВО.

s. 396. ВАСИЛІА .АД.

МОУЖЪ БО СИЦЕВЫКЪ ИСХОДЕШТОУ ИЗЪ
ЦРЪКВЕ ЗРЕ СЪ ИЖЕ ВЪ ЗАПРЪШТЕННЫХЪ СОУШ -
ТИМИ, И ПЛАКНИЪИШАГО НЕ ПОТРЪВОВАВЪ
СВЪДЪТЕЛЪСТВА, КЖЕ БРАКОУ КГО РАСКОПАТИ
СЕ, АВІЕ ОУБИКЪТЪ СІЮ; ИСПЛЪНЪ БО РЪВЕНІА
ПО СОЛОМОНОУ ПАРОСТЬ МОУЖА КК; ...

s. 407. КАРЪАГКНСКАГО .ЛИ.

... БЕЗЪ ПРЪТЪКНОВЕНІА ВО, РЕЧЕ АПОСТОЛЬ,
ВЫВАИТЕ ІОУДЕОМЪ И ЕЛЛИНОМЪ И ЦРЪКВИ
БОЖІИ, ПОНКЖЕ И БЪЖАТИ ЛОУКАВЫХЪ О -
МЫШЛАКНИИ ПОВЕЛЪНІЕ ПРІКХОМЪ АШТЕ И
СОУТЪ ЛЪЖНА.

s. 425. НАВЕЛО .П. СЪСТАВА.

s. 426. ГЛАВА .Ъ. О СВЕТОИ ПАСЦЪ.

koji pate od bolesti nevoljnog
isticanja semena, on je na drugi na-
čin, kroz telesne patnje, prikazivao dušev-
ne bolesti i uz pomoć nevoljnih (grehova)
potiskivao voljne. A ako se smatra da je
ono što je prirodno na neki način nečisto,
voljni blud je to tim više. Zakon, imajući
senku, Judeje kao decu poučava u telesnim
stvarima, da bi bili spremni da prihvate du-
hovne i savršenije duhovne zapovesti.
O Svetom Bogojavljenju Teofilovo.⁶²
... jer nam je Gospod naš Isus Hristos
darovao vaskrsenje iz mrtvih ... zato što
je nadvladao judejsku subotu.

Vasilijevo 34. (pravilo).

... Jer muž takve (žene), videći da ona iz
crkve izlazi sa mesta na kome se nalaze
oni koji su pod epitimijom, ne morajući da
traži očigledniji razlog za raskidanje braka
može odmah da je ubije, jer je, po Solo –
monu, ljubomorom ispunjena jarost njenog muža...

Kartaginskog (sabora) 38. (pravilo).⁶³

... Apostol reče: Nemojte davati povoda
za podozrenje Judejima, Jelinima i
crkvi Božjoj, jer nam je zapovedeno da
se klonimo podozrenja, makar bila i
lažna.

Početak slova 80.⁶⁴

Glava 7. O Svetoj Pashi.

⁶²Sintagma, 267.

⁶³Sintagma, 297.

⁶⁴Sintagma, 311–312.

Пасхы свештєннык многа трѣвоукмь въ хоудожствѣ быти не оу постигше законноу ю. подобакть бо образовомь наставаляти къ истинѣ съвршенію Паси хоу оубо законноу ю Моиси онь дѣланіи въ Ді те прьваго лоуинаго мѣсеца съвршати оузаконоположи. Прьвіи же мѣсець ксть иже шть Египтѣнъ оубо Фамеі номъ. Дистрось же оть Еланинъ. Нисанъ же оть Евренъ. оть Римляниъ же именовкь Мартъ. Марѣ же прьваго быти въ роукмь оть нхъ же Моу си рече тако велк Богъ въ оноу врѣмени дрѣвесамъ и цвѣтомъ и биліамъ прозевноути. зримъ же не въ иноу нъ всеу закономъ ксть ства Божик испльнякмо повелѣніи.

s. 428. Зри час и днь въ иже нынѣ на насъ равнодньникъ бывакть.

Їже оубо словеснѣши оть Евренъ и паче иже въ Іоудеи живоуште. Ілковъ же въ Іосипъ и Филонъ. моужиклюбомоудрїа в сего на конць пришѣдше не мнѣхоу быти подобно прѣжде равнодньства законноу ю творити Пасхоу сами бо си рѣше: подобакть прѣхожденна жрѣти равно в сѣм по равнодньствоу всеу ному прѣполавляющюу прьвоу мѣсецоу: ненаоученіѣ же прилещтен и по в сєи въселкнѣи расѣянныи. прьвыи оть невыченїа мѣсець нештѣоующе. въ нкм же всеу нок приключакть се вьвати тьвию равнодньство. аште же прѣжде сего. аште ли же по сємъ пльносвѣтльнїи прїидеть лоунии образъ. ни малы врѣгомь

Potrebno je mnogo razmatranja o Svetoj Pashi dok još nije postala zakonita, a slike treba da vode ka ispunjenju istine, jer Mojsije je zakonski odredio da se Pasha slavi 14. dana prvog lunarnog meseca. Prvi mesec je kod Egipćana Famenot, Distros kod Jelina, Nisan kod Jevreja, a Rimljani ga zovu mart.

Verujemo da je mart prvi (mesec) među njima, jer Mojsije kaže da je Bog zapovedio da u to vreme nikne drveće i cveće i biljke, te smatramo da se ne u nečem drugom, nego u ovom prirodnom zakonu izvršava Božja zapovest.

Obrati pažnju na dan u koji kod nas pada ravnodnevice.

Najučeniji među Jevrejima koji su živeli u Judeji – Jakov, Josif i Filon, muževi (sc. ljudi) koji su postigli savršeno znanje smatrali su da zakonitu Pashu ne treba slaviti pre ravnodnevice te su ovo i sami rekli: svi treba da prinose žrtve prelaska u isto vreme, sredinom meseca posle prolećne ravnodnevice i prvog meseca. No, neznalice (Jevreji), koji žive rasejani po celom svetu, iz neznanja prvim mesecom smatraju onaj u koji pada prolećna ravnodnevice, ne mareći ni malo za to da li će pre ili posle njega doći pun Mesec, niti da

тѣм ксть, ни же оубо аште не оу чистѣ
кже на равнодньства знамение възыде
слньце, въ сн несъблюднѣ и прѣжде
равнодньства съвршахоу Пасхоу.
Апостолско 7.

О нихъ же мнить сеи седмому
божествныхъ апостоль оуставати
правилоу, отлоученіе осоудакть, аште
кто отъ причта светыхъ Пасхы днь съ
їоудей прѣжде весн наго съвршитъ ра-
внодньства. Понже бо нераспрежниѣ
правило запрѣштеніе прикмати повелѣи
вактъ иже съ їоудей прѣжде весн наго
равнодньства праздноующоу; ревет
инокъ выше разоумѣвати вълагакть.
Слоувактъ же се петїи лоуниѣ кроугъ
приходещи, кмоуже по ноужди двадесе-
те и осмок основаніе послѣдоукть сице
бо многими излишьствоукъ и отъ
ток кроуговъ днени число именуукть се
и осмондесетомъ нѣгдѣ Марти пльнос-
вѣтльнок извѣстнѣ свѣтештеи, онѣмъ
оубо нехоудожнѣ зѣло и неразборнѣ
тогда праздникъ творити; се во кще и
нынѣ зримъ законопрѣстоупнѣ -творе-
штихъ и по нашихъ градовѣхъ живоу-
штихъ; мы же безъ богазник намъ са-
мѣмъ сънаваѣваюште и тако непрѣподо-
бна дѣюштимъ много радовати се симъ
рекше, въ напредны лоуины приходимъ
мѣсеца, кгоже и приликви//гдр. 429 ви-
слити дньник насташе, вънкгда и длы
гымъ днени растоаніемъ раступати се
прикляуакть се отъ їоудейскыхъ наша

li je Sunce potpuno
izašlo u znaku ravnodne-
vice, te su nepažljivo slavili Pashu i pre
ravnodnevice.

Apostolsko 7. (pravilo).

Čini mi se da ovo
ustanovljuje sedmo
pravilo
svetih apostola, koje odlučjenjem
kažnjava ako neko od klira slavi sve-
ti dan Pashe
zajedno sa Judejima pre
prolećne ravnodnevice. Pravilo za-
poveda da bude kažnjen onaj ko sa Ju-
dejima praznuje (Pashu) pre prolećne
ravnodnevice, te upravo tako treba
razumeti gore rečeno. Događa se da,
kada dolazi peti krug Meseca, a njemu
po nuždi odgovara dvadesetosmi te-
melion – tako se naziva višak dana
posle tih krugova Meseca, kada oko
18. marta Mesec postaje pun i svetao,
oni (Judejci) neprikladno i brzople-
to slave praznik. Vidimo i danas one koji
po našim gradovima žive kako to zakono-
prestupno čine. A mi, iz straha za sebe, gle-
dajući kako se, bezbožno postupajući
mnogo raduju, prelazimo u sledeći mesec,
čiji se dani pribrajaju aprilu, kada se i
događa da se, zbog razilaženja dana, naša
Pasha udaljava od judejske. Tako su boža-
stveni oci veoma mudro i pažljivo sledili
pravila božastvenih apostola, trudeći se da
uspostave branu, te da je, ako oni (Judeji)

Пасха апостольскаго сего правила
 тако два полагають о Пасцѣ оустава
 правило . аште и сице слово пронзведе .
 Іоудеом не съпразновати намь и вески
 инок пождавати равнодньство . имы
 же инѣ двѣ по ноужди послѣдоваше .
 творити же праздникы абіе въ прьвон
 по равнодньствѣ в селоунык . и по семь
 неввъ кыгодѣ просто . нь въ прьвомь по
 в селоуи номь абіе оть седмице днїи .
 s. 431, 432. По что не бывакт истѣя Пасха
 на в сако лѣто .

... таже въ неделю Пасхоу съврша-
 ти и Іоудеомь не съпразновати : кгоже
 ради и аште въ неделю Іоуденска Пасха
 съприкаюуть се . въ таже по нки мы прѣ-
 лагакмы нашоу . таже унста тавѣ тако и
 свободна Іоуденскыкь водеть трѣвы . Не
 глад кости оубо сихъ ради о праздницѣ
 бываюштемь Пасхы . неделк . мѣсеца .
 днє о множаншемь погрѣшакмь . Ибо
 Господь спасноую въсприктъ страсть
 петитысоуштномоу и петисьтномоу и
 тридесете и деветомоу настокштоу лѣ-
 тоу . двадесете и трети оубо сльнцоу
 кроугь прохodesштоу . десетыже лоуиѣ : и
 оубо Іоуденкь Іоуденскоую имѣахоу Пас-
 хоу . въ послѣднїи оубо оть неделк днє .
 такоже рѣше еваггелисти . великь нарица-
 юште днє оноко соуботы двадесете же и
 четвѣрти Марти : въ приходештоую же
 неделю . таже сльнцоу отлоученна ксть
 изреднѣк и въ .К . те и петїи послѣдова-
 телнѣ вѣше мыслѣнок сльнице Христось

i proslavljaju Pashu posle ravnodnevice , ne
 proslavljaju zajedno . To zabranjuje i prvo
 pravilo sabora u Antiohiji, koje detaljno
 tumači ovo apostolsko pravilo, a o Pashi
 postavlja dve zabrane, te kaže da ne praznu-
 jemo zajedno sa Judejima i da čekamo pro-
 lećnu ravnodnevicu. Za ovima slede i dve
 druge (zabrane): da se praznik slavi prvog
 punog Meseca posle ravnodnevice, a posle
 (ravnodnevice) ne u bilo koji dan, nego
 u prvi dan sedmice posle punog Meseca.
 Zašto Pasha ne pada svake godine u isti dan.
 ... takode Pashu treba slaviti u nedelju,
 a ne slaviti zajedno sa Judejima;
 i ako se dogodi da i judejska
 Pasha bude u nedelju, mi u nedelju
 posle nje da slavimo našu, da bi bila
 čista i odvojena od judejskog obreda.
 Zbog ovih nejednakosti često
 grešimo o nedelji, mesecu i danu Pashe.
 Jer je Gospod pretrpeo
 spasonosno stradanje 5539. godine,
 kada je Sunce prolazilo
 dvadeset treći krug, a Mesec
 deseti. A Judejci
 su imali judejsku Pashu
 u poslednji dan sedmice, kao što
 rekoše Jevanđelisti, nazivajući
 onu subotu 24. marta
 Velikim danom. A u dolazeću
 nedelju, koja je osobito
 određena za odvajanje od Sunca,
 beše 25. mart, kada razumno
 Sunce Hristos zasja iz

всѣа отъ гроба. . . .

groba...

s. 450. П. съставъ (počinje na strani 425)

Събора антиохїискаго .А.

Sabora antiohijskoga 1. (pravilo).

Првок же въ Индиохїи събора правило:

Prvo pravilo sabora u Antiohiji:

Прѣдѣль рече, изложи иже въ Никки

sveti Prvi sabor u Nikeji izložio je

пръвїи съборь, прѣдъ лицемъ благоусти-

pred licem blagočastivoga cara Kon-

ваго цара Константина, светык Пасхы

stantina zabranu da hrišćani praz-

праздникъ не въкоупѣ съ Юудей христиа-

nik Svete Pashe slave zajedno sa Jude-

номъ творити,

jima

s. 476. .G. СЪСТАВЪ

SLOVO S

Глава .АІ.

Glava 11.⁶⁵

Уто ксть съоклинаник ?

Šta je to tajni savez.

Съоклинаник же ксть кже нѣкы і

Tajni savez je kada se neko dogova-

имъ на нѣкого съвѣтовати и дроуѣ

ra protiv nekoga, pa sklapa savez sa

дроуѣа клетвами съвезати, кже не отсі

drugim o tome, a ne odstupi od dogovo-

тоупити отъ съвѣта, дондѣ же се съврѣ

ra dok se (on) ne ostvari, kao što je

шитъ се, такоже негдѣ и въ дѣаныхъ боі

to na jednom mestu u Delima ispričao

жъствныхъ лоукою сповѣда се, тако

božastveni Luka da su se neki Judeji

сътворише нѣціи отъ Юудей сынъ мицоу,

okupili zaklevši se da

проклеше себе ни же ясти ни же пити

neće ni jesti ni piti dok ne ubiju Pavla.

дондѣ же оубиють Павла.

. SLOVO T⁶⁶

s. 490. .Т. СЪСТАВЪ

... Očigledna slika nerazumnosti lu-

. . . . Ивъствьньнъ же лоукаваго стрьпы

kavoga jeste Faraon koji je u starini

т'ствоу образъ и иже дрѣвак Израилѣа

držao u potčinjenosti Izrailj.

подроуѣи ника приамаи Фараонъ: . . .

s. 494, 496, 499. .Т. съставъ

SLOVO T

СѢ .М. .ци и паки.

Opet o 40-nici.⁶⁷

.В. Уетириста лѣтъ Авраамоу Богъ прѣди

2. Bog je objavio Avramu da će njegov rod

възвѣсти свои кго родъ порабощтень

četiristo godina biti porobljen od Egipćana i

быти отъ Егвптѣньнъ и озлобкньнъ тьмаами

ugnjetavan, i da će pretrpeti mnoštvo patnji,

томакнїа прѣтрпѣти, кже оубо и въ

što se i ostvarilo u deset četrdesetnica.

⁶⁵Sintagma, 345.

⁶⁶Sintagma, 355.

⁶⁷Isto, 358, 362.

дѣло изыде.

Д. Нѣ ни же великыи второзако-
нии Моуси сподобяктъ множако М...
тихъ быти съгрѣшившаго. приложеніи
бо досади еже оудареніа. приложеніе
страждоуштомуу въмѣниаше се. сего
оубо ради и ѿоудеомь годѣ бысть безъ к-
диноаго сик наносити.

Е. Уто же оубо речеши о иже за-
коноу кствствономуу работающен жене.
и по сласти желаникмы павтскимь раж-
дающен и въ свѣтъ производештен рож-
деніе? Еда въ мнѣше отъ М. дьныи и отъ
приовштеніа вѣрныхъ и освештеніи
изганиактъ се? Ни оубо толциѣми бо
дньми и прѣродителскыи скверьныи
прѣвык сласти сен оуистити се Моусеовь
законь се повелѣвактъ.

С. Нѣ кда виело сик въ зовоуцек
врѣме великыи сын Моуси въ забитъ по-
ложити? Ни оубо дньми бо четридесет
ми постомь павтѣ и ставь.

З. Ни же се мню моужа далеку по-
ложити отъ вешти: въ трехъ бо лѣтѣхъ
четвородесетницахъ Моуси съзѣланы по-
ложивъ. овоу оубо отъ гонезены и въ
Египтѣ страстен злостражде прѣпрово-
ди.

И. Пророкоу же иже отъ тезвита.
егоже уто оубо речеши видѣк. отъ Иеза-
вели вѣжештоу. уто ино крѣпчанше въ
сицевыхъ пророкоу паве отъ нкго
възмиѣ? ... въ нже и намъ Ізавель овѣ-
ма ногама, тако решти. отвѣгати

4. I veliki Mojsije u Zakonima pono-
vljenim određuje da se prestupnik
ne kažnjava sa više od 40 udaraca, za-
to što se povećavanje broja udaraca
smatralo dodavanjem uvrede kažnjeno-
me. Zato su Judeji smatrali da kaznu
treba umanjiti za jedan udarac ...

5. A šta da kažeš o ženi koja postu-
pa u skladu sa prirodnim zakonom ka-
da posle slasti telesne želje zatrud-
ni i donosi na svet plod. Zar (joj) se na
manje od 40 dana uskraćuje opštenje sa
vernima i pričest. Nikako, jer Mojsijev zakon
zapoveda da se u trajanju od toliko dana
očisti praroditeljskog greha i
od prethodnog slastoljublja.

6. A da li je ovaj veliki Mojsije
zaboravio na ovaj broj u vreme kada
je bio pozvan. Nikako, jer je postom
tokom četrdeset dana istopio telo? i kao...

7. Mislim da ovo nije daleko
od primera (ovog) muža: Mojsije
koji je tri puta po četrdeset proživeo,
prvih (40 g.) proveo u Egiptu, teško
stradajući, narednih (40 g.) uobličen

8. A šta da kažeš čudnije
o proroku iz Tezvita koji je bežao od
Jezavelje – šta je prema njegovom
mišljenju, u takvim prilikama bilo
pouzdanije. ... i mi treba da tako kažemo,
obema nogama da

ПОДОБАКТЪ.

s. 497. ПІ... s. 499. НЕ ТЬКМО ЖЕНЬ И ДЕ-
СЕТНИЦА СИЯ РОЖДЕНІЕ ЧЕТВОРИЦЕ СОУШТИ
ЧЕТВОРИЦА И СИЯ: СЪСЛАГАКМА ВО СЪ ЗАД-
НИМЪ КЪ ЧИСЛОМЪ ДЕСЕТИЦОУ РАЖДАКТЪ.
И ОТЬ СЕГО ВЪ ОЗЛОБЛЕНІЕ, МНЮ, И СЕИ
ПРИКМАТИ СЕ. НА ДЕСЕТИ БО РОДЪ ВЪСЕЛКИ
СКИИ НАИДЕ ПОТОПЪ, ДЕСЕТИМИ ЖЕ ПАЗВА-
МИ МОУСИ ЕГІПТА ПОМОУЧИ.

s. 501. Глава 7. Апостольско .МД.

Піко лихвы въземати от речен но
ксть в сакомоу прихътничоу.

...и Езекииль же въ великихъ злыхъ пола-
гактъ кже лихви прихътїе и оумноженїе.
Ридактъ же Ісаиа: Лъсть на лъсть, и лих-
воу зре на лихвоу; и пѣснопѣвць о гра-
дѣ множествомъ злыхъ гобъзоуш і
темь рече: Не оскоудѣ оть поутїи кго
лихва и лъсть...

s. 504. Глава .Ө.

Піко власи главы не подобактъ красити.

Събора S. го .УS.

.... Моуж аште власи красить, бесчъс-
тїе кмоу ксть, и Моуси въ второзаконїи:
Не сътворите кикоу оть влась главы ваї
ше, ни же растлите зракъ брады вашек.

s. 509.

У СЪСТАВЪ

Глава .Я.

Ө Досадахъ

Апостольско .НЕ. NS.

.... Иже свокмоу епископоу доса-

bežimo od Jezavelje.

.... I ne samo to, nego je i ova desetica,
koja je porod četvorke i sama četvo-
rica, jer ona, složena sa brojevima
koji slede i sama rađa deseticu. Zbog
toga se, mislim, i ovo smatra zlom,
jer je na deseto pokolenje došao sve-
tski potop i Mojsije je sa deset kazni
mučio Egipat.

Glava 7. Apostolsko 44. (pravilo).

O tome da je svakom kliriku zabranje-
no da uzima lihvu.

... i Jezrekilj smatra velikim zlom
uzimanje lihve i uvećavanje. Плаче
Isaija: Uzaludno je laskanje na laska-
nje i lihva na lihvu. I pesmopevac o
gradu koji je obilovao gresima reče:
Lihva i laskanje nisu nestali sa uli-
njihovih.

Glava 9.⁶⁸

Vlasi na glavi ne treba ukrašavati.

6. sabora 96. (pravilo).

... Nečasno je da muž ukrašava kosu.

I Mojsije u Zakonima ponovljenim:

Ne pletite kiku od vlasi na vašoj
glavi i ne brijte brade vaše.

SLOVO U

Glava 1.

O uvredama⁶⁹ (svoga episkopa).

Apostolsko (pravilo) 55, 56.

.. (pravilo) kaže: ..klirik koji vređa

⁶⁸Isto, 365.

⁶⁹Isto, 369.

ДИВЬ ПРИКЪТНИКЪ. ДА ИЗВРЪЖЕТЬ СЕ. РЕЧЕ:
КНЕЗУОУ БО ЛЮДІИ СВОИХЪ НЕ РЕШТИ ЗЛА.
МОУСЕА СЪ ЗЪА НАГО ГЛАСЪ

s. 516. Ф СЪОТІВЪ

Василіа ПІ

ПІ О ОУІЗВАКИ НУХЪ ЖЕ ІАЖЕ
МОУСЕОВА ДА СЪБЛЮДЕМЪИ ОУСТРАВАША
ГО СЕ ОУБО ОТЬ ІАЗВЪ НУХЪЖЕ ПРИКЪТЪ.

s. 519-520. РЛЗДРЪШЕНІЕ

ІАКО ВЪТІА ВІНИ ПАКЪСКОК ПРИКЪШЕ
ЖЕЛАНІЕ ІАКОЖЕ ГДЪ РЕЧЕ БОЖЪСТВНИИ ДА
ВИДЪ СЕ БО БЕЗАКОНІИ ЗАЧЕТЪ КСМЪ И ПРО
УАА

ІАКО ТЪСАГТЕЛСКОК ЗАКОНОПОЛОЖЕ
НІЕ ВЪЗБРАНАКЪ РАТЕМЪ И ІАЖЕ ВЪ НИХЪ
ОУВІИСТАМЪ И ВЕТХАГО ЗАВЪТА.

s. 520. ПОНКЖЕ УТО ВЪДІИ БОГЪ БОЖЪСТ
ВНАГО ДАВИДА НЕ ПРИМАМЪ ХРАМЪ ТОМОУ
ОУСРДЪСТВОВАТИ ВЪЗДВИГНУТИ

УТО МОУСЕОВА СЛОУЖЕНІА ДРЪЖАВ
НОК? НЕ КЖЕ ЛИ НЕУВЪСТІЮ ОТЬ СРЪДИ
ОТКТОУ ВЪТИ ОУСТРОИТИ. ІАЖЕ ЖИТІЮ
УЛОВЪУСКОМОУ НАСЛАОУЮЩЕК И В СЕМЪ
ПОТРЪБИТИ СЕ ІАЖЕ СИМЪ ДО КОНЦА
ОБЫКТИМЪ И ОУАІАН НЫМЪ ОТНОУДЪ В СА
УСКИИ ЕЖЕ НА ЛОУУШЕЕ ПРЪЛОЖЕНІА? ПО
УТО ОУБО ІАЖЕ ПО ПОВЕЛЕНІЮ БОЖЪСТВНОІ
МОУ ПОЖИНАЮШТИХЪ СЪ УЛОВЪУСКИИ
ТЕЛЕСИ И НЕУВЪСТІЕ КЪТЪ КГДА КЖЕ ВЪ ПЛЪКЪ
НА ОУРЕЧЕН НЫК ДЪНЫ ОУДРЪЖАВАШЕ ВЪХОІ
ДА: ІАЖЕ БО НА ВРАЖДЪВНАГО ВАЛАКА. УТЬ
НКО СЪ ПРОРОЧЪСТВОМЪ ПОСЛАН НЫХЪ ИС
ТНИ НЫМЪ И ІАЖЕ ПОД ОБЛАСТІЮ КГО ГРАІ

svoga episkopa da se izvrgne, a knezu
svojih ljudi da ne govori zlo – to je
reč slavnog Mojsija.

SLOVO F

Vasilijevo 11. (pravilo)⁷⁰

11.Kad je reč o ranjenicima, držaćemo
se Mojsija: da sačuvamo ranjenoga od
zadobijenih rana ...

OPROŠTENJE

... kao što postanje telesne krivice
primivši želju, kao što reče božan-
ski David: Začet sam nezakonito i
drugo

Kako jevandeoski zakon zabranjuje ra-
tovanje i ubistva koja se tada događaju
što zabranjuje i Stari zavet.

Zašto Bog, znajući da božanstveni
David želi da mu podigne hram,
nije to prihvatio.

Što je najvažnije u Mojsijevom slu-
ženju? Nije li to težnja da iščupa nečasne
postupke koji vladaju ljudskim
životima i uništavaju sve koji
su njima u potpunosti zahvaćeni i ko-
ji su bez nade da će se nešto na bolje
promeniti? Zašto je onima, koji po
božanskoj zapovesti, zajedno sa ljuds-
kim telima žanju i nečasne postupke
on u određene dane zabranio ulazak u
vojni logor? Zato što je izaslanike
poslao Varlaamu sa istinskim progo-
čanstvom i koji su iznenada zauzeli
gradove koji su bili pod njegovom vla-

ДЫ ВЪНЕЗАПОУ ВЪСѢХЪ ПРѢКМШЕ И СОУЩЕКЪ
ВЪ НИХЪ ВСЕ. РАЗВѢ КЛИКО БѢ ВЪ МЛАДЕНІ
ЦЕХЪ. НЕЩТЕДНО И НС СѢКШЕ. НЬ И САМОГО
ЗАКЛАВШЕ ЦАРА. МОУЖА ТЪМАМИ И СЪВѢ-
ТОВАВША И СЪДѢВША ПРЪВѢКЪ ІОУДЕОМЪ
ЗЛАА. ЖЕНИ БО БЛОУДНИЦЕ ПРѢДСТАВЪ.
БЛОУДОМЪ ОУБО ТЕЛЕСА. ДОУШЕ ЖЕ НЕВЪС-
ТІЕМЪ. ИЖЕ СЪ СИМИ СЪРАСТЛѢВШИХЪ СЕ
СЪРАСТЛИ:

s. 521. . . . ТѢМЪ ЖЕ ОУБО КЪ ЗАКОНУ ДОУ-
ХА ОУМЪ ВЪСЪ ПРОСТЫРАКЪ СВЕТИИ. И КЪ ОУ
КАЗОУ МОУСЕА ЗРЕ. ЗАЧИНАЮШТА ОУБО
ДОУОВНАГО ЗАКОНА ПРАВЕДНОКЪ. . . .

s. 531. X. СЪСТЯВЪ

ГЛАВА И.

ИКО НЕ ПОДОБАКТЪ ХІРОТОНИСАТИ
ДРОУГАГО ВЪ СЕБЕ МѢСТО ОУМИРАЮШТО І
МОУ ЕПИСКОПОУ.

АПОСТОЛСКО .OS.

ЗНАМЕНІЕ. СЕ И СОУШТИМЪ ОТЪ ІС-
РАИЛА ОТРЕЧЕНАА НЕПЩЕВАХОУ СЕ; КГОЖЕ РАІ
ДИ И УЮДНАГО ОБВИНОВАХОУ МОУСЕА. ІАКО
ОУБО БРАТА АРОНА И ОНОГО СЫНЫ СВЕШТЕ-
И СТВОВАТИ ПОСТАВИ:

s. 541. ЗЛАТООУСТАГО.

ТРЕТІА ЖЕ ЦАРСТВІИ. И НЕ ВЪЗВРАТИ
СЕ ІЕРОВОАМЪ, РЕЧЕ, ОТЪ ЗЛОБИ СВОКЪ, И ОТВ-
РАТИ И СЪТВОРИ ОТЪ ЧЕСТИ ЛЮДИ СВЕЩЕН-
НИКЪ ВЪ ВЫСОКЪХЪ; ХОТЕН НАПЪЛНИАШЕ
РОУКОУ КГО; И ВЫСТЬ СЪИ ГЛАГОЛЬ ВЪ ГРѢХЪ
ДОМОУ ІЕРОВОАМЪ И ВЪ СЕ ПАГОУВЪСТВО

šću i u njima sve, osim dece, bespoš-
tedno posekli, te su zaklali i samog
cara – čoveka koji je prethodno bez-
brojna zla smislio i počinio Judejima,
kojima je predstavio bludnice, a blu-
dom je oskrnavio tela, a duše bešča-
šćem onih koji su se sa njima oskrnavili.

Stoga ka zakonu duha prostire
celokupni sveti um, ugledajući se na
Mojsijevu zapovest, koja utemeljuje
pravednost duhovnoga zakona....

SLOVO H

Glava 8.

Episkop na samrti ne treba da hi-
rotoniše drugoga (episkopa) na svoje
mesto.

Apostolsko (pravilo) 76.

Znamenje. Ovo se i u Izrailju smatra-
lo zabranjenim, pa su zato i divnoga
Mojsija optuživali da je svoga brata
Arona i njegove sinove postavio za
sveštenike

Zlatoustovo.⁷⁰

Treća knjiga carstava. I nije se povratio
Jerovoam od pokvarenosti svoje i odvratio
već je od jednog broja ljudi načinio svešteni-
ke u visinama i svaki ko je hteo punio mu je
ruku. I bi priča o ovome na greh domu Jero-
voamovu, i na potpunu propast (njegovu) i

⁷⁰Isto, 391.

<p>и въ потрѣбкнїе отъ лица Земляк Кто не вѣсть и дрѣвниаго Гвезнїю. како пророкоу оубо Елисею слоуже бѣ . ше . како же іаже Царьствїа четврѣта спо- вѣдоуютъ . каа же ли пострада отъ нихъ же съдѣа . Не мнїше бо за злобоу онь . за добродѣтель оучитель безъ мала всѣмн познавактъ се . Иманїа бо Неемаї ноу пророкоу подати оусрѣдствоуш- тоу . за кже прокаженїа оуиштеноу тѣмъ бывшоу и ономоу приношенїе не прикншоу . Гвезнї постигъ ндоушта Нее мана и иманїа любакнїе льжи присьвѣ і коупаь</p>	<p>za nestanak (doma njegovog) sa lica Zemlje. Ko ne poznaje i staroga Gijeziyu, koji beše služio proroku Jeliseju, kako propoveda Četvrta knjiga carstava, i kako je postradao zbog onoga što je učinio? Kada je Neemija hteo da pla- ti proroku zato što je njegovim sta- ranjem bio očišćen od gube, ovaj nije hteo da primi ono što mu daje; Gije- zija je stigao Neemiju na putu, pa je srebroljublju pridodao i laž</p>
--	---

IZVODI IZ BARANJSKOG ZBORNIKA

(od l. 153a do kraja)

<p>l. 153a–153b: Мнѣ же и хлѣбомъ чистомъ и рыбамаъ причецакамъ се и просимъ и не- каа навесѣхъ . Тождетворѣхоу їздеїе 153b древакнїе)бесноу манноу питающе се) і египтѣтское искахъ брашно . Сего рад(и) телѣса нхъ пadoше въ пѣстыны .</p> <p>l. 204a: Яце кто въ поганїихъ прѣстоуѣнит или въ Жидови шт хри)стїань . и пакы покаавъ се швратитъ се . постѣ) . М . д(ь)ни и мвршм помажѣтъ и . и въ . М . тїи д(ь)нѣ м(о)л(и)твѣ възъмъ и комъ какт се .</p> <p>l. 223a: Клирикъ ѡ(о)вѣ)мьскаго страх(а) ради Жидовинъ . или Елїноу . или) ерети- кѣ . штврѣжетъ се имени Х(ри)с(то)ва . да штврѣжетъ се Клирикъ или) людинь</p>	<p>A mi se hranimo čistim hlebom i ri- bama i molimo ponešto i od toga (=drugih stvari). Tako su nekada činili stari Judeji; hraneći se nebeskom manom tražili su egipatsku hranu. Zato im tela padoše u pustinji.</p> <p>Ko od hrišćana pristupi poganima ili Židovima, pa se pokajavši se obrati, neka posti 40 dana, i mirom neka ga poma- žu, i 40-og dana da očita molitvu, pa neka se pričesti.</p> <p>62. Klirik koji se radi ljudskog stra- ha od Židova, ili Jelina, ili jereti- ka odrekne Hristova imena, neka se svrg- ne.⁷¹ Klirik ili laik koji uđe u jevrej-</p>
--	--

⁷¹Суботин-Голубовић, *Синїаїма* 35, skoro identično, ali produžava rečenicu: *pošto se pokaje, da zauzme mesto laika.*

вѣи́детъ въ зборице евѣрѣиское ил(и) еретичьско пом(о)лти се, ил(и) въ немощи сыхъ призываеъ въ врачевати се. да изврѣжет се.

l. 223 b: .О. Єп(и)ск(о)пъ ил(и) прѣзвѣтеръ ил(и) дѣаконъ(ь), ил(и) въсма ѡт сѣнма с(вє)щєн наго, постити се съ Жидовнишмъ(ь), и празднѣтъ съ нимъ, ил(и) прѣемлѣтъ ѡт нихъ празднѣмъскыхъ ѡпрєснѣхъ. ил(и) что таковоє, да изврѣжет се, такожде и миранинъ. Хр(и)стѣанинъ масло приносєще въ пирище невѣрѣи́ихъ и въ зборище жидовско въ празднѣхъ ихъ ил(и) свѣтилъныхъ оужѣзає да изврѣжет се.

l. 225b: Правило .ПЕ. Да боудетъ(ь) ѕво всѣмъ причѣтныкшмъ(ь) и мирскимъ книгы ч(ь)сти с(вє)тѣе ѡт Стараго оубо завѣта: Моусєвѣихъ книгы .Є.: Бытѣ, Исхѡд, Левитиконъ, Числомъ. Втори законъ(ь): Наввина Ис(оус)а една книга, соудѣамъ една, Роуфъ една, чєтири ц(а)рствѣа, Паралипомена двѣ, Ездра .В.,

l. 226a: Єстира, едно. Макавєи .Г. Јовъ, еднъ, ѡалтѣрь едѣнъ, Соломонъ .Г. Паремѣе, еклисѣастъ, Пѣс(нъ) пѣснѣмъ, Пророчєства. Вѣ. Исѣєво едно, Ерємѣєво едно, Езекїаєдно, Прѣмоудрос(ть) Сирахова, Новаго же завѣта

sko zborište (=sinagogu), ili jere-tički hram da se pomoli, ili u nemoći ove (sc. Jevreje i druge) priziva na vraćanje, neka se izvrgne.

70. Ako episkop ili sveštenik ili đakon ili bilo ko od sveštenih dostojanstvenika posti sa Židovom i praznuje sa njim ili prima od njih praznični opresnik (sc. beskvasni hleb) ili nešto slično neka se svrgne a takođe i mirjanin.

Hrišćanin koji donosi ulje na gozbu nevernih i u židovsku sinagogu na njihov praznik ili pali njihov svećnjak neka se izvrgne.

Pravilo 85. Neka bude za sve klirike i mirjane (dovoljno) časnih i svetih knjiga, a naime od Starog zaveta: Mojsijevih knjiga 5: Postanje, Izlazak, Levitik, Brojevi, Drugi zakon Isusa Navina jedna knjiga, O sudijama jedna, o Ruti jedna, Četiri Carstva, Parali-pomena dve, Jezdra 2, Jestira jedna, Makaveji 3, Jov 1, Psaltir 1, Solomon 3, Parimije, Eklizijast, Pesa nad pesmama 1, Proročanstva 12. Isajino jedno, Jeremijino jedno, Ezekijino jedno, Premudrost Sirahova, a od Novoga zaveta . . .

Dušan I. Sindik

JEWES IN WRITTEN MONUMENTS OF MEDIEVAL SERBIA

SUMMARY

In one of his earliest works Sima M. Ćirković, to whom I dedicate these lines with profound appreciation and respect, paid attention to mentions referring to Jews in sources related to the medieval history of Serbs. With respect to the continental part of the state of Serbia, Ćirković was the first and, to my knowledge, the only Serbian historian of the 20th century studying the medieval period who paid adequate attention to this issue. That is why this is an appropriate and scientifically beneficial opportunity to mention the key news, known to me, in the written Serbian medieval sources of legal and historical nature which in any way make mention of Jews. I am doing this without any comment, because such work would require much more knowledge, space and time. The study of and commenting on religious service books and literary works will not be part of this work at this time, because such a work would require specific prior knowledge of theological and literary and historical nature.

П Р А В И Л Н И Ц А,

показующих въ конѣхъ лѣтѣхъ исже къ законѣннѣхъ пасѣхъ в'се-
лоуныст'ное которому с'ходитъ се хинюу лѣксеца и къ
конѣ отъ полоудьнѣстка с'крьшеп'ркише прѣве нан къ
к'торо дѣне дрокноу.

Крѣпѣи лоуныст'н.	Лѣкта	Закон'наа фаска.		Лѣкта	Закон'наа фаска.		Лѣкта	Закон'наа фаска.	
а.	р'сцлг.	пн. з.	в. мз.	р'сцлз.	пн. з.	а. на.	р'сцлм.	лр. в.	ла. г.
в.	р'сцлд.	лр. кф.	кв. ма	р'сцлн.	лр. ла.	ка. нз.	р'сцлв.	лр. ад.	к. г.
г.	р'сцлє.	пн. кг.	г. м.	р'сцлр.	пн. кг.	ф. мн.	р'сцлп.	пн. кз.	н. нз.
д.	р'сцлс.	лр. ме.	кф. ма.	р'сцлм.	лр. мз.	кн. н.	р'сцлм.	лр. мф.	кз. нн.
е.	р'сцлз.	пн. лф.	зг. ла.	р'сцлма.	пн. ма.	зг. ме.	р'сцлмє.	пн. мг.	г. н.
з.	р'сцлн.	пн. а.	з. лз.	р'сцлмв.	пн. г.	з. ма.	р'сцлмз.	пн. в.	г. нв.
ж.	р'сцлр.	лр. кг.	кз. лн.	р'сцлмр.	лр. кг.	кз. мз.	р'сцлмз.	лр. кз.	кг. на.
и.	р'сцлм.	пн. зг.	аг. кф.	р'сцлма.	пн. ф.	гг. лз.	р'сцлмн.	пн. к.	вг. мз.
о.	р'сцлм.	пн. лф.	г. ла.	р'сцлмє.	пн. ма.	в. лф.	р'сцлмр.	пн. мг.	а. мз.
п.	р'сцлмв.	лр. а.	кд. лг.	р'сцлмз.	лр. г.	кг. ма.	р'сцлмн.	лр. в.	кв. мф.
л.	р'сцлмр.	пн. нг.	аг. кг.	р'сцлмз.	пн. нз.	г. лг.	р'сцлмд.	пн. нф.	ф. ма.
м.	р'сцлмд.	лр. зг.	ла. кз.	р'сцлмн.	лр. фг.	а. лг.	р'сцлмв.	лр. ка.	кф. мг.
н.	р'сцлмє.	лр. лф.	к. кф.	р'сцлмр.	лр. ма.	фг. лз.	р'сцлмг.	лр. мг.	нг. мг.
к.	р'сцлмз.	пн. лг.	н. ка.	р'сцлмн.	пн. лг.	з. кф.	р'сцлмд.	пн. лз.	з. лз.
п.	р'сцлмз.	лр. нг.	кн. кг.	р'сцлмд.	лр. нз.	нз. ла.	р'сцлмє.	лр. нф.	кз. лф.
зг.	р'сцлмн.	пн. мф.	нг. п.	р'сцлмв.	пн. на.	лг. кг.	р'сцлмз.	пн. нг.	гг. ла.
зл.	р'сцлмр.	пн. лг.	г. зг.	р'сцлмг.	пн. гг.	а. кг.	р'сцлмз.	пн. п.	г. лг.
нн.	р'сцлн.	лр. лг.	кн. фг.	р'сцлмд.	лр. лг.	ка. кз.	р'сцлмн.	лр. лз.	кг. лг.
фг.	р'сцлн.	пн. кз.	гг. лг.	р'сцлмє.	пн. кф.	вг. фг.	р'сцлмд.	пн. ла.	аг. кз.

Мѣтѣи поина сѣ составити.

К р о у г к с л в н ц о у .

Основана дорина	Крoуrи дoуrини	Месинци	Законн а фаста	а	в.	г.	кз.	д.	е.	з.															
				з.	д.а.	и.	ф.	г.	дл.	кг.															
				кп	л.	дл.	п.	с.з.	ш.	зп.															
				ш.	ш.	кп.	к.	кз.	кв.	кн.															
				Хва пасха	Хва пасха	Хва пасха	Хва пасха	Хва пасха	Хва пасха	Хва пасха															
дл.	з.	д.	лп.	н.	дп.	з.	г.	лп.	с.	д.	лп.	с.	г.	лп.	д.	з.	лп.	г.	з.	лп.	ф.	д.	лп.	н.	в.
кп.	г.	к.	лр.	кв.	лр.	кд.	з.	лр.	кг.	з.	лр.	кф.	д.	лр.	кн.	з.	лр.	кз.	г.	лр.	кс.	д.	лр.	ке.	г.
в.	и	г.	лп.	г.	лп.	дл.	д.	лп.	гп.	г.	лп.	вп.	з.	лп.	дп.	з.	лп.	зп.	з.	лп.	сп.	в.	лп.	сп.	г.
ш.	з	д.	лр.	л.	лр.	лз.	з.	лп.	с.	д.	лп.	с.	в.	лп.	д.	г.	лп.	г.	д.	лп.	в.	г.	лп.	д.	з.
кн.	д.	л.	лп.	ш.	лп.	кз.	г.	лр.	кг.	з.	лп.	фп.	з.	лп.	кз.	д.	лп.	кд.	в.	лп.	кг.	г.	лп.	кв.	д.
ф.	з	з.	лп.	з.	лп.	дп.	з.	лп.	гп.	в.	лп.	вп.	г.	лп.	лп.	г.	лп.	л.	г.	лп.	ф.	з.	лп.	н.	з.
к.	з	з.	лр.	кз.	лр.	лз.	д.	лп.	с.	г.	лр.	кф.	з.	лр.	кн.	з.	лп.	г.	д.	лп.	в.	в.	лп.	д.	г.
д.	и	н.	лп.	сп.	лп.	кз.	в.	лп.	к.	г.	лп.	фп.	д.	лп.	ш.	г.	лп.	зп.	з.	лп.	сп.	з.	лп.	кв.	з.
кп.	з	ф.	лп.	д.	лп.	з.	г.	лп.	гп.	з.	лп.	с.	з.	лп.	лп.	з.	лп.	л.	в.	лп.	ф.	г.	лп.	н.	д.
кг.	з	г.	лр.	кд.	лр.	лз.	д.	лр.	л.	в.	лр.	кф.	г.	лр.	кн.	д.	лр.	кз.	г.	лр.	кс.	з.	лр.	ке.	з.
д.	и	дп.	лп.	вп.	лп.	дп.	з.	лп.	к.	з.	лп.	фп.	д.	лп.	ш.	в.	лп.	зп.	г.	лп.	сп.	д.	лп.	сп.	г.
п.	з	кп.	лп.	д.	лп.	з.	в.	лп.	с.	г.	лп.	с.	д.	лп.	д.	г.	лп.	г.	з.	лп.	в.	з.	лп.	н.	д.
кп.	г	гп.	лр.	кз.	лр.	кд.	г.	лр.	кг.	з.	лр.	кв.	з.	лр.	кн.	з.	лр.	кз.	г.	лр.	кс.	г.	лр.	кс.	д.
в.	и	дп.	лп.	ф.	лп.	дп.	г.	лп.	гп.	д.	лп.	вп.	г.	лп.	лп.	з.	лп.	л.	з.	лп.	сп.	з.	лп.	сп.	в.
ш.	з	ш.	лр.	кф.	лр.	лз.	з.	лр.	л.	з.	лп.	с.	д.	лп.	д.	в.	лп.	г.	г.	лп.	в.	д.	лп.	д.	г.
кф.	д	ш.	лп.	зп.	лп.	нз.	д.	лп.	н.	г.	лп.	фп.	з.	лп.	ш.	з.	лп.	кд.	д.	лп.	кг.	в.	лп.	кв.	г.
д.	з	ш.	лп.	с.	лп.	з.	з.	лп.	вп.	д.	лп.	лп.	в.	лп.	л.	в.	лп.	л.	г.	лп.	ф.	д.	лп.	н.	г.
кп.	з	ш.	лр.	кз.	лр.	кд.	в.	лр.	л.	г.	лр.	кф.	д.	лр.	кн.	г.	лр.	кз.	д.	лр.	кс.	з.	лр.	д.	д.
г.	и	ф.	лп.	гп.	лп.	дп.	з.	лп.	н.	д.	лп.	фп.	в.	лп.	ш.	г.	лп.	зп.	д.	лп.	сп.	г.	лп.	сп.	з.

Чръини съ страни мнатиють днь въ нюмъ жи оирѣтають се законна пасха. 1)

Како се израчунава месопуст?

Када хоћеш да пронађеш дан у који пада хришћанска Пасха, додај му још три дана, или четири ако је година преступна, и ако, када све сабереш, тај дан пада у марту месецу, месопуст тражи у исти датум у месецу јануару. Ако је у априлу, погледај у фебруару. Обрати пажњу и на ово: садашњи темелион Месеца продужићеш чак до Педесетнице ако му додаш дане од 1. јануара и даље, а када се наврши педесет дана, било који дан да је седмице, показаће да месопуст пада у недељу која долази. Али, ако темелион дође до двадесет шест, онда од јануара узми само један дан, а остало од фебруара. Тако ћеш сазнати када пада месопуст. Дакле, ако је јануар, Пасха ће свакако бити марта, а ако је фебруар, онда априла. Али овде треба одузети дане које си додао, то јест три дана. Ако је година преступна, онда четири дана. Исто тако и старозаветна Пасха пада увек у исти дан седмице у који и педесети дан по месопусту, уз одузимање три или четири дана месеца.

ПРАВИЛНИЦА (табела)

која показује којих година у време старозаветне Пасхе пун месец пада у који део месеца и у коју половину дана пада прва или друга лепта

кругови Месеца	године	староза- ветна Пасха	године	староза- ветна Пасха	године	староза- ветна Пасха
1.	6233	ап. 2 7 47	6737	ап. 1 9 51	6841	мр. 31 12 3
2.	6234	мр. 22 29 41	6738	мр. 21 31 57	6742	мр. 20 34 5
3.	6235	ап. 10 23 40	6739	ап. 9 25 48	6743	ап. 8 27 56
4.	6236	мр. 29 45 41	6740	мр. 28 47 50	6744	мр. 27 49 58
5.	6237	ап. 17 39 34	6741	ап. 17 41 42	6745	ап. 15 43 8
6.	6238	ап. 7 1 36	6742	ап. 6 3 44	6746	ап. 5 2 52
7.	6239	мр. 27 23 38	6743	мр. 26 25 46	6747	мр. 25 26 54
8.	6240	ап. 14 17 29	6744	ап. 13 19 37	6748	ап. 12 20 46
9.	6241	ап. 3 39 31	6745	ап. 2 41 39	6749	ап. 1 43 47

10.	6242	мр. 1	24 33	6746	мр. 3	23 41	6750	мр. 5	22 49
11.	6243	ап. 55	11 25	6747	ап. 57	10 33	6751	ап. 59	9 41
12.	6244	мр. 17	31 27	6748	мр. 19	30 35	6752	мр. 21	29 43
13.	6245	мр. 39	20 29	6749	мр. 41	19 37	6753	мр. 43	18 45
14.	6246	ап. 33	8 21	6750	ап. 35	7 29	6754	ап. 37	6 37
15.	6247	мр. 55	28 23	6751	мр. 57	27 31	6755	мр. 59	26 39
16.	6248	ап. 49	15 15	6752	ап. 51	14 23	6756	ап. 53	13 31
17.	6249	ап. 11	5 17	6753	ап. 13	4 25	6757	ап. 15	3 33
18.	6250	мр. 33	25 19	6754	мр. 35	24 26	6758	мр. 37	23 35
19.	6251	ап. 27	13 11	6755	ап. 29	12 19	6759	ап. 31	11 27

Матеј је ово саставио.

Круг Сунца

ТЕМЕНИНИ	КРУГОВИ МЕСЕЦА - МЕСНИЦЕ	СТАРОЗАВЕТНА ПАСХА	1	2	3	27	4	5	6
			7	24	8	9	10	11	23
			12	13	14	15	27	16	17
			18	19	25	20	21	22	28
			Христова Пасха	Христова Пасха	Христова Пасха	Христова Пасха	Христова Пасха	Христова Пасха	Христова Пасха
14	7 1	ап 2	ап 7 3	ап 6 4	ап 5 5	ап 4 6	ап 3 7	ап 9 1	ап 8 2
25	5 2	мр 22	мр 24 6	мр 23 7	мр 29 1	мр 28 2	мр 27 3	мр 26 4	мр 25 5
7	8 3	ап 10	ап 14 4	ап 13 5	ап 12 6	ап 14 7	ап 17 1	ап 16 2	ап 15 3
17	6 4	мр 30	мр 31 7	ап 6 1	ап 5 5	ап 4 3	ап 3 4	ап 2 5	ап 1 6
28	9 5	ап 18	ап 21 5	мр 23 6	ап 19 7	ап 25 1	ап 24 2	ап 23 3	ап 22 4
9	7 6	ап 7	ап 14 1	ап 13 2	ап 12 3	ап 11 4	ап 10 5	ап 9 6	ап 8 7
20	6 7	мр 27	мр 31 4	ап 6 5	мр 29 6	мр 28 7	ап 3 1	ап 2 2	ап 1 3
1	8 8	ап 15	ап 21 2	ап 20 3	ап 19 4	ап 18 5	ап 17 6	ап 16 7	ап 22 1
12	7 9	ап 4	ап 7 5	ап 13 6	ап 5 6	ап 11 1	ап 10 2	ап 9 3	ап 8 4

DUŠAN I. SINDIK

4	8 11	ап 12	ап 14 6	ап 20 7	ап 19 1	ап 18 2	ап 17 3	ап 16 4	ап 15 5
15	7 12	ап 1	ап 7 2	ап 6 3	ап 5 4	ап 4 5	ап 3 6	ап 2 7	ап 8 5
26	5 13	мр 21	мр 24 5	мр 23 6	мр 22 7	мр 28 7	мр 27 2	мр 26 3	мр 25 4
7	8 14	ап 9	ап 14 3	ап 13 4	ап 12 5	ап 11 6	ап 10 7	ап 16 1	ап 15 2
18	6 15	мр 29	мр 31 7	мр 30 7	ап 5 1	ап 4 2	ап 3 3	ап 2 4	ап 2 5
29	9 16	ап 17	ап 21 4	ап 20 5	ап 19 6	ап 18 7	ап 24 1	ап 23 2	ап 22 3
1	7 17	ап 5	ап 7 6	ап 6 7	ап 12 1	ап 11 2	ап 10 3	ап 9 4	ап 8 5
22	6 18	мр 25	мр 31 2	мр 30 3	мр 29 4	мр 28 5	мр 27 6	мр 26 7	ап 1 1
3	8 19	ап 13	ап 14 7	ап 20 1	ап 19 2	ап 18 3	ап 17 4	ап 16 5	ап 15 6

Ситнија слова показују у који дан пада Пасха.

Milica Mihailović

ARHIVSKA GRAĐA O JEVREJIMA BEOGRADA U PRVOM SVETSKOM RATU IZ ARHIVA U LAVOVU

Apstrakt. U Arhivu u Moskvi¹ i manjim delom u Arhivu u Lavovu, nalazi se arhiva nastala radom Uprave beogradske sefardske jevrejske opštine u periodu od 1860. do 1940. godine. Za potrebe ovog rada pregledana je građa iz Arhiva u Lavovu u kojoj se nalazi i nekoliko dokumenata iz peioda Prvog svetskog rata.

Ključne reči: Jevreji, Prvi svetski rat, arhiva

Ignjat Šlang, rabin beogradske Aškenaske jevrejske opštine, objavio je 1926. godine knjigu *Jevreji u Beogradu*,² koja je do danas ostala nezamenjiv izvor podataka o sudbini beogradskih Jevreja. Pre svega, zato što je u Holokaustu uništeno oko 90% beogradskih Jevreja i što su, osim ljudi, uništene i zgrade, i institucije, i sinagoge, i arhive – zbrisana je prošlost. Pored manjih tekstova po časopisima i novinama, ostala je zapravo samo ta knjiga. Istraživači koji su posle Drugog svetskog rata pisali o Jevrejima u Beogradu, mogli su samo da idu Šlangovim tragom i da produbljuju i proširuju njegove navode, odnosno, da istražuju dalje tamo gde se on zaustavljao.

Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu sadrži najviše građe o Jevrejima sa teritorije bivše Jugoslavije, odnosno, kako se to slikovito govorilo decenijama, u tom arhivu i muzeju se čuvalo sve što je pronađeno i što je preživelo Holokaust. Međutim, vreme je demantovalo tu tvrdnju. Posle raspada Jugoslavije, u svakoj novostvorenoj državi otvaraju se novi

¹Российский государственный военно-исторический архив (раниje: Особый архив).

²Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926.

jevrejski muzeji . Tako je u Hrvatskoj bogata zbirka judaике, koja je postojala pri dubrovačkoj sinagogi, pretvorena u muzej. O jevrejskom muzeju u Zagrebu govori se već nekoliko decenija, a pominje se i otvaranje muzeja u Splitu. U Mariboru je obnovljena stara sinagoga i pretvorena u turistički centar. Jevrejski muzej u Sarajevu postojao je od 1966. godine kao deo gradskog muzeja Sarajeva. U Zenici je u gradskom muzeju postojala zbirka judaике nastala od poklona Saveza jevrejskih opština i Jevrejskog muzeja iz Beograda. Nije mi poznata sudbina te zbirke. U Skoplju je otvoren Muzej Holokausta. Nešto slično dešavalo se po celoj Evropi, svuda su se otvarali novi jevrejski muzeji. Ali, ono što se desilo posle pada Berlinskog zida, bio je pravi zemljotres. Po otvaranju arhiva u bivšem Sovjetskom Savezu, počela su da se pojavljuju dokumenta za koje se smatralo da su uništena u Drugom svetskom ratu. Bilo je to kao da se, iz nekih dubina, pomaljaju nova ostrva posle zemljotresa. Američka jevrejska štampa je otkriće građe jevrejskih institucija u ruskim arhivima upoređivala sa otkrićem Kairske genize, a istraživači su pohrlili u novootvorene arhive kao u nekakve rudnike.

14. decembra 1994. godine je u Savez jevrejskih opština Jugoslavije stigao telefaks iz Hitahdut Olej Jugoslavija (Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu) sa pitanjem da li je u Beogradu poznato da su u Moskvi pronađena dokumenta Jevrejske opštine Beograd i Sarajevo i da li je nešto preduzeto da se ta dokumenta vrate. Ovo je bio podatak od istorijskog značaja za jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji jer se smatralo da su sve opštinske arhive uništene u Holokaustu. Sledećih godina, preduzet je niz pokušaja da se sazna koliko ima građe i kakve su mogućnosti da se ona vrati. No, kako je ovo obaveštenje bilo veoma šturo i nije se znalo koji su to istraživači utvrdili, i nije se znalo o kakvoj građi se radi, ni koliko ima te građe, ni kako uspostaviti kontakt sa moskovskim arhivom, Jevrejski istorijski muzej se obratio istoričarki iz Beograda dr Ubavki Vujošević, koja je dobro poznavala arhive i arhiviste u Moskvi, s obzirom na to da je tamo dugo radila kao istraživač. Tokom 1994. i 1996. godine, ona je u moskovskom *Особый Архив* u kome su se čuvale trofejne kolekcije, uspela da dođe do podatka o obimu građe, da pregleda jedan mali segment građe i uradi regista.

Najveće uzbuđenje je nastalo u Jevrejskom muzeju kada je, 1999. godine, stigla poruka iz Muzeja Holokausta iz Vašingtona da je, u Moskvi 1998. godine, donet zakon da sve nevladine organizacije koje smatraju da imaju zakonsko pravo na fondove koji se nalaze u bivšem Osevio arhivu,

možu da podnesu zahtev za povraćaj te arhive do oktobra 1999. Nastala je grozničava aktivnost i prepiska sa Ministarstvom inostranih poslova Srbije i arhivom u Moskvi, u pokušaju da se građa vrati u Beograd, ali bez uspeha. Narednih godina, države koje su imale sredstava za to, organizovale su veliku akciju mikrofilmovanja te obimne građe. Dobrotom jedne od tih institucija, u Jevrejski istorijski muzej stigle su kopije mikrofilmovane građe Jevrejske opštine Beograd, a tokom 2011. godine, ovi mikrofilmovi su digitalizovani.

U vodiču kroz građu koji je štampan u Moskvi 2005. godine na ruskom, sa uvodnim napomenama na engleskom, *Jewish Documentary Sources among the Trophy Collections of the Russian State Military Archives*, kaže se da je do sredine šezdesetih godina jedan mali deo građe vraćen državama iz kojih je građa potekla. Tako su, 1956. godine, Jugoslaviji vraćena četiri arhivska fonda. U arhivu se i dalje nalazi građa iz Francuske, Austrije, Holandije, Belgije, Poljske, Čehoslovačke, Jugoslavije, Rumunije, Bugarske i Grčke. Tu je, takođe, i veoma obimna građa iz evropskih jevrejskih zajednica Pariza, Berlina i Beča. Pored fonda Jevrejske opštine Beograd u kome su dokumenta od 1860. do 1940. godine, vredne arhivske građe koja se odnosi na Jevreje Beograda ili bivše Jugoslavije ima i u drugim fondovima. Nabrojaću ovde sve fondove koji sadrže, prema podacima iz ovog vodiča, pored ostale obimne građe iz celog sveta, i građu od interesa za Jevreje Beograda i Balkana:

- American Jewish Joint Distribution Committee. European Executive Office (Paris); u fondu se nalazi i građa Kraljevine Jugoslavije i iz Zagreba
- HICEM (Pariz); u fondu se nalazi i građa iz filijale komiteta HICEMa u Zagrebu i iz Jugoslavije
- Bene Berit; u fondu se nalazi i građa iz Zagreba
- Palestinski biro (Solun); u fondu je pored ostalog i građa iz Bitolja, Beograda i iz Novog Sada
- Bene Berit u Jugoslaviji i Grčkoj
- Odbor za pomoć židovskim izbeglicama (Zagreb)
- Jevrejska opština (Ragusa), građa iz perioda 1709–1949.
- Izraelitička bogoštovna općina (Zagreb), 1923–1941.

Iz ove građe je Jugoslaviji, tokom 1956. godine, predat fond 673 (Jevrejska opština Sarajevo) i fond 708 (Jevrejska opština Sarajevo).

Na kraju uvodnog teksta, u vodiču se kaže da slične građe ima i u arhivima u Ukrajini i Belorusiji. Tako je, skoro slučajno, otkriven deo građe Jevrejske opštine Beograd u Arhivu u Lavovu. Ta građa je snimljena na 23 rolne mikrofilмова i ima oko 32.000 listova, odnosno, snimaka.

Sva dokumenta iz Arhiva Jevrejske opštine Beograd (koja se nalaze u Lavovu) su veoma interesantna i rasvetljavaju razne aspekte života beogradskih Jevreja. Jako je teško ograničiti se i napraviti izbor. Prema arhivističkoj belešci na kraju fonda, vidi se da je fond inventarisan još 1954. godine.

Najveći deo građe čine dokumenta vezana za finansije, odnosno za održavanje života opštine, a to je razrezivanje opštinskog poreza. Svake godine se ponavlja obimna prepiska članova opštine sa Upravom oko nezadovoljstva razrezanim porezom. Zatim, veliki je broj dokumenata matice rođenih i venčanih. Svake godine se ponavlja velika količina građe vezane za nabavku macota. Tu je i građa o raznim jevrejskim društvima, građa iz domena rada rabina, školstvo, sinagoge, prepiska opštinskih činovnika i Uprave, birački spiskovi, razni dopisi i prepiske, pravila, statuti i zapisnici. Građa je više puta premeštana, nije hronološki sređena i obuhvata period od početka dvadesetog veka do 1940. godine, tako da u građi ima i dokumenta vezanih i za Savez jevrejskih veroispovednih opština i Savez cionista, kao i građe Aškenaske jevrejske opštine. Građa koja se nalazi u Arhivu u Lavovu je samo jedan mali deo velike opštinske arhive Sefardske jevrejske opštine čiji je glavni veliki deo u Arhivu RGVA u Moskvi.

I ovaj mali isečak arhivske građe o Jevrejima Beograda (u odnosu na veliki deo građe koja se nalazi u Moskvi), mogao bi da nam omogući da se bavimo genealoškim istraživanjima, da osvetlimo probleme školstva i nastave u jevrejskoj školi, da osvetlimo lik rabina Isaka Alkalaja. Mogli bismo da se bavimo radom opštinske Uprave i njenim odnosom prema većito nezadovoljnim službenicima. Građa daje uvid i u finansije opštine, u rad pojedinih jevrejskih društava. Ima dokumenata vezanih za spor arhitekta Viktora Azrijela, graditelja sinagoge Bet Israel, sa Upravom opštine. Ima dokumenata o nabavkama predmeta za sinagoge ili opštinu, raznih ponuda, pisama pojedinaca. Iz građe se mogu pratiti bolne priče o porodičnim sudbinama i tragedijama, izniču likovi ratnih heroja i malih opštinskih službenika, staraca koji do iznemoglosti opslužuju vernike u sinagogama, kapricioznih supruga uvaženih članova Uprave. Čitava galerija likova se može sagledati na osnovu malih pohabanih listova papira na kojima su molbe, tužbe, zahtevi, ukori, odluke, telegrami, preporuke,

uverenja, priznanice... Arhiva Jevrejske opštine Beograd inventarisana je u Lavovu kao fond 497 i podeljena je na 243 foldera i sadrži oko 32.000 listova.

O **Balkanskim ratovima** nema mnogo građe i ona se odnosi na stradanja pojedinaca, odnosno herojsku smrt i slavljenje poginulih heroja. Za 1912. godinu, skoro da nema dokumenta. S toga bi se mogao zamisliti scenario kako svežanj građe iz tog perioda ostaje sa ostalom građom u Moskvi dok nekoliko svežnjeva, o kojima će ovde biti reči, biva dopremljeno u Arhiv u Lavovu. Svežnjevi građe, pokupljeni đuture u Beogradu, bacani iz kamiona u kamion, bacani iz voza u voz, proputovali su celu Evropu, od Beograda do Nemačke, pa od Nemačke do Sovjetskog Saveza, pa su iz Moskve prebačeni u Lavov i, najzad, u obliku mikrofilmova vraćeni u Beograd.

Ignjat Šlang poglavlje o Balkanskim ratovima završava pominjanjem misije jevrejskih učitelja Moše Pinta i Šaloma Rusoa, koji su išli u novooslobodene krajeve da uspostave kontakt sa tamošnjim stanovništvom, Jevrejima koji nisu govorili jezik nove domovine, odnosno, govorili su ladino.

Iz građe iz Arhiva u Lavovu vidi se da je **Moša Pinto**, učitelj muške škole, tražio odsustvo zbog bolesti grla 6. marta 1914.³ godine, i da je uz molbu Upravi jevrejske opštine, priložio nalaz lekara, a da se original tog lekarskog uverenja nalazi u Ministrastvu prosvete i da je na osnovu tog uverenja Ministar prosvete odobrio odsustvo u trajanju od mesec i po dana radi lečenja. Ova odluka saopštena je Pintu 28. februara 1914. godine. Pinto poručuje Upravi jevrejske opštine da će se vratiti na posao do Pashe. Četvrtog maja 1914. godine, Pinto se obraća Upravi opštine i moli za desetodnevno odsustvo da bi bolesnog sina Vojislava (Benjamina) kome je konstatovan početak tuberkuloze, odveo na oporavak u Crkvenicu. Iz sledećeg dokumenta se vidi da mu je odobreno petodnevno odsustvo.

Zanimljivo je da je 11. marta 1914. godine Prosvetni i školski nadzornik za grad Beograd, posetio Školu na dunavskom kraju, zajedno sa još 50 nastavnika ekskurzista koji su bili na kursu. Oni su posetili priprema odeljenja osnovne škole, koja su smeštena u zgradi Uprave opštine u Solunskoj br.7. Ovaj izveštaj potpisali su Estira Š. Ruso učiteljica i Moša Pinto učitelj muške škole i Jevrejske škole. Pinto kaže: „...govorio sam na

³Inv. br. Fond 497/53/98-103. Snimak br. 3133

zahtev kursista u kratko o uređenju opštine i škole naše, zatim o srpskoj toleranciji. Posle mog govora g. školski nadzornik govorio o srpskim mojsijevcima u opšte koji ispunjavaju sve obaveze prema državi u kojoj žive i da su ovoga rata snosili sve žrtve zajedno sa Srbima i da su se rame uz rame borili za oslobođenje potlačene braće i da je tom prilikom izginulo nekoliko intiligentnih mladića“. Posle govora svakom nastavniku predata je po jedna knjiga Haima Daviča, *Priče sa Jalije*.⁴ U *Spomenici Jevrejima nastradalim u Balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu* na str. 158. su podaci o Moši Pintu. Rođen je 1862. godine u Beogradu. Bio je učitelj u unutrašnjosti Srbije a zatim 25 godina u osnovnoj školi na Dunavu. „Za vreme Balkanskog rata bio je vojni obveznik vršeći najsavesnije izvesne misije poveravane mu od vojno-političkih vlasti. Za vreme Evropskog Rata bio je, kao obveznik činovničkog reda, na službi u vojnoj bolnici. Prilikom evakuacije te, I rez. bolnice, razboleo se od tifusa i umro 1915. g. Voleo je neizmerno svoju otadžbinu za koju je i svoj život položio i izgubio u ratu dva sina Vojislava regruta i Bencionu medicinara“. Na istoj strani je i tekst koji se odnosi na njegovog sina: „David-Voja M. Pinto, Špediterski pomoćnik, Regrut, na službi u VII okr. Komandi. Rodio se 1894. g. sin pok. Moše Pinta, starog učitelja beogradskog. Iznuren, pri povlačenju, podlegao je ratnim naporima. Shranjen je Leskovcu, pored svoga ljubljenog oca, u 21. godini života. Uzoran i primeran mladić ostao je u najlepšoj uspomeni kod svojih drugova“.

Ali, tu nije kraj ove potresne priče jer se u građi nalazi i pismo udovice učitelja Moše Pinta, pisano u Leskovcu 7. februara 1915. godine a upućeno Upravi opštine u Nišu.⁵ Iz pisma se vidi da je ona ostala bez sredstava sa petoro nepunoletne dece a da ima i tri punoletna sina, od kojih je jedan bio regrutovan, jedan je bio u Mađarskoj u zarobljeništvu, a sa trećim nije imala kontakt. Pismo kojim je tražila pomoć od opštine pisano je pre tragične pogibije sinova. Nažalost, opštinski činovnik je tako zapisivao odluke Uprave opštine, da nisam bila u stanju da pročitam kakva je bila odluka po ovoj molbi.

Fotografija Moše Pinta izložena je u stalnoj postavci Jevrejskog istorijskog muzeja. Tu je i fotografija Šaloma Rusoa, rabina i učitelja, za koga Ignjat Šlang kaže da je bio u sličnoj misiji kao Pinto. Međutim, **Šalom Ruso** je imao sasvim drugačiju sudbinu. Preživeo je rat, prešao je Albaniju sa svojom suprugom, omiljenom učiteljicom, Estirom Ruso. Njih

⁴Inv. br. Fond 497/30/6. Snimak br. 2015

⁵Inv. br. Fond 497/133/13-15. Snimak br. 11554

dvoje su proslavili zlatnu svadbu 1924. godine.⁵ Oboje su likvidirani u Holokaustu. U građi iz Arhiva u Lavovu nalazi se i pismo iz koga se vidi da je Šalom Ruso od Jevrejske opštine dobio ukor. A dobio ga je jer, kao učitelj jevrejske škole na Dorčolu, nije tražio odsustvo od Uprave već od Ministra prosvete i time je, po mišljenju Uprave, umanjio dostojanstvo Uprave. Šalom Ruso se branio da je bio bolestan i nije imao vremena da se obrati Upravi: „Ja smelo tvrdim da je moj rad u traženju odsustva bio naivan i bez ikakvih zadnjih misli, podcenjivanja i omalovažavanja Uprave. Po sili prilika i okolnosti u našoj zemlji, G. ministar Predsednik i G. Ministar Prosvete tražili su od mene izvršenje nekih nacionalnih nada u novo-oslobođenim krajevima buduće Velike Srbije. I ja se radujem i ponosim što su me prilike naterale i što kao činovnik opštine radim na korist i uveličanje naše otadžbine. Kakvi su ti radovi moji u novim krajevima jednoga dana, može biti, doznaće i sama Uprava, a sada mogu konstatovati, da su oba GG Ministra zadovoljna mojim radovima. Po sebi se razume da zadovoljavajući GG Ministre posrednim putem radim i na učvršćenju i uveličanju naše opštine i njenog napretka.

Pod ovakim okolišnostima bio sam primoran da putujem u Solun i Bitolj sa G. Dr. Radosavom Jovanovićem profesorom radi izvršenja jednog hitnog nacionalnog zadatka jer su prilike take na Balkanu, da često mora neko da putuje za izvršenje izvesnog zadatka i bez naročite dozvole, pa čak i dovoljnog vremena za najobičniju spremu za put. Bolest moja sprečila me je, da se za odsustvo obratim toj Upravi jer sam usled bolesti inače bio zadocnio za put. Povereni mi zadatak nije smeo trpeti daljeg odlaganja jer sam morao i bolestan otputovati“.

Sekcija za molbe i žalbe Jevrejske opštine odgovorila je Upravi povodom ovog dopisa i sledeće: /.../“sekcija smatra da se o ovome nema šta raspravljati jer je jednim ranijim rešenjem ove uprave G. Ruso već stavljen na raspoloženje G Ministru prosvete, koji će ga po potrebi upotrebljavati za svoju stvar, a g Ruso kao učitelj, treba uvek da se predhodno javi g. Direktor šcole sa dostavom, da ide na odsustvo“.⁶

Ova prepiska je vođena februara i marta 1913. godine. Na ime Šalom Ruso nailazi se u raznim dokumentima iz ove građe tokom Prvog svetskog rata, a i kasnije posle rata. On se godinama obraćao Upravi opštine pokušavajući da ode u penziju. Radio je za opštinu kao moel (ritualno obrezivao mušku decu) i bio tutor sinagoge Bet Israel.

⁵Inv. br. Fond 497/54/98. Snimak br. 3557

Poprište bitaka u Balkanskim ratovima bilo je udaljeno od Beograda te se rad opštine i život beogradskih Jevreja odvijao skoro uobičajeno. Međutim, mnogi mladi Jevreji su bili u ratu i mnogi su poginuli, te u građi ima dosta dokumenata o poginulima, o sahranama i svečanim službama u sinagogama.

Evo nekoliko primera raznovrsnih dokumenata koji se i u građi pojavljuju kao pojedinačni listovi.

3. januara 1913. godine obraća se Potpredsednik Uprave Crkvenoškolske jevrejske opštine Beograd, Ministru vojnom. Opština učtivo moli Ministra da obveznika, crkvenjaka, Avrama M. Almozlino, redova II čete I bataljona VII puka trećeg poziva, oslobodi dalje vojne službe „jer je kao crkvenjak od velike potrebe pri vršenju crkvenjačke dužnosti u ovoj opštini“.

U martu 1913. godine obavljena je svečana sahrana poginulih kod Jedrena.⁷ Iz isečka iz novina gde rodbina Avrama Saso zahvaljuje svima koji su na sahrani učestvovali, vidi se koliko je to bila grandiozna sahrana i koliko je poštovanje ukazano junacima⁸ (Prilog 1). Na sahranu su dolazili i Jevreji iz drugih gradova što se vidi i iz dopisa Jevrejske opštine Smederevo. Predsednik opštine, Hajim Eljas, ljuti se što opština nije bila obavještena o sahrani pa nisu mogli poslati predstavnika, a oni koji su pogrebu prisustvovali „otišli su svojevorno i bez znanja Uprave“⁹. Za troškove sahrane prikupljeni su prilozi članova opštine što se vidi iz peticije saboraca i članova porodica poginulih¹⁰ i izveštaja jednog od organizatora sahrane, podnetog opštini 19. aprila 1913. godine¹¹ (Prilog 2, 3 i 4).

Dana 26. juna 1913. godine izdata je objava o službi u sinagogi Bet Israel povodom rođendana Kralja Petra¹² (Prilog 5). Juna meseca te 1913. godine, umro je od kolere Benko Davičo, jedan od najuglednijih i najpoštovanijih članova jevrejske zajednice u Beogradu. Pomen je održan godinu dana kasnije¹³ (Prilog 6). U istoj bici kod Krivolaka gde je Benko Davičo bio komandir čete, ranjen je Maks Gutman, koji kasnije umire. U građi je njegova umrlica.¹⁴

⁷Inv. br. Fond 497/89. Snimak br. 8404

⁸Inv. br. Fond 497/89/60. Snimak br. 8406

⁹Inv. br. Fond 497/47/62. Snimak br. 2780

¹⁰Inv. br. Fond 497/53/32. Snimak br.3049

¹¹Inv. br. Fond 497/55/7. Snimak br. 3842

¹²Inv. br. Fond 497/51/75. Snimak br. 21108

¹³Inv. br. Fond 497/89/59. Snimak br. 8405

¹⁴Inv. br. Fond 497/219/109. Snimak br. 191146

Svečani doček ratnika u sinagogi Bet Israel, uz učešće hora Srpsko-jevrejskog pevačkog društva, obavljen je 25. avgusta 1913. U građi je beleška rabina Isaka Alkalaja koji je napravio program te svečanosti ¹⁵ (Prilog 7 i 7a).

1914. godina

Mora da se u vazduhu osećala nadolazeća katastrofa te vidimo da, na zahtev Uprave jevrejske opštine, sve institucije u junu 1914. godine šalju svoje izveštaje. Zahvaljujući tome, imamo izveštaj tutora Stare sinagoge od 18. juna,¹⁶ izveštaj tutora sinagoge Bet Israel od 20. juna¹⁷ i izveštaj o arhivi opštine od 25. juna. Rabin je izveštaj o „svim stvarima“ u rabinatu i u jevrejskim školama podneo 1. jula 1914. godine¹⁸ (Prilog 8). Verovatno su izveštaji pisani i ranijih godina, ali ih u ovoj građi ima malo. Zato su ovi izveštaji, pisani rukom a zatim prekucani, od izuzetne važnosti. Tutori lamentiraju nad nezainteresovanošću vernika koji, po njihovom mišljenju, slabo posećuju sinagoge. A dr Isak Alkalaj, jednostavnim inventarskim nabrojanjem predmeta u rabinatu, daje sliku i atmosferu koju su pobrojani predmeti stvarali u datim prostorima. Tu je i zveštaj o stanju arhive,¹⁹ sa izuzetno zanimljivim podacima koje je, verovatno, koristio David Alkalaj kada je pisao o Sefardskoj opštini u Beogradu.²⁰

Samo mesec dana kasnije, počinje Veliki rat i dokumenta daju sa svim drugu sliku. Rat se razbuktao i dokumenta donose sliku o junačkim i tragičnim pogibijama. U ovom pregledu, izvučena su dokumenta iz celine građe samo za potrebe ilustrovanja teme kojom se bavimo, sudbinom beogradskih Jevreja u Prvom svetskom ratu. U ovoj građi nema izveštaja sa frontova, ni o ratnim dejstvima. Uglavnom su tu dokumenta koja se odnose na pojedince i na svakodnevni život zajednice u uslovima rata i okupacije. Izabrana dokumenta iz 1914. godine ilustruju stanje i duh koji je vladao među Jevrejima Beograda i u Srbiji. Iz septembra 1914. godine je prepiska vojnih jedinica u vezi sa Jakovom Kalmićem koji je, kako se vidi iz dokumenta, po svaku cenu želeo da se bori: „Po odobrenju komandanta puka u po-

¹⁵Inv. br. Fond 497/77/132,133. Snimak br. 71172-4

¹⁶Inv. br. Fond 497/24/1. Snimak br. 1933

¹⁷Inv. br. Fond 497/24/11. Snimak br. 1937

¹⁸Inv. br. Fond 497/30/12. Snimak br. 2026

¹⁹Inv. br. Fond 497/30/1. Snimak br. 11085

²⁰David A. Alkalaj, „Sefardska opština u Beogradu šezdesetih godina devetnaestog veka“, *Jevrejski narodni kalendar 1937-38*, Beograd-Zagreb, 1938. str. 101.

četku rata, stupio je u ovu bateriju kao dobrovoljac Jakov Kalmić iz Beograda koji je za vreme ranijeg regrutovanja, bio oglašen kao stalno nesposoban.

Za vreme svoga odsustva u Beogradu, Kalmić je u štabu divizijske oblasti komisijski pregledan i kao što se iz priložene objave vidi oglašen je za sposobnog i upućen u ovu bateriju“. Iz prepiske se vidi da su njegovi nadređeni bili u nedoumici da li je on sada regrutovan ili nije.

Pismo koje je sa ratišta kod Mačkovog kamena poslato Jevrejskoj opštini u oktobru 1914. godine je, moglo bi se reći, antologijski dokument. U pismu je opisana strašna smrt Miše Katarivasa is Smedereva, kome je topovska granata odnela glavu. Ono što je u ovom pismu posebno dirljivo je želja njegovih saboraca, Jevreja, da očuvaju dostojanstvo pokojnika i da u užasu rata na svaki način, koliko je to moguće, učine sve što jevrejski verski zakoni nalažu²¹ (Prilog 9).

„Upravi Srp. Jevrj. crkveno školske opštine

Sa bolom u duši javljam vam, da je Miša Katarivac, kaplar pri IV prekobroj. Peš. Puku, a sin Zdravka Katarivaca, biv. služb. jevr. škole, jučer oko 10 časova pre podne kod „Šanca“ poginuo. Jedna neprijateljska granata pogodila ga je pored glave i odnela mu je lobanju, ostavši na mesto mrtav.

Njegovi ratni drugovi Radomir A. Gabaj i Marko Nahmijas preneli su ga danas u Krupanj.

U njihovim i u mom prisustvu sahranili smo ga danas u dva časova popodne u Krupanjskom groblju, pri ulazu sa leve strane između ograde i spomenika Cvete R. Vičevića, pevajući „Mihtan Ledavid“ i čitajući „Kadiš“.

Telo pokojnikovo nalazi se u jednom sanduku, a saranili smo ga sa sandukom, jer držim, da će ta Uprava narediti prenos mrtvih ostataka u Beograd i odrediti im mesto, gde i ostali naši hrabri junaci počivaju.

16. oktobra 1914. Ponizan
Krupanj, Topionica Jakov S. Melamed
Pisar štaba Dunavske divizije
II poz. Nar. Vojske“

Jedan od junaka iz borbi vođenih 1914. godine je i advokat Haim Davčo koji je poginuo 31. oktobra na Kosmaju. Sačuvan je dokument,

²¹Spomenica, str. 30.

obaveštenje o njegovoj pogibiji, upućen njegovoj supruzi. Ime ove udovice pojavljuje se sledećih godina u građi i vidi se da je ostala sa malom decom da se bori za svoja prava.

Misija Rabina Alkalaja

Svakako najznačajniji dokument u okviru ove građe je izveštaj rabina dr Isaka Alkalaja o njegovoj misiji prikupljanja sredstava za potrebe jevrejske zajednice. U literaturi se spominje nekoliko misija sa političkom pozadinom u koje su, pre i u toku Prvog svetskog rata, bili poslani Jevreji Srbije. Već je bilo reči o misijama Moše Pinta i Šaloma Rusoa. U sličnoj misiji bio je i Jovan B. Mandil.²² U novembru 1913. godine su, na poziv srpske vlade, u misiji u novooslobođenim krajevima bili dr David Albalu i dr Isak Alkalaj.²³ Najviše je pisano i najpoznatija je misija doktora Albale. Misije su bile inicirane od strane srpskih vlasti, pa verovatno zato Ignjat Šlang u svojoj knjizi na str. 118 kaže: „srpska je vlada, sledstveno svojim liberalnim načelima, imala u vidu i u tuđini, u Solunu i na Krfu, zasluge svojih domaćih Jevreja. Ona je odlikovala delikatnom misijom dr Isaka Alkalaja, glavnog rabina beogradskog, i dr Davida Albalu, vojnog lekara-kapetana, koje je poslala u Englesku i Ameriku“.²⁴ Međutim, u izveštaju koji je rabin Alkalaj podneo Upravi opštine 31. decembra 1919. godine, on sam kaže: „Predstavnici srpskih Jevreja, na čelu sa predsednikom Jevrejske Opštine u Beogradu, uzeli su na sebe brigu oko siromašnih izbeglica i u traženju načina da im se pomogne, odlučili su da potpisani, kao rabin, otputuje u Evropu, da bi zainteresovao bogate i ugledne Jevreje za našu stvar i našu nevolju“. Zbog zanimljivosti i novih podataka, u prilogu je ceo tekst Alkalajevog izveštaja²⁵ (Prilog 10). Vidi se da se on vratio u Niš jula 1915. godine, ali je zbog *strašnih prilika* izgubio svoj prvobitni izveštaj i zato je po završetku rata podneo Upravi opštine ovaj, naknadni izveštaj. Zahvaljujući tome, saznajemo da su rabina Alkalaja vodila njegova patriotska osećanja u odluci da proširi svoju misiju i da je to uspešno uradio.

„Tako na primer, prilikom posete jednoj englesko-jevrejskoj porodici imao sam čast da budem predstavljen Gospodinu Herbertu Samuelu,

²²Spomenica str.135.

²³Milan Koljanin, Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939–1942. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* br. 8, 2003. str. 9.

²⁴Šlang, str. 118.

²⁵Inv. br. Fond 497/29/1-4. Snimak br. 11078

tadašnjem ministru unutrašnjih dela. U razgovoru sam mu najpre skrenuo pažnju na prilike u otadžbini. Ja sam izložio sve političke, ekonomske i društvene prilike u Srbiji, kao i naš odnos prema bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, sve naše patnje i krize koje su predhodile svetskom ratu, a on je zabeležio moje reči, i posle nekoliko dana, kada je zvanična Vel. Britanija priredila Miting u čast Srbije, Gospodin Herbert, kao prvi govornik, držao je jedan briljantan govor informativan i dokumentovan u kome sam prepoznao moja obaveštenja Gospodinu Ministru. (ovo uzgred beležim da se vidi da sam, kad je trebalo, i šire shvatio svoju misiju)". Ovaj izveštaj nam pomaže da zaključimo da je rabin dr Isak Alkalaj u periodu 1913-1918. bio u tri misije. Prva je bila pomenuta misija u novooslobođenim krajevima 1913. godine i imala je politički karakter, druga u Evropi, najviše Engleskoj, 1915. godine i ta je misija bila, pre svega, humanitarna. A o odlasku u treću misiju imamo nagoveštaj u pomenutom izveštaju gde, govoreći o povlačenju iz Niša 1915. godine, on između ostalog kaže: /.../ „Svet je već počeo da napušta zemlju, a i ja sâm, na nagoveštaj merodavnih, napustio sam Srbiju..." Vidimo da je i dr Alkalaj konspirativan, kao što je svojevremeno bio i Šalom Ruso. No u vreme kada Alkalaj piše ovaj izveštaj, 1919. godine, rezultati njegove treće misije koja je bila u Americi, već su bili poznati jer je njegov tekst *Jevreji u Srbiji*, objavljen 1918. godine.²⁶

Ako postoji ličnost čiji se portret može načiniti na osnovu građe iz Arhiva u Lavovu to je onda, sigurno, portret rabina Alkalaja. Bezbroj dokumenata tokom skoro četrdeset godina, ispisanih njegovim lepim, čitkim i urednim rukopisom, govore o izuzetnoj ličnosti čvrstog i stabilnog karaktera. U građi ima mnogo sporova koji se završavaju posredovanjem i mišljenjem rabina Alkalaja. I tu se on pokazuje kao uravnotežen i razložan čovek koji radi za dobrobit zajednice, pazeći da ne povredi pojedince. On je jedan od veoma retkih jevrejskih sveštenika sa područja čitave bivše Jugoslavije, koji je preživio Holokaust i, svakako, zaslužuje istraživačku pažnju.

1915. Niš

Rabin Alkalaj pomenuti izveštaj započinje slikovitim opisom „Kada je Srbiji objavila rat Austrija, najveći deo našeg življa napustio je Beograd da izbegne bombardovanje. Nastanjen po raznim mestima na jugu Srbije, naročito u Nišu, ovaj se svet potucao bez kuće i kućišta, oskudan u naj-

²⁶American Jewish year book. 1918-19. Pristupljeno 26. 10. 2014. <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b3478475;view=1up;seq=93>

prečim potrebama“. Do uvida u ovu građu, nismo imali podataka da je beogradska Jevrejska opština privremeno radila u Nišu i da je tamo bila organizovana i privremena sinagoga.

Trećeg februara 1915. godine, beogradskoj Jevrejskoj opštini u Nišu, obraća se predsednik skopske Crkveno-školske jevrejske opštine „Čast mi je moliti za izveštaj: da li je delovođa te opštine oslobođen vojne obaveze, ako jeste, molim da mi se povratkom ovog akta javi čijim je rešenjem (No i datum) oslobođen te kako bi na toj osnovi mogla i ova opština tražiti oslobođenje za svoga delovođu hitno je“.

Iz veoma nečitkog koncepta za odgovor vidi se da je oslobođen „na osnovu izjave uprave da je on jedino lice koje vrši ceo administrativni rad“.

Iz marta 1915. godine je dokument kojim se krivično odeljenje Načelstva niškog okruga obraća Jevrejskoj opštini u vezi Jevrejina, austrijskog podanika, koji prelazi u srpsko podanstvo. Sličan je dokument i iz aprila iste godine.²⁷ Jula iste godine „ Sud opštine grada Beograda ima čast umoliti crkveno-školsku jevrejsku opštinu, da izvoli uputiti beogradskoj opštini na rad g. Šaloma Ruso-a odbornika beogradske opštine“. A Uprava na poledini dopisa odgovara da žali što „ ne može učiniti po gornjem naređenju pošto ona za to nije nadležna“.²⁸

Sledećeg dana, beogradska Jevrejska opština piše Nisimu Testi u Jagodinu: „Potpisani je doznao da su u Jagodini iskrsele neke nemile pojave protivu Jevreja i da, u tom pogledu, i sam načelnik ide na ruku ovim pojavama. Da bi Uprava ova mogla znati šta se tamo radi i da bi mogla preduzeti potrebne korake, da ovim pojavama stane na put, naređujem Vam: da u najkraćem roku podnesete tačan i opširan izveštaj o tome kao i da li ste preduzeli kakve korake po ovome. Na slučaj da je Načelnik ili ko drugi izdao kakve štampane objave, da iste priložite vašem izveštaju“.²⁹ Za razliku od ovih dokumenata koji pokazuju javnu stranu života jevrejske zajednice u ratnim uslovima, postoji i druga grupa dokumenata vezanih za organizaciju verskog života i brigu za članove zajednice. Dokument bez datuma iz 1915. godine je zanimljiv jer se odnosi na Bikur Holim.³⁰

„Gospodinu I Alkalaju, sekretaru Srp. Jev. Opštine Niš. U ime S.N.M. Majo i u moje ime izjavljujemo: Niškoj opštini može se izdati na kredit Bikur Holima 1000 dinara jer je Bikur Holim i inače dužan davati lekove

²⁷Inv. br. Fond 497/44/5. Snimak br. 2444

²⁸Inv. br. Fond 497/44/15. Snimak br. 2463

²⁹Inv. br. Fond 497/182/32. Snimak br. 151012

³⁰Jevrejsko društvo za negu bolesnika koje je u Beogradu postojalo od 16. veka

sirotinji. Za ovaj izdatak nije potrebno mišljenje i odobrenje jer društvo Bikur Holim ne podleže takvoj kontroli. Pozdrave g-dinu Bencionu i Vama od vaših. Dr Pijade“³¹(najverovatnije dr Bukić Pijade).

Tokom 1919. godine, vodila se prepiska između beogradske Jevrejske opštine i niške Jevrejske opštine oko jednog duga. U okviru te prepiske, ima dosta prepisa originalnih dokumenata nastalih 1915. godine tokom boravka beogradskih Jevreja u Nišu.

„Upravi Crkv. Škol. Jer. Opštine, ovde,

U godini 1915. god. beogradski Jevreji, koji su usled bombardovanja Beograda, bili u Nišu, za vreme naših velikih praznika, održali su zasebno bogoslužjenje u sali Tikun Hacota,³² koju im je uprava niške jevrejske opštine ustupila za taj cilj. Ovu su salu potpisani tutori u svemu renovirali i udesili za sveti Hram. Službu u tom hramu vršili su naši službenici i to Avr. Alkalaj, Jakov Altarac, kao crkvenjak Avr. Almozlino.

Beogradski Jevreji koji su u svako doba religiozni i darežljivi dokazali su i tom prilikom ovu njihovu osobinu, jer je palo dosta velikog prihoda,³³ kao što će iz priloženog prepisa obračuna, i sama Uprava uvideti. Saldo gotovine od dinara 4354.40 po nalogu G. Rabina potpisani tutori predali su predsedniku niške opštine g. I. Berahi“³⁴ (Prilog 11).

Zanimljiv je i spisak beogradskih Jevreja koji su pozajmili novac niškoj Jevrejskoj opštini 1915. godine³⁵ (Prilog 12), kao i spisak sahranjenih beogradskih Jevreja 1915. godine na niškom Jevrejskom groblju. Ovaj spisak, nažalost, nije potpun jer nedostaju imena mnogih beogradskih Jevreja koji su nastradali i umrli te godine u Nišu³⁶ (Prilog 13).

Obnova rada pod okupacijom 1916. godine

Iz 1916. godine, sačuvani su zapisnici sa sednica Uprave opštine. Kako ovi zapisnici pružaju jedinstvenu mogućnost za uvid u svakodnevnicu jevrejske zajednice u ratnim uslovima, a o čemu do sada nije bilo mnogo podataka, ovde će biti dato malo više prostora tim zapisnicima.

³¹Inv. br. Fond 497/44/2-3. Snimak br. 2440-1

³²Čitaonica za vernike za posebne ponoćne molitve

³³Prihod je prikupljan licitiranjem za kupovinu ceremonija: nadmetalo se za što važniju funkciju u okviru liturgije i to se plaćalo čime se stvarao prihod za sinagogu. Posao tutora sinagoge bio je da naplaćuju ceremonije.

³⁴Inv. br. 497/59. Snimak br. 4541 i Inv.br. 497/59/13. Snimak br. 4546

³⁵Inv. br. 497/44/38. Snimak br. 2500

³⁶Inv. br. 497/44/31. Snimak br. 2489

Prva vanredna sednica, po povratku izbeglica u Beograd, održana je 6. februara 1916. godine. Bila su prisutna 3 člana Uprave i složili su se da će ubuduće sve sednice biti privremene i vanredne a da će se raditi u tom sastavu i uključivati ostali članovi Uprave kako budu pristizali. Sa neko-licinom uglednih beogradskih Jevreja, dogovoreno je, da je u interesu Opštine i njenih članova, da se Uprava predstavi Generalnom guverneru kao i Civilnom komesaru na njegov poziv. Njegova ekselencija je odmah odobrila da se pristupi popravci Stare sinagoge koja je manje oštećena, a za Novu sinagogu će dozvoliti jednoj komisiji da je pregleda i po moguć-stvu popravi. Zatim su se prijavili i Civilnom komesaru. Pošto je Uprava ovo primila na znanje, obavješteni su da je Predsedavajući sklopio ugovor sa jednim trgovcem o prodaji kašer mesa i o ceni. Zatim su obavješteni da gđa Haima Daviča, „bivšeg ovdašnjeg, traži uverenje o rođenju muža joj“. Zanimljivo je kako Uprava rešava ovaj slučaj nedavno poginulog junaka: „Po izveštaju sekretara pok. Davičo ostao je dužan opštini na ime ... takse 200 din. Te predlaže da se ...moliteljici može izdati traženo uverenje po naplati duga i takse za uverenje“. Ovo je, svakako, primer kako je opšti interes zajednice (koja je bila u velikoj oskudici) iznad interesa pojedinca. To se vidi i iz tačke 5 ovog zapisnika:

„Kako se svakog dana vraća sve veći broj službenika i sirotinje a opštinska Uprava ne raspolaže gotovinom da sama daje platu, gosp. Predsedavajući predlaže da se umoli predsednik naše uprave g. Bencion Buli da nam pošalje sumu do 10.000 kr. ili da ovlasti nekoga ovde da gornju sumu stavi na raspoloženje i to od onih para, što nam je rabin prikupio, razume se ako ga ima“.³⁷

Na drugoj privremenoj sednici Uprave, potpredsednik Azriel je obavestio da je Stara sinagoga opravljena, da je stručna komisija inžinje-ra pregledala Novu sinagogu a da je arendator za zakup prodaje kašer mesa odustao ali da je pronađen novi. Da se u Staroj sinagogi otpočne sa prodajom ceremonija na uobičajen način za dinare i da se umoli njegova ekselencija guverner da po mogućstvu gđicu ... Pinkasovu „kvalifikovanu učiteljicu kao jevrejku po narodnosti a zbog jevrejske dece postavi u Beogradu“. Postavljena su još tri važna pitanja ali je predloženo da članovi Uprave razmisle do sledeće sednice. To su Pitanje o razrezu taksi, Pitanje o pashalnom brašnu i Pitanje o plati činovnika.

Treća vanredna sednica je održana 22. februara 1916. Na njoj se raspravljalo o platama činovnika i rešeno je da se neki udalje jer nemaju

³⁷Inv. br. Fond 497/21/1-70. Snimak br. 1767-1901

posla zbog malog broja članstva a da se nekima smanji plata jer opština nema sredstava. Zatim sledi jedan izveštaj potpredsednika opštine koji navodim u celini:

„Njegova ekselencija guverner došao je jednog dana u kancelariju opštine nenajavljen iz Becirk komande tražeći da svi članovi uprave predstanu kod komandanta mesta. Kao što je članovima Uprave poznato G, Becirk komandant dočekao ih je veoma ljutito, što je opština otpočela rad u školi bez njegovog znanja i odobrenja. Kada mu je od strane Uprave naglašeno, da rad u školi nije otpočet već da samo kancelarija radi, utišao se malo i tada je zatražio da mu u najkraćem roku podnese uprava: šta je cilj naše opštine, kakvi su prihodi i rashodi opštinski, koliko ima činovnika, kakve su ustanove opštinske uopšte ceo rad naše opštine. U buduće naglasio je da opština sve svoje molbe žalbe predstavke ima njemu da se dostave. Posle tri dana Uprava je komandantu podnela lično traženi izveštaj i dva na nemačkom jeziku kao i jedan primerak naših pravila. Tom prilikom naglašeno mu je da opština usled vanrednog stanja nema nikakvih prihoda i umolila ga da poradi da opština ova dobije onu pomoć koju je dobijala iz države i opštine kao i da dok ne reši pitanje o samoj predstavi da joj odobri izdavanje uverenja o rođenju, smrti i venčanju koje izdaje na osnovu svojih knjiga. Gospodin Komandant je bio tako ljubazan da je izjavio da iz opštine ne zna da li ćemo dobiti kakvu pomoć ali obećava da će opština imati subvenciju od države, Odobrava da se našim građanima izdaju uverenja“.

Četvrta sednica je održana 26. marta 1916. Pod tačkom 1 potpredsednik Azriel je predložio da se zbog sve većeg posla u Opštini, vrati na posao opštinski blagajnik. Pod 2 Azriel kaže da u Beograd uskoro stiže pashalno brašno a da u Beogradu ima oko 3.000 duša, te da će Opština moći izdavati po tri kilograma. ... Mandil ustupa svoj dućan za smeštaj brašna, a kako Opština ne raspolaže gotovinom traži ovlašćenje da može pozajmljivati od pojedinih građana za isplatu brašna. Stigle su i prijave za furune za pečenje pashalnog hleba. U Beograd je stigao i šahter Jakov D. Alkalaj, pa mu se određuje plata. Gospođica Rebeka Amodaj traži pomoć jer je sa braćom i sestricama ostala bez roditelja, a ona ima 18 godina³⁸

³⁸O tragičnoj sudbini porodice Amodaj podatke je ostavila Bojana Jakovljević, ćerka Rebeke Amodaj. Ona je novembra 1979. godine popunila upitnik „Moja porodica“, koji se čuva u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu. Njen deda, Moric Moša Amodaj, ranjen je 1914. godine na Kosmaju i kasnije umro u Nišu, gde je 1915. umrla i njegova žena i ostavila za sobom osmoro dece. Najstarija od njih, Rebeka Amodaj, podigla je svu decu i svi su dočekali Holokaust koji je preživelo njih troje.

(Prilog 14). Jevrejska opština u Šapcu traži „izvesne stvari crkvene na posluhu“. Iz Stare sinagoge daje se: 1 sefer, 1 parohet, par rimonim... 5–6 taleta... Pečat opštinski na zapisniku je na nemačkom.

Zapisnik sa Svečane sednice, održane 4. aprila 1916. godine, donosi nam jedan izuzetan, nepoznat podatak. Sednica je održana povodom dolaska dr Morica Levija, sarajevskog nadrabina, koji je stigao preko Beča i koji donosi pomoć od 1.000 kruna koje su sakupili sarajevski Jevreji i daje svoj lični prilog 300 kruna (Prilog 15). Beogradska opština je to primila sa velikom zahvalnošću a na sledećoj, petoj sednici, koja je održana 24. aprila, dogovoreno je da se novac koji je doneo rabin, Moric Levi, upotrebi za pashalno brašno. Na šestoj vanrednoj sednici, potpredsednik S. Azriel izveštava da je predsedniku opštine, Bencionu Buliju, pisano nekoliko puta, da pošalje opštini nešto para jer ona nema sredstava. Kako odgovora nije bilo, pretpostavljeno je da on nije dobio pisma.

Vanrednih sednica je bilo osam, a Prva redovna sednica je održana 5. jula 1916. godine. Veliki deo dnevnog reda posvećen je platama činovnika i školskoj taksi. Opština je htela da uz pomoć školske takse pokrene rad jevrejske škole a okupaciona komanda je zabranila uvođenje školske takse jer škola ne radi. Na sledećoj sednici se razgovaralo o pomoći bolesnima i za to je data pomoć, razmatrane su cene sedišta u sinagogama, izvešteno je da je sinagoga Bet Israel opravljena i 11. avgusta otpočinju službe božije. Cene sedišta su, u odnosu na one od pre rata, bile siromašnim članovima opštine previsoke te su cene smanjene.

Iz zapisnika sa Treće sednice održane 24. avgusta, vidi se da je u čast rođendana Franje Josifa održano svečano blagodarenje u sinagogi Bet Israel. Sledeći zapisnici su veoma nečitki, a vidi se i da su sednice sve ređe održavane. Većina zapisnika je prevedena na nemački. Izdvajam podatak iz zapisnika Druge redovne sednice održane 28. juna 1918. godine. Između ostalog, Uprava je obavestena da je krov Nove sinagoge prodat jer su okolni građani uzeli grede „a od para od prodaje podignuta je kamena ograda oko sinagoge u ul. Sabornoj“.

O Novoj sinagogi je veoma malo pisano pa se ne zna tačno ni kada je podignuta. U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu je jedan od najznačajnijih eksponata meil (navlaka za Toru) iz 1875. godine poklonjen Novoj sinagogi, pa se pretpostavlja da je to godina gradnje, a sada evo, imamo podatak i kada je prestala da postoji. Ženi Lebl daje nekoliko

podataka o toj sinagogi.³⁹ Ona je, u okviru teksta o sinagogama, objavila i šematski crtež dela Jaliye gde su se nalazile Stara sinagoga i Nova sinagoga. Taj crtež je načinio David Dača Alkalaj i, početkom sedamdesetih godina prošlog veka, poslao u Jevrejski istorijski muzej. David Alkalaj je bio predsednik beogradske Sefardske opštine pred početak Drugog svetskog rata. Holokaust je preživeo jer je bio u ratnom vojnom zarobljeništvu u Nemačkoj. Posle rata, iselio se u Izrael. Njegov crtež, rađen po sećanju, godinama je bio jedini podatak o tome gde se nalazila Nova sinagoga. Zahvaljujući ljubaznosti Muzeja vazduhopolovstva u Beogradu, sada možemo da vidimo na snimku iz vazduha:⁴⁰ Staru sinagogu, novopodignutu zgradu Oneg Šabat, mesto na kome je bila Nova sinagoga, sinagogu Bet Israel i novopodignutu zgradu Jevrejske opštine (Prilog 16).

I dokumenta u građi iz sledećih godina, do kraja rata, odslikavaju teško stanje članova zajednice. Veliki je broj dokumenata kojima se traži pomoć za lečenje, odlazak u banje, traži posao. Ima dosta dokumenata vezanih za izdavanje potvrda o venčanju i rođenju ljudi koji su bili van Beograda, kao i o invalidima, bolesnima, siromašnima, prikupljanju pomoći, o održavanju verskih službi za poginule, o prenosu mrtvih i ranjenih, o razvodima braka⁴¹ (Prilog 17).

Mnoga dokumenta su prevedena na nemački ili je na njima pečat Jevrejske opštine Beograd na nemačkom jeziku. Jedan od takvih dokumenata je, na primer, spisak sedišta, sa cenama u Staroj sinagogi za 1916/17. godinu, preveden na nemački.⁴²

Tragično zvuči pismo napisano u Beogradu 15. maja 1917. godine, sunarodnicima koji su bili u zarobljeništvu i preživljavali, u velikoj meri, zahvaljujući paketima koje je slala rodbina uz pomoć zajednice:

„Dragi Leone,

Ovim ti šaljem i četvrti spisak za pakete. Uveren sam, da si ranija 3 primio i da je sve u redu. Za ubuduće ne mogu da uplate za pakete za Davida Finca, jer njegovi su u velikoj sirotinji. Tako isto i žena Gavre Romano moli me da te izvestim da ni ona nije u mogućnosti da daje za pakete. Stoga ćeš ovu dvojicu uvesti u spisak za sirotinju.

³⁹Zeni Lebl, Sinagoge u Beogradu, *Zbornik 7 Jevrejskog istorijskog muzeja*, Beograd, 1997.

⁴⁰BGD-018-1928-30

⁴¹Inv. br. Fond 497/57/48. Snimak br. 4403-5

⁴²Inv. br. Fond 497/215/112

Ovde za sada nema ništa novo. Danas je sarana Haima Benc Pinto/Hajmeles. Tvoji su hvala bogu svi zdravi i oni te od srca pozdravljaju. Pozdravi sve naše a i ti primi iskreni pozdrav od tvog Jaše“.

Zatim sledi spisak ljudi koji su primili pakete u maju i junu 1917. godine u logorima Braunau, Hajniggrin, Nežider, Josepstadt, Konigsbuck i još nekoliko veoma nečitko napisanih imena logora.⁴³

O tome da su beogradski Jevreji bili kao i ostali stanovnici Srbije u oskudici u ratnim godinama, govori posredno i dokument koji ima naslov Oglas, od 22.marta 1918. godine.

„Uprava ova sa žaljenjem konstatuje, da su mnogi naši građani tražili i uzeli kupone za mast i slaninu. Ona jako žali, što se među našim građanima našla i taka lica, koja su moralne i zdravstvene zakone naše religije prenebregnula i time osnov (i temelj) naše svete vere prekršila.

S druge strane postupak tih građana kosi se i sa radom same uprave ove, jer je ona preduzela korake, da za svoje građane, a za kućnu upotrebu, nabavi kašer loj.

Stoga Uprava ova moli građane, da se, u interesu i moralnih i religioznih čuvaju, u opšte uzimanja ovih kupona, bilo na svoje bilo na tuđe ime, jer time stvaraju samo teškoće i sebi i Upravi u svom radu“.⁴⁴

Ignjat Šlang u svojoj knjizi donosi fotografiju zgrade u kojoj je bila škola i u kojoj su bile opštinske kancelarije. Međutim, izgleda da je opštinska uprava više puta menjala mesto svoje kancelarije. Na pozivu za opštinske izbore od 10. aprila 1914. godine, kaže se da će se zbor održati u kancelariji opštine Knez Mihajlov venac br. 25. A na jednim novinama koje su 1927. godine poslate iz Sarajeva Jevrejskoj opštini u Beograd, stoji nalepljena adresa: Zmaja od Noćaja 3, Beograd.

Po svršetku rata, došlo je do mnogih promena u životu beogradskih Jevreja. Neke od tih promena su uslovljene ratom i urbanističkim razvojem grada. Dorćol je preparcelisan, probijene su nove ulice, Stara sinagoga je sve manje u upotrebi. Staro Jevrejsko groblje u Dalmatinskoj ulici je jako oštećeno. U kakvom stanju je bilo groblje govori i dopis iz Pešadijskog puka kraljevske garde, kojim se 1924. godine traži od Jevrejske opštine da dozvoli da se na prostoru groblja vrši obuka vojnika (Prilog 18). Uprava opštine je odgovorila da to ne može dopustiti „ iz pijeteta prema mnogim mrtvacima koji u tom groblju počivaju“;⁴⁵ kao i da se spre-

⁴³Inv. br. Fond 497/179/106. Snimak br. 15312

⁴⁴Inv. br. Fond 497/106/4. Snimak br. 10008

⁴⁵Inv. br. Fond 497/59/164-5. Snimak br. 4770 i br. 4771

ma da podigne ogradu i uredi groblje (Prilog 19). Međutim, kako navodi Mirijam Rajner,⁴⁶ Jevrejska opština je u to vreme već razmišljala o tome da proda groblje i zato je tražila procenu starosti groblja. U građi se nalazi ta procena koju je uradio rabin dr Isak Alkalaj, a koju Mirijam Rajner nije mogla da vidi, ali je sasvim tačno predvidela njen sadržaj⁴⁷ (Prilog 20). Posle veće prepiske oko ideje da se podigne spomenik junacima i palim borcima, takav spomenik najzad je podignut i svečano otkriven 1927. godine, na tada novom Jevrejskom groblju. Uprava Havra Kadiše (Grobarskog zavedenja) zauzela se, u ime rođaka poginulih, da se takav spomenik podigne⁴⁸ (Prilog 21). U Ulici kralja Petra na velikom placu (na kome je još 1908. godine podignuta sinagoga Bet Israel prema Ulici cara Uroša) izgrađen je veliki Opštinski dom sredstvima delom od reparacija o čemu u ovoj građi ima dosta dokumenata.

Među zanimljivim novim podacima koje pruža ova građa, svakako je i podatak o sahrani posmrtnih ostataka pisca i diplomate, Haima S. Daviča, koji je umro u Ženevi 1918. godine a sahranjen na Jevrejskom groblju 1921. godine. Ovaj dokument nam, najzad, daje tačnu godinu i mesto sahrane ovog velikog pisca o kome je objavljeno dosta netačnih podataka⁴⁹ (Prilog 21).

Slika beogradske jevrejske zajednice koju nam pruža ova građa, toliko je živa, da je teško rastati se od nje. Zato tekst završavam prilogom o naplati ceremonija u Novoj sinagogi 1893. godine⁵⁰ (Prilog 22) i dokumentom iz 1921. godine o zabrani kupovina ceremonija, koji svedoči o pokušaju modernizacije zajednice posle prohujalog rata⁵¹ (Prilog 23). I još nešto: u ovoj građi je i jedan dokument koji govori o privatnom životu velike heroine Velikog rata, Neti Munk, i njenih desetoro dece⁵² (Prilog 24).

⁴⁶Mirijam Rajner, *Jevrejska groblja u Beogradu, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 6*, Beograd, 1992. str. 210.

⁴⁷Inv. br. Fond 497/59. Snimak 4746

⁴⁸Inv. br. Fond 497/59/143. Snimak 4741

⁴⁹Inv. br. Fond 497/59. Snimak br. 4684

⁵⁰Inv. br. Fond 497/188/77. Snimak br. 17142

⁵¹Inv. br. Fond 497/15/2. Snimak br. 1572

⁵²Inv. br. Fond 497/109/14. Snimak br. 10209

Milica Mihailović

**ARCHIVE MATERIAL ON BELGRADE JEWS IN WORLD WAR ONE
FROM THE ARCHIVES IN LVOV**

SUMMARY

Once the former Soviet Union archives were opened up in 1992, it became evident that practically the entire archive material related to the Jewish Community of Belgrade for the period between 1860 and 1940 was located in Moscow. Some ten years later, it was discovered that the archives in Lvov also contained a certain part of this material related to the administration of the Belgrade Jewish Religious Community of Sephardic Tradition. A number of these documents refer to the World War One and they have great significance since they shed light on the unknown or scarcely known situation of the civilian Jewish population of Belgrade and Niš during the World War One. Among the key new data resulting from these archive documents are the reports submitted by Rabbi Isak Alkalaj on his humanitarian mission to Europe in 1915, and the recorded minutes from the sessions of the Community Administration for the period 1916-1918.

SAHRANA AVRAMA SASO

Zahvalnost

Povodom pogibije našeg milog i nezaboravljenog sina, supruga, oca i brata.

† Avrama J. Saso
vojnika 7. puka II poziva

Koji je poginuo pri zauzeću Papas-Tepe 12. marta a sahranjen u Beogradu 31. marta.

Izjavljujemo ovim putem najveću blagodarnost Upravi Crkv. Školske Jevrejske opštine u Beogradu, koja se zauzela da o njenom trošku prenese telo milog nam pokojnika, i na odar položivši venac.

Osobito blagodarimo izaslanicima njenim, G. Šalomu Ruso-u i Davidu G. Levi-u, koji su ne žaleći truda i napora uspeali, da pored svih teškoća, telo milog nam pokojnika prenesu.

Srpskom Jevrejskom Pevačkom društvu, koje je izvolelo besplatno pri sprovodu učestvovati.

Društvu Oneg-Šabat, koje je poslalo korporaciju na sprovod i milog nam pokojnika upisalo za svog člana utemeljača. Jevrejskom Ženskom Društvu, koje je venac na dar priložilo.

Velika hvala na izjavi saučešća njeg. preosv. B. Mitropolitu Raško-prizrenskom G. Nikiforu, Predsedniku Opštine Grada Beograda G. Lj. Davidoviću, komandantu mesta pukovniku G. Vanliću, Delegaciji Uprave Crkv. Školske Jevrej. Opštine Eskenas. obreda i svima ostalim društvima i mnogobrojnom svetu koji nam je usmeno i pismeno izjavio saučešće i time nam preveliki bol ublažiše.

Velika hvala G. Šalomu Ruso-u svešt. i G. Moricu A. Demaju pravniku, koji u oproštajnom govoru svakom suzu privukli a nama bol ublažili.

Hvala G.G. sveštenicima jevrejske opštine, koji su besplatno sprovodu činodejstvovali.

Upravi Kolonijalne Banke na učinjenoj dobroti i uslugama.

Također blagodarimo uredništvima ovd. listova, koji su prenos u listovima javili i beleškama propratili.

Blгодарimo svima koji su kovčeg milog nam pokojnika na rukama do kola i od kola do groblja preneli.

Hvala svom mnogobrojnom građanstvu, koje je sprovodu prisustvovalo i time nam u nekoliko našu preveliku bol ublažilo.

Ožalošćeni do groba i neutešni: roditelji: Jakov i Sara; supruga Lenka; deca: Bubika i Sarafina; braća: Miša, Tilo, Koja, Samuilo, sestre: Lika i Buča i ostala familija

SAHRANA POGINULIH KOD JEDRENA

UPRAVI
CRKVENO – ŠKOLSKE JEVREJ.
OPŠTINE BEOGRAD.

Sa dobivenih izveštaja – pisama i telegrama od naših milih i dragih, koji su ostali u životu na bojištu kod JEDRENA, utvrđeno je, da su na dan 12. I 13. ov. mes. pri poslednjem jurišu na jedrenska utvrđenja od strane VII puka, II poziva, koji je celom svetu pokazao čudo od junaštva a u kome se nalazi dosta naših Jevreja-Beograđana, za opštu savezničku stvar u najvećem i najtežem okršaju poginuli ovi naši sinovi-građani ove opštine:

JOSIF B. RUSO
JOSIF ALBAHARI
ISAK M. ANĐELO
AVRAM SASO

Imajući u vidu, da su ovi heoji sinovi naše opštine, rođeni u Beogradu svoje mlađane živote dali za opštu stvar, za UJEDINJENJE SRPSTVA i OSLOBOĐENJE NAŠE BRAĆE-SRBA- ispod jarma turskog i da su siromašnog stanja a opterećeni porodicama, dolepotpisani građani mole Opštinsku upravu kao najvišu našu vlast, da se ona kod merodavnih vlasti zauzme, te da iste odobre prenos gore pom. junaka u Beograd. Prenosom njihovim ne samo da će porodicama umrlih biti jedna uteha, da ih s vremena na vreme mogu posetiti i time davati svojim bolovima, već će biti vidni dokaz naše ljubavi prema tolerantnom srpskom i dobrom narodu a s druge strane da će podstreka našem mlsđem naraštaju, da je za otadžbinu slavno umreti.

Na slučaj da Uprava opštinska usled budžetske nemogućnosti ne može privesti u delo ovu našu molbu, mi je molimo, da odobri dvojici građana od dolepotpisatih, da mogu kod našeg građanstva prikupljati dobrovoljne priloge. U nadi, da će se pošt. Uprava za ovu opštu stvar zauzeti kao i potpisane o svom rešenju izvestiti, molimo je, da primi uverenje našeg poštovanja.

18. marta 1913. god.
Beograd.
Slede potpisi

SAHRANA POGINULIH KOD JEDRENA

UPRAVI
CRKVENO-ŠKOL. JEVREJ.
OPŠTINI BEOGRAD.

Od strane ove opštinske uprave određen sam ja sa g. Mišom Levi, Sol. Demajom, da uz pomoć nekoliko ovd. građana, koje budemo mi izabrali, izvršimo prenos i saranu poginulih Jevreja kod Jedrena, za koju je celj odobren od strane ove opštinske uprave jedan privremeni zajam s tim, da se isti ima njoj docnije vratiti od priloga, koji se ima skupljati od ovd. građanstva.

Pošto je izvršen prenos a i sarana poginulih Jevreja kod Jedrena, to nam je čast podneti račun troškova oko prenosa i sarane poginulih u iznosu Dinara 1.091.50. i molimo opštinsku upravu, da ovo primi ka znanju i da nas od ove dužnosti razreši.

19. Aprila 1913. god.
Beograd

S odličnim poštovanjem,
potpis nečitak

SVEČANA SLUŽBA U SINAGOGI BET ISRAEL 1913. GODINE

OBJAVA

O rođen danu Njegovog Veličanstva Kralja, na Petrov dan, Uprava crkveno školske Jevrejske opštine u Beogradu neće održati uobičajeno svečano blagodarenje zbog vanrednih prilika u zemlji. Toga dana održaće se u obema sinagogama svečana služba za dug život i sreću Njegovog Veličanstva Kralja, Njegovog doma i celog srpskog naroda. Pored svakodnevne molepstvije za pobedu srpskog oružja, posle službe održaće se toga dana i svečano molepstvije.

U sinagozi „Bet Jisrael“ odgovaraće na službi mešoviti hor Srp.-Jevrejskog pevačkog društva.

Služba će početi toga dana u 7 sati pre podne.

Br. 264. Iz kancelarije Uprave crkveno školske Jevrejske opštine u Beogradu 26. Juna 1913 godine.

POMEN BENKU DAVIČU 1914. GODINE

CRKVENO-ŠKOLSKA JEVREJSKA OPŠTINA

LOŽA „SRBIJA“ N.O. BENE BERIT

Beograd, 18. juna 1914. god.

SRPSKO-JEVREJSKO PEVAČKO DRUŠTVO

P.G.

Ovih dana navršuje se godina, od kako je naš neumrli

BENKO S. DAVIČO

podlegao opakoj bolji, koju je dobio za vreme junačke borbe na Krivolaku, u kojoj je učestvovao kao komandir čete. Mi smo još uvek pod svežim utiskom ovog po nas sve nenaknadimog gubitka, jer je Benko Davičo, u kome je za dugi niz godina bilo oličeno sve, što je najidealnije i najplemenitije, ostao i ostaće još za dugo vremena nezamenljiv u našem društvu, u kome je on svagda prednjačio neumornom predanošću i istinskom ljubavlju prema svemu, što je vodilo dobru i napretku njegovih bližnjih.

S toga potpisate korporacije, u kojima je pok. Benko svojim energičnim i uspešnim delanjem bio pravi stožer njihov, u želji da se skromno oduže seni njegovoj priređuju mu u nedelju 22.ov. mes. u 11 čas. pre podne u sinagozi „Bet Jisrael“

Svečan pomen. Istog dana po podne u 4 ½ časa izaći će korporativno na groblje i tamo održati pomen pok. Benku i ostalim izginulim ratnicima Jevrejima. Potpisati smatraju za svoju dužnost, da vas o ovome izveste, uvereni, da će se toga dana svi beogradski Jevreji pridružiti potpisatim korporacijama i prisustvovanjem na pomenima kako u sinagozi, tako i na groblju, odati dostojnu poštu senima zaslužnoga velikana našeg, pok. Benka Daviča i ostalih izginulih ratnika.

U ime Uprave Crkveno-Školske Jevrejske Opštine

Marko Baruh
Solomon M. de Majo

U ime Lože „Srbija“ N.O. Bene Berit

Dr Solomon Alkalaj
Dr Bukić Pijade

U ime Srpsko-Jevrejskog Pevačkog Društva

Šemaja de Majo
Leon de Leon

PROGRAM SVEČANOSTI ZA DOČEK RATNIKA 1913. GODINE

Program

o svečanom obredu „agomel“ prilikom povratka jevrejskih ratnika sa boj-
nog polja

- 1) Svečan ulaz ratnika u Sinagogu za koje vreme Pev. Društvo peva „Ma Tovu“
 - 2) Sveštenici čitaju „Ašre“ . Posle toga Kadiš (pev. dr. odgovara)
 - 3) Sveštenici čitaju Alel (ceo) na blagoslov odgovara (pev. dr) „Odu“ „Odeha – Ki“ peva pev. dr.
 - 4) Govor
 - 5) Otvaranje dveri pev. dr. peva „ Koaneha i „Ki-micijon“ (Ki-)
 - 6) Jei racon, čita rabiner
 - 7) Iznošenje Tore pev. dr. peva „Cena urena“
 - 8) Ratnici izgovaraju formulu „agomel“ (rabiner im diktira reč po reč) ako je tehnički moguće u najmanje sa 11 njih
 - 9) Sveštenik kaže opšti „mišeberah“ za sve ratnike
 - 10) Obilaženje Tore – pev društvo peva „Avu Ladonaj“
 - 11) Blagoslov Kralju i Prestolonasledniku
 - 12) Pev. dr. peva završni psalm 150
- Služba počinje u 9 č. pre podne
25. Avgusta

IZVEŠTAJ RABINATA

RABINAT
 CRKVENO-ŠKOLSKE JEVREJSKE OPŠTINE
 U Beogradu
 Br. 270
 Jula 1914. g
 Beograd
 Upravi Crkveno-Školske
 Jevrejske Opštine Beograd

Ovim mi je čast podneti p. Upravi traženi spisak sviju stvari u jevrejskim školama kao i u rabinatskoj kancelariji:

40 klupa i 4 u pozajmici,	4 draperije
5 stolova	6 peškira
9 stolica (od ovih 3 oštećene)	1 flaša
2 pisaća stola (1 štećen)	5 čaša
1 stolica (naslonjača na pisaćem stolu)	7 četaka za ribanje
4 ormana	5 " sa drškama
11 peći (5 od pleha i 6 od bronza)	4 gvozdene mreže za čišćenje obuće
5 tabla školskih	1 prostirka od dlake
3 slike Nj. V. Kralja	3 kante za vodu
1 slika M. Montefijora	1 kantica za karbol
2 slike L. Kremije-a	3 „džementice“
1 divan	1 četka za čišćenje prašine („por-tviš“)
6 fotelja	1 lestvice
2 knjižnice	1 lopatica za đubre
650 svezaka knjiga	10 metlica
3 časovnika (1 oštećen)	4 pljuvaonika
5 roletna	1 zelena čoja za sto
3 zavese	1 lampa (oštećena)

Koristeći se i ovom prilikom da p. Upravu uverim o svom odličnom poštovanju, ostajem

Dr I Alkalaj

SAHRANA MIŠE KATARIVASA

„Upravi Srp. Jevrj.
crkveno školske opštine

Sa bolom u duši javljam vam, da je Miša Katarivac, kaplar pri IV prekopbroj. Peš. Puku, a sin Zdravka Katarivaca, biv. služb. jevr. škole, jučer oko 10 časova pre podne kod „Šanca“ poginuo. Jedna neprijateljska granata pogodila ga je posred glave i odnela mu je lobanju, ostavši na mesto mrtav.

Njegovi ratni drugovi Radomir A. Gabaj i Marko Nahmijas preneli su ga danas u Krupanj.

U njihovim i u mom prisustvu sahranili smo ga danas u dva časova popodne u Krupanjskom groblju, pri ulazu sa leve strane između ograde i spomenika Cvete R. Vičevića, pevajući „Mihtan Ledavid“ i čitajući „Kadiš“.

Telo pokojnikovo nalazi se u jednom sanduku, a saranili smo ga sa sandukom, jer držim, da će ta Uprava narediti prenos mrtvih ostataka u Beograd i odrediti im mesto, gde i ostali naši hrabri junaci počivaju.

16. oktobra 1914.
Krupanj, Topionica

Ponizan
Jakov S. Melamed
Pisar štaba Dunavske divizije
II poz. Nar. Vojske“

IZVEŠTAJ RABINA ALKALAJA

UPRAVI CRKVENO-ŠKOLSKE
JEVREJSKE OPŠTINE.
BEOGRAD

Kad je Srbiji objavila rat Austrija, najveći deo našeg življa napustio je Beograd da izbegne bombardovanje. Nastanjen po raznim mestima na jugu Srbije, naročito u Nišu, ovaj se svet potuca bez kuće i kućišta, oskudan u najprečim potrebama. Predstavnici srpskih Jevreja, na čelu sa predsednikom Jevrejske opštine u Beogradu, uzeli su na sebe brigu oko siromašnih izbeglica, i u traženju načina da im se pomogne, odlučili su da potpisani, kao rabin, otputuje u Evropu, da bi zainteresao bogate i ugledne Jevreje za našu stvar i našu nevolju.

Odmah sam otputovao, probavio nekoliko meseci na strani i uradio sve kako je bil mogućno. Vratio sam se jula 1915.g. u Niš. Tek što sam pripremio potpun izveštaj svoga puta, rada i uspeha, u nameri da ga predam predsedniku naše opštine, došli su najteži dani stašne političke situacije, kada je bilo ne samomnogo više prečih stvari za rad, no je svaki bio brižan za opstanak. Svet je već počeo da napušta zemlju, a i ja sam, na nagoveštaj merodavnih, napustio sam Srbiju i u onoj žurbi ostavio sam veći broj podataka sa toga puta. Smatrajući pak da opština treba da ima u svojoj arhivi dokument ovoga moga rada, rešio sam se da, naknadno, sastavim ovaj izveštaj i položim o svemu račun. U ovom slučaju molim upravu da ne traži veliku preciznost i sve detalje u ovom izveštaju, jer je od toga puta ne samo prošlo dosta vremena, no se preživelo više no celog veka dotle.

Projekat moga putovanja bio je Sofija-Bukurešt-Carigrad-Egipat i zemlje Zapadne Evrope. No u tom vremenu Turska je ušla u rat i to mi je omelo dalji put od Bukurešta, odakle sam se vratio u Niš, i preko Soluna, otišao u Zapadnu Evropu, Sofija mi je bila prva tačka putovanja. Pored svih obećanja, organizovanja odbora za pomoć i drugih humanih udruženja, u Sofiji nisam ni pare skupio za naš svet. U Bukureštu je sefardijska opština izašla na susret vrlo prijateljski: ona je odmah votirala 1000 leja i objavila skupljanje priloga, što je donelo oko dve hiljade leja. Sem toga

na moju intervenciju kod predstavnika velike lože Bne berit u Bukureštu izdejstvovana je iz američke centrale iste organizacije suma od 10.000 franaka za istu celj. Ja nisam ostao da čekam da se sav novac prikupi, da ne bih gubio vreme, no sam ostavio u amanet da se novac pošalje u Niš, što je, po svojoj prilici i učinjeno.

U istom smislu predložio sam akciju u Solunu: i tamo je obrazovan odbor za prikupljanje pomoći, angažovao sam razna humana udruženja i ostavio adresu, gde da se novac pošalje. Iz Soluna sam, ulučivši priliku za lađu, oputovao u Brindizi, odakle sam, preko Milana, stigao u Pariz, da odmah pođem za London. U Londonu sam razvio najveću akciju. Prve sam dane morao posvetiti da se orjentišem i informišem o ljudima i prilikama, jer je svo to bilo za mene novo i nepoznato. Jedini poznanik i prijatelj bio je gospodin Elkan N. Adostiler sin i brat glavnih rabina Velike Britanije, koji je kao član komisije za pomaganje, za vreme balkanskih ratova bio moj gost. Njegovo je ime bilo dovoljno da mi se najotmenije ličnosti, prve porodice i najuglednija udruženja izađu na susret. On me je uveo i u novinarske krugove, gde sam sem čisto humanih ciljeva, radi kojih sam došao, imao priliku da kažem dobru reč i za svoju otadžbinu. U tom smislu izašlo je nekoliko mojih članaka, intervjuja i moj je dolazak praćen vrlo toplo i srdačno. Sve je ovo skrenulo pažnju i našeg poslanstva u Londonu, i ono me je u nekoliko mahova zadržal da ostanem malo duže u Londonu.

Još prvih dana Gospodin Adler uveo me je u palatu Lorda Ročilda, s kim je on još od detinjstva u prijateljskim odnosima. Sva su tri brata Ročilda primila me svesrdno (sva trojica su već umrli), i ono što je kod nas skoro nepojmljivo, oni su pokazali, u najintimnijem razgovoru, puno interesovanja o našem životu i prilikama, o srpskom narodu i njegovim osobinama, o ekonomskim i kulturnim prilikama u našoj zemlji, kao i u opšte o stanju na Balkanu. Izloživši im , pored ostaloga i bedno stanje naših Jevreja, oni su priložili izvesnu sumu, koja je sa svima ostalim priložima otštampana u jednom jevrejskom glasniku koji je donosio u 2-3 broja listu priložnika. Relativno skroman prilog kuće Ročilda objašnjen mi je ratnim prilikama, kada je ista kuća bila pozvana da se odazove na sve strane. Apelom po listovima i pomoću ličnih veza prikupljeno je oko 10.000 franaka prvih 5-6 nedelja moga boravka. Produžio sam ostanak zato, što sam uvideo da ovoliki put ne zaslužuje tako skromnu sumu, a s druge strane došao sam do uverenja, da je u Engleskoj neophodna potreba da dobro upoznaju i čoveka i njegov smer, pa da mu poklone pažnju. Trebalo je steći poverenja kod engleskih Jevreja, a to je bilo moguće

tek pošto sam proširio krug poznanika i prijatelja i svojim ophođenjem bio u mogućnosti da imam pristupa u njihove domove, što je u Engleskoj, jednom strancu vrlo teško. I ona suma što je docnije skupljena, rezultat je inicijative pojedinaca više s obzirom na moju ličnost ne na opštu stvar. Tako npr. Prilikom posete jednoj englesko-jevrejskoj porodici imao sam čast da budem predstavljen Gospodinu Herbartu Samuelu, tadašnjem Ministru unurašnjih dela. U razgovoru sam mu najpre skrenuo pažnju na prilike u otadžbini. Ja sam izložio sve političke, ekonomske i društvene prilike u Srbiji, kao i naš odnos prema bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, sve naše patnje i krize koje su predhodile svetskom ratu, a on je zabeležio moje reči, i posle nekoliko dana, kad je zvanična Vel. Britanija priredila Miting u čast Srbije, Gosp. Herbart, kao prvi govornik, držao je jedan briljantan govor informativan i dokumentovan, u kome sam poznao moja obaveštenja Gospodinu Ministru (ovo uzgred beležim da se vidi da sam, kad je trebalo, i šire shvatio svoju misiju). Po stvari pomaganja srpskih Jevreja, dobio sam preporuku od gospodina ministra za njegovog brata Ser Stjuarta Samuela, koji se stavio na čelo nove akcije u korist naše sirotinje. On me je uputio kome lično da se obratim, davao mi je imena i adrese pojedinih viđenih građana kojima da pišem, kao potrebno za uspeh, i ja sam slao svakodnevno pisma na sve dobivene adrese i razvio veliki kancelarijski posao. Po savetu Ser Stjuarta proputovao sam i druge engleske centre – Mančestar, Liverpul, Glazgov, i Bermingam – i kako je u tim centrima već bila razvijena akcija za potpomaganje postradalih Jevreja iz celog sveta, to sam u broj onih, što su čekali pomoć, uvrstio i srpske Jevreje. I to se vidi iz objavljenih priloga u priloženim novinama.

Meseca aprila 1915. g. napustio sam Englesku, u nameri da nastaim svoju akciju u Parizu. Sa preporukama koje sam dobio od stečenih veza u Engleskoj za Ročilde u Parizu, i druge institucije, ja sam otpočeo ponova posao, ali je Pariz bio sav deprimiran i u poslu oko izbeglica iz okupatorskih oblasti. Video sam odmah da su vrlo rđavi izgledi za moje planove. Gospodin Ročild primio me je vrlo ljubazno i priložio skroman darak (nečitko fr.)-. Isto tako posetio sam predstavnike udruženja „Alliance israelite Universelle“, i na sednici, održanoj radi mojeg dolaska, votiran je jedan mali kredit od 3.000 franaka.

Videći sve to, smatrao sam da treba što pre da otputujem i hteo sam preko Švajcarske i Italije da se vratim za Niš. Ali kada sam stigao u Švajcarsku, Italija objavi rat. Željeznice su bile angažovane za vojsku, te je putnicima bilo skoro nemogućno dobiti voz. Tako sam bio prinuđen da

ostanem 3-4 nedelje u Švajcarskoj, dok se saobraćaj koliko toliko omogući. Ovo sam vreme iskoristio da i švajcarske Jevreje zainteresujem za našu stvar, naročito one u Cirihi i Bazelu. I ako se nije ni mogao očekivati neki sjajni rezultat, ipak je prikupljena lepa suma za tadašnje prilike, od 3.000 franaka. U Italiji nisam preduzimao posao, jer je, u času njenog stupanja u rat, bilo sve u jeku priprema i žurbe. U Niš sam se vratio posle malo dužeg puta kroz Italiju, koji sam učinio usled strašno neredovnog saobraćaja i puno putnih neugodnosti.

Ovaj kratak ali u glavnom potpun pregled moga puta i rada smatrao sam za dužnost podneti p. Upravi, kao jedan dokumenat radi znanja i sećanja na preživele mučne dane.

Koristeći se ovom prilikom da p. Upravu uverim o svome odličnom poštovanju, ostajem

31. decembra 1919. God.
Beograd

Dr I Alkalaj
rabin

**SPISAK BEOGRADSKIH JEVREJA KOJI SU POZAJMILI
NOVAC 1915. GODINE**

Spisak

Lica –beograd jevreja, koji su učinili pozajmicu ovoj opštini u 1915
godini

1. David Pinto
2. Jakov Benvenisti
3. Avram Isak Levi
4. Rafailo Pinto
5. Samuilo
6. Josif B Haim
7. Jakov Rubinović
8. Avram Arueti
9. Dav. Cevi Koen
10. Binja Nahum
11. Laci Frajdenfeld
12. Isak B. Rafael
13. Boris Karić
14. Bencijon I. Bencijon
15. Josif Avramović
16. ...
17. Jak. Amar
18. Isak
19. Jak. Danić
20. BencijonAvram
21. Jak. Melamed
22. Dav. Alvu

Sv. Hiljadu osamstotina tridestpet 1.835
Dalje nečitko

SPISAK BEOGRADSKIH JEVREJA SAHRANJENIH U NIŠU

Spisak

Saranjenih jevreja – beogradskih, na niškom jevrejskom groblju kao i izdate od strane niškog grobarskog Zavedenja.

1. Kći Davida Beraha	pozvati ćerku	82.20
2. Sin Josifa A. Eškenaza	pozvati oca	26.40
3. Bohor Adanja, šahter		115,60
4. Sin Jakova Abinuna		87
5. Jozef Finc		105
6. Jakov Koen		103
7. Samuilo Melamed šahter		106
8. Avram Tajtacak		98
9. Žanka kći Moše Adanja		31
10. Natalija kći Avrama Bencijona		31
11. nečitko		
12. kći Davida Levi krojača		27
13. Zlata supruga Davida		
14. kći Hajima Afara		101
15. Danilo sin Hajnriha ...		
16. Rahel Elija Levi udova		106
17. Mevorah Benvenisti		70
18. Vida i Flora kćeri Ašera Ašerovića		20
19. Josif Israel Efraim		90
20. ...Adanja		
21. Netika Bahor D..		33.20
22. Rebeka kći jakova Koena		31
23. Bukas Almozlino		104
24. Jomtov Semo		91 60
25. Rejna supruga Jomtova Semo		87
26. Mordehaj Mašiah		
27. Avram B. Jakov, limar		102

28. Nahman	124.80
29. Isak Adanja	95
30. Nisim Anaf	92
31. Klara, supruga Hajima	89.50
32. Ester udova	103
33. Jakov Isak	
34. Leopold Hajdušek	92
35. Samuilo M. levi	97
36. Sara supruga Samuila.....	128
37. Mazal kći Hajima B. Rafaela	33
38. Simha Hazan	102
39. Mirjam kći Cadika.....	27
40. Bukas supruga Moše.....	102
41.bohor Eškenazi	26
42 nečitko	
43. Cipora kći Anđ.Ruben	29
44. Isak Avram Abinun	47
45. Sara supruga Avrama Abinuna	91
Svega	3545.90

1. februara 1919.

Niš

Starešina grobarskog
zavedenja
Mordehaj Konfino

**FOTOGRAFIJA PORODICE AMODAJ,
OTAC, MAJKA I OSMORO DECE**

**PREPIS PRVE STRANE ZAPISNIKA SA SVEČANE SEDNICE NA
KOJOJ JE PRISUTAN DR MORIC LEVI**

Zapisnik

svečane sednice održane na dan 4. aprila 1916. god u 10 sati pre
pod. u kancel. opštine.

Prisutni:

Članovi Upr. Opštine g. g. S. Azriel, N. Benarojo, S.M. de Majo i N.D.
Anaf.

Građani opštinski g.g. H.Azriel, Aleksandar Levi, Solomon Nisim,
Avram Arueti, Hajim Medina, L. Testa i J.Altarac

Nadrabiner bosanskih Jevreja g Dr Moric Levi

Predsedavao potpredsednik g. Sam. Azriel

I

Potpredsednik g Azriel iznosi, da je u našu sredinu došao nadra-
biner bosanskih Jevreja g Dr Moric Levi i u čast njegovog dolaska sazva
ovu sednicu i bio je tako slobodan, da bi ova sednica ispala što svečanija,
pozove izvestan broj naših odličnih građana da istoj prisustvuje. On ima
čast predstaviti g Dr.....gospodi i u isto vreme moli g Dr da iznese svoje
misli povodom njegovog dolaska.

Gosp. Dr Moric Levi iznosi, da se opština jevrejska u Sarajevu odav-
no nosila mišlju, da uputi svoga izaslanika u ovu varoš, da bi se

Prilog 16

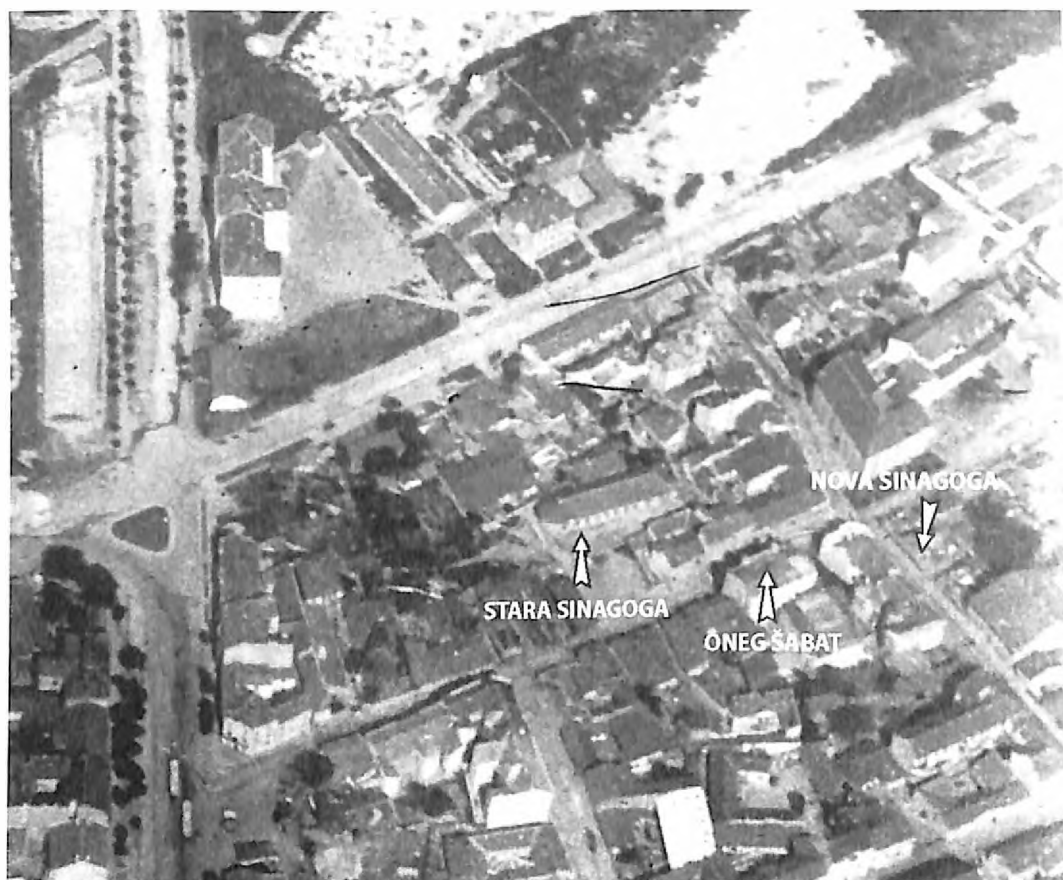
BEOGRAD, SNIMAK IZ VAZDUHA

Prilog 16a

DETALJ SINAGOGA BET ISRAEL

**DETALJ STARA SINAGOGA, ONEG ŠABAT, MESTO NA KOME JE
BILA NOVA SINAGOGA**

DOKUMENTA ZA RAZVOD BRAKA**Prepis**

Crkveno –Jevrejsko Sefrad. Opštini

Moja žena Netika (Estera) Karić rodena Eškenazi sa kojom sam u braku već 13 godina bez dece od venčanja do sada nije pokazala i bila ver-
na svome mužu i uvek je imala snošaj sa drugim ljudima. Za vreme rata
ja i moja žena iz Skoplja kao izbeglice otišli smo u Volos u Grčkoj. Tamo je
imala snošaj sa domaćinom kuće gde smo bili u kvartiru.....Roma Jevreji-
nom iz Carigrada. I.....smo bili u selu kod njega blizu Volosa. On je položio
neku zakletvu pred učiteljem (haham) u Volosu, da on sa mojom ženom
nije imao snošaj, ali ja u to ne verujem jer je to bilo udešeno.

Tako isto kada sam putovao preko Italije za Švajcarsku odnosno
kada smo pošli iz Grčke imala je snošaj sa kapetanom lađe.

Imam i priznanje da ona kada je pošla za mene nije bila devojka
već deflorisa na što na ročištu za raspravu ove stvari dokazati.

Pošto se inače ne slažemo i neprestano smo u zavadi mi smo iz Lo-
zane u Švajcarskoj gde smo bili u poslednje vreme stalno otišli kod našeg
beogradskog rabina gospodina Dr Isaka Alkalaja u Ženevu koji nam dade
5-I-918 uverenje da živimo odvojeno 3 meseca pa posle možemo tražiti
odnosno dobiti razvod braka. Ovo uverenje ostalo mi je u Švajcarskoj,
jer u žurbi sam se zaboravio da isto ponesem. Kod g. Rabinera sam bio
zakleo. Zato molim ponizno Upravu da izvoli narediti našem duhovnom
Sudu da se meni razvod braka odobri a do toga dana ja se obavežujem
izdržaavati ženu prema današnjim prilikama sve do konačnog razvoda.

18. Juna 1918. god.
Beograd

Ponizan
Jakov Karić
Kr. Milana ul. 108

**MOLBA PEŠADIJSKOG PUKA DA IZVODI OBUKU
NA JEVREJSKOM GROBLJU**

Pešadijski puk
Kraljevske garde
Br. 3041
14. marta

Crkveno-Školskoj Jevrejskoj Opštini

Moli da se dozvoli da vojnici 3. i 4. bataljona ovog puka mog izvoditi obuku na prostoru starog Jevrejskog groblja.

Radi obuke vojnika ovoga puka – a pošto u kasarni nema dovoljno prostora – čast mi je umoliti tu Opštinu, da se za prednju cilj odobri, da mogu vojnici ovoga puka izvoditi obuku na prostoru starog Jevrejskog Groblja koje se nalazi u Dalmatinskoj ullici a u neposrednoj blizini ove kasarne – koje poseduje ta Opština.

Starešine ovoga puka staraće se da se nikakav kvar ne učini groblju a tako isto paziće, da vojnici ne svršavaju nuždu pa ni malu.

U nadi da će opština izaći u susret ovoj molbi, potpisati u napred blagodari.

Molim, da se o donetom rešenju po ovome, ovaj puk u povratku akta izvesti.

Zastupa Komandanta
Vršioć Dužnosti Pomoćnika,
Potpukovnik

ODGOVOR OPŠTINE

180

28. marta 4.

Komandantu
Pešadijskog Puka
Kraljeve Garde Beograd

U vezi akta toga Puka od 14. marta o.g. br. 3041. Uprava ove Opštine na sednici svojoj od 27. marta o.g. pristupila je rešavanju toga akta.

Iz pieteta prema mnogim mrtvacima, koji u tom groblju počivaju, a i iz verskih razloga Uprava uz najbolju volju nije mogla izaći u susret traženju toga Puka, da na prostoru ovog groblja izvodi regrutsku obuku.

Staro Jevrejsko Groblje u Dalmatinskoj ulici, radi ratnih operacija, istina, u veoma je derutnom stanju, koje se nije moglo do danas popraviti radi budžetskih nemogućnosti. Ovih dana Uprava ove Opština pokrenula je pitanje opravka ograde i uređenja groblja, koji će se posao u najkraćem roku započeti.

Stavljajući Vam prednje rešenje k znanju, izvolite primiti ovom prilikom uverenje našeg odličnog poštovanja

PROCENA STAROSTI GROBLJA

Glavni rabinat
Kraljevine Srbije
Br. 228
12. juna 1923
Beograd

Upravi Crkveno-Školske Jevr. Opštine
Beograd

Po prijemu akta te Uprave, br. 460, potpisanome je čast dostaviti ovaj svoj odgovor:

Pri ispitivanju starog Jevrejskog Groblja u Dalmatinskoj ulici a naročito prema natpisima na najstarijim nadgrobnim pločama, koji se još mogu pročitati, tačno je utvrđen kao najstariji datum od pre 193 godine. Ranije doba od ovoga nije se moglo do sada konstatovati. Isto tako ni pri iskopavanju grobova nije se moglo ništa naći što bi bilo značajno za doba postanka groblja ili za izvesan drugi značaj njegov.

Glavni Rabin Kralj. Srbije
Dr I. Alkalaj

HEVRA KADIŠA TRAŽI DA SE PODIGNE SPOMENIK

Beograd, 1. maja 1923.

UPRAVA
Grobarskog zavedenja
Beograd

Upravi crkveno-školske jevrejske opštine
Beograd

Mnogi građani, koji imaju sahranjene svoje sinove, braću, srodnike i t.d. u parceli poginulih boraca, obraćaju se jednako Upravi našeg zavedenja s pitanjem, kad će se pristupiti radu za podizanje opšteg spomenika palim borcima, jer je građanstvo izgubilo već svako strpljenje i nemože više da čeka. Veći broj tih građana traži s pravom, da se jednom podigne taj spomenik, u protivnom svaki od njih će za svoj račun potreban spomenik podići.

Da ne bi naši građani ostali i dalje bez ikakva odgovora na njihovo umesno traženje i da ne bi došli u sukob sa našom opštinom, naša se Uprava obraća toj Upravi i moli, da joj poveri izradu tog opšteg spomenika u parceli izginulih boraca. – Naša bi Uprava u tom slučaju u sporazumu sa g.g. članovima te Uprave i sa drugim spsobnim licima pristupila izradi toga spomenika u najkraćem vremenu.

Nadamo se, da će ta Uprava uvideti, da je naša molba sasvim umešana i da će se prema tome ovoj Upravi poveriti izrada pomenutog spomenika.

Primate uverenje našeg odličnog poštovanja

Za predsednika grob. zaved.
Sekretar
Hajim Darsa

SAHRANA POSMRTNIH OSTATAKA HAIMA S. DAVIČO

Посмртни остаци пок.

Хајима С. Давичо

бив. генералног конаула у пензији,

умрлог 6. марта 1918. год. у Женеви, пренети су у Београд,
и сахрањене се у недељу, 5. о. м. у 5 час. после подне у
овд. јеврејском гробљу.

5. јуна 1921. год.
Београд.

Супруга *Лела*, браћа: *Моша С. Давичо*, извозник,
Нисим С. Давичо, трг. агент и *Јаков С. Давичо*,
шеф Дирекције у Управи Фондова.

Prilog 23

PRODAJA CEREMONIJA IZ NOVE SINAGOGE 1893. GODINE

מס' 528

ПРИЗНАНИЦА

שנה 528

Дан 20 Октобар 1893
 г. Абрам Давид Мелроух 5654

Кушо је у НОВОЈ СИНАГОЗИ церемоније (מצוה)

МИЦВОТ Еврейски	ИНАЧЕ ЦЕРЕМОНИЈА НА Српски	1000 аспра вредо 2 динара	л.	п.
זכות ספר תורה	При позиву да ће се читати библија			
פתחה שערים	При отварању завесе на олтару			
ספר תורה	Ко хоће да попесе библију до хора			
ספר שני	Ко хоће другу библију да носи			
ספר שלישי	Ко хоће трећу библију да носи			
לוייה	Ко из почасти хоће да допрати биб.			
רימונים	При метању украса сребрни на биб.			
גלילה	Позван иде да разреши свој биб.	2500	2	
הקמה	Кад се библија показује публици	3000	6	
קריש דויבן	При спомену у молитви за			
פאלטאס	сваки дан на једну недељу јана			

Свега **73**

У БЕОГРАДУ
 Правно поштом

Признајен да сам правно за ове церемоније

Получено ту јуни
 Маша Мелроух

НОВА СИНАГОГА
 ק"מ פ"ד
 БЕОГРАД

ZABRANA PRODAJA CEREMONIJA

Грађанима Јеврејима

Црквено-Школске Јеврејске Општине у Београду

Управа ове општине руковођена модерним духом и више пута до сада израженом жељом великог броја наших припадника, по саслушању нашег верског поглавара и синагогалних татора, донела је решење, да се од 1. Јануара 1922 у нашим синагогама начелно укине продаја церемонија, а само по изузетку церемоније у синагогама продају. За начин извођења тога решења Управа је прописала правилник, по коме ће се управљати сви интересовани.

Укидање продаје церемонија материјална је жртва за Општину, али је при донашању ове одлуке претежнији био други нематеријални моменат. Управа Општине мишљења је: да може учинити ову материјалну жртву с обзиром на познату дарезљивост наших грађана, који ће у будуће, надамо се, умети и штети овај овом одлуком причињени материјални мањак накнадити својим издашницим добровољним прилозима приликом вршења церемонија.

Из седнице Управе Црквено Школске Јеврејске општине, 25 децембра 1921 Бр. 351 у Београду.

П Р А В И Л Н И К

О ПРОДАЈИ ЦЕРЕМОНИЈА У СИНАГОГАМА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКЕ ЈЕВРЕЈСКЕ ОПШТИНЕ У БЕОГРАДУ.

1. Продаја свих осталих церемонија осим церемоније „афтара“ не врши се суботом. Суботом се продаје само церемонија „афтара“.
2. О празницима (рош ашана, јом кипур, сукот, симхат тора, шавуот, песах и др,) продају се све церемоније осим церемоније „зехут сефер тора“.
3. Ако који празнични дан пада у суботу, на тај дан изузетно од тач. 1., врши се продаја церемонија као на празнични дан по тач. 2.
4. „Хол амоед“ не сматра се за празник у погледу продаја церемонија и за „хол амоед“ вреди пропис тач. 1.
5. Церемоније, које се не продају суботом и празничним данима, стоје на расположењу татора дотичне синагоге. Татори ће вршење појединих церемонија давати првенствено оним грађанима, који имају тога дана свечаност (рођење детета у породици, обрезање, венчање, бар мица и т. д.) или помен и др.
- Дужност је татора синагоге да додељивање вршења церемонија што правилније учине.
6. Сваки грађанин ове општине има право тражити од татора синагога, да му додели вршење церемонија, кад му се за то укаже потреба. Ради тога, а ради могућег правилног додељивања вршења церемонија, сваки грађанин ове општине благовремено ће се пријавити и најавити ту своју жељу татору дотичне синагоге преко послужитеља синагоге или другим погодним путем.
- Исто тако лица, која дотичног дана држе парастос своје покојнику, имају права да буду дозвани на „сефер“ ради чега се имају благовремено пријавити татору синагоге.
7. Овај правилник ступа на снагу и по њему ће се поступати од 1. јануара 1922. године.

Из седнице Управе Црквено-Школске Јеврејске Општине 25. децембра 1921. г. Бр. 351. у Београду.

NETI MUNK

14

М И Н И С Т А Р С Т В У В Р А

Још пре 42 године венчао сам се са садашњом својом женом **Нотт** (Рстиром) Ђунк и у браку изродио десеторо деце.

Венчао сам се у снаговини Цркв. Школ. Језр. Општине сефард. обреда и њен сам члан од дана венчања т.ј. од 1880 год.

По обредима Општине се фард. обреда моја су деца крштавана т.ј. обривана.

Дан рођења свакога детета као и датум обреда, нотирао је по матрикулама-књигама Упрв. Школ. Језр. Општине се фард. обреда.

Мас чланови те Општине, деца су похађала школу поменуте Општине и слушала језрејску веронауку.

Горе поменута Општина мушку је децу по дужности упућивала кад су навршила двадесет прву годину војним компанима на одслужење војне обавезе.

Већутима Упрв. Школ. Цркв. Општине аскенаског обреда, пре три године жалела се мојој жени, на недозвољност прихода, које она од својих чланова има на у целих испосагања и те општине, ја сам на изазиваче своје жене написао себе и своја два сина Ђош и Анђелка као помажуће чланове, и том приликом дао сам свој улог помажућег члана.

Довидавши, да по статутима те друге (аскенаске) Општине нема установе помажућег члана ја сам одбио да даје плаћан улог.

Ну, на основу тих датих улога, учивених више као помоћ та друга општина хоће да присиди да будемо њихови стални чланови и не прелуштају ни једну прилику да нама не створе неприлике.

Јалим се противу рада те друге општине молимо Г. Министра ва наређење истој: да нас не увнемиравају и нас набришу на списка

NETI MUNK

својих сталних чланова пошто никад њен члан нисам ни био.

За доказ, да сам ја и моја ~~дета~~ ^{сефарадска} деца била чланови ~~те~~ општине још од 1880 г. и да сам то још данас, ~~уверено~~ ^{уверено} ~~че~~ ^{Г. Кидристар} како на уверења Општине сефард. обреда бр. 70 од 31 јан. 1943, која под /1 прилажем као и ~~приложена~~ ^{приложена} два извода за уписивање венчаних под /2 и /3.

Кога жена била је добровољац у ратовима 1885, 1912, 1913 и у последњем европском рату за шта је добила осам укажних одликовања, а међу њима и два ордена Св. Саве, и зато је она почаслована доживотног почасном подпреседницом Савеза Добровољаца у Краљевини С. Х. С. А за ове учивене услуге држави Језројска Служба на Сефарди одликовала је моју жену пре три године почасним местом на гробу међу палим ратницима у ратовима 1912-1918.

Таксу плаћам.

1 фебруар 1943 год.

Београд.

Учтив,

Тутман Мунк и
неуколетина деца:
Наман Мунк и
фамили Мунк
Тригунује несефарди, ^{наше} ^{оуди}
Salveo silvica
Anteško Munk

Лашујан у улици Вата - од
Фере бр. 18/...

Данило Шаренац

ДНЕВНИК СА ПУТА ЕВАКУАЦИЈЕ ОД ДАНА 23. ОКТ[ОБРА] 1916. ЧИНОВНИКА МОШЕ МЕВОРАХА¹

Апстракт. Резервни нижи војни чиновник I класе, Јеврејин Моша Ј. Меворах, повлачио се са својом јединицом у зиму 1915/1916. године преко Албаније. Током пута, Меворах је почео да води дневник у којем је поред интимних размишљања записао и низ потресних сусрета са савременицима, војницима и избеглицима.

Кључне речи: Први светски рат, Албанска голгота, Јевреји, дневник.

„Kad bolje pogledam, vidim i imam šta da vidim.“

Povlačenje srpske vojske i civila u zimu 1915/1916. године називано је *antičkom nesrećom*,² *katastrofom*³ или једноставно *odstupanjem*.⁴ У сваком погледу, представљало је један од најстрашних догађаја рата. И поред више објављених сведочанстава још увек постоје многе чинјеничне празнине о бројним драматичним епизодама тог времена.⁵ Са друге стра-

¹Меворах је погрешно навео 1916. уместо 1915. годину, иако се из првог уноса у дневник види да је реч о 1915. години.

²Милан Ђ. Неђић, Српска војска и Солунска офанзива, Београд, 2008, 16.

³Петар Пешић, Солунски фронт, Београд, 1921, 1.

⁴Јован Хаџи-Васиљевић, Кроз Албанију 1915. године с Моравском дивизијом II позива, Београд, 1929, 7.

⁵Герхард Геземан, Са српском војском кроз Албанију 1915–1916, Београд, 1984; Бранислав Нушић, Деветстопетнаеста, Београд, 1931; Растко Петровић, Дан шести, Београд, 1961; Милан Ђ. Неђић, Српска војска на Албанској голготи, Београд, 1937; Mile Budak, „Ratno roblje“, *Pripovijetke*, Zagreb, 1995, 59–415.

ne, savremena historiografija pridaje veliku pažnju baš ovakvim, autobiografskim izvorima, jer se time pruža prilika za prevazilaženje proučavanja čisto vojnih ili političkih aspekata rata. Tada se otkrivaju emocije savremenika, njihova razmišljanja i snalaženja u velikim događajima istorije.

Moša J. Mevorah „Za uspomenu prvog dana rođenja kralja Petra II Kraljevine Jugoslavije“. Beograd 6. septembar 1935. godine.
(Jevrejski istorijski muzej)

Među hiljadama koje je je slom iz 1915. godine bacio ka Albaniji, bio je i rezervni niži vojni činovnik I klase, Jevrejin Moša J. Mevorah. Tokom 1915–1916. godine, Mevorah je bio blagajnik Rezervne leskovačke bolnice. Njegov dnevnik predstavlja značajno svedočanstvo kako zbog njegovih opisa sasvim konkretnih događaja i osoba, tako i zbog krajnje ličnog karaktera zapisa. Svoje beleške je započeo u Leskovcu, 23. oktobra

⁵ИМ, пер. бр.5829, к. 4-1-4.

1915. godine. Posle svega par unosa, Mevorah je odlučio da zapažanja ne zapisuje precizno, po datumima, već, čini se, zavisno od mogućnosti i jačine utisaka. Tako je dnevnik završio na Krfu, krajem februara 1916, u vreme reorganizacije srpske vojske. Dnevnik se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju od 1981. godine kada ga je predao Moris Levi, zajedno sa 3 fotografije Moše Mevoraha. Beležnica je dimezija 10×8 cm a sve 84 stranice su ispisane crnim mastilom.⁵

Mevorahova obaveštenja obuhvataju različite aspekte albanskog povlačenja. Put kojim se kretala njegova jedinica spadao je u najgore, reč je o pravcu: Prizren–Ljum Kula–Spas–Puka–Skadar. Put se od Ljum Kule račvao. Mevorah je krenuo ne ka Bicanu, već preko Vezirovog mosta. Ovim putem se kretala i Vrhovna komanda, kao i Trupe Novih oblasti. Susreti sa ovim jedinicama su zabeleženi u dnevniku. Mevoraha je tako npr. posebno zainteresovala nosiljka u kojoj je nošen vojvoda Putnik, kao i sudbina trupa pukovnika Tufegdžića koje je sreo ubrzo pošto su prošle kroz albansku zasedu. Pored spominjanja ovih poznatih događaja, Mevorah je ostavio zapažanja o prolaznicima, o svojim strahovima, dezertiranju vojnika i neredu povlačenja, gladovanju, strahu od aeroplana i sumarena, ali i o gostoprimstvu i prijateljstvu.

U njegovom dnevniku se spominje nekoliko lekara srpskog vojnog saniteta, njegovih prijatelja i saputnika, poput pukovnika Milana M. Žerajića, potpukovnika dr Jordana T. Stajića, dr Josifa Haima i Mevorahovog najboljeg prijatelja, rezervnog majora Milana T. Stajića. Mevorah je opisao i pogibiju majora dr Riste Žerajića, jednog od dva lekara koji su stradali tokom povlačenja.

Prilikom priređivanja rukopisa, zadržane su sve osobenosti jezika autora kao i kompozicije dnevnika. Ovo je učinjeno na uštrb savremenog pravopisa, ali u cilju očuvanja, u što većoj meri, autentičnosti rukopisa. Svako razrešenje skraćenica je naznačeno uglastom zagradom. Ista zagrada korišćena je i u slučajevima nedoumica oko tumačenja pojedinih delova teksta.

23 /X/ 1915. Лесковац

Ноћу у 2 сата отпутовали заједно са комором задржали се у Лебане 24. и 25. ог и у Село Медвеђе.

25/X Медвеђе добили наређење да продужимо пут преко Туларе до Приштине. На путу срели смо људи који су нам причали да су Бугари продрли у границу са једним ескадроном коњице и казали

да не идемо даље, ми нисмо хтели веровати да је то могуће, па смо пут продужили. Имали смо 2 фиакера на којима су нас 5-6 путовали, остали су били на болничким колима. Ми са фиакером ишли смо напред, а у исто време пошто фиакери нису ишли брзо, неколико њих који су пешке ишли су заједно са нама. Око 5 сати (већ помрчина) дошли у једну мејану т.ј. село пред Туларе, где смо сазнали, да је Туларе свега за 1/2 сат удаљено. Пут је рђав те се решимо да идемо сви пешке. Фиакери нека остану у тој механи да причека остало особље са комором и ујутру рано да пођу даље. Ми пођосмо, али пошто је мрак било врло лагано смо ишли напред, боже мој а какво путовање, негде пут, али испод воде где смо морали до колена газити, али пошто нисмо знали пут добри негде смо морали преко неких шума и брда тако да око 8 сати стигли пред Туларе, где смо морали још 3 реке да газимо да стигнемо у село. Исти дан у подне послали смо напред аутомобилима неколико рањених официра који су лежали у нашој болници. Кад ми стигоше у сеоску механу нисмо ми кафеџију ни рањене официре нашли. Ми се распитали, кад сазнаше та страшна вест да су Бугари са 1 ескадроном са 1/2 удаљени од Туларе. То значи да они људи који су бегали казали су истина. Може сваки да замисли у каквом стању смо били. Једна болничка особља без коморе, није било ваљда свега 5-6 пушака, али шта је најгрозније село Туларе лежи између 3 брда немаш где да бегаш. Ако долазе Бугари овамо сигурна смрт све ће нас да покоље.

Нигде не можеш тачно сазнати да ли је то истина или не, ни општина ни начелник Станице нико незна ништа.

Ми се повукли у прљаву механу дрхатајући од зиме пошто смо толико газили воде, били сасвим мокри, а у исто време и гладни, нема шта да се купи. У таквом стању били смо до 3 сата у јутро. Начелник станице нешто сазнаше, те на основу тога пошли смо на место путем кој нам одређен преко великих брда Мердаре да продужимо пут. Фиакери су нам стигли са извештајем да комора још није стигла одакле су они пошли. Кад смо ми стигли на врх брда већ смо лепо видели како патроле буг.[арске] већ силазе са супротног брда. Пола спашено фиакера оставили, коњи ипрегнули, па трчечим кораком или наизменце јахајући бежали од непријатеља па како Бог оће. Овако смо бегали без да знамо шта је са нашем комором. У исто село било један одред муниционе колоне, а пред село на 1/2 сат један инжињерски батаљон, па ваљда ћу и они сазнати на ову комору

да терају да се врати. Од наше коморе, одвајали су се 5-6 болничара од млађих па су напред ишли тако да су у Туларе око 9 сати стигли где их је бугарска патрола сретла и одмах од њих 3 побијени а тројца бегајући су се спасили, стигли су нас око 12 сати у подне тако да смо сазнали да је цео ескадрон већ у Туларе. Доцније смо сазнали да од оне муниционе колоне која је бројала 190 војника свега двојица спашени а остала 188 све од Бугараша масакрирано. Исто тако смо сазнали, да наша комора је извештена на полов.[ини] пута па се вратила, да преко Реткоцера полазе за Приштине. Без пртљага без хране смо путовали 2 дана, на путу још друга опасност. Била једна велика колона заробљеника који су требали исто да иду за Приштине. Ако случајно ови сазнају да су иза леђа Бугари, онда смо пропали, али хвала Богу није било ништа. На путу где смо пролазили села су били насељена Црногорцима, који су се понашали горе него цигани. Нису нас примали по кућама нису нам дали [...] за новац и ако су нешто дали зато смо платили 10 пута скупље. Тако преко брда путујући други дан стигли на друм који иде за Приштине.

Ја још у Лесковцу мислећи на пут купио сам неке старе војн.[ичке] чизме, који су били доста тешке, после тога путујући кроз толико река, покварили су се доста, и постали су 2 пута теже, од те чизме добио сам пуно ране, тако да сам био приморан да купим на путу од једног војника опанке, код себе сам имао неке сељачке дебеле чарапе, па обукао тако да сам изгледао као прави сељак. Како смо тако продужили пут, кад једанпут чујем иза леђа како викне Меки, Меки, јер сте Ви госп[один] Меворах, кад се је окренуо имам кога да видим нашег комшије г. пуковник Пауновића, који је био дивизинер неке див.[изије] у позадини, па је са њег.[овим] цео штабом ишао за Приштину. Ми се разговараме мало, па се насмејо како изгледах и после поздрав.[ава] продужио је пут. Иза њега ишли су фиакером цела фамилија који су ме исто тако гледали и смејали.

27/X Стигли око 6 сати у Подујево то је једно село пред Приштине. Што више идемо то све више се нагомила свет, тако исто у то село немаш где да преночиш, на нашу срећу нашли једног познаника кој је у том село становао па нам приступи једну собицу која није била више од 3 мет.[ра] ширине и 3 мет.[ра] дужине, тако смо се набили нас 15-17, у правом смислу као сардине смо преноћили. Овим путем до Приштина да нисам имао у руксак, где сам рачуне и новац држао по мало и месо, саламе и лебац богами и ја би трпио глад.

28/X После подне стигли смо колико толико сретно у Приштини, где смо одмах за особље и леп стан добили.

У Приштини пуно, свет, по улицама не можеш да идеш свугде се закрчиш. Овамо неке коморе, тамо исто тако, за банке неможеш ништа да нађеш само за ситан новац и то врло скупо све. Први дана гладовали смо у правом смислу. доцније већ је било мало боље. Коштала нас храна од прилике 10-12 динара дневно од које суме смо половина само за хлеб издали и то какав хлеб. Продавали су по неким местима хлеб мешано са сламом, страха гледати а камо ли јести. У Приштини било је дневно и корзо око 12 сати, доста женски свет већито избеглице, главни узрок тог корзоа било је следеће: У средини вароша где је била Команда места сваког дана у подне извршене су казне, над оним војницима или грађанима који су неку кривицу учинили.

У сред авлије била је једна даска у дужини од 2 мет.[ра] ширина 1 м.[метар] где је морао кривац да лежи, руке и ноге везане и у таквом стању добијао штапом 20-25 удараца на задњу страну. Слушати како ти људи виђу од болови то је нешто страховито слушати а камо ли гледати, и то гледа женски свет, Боже моје како су се живци променили.

3/XI Добили наређење да идемо за Штимље, комора још није нам дошла, ми мало на коњу мало пешке смо путовали. На путу гомиле, војска грађани мешано, на путу чујемо како се Бугари приближавају тако стигоше око 7 сати у Липљан. Увукли смо се у један ћошак пред једне куће, имали смо мало кромпира па смо направили ватру и јели исто са пиринчом.

Почеше мало хладно да буде, газда куће допустијо да се увучемо у један ходник и тако преноћим. Ујутро продужим пут за Призрен, неки ситан снег, па хладно на неки срећни начин добили смо мало хлеб, једна партија одоше аутомобилом, ја био тако сретан па добијо сам места у једном фиакеру са мајором. У Штимље смо се одмарали где смо врућу ракију са шећером пили да се мало огрејемо, и продужили пут. Од Штимље до Суве Реке има да прелази један високи брег и поред тога продужује се страшно пут због серпентинског пута. Шта смо више у висини били све хладније било и покривено снегом. Ветар је био тако хладан а фиакер отворен те смо морали једно ћебе да закачимо колико толико да не удара ветар али мало је помогло.

Тако смо путовали и продужили пута за Призрен. На путу нигде војска, само грађане и то по неке групе ложе да се види. Нигде

село нигде куће где би могао човек да се одмори или бар да се угреје. Између ове групе пуно деца већито сиромашног сталеза, где ћу ови јадници, човеку срце да смрзне видећи њих, старији иза њих носећи по неки ђак или неке ствари.

Око 12 сати стигли смо да неке рушевине, где је без сумње неки чифлук био, али сад порушено све без крова крова, пошто смо видели да има ватра наложена, те смо и ми мало стајали ради одмора. По одајама пуно свет, већито деца, од дима чисто не може да улази човек.

Једва смо на 1 спрату нашли једну собу пошто крова није било, те је мање и дим било.

Доста смо били гладни, па мајор нађе код себе једну конзерву а ја сам имао хлеб, па смо богато јели, ја мислим код Сахера у Бечу неби тако добро било. Пошто смо се мало угрејали а и коњи су били одморени, то се решимо да продужујемо пут.

При излазку из те авлије чујемо како неке жене, од хладноће, и умора кукају. Кад боље гледам, видим и имам шта да видим. Цела фамилија глумаца Тодоровића а у исто време и Параносову. Боже моје у каквом стању су били сви. Черка Т. пошто њој се ног[е] смрзли није могла ни корак да продужи.

Морао сам да се сетим како су изгледали на позорници, а како сад. Побегли смо да не видимо даље ове јаде обечавајући чим видимо кола послаћемо за њих.

Око 5 сати после подне стигли смо пола смрзнути у село Сува Река.

Хладно где да улазимо нема све неке арнаутске куће, нећу да отварају ни врата а камо унутра да те пусти.

Тако смо се нашли са још неколицина из наше команде. Начелник станице обећао нам једну собицу код неког хришћанина, за кога смо сутрадан сазнали да су обични цигани.

Кад смо улазили имали смо шта да видимо, једна мала прљави соба, пуно ђубрета, прозор је било, али на прозору није било стакло, колико толико покрили смо једним ћебетом цео зид, па један до други седели. Наш апотекар млади оборио неке ограде па смо и ватру наложили, даље нашли смо још неке корите па и то разлупаше.

Пре него што смо легли на спавање одређено је ко ће да стражари, на сваки наћин сви по реду да одржимо ватру да се не смрзнемо сасвим, овако смо бар само пола смрзнути, дочекали други дан.

Мајор оде са фијакером ка Призрен, ми пођосмо пешке, пошто је доста ладно било, али овако пешаћећи не осети толико човек хладноћу.

На путу сам видео први пут у мом животу смрзнутог човека, једног арнаутина који је лежао на путу.

Пред Призрена на пола сат има једно мало село. Кад смо тамо стигли, видели смо једну јадну поворку.

То су били аустријски поданици, код нас интернирани.

Било њих ваља да 15-20 коју су поворку наши жандарми пратили.

Кад боље погледам имам шта да видим, двојицу мојих колега л.т. Ферка и Јурковића. Јурковић се држао добро пошто је јаће конштрукције, али сирома Ферко први ми је утицај било да није нормалан. После сам сазнао да су били дуже време у затвору те није ни чудо да су тако изгледали, дао сам им цигарета па продужио пут. Доцније сам сазнао, да су добили објаве да се могу непријатељу предати.

После пола сата пешачења стигли смо у Призрен. 6/XI 1915.

Старо једно веће турско место као и остали македонски вароши.

Мајор наш кој[и] је стигао раније, нашо нам леп стан, код једне бабице, која је била заједно са мајором у једној болници.

Што се тиче стана били смо осигурани, али хране нигде, биле су кафане где је могло да се добије кост⁶, али навала је таква велика била, да није се могло никако доћи до ред. А и они који су добили нешто морали собом да понесу хлеб, јер хлеб нигде ни је било.

Ја сам се костио код једног Турчина 2-3 дана и то само млеко и чевапчичи, али такво су били лојани, да после два сата још се могло осетити, али боље ишта него ништа. После 2-3 дана нашли смо једну бабу македонкињу која нам спремао доста лепо, било и вино и свега једино била мука за хлеб, али платили по 2-3 динара па и то је нађено.

Облик Призрена било је врло интересантан, јер је била последња станица, а овде се набило све по улицама доста интересантан призор, многи се решили да остане овде, јер је много извештаја било, да преко Албаније 2 м.[етра] висок снег. Жене, т.ј. фамилије већито решено овде да остану.

По улицама продају свега и свачега, неки зато да олакшавају терет преко Албаније, други да дођу до новца.

⁶Кост, од Kost (немачки), храна.

15/XI добили наређење да отворимо болничку станицу у Љум Кули, а са стварима да се из Призренске болнице снабдевамо. Ја сам мајору препоручио, да узмемо само хлеб и ништа више, мајор ме послуша, и тако ми дошли до 200 тајина⁷. Једна имовина за то време није се то могло наћи ни за 1000 дин.[ара], са хлебом били смо сада доста снабдени.

Комора нам је за то време дошла, тако, да смо имали шећера, чаја а 2-3 сандука разне конзерве, које нам остало од једног франц.[уског] лекара. Ђебади смо имали па сада како Бог да.

Неке ствари са кожним куфером оставио сам код бабице.

Дан пре путовања купио сам и коња за ствари.

Млоги од наших слишајући те гласове, како је даљи пут, нису смели да иду даље, тако да их је мајор оставио да остану у Призрен.

Последњи дан био и само време жалосно, снег, мешовито са кишом, многе трупе су одлазили, од њих млоги изостали.

Пошто је било наређено, да се сва комора спали, јер преко Албаније биле су само козије путеве, то почевше од Призрена па до Љум Куле могло се видети један страхан и жалосан приказ.

При изласку из Призрена на једном терену од 2-3 км могло се видети 1000 и 1000 разних кола, овде је било и фиакера болн.[ичких] кола, чезе двоколице и ком.[орџијских] кола, све у пламену. Последња сцена пропаст Србије исто тако на путу могло се видети разних аутомобила, теретних и путничких, силом опропашћени и бачени са јаруге у Дриму, на којима су се пре дан два цела Врх.[овна] Ком.[анда] возила, сада све упропашћено. Војници су продавали волова за 2-3 банке, нешто страшно. Пошто је наређење било све до Љум Куле да се спали то су много њих чекали до последњег тренутка, исто тако и ми. У веће смо стали у село Жур где смо лепо преноћиште нашли. Снег до колена било, те смо доста сретни била где смо преноћили да имамо и доста топлоту.

Рано ујутро кренули се даље, овде сам се нашао са нашим Левином.

Дисциплина тако је била разрушена, да се морало најстроге мере предузимати.

Један пуковник пошто је наишао на једног коморџија који је хтео да продаје волова. Наредио је сместа да га стрељају и то пред

⁷Тајин, таин (турцизам), војнички хлеб.

нас. И помислити доста. Али пошто исти почео да кука да има ваздан деце, то се смисловао пуковник, да му опрости. И наредио да му дају 25 батина, пресуда је извршена одма на лицу места, и то пред нас. По извршењу још се војник захвалио, нешто грозно.

Одавде већ почело да се пут закрчи кола до кола, иде се неколико 100 мет[ара] па застој. Зима у највећем јеку. Тако дошло до увеће.

Иде се 10-15, корака па опет застој, да се смрзне човек. Ватра на путу доста. Овде се једна цела кола запали тако један део на точак, материјала било довољно, шта вреди кад не може човек на једно место да остане, него иде 20-30 метара па опет остаје. Тако смо целу ноћ у највећој ладноћи провели.

У јутро поћело исто, онда ја препоручим мајора да се не задржимо више, те да спалимо и ми наша кола, па да натоваримо на коњића, тако можемо пре да пролазимо, тако и урадимо. Око подне после 1 сат стигли у Љум Куле где је било наређење да отворимо болничку станицу.

Пут који треба за 4-5 сата да пролази трајало је 2 ½ дана.

Одмах ћим смо стигли мајор отишао код пук.[овника] Жерајића који је био на оном терену референт, па да тражи наређење где ћемо да се сместимо. П.[уковник] Жерајић нам дао наређење да продужимо пут, ми смо сви знали да ће тако да буде.

У Љум Кули сам се нашао са Јосиф Хаимом⁸ који је био управник те болнице. Мало смо се одморили, па продужили пут. Око 5 сати стигли до Душановог моста. У правом смислу турски старински мост у форми:

Пошто је ладно било, а пут на мосту смрзнут, то је прелаз ишао, врло великом тешкоћом. На мосту није била никаква ограда. Волови, коњи су ишли сами клизајући, неки попадали, па од врха су се стропштали до доле. Неки опет пали у воду, исто тако и људи, па

⁸Санитетски поручник, др Јосиф Хаим (Будимир Б. Павловић, *Јевреји лекари у ослободилачким рајшовима Србије*, Српски архив за целокупно лекарство, год. 118, бр.3-4, 1990, 151).

по који и они у води упали. Пошто је вода била ледена неки изашли на обали, неки пак и нису.

Не дај Боже никад више овакав пут, ја сам до врха стигао лепо, али доле, само кад се сетим увати ме грозница. При свршетку исклизне на ногу па стражним делом клизајући сам стигао. Бог је ипак велики. У једној кули смо се одморили мало, али дуго нисмо могли да останемо пошто дим нам очи изједаше. То се ми решимо да идемо до првог села које је било од прилике $\frac{1}{2}$ сат удаљен, мислећи да ћемо до неке одморишта наићи.

У село смо стигли али Арнаути нису нигде пустили да улазимо.

Тако се ми решимо да откопамо једну рупу у снег.

Колико, толико, направили смо ватру, па смо и чај, воде смо од снега топили.

Па легли око ватре мало да спавамо.

Ја заспо и покрио се добро али ноћу спавајући ја исправим ноге те ми се ноге од велике хладноће смрзле. Ујутру сам већ осетио мало болове, али нису били велике.

Ујутро смо продужили пут. Око подне стигли смо опет на Везиров мост, систем сличан:

Није био тако висок, а што је главно било је дан па се могло лакше прећи. Цео дан смо ишли, брдо горе, брдо доле, око 7 сати стигли смо у село Спас. Наишли смо на једну шталу где смо се набили сви, па са великом тешкоћом направили смо једну попару колико, толико, да не останемо гладни, хлеб[а] је било доста. Оно вече налазио сам се са млађим момком, једним пријатељем Адамом. Дао сам им и шећер, чај и хлеб.

Ујутру опет даље пешаћење узбрдо низ брдо. По неким каменим брдовима, где је била само козја стаза.

Увеће стигли смо у један хан (турска кафана) заједно са доктором Хаимом. Отишли да тражимо преноћиште, али пошто је био тамо руски аташе војни Ортаманеф, тако да нису нас спустили, те ми опет испод небо.

Снег је било у високо од 2-3 метара. Купили смо мало сено 1кг и то срећно, колико толико прошло ноћ. Месо смо имали пошто смо заклали један вол.

Ујутру нам не дозволише даље да идемо јер Врховна команда са Путником је ишла пред нас, па смо морали да будемо на једно остојање од 24 сата.

Тако чим је она изашла из ближњег села ми улазили у село где смо остали цео дан и ноћу на преночиште.

Око 5-6 сата стигла једна већа група са војницима. Било између њих и доста жена (фамилија пук.[овника] Туфегџића) али без икаквог пртљага и коморе.

Око Спас где смо ми пре 24 сата прошли, напали су их Арнаути, па им све однели, сем оно што су имали на себе, шта више једна жена била и рањена, које смо превили. Биле су две собе, у једној се ми забили мушкарци у другој жене са децама.

Од овде почевше имале смо велики страх да претрпамо, јер Арнаути све више и више су били према нама непријатељски расположени.

Идући дан прошли смо око 12 сата врло мало нас преко једно село, где смо се задржали око ½ сат. У веће смо стали на једно место где смо се задржали за преночиште, опет испод небо. Уз пут била доста киша па смо скроз-скроз били у води. Ја још докеле сам био у Призрен купио сам т.ј. дао сам шињел да ми се постави са јагњечом кожом, за које никад не могу доста себи да хвалим јер у млогим приликама може да се каже, да ми је живот од ладноче спасио.

На путу где смо пролазили свуда смо наилазили на коњске и воловске лешеве, шта више и на доста људске, како смо доцније сазнала – те лешеве били су вечито од оних робијаша који су били по затворима, па кад су били спроведени, а понеко није могао даље да иде, то је на лице место стрељан.

Други дан смо сазнали да у оном селу где смо у малом броју пре један дан у 12 сати прошли, вече 1 сат прошла опет једна мала гомила где је био и пук.[овник] и мајор Жерајић.

Мештани су их напали и пуцали у исто време на њих, мајор Жерајић одмах је био погођен смртно, остали који су били поћели су да бегају, али пуковник Жерајић који је знао да његов брат много новаца носи собом, врати се бар то да спаси, али на његову несрећу Арнаути га ухвате и заробе га. Том приликом мучили га преко мере, на исто

место била и једна жена заробљена, но после дуго мучења обојица су били пуштена, пошто све што је било од вредности одузели су.

Таквих напада било ваздан, вечито мање групе су страдали, на једно место убили су једног благајника са женом, свастиком и мајком, свега једна девојчица била спашена, на друго место опет их у једну велику масу из заробили одузели су им све од вредности. Једну младу девојку опет са једним Арнаутом удавали. На њихову несрећу тек други дан ослобођени од српских војника кад је била сирота већ онакажена.

Због тих опасности стално смо гледали да идемо уз неке веће групе, војске.

23/ XI у веће стали у село Пуки. Пошто већ два дана смо спавали под небом, а и Арнаути су се показали мирољубиви, те ми се погодимо са једним Арнаутом, да нам једну собицу за преночиште и то да плати свако 2 дин у сребру.

Још у веће лепо нам дали поклоне, једно пиле, сира и кукурузно брашно. Ми смо лепо вечерали и мало разговарали. После смо легли да спавамо, али пошто смо били сувише уморни, мало доцније смо се пробудили, тек што смо се обукли, чусмо неку пуцњаву, за које одмах нисмо знали шта је. Исто веће било у истом селу и 2 дивизије само они рано почели да одлазе, тако да само комора и још неколико мале групе су остали. Кад после видимо, да наша мештани, који су нас, тако лепо примили, одсели на окола брда и нападају нас.

(То им је сталан систем био, чекају док се натовара комора, онда они нападају, па на сваки начин сви бегају оставе, коморе, а они долазе покупљају комору ца стварима, коње, волове и отерају, њихов главни циљ је то.)

Ми на сваки наћин почели смо да бегамо, ја само имао једну торбу, то сам имао моје документе, мало ствари и мало профијант, то сам стално носио собом. А новац са накитом то сам код себе у одељу носио, те ја уграбим моју торбу, али на моју сречу и коњ са мојим стварима био је већ натоварен. Те мој болничар и он спремљен заједно самном бегао, пролазили смо преко неке путеве, њиве, јаруге, а ми смо били у највећем опасности, пошто доста далеко од друма у једној кући смо били.

Куршуми су зујали преко нас, ја хтедо да цео пртљаг бацим па да седнем на коњу, али ми војник, не пустише него одузме ми торбу коју сам носио, па ми да коња да водим, интересантно, да сам коњ јури инстинктивно видећи опасност од куршума.

Тако јуречи стигли смо до неке мале реке, један мали мост а пуно света, те би требало много чекати, а ја мислећи да није дубоко па хтео да прегазим, кад ја до прса пао у води и једва сам излазио на другу страну. Ладан ветар. Време хладно те ја да се смрзнем, али брзо после тога пошто сам јурио, ја се осушим и не беше ми ништа.

Војници на сваки начин у првом реду бегају, било ваздан, жене и деца. Али захваљујучи мајору коњ.[ичком] Дробњаку који је стао на пут, па револвером претио, свакога војника који има пушку па бега, тако задржио ваздан њих који су почели да бране, Арнаути су нас обасипали ватром, меткови су у нашој непосредној близини пали. На једанпут почели и неки наши митраљежи да функционишу, па и неки брдски топови, тако да су почели да руше њихове куће. Кад су Арнаути то видели у један пут су престали. Разне јединице после пола сата као и ми који смо били растурени, почели смо да се скупљамо.

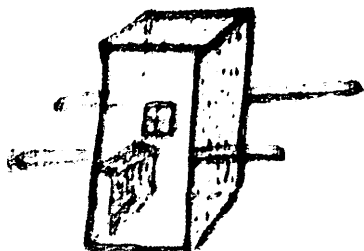
За таквих напада већ их опет смо доста чули, исто тако су нападали пук.[овника] Туфегџића са својим пуком. Кад су пролазили, Арнаути их оставили на миру, кад су дошли у један кланац Арнаути са посели брда у околини, па тек онда их напали. Пук.[овник] Туфегџић видећи да нема спас, почео да се погађа са Арнаутима, који су пристали само онда, ако целу комору све коње им оставе. Цео офиц.[ири] противан није био други спас, морало се извршити.

После напада у Пуки, највише је нам било жао, да смо оставили храну, леб што смо још за 2-3 дана имали.

У исто време и гуми капут сам заборавио, кој ме је против толике влаге, доста очутио.

Интересанто како је Врховна Команда у чело, Путника путовала. Био им је додато један батаљон, који су их чували. Између осталих били су и доста женске, черке Путникове, а и жене неких официра.

Путник пошто није могао да иде, то су њих 8 војника носили на замену на једном носилу. Носило изгледало тако:

Може да се помисли како је то тежак посао било. А пошто једна жена која је са њих путовао, жена једног официра добила приносу. То су морали и њу на једну носилу да носе.

Али менажа ми је била изврсна. На пример у Васијату 2 дана доцније после напада у Пуки, ми смо баш прошли за време ручка, кад су они ручали. Ми нисмо ни хлеба имали. Они су оног дана поред супа итд. итд. још и омлет имали.

Кад смо стигли до Беле Дрине, онда Путник је продужио пут чамцем до Скадра.

На путу до Белог Дрима, имали смо ваздан и смешни сцена по неким местима пошто само козији путеви су били то смо морали на позадини клизајући да продужимо пут, на неким местима при пролазе кроз неке воде, морали смо или да газимо до појаса или да нас преносе. Исто тако последњег дана 26/ XI пре него што смо стигли у Скадар морали су нас неки у чамцима да нас преносе преко Бојане.

У веће око 8 сати стигли у Скадар. Све неке велике масивне куће од камење, наилазили смо на једну кафаницу где смо сардине нашли и вино од 7 деци у цени од 2 дин.[ара], али без хлеба.

Хлеба нигде нема, случајно био је тамо и један Арнаутин, ва-рошанин, који нам је нудио преноћиште и вечеру.

Ми примајући отишли код њих. Вечерали смо, пасуљ, мало сардине, и вино, други дан платили смо по 15 динара. Доста јевтино.

Пошто Скадар био је под црногорским властима – то и они сами су нам новац потценили.

Издали су једну наредбу доста дипломатску, и то да морају наш новац да примају т.ј. банку нашу најмање у 9 перпера. Сребрни новац нигде нема за сребро све може да се добије, за наше банкноте по нешто, рачунајући у 9 перпера. На сваки начин у дупло него за сребро, а за перпера ништа.

Првих дана сам се костигао⁹ код једног Црногорца у истој кучи ди сам становао са Јосифом Хаимом и мајор Стајићем¹⁰ платили смо по 7 динара дневно без леба али остали смо гладни. После неколико дана већ смо сами имали менажу где нам је кувао један наш бол-

⁹ Хранио

¹⁰ Резервни мајор др Милан Т. Стајић (Александар С. Недок, *Повлачење српске војске ка албанском њиморју и њена евакуација на Крф 1915/1916: Рад Војно-санишешке службе, Београд, 2006, 86*).

ничар, био је и госп.[один] Пуковник Стајић¹¹, наш мајор Стајић пашенов г.[осподина] мајор Стајића, г.[осподин] мајор Панта Ђукнић. Доста добро смо јели али врло скупо. Цене разне ствари сваки дан скаче. Вино смо могли прво време доста јевтино, па ликере, сардине, шећера, масти, исто тако добити, али свакодневно скупље па у последње време никакво, и ако је нађено нешто кришом су само за сребрни новац дали. Пиво у флашама ½ лит.[ре] 4 дин.[ара] 1 кг козновице 10 дин.[ара] 1 кг масло 13 дин.[ара] вино 7-8 дин.[ара] литар. Тако смо то провели месец дана. Сребрни новац имао сам у изобиљу пошто сам био благајник за санит.[етско] особље.

Овде сам се нашао са Давидом, па Барухом, Бока, Ленком, Ацом и.т. даље.

Сваки дан су нас гађали аероплани...

Била једна велика црква. Звонили су само кад су близи аероплани, то је био знак око 12 сати, знало, се никад нисмо могли мирно да ручамо.

Иначе, било кафане у прво време, али ситница нигде.

У франц.[уској] банци продавали су чекове Француске за динара. 1000 фр.[анака] 1250 дин.[ара] тако сам и ја 2 ком.[ада] по 1000 фра.[нака] купио. Наполеон је имао вредност до 80 дин.[ара] комад.

Морао сам и ја 2-3 ком.[ада] од мојих да издам да купим мало нешто, па да измењам и леб да дам да се меси, па бар то да имамо. Сам Варош доста интересантан, главна нова варош доста леп, лепе куће, лепе улице, ношња код жена, врло лепа, али без сумње много скупо, то су тако зване латинке. Кажу, да једно одело, кошта по 1000 до 5000 дин.[ара] од црв.[ене] чоје са златним штикерајом. Изгледа они су газде тамо јер Турци вечито сиромашни. Њихов владика католички важи између њих и Арнута као Бог, слушају га сви, изванредну резиденцију са најлепшом црквом имају.

Сем трупе које су биле у околини сви остали ту се сузбили. Сва званична установа била је овде.

Два три дана пре поласка добили смо наређење да отворимо рековал.[есцентно] одељење, тојест само да хранимо војника, али нажалост није било ни лекова довољно, на улицама су падали војници од глади, па одведени у ком.[анду] места, па оданде доведени код нас. То су вечито били војници који су сами лутали и били без команде. Мена-

¹¹Активни пуковник др Јордан Т. Стајић, за време повлачења ка јадранској обали био је у штабу Врховне команде (А. Недок, н.д. 61).

же су добили војници ако не сувише али и так довољно. Војници пак који су доведени многи од њих умрли, узрок била сувише велике слабости. Ми се радовали, да ћемо бар да се укрцамо на St. Giovanni di Medua на лађи са болесницима па нећемо даље да пешаћимо, где ћемо да идемо нико ни је знао. Али последњи дан дец.[ембра] 30.ог добијемо наређење да предамо болницу другоме и ми да продужимо пут ка Драчу.

31. ујутро смо се кренули из Скадра са лебом смо сви снабдевени за 2 дана ми смо се до душе већ резервисали за више [.] у веће смо у једно аранутско село стигли где смо са велике муке добили код једне старе Арнауткиње преноћиште ту смо дочекали Нову годину. Ујутро смо продужили пут у вече смо стигли у Љеш. Пошто сам имао препоруку, код једног кафџије. То је била једна мала кафаница, једна најобичнија, као где сам био у Реснику. Тако колико толико утрпали смо се сви у биртију, за јело и за пиће ништа, набавили смо месо, па нам војник направише за нас гулаш. Од начелника станице добили смо бело брашно и шећера за војнике, фуруне смо нашли да буде за ујутру готово. Собу за спавање добили смо. Мајор, ја, један наш апотекар и један четврти.

За време вечере набавио нам вино, али сувише јефтино беше $\frac{1}{2}$ литра 10 дин.[ара]. У соби где спавали прозор био али стакло не беше, морали смо да покријемо колико, толико још са једним ћебетом, главно да је било где да се испружимо, у послетку није ни било ни скупо нас 4 платили смо 60 дин.[ара] то значи 15 дин.[ара] за кревета, ја мислим да ни у Бечком Гранд хотелу не би се могло за толико добити. То није још ништа него за оне који су били доле, њих око 40 сузбијени, још пред веће наплатио од сваког по 2 дин.[ара].

Од овде почеше већ наше банке да вреде само 50% а према цене ни 10%. Ујутро био је наш лебац готов, пошто су још доста њих додати, повечала нам се јединица на скоро 100 њих свакоме је раздато за 4 дана хлеб. Киша страшна нигде не може да се склони човек. Један пут од прилике које може да се сврши пешачки 1 сат трајало је више од 5 сати. Идемо 10 мин.[ута] стојимо 20 минути. Задржање је било зато пошто од тог места, ишли смо на лесе, по којима само један по један могли да идемо. Исто тако и коњи. Вода је наишла, па је била виша од 1-2 метера. Коњ који пао са лесе, за њега није било спас, јер није било могућности да се спас, шта више у 90% и ствари. Ово путовање било је најстрашније јер прво преко леса који су сами наши војници плетали ишли смо скоро 3-4 сата. Но после

преко блатњава места па преко неке реке тај пут је трајао 4 дана, то је било за мене најстрашније, јер нигде нисам видео, толико војника који су на путу падали од глади као на овом путу. Били су на путу у гомилама од 10-15, још грешници нису ни сасвим умрли, већ били опљачкани од наших војника или од Арнаута, тако да се могло видети таквих војника сасвим голи, а који од њих још нису били ни сасвим мртви. Чим је неки војник изостао, или сео да се одмори, па мало више се задржао, за тога се не зна шта је. Грешници нико није ни питао знало се, предзнаци смрти то је тешка страхота била. Многи њих опет колико, толико држали су се, а кад помисли човек да вечито од оних изнемоглих већ су одвојени у Љешу па су се укрцали на лађама као све цивилаши и странци. Наша јединица, хвала Богу добро је прошла. После 4 дана најгаднијег путовања стигли смо пред Драч у село Шијак. Удаљено од Драча 1 сат 5 Јануара. Још исти дан добио сам за војнике хлеб из станице, па шећера и конзерве.

Укрцавање је било тако уређено да прво оних који су се пре јавили т.ј. пре дошли, па онда они који су доцније. Али у прво време смо чули да нема довољно лађе, па ће вечито од трупе ићи до Валоне.

Тако смо чекали до 15 ог. Аероплани сваки дан су нас посечали и то по 5-6 пута дневно наши опет нису имали бомбе па нису их могли гађати. Они се због тога и доста ниско спустили.

Наш мајор опет много плашљив па силом хтеде да и ми да идемо до Валоне због сумарена да има мање опасност.

Ишли смо доста пути у Драч (Durazzo) у резиденцији принц Вида, где сада станује Есад Паша.

Место као свако турско место свега 1 улица, са дучанима и то је све. Иначе, обичне куће и то већито турске, мештани нигде се не виде, радње затворене, и ако нису затворене неће да вам продаје. Ако вам продаје, не да више вредност за наша банка него 25% сребро 50%. За коњак плаћали што иначе кошта 2-3 па 5 дин.[ара], по 30-35 дин.[ара], вино литра 16-20 па да је вино него неки бућкуриш. У прво време могло се по неке гостионице добити и кост^и али без хлеба. Крај мора било је пристаниште за лађе, па поред тога Резиденција принц Вида. Једна гломазна велика кућа са 2 спрата и много прозора, једна мала баштица где је свако дневно свирала дворска војн.[а] музика Есад Пашина, али исто више подсеча на неку сељачку банду са плеханим инструментима, собито кад почиње неку модерну ствар, не зна се да ли је турска ствар или музика на коју смо ми

навикли. Ја мислим да није много принц Вид изгубио да је из ових пустиња и кршева отеран.

Мајор Стајић нашо је овде неке пријатеље свога оца које нас врло лепо сачеко, спавали смо кад њих 2 пута што код Турчина много значи.

Пошто спомињем да сам спавао заједно са мајором Стајићем морам да спомињем да се цела ствар датира још из Скадра где смо заједно становали. Спријатељили смо се до највече границе. Целим путем тај човек није се од мене одвајао, ако је била код Арнаутина за нас двојица преночиште примио је иначе не, у опште после њега ја сам први. Шта је он учинио према мени не би отац или брат учинио за које морам вечито да му будем благодаран. Пуковник Стајић пошто је оперисао престолонаследника остао у његовој пратњи. Тако да смо га видели у Драчу.

Интересантан је био изглед у сред вароша Драча на пијаци, где се могло видети, да наши продају све што је могуће коња, самаре одело, [...] разне војничке ствари, накита разлог је био да се ослободе терета, или да дођу до новца пошто им није било довољно, разуме се да добијају опет наш новац, који бар овде нема вредност, наполеоне може овде да се продаје за 120 дин.[ара] ја сам имао неколико, али нисам хтео да продајем, нек се нађе. Коње су куповали по невероватној цени, дали за боље лепе коње до 2000 дин.[ара] и они хтеде сами да се отресе од наш новац јер су имали сувише.

Имао сам прилике да видим, да војници обични сели су пред једном кафаницом, па испили две флаше коњака и исплатили 70 динара, није чудо жељни су били тога па су и платили, што им вреди новац. За вино које није ваљало ништа требало је молити да добије човек и то за сребрни новац по 16-20 дин.[ара].

Аероплани непрестано су долазили. Боље је било да они који су се налазили по пољима, они су бар имали где да се склони. Бар колико толико, али они, који су били у Варошу није било где, аероплани стално су бацали бомбе. Па кад у варош падне, кад помисли човек како су њихове куће грађене, онда није чудо кад кажем да поруши у једанпут 2-3 куће, мештани, почели да се селу из вароша.

(О томе говорећи имам један интересантан случај да забележим, између ових мештана који су одлазили због аероплана, један дан видим једну поворку, ја сам случајно био на друму, између њих видим једну женску, у правом смислу дете, али у другом стању, т.ј.

већ у последњим месецима, кад је питао једног мештана кој је истом поворком ишао, ко је ова женска, одговорио је, да му је жена, а на моје питање, исприча да је 14 год.[ина] стара. Удата је пре 3 год.[ине] а има већ двоје дете. Интересантно како је покварен морал код ових Арнаута).

Један дан опет бацали бомбе, једна падне на један мали хотел где разруши целу кућу, сахрани рушевине између осталих и старог пуковника Андрејевића вођа малих јединица у којима смо и ми били, а иначе отац једног мог доброг пријатеља, који је у исто време лежао од тифуса, он је спашен.

Једна друга бомба опет падоше на другу кућу и сруши целу из рушевине те куће сретно извукли једног нашег апотекара, знатно био је контузован, али ипак се спасио, сиром доцније умре од маларије.

Број болесника т.ј. изнемоглих повећавало се дневно, и ако се непрестано евакуисало за незнатно место.

Нечистоћа велика, морало се гледати да не дође додир са војницима али није могуће, тако да и ми који смо се једва спасили од вашија у Скадру сада се опет напунише.

15. Јануара добили наређење да се јавимо на пристаниште, после подне ми се укрцаше на неке мали лађице које су нас одвезли до Валоне, јер на том место била је велика опасност од сумарена, а пошто сумарен испод воде гађа, а ове мале лађице мало газе, то је мало сигурније било. Тако ми ослободише се једанпут од арнаутлука. Мало смо били буњени на лађи, али ипак смо се држали, лађица пошла тек ноћу по мраку, и ми сретно стигосме, ујутро пред Валонском пристаништу.

16. [јануара] око подне украцаше нас у једну грдну велику лађу талијански Кнар Викторио, и око поноћу лепо одлазимо за где нико незна, неки кажу у Африку, неки кажу опет Крф, неки баш и Француску споменише.

Око 7 сати после подне официри и чиновници на једној страни смо били позвата на већеру. После годину дана да видим једну ресторацију како треба, лепо већерасмо, после већере мало се коцкали и легли да спавамо, сутра дан путовали цео дан. Исто тако увеће ујутро стигли пред Крфом, врло леп изглед, и ми смо били тако цео дан пред Крфом ни смо се искрцали.

Трговци ваздан наилазили мамцима, па продали поморанђе, смоке, цигарете и разне ствари, и то доста јефтино 10-15 поморанђе за 1 динар.

У вече кад је смркло лађа одлази пред једним островом, где све болеснике избаци, а здраве на другу страну.

Ноћу кад смо се искрцали, околина изгледала као једна башта путеви, лепо израђени, сви се сместише на једно место.

Ујутро кад смо устали смо тек видели, како изгледа околина, дрвета свако, тако врста које се види по зимским баштам, и дрвета од маслинке. У целом острову Крфу сељацима је то главна зарада.

У јутро одосмо у Варош Крф са мајором па смо видели да је лепо само из далека неке узане куће, а иначе са једне стране мора пристаниште, до дворца. Од дворца па са друге стране леп але[ја], шта је главније клима изванредна у Јануар месецу као код нас у Јуни Јули. Али има једно време, када пада киша, то је било кад смо ми дошли пропали смо у блато.

Прво време смо били у Говино, било је говор да ћемо добити са управником г.[осподином] мајора болницу Ахилеон за официра т.ј. Кајзерову палату, али не беше ништа од тога.

Први пут кад смо били у Вароши имали смо свега и свачега да купимо, кад помисли човек, ми који смо били толико жељни, чисто смо бацали паре, али нажалост за наше банке, дали су само по 350 драхме. Ја био тако сретан, па сам имао чек франц.[уски], тако дошао ја до веће суме драхме тако да нисам оскудевао.

Од оних млогих изнемоглих који су дошли умирали су по разним болницама прихватним по Крфу а главно на острово Видо, где су наши назвали острово смрти по стотинама дневно.

Како смо чули у тим даним помрло преко 30 000 и то само зато пошто су почели да једу а стомак од толико глади које су пре претрпели није могао да издржи. Време нити место није било да се сахрану ти војници, него су их натоварили на нарочитим лађама везани један за други, па отежани са гвожђем па бацани у море, нешто страшно само и помислити.

Пошто смо имале разне рачуне да свршимо, то ја и мајор вечито смо у Варошу становали. Један дан наш мајор се разболи, то беше око 15 фебруара, ја до њега, то се од самог себе се разумева, јер последње време, наше пријатељство све беше веће и веће. И он ко је треба да буде Управник у Ахилеону после 15 дана боловања у приватној кући одведен као први болесник у Ахилеону. Док је био у приватном стану ја заједно са госп.[осподином] п[от]пуковником смо га чували. И тако ови сви видећи како се ја жртвујем много су ме ценили.

Око 30. фебруара добили смо наређење да се упутимо у састав Мор.[авске] Болнице која беше у острово Видо. Тако да Лесковачка Рез.[ервна] Војна Болница престаде на функционише.

У том времену реорганизовала се српска војска. Поћели су разне расписе због узимање у борачким јединицама све шта је могуће.

Исто тако изађе један распис да сви обвезници чиновничког реда прегледају се.

Преглед је вршен са највећем строгом, све што је могуће узето је за борце.

Исто тако радили су друге комисије. Које су све цивилно становништво прегледали, па разне мисије полицисте, који су били за време рата ослобођено све је увршетно у редове бораца. Људе се узели, који су имали по 45-50 године. Може да се каже да није ни било преглед. Било их лекара, који су чисто чеф терали.

Исто тако по наређењу српске власти, дотерани су дневно по масама они грађани српски који су били по Фран.[уској], Итал.[ији] и Енглеско.

Број српске војске дневно се повећало.

Ја са још неки на неки сретни наћин нисам био на тим прегледима, до душе код мене због очију није било никакве опасност.

У то време изађаше г.[осподин] мајор из Болнице.

Ја један дан кад добијо дозволу из Болнице да доћем у Варош због свршење неке ствари службених, посетио сам га.

Danilo Šarenac

DIARY OF THE CLERK MOŠA MEVORAH FROM THE EVACUATION JOURNEY, AS OF 23 OCTOBER, 1916

SUMMARY

The reserve first class junior military clerk, Jew Moša J. Mevorah, was withdrawing with his unit during the winter of 1915/1916 across Albania. During this journey, Mevorah started keeping a diary. The entries to the diary, which commenced in October 1915, ended in February 1916. The recordings in the diary thus coincide with the period of the most critical events for the state of Serbia during World War One. The diary contains the writer's personal contemplations. At the same time, Moša Mevorah described a series of painful and upsetting encounters with his contemporaries, soldiers and refugees.

Tamara Spasojević

OBRAZOVANJE I KULTURNI RAZVITAK JEVREJSKIH ŽENA U SRBIJI OD DRUGE POLOVINE XIX VEKA DO 1941.

Rezime: Rad predstavlja pregled kulturnog razvitka i obrazovanja jevrejskih žena u Srbiji od druge polovine XIX veka do 1941. Osnovna ideja rada je da prikaže borbu jevrejskih žena za emancipaciju uprkos suprotstavljanju tradicionalnim vrednostima patrijarhalne sredine u kojoj su živele. Rad prati osnovno, srednjoškolsko i univerzitetsko obrazovanje jevrejskih žena, a posebna pažnja usmerena je na delatnosti Jevrejskog ženskog društva u Beogradu kao prvog ženskog društva u Srbiji, koje je bilo zaslužno i za osnivanje Ženske radeničke škole, ali i za obrazovanje jevrejskih žena uopšte. U radu su date i kratke biografije žena, koje su svojim ličnim primerom i zalaganjem utrle put emancipaciji mnogih jevrejskih žena: Jelene de Majo, Estire Kalmić-Ruso, Pauline Lebl-Albala, Olge Alkalaj...

Ključne reči: Srbija, jevrejske žene, obrazovanje, emancipacija, Jevrejsko žensko društvo

Uvod

Ovaj rad se bavi obrazovanjem i kulturnim razvojem jevrejskih žena u Srbiji. Za ovu temu smo se odlučili zbog toga što je položaj jevrejskih žena u našoj zemlji bio otežan ne samo zato što su žene, već i zato što su pripadnice druge veroispovesti/narodnosti. Kroz rad se prati položaj jevrejskih žena u porodici i zajednici, njihovo obrazovanje, delovanje jevrejskih ženskih društava, a pored toga, dat je i prikaz dve važne jevrejske ženske škole u Beogradu – osnovne i zanatske škole. Posebnu pažnju smo posvetili pojedinim ženama koje su dale izuzetan doprinos obrazovanju jevrejskih žena, i žena uopšte, i onima koje su uspele da izađu iz svoje konzervativne sredine i da se dokažu u javnoj sferi.

Za izradu rada su, u većoj meri, korišćeni izvori i literatura koji se mogu naći u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu. Pored toga, od velike pomoći bili su i fondovi Arhiva Jugoslavije i Pedagoškog muzeja u Beogradu. Osnovni cilj nam je bio da se prikaže nastanak jevrejskih ženskih škola, njihov razvoj, kao i razvoj obrazovanja jevrejskih žena u našoj zemlji. Najviše pažnje smo posvetili jevrejskoj zajednici u Beogradu, kao najbrojnijoj i najorganizovanijoj jevrejskoj zajednici u Srbiji. Prostor Vojvodine nije obuhvaćen ovim radom, jer smo smatrali da, zbog svoje specifičnosti, taj prostor treba da bude predmet posebnog rada.

Rad prati period od druge polovine XIX veka pa do 1941. Taj vremenski okvir je postavljen zato što se, u drugoj polovini XIX veka, dešavaju krupne društvene promene u Srbiji, koje su za posledicu imale i promene u životu jevrejske žene. One tada izlaze iz svog konzervativnog okruženja, otvara se jevrejska ženska osnovna škola, počinje da se obraća veća pažnja na obrazovanje ženske dece. Analiza obrazovanja jevrejskih žena, u ovom radu, završava se sa 1941, kada se brutalno prekidaju sve aktivnosti jevrejske zajednice, a samim tim i jevrejskih žena.

Naseljavanje Jevreja u Srbiji i njihov položaj

Splet istorijskih događaja doveo je do naseljavanja Jevreja u Srbiji. Jevreji koji su se naselili u Srbiji su se među sobom razlikovali po kulturi, tradiciji, jeziku. Španski Jevreji, Sefardi, došli su na Balkansko poluostrvo nakon što su kraljevskim ukazom proterani iz Španije 1492. Nemački Jevreji, Aškenazi, prognani su iz Ugarske za vreme kralja Lajoša 1376. Najveću i najorganizovaniju zajednicu u Srbiji, Jevreji su osnovali u Beogradu. Aškenazi su živeli u različitim delovima grada i nikada nisu formirali kompaktnu celinu, dok su Sefardi uglavnom naseljavali Jaliju (Dorćol). Jaliju su sačinjavale Jevrejska, Solunska, Princa Evgenija i Avramova ulica. Tu su se nalazile sinagoga i jevrejska opština. Jevrejske kuće bile su male sa niskim prozorima i vratima i malim dvorištima koja su bila vezana uskim prolazom do susedne kuće.¹

Pravni i ekonomski položaj Jevreja u Srbiji se može pratiti počev od XVI veka na osnovu turskih, austrijskih i ugarskih izvora. Domaća arhivska građa iz XIX veka sadrži najviše podataka o borbi Jevreja za gra-

¹Jovanka Veselinović, „Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 486.

đanska prava.² Hatišerifom iz 1830, Jevrejima je priznata ravnopravnost sa ostalim građanima i dopušteno im je da se naseljavaju i trguju po celoj Srbiji. Ta prava knez Miloš Obrenović im nikada nije uskratio. Međutim, pošto su se Jevreji u Srbiji uglavnom bavili trgovinom, pojedini srpski trgovci povelili su kampanju protiv jevrejskog stanovništva kako bi se oslobodili konkurencije. Pod pritiskom tih trgovaca, ustavobraniteljska vlada je 1846. godine izdala naređenje kojim se Jevrejima zabranjuje stanovanje i posedovanje imovine u unutrašnjosti. To je dovelo do toga da se većina Jevreja iz Šapca, Smedereva i Požarevca doseli u Beograd. Jevrejima su na kratko vraćena prava u vreme druge vladavine Miloša Obrenovića 1859, ali njegov sin Mihailo, koji ga nasleđuje 1860, nije sledio očevu politiku prema jevrejskom stanovništvu. Ponovo je 1860. došlo do progona jevrejskih porodica iz unutrašnjosti Srbije.³ Takvo stanje potrajalo je do 1878. kada su odluke Berlinskog kongresa obavezale Kneževinu Srbiju, kao i ostale balkanske zemlje, da Jevrejima prizna sva građanska prava. To je definitivno utvrđeno Ustavom iz 1888. Od tada Jevreji ravnopravno učestvuju u društvenom, ekonomskom pa i političkom životu Srbije. Osnivaju se nove jevrejske opštine u Šapcu, Smederevu, Požarevcu, Nišu, Pirotu, Leskovcu, kasnije i u Novom Pazaru. Odnosi između jevrejskog i srpskog stanovništva vremenom se poboljšavaju i postaju naročito bliski nakon masovnog učestvovanja Jevreja u ratovima koje je vodila Srbija u drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX veka. Istovremeno u svakodnevnom govoru Jevreja počinje da prevladava srpski jezik, a jevrejska deca počinju da pohađaju srpske škole.⁴

Položaj i porodično vaspitanje jevrejskih žena

Starojevrejsko društvo bilo je izrazito patrijarhalno. Propisi vere su štitili ženu od samovolje i grubosti muža, ali je i pored preciziranja prava žena u ekonomskom i moralnom smislu postojao i niz diskriminativnih propisa. Kada se govori o verskom životu, žene su tokom verske službe stajale u ograđenom prostoru u sinagogi i nisu uzimale učešća u službi. Pojedini rabini su, u svojim spisima, negativno opisivali karakter žena, pa je u II veku nastala jedna molitva u kojoj se pobožni Jevreji zahvaljuju bogu što nisu rođeni kao žene. Sa druge strane, postoji talmudski

²Židovi na tlu Jugoslavije (katalog izložbe), Zagreb, 1988, str. 122–123.

³Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926, str. 78–81.

⁴Židovi na tlu Jugoslavije (katalog izložbe), Zagreb, 1988, str. 123–124.

propis po kome muškarac treba da voli svoju ženu kao sebe i da je poštuje više nego sebe.⁵

Žena je, pre svega, posmatrana kroz prizmu porodice i domaćinstva. Nadrabin s početka XX veka Hinko Urbah o ženama kaže: "Već od najstarijih vremena gledamo u ženi najkrasniji cvet stvorenja, koja muža zadovoljava ugodnim glasom, lepim stasom, dražesnom vanjštinom i posebnom atmosferom mirisa i miline, ali u prvom redu dubinom duše i osećaja, te potpunom odanošću prema mužu, deci i kućanstvu".⁶

Jevrejska porodica je bila patrijarhalna, međutim u tom patrijarhalnom odnosu naziru se tragovi matrijarhata koji se ogledaju u matrilearnom računanju srodstva i jasno izraženom shvatanju da muž kao „glava porodice“ treba da bude nesebičan i pažljiv prema supruzi i deci.⁷ Po propisima vere, muž je dužan da supruzi obezbedi srećan život, da je darežljiv i da je poštuje, ali isto tako ne sme slepo slediti svaki njen hir. Muž ne sme tražiti od supruge da radi teške fizičke poslove, ali je ne treba ostaviti ni u besposlici, jer je besposlica uzrok grešnim mislima i raskalašnostima. Iz tog razloga, jevrejski verski učenjaci su propisali čitav niz kućnih poslova koje žena treba svakodnevno da obavlja.⁸

Prava i dužnosti u intimnom odnosu između žene i muškarca su opisani u Talmudu. Za razliku od hrišćanskog učenja po kome seksualnost proističe iz prvobitnog greha, u judaizmu je seksualni akt bogougodno delo (*micva*) sve dok je u skladu sa običajnim normama. Seksualni akt postaje greh samo u običajno neprihvatljivoj vezi. Brak bez dece smatran je nasrećnim, ali funkcija intimnog odnosa bračnih supružnika nije svedena samo na potomstvo. Radi očuvanja kontinuiteta intimne veze, a imajući u vidu slučajeve u kojima je fizičko stanje žene upućivalo na moguću zdravstvenu opasnost od nove trudnoće, judaizam je dozvoljavao neku vrstu kontraceptivnih sredstava namenjenih ženama. Takođe, po jevrejskim propisima, abortus je bio apsolutno dozvoljen, ako je život žene bio u pitanju. Rođenje deteta, pre svega muškog, bio je veliki događaj. Postojao je običaj *šolem zahor*, dobrodošlica muškom detetu, ali ovaj običaj nije imao za cilj da podstakne različit emocionalni odnos prema muškoj i

⁵Vidosava Nedomački, *Judaizam*, Beograd, 1968. (u rukopisu), str. 187–188.

⁶Hinko Urbah, „Položaj jevrejske žene“, *Jevrejski almanah Saveza rabina SHS*, Vršac, 1927, str. 64.

⁷Milica Mihailović, Vojislava Radovanović, *Životni ciklus—običaji kod Jevreja*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1998, str. 13.

⁸Hinko Urbah, n.d., str. 73.

ženskoj deci, jer Talmud strogo zabranjuje neuravnoteženo pokazivanje osećanja prema sinovima i ćerkama.⁹

U jevrejskom običajnom pravu je postojao običaj leviratskog braka. Termin *levir* znači dever i označava bračnu vezu između žene čiji je muž umro i njegovog rođenog brata. Ova obaveza je važila samo kada pokojnik nije imao dece. Uporedo sa ovim običajem postojao je i običaj *halica*, oslobođanje žene, kada dever može osloboditi ženu obaveze sklapanja braka sa njim. U kasnijem periodu, običaj leviratskog braka potpuno je napušten.¹⁰

Sa jedne strane, žena je bila u senci muškarca, oca, brata ili muža, ali sa druge strane, položaj žene nije bio tako inferioran. Po tradicionalnim shvatanjima muškarac je bio nosilac socijalne i duhovne kulture jevrejskog društva, ali je žena bila neprikosnoveni „stub kuće“. Uloga žene nije se svodila samo na uobičajeno održavanje kuće i domaćinstva, već i vaspitavanje dece u jevrejskom duhu, poznavanja svih praznika i obreda i preciznih verskih propisa o ishrani. Muško neverstvo, grubost, seksualno zapostavljanje i nebriga za ženu bili su neprihvatljivi po Talmudu i podložni društvenoj osudi. Porodica je smatrana za stub očuvanja kulturnih i tradicionalnih vrednosti pa su i muškarcima i ženama bile propisane jasne uloge i dužnosti.¹¹

Pomenuti nadržabin Hinko Urbah smatra da je položaj žena u jevrejskoj zajednici obezbeđen ne samo sa pravnog, već i humanog gledišta, mada ističe da postoje neki pravni nedostaci. Na primer, majka i njena porodica nemaju pravo nasledstva, ćerke mogu nasleđivati imovinu roditelja samo ako nemaju braće, a osim toga žena je bila samo „pasivan objekat ženidbe i rastave“, koju nije mogla dobiti bez pristanka muža.¹² Roditelji su devojci nalazili muža i nije se tražio njen pristanak. Udajom bi se poravio položaj žene jer je, kao supruga, a naročito kao majka, jevrejska žena imala znatno veći ugled. Mogla se slobodnije kretati i samostalno upravljati kućanstvom. Brak je smatran svetinjom i razvodi su bili retki.¹³ Razvod braka vršio je rabinski sud i po verskim propisima razvod je promena koju „daje“ muž, a žena je „prima“. Na prelazu iz X u XI vek donet je propis po kome muž nije mogao dobiti razvod braka bez saglasnosti žene.

⁹Milica Mihailović, Vojislava Radovanović, n.d., str. 13, 16, 28, 29.

¹⁰Isto, str. 39–40.

¹¹Isto, str. 53, 55.

¹²Hinko Urbah, n.d., str. 74.

¹³Jelena Demajo, „Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji“, *Jevrejski pregled*, 9–10, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1974, str. 35.

Razvod su mogli da traže i muškarac i žena.¹⁴ Uprkos verskim propisima, razvedena žena bila je u teškom položaju i nigde je nisu rado primali, a roditelji i rodbina bi je osuđivali.¹⁵

U jevrejskim kućama živelo se skromno, patrijarhalno i pobožno. Negovali su se jevrejski običaji, rituali i vera. Postoji malo podataka o položaju jevrejske žene u Srbiji od naseljavanja pa do sredine XIX veka, ali se njihov položaj nije mnogo razlikovao od položaja srpske žene, kako u pogledu patrijarhalnog vaspitanja tako i u pogledu emancipacije i obrazovanja. Većina je živela onako kako je zapisano u Talmudu, gde su navedene tri verske dužnosti za žene. Prva dužnost odnosila se na čistoću braka, druga na čistoću stola po propisima vere i treća se odnosila na paljenje sveća u kući u vreme praznika i subotom. Iako su živele po propisima Talmuda, ženama nije dozvoljeno da se bave proučavanjem Tore i Talmuda. Uprkos toj zabrani, ipak je bilo žena koje su dobro poznavale talmudske discipline. Do druge polovine XIX veka u Srbiji, jevrejske devojke vaspitavane su da, pre svega, budu dobre supruge i domaćice. Devojke iz bogatih porodica nisu se razlikovale od onih iz siromašnih, i jedne i druge nosile su nošnje i pokrivalo kose. Kretale su se isključivo u krugu porodice i rodbine. Izlazile su samo u vreme praznika i to po danu. Uveče, na poselima, mlade devojke bi se zabavljale odvojeno. Žensko dete smatrano je za veliku brigu i teret, kao i u srpskim porodicama. Ženskom detetu se nije pridavala veća pažnja. Roditelji su u njihovo ime sklapali brakove i nalazili im muževe.¹⁶

Situacija se promenila u drugoj polovini XIX veka kada je, posle odlaska Turaka, došlo do krupnih društvenih promena u Beogradu. Ove promene su pogodile i jevrejsku zajednicu. Jevrejske devojke počinju više da izlaze, napuštaju staru nošnju i pokrivanje kose.¹⁷ Srpska i evropska moda postepeno je ulazila i u jevrejske domove. Tada se pominju i prve zabave sa igrankama. Devojke počinju slobodnije da se kreću i da upoznaju mladiće, a roditelji sve češće uzimaju u obzir mišljenje ćerke prilikom udaje. Osamdesetih godina XIX veka, pojedine bogatije jevrejske porodice počinju da se iz Jalije iseljavaju u varoš. Jevrejske žene i devojke su tako došle u dodir sa širim srpskim krugovima. Javile su se razlike u odevanju, ali i načinu života između bogatih i siromašnih jevrejskih žena. Međutim, najveći problem jevrejske žene u Srbiji bila je njena nemogućnost

¹⁴Milica Mihailović, Vojislava Radovanović, n.d., str. 41, 42, 54.

¹⁵Jelena Demajo, n.d., str. 35.

¹⁶Jovanka Veselinović, n.d., str. 486–487; Jelena Demajo, n.d., str. 35.

¹⁷Jovanka Veselinović, n.d., str. 487.

da se samostalno izdržava. Krajem XIX veka, jevrejske žene su počele da se bave vezenjem i šivenjem, pa su prodavanjem odeće mogle da zarade nešto novca. Najznačajnija promena nastupila je u prosvetnim prilikama i po pitanju obrazovanja jevrejske ženske dece od 60-ih godina XIX veka. Kako su jevrejske žene počele više da se obrazuju i kulturno razvijaju, tako je i njihova pobožnost počela da popušta. Tradicija je još uvek igrala veliku ulogu i njihovim životima, ali se na mnoga verska ograničenja znatno drugačije gledalo. Težnja za stalnim kulturnim razvitkom bila je prisutnija kod žena koje su poticale iz intelektualnih porodica. Ostale su, u većoj meri, udajom gubile interesovanje za dalje usavršavanje. Razvitak jevrejske žene u XX veku kreće se uporedo sa razvitkom srpske žene, tako da se među Jevrejka, kao i među Srpkinja, mogu naći uspešne i obrazovane žene, lekarke, književnice, pravnice, profesorke.¹⁸

Osnovno obrazovanje

U XIX veku u Srbiji se potpuno zanemarivalo i ignorisalo pitanje školovanja ženske dece. Ustrojenijem učilišnog nastavljenija iz 1844. prvi put se u zakonu pomenulo obrazovanje ženske dece, ali nije bila utvrđena školska obaveza. Prema članu 18, nalaže se da se ženska deca mogu školovati samo do svoje desete godine. Osim toga, predviđa se otvaranje ženskih škola u varošima. Prema Zakonu iz 1857, naređuje se da ženska deca ne mogu posle desete godine ići zajedno u školu sa muškom. Pored pasivnosti prosvetnih vlasti, primetna je i nezainteresovanost samog stanovništva za školsko obrazovanje ženske dece. Od 1846. do 1858. osnovano je samo 18 ženskih škola. Za ženske osnovne škole, 1860. je utvrđeno da traju pet godina. Muških osnovnih škola, u Srbiji 1900. godine, bilo je 936, a ženskih 165. Srednjih škola za žensku decu nije bilo pre 1863.¹⁹ Prva ženska osnovna škola otvorena je u Paraćinu 1845, a sledeće godine u Beogradu. Nastavni planovi u muškim i ženskim školama su se razlikovali, na primer, u ženskim osnovnim školama dominirali su ženski ručni radovi, a gramatika i zemljopis se nisu izučavali. Planovi su izjednačeni 1871.²⁰ Broj učenica bio je znatno veći u gradovima, tako se u školskoj

¹⁸Jelena Demajo, n.d., str. 36, 38, 40, 41.

¹⁹Nedeljko Trnavac, „Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 56–61.

²⁰Maja Nikolova, „Školovanje ženske mladeži u Srbiji do 1914“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 74–75.

1874/1875. na sto upisanih dečaka u gradovima školovalo pedeset devojčica, a u selima samo dve. Na primer, navedene školske godine, bilo je 24.439 učenika i samo 3.861 učenica.²¹ Početkom XX veka (1904), donet je Zakon o narodnim školama koji je predviđao postojanje zabavišta, osnovnih škola i produžnih škola. U zabavištima je predviđeno da se vaspitavaju muška i ženska deca od četvrte do sedme godine. U mestima gde nije bilo zabavišta predviđeno je otvaranje pripravnog razreda. Osnovne škole treba obavezno da pohađaju sva deca, varoška kada napune sedam, a seoska kada napune osam godina. Osnovna škola trajala je šest godina, a tamo gde nije bilo petog i šestog razreda otvarane su produžne škole.²² Zakonom iz 1929. izjednačene su sve osnovne škole u Kraljevini Jugoslaviji i uvedeno je obavezno osmogodišnje školovanje.²³

Jevrejska ženska deca, do sredine XIX veka, nisu u većem broju pohađala srpske škole, jer su se jevrejske porodice starale, pre svega, o obrazovanju muške dece. Dečaci su odlazili u srpske škole, ali su istovremeno pohađali i jevrejsku školu. Prilikom upisivanja muškog deteta u školu, priređivana je svetkovina u roditeljskom domu.²⁴

U prvoj polovini XIX veka, jevrejske škole otvorene u Beogradu bile su verske škole u kojima se, gotovo isključivo, izučavala jevrejska književnost na španskom, kao nastavnom jeziku. Te škole su pohađala isključivo muška deca. Devojčice nisu pohađale školu, ali su neke izražavale želju da se opismene. One su učile u porodičnom krugu od nekog učenog člana te porodice. Šezdesetih godina XIX veka, Sefardi su u Beogradu osnovali mušku osnovnu školu sa sedam razreda. Tek u poslednjem razredu učio se srpski jezik.²⁵ Kako bi jevrejskoj deci bilo omogućeno da pohađaju srpske osnovne škole, otvoren je u srpskoj osnovnoj školi u dunavskom kraju pripralni razred za jevrejsku decu sa Dorćola. Cilj ovog razreda bio je da jevrejska deca ovladaju srpskim jezikom kako bi mogla nesmetano da

²¹Владимир Грујић, Основношколско образовање и васпитање у Србији до стицања државне независности, Српска академија наука и уметности, Београд, 1994, стр. 92.

²²Двадесет шест деценија прве школе у Србији, Београд 1978, стр. 56.

²³Isto, str. 98.

²⁴Vesna Rakić, „Jevrejske škole u Beogradu do 1941”, *Zbornik 6, Jevrejski istorijski muzej*, Beograd, 1992, str. 335.

²⁵Dušan Sindik, „O jevrejskim školama u Beogradu u XIX veku”, *Jevrejski almanah 1961–62, Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Beograd, 1962, str. 98–99; Vesna Rakić, „Jevrejske škole u Beogradu do 1941”, *Zbornik 6, Jevrejski istorijski muzej*, Beograd, 1992, str. 327, 330.

prate nastavu kada pođu u prvi razred. Takav priprema razred za mušku decu vodio je učitelj Moša Pinto, a za žensku učiteljica Estira Ruso.²⁶

Jedan od osnovnih problema obrazovanja jevrejske dece bilo je nepoznavanje srpskog jezika. Zato se Jevrejska opština u Beogradu obratila Upravi varoši sa molbom da im ministar prosvete i crkvenih dela dozvoli osnivanje jevrejske osnovne škole na Jaliji u kojoj bi srpski učitelji predavali sve predmete na srpskom jeziku, osim verskih predmeta. Pošto je Uprava varoši prosledila Ministarstvu molbu, ministar je odobrio otvaranje jedne muške i jedne ženske jevrejske osnovne škole.²⁷ Osamdesetih godina XIX veka, gotovo sva jevrejska deca govorila su srpski jezik i učila iz srpskih knjiga.²⁸ Jevrejska deca su u poslednjoj deceniji XIX veka, u velikoj većini, pohađala srpske državne škole, ali su uporedo išla i u jevrejske škole na časove veronauke i hebrejskog jezika. Takve jevrejske škole postojale su u Beogradu, Šapcu, Pirotu i drugim mestima.²⁹ U Beogradu, najveći broj jevrejske dece pohađao je osnovnu školu dunavskog kraja i osnovnu školu kod Saborne crkve, koja je kasnije dobila ime „Kralj Petar“. Na osnovu popisa učenika i učenica koji su završili četvrti razred u mešovitoj osnovnoj školi kod Saborne crkve u periodu od školske 1919/1920. do 1940/1941, može se zaključiti da je broj muške i ženke dece bio približno jednak. Ista je situacija i sa odnosom broja jevrejskih učenika i učenica.³⁰

Šk. god.	Ukupan broj učenika	Ukupan broj učenica	Učenici jevrejskog porekla	Učenice jevrejskog porekla
1919/1920.	29	65	10	7
1920/1921.	53	45	12	9
1921/1922.	62	63	8	9
1922/1923.	56	52	2	6
1923/1924.	46	62	1	7
1924/1925.	55	49	11	7
1925/1926.	70	101	5	15

²⁶Božidar Kovačević, „O Jevrejima u Srbiji (od XVIII do početka XX veka)“, *Jevrejski almanah 1959–60*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1960, str. 112.

²⁷V. Rakić, n.d., str. 334.

²⁸Jelena Demajo, n.d., str. 40.

²⁹Krinka Vidaković, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Svjetlost, Sarajevo, 1986, str. 36–38.

³⁰Двадесет шест деценија прве школе у Србији, Београд 1978, стр. 118–133.

1926/1927.	31	37	3	2
1927/1928.	33	30	7	4
1928/1929.	44	17	10	1
1929/1930.	69	52	6	7
1930/1931.	66	76	8	10
1931/1932.	70	9	/	11
1932/1933.	92	75	11	10
1933/1934.	80	62	9	4
1934/1935.	54	55	3	4
1935/1936.	105	75	9	10
1936/1937.	67	80	3	8
1937/1938.	78	71	11	10
1938/1939.	67	65	12	9
1939/1940.	78	57	8	2
1940/1941.	66	60	6	5

Broj jevrejskih učenika i učenica u ovoj osnovnoj školi bio je verovatno veći, međutim mi smo uključili u analizu samo one učenike za koje, na osnovu Matičnih knjiga jevrejske opštine u Beogradu, možemo sa sigurnošću tvrditi da su jevrejskog porekla.

Školske 1938/1939. na celokupnoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije bilo je 3.206 osnovaca jevrejskog porekla (1.663 učenika i 1.543 učenice), a na teritoriji Uprave grada Beograda (Beograd sa Zemunom i Pančevom) 503 osnovca jevrejskog porekla (257 učenika i 246 učenica).³¹

Jevrejska ženska osnovna škola

Organizovanje ženske jevrejske osnovne škole vezano je za donošenje Naredbe za osnovne serbske ženske škole od 25. jula 1860. Po ovoj Naredbi u školu su se mogla upisivati ženska deca sa navršениh šest godina i mogla su je pohađati najviše do navršениh trinaest godina. Na osnovu ove Naredbe, otvorena je 1864. jevrejska ženska osnovna škola

³¹Izveštaj Glavnog odbora veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, Savez veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1939, str. 84.

na Jaliji.³² Uspostavljeni su razredi po uzrastu dece. Predmeti su bili isti kao i u srpskim osnovnim školama, samo su veronauku predavali jevrejski veroučitelji. Prva učiteljica u jevrejskoj ženskoj školi bila je Pijada Kapetanović. Za potrebe školskog prostora, iznajmljena je jedna kuća na Jaliji. Pošto je škola ušla u sistem državnih škola, država je plaćala stan za učiteljicu, školsku opremu i ogrev, a Jevrejska opština davala je, iz svog Školskog fonda, plate učiteljicama i učiteljima. Jevrejska ženska osnovna škola je omogućavala mladim Jevrejka, ne samo da steknu osnovno obrazovanje, već i da nakon toga nastave školovanje u srednjim državnim školama. Značajna posledica otvaranje ove škole je i što su jevrejske devojčice u svoje domove počele da uvode srpski jezik. Broj polaznica ove škole je u početku bio mali, ali vremenom se sve više povećavao.³³

Veliki doprinos unapređenju jevrejske ženske škole dale su njene učiteljice. Prva učiteljica, Pijada Kapetanović, došla je u Beograd iz Golupca, gde je takođe radila kao učiteljica. U jevrejskoj ženskoj školi predavala je 15 godina, pa je otišla u penziju. Nasledila ju je njena učenica, Regina Jeliševa. Regina Jeliševa je 1878. prvo postavljena za privremenu učiteljicu u sva četiri razreda na osnovu molbe Skupa Crkveno-školske Jevrejske opštine. Sledeće godine je primljena kao stalna učiteljica. U to vreme broj učenica se udvostručio, a kada je 1882. uvedena obavezna nastava, broj dece na Jaliji se toliko uvećao da je radilo četiri učiteljice. Tih godina se veći broj ženske dece upisivao u Višu žensku školu, tada jedinu ustanovu u Srbiji za više obrazovanje ženske dece. Pored Pijade Kapetanović i Regine Jeliševe, kao učiteljice jevrejske ženske osnovne škole 80-ih i 90-ih godina XIX veka, istakle su se još i Zlata Baruh, Sidonija Hercog, Regina Benedikt, Jelena Alkalaj i Estira Kalmić-Ruso. Sve one završile su Višu žensku školu.³⁴ Regina Jeliševa bila je prva Jevrejka koja je posle osnovne škole nastavila školovanje u Višoj ženskoj školi. Kao učiteljica imala je veliki uticaj na školovanje ženske dece. Uticala je na roditelje da školuju žensku decu, a siromašne učenice materijalno je pomagala kako ne bi napustile školu.³⁵

Najduže je kao učiteljica radila Estira Kalmić-Ruso (1873–1942). Rođena je u Beogradu, ali pošto se porodica preselila u Požarevac, tamo je završila osnovnu školu i dva razreda gimnazije. Zatim je pohađala nemačku školu u Vršcu. Nakon povratka porodice u Beograd, upisala se u

³²Jovanka Veselinović, n.d., str. 487.

³³Vesna Rakić, n.d., str. 334–335.

³⁴Isto, str. 335.

³⁵Jelena Demajo, n.d., str. 39–40.

Višu žensku školu, gde je završila šest razreda i 1891. položila ispit za učiteljicu. Iste godine je postavljena za učiteljicu jevrejske ženske osnovne škole na Jaliji. U ovoj školi je radila pune 32 godine i zatim otišla u penziju. Pored toga, niz godina predavala je veronauku u Višoj ženskoj školi u Beogradu. U vreme Prvog svetskog rata, boravila je u Solunu, gde se bavila humanitarnim radom. Nakon završetka rata, vratila se u Beograd. Bila je zaslužna za osnivanje Jugoslovenskog učiteljskog udruženja i Fonda siromašnih đaka Dunavske škole. Pored toga, bila je članica raznih srpskih i jevrejskih društava. Ordenom Svetog Save V stepena odlikovana je 1921.³⁶ Život je završila u logoru na Sajmištu 1942.³⁷

Estira Kalmić-Ruso (JIM)

Jevrejska ženska osnovna škola na Jaliji nije bila čisto jevrejska škola, ali su jevrejske devojčice činile veliku većinu. Težište je bilo na očuvanju maternjeg jezika, ali i na savladavanju srpskog jezika. U Beogradu 1880, bilo je osam ženskih osnovnih škola u kojima je upisano 1.006 učenica. U školi na Jaliji bilo je upisano 84 učenice, a njih 75 su završile razrede. Kao i većina školskih zgrada i školska zgrada na Jaliji, bila je u prilično lošem stanju. Učionice su bile male, pretrpane, bila je vlaga i vladali su nezdaravi uslovi.³⁸ To pokazuje opštu nebrigu države za obrazovanje.

³⁶Споменица госпође Естире Ш. Русо, На дан прославе 32 године просветног, националног и хуманог рада, Београд, 1924, стр. 3–6.

³⁷David Tajtacak, *Beogradsko-srpski Jevreji i njihova zanimanja do II svetskog rata* (u rukopisu), str. 96.

³⁸Vesna Rakić, n.d., str. 336.

Srednjoškolsko obrazovanje

Jevrejska ženska deca nisu, u većem broju, 60-ih i 70-ih godina nastavljala školovanje u srpskim državnim školama. Bogatije porodice slale su svoju decu u privatnu školu, koja je bila pod nadzorom Ministarstva prosvete. U toj školi, školovanje je trajalo jednu do dve godine, a u školi su se učili srpski jezik, istorija, geografija, muzika, strani jezici, ženski ručni rad.³⁹ Situacija po jevrejsku zajednicu, a samim tim i po jevrejske žene, dosta se promenila nakon Berlinskog kongresa (1878), kada Jevreji dobijaju puna građanska prava i počinju aktivnije da učestvuju u javnom i društvenom životu.⁴⁰ Od tada veći broj jevrejske ženske dece odlazi u više ženske škole. Naravno, taj broj je 80-ih godina XIX veka još uvek mali u odnosu na broj jevrejske ženske dece u osnovnim školama. U više ženske škole uglavnom su odlazile siromašnije devojke da bi se kasnije mogle zaposliti u državnoj službi. Bogatije su odlazile u strane zavode, odakle bi se vraćale, uglavnom posle dve godine, sa znanjem nekog stranog jezika, nešto muzike i književnosti. Najveći broj išao je, ipak, na učenje ručnih radova da bi što pre došao do zarade.⁴¹

Više ženske škole bile su značajne i zbog toga što su ženskoj deci omogućavale šire obrazovanje od onoga koje su dobijale u osnovnim školama. Viša ženska škola u Beogradu osnovana je 1863. i prvo je radila kao trogodišnja, pa četvorogodišnja, a od 1898. kao šestogodišnja škola. U početku je, pre svega, imala za cilj da pripremi žensku mladež za obavljanje poslova učiteljice. Od 1912, više ženske škole pretvorene su u gimnazije. Više ženske škole osnovane su u Kragujevcu (1891) i Šapcu (1905).⁴²

Gotovo sve učenice Više ženske škole u Beogradu bile su srpske nacionalnosti, a među malim brojem drugih, najbrojnije su bile Jevrejke.⁴³ Godišnji izveštaji Više ženske škole u Beogradu za period od 1901. do 1906. (sem za školsku 1902/1903. godinu) daju podatke o broju učenica te škole i njihovoj narodnosti.⁴⁴

³⁹Isto, str. 335.

⁴⁰Jovanka Veselinović, n.d., str. 488.

⁴¹Jelena Demajo, n.d., str. 39.

⁴²Maja Nikolova, n.d., str. 76-77.

⁴³Latinka Perović, „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 150.

⁴⁴Годишњи извештаји о Вишој женској школи и женској учитељској школи у Београду за школску 1901/1902; 1902/1903; 1903/1904; 1904/1905; 1905/1906, Београд, 1902–1906.

Šk. god.	Srpkinje	Jevrejke	Nemice	Čehinje	Ostale
1901/1902.	451 (94,75%)	15 (3,15%)	7 (1,47%)	1 (0,21%)	2 (0,42%)
1903/1904.	592 (95,34%)	21 (3,38%)	4 (0,64%)	4 (0,64%)	/
1904/1905.	686 (95,28%)	26 (3,61%)	4 (0,55%)	3 (0,42%)	1 (0,14)
1905/1906.	736 (94,84%)	25 (3,22%)	9 (1,16%)	4 (0,52%)	2 (0,26%)

U Pirotu je, na početku XX veka, postojala Privatna ženska gimnazija koju su, pored pripadnica srpske nacionalnosti, pohađale i učenice jevrejskog porekla. Školske 1907/1908. ukupno je bilo 22 učenice, od kojih jedna jevrejskog porekla, a sledeće školske godine školu su pohađale 31 učenica, od kojih su tri bile Jevrejke. Jedna Jevrejka pohađala je ovu školu školske 1910/1911, od ukupno 40 učenica, a školske 1911/1912. od 53 učenice tri su bile jevrejskog porekla.⁴⁵

Učenice i učenici jevrejskog porekla su se potpuno uklopili u srednjoškolski obrazovni sistem Kraljevine SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije. Jevrejska veroispovedna opština Kraljevine Jugoslavije dala je opširan izveštaj o učenicama i učenicima jevrejskog porekla u Kraljevini Jugoslaviji za školsku 1938/1939. Na celokupnoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije bilo je ukupno 3.474 učenika jevrejskog porekla (1.958 učenika i 1.516 učenica). Ovom prilikom ćemo prikazati brojno stanje učenika i učenica na teritoriji Uprave grada Beograda.⁴⁶

Škole	Učenice jevrejskog porekla	Učenici jevrejskog porekla	Ukupno
Gimnazije niže	167	188	355
Gimnazije više	35	60	95
Trgovačke akademije	4	1	5
Srednje tehničke škole	9	27	36
UKUPNO	215	276	491

Na osnovu ovih podataka se može zaključiti da su se jevrejski učenici i učenice najviše opredeljivali za gimnazije. Sledeće školske godine,

⁴⁵Извештаји Приватне женске гимназије у Пироту за школску 1907/1908; 1908/1909; 1910/1911; 1911/1912, Пирот 1908–1912.

⁴⁶Izveštaj Glavnog odbora veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, Savez veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1939, str. 84.

ukupan broj učenika i učenica svih srednjih škola u Beogradu bio je 366. Od dvadeset srednjih škola u prestonici, jevrejski đaci bili su prisutni u svim školama, sem u IV i VII realnoj muškoj gimnaziji. Ukupan broj jevrejskih učenica u Beogradu bio je 160, a najveći broj njih pohađao je IV žensku gimnaziju (92 učenice). Osam učenica pohađalo je srednju stručnu školu, a ostalih 60 učenica pohađalo je ostale ženske gimnazije.⁴⁷ U *Vesniku jevrejske sefardske veroispovedne opštine* izašao je i prikaz postignutih rezultata jevrejskih učenika i učenica u svim srednjim školama na teritoriji Uprave grada Beograda.

Uspeh	Učenice jevrejskog porekla	Učenici jevrejskog porekla	Ukupno
Odličnih	19	20	39
Vrlo dobrih	44	47	91
Dobrih	88	110	198
Nije završilo razred	9	29	38

Od ukupnog broja učenica jevrejskog porekla više od polovine (55%) postiglo je dobar uspeh, a 5,63% ponavljalo je razred. Prosečna ocena svih učenica koje su završile razred bila je 3,54.

U Nišu, kao središtu Moravske banovine, tridesetih godina XX veka, najveći broj jevrejskih učenica pohađao je Žensku realnu gimnaziju. Školske 1939/1940, od 482 učenice koje su završile razrede, njih devet je bilo jevrejskog porekla.⁴⁸ Pored gimnazije, jedan broj učenica jevrejskog porekla opredeljavao se za Državnu trgovačku akademiju. Školske 1935/1936, Državnu trgovačku akademiju u Nišu pohađala je jedna Jevrejka od 68 učenica, a školske 1939/1940. od 125 učenica dve su bile jevrejskog porekla.⁴⁹

U Beogradu je postojala i jedna vrsta srednje škole za jevrejsku omladinu. U ovoj školi se učila jevrejska istorija i hebrejski jezik, a pohađali su je mnogi gimnazijalci i srednjoškolci jevrejskog porekla. Školu

⁴⁷Весник јеврејске сефардске вероисповедне општине, број 22, Београд, 1.10.1940, стр. 11.

⁴⁸Извештаји Женске реалне гимназије у Нишу за школску 1930/1931; 1931/1932; 1932/1933; 1933/1934; 1934/1935; 1935/1936; 1936/1937; 1937/1938; 1938/1939; 1939/1940, Ниш, 1931–1940.

⁴⁹Извештаји Државне трговачке академије у Нишу за школску 1935/1936; 1939/1940, Ниш, 1936–1940.

je materijalno pomagala Jevrejska opština. U periodu od 1929. do 1940. broj učenika i učenica ove škole kretao se između 350 i 450. Najveći broj učenica dolazio je iz IV ženske gimnazije. U oktobru 1940. na snagu su stupile antijevrejske mere. Među njima je bila i "numerus clausus", odnosno Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola, po kojoj se u navedene škole može upisivati samo ograničen broj jevrejskih učenika. Pogodena ovim merama, jevrejska zajednica u Beogradu je odlučila da postojeću jevrejsku školu pretvori u gimnaziju.⁵¹ Na čelo gimnazije postavljen je tadašnji direktor Trgovačke akademije Ivan Kon, a za nastavnike su angažovani najbolji stručnjaci, redovni profesori srednjih škola. Po ugledu na državne škole su otvoreni I, II i III razred. Jevrejsku gimnaziju pohađalo je 70 učenika, polovinu su činili učenici I razreda, a drugu polovinu učenici II i III razreda. Zajedno sa direktorom, bilo je devet nastavnika od kojh su tri bila Jevreji, a šest Srbi. Materijalne izdatke za održavanje škole podmirivale su obe jevrejske opštine, proporcionalno. Roditelji su plaćali školarinu prema svom imovinskom stanju. Nastava se prvo održavala u prostorijama aškenaskog hrama, a posle u učionicama Jevrejske škole. Gimnazija je, posle nepunih godinu dana rada, zatvorena.⁵²

ŽENSKA RADENIČKA ŠKOLA JEVREJSKOG ŽENSKOG DRUŠTVA

Ideje za otvaranje Ženske radeničke škole, kasnije Ženske zanatske škole u Beogradu, javile su se pod okriljem Jevrejskog ženskog društva. Društvo je početkom XX veka tražilo osnivanje ove škole, međutim zbog Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, osnivanje je odloženo. Po oslobođenju, Jevrejsko žensko društvo je obnovljeno i 30. aprila 1919. Na vanredno održanoj sednici skupštine Društvo je, u prvoj tački svog programa, iznelo potrebu osnivanja Ženske radeničke škole. U rad na osnivanju ove škole uključio se i vrhovni rabin Kraljevine SHS, Isak Alkalaj. Posredstvom rabina, škola je od američke misije dobila deset šivaćih mašina i materijal za šivenje. Pomoć u novcu je dobijena od Ministarstva trgovine i industrije i Jevrejske opštine.

⁵⁰Solomon Kalderon, „Jevrejska gimnazija u Beogradu“, *Jevrejski almanah 1954*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1954, str. 150.

⁵¹Vesna Rakić, n.d., str. 352–353.

⁵²Solomon Kalderon, n.d., str. 151–152.

Zanatska škola Jevrejskog ženskog društva (JIM)

Na predlog Regine Albale, osnovan je Fond radeničke škole. Tako je škola počela sa radom 1. oktobra 1919. Nalazila se u Solunskoj ulici broj 22, u zgradi koju je opština besplatno ustupila. Najveći broj učenica činile su Jevrejke, ali je škola bila otvorena za sve veroispovesti. Školu je finansiralo Jevrejsko žensko društvo, plaćalo je nastavnice koje su predavale praktični deo nastave (vez, krojenje i šivenje), dok su opšteobrazovne predmete (srpski jezik, istoriju i veronauku) predavale članice Jevrejskog ženskog društva. Ubrzo, škola se našla pod nadzorom Ministarstva prosvete koje je počelo da postavlja kvalifikovano osoblje za praktičnu i predmetnu nastavu. Tako je 1920. postavilo nastavnicu Desanku Maloparac da predaje teoriju rada i praktični rad. Ostale nastavnice bile su članice Jevrejskog ženskog društva: srpski jezik predavala je Jelena de Majo, veronauku Ruža Levi, račun Hermina Melamed.⁵³

Škola se pridržavala Zakona o Zanatskim školama i pripadala je Ministarstvu trgovine i industrije. Da bi se dalo podstreka učenicama, Uprava škole im je davala izvestan procenat od prodaje izrađenih radova.

⁵³Jevrejski istorijski muzej (dalje JIM), fond Jevrejske društvene organizacije. Ženska društva, humanitarna društva, K-10, F. 1-7; Vesna Rakić, n.d., str. 349-350.

Mislilo se i na očuvanje jevrejske tradicije i nacionalnog osećanja pa su u školi na praznike Hanuka i Purim održavane školske svečanosti. Na ovim svečanostima je vrhovni rabin, Isak Alkalaj, držao prigodne govore.⁵⁴

Učenice Niže zanatske škole Jevrejskog ženskog društva (JIM)

Prvi ispit u ovoj školi je održan 29. juna 1920. Polaganju ispita su prisustvovali ,od strane Jevrejskog ženskog društva, nastavnica Jelena Vitorović, a od strane Crkveno-školske jevrejske opštine, Rafajlo Finci i Solomon de Majo. Te godine, škola je imala jedan razred. Sledećih godina, broj razreda se povećavao. U septembru 1920, škola je imala dva razreda (I razred je upisalo 14, a II 2 učenice), a sledeće godine je dobila i treći. Te 1921, I razred je upisalo 18 učenica, II 14, a III 8 učenica. Tada su postavljene i dve stručne nastavnice od strane Ministarstva prosvete. Pored srpskog jezika, u školi su predavani račun, veronauka, istorija i zemljopis. Jevrejsko žensko društvo je plaćalo honorarane nastavnike: Mari Levi,

⁵⁴Споменица Јеврејског женског друштва, На дан педесетогодишњице од оснивања (1874–924), Београд, 1924, стр. 31.

koja je predavala pevanje, Vojku de Majo, koja je predavala gimnastiku i Šabetaja Ćaina, koji je predavao veronauku. Opšteobrazovne predmete (srpski jezik, račun, istoriju, zemljopis) predavala je nastavnica koju je postavljalo i plaćalo Ministarstvo prosvete. Nijedna učenica nije plaćala školarinu.⁵⁵

Od 1922, za školu se koristi naziv Zanatska ženska škola. Školske 1922/1923, škola je imala tri razreda i jednu produžnu godinu. Prvi razred upisalo je 15, II 12, III 7, a I razred produžne godine 4 učenice. Tokom školske godine upisalo se još učenica, pa je završni ispit položilo ukupno 43 učenice. Ispit su položile 22 učenice iz I razreda, 9 iz II, 7 iz III i 5 iz I razreda produžne godine. Sve učenice su pokazale odličan uspeh. Na kraju ispita izloženi su njihovi radovi i prikazan je kulturno-umetnički program koji su pripremile učenice.⁵⁶

Školske 1923/1924, škola je dobila i drugi produžni razred. U I razred je upisano 12, u II 17, u III 10, u IV (I produžni) 6 i u V (II produžni) 6 učenica, odnosno, ukupno 51 učenica. Ispitni izveštaj za školsku 1924/1925. nije sačuvan. Školske 1925/1926. u I razred upisalo se 12, u II 6, III 4; IV 6, V 2 učenice. Završni ispit nisu polagale sve učenice, ispit je položilo za I razred 9, II 3, III 3, IV 6 i V 2 učenice. Učiteljica Niže zanatske škole u to vreme je bila Ljubica Popović, a u produžnoj Zanatskoj školi Anka Ivetić. Školske 1926/1927. u I razred se upisalo 10 učenica i sve su polagale ispit, u II 7 učenica, 6 je polagalo ispit, u III 3, ispit su polagale 2 učenice, u IV 2 i obe su polagale ispit i u V 5, a 4 su polagale ispit.⁵⁷

Za školsku 1927/1928. sačuvan je samo dnevnik nastavnice Branke Miletić i iz njega se vidi da je bilo 34 učenice: 10 učenica u I, 12 u II, 7 u III, 2 u IV i 3 u V razredu. U školi su tada bile tri redovne nastavnice: za praktični rad i teoriju rada Ljubica Popović, a iz opšteg obrazovanja Branika Miletić i Milica Ilić. Od 34 učenice, 17 učenica su bile jevrejske veroispovesti, 13 pravoslavne, a 4 rimokatoličke. Uvidom u sačuvani dnevnik možemo videti da su učenice Niže zanatske škole od predmeta imale: srpski jezik, račun, srpsku istoriju, zemljopis, pisanje i gimnastiku. Takođe, dobijale su ocene i iz vladanja. Učenice u produžnoj zanatskoj školi imale

⁵⁵Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), fond Ministarstvo trgovine i industrije (65), F. 1676, a.j. 2736; Vesna Rakić, n.d., str. 350–351.

⁵⁶AJ, fond Ministarstvo trgovine i industrije (65), F. 1676, a.j. 2736; Vesna Rakić, n.d., str. 351.

⁵⁷Isto.

su predavanja iz poznavanja čoveka i jestastvenice i iz domaćeg gazdinstva, a vladanje se nije ocenjivalo. Školu su napustile dve učenice.⁵⁸

Školske 1928/1929, nastavu su pohađale 33 učenice: I razred je pohađalo 9, II 11, III 6, IV 5 i V 2 učenice. Nastavnica za praktični rad i teoriju rada bila je Ljubica Popović, a za opšteobrazovne predmete Jelisaveta Bukvić. Učenice Niže zanatske škole od predmeta su imale: poznavanje nauke hrišćanske, srpski jezik, račun, srpsku istoriju, zemljopis, ženski rad, teoriju i vrednoću. Učenice produžne Zanatske škole imale su: poznavanje čoveka i jestastvenice, domaće gazdinstvo, ženski rad, teorija, vrednoća i poznavanje robe. Jedna učenica napustila je školu zbog bolesti.⁵⁹

Na osnovu sačuvanih dnevnika za školsku 1927/1928. i 1928/1929. i evidencije o prisutnosti učenica nastavi, može se videti da je priličan broj učenica neredovno pohađao nastavu i da su imale veliki broj izostanaka. Od 1929. Zanatska ženska škola Jevrejskog ženskog društva prelazi u II oblasnu nižu i produžnu Žensku zanatsku školu, jer Jevrejsko žensko društvo nije moglo dalje da izdržava školu.⁶⁰

Šk. god.	I razred	II razred	III razred	IV razred	V razred	Ukupno
1919/1920.	nema podataka	/	/	/	/	nema podataka
1920/1921.	14	2	/	/	/	16
1921/1922.	18	14	8	/	/	40
1922/1923.	15	12	7	4	/	38 (43) *
1923/1924.	12	17	10	6	6	51
1924/1925.	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka
1925/1926.	12	6	4	6	2	30
1926/1927.	10	7	3	2	5	27
1927/1928.	10	12	7	2	3	34
1928/1929.	9	11	6	5	2	33
UKUPNO	100	81	45	25	18	269 (274)

⁵⁸JIM, fond Jevrejske škole, K-4, F. 1; V. Rakić, n.d., str. 352.

⁵⁹JIM, fond Jevrejske škole, K-4, F. 1.

⁶⁰Vesna Rakić, n.d., str. 352.

Na osnovu raspoloživih podataka možemo zaključiti da je interesovanje za ovu školu bilo najveće školske 1923/1924, uz jedno ograđivanje, jer nemamo podatke za sledeću školsku godinu. Od školske 1925/1926. broj upisanih učenica znatno je manji, tako se školske 1921/1922. u I razred upisalo 18 učenica, a 1928/1929. samo 9 učenica. I pored toga što škola nije dugo opstala i što se tokom svog trajanja suočila sa mnogobrojnim problemima, njen najveći značaj bio je u tome što je omogućila siromašnim devojkama da steknu praktična znanja koja bi im mogla pomoći u daljem životu što je i bila ideja Jevrejskog ženskog društva kao osnivača škole.

Učenice Više zanatske škole Jevrejskog ženskog društva (JIM)

Jevrejska ženska društva

Inicijatorke za osnivanje jevrejskih ženskih društava uglavnom su bile žene iz bogatijih porodica koje su imale više obrazovanje od uobičajenog za njihovu sredinu. One su odmah nailazile na podršku velikog broja žena. Njihov rad bio je usmeren na pomaganje siromašnih udavača, porodilja, dece, bolesnika i dr. Prva jevrejska ženska društva nastala su u Beogradu, Novom Sadu, Zrenjaninu, Subotici.⁶¹

⁶¹Edita Vajs, „Učešće žena u jevrejskom javnom radu u Jugoslaviji“, *Jevrejski almanah 1957–58*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1958, str. 149.

Pre svega ćemo se osvrnuti na rad Jevrejskog ženskog društva u Beogradu, kao uopšte prvog ženskog društva u Srbiji.

Jevrejsko žensko društvo osnovano je 1874. Inicijatorke za osnivanje ovog društva bile su Ester Pinto, Toni Azriel i Sara Alkalaj. Ove žene su bile aktivni radnici u raznim sferama javnog života koje su odlučno utirale put ka emancipaciji žena i njihovom ravnopravnijem položaju u društvu. Osnovne delatnosti Društva bile su pružanje pomoći siromašnim porodiljama i bolesnicima, kao i siromašnim devojkama pred udaju. Porodiljama se davala pomoć prema potrebi, a siromašnim devojkama po 8 dukata za spremu. Prilozi su skupljeni određenim danima, a svaka jevrejska kuća davala je koliko je mogla. Nove članice Društvo je sticalo tako što su dve članice posetile, nakon udaje, nevestu i upisale je za novu članicu.⁶²

Prva predsednica Društva bila je Toni Azriel. Tu funkciju obavljala je do 1880. Toni Azriel je rođena u Beču, a u Beograd je došla nakon udaje za uglednog člana porodice Azriel. Bila je naročito poštovana u svojoj okolini zbog svog obrazovanja i vaspitanja. Predano je radila u Društvu, a kada se 1880. vratila u Beč stalno je pratila njegov rad. Ester Pinto radila je u Društvu dugi niz godina, sve dok je bolest u tome nije potpuno omela. Sara Alkalaj bila je neprekidno u Upravi Društva od 1874. do 1914. Umrula je 1917. Rad Jevrejskog ženskog društva, od samog početka, pomagala je Jevrejska opština. Vremenom uz sve veću podršku jevrejske zajednice, Društvo je sve više napredovalo. Osamdesetih godina XIX veka dolazi do opšteg kulturnog napretka, a samim tim promenio se i položaj jevrejske žene koja sve više izlazi iz svog okruženja. Predsednica Jevrejskog ženskog društva u to vreme postaje jedna od najenergičnijih žena toga vremena, Solči Buli. Tada Društvo razvija svoju akciju na široj osnovi, izlazeći iz okvira sitnih lokalnih potreba. Proširuju se ciljevi Društva i jedan od novih poduhvata bilo je oblačenje i obuvanje siromašne jevrejske ženske dece. Društvo se razvijalo u duhu vremena, došlo je do velikog progresa, a shvatanja su postajala sve naprednija. U to vreme u jevrejskoj sredini sve više se osećao uticaj srpske knjige, a broj jevrejske dece u srpskim školama sve više je rastao. Solči Buli je bila predsednica do 1890, kada je postala potpredsednica i tu funkciju je obavljala do svoje smrti 1897.⁶³

⁶²Споменица Јеврејског женског друштва, стр. 7–11; Jovanka Veselinović, n.d., str. 488–489.

⁶³Споменица Јеврејског женског друштва, стр. 9–13.

U vreme rata protiv Turske (1876–1878), Srpsko-bugarskog rata (1885), Prvog i Drugog balkanskog rata i Prvog svetskog rata, članice Društva su se posvetile negovanju bolesnika i prikupljanju pomoći za bolnice. Jedna članica Društva se naročito isticala u negovanju bolesnika. Bila je to Natalija Neti Munk.⁶⁴

Članice Jevrejskog ženskog društva u Beogradu (JIM)

Natalija Tajtacak-Munk, rođena je u Beogradu 1864, gde je i preminula 1924. Prvi put je radila kao bolničarka u ratu 1876. Za vreme Srpsko-bugarskog rata 1885, ponovo je bila dobrovoljna bolničarka. Nakon rata, nastavila je dobrotvorni rad u srpskom Crvenom krstu. Negujući bolesnike u Balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu, obolela je od tifusa. Posle Prvog svetskog rata, bila je članica upravnog odbora Saveza dobrovoljaca, Jevrejskog ženskog društva i drugih udruženja. Dobitnica je mnogih odlikovanja: Povelja i srebrna medalja kraljice Natalije, Medalja Crvenog krsta, Zlatna medalja za revnosnu službu, Karađorđeva zvezda, Orden Svetog Save (dva puta), spomenice svih ratova i dr.⁶⁵

U vreme Prvog svetskog rata, Jevrejsko žensko društvo pružalo je pomoć najugroženijim porodicama, onima koji su zbog bombardovanja

⁶⁴Jovanka Veselinović, n.d., str. 489.

⁶⁵Д. Шаренац, „Тайтацак-Мунк, Наталија“, Знаменити Јевреји Србије, Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2011, стр. 225.

morali napustiti svoja ognjišta ili su ostali bez hranitelja porodice. Tadašnja predsednica Društva, Neti Lainović, nakon napuštanja Beograda, u Nišu je vodila brigu o ranjenicima i izbeglicama. Poslednjih dana okupacije, članice Društva krišom su se sastajale i dogovarale o dočeku kralja i srpske vojske, posle oslobođenja. Članice Uprave dočekale su regenta Aleksandra Karađorđevića pri ulasku u Beograd. Tom prilikom predale su mu Solomonovo slovo, izrađeno u srebru sa natpisom: „Beogradske jevrejske žene svome oslobodiocu, 10. oktobra 1918. godine“.⁶⁶

Posle Prvog svetskog rata, pred Jevrejskim ženskim društvom otvorili su se novi putevi i novi ciljevi. Tragovi rata bili su svuda prisutni. Ostao je veliki broj udovica, siročadi i nezbrinutih porodica, tako da je Društvo sada moralo pripremiti ženu za novonastale uslove.⁶⁷ Osnovni ciljevi Društva, u ovom periodu, bili su osnivanje obdaništa i otvaranje Radeničke škole. Otvaranje ove škole bio je veoma važan zadatak, jer tako Jevrejsko žensko društvo prevazilazi okvire humanitarnog društva i postavlja sebi cilj da siromašnima i neukima omogući bolji život u kome će svojim radom moći da se otrgnu iz bede i obezbede sebi egzistenciju. Osim toga, Društvo pod predsednicom Jelenom de Majo, uzima učešće u svim važnijim nacionalnim i kulturnim događajima. Moralno i materijalno je pomagalo mnoga jevrejska društva, ustanove i organizacije, ali i uopšte ženska i dobrotvorna društva. Jevrejsko žensko društvo bilo je član Ženskog saveza i aktivno je učestvovalo u kongresima Saveza održanih u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Društvo je saradivalo sa Crvenim krstom, Beogradskim ženskim društvom, društvom „Kneginja Ljubica“, „Cvijeta Zuzorić“, Savezom dobrovoljaca i mnogim drugim. U međuratnom periodu, Jevrejsko žensko društvo ostvarilo je tri važna cilja: osnivanje odseka ferijalne kolonije, priređivanje poučnih javnih predavanja i osnivanje Saveza jevrejskih ženskih društava. Ferijalni odsek osnovan je 1923. Osnovni zadatak bio je slanje dece slabog zdravlja na oporavak.⁶⁸ Tako je 1926, osnovano oporavilište na Prčanju (Boka Kotorska) sa 80 ležaja.⁶⁹ Pored toga, u Beogradu je 1938. sagrađen dom za decu i savetovalište za majke. Dom je sagrađen na uglu ulica Maršala Pilsudskog (danas Tadeuša Košćuška) i Visokog Stevana, a projektovali su ga arhitekte Miša Manojlović i Isak Azriel. Zemljište za

⁶⁶Jovanka Veselinović, n.d., str. 490.

⁶⁷Isto.

⁶⁸Споменица Јеврејског женског друштва, стр. 20–25.

⁶⁹JIM, fond Jevrejske društvene organizacije. Ženska društva, humanitarna društva, K-10, F. 1-7.

dom dala je Jevrejska opština, a kamen temeljac postavljen je 7. septembra 1937. Unutar doma postojalo je obdanište, trpezarija za školsku decu, dispanzer za majku i dete i prihvatilište. Rat je prekinuo delatnosti Jevrejskog ženskog društva. Pošto je, u maju 1941, Jevrejima zabranjeno da se leče u gradskim bolnicama, zgrada Jevrejskog ženskog društva pretvorena je u bolnicu. Marta 1942. bolnica je ukinuta, a lekari i pacijenti su ubijeni. Danas se u bivšoj zgradi Jevrejskog ženskog društva nalazi Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.⁷⁰

Ogroman doprinos u organizaciji i radu Jevrejskog ženskog društva u međuratnom periodu dala je Jelena de Majo.

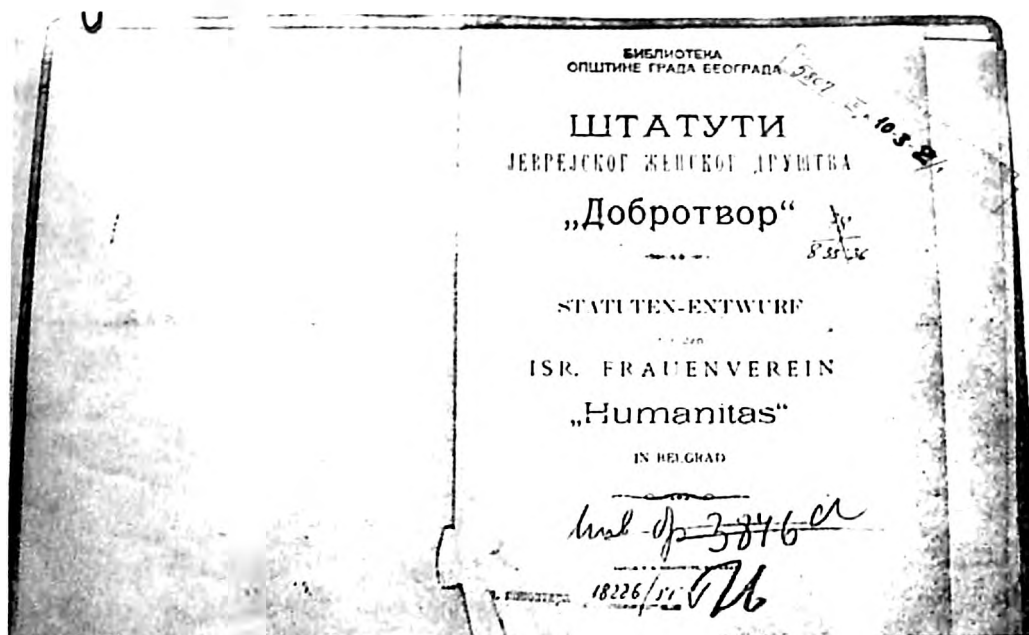
Jelena de Majo (JIM)

Jelena de Majo rođena je 1876. u porodici u kojoj se govorio isključivo španski jezik i u sredini gde se nije polagalo na obrazovanje žena. Bila je jedan od retkih koja je nakon osnovnog obrazovanja nastavila školovanje u Višoj ženskoj školi u Beogradu. Nakon što je završila Višu žensku školu, postavljena je za učiteljicu osnovne škole dunavskog kraja. Odmah je shvatila važnost obrazovanja ženske dece i zalagala se da se ženskoj deci omogući isto obrazovanje kao i muškoj. Pošto se udala, napustila je posao učiteljice, ali je postala vrlo aktivna članica Jevrejskog

⁷⁰Jovanka Veselinović, n.d., str. 494.

ženskog društva. Od kada je postala sekretarica Društva, 1905. počela je sa uvođenjem novina i sa aktivnijim radom u cilju poboljšanja načina života jevrejske žene. Još tada se zalagala za osnivanje Radničke škole, ali su je ratna dešavanja u tome omela. Međutim, odmah nakon završetka Prvog svetskog rata, prionula je na posao i Radnička škola osnovana je 1919. Sledeće godine, Jelena de Majo postaje predsednica Društva. Na pedesetogodišnjicu Društva 1924, osnovala je Savez jevrejskih ženskih društava. Za osnivanje Saveza dobila je Orden Svetog Save. Savez je kasnije postao član Međunarodne ženske jevrejske organizacije (WIZO). Osim toga, bila je član uprave Saveza ženskih društava i ženske zajednice. Ipak, njena najveća briga bila su deca, pa je uložila mnogo truda kako bi se osnovalo oporavilište u Prčnju i obdanište u Beogradu. Nakon pretvaranja zgrade Jevrejskog ženskog društva u bolnicu, Jelena de Majo neumorno je radila u bolnici. Iz te bolnice, odvedena je sa velikim brojem Jevrejki na put bez povratka.⁷¹

Pored Jevrejskog ženskog društva, veliki značaj imalo je i društvo „Dobrotvor“ iz Beograda.

Statuti jevrejskog ženskog društva „Dobrotvor“ (JIM)

⁷¹Isto, str. 490, 491, 492, 494; Sofija Almuli, „Jelena Demajo“, *Jevrejski almanah 1955–56*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1956, str. 149–153.

Aškenasko jevrejsko žensko društvo „Dobrotvor” osnovano je 1894. i osnovni cilj ovog društva bilo je pomaganje siromašnima.⁷² Predsednica društva bila je Jelena Hirš. Statuti Društva doneti su 1899. i u prvom članu istaknuti su ciljevi Društva: pomaganje siromašnim ženama i devojkama pred udaju, pomaganje siročadi (devojčice do 14, a dečake do 13 godina starosti) i osnivanje dobrotvornih zavoda za siromašnu decu i devojke. Članice ovog društva održavale su žive veze sa uopšte ženskim društvima. Članica Uprave Ruža Pops bila je ujedno i osnivačica srpskog dobrotvornog društva „Nasušni hleb”.⁷³

Ugledne jevrejske žene, poput Sofije Alkalaj i Estreje Levi, kao svoj osnovni zadatak istakle su brigu o starim osobama, pa su u Beogradu 1920. osnovale Dom staraca i starica Mojsijeve vere. Ovaj dom zatvoren je 1941.⁷⁴

Jevrejska ženska društva saradivala su sa ostalim ženskim društvima u zemlji, ali i sa međunarodnim jevrejskim ženskim organizacijama. Pored toga, jevrejska omladina, i muška i ženska, bila je okupljena i u cionističkim organizacijama „Hašomer hacair” i „Ahdut hacofim”, kao i u jevrejskim studentskim organizacijama.⁷⁵

Univerzitetsko obrazovanje i učešće u javnom životu Srbije

Kao u celoj Evropi, tako su i u Srbiji devojke morale da pređu dug put dok nisu stekle pravo na visoko obrazovanje. Sedamdesetih godina XIX veka, učenicama Više ženske škole bilo je omogućeno da se upišu na Veliku školu, ali samo kao vanredne studentkinje. Krajem osamdesetih godina XIX veka, dozvoljeno je dvema studentkinjama da se upišu kao redovne studentkinje. Od tada su devojke postepeno počele da dobijaju status studenata Velike škole. Na prelazu iz XIX u XX vek, studentkinje su činile 10% svih beogradskih studenata.⁷⁶ Političke promene koje su se odigrale 1903. odrazile su se i na demokratizaciju školstva. Devojke su dobile pravo da ravnopravno sa muškarcima studiraju na svim fakulte-

⁷²Ignjat Šlang, n.d., str. 130.

⁷³JIM, fond Jevrejske društvene organizacije. Ženska društva, humanitarna društva, K-10, F. 1-7.

⁷⁴Isto.

⁷⁵Edita Vajs, n.d., str. 150.

⁷⁶Ljubinka Trgovčević, „O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine”, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 85.

tima. Međutim, devojke koje su završile Filozofski fakultet tek 1912. dobijaju pravo da polažu profesorski ispit, a tek im je posle Prvog svetskog rata dozvoljeno da predaju u svim razredima gimnazije.⁷⁷

Posle Prvog svetskog rata, Beograd je u novoj državi, postao središte za jevrejska pitanja i imao je vodeću ulogu u jevrejskom životu Jugoslavije. Beogradski Jevreji imali su aktivan opštinski život. Jevrejske žene, iako sve prisutnije u javnom životu Beograda i Srbije, nisu dobile uloge koje im pripadaju. Još uvek su preovladavala patrijarhalna shvatanja o podređenosti žene. Jevrejske žene nisu mogle biti birane u Upravne odbore svojih opština, a na izborima opštinskih odbornika, žene poreski obveznici dobile su pravo glasa 1933. u Aškenaskoj opštini, a u Sefardskoj tek tri godine kasnije. Ipak, povećan je broj školovanih žena, a veći broj intelektualki uključen je u javni život.⁷⁸

U tom periodu, sve veći broj jevrejskih žena nastavlja školovanje na fakultetima i stiže fakultetske diplome. Na Beogradskom univerzitetu studirale su na Medicinskom, Pravnom, Filozofskom, Filološkom i Poljoprivrednom fakultetu.

Neke od njih su bile aktivne i u studentskim organizacijama. Studentkinja Filozofskog fakulteta, Dora Frajdenfeld, rukovođila je kulturnim sektorom u Domu studenata i bila je članica Odbora za zaštitu prava studenata, a Rikica Romano, studentkinja Poljoprivrednog fakulteta, bila je članica uprave Udruženja studentkinja Beogradskog univerziteta.⁷⁹

Veliki značaj za razvoj obrazovanja žena imalo je osnivanje Udruženja univerzitetski obrazovanih žena 1927. Ovo Udruženje nije direktno vezano za obrazovanje jevrejskih žena, ali je na čelu, kao predsednica bila jedna Jevrejka, Paulina Lebl-Albala.

Paulina Lebl-Albala (1891–1967), javna radnica, publicistkinja, književna kritičarka. Osnovnu školu i prva dva razreda gimnazije završila je u Nišu. U Beograd se sa porodicom preselila 1902. Obrazovanje je nastavila u Višoj ženskoj školi (1902–1904) i Prvoj ženskoj gimnaziji (1905–1909). Prvo se upisala na arhitekturu, ali je posle samo par dana postala studentkinja Filološkog fakulteta u Beogradu. Diplomirala

⁷⁷Mirjana Obradović, „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 253–254.

⁷⁸Jovanka Veselinović, n.d., str. 492.

⁷⁹Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980, str. 25–26.

Paulina Lebl-Albala (JIM)

je srpsku i francusku književnost 1913. Posle diplomiranja, predavala je u Drugoj ženskoj gimnaziji u Beogradu, odakle je otišla u penziju. Sa Katarinom Bogdanović objavila je udžbenik za više razrede gimnazije, *Teorija književnosti i analiza književnih sastava* (1923). To je ujedno bio i prvi udžbenik u Srbiji koji su napisale žene. Prevodila je poznata književna dela sa francuskog, engleskog i nemačkog jezika. Pisala je eseje, priče, članke posvećene ženskom pitanju, putopise. Bila je članica Proforskog udruženja i jedna od osnivačica Udruženja univerzitetski obrazovanih žena. Na osnivačkoj skupštini Udruženja 1927, podnela je referat pod nazivom „Razvoj univerzitetskog obrazovanja naših žena”, koji je za 1928. objavljen u *Letopisu matice srpske*, a 1930. objavljen je kao monografija. Bila je urednica lista *Glasnik jugoslovenskog ženskog saveza*. Učestvovala je na kongresu Internacionalnog ženskog saveza u Dubrovniku. U SAD je otišla 1940, kod supruga,

Davidu Albale, koji je bio u diplomatskoj misiji. Po završetku rata, vratila se u Jugoslaviju, ali je već 1948. otišla u Izrael. Kasnije se trajno naselila u SAD, gde je i umrla. Odlikovana je Krstom milosrđa 1913.⁸⁰

Glavni cilj Udruženja univerzitetski obrazovanih žena bio je da okupi univerzitetski obrazovane žene i da stvori bliske veze među njima kako u zemlji tako i u inostranstvu. Zatim da podstakne žene na stručno usavršavanje, da ih moralno i materijalno pomaže i da širi ideju o opštoj prosvetljenosti žena.⁸¹

Jedna grupa univerzitetski obrazovanih jevrejskih žena, pored Pauline Lebl-Albale, dala je veliki doprinos u borbi za ostvarivanje ženskih prava. To su, pored ostalih bile, Olga Alkalaj i Frida Filipović. One su se istakle i kao aktivistkinje u Komunističkoj partiji Jugoslavije (KPJ).

⁸⁰JIM, fond Jevrejske društvene organizacije. Ženska društva, humanitarna društva, K-10, F. 1-7; Jovanka Veselinović, n.d., str. 493; Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo*, Beograd, 2005, str. 5-6; J. Петаковић, „Албала Лебл, Паулина”, Знаменити Јевреји Србије, Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2011, стр. 8-9.

⁸¹Mirjana Obradović, n.d., str. 255-256.

Olga Alkalaj (JIM)

Olga Alkalaj (1907–1942), pravница, aktivistkinja Ženskog pokreta i aktivna članica KPJ. Osnovnu školu i Drugu žensku gimnaziju završila je u Beogradu. Još kao gimnazijalka, primljena je u SKOJ. Posle završene mature, upisala se na Pravni fakultet u Beogradu. Kao studentkinja, 1923. postala je članica KPJ. Posle završenih studija i pripravničkog staža u državnoj službi, položila je advokatski ispit i otvorila advokatsku kancelariju. Branila je više članova KPJ pred Državnim sudom za zaštitu države, koji je ustanovljen 1929. Inicirala je osnivanje Omladinske sekcije Ženskog pokreta 1935. Članice ove sekcije bile su srednjoškolke, studentkinje i radnice.

Radila je u uredništvu lista *Žena danas*, koji je pokrenut 1936. Na Konferenciji žena održanoj 23. novembra 1939. u Beogradu, u organizaciji lista *Žena danas*, održala je govor u kome je tražila podjednaka prava za žene u donošenju državnih odluka. Bila je jedna od organizatorki demonstracija žena u Beogradu 1940, pod nazivom „Vratite naše muševce sa vojne vežbe”. Kao aktivistkinja KPJ, bila je članica Komisije za rad sa ženama pri Pokrajinskom komitetu Komunističke partije Srbije. Zalagala se za emancipaciju žena, buđenje svesti o njihovim pravima i načinima borbe za ostvarivanje prava žena. Uhapšena je 1941, a ubijena otrovnim gasom u dušegupki. Posle rata jedna ulica u Beogradu dobila je ime po Olgi Alkalaj.⁸²

Frida Filipović, rođena Grajf (1913–2002), književnica, scenaristkinja, bavila se i prevodjenjem. Osnovnu školu i žensku gimnaziju završila je u Sarajevu. Završila je studije romanistike u Beogradu. Od 1934, svoje priče je počela da objavljuje u *Politici*. Prvu zbirku pripovedaka „Priče o ženi” objavila je 1937. u izdanju Gece Kona. Uoči II svetskog rata, bila je aktivna u ženskom pokretu i saradivala je sa časopisom *Žena danas*. Bila je učesnik NOP od 1942, a od 1944. i član Odbora AFŽ za Beograd. Posle rata je nastavila da se bavi pisanjem i prevodjenjem. Napisala je više scenarija za igrane i dokumentarne filmove.⁸³

⁸²T. Spasojević, „Alkalaj, Olga”, *Znameniti Jevreji Srbije, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd, 2011, str. 15.*

⁸³M. Radovanović, „Filipović, Frida, рођ. Грајф”, *Znameniti Jevreji Srbije, Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd, 2011, str. 236-237.*

Mnogobrojne studentkinje i diplomirane jevrejske žene bile su izuzetno aktivne u KPJ, a dale su i veliki doprinos u NOP.

Revolucionarni komunistički pokret je zahvatio sve beogradske fakultete. U tom pokretu su se isticale studentkinje Jevrejke: Zlata Miller, Ružica Rip, Lota Ejds (Medicinski fakultet); Dora Frajdenfeld, Valerija Kario-Pap, Rašela (Šeka) Almuli (Filozofski fakultet); Olga Alkalaj, Beška Bembasa-Cvetić, Vojka Demajo (Pravni fakultet); Rikica Romano (Poljoprivredni fakultet). Srednjoškolke su, takođe, bile vrlo aktivne u komunističkom pokretu. Među njima su se naročito isticale: Luna Koen, Ina Danon i Belina Gracijani. Mnoge srednjoškolke i studentkinje Jevrejke bile su vrlo aktivne u Ženskom pokretu. Jedna od njih, Rašela (Šeka) Almuli, bila je delegatkinja Jugoslavije na Kongresu internacionalne alijanse za žensko pravo glasa i građanski rad žena i omladine održanog u Kopenhagenu.⁸⁴

Jevrejske žene su u većem broju studirale Medicinski fakultet u Beogradu. Mnoge su se istakle u NOP, a mnoge su i stradale kao žrtve nacističkog terora. Među njima su bile: Ejds Lota (1913–1941), lekarka interne medicine; Levi-Mićić Rakela (1900–1944), hirurškinja; i Rip Roza (1914–1942), sekretarka Lekarskog sindikata Jugoslavije. Njeno ime je uklesano u spomen-ploči VMA u Beogradu.⁸⁵

Jevrejske devojke iz bogatijih porodica imale su mogućnosti da studiraju na stranim univerzitetima. U vreme Prvog svetskog rata, u Lozani je studirao 61 student iz Srbije (46 muškaraca i 15 žena). Od ukupnog broja muškaraca, njih 13 je bilo jevrejskog porekla, a od 15 žena, 3 su bile Jevrejke. Sve tri su došle iz Beograda. Dve su studirale Medicinski fakultet (Levi Bukica i Medina Safira), a jedna Filozofski fakultet (Alkalaj Lucija).⁸⁶ Ovom prilikom, reći ćemo nešto o ženi koja je studirala i doktorirala u inostranstvu.

Jolanda Hojman (1901–1978), hemičarka. Osnovnu i srednju školu završila je u Subotici. Diplomirala je na Matematičkom fakultetu u Berlinu 1924, na odseku za hemiju. Na Fakultetu prirodnih nauka u Getingenu 1926. odbranila je doktorsku disertaciju. Do 1933. radila je na Institutima u Getingenu i Haleu i na Univerzitetu u Getingenu. U Jugoslaviju se

⁸⁴Jaša Romano, n.d., str. 25–28.

⁸⁵JIM, fond Jevrejske društvene organizacije. Ženska društva, humanitarna društva, K-10, F. 1-7; Poznati srpski lekari, Beograd, 2005, str. 260, 438, 732.

⁸⁶Љубинка Трговчевић, Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку, Историјски институт, Београд, 2003, стр. 279–280.

vratila 1933. i do 1937. je radila kao asistentkinja na Hemijskom institutu Medicinskog fakulteta u Beogradu. U periodu od 1937. do 1941, radila je kao hemičarka u fabrici šećera u Novom Vrbasu. Na Hemijski institut se vratila 1941, ali je ubrzo, zbog naredbe nemačkih okupacionih vlasti o zabrani rada Jevreja u državnoj službi, morala da napusti posao. Preživela je koncentracione logore Dahau i Bergen-Belzen. Po oslobođenju, radila je prvo na Hemijskom institutu Medicinskog fakulteta u Beogradu, a potom je predavala na Farmaceutskom fakultetu u Beogradu.⁸⁷

U međuratnom periodu u Srbiji jevrejske žene su počele aktivnije da učestvuju u radu svoje zajednice, ali ih je sve više bilo i u kulturnom i umetničkom životu Srbije. Pred Drugi svetski rat, svoje karijere započele su novosadske glumice, Rahela Ferari i Slavica Kos, beogradska balerina, Riki Levi, i prva džez pevačica iz Beograda, Rozalija Adanja.⁸⁸

Rahela Ferari (1911-1994), glumica. Rođena je u Zemunu. Svoje školovanje je otpočela u Bačkoj Palanci, a nastavila u Novom Sadu. Malu maturu položila je u Građanskoj školi u Novom Sadu. Prvo je 1930. počela da statira, a potom i da glumi u Srpskom narodnom pozorištu. U Narodno pozorište Dunavske banovine prešla je 1936. Usavršavala se u budimpeštanskom Narodnom pozorištu. 1940. prelazi u Beograd u novoosnovano Umetničko pozorište u kome je nastupala do napada na Kraljevinu Jugoslaviju. Premijerna uloga u ovom pozorištu bila joj je Sultana u „Zloj ženi”. Uspela je da izbegne strašnu sudbinu svoje porodice u vreme rata i da, po završetku rata, vrlo uspešno nastavi svoju karijeru. Odigrala je više od dve stotine uloga u pozorištu, na radiju, filmu i na televiziji. Dobitnica je mnogih prestižnih nagrada.⁸⁹

Levi Riki (1907-1968), balerina i modistkinja. Počela je da igra u kulturnom društvu Benevolencija na priredbama i proslavama. Benevolencija ju je poslala u baletsku školu u Zagreb. Školovanje je nastavila u Beču, gde je provela tri godine. Nakon toga, dobila je angažman u Narodnom pozorištu u Beogradu. Odigrala je veliki broj karakternih uloga i solo minijatura, a kritika ju je izdvajala kao balerinu sa posebnim talentom. Narodno pozorište uputilo ju je 1932. na usavršavanje u Pariz. Kao balerina Narodnog pozorišta, gostovala je u Francuskoj, Austriji, Nemačkoj,

⁸⁷T. Spasojević, „Хојман Јоланда”, н.д., стр. 249-250.

⁸⁸Небојша Поповић, Јевреји у Србији 1918-1941, Институт за савремену историју, Београд, 1997, стр. 190.

⁸⁹А. Рафаиловић, „Ферари, Рахела (Фрајнд, Роза, Бела)”, Знаменити Јевреји Србије, Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2011, стр. 235-236.

Španiji, Grčkoj. Karijeru balerine okončala je 1935, pošto je na sceni („Labudovo jezero“) teško povredila nogu. Nakon napuštanja baleta, radila je kao modistkinja. Toj profesiji vratila se i nakon završetka Drugog svet-skog rata. Preselila se u Njujork 1957, gde je i umrla.⁹⁰

Antijevrejske mere u obrazovanju

Doba prosperiteta jevrejskih žena u Srbiji je kratko trajalo. U go-dinama kada su se žene jevrejskog porekla sve više odlučivale na školo-vanje u sredjim školama i na fakultetima, došlo je do uvođenja antijevrej-skih mera.

U Kraljevini SHS i kasnije Kraljevini Jugoslaviji, jevrejsko stanov-ništvo činilo je oko 0,46%, a na teritoriji Uprave grada Beograda, prema popisu iz 1931, činili su 3,1% od ukupnog broja stanovnika. Jevreji su, uglavnom, živeli u gradovima i dosta su polagali na obrazovanje. Pred iz-bijanje Drugog svetskog rata, među učenicima osnovnih škola bilo je dvo-struko manje Jevreja (0,23%) od njihovog učešća u stanovništvu Kraljevi-ne Jugoslavije, ali su činili 1,51% učenika srednjih tehničkih škola, 2,57% učenika gimnazija i 4% učenika trgovačkih akademija. Broj jevrejskih studenata višestruko je premašivao njihovo učešće u broju stanovnika. Od svih studenata na teritoriji cele države 1923, Jevreji su činili 3,88%, a 1929. 4,29%. Taj procenat je znatno opao 1939.⁹¹

Prvi znak da se nad Jevrejima u Srbiji primenjuju diskriminativne mere bio je kada su, krajem avgusta 1940, direktori nekih beogradskih srednjih i stručnih škola saopštili roditeljima učenika koji su trebali da se upišu u prvi razred da, shodno naređenju Ministarstva prosvete, ne mogu biti upisani. Naređenje je bilo saopšteno usmeno i nije obuhvatilo sve škole. Ali je to bio nagoveštaj onoga što će se dogoditi. Predstavnici Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije su odmah obavili više razgovora sa gotovo svim ministrima i istaknutim političarima, ali je 5. oktobra 1940. doneta Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učeni-ke univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učitelj-skih i drugih stručnih škola. Uredbu su potpisali Dragiša Cvetković, pred-sednik Ministarskog saveta i Vladko Maček, potpredsednik Ministarskog

⁹⁰A. Рафаиловић, „Леви, Рики (Леви, Рифка Јуда)“, н.д., стр. 138.

⁹¹Милан Кољанин, Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941, Институт за савремену историју, Београд, 2008, стр. 54, 55, 64, 65, 426.

saveta.⁹² Ministarski savet je odredio da se od školske 1940/1941. na univerzitetu, visoke škole i srednje škole može upisati jevrejskih učenika samo srazmerno njihovom učešću u celokupnom stanovništvu države. U članu 2 ove Uredbe, predviđen je izuzetak za jevrejske učenike čiji su roditelji bili zaslužni građani države.⁹³

Dve uredbe o ograničenjima prava Jevreja, Vesnik jevrejske sefardске veroispovedne општине, број 22, Београд, 1.10.1940.

Usled nemogućnosti da se školuje jevrejska omladina, Jevrejska opština u Beogradu je jevrejsku versku školu 1940. pretvorila u pravu

⁹²Zeni Lebl, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd, 2001, str. 276–278.

⁹³Isto, str. 423–424.

gimnaziju, o kojoj je već bilo reči u poglavlju o srednjoškolskom obrazovanju. Međutim, ova škola je radila nepunih godinu dana. Školske 1941/1942. nijedno jevrejsko dete nije upisano u škole.

U školskoj 1940/1941. na Beogradski univerzitet, po Izveštaju rektorata, bilo je upisano 185 studenata jevrejskog porekla na šest fakulteta: 15 na Pravnom, 46 na Filozofskom, 39 na Tehničkom, 64 na Medicinskom, 13 na Poljoprivrednom i 8 na Veterinarskom fakultetu. Nakon uspostavljanja nemačke okupacione vlasti, doneta je naredba 30. maja 1941. po kojoj je Jevrejima zabranjeno dalje studiranje, a svi profesori jevrejskog porekla su otpušteni.⁹⁴

Ove antisemitske mere bile su samo najava uništenja jevrejskog naroda na prostoru Srbije.

Izvori

Jevrejski istorijski muzej (JIM), Fond Jevrejske društvene organizacije. Ženska društva, humanitarna društva; Fond Jevrejske škole, K-4, F. 1; Matične knjige rođenih, venčanih i umrlih u Beogradu.

Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Ministarstva trgovine i industrije (65), F. 1676, a.j. 2736.

Objavljeni izvori

Годишњи извештаји о Вишој женској школи и женској учитељској школи у Београду за школску 1901/1902; 1902/1903; 1903/1904; 1904/1905; 1905/1906, Београд, 1902–1906.

Izveštaj Glavnog odbora veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, Savez veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1939.

Извештаји Државне трговачке академије у Нишу за школску 1935/1936; 1939/1940, Ниш, 1936–1940.

Извештаји Женске реалне гимназије у Нишу за школску 1930/1931; 1931/1932; 1932/1933; 1933/1934; 1934/1935; 1935/1936; 1936/1937; 1937/1938; 1938/1939; 1939/1940, Ниш, 1931–1940.

Извештаји Приватне женске гимназије у Пироту за школску 1907/1908; 1908/1909; 1910/1911; 1911/1912, Пирот, 1908–1912.

Весник јеврејске сефардске вероисповедне општине, број 22, Београд, 1.10.1940.

⁹⁴Zeni Lebl, n.d., str. 284.

Literatura

- Albala Lebl Paulina, *Tako je nekad bilo*, Beograd, 2005.
- Almuli Sofija, „Jelena Demajo“ *Jevrejski almanah 1955–1956*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1956, str. 149–153.
- Грујић Владимир, Основношколско образовање и васпитање у Србији до стицања државне независности, Српска академија наука и уметности, Београд, 1994.
- Demajo Jelena, „Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji“, *Jevrejski pregled*, 9–10, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1974, str. 34–41.
- Двадесет шест деценија прве школе у Србији, Београд, 1978.
- Kalderon Solomon, „Jevrejska gimnazija u Beogradu“, *Jevrejski almanah 1954*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1954, str. 150–152.
- Кољанин Милан, Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941, Институт за савремену историју, Београд, 2008.
- Kovačević Božidar, „O Jevrejima u Srbiji (od XVIII do početka XX veka)“, *Jevrejski almanah 1959–1960*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1960, str. 105–112.
- Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd, 2001.
- Mihailović Milica, Radovanović Vojislava, *Životni ciklus–običaji kod Jevreja*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1998.
- Nedomački Vidosava, *Judaizam*, (u rukopisu) Beograd, 1968.
- Nikolova Maja, „Školovanje ženske mladeži u Srbiji do 1914“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 73–82.
- Obradović Mirjana, „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 252–262.
- Perović Latinka, „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 141–161.
- Поповић Небојша, Јевреји у Србији 1918–1941, Институт за савремену историју, Београд, 1997.
- Познати српски лекари, Београд, 2005.

- Rakić Vesna, „Jevrejske škole u Beogradu do 1941“, *Zbornik 6, Jevrejski istorijski muzej*, Beograd, 1992, str. 326–358.
- Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980.
- Sindik Dušan, „O jevrejskim školama u Beogradu u XIX veku“, *Jevrejski almanah 1961–1962*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1962, str. 98–105.
- Споменица Јеврејског женског друштва, На дан педесетогодишњице од оснивања (1874–1924), Beograd, 1924.
- Споменица госпође Естире Ш. Русо, На дан прославе 32 године просветног, националног и хуманог рада, Beograd, 1924.
- Šlang Ignjat, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926.
- Tajtacak David, *Beogradsko-srpski Jevreji i njihova zanimanja do II svetskog rata* (u rukopisu).
- Трговчевић Љубинка, Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку, Историјски институт, Beograd, 2003.
- Trgovčević Ljubinka, „O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 83–100.
- Trnavac Nedeljko, „Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 55–72.
- Urbah Hinko, „Položaj jevrejske žene“, *Jevrejski almanah Saveza rabina SHS*, Vršac, 1927, str. 64–74.
- Vajs Edita, „Učešće žena u jevrejskom javnom radu u Jugoslaviji“, *Jevrejski almanah 1957–1958*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1958, str. 149–155.
- Veselinović Jovanka, „Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 485–495.
- Vidaković Krinka, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
- Знаменити Јевреји Србије, Савез јеврејских општина Србије, Beograd, 2011.
- Židovi na tlu Jugoslavije (katalog izložbe), Zagreb, 1988.

Tamara Spasojević

**EDUCATION AND CULTURAL EMANCIPATION
OF JEWISH WOMEN IN SERBIA FROM THE SECOND HALF
OF THE XIX CENTURY UNTIL 1941**

SUMMARY

The paper presents an overview of cultural development and education of Jewish women in Serbia from the second half of the XIX century until 1941. The purpose of the paper is to present the endeavor of Jewish women to emancipate despite the conflict with traditional values of the patriarchal environment in which they lived. The paper examines the elementary, secondary and university education of Jewish women, paying special attention to activities of the Organization of Jewish Women of Belgrade as the first women's organization in Serbia, which takes the credit for establishing of the Women's Occupational School and the general education of Jewish women. The paper presents short biographies of women who, through their personal example and efforts, set the course for emancipation of many Jewish women: Jelena de Majo, Estira Kalmić-Ruso, Paulina Lebl-Albala, Olga Alkalaj...

Živana Vojinović

NAJPOZNATIJI ŠABAČKI JEVREJI

Apstrakt: Na osnovu arhivske građe, literature i periodike u radu su predstavljene najpoznatiji šabački Jevreji, oni koji su se rodili, školovali, živeli i radili, ili su poreklom Šapčani. Prikupljeni podaci govore o devet jevrejskih porodica, čiji su članovi ostavili dubok trag u prošlosti i kulturi Šapca, ali i u srpskoj i svetskoj književnosti, muzici, slikarstvu, nauci, diplomatiji, novinarstvu.

Ključne reči: Šabac, domaći učitelj, kapelmajstor, zaboravljeni klasik, diplomata, prevodilac, pionir rentgenologije, pijanistkinja, abadžija, slikar, intelektualni megdandžija, pesnik, bard novinarstva.

Na listi najpoznatijih Šapčana, po rođenju, životu, radu ili poreklu, nalazi se i desetina Jevreja. To su: Dimitrije Tirol, Josif Šlezinger, Hajim S. Davičo, dr Avram, Ruža i Stanislav Vinaver, Jovan Mandil, Leon Koen, Oskar Davičo, dr Bukić Pijade, Jaša Almuli i David Albahari.

Jevremov bivši Jevrej Dimitrije Tirol

Zahvaljujući Jevremu Obrenoviću, bratu knjaza Miloša, pismenom i naprednom gospodaru Nahie šabačke, Dimitrije Tirol je prvi među poznatijim šabačkim Jevrejima. Sa suprugom Hristinom u Šabac je došao 1829. godine, po preporuci dr Jovana Steića. Angažovani su za kućne učitelje Jevremove dece, ali Knjazu to nije bilo pravo pa je oštro zamerio bratu što „drži u kući čoveka Jevreja”.¹ Tihomir Đorđević „taj prekor nije mogao naći”, ali izvinjenje koje je 25. avgusta 1829. Jevrem

¹Tihomir R. Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša*, str. 168.

iz Šapca poslao u Kragujevac svedoči o Miloševoj ljutnji. Gospodar Nahije šabačke bratu je ponizno poručio da mu je sve preneto s pogrešnim namerama, ali da u Šapcu zaista ima „bivši Jevrej a sada katolik“. Deo tog pisma, glasi:²

/.../Istina ima jedan čovek, bivši Jevrej, a sada katolik, koji je u više otmenih domova u Cesariji decu učio udarati u gitar i klavir... U ove instrumente uči udarati našu decu radi odmorka, i to u sobama da se zvuk ovih instrumenata na polje čuti ne može, niti su se ikad deca čaršijska na zvuk ovih sabirala, niti su ih momci razgonili. Može biti da sam u ovome pogrešio, no ako je visočajša volja Vaša, ja sam gotov i ženu i čoveka ovog od dece otpustiti...

Zahvaljujući Dimitriju Tirolu, Jevremova ćerka Ana, njene sestre i brat Miloš³, naučili su „udarati u gitar i klavir“ koji je njihov otac nabavio iz Austrije.

Ko je bio Dimitrije Tirol?

Rođen je 1790. u Čakovu. Prema „životopisaniju“ koje je 13. januara 1837. godine u pero diktirao svojoj učenici Ani Obrenović a ona sačuvala u svom *Dnevniku*, otac mu je bio iz Šatiste u Grčkoj. U grčkoj školi naučio je čitati, pisati i nešto malo govoriti, a kada se daskal Sekelari u postojbinu vratio savladao je čitanje, pisanje i Psaltir kod Sofronija Popovića. Svoje školovanje u nemačkoj školi, prekidano bolešću, ovako je objasnio:⁴

Posle toga pošlje me otac u Temišvar, da nemačku školu učim, no budući da me groznica, koju pre toga nikad poznao nisam, pri koncu drugog tečenja nemilice tresti započela, zato se opet vratim kući, i tako grozničav, koje u mestu rođenja, koje pak u obližnjem nemačkom selu Bristu Liebling kod doseljeni' luterana, gdi sam i' prvi put spoznao i razumeo da osim nji' još i više hristijanski' sekta sušestvuje, obučavao sam se u nemačkom jeziku dalje, no naravno bez dovoljnoga uspeha, budući da sam zbog moje bolesti školu neprestano prekidao. Ovde sam bio na prepitaniju kod luteranskoga propovednika, komu je prezime bilo Herman, i koji je vrlo dobar

²Isto

³Otac kralja Milana Obrenovića IV

⁴Radmila Gikić Petrović, *Dnevnik Anke Obrenović*, str. 38.

i dobrodetelan muž bio, i ljude u nauki Hristovoj prilježno i primerno obučavao. Kad me groznica malo popustila bila, a moj otac pošalje me opet u Temišvar na nauku, i to za tri godine dana svršim normalne nemačke škole i geometriju kod blaženoga učitelja Holcmana.

Studije u Bratislavi Dimitrije Tirol nije završio jer je 1815, nakon smrti oca Pante, morao da se vrati u Temišvar i preuzme porodičnu trgovinu. Dve godine kasnije, oženio se Hristinom – Tinom Nikifor, a ona je u Šapcu Jevremovu decu „učila evropskom ponašanju i stranim jezicima”.⁵

Dimitrije Tirol, u početku blizak Vuku a onda njegov ljuti protivnik, bio je pisac popularnih članaka, prevodilac, kartograf i vredan kulturni poslenik u Temišvaru, Šapcu i Beogradu. Pisao je knjige, saradivao u novinama i časopisima, izdavao almanahe, osnivao biblioteke i društva poklonika knjiga, a bio je član srpskih i ruskih učenih društava. Za sebe je govorio da je „srpski spisatelj i član Učenog društva u Odesi”.

Napisao je nekoliko knjiga: u Štampariji Jermenskog manastira u Beču Vukovom azbukom je 1827. naštao *Slavensku gramatiku*, a u Beogradu 1832. štampao prvi srpski školski udžbenik – *Političesko zemleopisanie za upotreblenie serbske mladeži*.⁶ Dok je živeo van Srbije, uređivao je *Banatski almanah* (Temišvar, 1827–1829) i *Novi zabavni kalendar* (Budim, 1830). U Beogradu je bio urednik književnog kalendara *Uraqnija* (1837–1838), u kojem je saradnik bila trinaestoletna Jevremova kći Ana Obrenović.⁷

U službi učitelja i vaspitača dece kneževog brata Tirol je ostao 12 godina, jer je od 1839. do 1841. u Odesi bio vaspitač i učitelj Jevremovog sina Miloša. Kao inspektor državne štamparije dočekaio je kraj prve Miloševe vladavine. Istraživački rad *Kazivanje starih Trebješana* napisao je u Odesi, na podsticaj Vuka Karadžića⁸ i 1842. godine objavio u Beogradu. Nije ostvario želju da „u sojuzu sa našim literatorima” izdaje književni list, ali je u Srbiji stvorio prvu „spisateljicu i prevodčicu” obnovljene Srbije Anu Obrenović jer je umeo da joj ulije ljubav prema knjizi i stranim jezicima.

⁵Tihomir R. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, str. 30.

⁶Živana Vojinović, *Princeza Anka*, str. 67.

⁷Živana Vojinović, *Princeza Anka*, str. 64.

⁸Ljubivoje Cerović, *Srbi u Ukrajini*.

Dimitrije Tirol je početkom 1833. godine uradio nacrt i pravila za Učeno Društvo Srbije. Međutim, „svetli i milostivi Knjaz (pro)sudi da mi ovde dovoljno onakvih osoba nemamo koje bi namerenije toga Društva sa svojim umnima proizvedenijama u dejstvo priveli”.⁹ Pridvornoj kancelariji Tirol je tada uputio dopunjeno objašnjenje, a 13. marta i obaveštenje da se „zavedenije fonda k ustanovljeniju Učenog Društva još za koje vreme odlaže“. Tek 1835. naštao je *Načertanije ustava Učenoga Srbskoga Društva*, a Društvo Srbske Slovesnosti¹⁰ stvoreno je 7. oktobra 1841. godine potpisima Efrema Obrenovića i glavnog sekretara Soveta dr Jovana Steića.

Kada je 1848. proglašeno Srbsko Vojvodstvo, Tirol je učestvovao u radu Majske skupštine koja je u Sremskim Karlovcima tu odluku donela.

Vernost Obrenovićima Jevremov „bivši Jevrej“ pokazao je i 1854. godine, kada je u godišnjaku *Temišvarski kalendar* objavio Anin prevod pripovetke „Ogledalo supružanske ljubavi i vernosti“.

A kada se krajem 1856. teško razboleo, iz državne kase dodeljeno mu je 10 forinti srebra mesečno. Pomoć je primao kratko, jer je 18/30. marta 1857. godine umro u Temišvaru.

Prvi kapelmajstor i njegovi potomci

Da bi svojoj deci obezbedio dobro muzičko obrazovanje, Jevrem Obrenović je 21. avgusta 1829. godine iz Novog Sada u Šabac doveo „pravog“ Jevrejina. Bio je to Josif Šlezinger, sin Menahema – kantora somborske jevrejske opštine.

Šlezinger je rođen u Somboru 1794. godine. Bio je sopran i kao dete je pratio oca pri službi i pevao verske pesme. Osnove sviranja na violini učio je kod kantora Eliezera Rozenberga u Novom Sadu pa nastavio kod nastavnika Maksimilijana Kristofa, a orgulje i crkvenu muziku kod organiste katoličke crkve. Slavnoj jevrejskoj muzičkoj kapeli „Rožaveldija“ u Bonjhadu pridružio se 1810. godine, a s kapelom „Kaslara“ do 1819. proputovao je austrijsku monarhiju.¹¹

U Novi Sad se vratio kao poznavalac više instrumenata i virtuoz na violini, a zvanje stalnog kapelnika varoške kapele primio je 1819. godine. Pokazao je tada i kompozitorsko umeće, ali mu „izgleda nije išlo dobro,

⁹Tihomir R. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, str. 42–43.

¹⁰Ustav Društva Srpske Slovesnosti 13. juna 1842. doneo je Mihail M. Obrenović.

¹¹Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, str. 74.

jer su ga posle dolaska u Srbiju tužakali za dugove iz 1828. i 1829. u stvarima i u novcu, koje su učinili on i njegov otac na spasenije i oderžanije njegove uboge tada familije”.¹²

Šlezinger je bio oženjen Sarom, ćerkom zemunskog nadrabina Jakova Fridenberga. Venčali su se 1820. u Novom Sadu.

U Srbiju je došao „da u muzici obučava decu Jevrema Obrenovića i uredi muzički život Šapca“. Tu je osnovao vojničku kapelu, „bandu“ za soldate i spremao vojničke kandidate koji su slati na „nauku muzikalnog iskustva”.¹³ U proleće 1831. godine, knez Miloš je od brata tražio da mu ustupi „kapelu“. Jevrem je poslušao.¹⁴ Već 1. juna, Šlezinger je postao prvi kapelmajstor, sa platom od 300 groša ili 360 talira na godinu, a njegova „Knjaževsko-serbska banda“ temelj građanskog muzičkog života u Srbiji.

Rabin Ignjat Šlang, međutim, ostavio je sasvim drugačije svedočanstvo o Šlezingerovom dolasku u Srbiju. Taj zapis, glasi:¹⁵

...1830. godine zamolio je Husein-paša, komandant beogradske tvrđave, komandanta tvrđave u Petrovaradinu, da mu pomogne pronaći veštog kapelnika za Carigrad. Baron od Segentala, koji je Šlezingera dobro poznao i bio prema njemu prijateljski raspoložen, poslao ga je u Beograd sa pismom u kome ga je najtoplije preporučio. Došavši u Beograd, predstavili su ga njegovi ondašnji poznanici Knezu Milošu, koji ga je odmah angažovao za kapelnika sa sedištem u Kragujevcu u sa godišnjom platom od 460 talira.

Šlezingerovi *bandisti*, osim dva-tri izvežbana muzikanta sa strane, bili su nepismeni ili polupismeni vojnici, sinovi zemljodelaca. Njima je bilo teško da se posle motike i rala prihvate kakvog instrumenta, pa su često bežali iz *bande*. Iz Kragujevca je, 28. oktobra 1833. godine, Sudu Nahije šabačke upućena poternica za bandistom Nikolom Tasićem iz Velikog Gradišta, omalenim sedamnaestogodišnjakom, pokrupnim, boginjavim i razrokim. On je četiri meseca bio u bekstvu a krio se na Ceru i u manasti-

¹²Tihomir R. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, str. 68–75.

¹³Tihomir R. Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša*, str. 170.

¹⁴Nebojša Jovanović u „Pregledu istorije beogradskih Jevreja do sticanja građanske ravnopravnosti“ (Zbornik 6 Jevrejskog istorijskog muzeja) tvrdi da je Jevrem, na kneževu molbu, u septembru 1830. u Kragujevac poslao Šlezingera i orkestar.

¹⁵Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, str. 75.

ru Tronoši. Sud Narodni srpski je tražio da ga, ako ga nađu, pod stražom pošalju, a taj dokument glasi:¹⁶

*Slavnij Sude
Nahie Šabačke!*

Kapelmajstor Knjažeske Bande G. Josif Šlezinger predstavio (j)e Sudu Narodnom, da mu (j)e Edan bantist pre 4. meseca utekao, i da (j)e čuo da se u Ceru gde tu u manastirima zadržava. Pre 3. meseca da (j)e bio u manastiru Tronoši.

On (j)e rođen u Velikom Gradištu, a ime mu Nikola Tasić, oko 17. godina star, omalen, pokrupan, boginjav i razrok. Govori Srpski, Nemački i Vlaški.

Preporučujemo Vam, da se postarate za njega razabrati najpre u manastiru Tronoši (j)eli tamo, i ako tamo ne bude, da Vam kažu, ako znadu, kuda (j)e otišo, i ako ga nađete da ga pod stražom u Sud Narodnij pošljete.

*U Kragujevcu
Sud Narodnij Srbskij
28. oktobra 833.*

Stanko Jurišić¹⁷ je u ime Suda šabačkog 23. novembra 1833. godine molio pocerske kapetane Đorđa Jakovljevića i Petka Adamovića da vide da li se u Tronoši „od pre tri meseca nalazi (j)edno momče imenom Nikola Tasić“, i ako je tamo da ga pod stražom isprate u Šabac a onda u Kragujevac.¹⁸

„Knjažesko-srbska banda“ bila je lična kneževa muzička grupa, a dužnosti su joj bile različite: nastupala je na dvorskim svečanostima i služila potrebama porodice Obrenović. Svirala je o narodnim praznicima, o slavi, Božiću, Bogojavljenju, Uskrsu, na dočecima i ispraćajima, rođendanima kneževića, svečanim ručkovima i balovima, vojnim paradama i pozorišnim predstavama. Priređivala je i koncerte i oglašavala jutro i zalazak sunca. Knez ju je pozajmljivao, kada je nekome hteo da izrazi naklonost. Svirala je i na ručku i balu koji je 27. januara 1838. u čast svog

¹⁶Međuopštinski istorijski arhiv Šabac (dalje MIAŠ), Šabački sud, 1423, N~o 2527/1833.

¹⁷Od 1811. bio sudija Magistrata u Šapcu a onda predsednik Suda okružja šabačkog i 1839. član Sovjeta.

¹⁸MIAŠ, N~o 1010/1833.

avanzovanja priredio engleski konzul.¹⁹ Putovala je sa Milošem u banje, a sa ostalim članovima porodice kad bi kome kumovali i išli na veselja. Muzikom je pozdravila i odlikovanje koje je srpskom knjazu 14. oktobra 1834. dao sultan, a 1835. godine „zaklinjanje na Ustav“. Banda je svirala i na prvim manevrima srpske vojske u Požarevcu 1837. a do 1839. pratila je teatarske predstave Jovkima Vujića.

U „svežnjevima“ starih pisama, koje je sestri i zetu pisala dvorska dama kneginje Julije Bosa Lešjanin, zalutao je račun kneževe „bande“ iz 1867. godine. Iz njega se vidi da je 41 bandist svirao na „pogrebu jedne beogradske dame iz viših krugova“ i da devetorica među njima, svi u rangu narednika, nisu bili Srbi. Njihova imena su: Jovan Kiseli, Josif Kalator, Emanuel Paulik, Josif Štiha, Josif Kraus, Anton Herman, Anton Leder, Franc Struka, Alfons Kambebern.²⁰

Šlezinger se trudio da njegovi muzičari izvode melodije narodnih igara i pesama i sam sastavljao marševe u srpskom duhu. Čuvao je lokalni karakter muzike i polako formirao u Srbiji muzičku kulturu. A da je to bilo neophodno, svedoči zapis da su kragujevački đaci 1839. godine u Bečkoj operi zapušili uši, da ne bi slušali „opersko neharmonično pevanje“. Tada su „tek videli i s tugom se sećali da nema preko našeg kapel-majstora Šlezingera, kad banda zasvira „Kokonice“, „Ivan-van“, ili kad Kara-Mustafa, ober-laurtar kneza Miloša, zasvira „Bolan mi leži Kara-Mustafa“ i mnoge druge arije, koje su nam bile lepše i umilnije nego opere talijanske”.²¹

Srbi su bili „obajani“ knjažeskom kapelom, a kapelmajstor i njegovi bandisti prvi aplauz u inostranstvu su dobili 18. februara/2. marta 1834. godine. Tada su njeno muziciranje čuli na svadbi kćeri Jevrema Obrenovića, bliznakinja Jelke i Simke, a „Zemunci su se mnogo čudili dokle je naša banda doterala u svom hudožestvu”.²²

Šlezinger je bio više praktičar nego muzički teoretičar, a njegove kompozicije „glazbeno-ortografski“ nisu bile korektne. Imao je „znatnu glazbenu praksu“ i „glazbeno izvežbano čuvstvo“ i sa takvom spremom otpočeo je rad u Srbiji. Franja Š. Kuhač, kapelnik i kompozitor iz Osjeka, u knjižici pod naslovom *Josip Šlezinger, prvi srpski kapelnik knjaževske garde*, zapisao je da je njegov kolega i prijatelj obučio oko hiljadu dobrih mu-

¹⁹Živana Vojinović, *Princeza Anka*, str. 47.

²⁰Milan Jovanović-Stojimirović, *Silujete starog Beograda*, str. 13–15.

²¹Tihomir R. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, str. 72.

²²Isto, str. 74.

zikanata, preradio 300 srpskih narodnih pesama i napisao 35 većih kompozicija. Zna se da je komponovao muziku i za pozorišne komade: „Šnajderski kalfa“ (Joakim Vujić, 1842), „San Kraljevića Marka“ i „Sraženiye na Kosovom polju“ (Jovan Sterija Popović), „Ajduk Veljko“, „Kraljević Marko i Arapin“ (1842), „Zidanje Ravanice“, „Ženidba cara Dušana“ (1840) i „Smrt srpskog kneza Mihajla“ (Atanasije Nikolić, 1869).²³

Kapelmajstor Šlezinger je od mladosti stvarao „muzikalnu biblioteku“, kako bi „sebe u hudožestvu muzikalnom svemoćno usaveršenstvovati postarao se“.²⁴ Bila je to prva muzička biblioteka u Srbiji, „snabdevena svima predmetima koji su, kako za teoretičeskoje nastavenije hudožestva ovog nužni, tako i za najbolja uveselenija od najiskusnijih hudožnika na svet izdani“. Vlasnik ju je 21. februara 1835. godine ponudio knjazu na otkup, uveravajući ga da će „svagda na polzu Srbske Države, a naročito učećih se bandista, služiti moći“.²⁵ A šta je sa bibliotekom bilo ni Tihomir R. Đorđević nije uspeo da sazna. Arhiv Srbije čuva više dokumenata koji svedoče da je vlast dugo odgonetala da li je Šlezinger note kupovao svojim ili državnim novcem.

Prvi srpski kapelmajstor dobio je 16. marta 1859. godine čin kapešana, a u penziju je otišao nakon 36 godina službe. Ime mu se nalazi i na listi „ovde živeći Evreja koji su Srbski podanici“,²⁶ sačinjenoj u novembru 1868. godine. Živeo je samo sa suprugom.

Josif Šlezinger je umro 1870. u Beogradu.²⁷ Na pogrebu je svirao odred vojske, a prisutni su bili predstavnici i vojnih i civilnih vlasti. Sahrnjen je po običaju Jevreja, ali je zbog razlike u verskim propisima Aškenaza i Sefarda na sahrani došlo do vike i gužve.²⁸ Po želji porodice i „verozakonku Evreja imao se iz sanduka izvaditi i u grob bez sanduka smestiti i za tim sanduk razlupati i za sve povrhu toga smestiti i onda zemlja nagrnuti“. Međutim, šnajderi Moric i Maks Gutman i momak Hajim Frajdenfeld nisu dali da se Šlezinger sahrani bez sanduka.²⁹

²³ Stana Đurić-Klajn, „Istorijski razvoj muzičke kulture u Srbiji“, *Pro musica*.

²⁴ Tihomir R. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, str. 75.

²⁵ Isto

²⁶ Arhiv Srbije (dalje AS), Ministarstvo prosvete F. VI r. 1507/1869, „Popisna lista od ovde živeći Evreja koji su Srbski podanici“.

²⁷ *Zbornik 6*, Jevrejski istorijski muzej, dr Andrija Radenić, „Jevreji u Srbiji – Genealoško stablo Josifa Šlezingera i njegovih potomaka“, str. 113.

²⁸ *Vesnik*, II, 1939, 4–5.

²⁹ Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“*, str. 180.

Šlezinger je bio miljenik kneza Miloša, ali je odbio njegov predlog da pređe u pravoslavlje. Sebe je smatrao Srbinom Mojsijeve vere i bilo mu je „žao što ima suviše malo prilike da istakne svoje Jevrejstvo”,³⁰ a svojoj deci je govorio:³¹

Vi ste u srpskim školama od mladih nogu učili srpski jezik, morate ga dakle smatrati svojim maternjim jezikom, pa da mi ne govorite drugim jezikom nego srpskim! A po što ja, vaš otac, nosim srpsko vojničko odelo, to želim da se i nosite po srpski.

Šlezingerov prijatelj i kolega Franjo Kuhač, zapisao je i sledeće: *I zaista njegova kći (posle Šauengelova odnosno Petrovićeva žena i Vukašinova majka) a kasnije unučad, nosili su se srpski te su se u društvu tako vladali kao da su rođeni Srbi, čak malo ko je znao da nisu srpskog porekla.*³²

Šlezingerova deca, a imao je dve kćeri i sinove Hermana i Adolfa, dake prve generacije Kragujevačkog liceja, potvrdila su vernost Srpstvu.

Herman Šlezinger ostao je veran Jevrejstvu, ali se smatrao Srbinom. U Pešti je studirao medicinu, a Arhiv Srbije čuva molbu za stipendiju koju je 20. marta 1842. godine uputio njegov otac. Praviteljstvo je odbilo „iz prizrenija štednje“, jer „za sada dovoljno čislo pitomaca na naukama u stranim Državama izdržava”.³³ Taj dokument je, kao glavni sekretar, potpisao nekadašnji Šapčanin dr Jovan Steić. Herman je na Peštanskom univerzitetu diplomirao 1848. godine. Beograđanima je svoje lekarske usluge preporučio oglasom, iz koga se vidi da je „obitavao“ u kući tamindžije Tome na Zereku i da je sirotinju lečio besplatno. Oglas glasi:³⁴

Herman Šlezinger povrativši se, po svršenim naukama kao diplomirani lekar u otečestvo svoje preporučue počitaemom občestvu usluge svoje kao lekar, obšterodac i u operativnoj hirurgiji: javlja takođe da svakom bez razlike za siromašna lica besplatno, pre podne od 11. do 12. a posle podne od 2.

³⁰Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, str. 76.

³¹dr Andrija Radenić, n. d. str. 18.

³²Isto

³³AS, Ministarstvo inostranih dela, V.F. r. 233/1842. (prepis Jevrejskog istorijskog muzeja)

³⁴Novine Čitališta Beogradskog, br. 36, 27. avgust 1848.

do 4. satij u obitaštu svom sa sovetima i uputstvovanijama lekarskim na uslugu stoi. Obitava na Zereku u poč. Tome tamindžije kući.

Sačuvan je i podatak da je dr Herman 5. januara 1849. Čitalištu beogradskom poklonio zbirku starog novca, u kojoj je bio i „dalmatinskij bakarnij novac”.³⁵ Za lekara u srpskoj vojsci postavljen je iste godine, a bio je drugi štab-hirurg u Vojnoj bolnici u Kragujevcu.³⁶

Objavio je knjigu *Način izbavljenja života čovečeskog iz primrlosti, nesvesti i naprasno velike opasnosti*, a novinski oglasi iz maja 1847. svedoče da je sam sakupljao prenumerante.

Umro je 1850. godine.³⁷

Adolf Šlezinger se pokrstio i postao Đorđe Š. Milanović. Pod tim imenom sakupio je i štampao *Srpske narodne igre*, a u rukopisu mu je ostala „Simfonija za gudački orkestar po motivima Zidanje Ravanice“. Muzikom se bavio amaterski, a radio je u Ministarstvu finansija.

Umro je mlad i bez potomstva, kao i njegov brat Herman.³⁸

U pravoslavlje je prešla i Šlezingerova ćerka Keća i postala Milica. Srpsko ime njenog muža, štab-hirurga **dr Josifa (Jozefa) Šauengela**, bilo je – Jovan Petrović. On je kao vojni lekar u Srbiju došao iz Vršca i 1841. postao drugi štab-hirurg u Ćupriji. Knez Aleksandar Karađorđević ga je 20. septembra 1843. „blagoizvoleo premilostivo“ naimenovati za lekara u Okružju gurgusovačkom.³⁹ Potom je prekomandovan u kragujevačku Vojnu bolnicu. „Odpust iz austrijskog podanstva“ dobio je 1852. godine, a na osnovu njega rešenje o prijemu u srpsko državljanstvo i građanska prava „prirodnog Srbina”.⁴⁰ Tada je promenio i veru, a kuma mu je bila kneginja Persida, kći Jevrema Nenadovića, supruga kneza Aleksandra, čiji je lekar bio.⁴¹ Sa ženom i dva sina dr Jovan je tada započeo život pod porodičnim karađorđevskim prezimenom, a sedam godina kasnije knez Miloš Obrenović dao mu je čin sanitetskog majora. I deca su mu bila uspešna.

³⁵Novine Čitališta Beogradskog, br. 1, 7. januar 1849.

³⁶dr Andrija Radenić, n. d. str. 19.

³⁷Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“*, str. 13.

³⁸Isto

³⁹Srbske novine, br. 91, 13. novembar 1843.

⁴⁰AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 1843, 1852.

⁴¹Milan Jovanović-Stojimirović, *Silnete starog Beograda*, str. 72–75.

Vukašin J. Petrović, stariji Šauengelov sin i Šlezingerov unuk, rođen 12. oktobra 1847. godine, stigao je do državnog vrha i bio istaknuti srpski političar. Završio je filozofski odsek Velike škole u Beogradu (1866) a onda, kao stipendista Srbije, u Beču slušao narodnu ekonomiju i filozofiju prava kod profesora Lorenca Štajna. U Berlinu je, potom, izučavao uporednu slavensku filologiju i krivično pravo i krivični postupak. Kada se vratio u zemlju, kratko je bio zapisničar u Skupštini, a onda je dobio stipendiju za dodatno školovanje u Hajdelbergu. Državni službenik je postao 1875. a „za vladarevog i vladinog poslanika u Narodnoj skupštini“ postavljen je 24. decembra 1879. Bio je član finansijskog odbora, stručnjak za ekonomska pitanja, sastavljač i izvestilac gotovo svih predloga iz oblasti finansija.⁴² U Državnom savetu bio je drugi sekretar, a ukazom od 12. novembra 1881. postavljen je za načelnika III klase Administrativnog odeljenja Ministarstva finansija.⁴³ Ministar finansija bio je tri puta: u vladu Milutina Garašanina ušao je 2. maja 1885. i ostao do 1887. godine,⁴⁴ potom je 1894. bio u vladi Nikolajevića i Hristića a 1898. u kabinetu dr Vladana Đorđevića. Politiku je napustio 1900. i osam godina živeo u poluizgnanstvu u Beču, jer je odbio podršku kralju Aleksandru Obrenoviću za ženidbu sa Dragom Mašin.

Jevrejstvo Vukašina J. Petrovića nije pominjano sve do 1880. godine, kada je iz Liberalne prešao u Naprednjačku stranku. Tada ga je u besu nazivao *Čifutinom* prvak liberala, Jovan Ristić, koji je ranije bio njegov zaštitnik i u njemu video „pravog Srbina po imenu, prezimenu, veri i vrlinama kojima se Srbi odlikuju, ili koje bar sebi pripisuju“.⁴⁵

Dr Vukašin Petrović odlikovan je Takovskim krstom IV i III stepena. Umro je 1. septembra 1925. godine.⁴⁶

I drugi Šlezingerov unuk, **dr Nikola J. Petrović**, bio je u državnoj službi. Filozofiju i pedagogiju učio je u Cirihi i Lajpcigu, a doktorirao je u Jeni. Bio je upravnik Narodnog pozorišta i kulturni radnik. Rodio se 1849. godine, a umro 1916.⁴⁷

Sa bratom Vukašinom doprineo je izučavanju istorije srpskog naroda: zajedno su sakupili i 1882. štampali *Građu za istoriju Kraljevine Sr-*

⁴²dr Andrija Radenić, n.d. str. 33.

⁴³*Srpske novine*, br. 254, 18. 11. 1881.

⁴⁴Živ. Živanović, *Politička istorija Srbije*, str. 275.

⁴⁵dr Andrija Radenić, n.d. str. 31–32.

⁴⁶*Znameniti Jevreji Srbije*, str. 180–181.

⁴⁷Isto, Genealoško stablo Josifa Šlezingerera i njegovih potomaka, str. 113.

bije. Sam je autorizovao brojne rasprave o problemima u školstvu, a neproučene su ostale⁴⁸: „Dečji jadi“, „Fizika“, „Poznavanje prirode“, „Škola i učitelj“, „Školske zadruge Bruer – tumačenje prirodnih pojava“, „Osnovne škole u Kneževini Srbiji“, „Nedeljne i povtorne novine“, „Dečija bolnica“.

Petar Petrović, treći sin Milice i dr Jovana, rođen je 1854. i kršten u pravoslavnoj crkvi u Beogradu. Bio je kraljevski dvorski „umetni šloser“. Prema zapisu Milana Jovanovića-Stojimirovića, živeo je u *Hilandarskoj ulici*, verovatno „na mestu nasleđenom od oca“. Umro je 1921. godine.

Kapelmajstor Šlezinger, jedno vreme Šapčanin, potomke ima samo od unuka Petra J. Petrovića.

Diplomata i zaboravljeni klasik

Hajim S. Davičo, danas gotovo zaboravljeni klasik srpske književnosti, rođen je 1854. godine u Šapcu. Njegov deda je prvi Davičo, poznati beogradski trgovac i menjač Hajim ben Hajim,⁴⁹ koga je knez Miloš iz milošte nazvao – David/č/e i koji je obavljao prve „diplomatske misije“ za Srbiju. Hajimov otac Šemuel-Samuilo (1832–1911) bio je četrnaest godina predsednik Crkveno-školske jevrejske sefardske opštine u Beogradu: od 1869. do 1880. i od 1884. do 1886. Stanovao je u neposrednoj blizini Stare sinagoge, a u „njegovoj avliji nalazio se podzemni tunel koji je vodio ispod brda Kalemegdana u gornji deo tvrđave-grad“.

Pedesetih godina 19. veka, kada je u Srbiji „jevrejsko pitanje bilo naročito aktuelno“, Samuilo Davičo živeo je u Šapcu, zapisala je Ženi Lebl.⁵⁰

⁴⁸dr Andrija Radenić, n.d. str. 25.

⁴⁹Prijatelj kneza Miloša i sin Davida ben Hajima živeo je jedno vreme u Beču sa stricem Jisraelom ben Hajimom, a kada je ispekao štamparski zanat vratio se u Beograd. U Knjažesko-Srpskoj Tipografiji, koja je „čifutska slova“ imala od 1834. a prvu jevrejsku knjigu „Tikun hacot“ objavila 1837. godine, organizovao je jevrejsko odeljenje. Njegovo ime je na petnaestak knjiga. Iz Srbije je otišao 1839. kada i knez Miloš, a vratio se zajedno sa njim. Sahranjen je na jevrejskom sefardskom groblju. Na njegovom spomeniku piše: „Ovde leži telo Hajima Daviča, pisca više jevrejskih dela, rodio se 1800. umro 1868. Ovaj spomenik podiže mu supruga Rejna, sinovi David, Samuilo, Rafailo, Isak i Mošo, ćerke Pa-skva M. Ozerovića, Rebeka D. S. Rusova, i unuka Rebeka Suzinova, rod. Ozerovića. Laka mu crna zemlja i večiti spomen među nama“.

⁵⁰Ženi Lebl, Do „konačnog rešenja“, str. 165.

Hajimov otac Samuilo ben David bio je pedesetih godina 19. veka na čelu šabačke jevrejske zajednice. Hajim se rodio u Šapcu, gde je na živom izvoru upio duboko poznavanje srpskog jezika, kojim je vladao kao retko ko od njegovih jevrejskih savremenika.

Ima i onih koji tvrde da se Hajim S. Davičo rodio u Beogradu i da se njegov otac sa porodicom, radi trgovačkih poslova, preselio u Šabac tek kad mu je sin stasao za školu. Tvrđnju da Jevrejima nije bilo dozvoljeno da u prvoj polovini 19. veka pohađaju srpske škole istoričari dokazuju upravo na primeru sina Samuela Daviča. Bogumil Hrabak nije među njima. On kaže da je „situacija u Šapcu gde je mali Haim počeo školovanje bila specifična i u znaku stalnog trvenja sa Izraelitima“, ali je kao dete imućnih i obrazovanih roditelja on dobio privatno – bolje – školovanje i „nije pohađao jevrejsku školu ni kada je prešao u Beograd“.⁵¹ Krinka Vidaković, pak, tvrdi da je Samuilo u Šapcu osnovao jevrejsku školu i da ju je pohađao njegov sin Hajim.⁵²

Najviše biografskih podataka o Hajimu S. Daviču ostavio je biograf „književnika sa Jaliye“ David A. Alkalaj. On je zapisao da je porodica Davičo pedesetih godina 19. veka živela u Šapcu, gde je Hajim pohađao srpsku osnovnu školu i nižu gimnaziju. Učenje je započeo privatno „kod nekog šabačkog popa Selakovića, koga je dobro upamtio ako ne po nastavi a ono po broju primljenih prutova“.⁵³ „Pohađanje srpske škole od strane jednog jevrejskog đaka bilo je u to doba jedan kuriozni izuzetak“, zabeležio je Alkalaj.

U ratovima 1876–1878. i Srpsko-bugarskom ratu, Samuilo Davičo se angažovao da Jevreji pomognu Crveni krst Srbije. Odlikovan je Takovskim krstom i medaljom Crvenog krsta, a uverljiv opis o tome kakav je bio ostavio je beogradski bankar i publicista Aron Alkalaj:⁵⁴

/.../ Bio je visoka rasta, prav i nepoguren uprkos poodmaklih godina, ovalne glave i mrke masti s belom šiljatom bradicom, izgledao je kao neki španski grand zalutao u jevrejskoj mali.

⁵¹Bogumil Hrabak, *Jevreji u Beogradu do sticanja ravnopravnosti* (1878), str. 433. Krinka Vidaković, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, str. 115.

⁵³D. A. Alkalaj, „Hajim S. Davičo – književnik sa Jaliye“, *Gideon* 4-5 /1925, str. 74–85; Ženi Lebl, *Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837–1905*, str. 29.

⁵⁴A. Alkalaj, „Hajim S. Davičo“, *Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine*, br. 21, 1939.

Bilo je za nas veliko zadovoljstvo slušati ga o velikim praznicima u sinagogi kada je gromovito duvao u šofar ili kada bi svojim umilnim glasom na španskom jeziku izvijao čuvenu molitvu: i rikontaremos.

Roditelji Hajima S. Daviča bili su cenjeni i važni članovi i srpske i jevrejske zajednice u Šapcu. Majku Ermozu, rodom iz Beča, Alkalaj je opisao kao jedinstveno lepu „kako po spoljašnjem liku tako i po duhu svome“.

Samuilo Davičo je prijateljevao sa šabačkim vladikom Gavrilom, pripovedačem dr Lazom K. Lazarevićem i pesnikom Miloradom Popovićem Šapčaninom, pa je njihovom preporukom upisao sina u srpsku školu u Šapcu. Hajim je zatim „udomljen u kući bogatog rođaka Avrama Ozera (Ozerovića) u Beogradu. Završio je više razrede gimnazije i pravni odsek Velike škole. Hteo je da bude advokat, ali Jevrejima u to vreme to nije bilo dopušteno, pa se ličnim zalaganjem predsednika srpske vlade i ministra Jovana Ristića zaposlio u Ministarstvu inostranih dela.⁵⁵

Hajim S. Davičo začetnik je moderne srpske pozorišne kritike, a Lazu Lazarevića i Milorada Šapčanina povezuje sa Stankovićem, Sremcem i Matavuljem. Ocu i majci posvetio je zbirku *Sa Jalije*, a napisao je i nekoliko priča koje su objavljene u periodici. Šest njegovih pripovedaka, pod naslovom *Priče sa Jalije*, kao priređivač, sabrao je Vasa Pavković. To su: „Slike iz jevrejskog života na Jaliji beogradskoj“, „Naumi“, „Luna“, „Perla“, „Buena“ i „Jedne večeri na Jaliji“. Knjiga otkriva delić Davičovog detinjstva i ubedljiv je etnografski zapis o običajima Jevreja, o praznicima Sedmica ili Ševuot i Roš Ašana. Svojevrsnim žalom obojio je pravljenje *maca* za praznik Pasha, kada je Jevrejska opština nabavila mašinu „čiji ih valjak istiskuje i izbacuje kao štampane plakate“. Prazničnu Jaliju Hajim S. Davičo, ovako je naslikao:⁵⁶

„Pasha“ pada po lunarnom kalendaru uvek 14 Nisana (koncem Marta ili početkom Aprila). To je starodrevna i čudnovata svetkovina, kojoj je cilj, da podseti Jevreje na begstvo iz Misira, kad su usplahireni i u hitnji poneli testo za hleb, pre no što je uskislo. Zato se ovaj praznik zove „pasha“, t. j. Praznik beskvasnih hlebova i njihovo obnarodovanje datira od

⁵⁵A. Alkalaj, „Hajim S. Davičo 1854–1916“, Vesnik Jevrejske sefardske opštine, br. 29, 1940.

⁵⁶Hajim S. Davičo, *Priče sa Jalije*, „Slike iz jevrejskog života na Jaliji beogradskoj“, (priređio Vasa Pavković), str. 21.

vremena Mojsijeva i glasi: „Četrnaestog dana prvoga meseca u več, vi ćete jesti beskvasni hleb, sve do 21 istoga meseca u več. Za vreme od sedam dana, ne sme biti kvasca u vašim kućama.“ Treba samo videti, kako poneke pobožne porodice tačno izvršavaju i preteruju misao jevrejskog zakonodavca. Petnaest dana pre „p Ashe“ vlada u njihovim kućama najveća užurbanost i neprekidan rad. Od rana jutro, do mrkla mraka, ne vidi se ništa drugo, do pranja i služenja. Kastrole, tepsije, lonci iznose se iz tavana, gde su izolirani preko čitave godine, da ne dođu u dodir sa kvasnim testom, i među se na žar ili se šalju na kalajisanje. Sudopere jadne, izgledaju za to vreme, kao atleti u nadčovečnim naporima. Na osam dana pre „p Ashe“ sobe su već izribane, kao nikad preko cele godine, i niko ne sme što u njima jesti. Zato izlaze u avliju ili u kujnu i tu ručavaju i večeravaju. Kvasac ne unosi se već nikako u kuću. Sad počinje najtačniji rad: pravljenje beskvasnih hlebova, „mace“. Na žalost, pre kratkog vremena⁵⁷ nabavila je ovd. Jevrejska opština od nekud neku mašinu čiji vlasnik istiskuje i ubacuje „mace“ kao štampane plakate. Bože moj! Kako je to nekad drukče bilo! Sad rade na mašinu tri odrpanca sa sokaka, a pre skupe se po dvadest zdravih, lepih devojaka u pet, šest kuća, koje imaju u svojim kujnama furune, pa od njihovog kikota, veselja i rada oživi čitava mahala. Kao da još gledam /.../ one dugačke astale na kojima devojke zasukanim rukavima valjaju testo i badahu u izvesnom ritmu „mace“. Ovaj posao vršahu one okretno i ražarenim obrazima veselo popevkujući španske romanse...

Najvažniju preporuku za književni napor Hajima S. Daviča dao je svestrani Šapčanin, istoričar i državnik Stojan Novaković. Međutim, „Slike iz jevrejskog života na Jaliji beogradskoj“ Jevreji su na nož dočekali i autoru poslali anonimno pismo, koje Arhiv Srbije čuva u zaostavštini dr Vladana Đorđevića. Pismo je na ladinu, a u prevodu sa „špansko-jevrejskog“, objavila Ženi Lebl. „To li smo dočekali od prvog jevrejskog ukaznog činovnika, da ruglu izvrgava umesto da kao lav brani naš zakon, kad ga stranac kritikuje“, napisao je anonimni autor. Pismo, u celini, glasi:⁵⁸

⁵⁷Prvi put objavljeno 1881. godine, u *Otadžbini*, knj. 28

⁵⁸Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja*, str. 418.

G. Hajimu Daviču,

Pročitali smo knjigu, koja je sad skoro izašla pod naslovom „Otadžbina“ i među radovima, koje su pisali drugi čestiti ljudi u kojima se priča istorija ili kakav nov pronalazak, pročitali smo i jedan tvoj rad. Ali pročitali smo na žalost s tugom i bolom. Što ni jedan stranac do danas pisao nije, učinio si ti. Zar se tako prezrenju izlažu sinovi jevrejski – zar si mogao imati toliko srca, da ih tako osramotiš pred očima čitalaca koji nisu do sad ništa slično o njima čuli. Bravo Bukuse, bravo! To li smo zar dočekali od prvog jevrejskog ukaznog činovnika? Od tebe se tražilo, da stupaš kao lav na braniku našeg zakona, kad ga koji stranac kritikuje, a ti mali „pič“ koji si tek juče promolio glavu kroz jaje, već si tako bezobrazan da se usuđuješ kazati, da su zapovedi, što nam naši pretci ostaviše smešni. Teško tebi i tvojoj duši!

/.../ Još ti pri završetku kažemo, da nećemo raskrstiti ruke, nego da ćemo te goniti svima mogućim sredstvima, kao i sredstvom štampe... Mi ćemo te i biti, neka vidi vlada, da onaj koji nije veran Bogu i svojoj veri, da nije ni vladi. Znaj dobro da si u zao čas ovo učinio i da će ti ovo doći glave. Tako, da, tako, pakosna ludo, obrazino svetska! Mnogi su uradili kao ti, ali su došli samima sebi glave, a zapovedi Božje ostadoše nepokolebljive. Tako će biti i s tobom, i ti ćeš doći sebi glave, a zapovedi našeg Boga ostaće opet u životu, stalne kao stena. Amin!

Zamereno je Hajimu S. Daviču što je te 1881. godine „prezrenju“ izložio Jevreje Jaliije i celog sveta, što ih sramoti i što nema „ni vere ni narodnosti i što mu ništa nije sveto“. Anonimne pismopisce naročito je naljutio noveletom „Naumi“, u kojoj je uporedio jevrejske i srpske devojke:⁵⁹

Nije nužno da vam kažem da je Naumi Jevrejka. Kad se jednom jevrejskim lepoticama budu nadenula srpska imena, ovo će ime postati umilnije i slađe: Leposava. Ali u zaman ćete sada raspitivati u mahali za našu junakinju. Nju nećete više tu naći. A bome, bolje vam je i okaniti se, da je tražite pod tim imenom, jer ono malo njenih imenakinja, kao da je priroda stvorila za podsmeħ lepom polu. To su vam prave rugobe...

⁵⁹Hajim S. Davičo, „Naumi – Jalijska noveleta“, *Otadžbina*, 14/1883, str. 321–323.

Jevrejskoj Naumi i srpskoj Leposavi, pridružio je Hajim S. Davičo priču o učiteljima koji korbačem ulivaju znanje. Kao mali nije osetio „bestijalnost okorelih duša jevrejskih učitelja“ na Dorćolu, ali jeste „prutove šabačkog popa Selakovića“⁶⁰ pa je u „Luni“ napisao:⁶¹

*Ah te škole! One bejahu prvi gorak zalogaj nevinoj dečici.
Okorele duše jevrejskih učitelja ne štedijahu prljave, male
ručice bezazlenih petogodišnjaka. Korbačem ulivaše im prvi
pojam o zbilji života...*

Hajim S. Davičo je u srpskim časopisima i novinama saradivao ne samo kao pripovedač, već i kao putopisac, nadahnuti pozorišni kritičar i prevodilac sa španskog, nemačkog i italijanskog.⁶² Objavljivao je u *Trgovinskom glasniku*, *Otadžbini*, *Videlu*, *Kolu*, *Istoku*, *Pobratimstvu*, *Delu*, *Bosanskoj vili* i *Novoj iskri*. Napisao je stotinak pozorišnih kritika i isticao se poznavanjem strane drame, naročito francuske, španske i nemačke. Izjednačavao je dela Jovana Ilića i Šilera, i „zbog nerealnih ocena“ javno polemisao sa Banom i Cveticem. Njegova zasluga je uvođenje španske drame na beogradsku pozorišnu scenu, a jedanaest „dragulja španske drame“ izvedeno je u Beogradu od 1881. do 1898. godine. Umeo je Hajim da izabere delo za prevođenje pa je sa bratom Benkom presadio „cveće Španije u zemlju Srbiju“.

Preveo je drame Hosea Ečegaraja (*Otadžbina* 1891), koji je 1910. dobio Nobelovu nagradu za književnost, i Servantesa (*Nova iskra* 1905). Za beogradsko Narodno pozorište preveo je: *Zlatan majdan* (1895) Tomasa Rodrihuesa Rubija, *Don Alvaro* (1898) Don Anđela Rivasa de Save-dra, *U krilu smrti* (1891), *More bez mramorja* (1893), *Marijana* (1893) i *U balčaku mača* (1897) Hosea Ečegaraja i *Teruelski ljubavnici* (1892) Don Engelia de Harcenbuša. Prevodio je „lako, tačno i živo, s boljim osećanjem za jezik, onim stilom upravo s kojim su pisane i njegove bolje kritike“.⁶³

Objedinjavajući sefardsku, srpsku i zapadnoevropsku tradiciju prikupljao je folklor Sefarda, ali je svoju zbirku poslovice ustupio peštanskom rabinu M. Kajzerlingu. On ih je 1889. objavio zajedno sa poslovicama balkanskih Sefarda, a potom preštam-pao u svojoj *Špansko-portugal-sko-jevrejskoj bibliografiji*.⁶⁴

⁶⁰D. A. Alkalaj, „Hajim S. Davičo, književnik sa Jalijske“, Gideon, 4-5/1925, str. 74-85.

⁶¹Hajim S. Davičo, „Jalijske zimmne noći, Luna“, *Otadžbina*, 20/1888, str. 349-350.

⁶²Radivoje Davidović, *Od Daviča do Čelebonovića*, str. 23.

⁶³Stojković, *Istorijski pregled srpske pozorišne kritike*, str. 43.

Hajim se, ipak, sasvim posvetio državnoj i diplomatskoj službi. Pisar IV klase je postao kneževim ukazom 11. aprila 1881.⁶⁴ Za pisara III klase Generalnog Konzulata Kraljevine Srbije u Budimpešti je postavljen 21. novembra 1882. godine, na predlog ministra Milana Piroćanca.⁶⁵ Potom je bio načelnik u Ministarstvu inostranih dela, a radio je i u Ministarstvu narodne privrede i u Ministarstvu finansija. Bio je i konzul Srbije u Trstu. Od 1901, živeo je u Minhenu i bio šef srpske Trgovinske agencije. Rečju, Hajim S. Davičo je bio prvi jevrejski diplomata Srbije i srbofil, sličan svome dedi, vojnom liferantu i poverljivom Jevrejину kneza Miloša.

Bio je i jedini Jevrejin član srpskih masonskih loža.⁶⁶ Tokom diplomatske službe, pripadao je loži „Svetlost Balkana“.

Nije imao dece. Umro je 7. marta 1916. godine u Ženevi, a sahranjen je na Jevrejskom groblju u Beogradu.

Kako je Oskar Davičo svoj Šabac stihom približio nebu

Porodica Davičo dala je i velikog književnika Oskara, sina Nisima I. Daviča.

Oskarov deda Isak je bio unuk prvog Daviča i sin Hajima ben Davida, a imao je petoro dece: Bukicu, Samuela, Josifa, Haima i Nisima. Knjiga poreskih obveznika iz 1934. godine svedoči da je među njima najbolje „stajao“ posrednik Samuilo I. Davičo. Nisim je tada bio posrednik a stanovao je u *Knez-Miletinij 23.* u Beogradu.

Borivoje Antić, šabački trgovac rođen 1878. godine, ostavio je sećanje na šabačku granu porodice Davičo. Njegove zapise je 1967. Šapčanin Borivoje Borko Avramović predao Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu. U njima piše da je Nisim Davičo bio vredan i pošten čovek i da je kao nakupac radio kod žitarskog trgovca Morena Talvija.⁶⁷

Davičovi su stara i čuvena porodica iz Zemuna. Oni su propali u vreme mađarske bune ili nešto kasnije. Priča se da su imali pune sanduke para, što je kasnije izgubilo vrednost. Kada se Kalmi oženio (Kalmi Almuli trgovac iz Šapca oženio

⁶⁴*Srpske novine*, br. 82, 16. april 1881.

⁶⁵*Srpske novine*, br. 259, 23. novembar 1882.

⁶⁶*Zbornik 6, Jevrejski istorijski muzej, „Dve stotine godina porodice Hajim-Davičo u Beogradu“*, Milica Mihailović, str. 268.

⁶⁷Isto, str. 270.

se sestrom Nisima Daviča (Bukicom⁶⁸)), Davičovi su dolazili u Šabac, a kasnije se Nisim sasvim preselio u Šabac. Nisim je imao brata Samuila koji je učio školu u Šapcu.

Nisim Davičo je radio kao senzal-nakupac kod svog šuraka Morena Talvija, žitarskog trgovca. Moreno Talvi stanovao je u Karađorđevoj ulici (Beogradska ranije) u današnjoj kući Save Pavlovića abadžije. Kancelarija Morena Talvija mogla je biti u kući Svetozara Pavlovića, jer su u tom dvorištu oduvek bili magacini.

Nisim je bio vredan i pošten čovek. Nije bio nalik na ostale Šapčane, koji su uveče zalazili u kafane, pili i lumpovali, a takav je bio i njegov zet Kalmi...

Nisimova žena je bila malog rasta, sitna. Almulijeva žena je bila neobično lepa, jedna od najlepših žena u Šapcu...

Antonićevo dragoceno svedočenje o porodici poznatog književnika ima dve netačnosti: Davičovi su beogradska porodica a ne zemunska, a Nisimova žena bila je Rašela Koen a ne Talvi,⁶⁹ kći Jakova KOENA i Estire RUSO.

Nisim i Rašela imali su tri sina, Oskara, Jašu i Mirka. Sva trojica bili su intelektualci, a Holokaust su preživeli Jaša⁷⁰ i Oskar.

Mirko Davičo, rođen je 1915. godine. Bio je pravnik, član SKOJ-a i marksistički orijentisane omladinske organizacije „Hašomer hacaira“, koja je zagovarala odlazak Jevreja u Palestinu. Prema svedočenju njegovog brata od tetke Jaše Almulija, bio je rečit i inteligentan.

Kada je počeo Drugi svetski rat sa porodicom se sklonio u Prčanj. Italijani su ih iz Kotorskog zaliva prebacili u logor kod albanske Kavaje a odatle u Feramonti, najjužniju tačku italijanske čizme. Odatle je u leto 1942. godine izručen ustašama. Bila je to, po svemu sudeći „tragična zamena identiteta“, jer njega u Zagrebu kao komunistu nisu znali već njegovog brata Oskara.⁷¹ Pretpostavlja se da ga je izdala Hrvatica, koja je „kao guvernantu u jednoj uglednoj beogradskoj jevrejskoj porodici zajedno sa

⁶⁸Prema ukazu o prelasku iz francuskog u srpsko podanstvo iz aprila 1900. godine, koji čuva Međuopštinski istorijski arhiv u Šapcu, pravo ime žene Kalmi Almulija je Rejna.

⁶⁹Zbornik 6, Jevrejski istorijski muzej, Genealoško stablo porodice Hajim-Davičo, str. 273.

⁷⁰Vidi poglavlje *Preživeli*

⁷¹Jaša Almuli: „Da su samo znali svu opasnost“, *Mi smo preživeli 2*, str. 365.

njima dopala logora“. Dogodilo se to 30. juna 1942. godine, a zapis o tome ostavio je Samuilo Alkalaj koji je tokom rata vodio Dnevnik:⁷²

30/6/42. Dve moje molbe za „confino libero“ odbijene. Skoro više od polovine kavajske grupe otišlo iz logora u razna mesta Italije. Jedan industrijalac, Jevrejin iz Milana, koji često dolazi u logor Feramonti i pomaže neka lica, savetuje da se logor ne napušta, jer je u njemu jevrejska sredina sa jevrejskim životom. Mirka Daviča tražio Gestapo. Vlasti ga smestile najpre u ambulantu a potom ga premestiše u bolnicu u Kozenci, ali ga karabinjeri izvukoše i odvedoše Nemcima.

Porodica Almuli preduzela je sve da spase 27-godišnjeg Mirka, ali uzalud. Nije pomoglo ništa, ni intervencija „Delasema“ u Rimu, ni jevrejski italijanski advokati, ni veze uspostavljene sa katolicima, ni zlatnici dati upravniku logora. Sproveden je do granice NDH, kod mesta Metljika, gde mu se izgubio trag. Pretpostavlja se da su ga odveli u Jasenovac i tamo zaklali, ali to nikada nije potvrđeno.

Mirko Davičo nije bio oženjen i nema potomaka.

Oskar Davičo, najstariji sin Nisima i Rašele Koen, pripada prvom redu socijalnih pesnika i zauzima važno mesto u srpskoj istoriji i književnosti. Mag je pesničkog jezika i, nesumnjivo, najplodniji jevrejski pisac u Srbiji. Svoj nadrealistički bunt usmerio je ka revolucionarnoj akciji i bio pesnik otpora i prkosa, a njegovo „nemirenje sa datim trenutkom“ i večito „dozivanje sunovrata“ Radomir Konstantinović nazvao je faustovskim.

Rođen je 18. januara 1909. godine u Šapcu i zauvek ostao vezan za zavičaj. Osnovnu školu i niže razrede gimnazije završio je u rodnom gradu, a više u Beogradu. Vladimir Živančević je zapisao da je Davčo svoj jezik obogatilo „kočijaškim stilom“ u kafani „Kod zlatnog šarana“ i „muva-jući“ se po Jaliji:⁷³

I Oskar Davičo se često „muvao“ po Mahali i Jaliji, tamo gde je stari Hajim Davičo stanovao i šetao se obalom (kaže da mu je Hajim bio stric). Ali dok je stari Haim otišao u srpsku diplomatsku službu...dotle je Oskar izazvao veliki gnev svojih profesora sa romanske grupe svojim „kočijaškim stilom“. Svi

⁷²Samilo Alkalaj: „Dnevnik pisan za vreme II setskog rata“, *Mi smo preživeli* 4, str. 244.

⁷³Vladimir Živančević, „Beogradski Jevreji na Dorćolu – od Jalije do Vidin-kapije“, str. 458.

smo se mi kao daci vrzmali po Jaliji, gde su bili stacionirani kočijaši koji su čekali mušterije kraj šlepova na Dunavu. U blizini se nalazila kafana „Kod zlatnog šarana“, sva čađava i puna dima, u koju su često navraćali alasi, obalski radnici i kočijaši, nazvani „kandžijaši“, zato što su stalno nosili velike kandžije. Tu je često dolazilo do tuče ... Tu je Oskar obogatio svoj jezik sočnim izrazima, kalamburima i argo-terminima što mu je sve koristilo u nadrealističkoj poeziji i književnosti uopšte. Oskar kao revolucionar, večiti pobunjenik i pesnik, rado je lansirao jezik ovih ljudi sa naše Jalije, pa otuda ogorčenje poznatog prof. Miodraga Ibrovca i prezir prema Oskarovoj prozi i poeziji.

Oskar Davičo je od 1926. do 1928. na Sorboni studirao romanistiku. Tokom 1929. okupio je grupu beogradskih nadrealista. Francuski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu diplomirao je 1930. i iste godine je određen za suplenta gimnazije u Šibeniku. U Bihać je premešten 1931, za profesora francuskog jezika. Tu je postao član Komunističke partije i krajem godine postavljen za sekretara MK KPJ. Zbog revolucionarnog rada u junu 1932. otpušten je s posla, a 17. novembra optužen i u decembru osuđen na pet godina robije po Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Presudu čuva Međuopštinski istorijski arhiv u Šapcu.⁷⁴

Robijao je u Lepoglavi i kaznionici u Sremskoj Mitrovici, pisao „robijašku liriku“ i u vrtoglavici stihova dozivao budućnost i iskušavao ništavilo. Beskrajnom verom dokazivao je da se duh ne može zarobiti i „da svakom pesniku prethodi ovakav pokušaj nasilja“.⁷⁵

Po isteku kazne, Davičo je živio u Beogradu i bio jedan od urednika *Naše stvarnosti* i sekretar Agitpropa PK KPJ Srbije. Zbog pisanja se sukobio sa Partijom i 1939. prešao u Zagreb. Radio je u Agitpropu CK KPH.

Dobrica Ćosić je ostavio sećanje na Daviča, svog istomišljenika sa kojim je bio kućni prijatelj do juna 1966. i Brionskog plenuma, do „slučaja Ranković“, toplo kazivanje o svom književnom učitelju i čoveku koji je njegovoj ćerki Ani dao ime junakinje iz svog romana „Pesma“. Ćosić je zapisao i da je Oskar bio „niskog rasta, monumentalne i lepe glave,

⁷⁴MIAŠ, PO-1225

⁷⁵*Sunovrati*, Oskar Davičo (izbor i predgovor Radomir Konstantinović), str. 12.

krupnih, setnih očiju i gorolomnog glasa“, da je „istinski uživao samo u svom robijaškom stažu, ljubavničkim i lovačkim uspesima“, da je svojim stihovima mnoge „odveo“ u partizane i da je Partiju i njenu politiku poistovećivao sa „otadžbinom i moralom, a komunističku ideologiju sa slobodom i stvaralaštvom“. Vernost Partiji i borba za komunizam bili su mu životni poziv a poezija i proza, koje je danonoćno pisao, u „službi ideala i nastajanja novog čoveka“. Ćosić mu se čudio, divio i sažaljevaio ga, jer je „čovek izuzetne inteligencije i širokog obrazovanja, suptilan i maštovit, intelektualac najvišeg reda, pisac kome je poezija bila krv, pred partijskim sekretarom bio običan poslušnik, vernik, vojnik-redov“.⁷⁶ S divljenjem je zapisao i da je Davičo „izumnik reči i pojmova“ i „veliki pesnik u vremenu velike obmane“.

Kada je počeo Drugi svetski rat, Oskar Davičo se sa porodicom sklonio u Bokokotorski zaliv, a Italijani ih odatle internirali u logor Ferramonti. Sa suprugom Rut Lederer i sinčićem Nikolom Koljom (1939–1970) živeo je u „slobodnoj konfinaciji“, u malom mestu na severu Italije, kada je njegov brat Mirko izručen 1942. NDH.⁷⁷ Posle kapitulacije Italije 1943. godine, uspeo je da pređe liniju fronta i pridruži se borcima Prve proleterske brigade. Radio je u Politodjelu, a zatim u Presbirou na Visu.

Posle rata je bio novinar *Tanjuga, Borbe i Glasa*. Izveštavao je sa suđenja ratnim zločincima u Nirnbergu. Za zapise o zbivanjima *Među Markosovim partizanima* 1947. dobio je nagradu Komiteta za kulturu i umetnost FNRJ, a na slobodnoj teritoriji u Grčkoj bio je kao reporter *Glasa*.

Davičo je postao profesionalni književnik 1947. godine.

Bio je pesnik nadrealista. Pisao je pesme, romane, putopise, eseje, polemike i političke rasprave. Pesničku knjigu *Anatomija* objavio je 1929. a dve godine kasnije sa Dušanom Matićem i Đorđem Kostićem *Položaj nadrealizma u društvenom procesu*. Među pesničkim zbirkama i romanima, izdvajaju se: *Pesma, Hana, Višnja za zidom, Flora, Svetlaci sebi neslični, Srbija, Zrenjanin, Beton i svici, Radni naslov beskraja, Robije, Gladi, Ćutanje, Tajne, Po zanimanju samoubica, Ritualni umiranje jezika*.

Književno delo Oskara Daviča ugrađeno je u temelj moderne srpske književnosti. Generacije su naizust znale njegovu „Srbiju“ i „Hanu“ i družile su se sa vilenjakom Mićom, Vukom Resavcem, Slobodanom Radenićem i drugim junacima iz njegovih knjiga. Mnogi su uživali i u davi-

⁷⁶Dobrica Ćosić, *Prijatelji*, str. 138–151.

⁷⁷Jaša Almuli: „Da su samo znali svu opasnost“, *Mi smo preživeli 2*, str. 365.

čovski „psovački grubom tepanju budućoj lepoti sveta“, a Šapčani su, sa uzbuđenjem, uvek prepoznavali nijanse u njegovoj priči o zavičaju. Prema svom Šapcu, „graničarski iscrpenom, krijumčarski duhovitom, kozački bahatom, lopovski šaputavom i rasipnom“, Davičo je osećao samo obaveze jer su ga za njega vezivale prve radosti, jer se u njemu predao prvim maštanjima i čuo prve stihove:⁷⁸

/.../Kako da nisu odlučujuće delovali na osećajnost i svest u nastajanju prve reči, prva lica, prve priče, prvi oblici kuća, šorova i jedinstveno plavičasti Cer u daljini. Neka i nisam bio rođen u selu Šabac, srez Valjevo, neka je onaj Šabac bio grad u kome je profesorovala Isidora Sekulić, učio Stanislav Vinaver, u kom je saosećao sa mačvanskom i sveljudskom patnjom onaj tuberkulozni mladić, onaj divni Kosta Abrašević; neka je Šabac tad bio graničarski iscrpen, krijumčarski duhovit, kozački bahat, lopovski šaputav i rasipan, bio je to gard u kom sam osetio i prve radosti i prve stihove, u kom su me prve mesečine gonile da drugima i sebi postavljam pitanja na koja nije bilo odgovora i da nezadovoljan neodgovorima počnem da ih tražim, predajući se maštanjima bez kraja i konca....

/.../Budem li jednom imao vremena i ispričao jedno šabačko detinjstvo, siguran sam da neću ni u kom slučaju odužiti ni hiljaditi deo onog što mi je tako bogato dao moj protivurečni Šabac. Otud i osećam prema njemu, nasuprot svakom pozivanju na Ustav, same obaveze bez i jednog prava...

Potomak stare i ugledne jevrejske porodice i mag pesničkog jezika, napisao je jednu od najlepših pesama o zemlji čija sva lica zna: o Srbiji među šljivama, među ljudima na njivama i među stadima, o Srbiji „pesmi među narodima“. Davičo je autor i sjajnih tekstova o Beogradu. Poemu „Detinjstvo“ posvetio je Srbima i Šapcu, gradu u kojem je rastao „između guvernantima, krizantema, / čokolade, poljubaca, maminog miraza / i tate koji se vazda na nešto odlučno sprema“. Tamo su ga noću „čuvali / anđeli čuvari, / brave, snovi / i gradski stražari“, ali bi mu se u san uvek prikrala „dva strašna, rutava, gvozdена kepeca“. A tamo ga stiglo nešto, još strašnije – rat i bežanija:⁷⁹

⁷⁸Vladimir Jovičić, *Sa tekuće trake* – „O sebi uvek s nogu“, str. 118–119.

⁷⁹Oskar Davičo, *Sunovrati*, str. 131–151.

III

Ura! U rat! U rat! Ori se iz kafane,
Peskar i Mandil Afera ljube se i skaču:
– Junaci! – viču u glas – unapred vam srećne rane!
Smrdi rakija i pivo.
Ljudi se smeju i plaču.
/.../Ja plačem, tako je mrak.
Tata me ljubi i grebe brkom vlažnim od piva:
– Ko se boji i plače nije Srbin, ni junak.
Ja plačem.
Ulica je puna
vatrom oprljenih ljudi.
Dim noćni im svima
gar misli skriva.

V

/.../U nebo pucaju rakete,
ranjene padaju zvezde.
Sa Kamička na konjima nailaze regruti.
Gomila gleda, sluša i nešto kao cvokot sluti,
a oni prolaze mladi i ljuti,
pevaju pesme i jezde...

XIII

– Je li puno daleko, mama, je li daleko Šabac?
– Daleko, dalje od neba.
– Je li kazao stari crveni vrabac,
mama,
da je Šabac daleko, daleko, dalje od neba?

XV

Švabe su zarobile tatu komordžiju, tatu kaplara.
Mama plače.
Bata i ja skupljamo ispod stola pikavce
i namerno prljamo ruke i lice.
Ima li smisla što su nam čista odela,
kada je mama,
kada je bežanija
tako nevesela.

XXXI

Posle rata smo se vratili u Srbiju.
 Ja sam voleo što sam Srbin,
 Srbin Mojsijeve vere kao i otac,
 Srbin, jer smo potukli Švabe,
 jer tata kaže da Srbi vole tačnost
 kao što tačnost volimo, brate, ja i ti
 jer Srbi vole jesti i brate, popiti
 i brate, jer Srbi nisu pokvareni
 i nisu antisemiti.

O ranim stihovima, prvoj ljubavnoj pesmi napisanoj „za dve šampite“, o rodnom gradu i odrastanju u ratu, Oskar Davičo je svojim Šapčani-
 ma govorio u maju 1958. godine. Rekao je tada, u prepunoj sali Narodnog
 pozorišta, da „senzibiletet umetnika, njegovo socijalno sazrevanje nastaje
 vrlo rano, u šestoj i sedmoj godini života“ i da umetnici koji se formiraju
 u vohoru ratnih dana ne uspeavaju da se oslobode neprijatnih uspomena.⁸⁰

Kad pomisli na Šabac, tvrdio je Davičo u oktobru 1989. godine,
 uvek se seti ljubavi. Pred oči mu tada izađe „delimično kaldrmisano dvo-
 rište s česmom u sredini“, čija je cev omotana slamom u poderanoj sargiji
 i iz koje stalno kaplje voda a gumicu niko od mnogobrojnih komšija nije
 hteo da zameni.⁸¹

*Kada kažem Šabac setim se i jedne slepe starice Seške, koja
 je lupajući štapićem oprezno išla trotoarom. Kad bi došla do
 ugla, nervozno bi zalupala belo obojenim drenovakom o ivič-
 njak, tražeći pomoć. Ja sam joj jednom pritrčao uplašen da
 starica ne pomisli da je stigla na kraj sveta pa sam pokušao
 da je utešim rekavši joj da se slobodno nasloni na mene i po-
 lako spusti na kolovoz, nije duboko. Verovao sam u to vreme
 da se zemlja završava tako ponorom ispod jednog svog ugla,
 ali i da na njegovom dnu sedi jedan trooki džin koji jede one
 koji mu tamo padnu šaka. Taj Šabac s kraja balkanskih rato-
 va i onog Prvog svetskog nije bio čišći no što je danas, mada
 je ulicom bilo šaše i kukuruzovine u radne dane više no da-
 nas o vašaru. /.../ Hoću da kažem: ako Šabac čine nevoljive
 mane, Šapčane volim bez rezerve.*

⁸⁰Podrinje, str. 45–46, maj 1958.

⁸¹Stana Munjić, *Ivicom reči*, str. 74.

U posljednjem romanu *Gospodar zaborava*, objavljenom 1980. godine, poput svog pretka Hajima S. Daviča, on govori o beogradskoj Jaliji. „Pojedine stranice podsećaju na jevrejske priče iz Odese Isaka Babelja i pokazuju nesumnjiv Davičov smisao za oživljavanje jevrejskog ambijenta”,⁸² tvrdi Predrag Palavestra. Roman slikovito opisuje stare dorćolske Jevreje i Jevrejke, ali u njemu nema „ni tematskog, ni dramskog, ni emotivnog, ni moralnog pomena i nijedne tople reči o tragediji i žrtvama holokausta“. Beg od istine, pomešan osećaj boli i krivice, ili nešto treće?

Davičo, predratni komunist i nosilac Partizanske spomenice 1941. godine, bio je miljenik režima, član Centralnih komiteta Saveza komunista Srbije i Jugoslavije. Bio je „nošen svagda svojim bujnim temperamentom, lakom frazom, izuzetnim darom i čudesnim osećanjem za izražajne mogućnosti srpskog jezika, kao i neobičnom potrebom da u javnosti bude priznat kao vrhovni poverenik Partije”.⁸³ Član Saveta federacije postao je 1983. godine, a kao „vojnika“ revolucije pokretao je književne hajke, bio temperamentan polemičar i sav u otporu prema tradiciji. Proslavljen kao pesnik i prozni stvaralac, u polemičkim tekstovima „nije se ustručavao ni od niskih uvreda na račun srpskih svetinja”.⁸⁴

U modernoj srpskoj književnosti niko kao Davičo srpski jezik nije tako vešto iskoristio, „osetio i oslobodio mnoge zaumne unutrašnje dubine i vrednosti, pronašao čudne zvukove, jarke slike i široka značenja“. Akademik Palavestra, tvrdi da nema nikog kome je srpski jezik dao i omogućio više. Poznati književnik je, pak, smatrao da mu je sudbina bila da se prilagođava „potrebama saopštavanja onog što oseća da mora reći“ i da je „samo običan Jugosloven koji možda bolje od drugih oseća svaki damar svog srpskog ili hrvatskog govora“.⁸⁵

Bilo je ljudi koji poriču moje pravo da pevam na ovom jeziku koji je i moj, jer nisam čist Srbin sa Kosova. Ne ulazeći u to odgajivanje čistokrvnih pasmina Srba kao što su štalske životinje, moram se setiti da mi je i jedan moj drug s robije, koji je 1954. bio visoki partijski i državni funkcioner, postavio pitanje: Zašto se baviš pisanjem, kad jezik na kom pišeš nije tvoj? Kako to nije moj – pitao sam ga zaprepašćen – da nije

⁸²Predrag Palavestra, *Jevreji pisci u srpskoj književnosti*, str. 124.

⁸³Isto

⁸⁴Predrag Palavestra, *Jevreji pisci u srpskoj književnosti*, str. 127.

⁸⁵Stana Munjić, *Ivicom reči*, str. 70–71.

tvoj samo? Ne ljuti se. Ali ti nisi čisti Srbin. U trenu kad okupan izlazim ispod tuša – odgovorio sam – ja sam čist koliko i najčistiji tek okupani Srbin. Ne teraj šegu. Ja ti to ozbiljno kažem. Ne možeš znati naš jezik kao neko koji ga je kolenima i kolenima unosio u sebe.

Davičo je pisao i pod pseudonimima: O. Davidović, S. Kovačević, S. Nikolić, Vlada Barbulović.⁸⁶ Nosilac je Partizanske spomenice 1941, Ordena zasluga za narod sa zlatnim vencem i Ordena junaka socijalističkog rada. Dobitnik je i najviših književnih priznanja, među kojima su tri NIN-ove nagrade, za romane *Beton i svici*, *Gladi* i *Tajne*. Članstvo u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti⁸⁷ – najviše priznanje za kojim je, kako tvrdi dr Andrija Radenić, potajno žudeo – nije uspeo da dobije. Smatrao se Srbinom i Jugoslovenom i bio ateista, ali imenom i prezimenom ta opredeljenja nije potvrdio. Dr Radenić smatra da je to bio „ključni razlog za njegov neizbor“, iako SANU ima nekoliko Jevreja akademika. Zapisao je da je tome „doprineo i sam O. Davičo svojim netolerantnim, isključivim, neprilagodljivim, jednom rečju nemogućim ponašanjem u konfliktnim situacijama.”⁸⁸

Daviču je, krajem oktobra 1987, uručeno najviše priznanje u šabačkoj kulturi, Nagrada „Žika Popović“, čijeg se novčanog dela odrekao u korist fonda za podizanje spomen-obeležja Stanislavu Vinaveru u Šabačkoj gimnaziji.⁸⁹

Umro je 30. septembra 1989. godine u Beogradu. Sahranjen je u Aleji velikana na beogradskom Novom groblju.

List *Borba* ustanovio je u godini Davičove smrti književnu nagradu „Oskar Davičo“. Dodeljivana je do 2003. za najbolju, prvi put objavljenu knjigu, a onda je pesnik koji je rimama stvorio originalnu zvučnu simfoniju potisnut u književni ćorsokak.

Da ipak nije zaboravaljen, dokazali su 22. i 23. decembra 2011. godine Institut za književnost i umetnost, Učiteljski fakultet i Biblioteka šabačka, organizujući naučni skup „Pesnička poetika Oskara Daviča“. Zahvaljujući tome, Davičo je bio prvi Šapčanin u fokusu književnih stručnja-

⁸⁶Radivoje Davidović, *Od Daviča do Čelebonovića*, str. 83.

⁸⁷Za dopisnog člana Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti izabran je 1951. Te godine je objavio knjigu „Poezija i otpori“, kojom je nagovestio nova shvatanja uloge literature u socijalističkom društvu.

⁸⁸dr Andrija Radenić, N.D. str. 30.

⁸⁹„Vesnici stvaralačkog nemira“, *Glas Podrinja*, 5. novembar 1987.

ka, „što znači da se šabački pesnik našao među petnaest izabranih u 20. veku“.

Naučni skup, održan u Biblioteci šabačkoj, bio je deo projekta pod nazivom „Smena poetičkih paradigmi u srpskoj književnosti 20. veka: nacionalni i evropski kontekst“, koji je pre petnaest godina pokrenuo prof. dr Novica Petković. Rukovodilac projekta, prof. dr Jovan Delić, kao prvi učesnik u „novom čitanju Daviča“ istakao je da je Oskar Davičo, *Oketa i Očevad* ostavio „snažan pečat i na srpskoj modernoj poeziji i na srpskom modernom romanu“ i da će se o njemu „govoriti strogo, kritički, što će reći – s ljubavlju i poštovanjem“.⁹⁰ Kroz dvodnevno lirsko putovanje i 21 izlaganje, tada je u književnu maticu vraćen pesnik koji je stihom Šabac približio nebu i koji je bio potčinjen samo ritmovima i rimama.

Šapčanin Oskar Davičo ženio se tri puta. Sa dr Rut Lederer⁹¹ venčao se 1939. godine. Imali su sina Nikolu Kolju, koji je živio do 1970. i za sobom ostavio suprugu Cvetu Čabak i kćeri Anu i Jelenu. Davičova druga žena bila je Milica Nikolić. U trećem braku, sa Brankom, dobio je ćerku Janu.⁹²

Potomci porodice Davičo danas žive u Beogradu, Švajcarskoj, Francuskoj, Turskoj i Americi. Mnogi su vezani za književnost, publicistiku, lingvistiku, filozofiju i psihologiju.

Pionir srpske radiologije i patriota

Prema podacima tajne ruske carske policije Ohane, Avram Josif Vinaver rođen je 1861. godine (po nekim podacima 31. decembra 1863) u Varšavi u poznatoj trgovačkoj porodici. Zbog učešća u studentskim demonstracijama, sa medicine je na dve godine izbačen pa je u septembru 1883. otišao u Krakov. Tamo je 29. januara 1887. postao „celokupnog lekarstva doktor, očni lekar i operator“. Tražeći posao, početkom 1889. godine je sa mladom suprugom, Ružom Rozalijom Rozenberg, pošao u Indiju. Kao strastan šahista, zadržao se u Beogradu: tu je imao druga dr Romana Sondermajera, koji se kao hirurg u Srbiji već proćuo a bio je oženjen ćerkom đenerala Dimitrija Đurića.

⁹⁰„Strogo i kritički, ali s poštovanjem“, Ž. Vojinović, *Podrinske*, 26. januar 2012.

⁹¹Ruta Lederer Davičo imala je dve sestre: Mira je bila žena Vlade Cerine Kajzera a Eda Lederer Tandler udala se u Izraelu i bila jedini komunistički predstavnik u Knesetu.

⁹²Milica Mihailović, „Dve stotine godina porodice Hajim-Davičo u Beogradu“, *Zbornik 6, Jevrejski istorijski muzej*, str. 273.

U Beogradu je dr Avram 2. marta dobio postavljenje za „sekundarnog lekara pri opštoj državnoj bolnici gde je služio do 15. novembra 1889. godine“. Tada je postavljen za ordinirajućeg lekara Okružne bolnice u Šapcu. Tu je radio do jula 1893, kada je premešten za lekarskog pomoćnika pri kragujevačkoj bolnici. Odluku ministra unutrašnjih dela nije prihvatio: hteo je da ostane Šapčanin, pa je 31. jula dao ostavku na državnu službu.

Vinavera je general Đurić, tast dr Romana Sondermajera,⁹³ preporučio šabačkom trgovcu Savi R. Toškoviću za čijeg se sina Dušana tek bila udala njegova kći, beogradska lepotica Draga. Sprijateljili su se, pa kada je ostao bez državne službe, lako je razvio privatnu praksu i prvo postao lekar Toškovića. Zahvaljujući toj šabačkoj porodici, koja je živela na kraju Donjeg šora, dr Avram je upoznao i svog drugog velikog prijatelja – advokata Dragomira Dražu Petrovića.

To poznanstvo je počelo eksczesno, zapisao je advokat u priči „Doktor Vinaver“.⁹⁴ Sava Tošković je po dr Avrama poslao Dušana i Dražu, jer je neko u njegovoj kući bio bolestan. Primila ih je neobično lepa i ljupka lekareva gospođa, koja „nerazumevaše ni reč srpski“. Ona ih htela zabaviti do muževljevog dolaska „te sede za klavir i otpoče svirati pa i pevati jednu od davnih poljskih melodija“. Dušan Tošković, u to vreme jedan od najvećih šabačkih *lola*, beše očaran sviranjem i pevanjem pa skoči i strasno zagrlji i poljubi domaćicu. Ne časeći časa, gospođa Ruža ga ošamari i na obrazu mu „rascveta crvenu ružu“. Iste večeri, Draga Tošković priredi večeru i pozva Vinaverove, a dr Avram – tada – ovako nazdravi:

– Draga gospođo, vaš je muž danas naneo uvredu meni i mojoj ženi, poljubivši je bez njenog pristanka. Ja ne tražim nikakvo drugo zadovoljenje kao uvređeni muž, već da i ja vas zagrlim i poljubim!

⁹³Dr Sondermajer rođen je 1861. u Černovici (danas u Češkoj), gimnaziju je završio u Lavovu a medicinu u Krakovu. U Srbiju je došao 1866. na poziv načelnika vojnog saniteta dr Mike Markovića, a u sanitet srpske vojske kao kapetan I klase stupio je tri godine kasnije i osnovao prvo hirurško odeljenje Vojne bolnice u Beogradu. Tokom Balkanskih ratova bio je načelnik saniteta. U Prvom svetskom ratu bio je hirurško-konsultant pri Vrhovnoj komandi u Kragujevcu, a 1915. imenovan je za inspektora saniteta u operativi i pozadini. Na Krfu i Solunu bio je načelnik saniteta Vrhovne komande, a od 1919. opet upravnik Opšte vojne bolnice u Beogradu. Sva tri njegova sina bili su ratni dobrovoljci, a supruga i kći dobrovoljne bolničarke. Najmlađi sin dr Romana poginuo je 1914. godine u Mačvi.

⁹⁴Drag. S. Petrović, *Moje ratne uspomene*, str. 46–57.

– Imate pravo, gospodine doktore – odgovori Draga – imate pravo da tražite takvo zadovoljenje utoliko pre, što ste sledbenik Mojsijev, koji propovedaše princip: „oko za oko, zub za zub“; ali kako sam ja pobornik Hristove nauke, koji uči: „ko tebe šamarom, ti njega hlebom“ ili „ko te udari po jednom, okreni mu i drugi obraz“ to ja predlažem drugu jednu kaznu za moga muža, koju molim, da uzmete za vašu satisfakciju: zabraniću mu da me za dve nedelje dana poljubi!

Predlog su prihvatili doktor i njegova gospođa, a za Dušana – u medenom mesecu – to beše najteža moguća kazna!

Preporukom svojih prijatelja, Toškovića i Petrovića, dr Vinaver je brzo stekao veliki broj pacijanata u Šapcu i umnožio ih „svojom ličnom lekarskom vrednošću i spremom“. Samo čovek „gvozdene volje i čeličnog samopouzdanja, mogaše se odlučiti da zarađuje nasušni hleb i da osniva porodicu daleko u tuđini, u zemlji i među narodom čiji ni jezik dobro ne razumevaše i gde nemađaše ni srodnika ni poznanika“, diveći se, zapisao je advokat Draža.

Dr Vinaver je kao treći šabački lekar, čim je počeo da radi, morao na „ispit“ pred lokalnom vlašću jer je lečio hajduka. Šabac se 1889. i 1890. suočavao sa hajdučijom, a dr Avram je jedne noći iz desnog kuka hajduka Bojka Timotijevića izvadio metak.⁹⁵

Sačuvan je i podatak da je Ministarstvo unutrašnjih dela dr Vina-veru 12. novembra 1894. godine oduzelo lekarsku praksu, a razlog je bila „zamena identiteta“. Aktom SI 4175, naime, konstatovano je da dokumenta dr Josifa Vinavera glase na ime dr Avrama Vinavera. U veliko zamešateljstvo bile su uključene i lokalne novine: jedne su pisale da je ime Josif dobio od matere iz milošte, a druge „da mu je pravo ime Josif i da je diploma na ime Avrama – tuđa“. Tačka na dvomesečni medijski linč stavljena je zvaničnim dopisom, „u kome se veli da je dr Josif – Avram Vinaver podneo ministru dokaze o inentičnosti Josifa sa Avramom“.⁹⁶

Srbija je potom postala otadžbina Vinaverove dece, a on veliki Šapčanin i prirodni Srbin Mojsijeve vere. Dekret o promeni državljanstva predat mu je u Šapcu 23. septembra 1896. godine. Načelstvo Podrinsko,

⁹⁵Mladen St. Đuričić, *Odžakovići*, str. 58–66.

⁹⁶*Liberal*, br. 97, 4. decembra 1894.

naime, tada je poslalo pismenu zakletvu koju je dr Avram položio na srpsko podanstvo.⁹⁷

Dr Vinaver je bio pobornik „demokratskog pokreta u Srbiji, koji je otpočela i vodila Radikalna stranka“. To mu je donelo veliki problem, jer su politički protivnici pamfletima pozvali Šapčane da ga „kao Evreja“ ne primaju u svoje kuće. Kada ta obaveštenja osvanuše na svim javnim mestima u varoši, doktor zorom dođe u kuću advokata Draže da bi proverio da li je kod njega i dalje dobrodošao.

– Zar vi gospođo niste čitali pamflete koji su jutros osvanuli? – upitao je tada Anku Petrović, jer je njen muž već bio otišao u sud.

Iskrena začuđenost domaćice potvrdila je i učvrstila prijateljstvo dvojice Šapčana, Srbina i Jevrejina.

Sačuvan je i podatak da je sirotinju i državne činovnike dr Vinaver lečio besplatno i da je naplaćivao samo od imućnih. Bio je i među onima koji su o svom trošku osnovali i izdržavali đaćku trpezu u Šapcu. Radio je i kao privatni banjski lekar u Banji Koviljači.

Imao je jednu od najvećih stručnih biblioteka i kolekciju medicinskih instrumenata. Iz šabačkih dana, „porodica čuva dva stola sa teškim mermernim pločama za lekarske instrumente“.⁹⁸ Prema sećanju Vinaverovog unuka Konstantina, u njihovoj kući u Beogradu dugo je bila i diploma „sva na latinskom“.

Doktor Avram je 1897. godine postao pionir srpske radiologije. U Beču je nabavio rendgen sa gasnom, jonskom cevi, i montirao ga u zgradi kraj svog stana u Šapcu. Bio je to prvi rendgen aparat u Srbiji, svojevrsno „čudo“ i za veće gradove u zemljama Evrope. U dvorištu kuće u kojoj je živeo „podigao je malu električnu centralu“.⁹⁹ Šabac tada nije imao struju, pa je kod njega zasjala prva šabačka sijalica.

Iks-zranci su otkriveni 1895, a njihova terapijska svojstva i značaj Šapčani su upoznali samo dve godine kasnije. Konkurenti dr Vinavera tvrdili su da „gleda ko u odeći ima ušivene dukate“,¹⁰⁰ a beogradski lekari podsmevali su se govoreći: „da je to nešto vredno i mi bi ga davno uzeli“.¹⁰¹ Dr Avram nije obraćao pažnju na govorkanja, a da je tačno procenio terapijske efekte rendgenskih zraka dokazao je 1904. godine na Pr-

⁹⁷AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 16116, 23. septembar 1896.

⁹⁸AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, 16116, 23. septembar 1896.

⁹⁹Vesna Aleksić, *Stranci u Beogradu*, str. 208.

¹⁰⁰„Priča o Vinaverima“, Ž. Vojivnović, *Glas Podrinja*, 27. maj 1993.

¹⁰¹Mitar Jovanović, *Šabac i Šapčani*, str. 21.

vom kongresu srpskih lekara u Beogradu, kada je predstavio svojih „Pet godina lečenja Rendgenovim zracima“. Rad se bavio šabačkom primenom iks-zraka u dijagnostici i lečenju, a objavljen je u Zborniku stručnih radova sa kongresa. Prvi je te vrste u Srbiji i jedan od prvih u svetu. Jugoslovenskoj stručnoj javnosti predstavio ga prof. dr Jurij Kerbler, koji je u tekstu „Prošlost i sadašnjost bolesti rak“,¹⁰² napisao:

Na prvom kongresu srpskih lekara i prirodnjaka u Beogradu, održanom 5-7 rujna 1904, izvješćuje A. Vinaver iz Šapca o „pet godina lečenja rentgenovim zracima“. U svemu je liječio 62 bolesnika, među njima dva sa epiteliomom i dva sa karcinomom. Izliječena su dva ulcus rodensa gornje vjeđe, dok je liječenje jednog ulcus rodensa infraorbitalne regije bilo još u toku. Samo u jednom od dva slučaja karcinoma vidio je djelomičan uspjeh: to je bio karcinom donje usne s metastazama. Rad je objavljen godine 1905. u Zborniku radova kongresa u Beogradu. Ovo je prva publikacija o liječenju rentgenskim zracima na području Jugoslavije.

Ime i lik dr Avrama Vinavera, uz zapis „Rak je izlečiv“, objavljeni su u decembru 2008. godine u časopisu *Rak*, izdanju Društva Srbije za borbu protiv raka. Povodom štampanja doplatne marke od 10 dinara, predsjednik Društva prof. dr Slobodan Čikarić, urednik publikacije i autor knjige o istoriji radiologije u Srbiji, u kratkoj „storiji o pioniru srpske radiologije i radioterapije“ podsetio je pokoljenja na „plemenitog čoveka koji se nesebično žrtvovao za Srbe i Srbiju“:¹⁰³

U seriji pacijenata dr Vinavera zastupljena su bezmalo sva oboljenja koja su tada tretirana iks-zracima u razvijenim delovima sveta. Na osnovu literature u samom tekstu i pobrojanim referencama na kraju teksta, vidi se da je dr Vinaver bio veoma dobro obavešten o dostignućima radioterapije u Evropi i svetu. U nekoliko navrata citira, u to vreme, najvećeg rentgenologa sveta, profesora Gvida Holcknehta koji je živeo i radio u Beču.

¹⁰²dr Jurij Kerbler, „Prošlost i sadašnjost bolesti rak“, Saopćenja, sveska 20, str. 100.

¹⁰³*Rak*, časopis Društva Srbije za borbu protiv raka, br. 70 „Povodom doplatne poštanske marke – Doktor Avram Josif Vinaver (1862–1915)“, prof. dr Slobodan Čikarić, decembar 2008.

Na osnovu sopstvenog iskustva, kao i iskustava drugih u tekstu pobrojanih autora, doktor Vinaver sasvim pravilno zaključuje da su ćelije raka osetljivije na iks-zrake od zdravih ćelija iz kojih nastaju. Takođe su mu zapažanja tačna kada konstatuje da je efekat dejstva iks-zraka na patološke procese tim veći što je reakcija zdravih tkiva izraženija (npr. eritem kože, suva i vlažna deskvamacija, nekroza). Primetio je i da postoje rane i kasne postiradijacione reakcije (komplikacije) zdravih tkiva. Aplikovana doza iks-zračenja određivala se na bazi reakcije zdravih tkiva (npr. „eritem doza“ pojava eritema na koži).

Dr Čikarić je oživeo tvrdnju dr Vinavera da je *Favus* umesto mesecima moguće lečiti „samo 1 do 2 časa“, jer instrumenti za merenje doze zračenja omogućuju da se tretman ne prekida svakih 10 do 20 minuta a pacijent ne prezrači. Analizirajući rezultate lečenja iks-zracima, čuveni Šapčanin je 1904. godine kod svih tretiranih nemalignih oboljenja imao potpuni uspeh, osim kod *hroničnog skrotalnog ekcema*, jedan od dva karcinoma je izlečio a „drugi samo delimično regresirao“. Zbog toga je zaključio da bi u tretmanu opake bolesti „bio neoprostiv greh ne koristiti tako moćan agens kakvi su iks-zraci“.

O stručnosti dr Vinavera svedočili su i Šapčani, a posebno advokat Draža Petrović čije je dvoje dece spasao. On je zapisao da ga je cenio kao „vrsnog stručnjaka i humanistu, principijelnog i dostojanstvenog čoveka, ali i kao lekara koji je od smrti otrgao petogodišnju Angelinu i efikasno dijagnosticirao i izlečio desetogodišnjeg Miodraga Mila“.

Dr Vinaver je i ratu požrtvovano služio Srbiji, uvek u vojnom sanitetu. Bio je 1912. godine upravnik vojne bolnice u Kuršumliji i Vranju, kao rezervni kapetan prve klase. U „bugarskom ratu“ bio je upravnik vojne bolnice u Valjevu. O velikoj ljubavi dr Avrama prema Srbiji, svojoj drugoj domovini, u knjigama *Moje ratne uspomene* i *Jedan uspeli život*, verno je svedočio upravo Draža Petrović.

U Valjevskoj bolnici u Prvom svetskom ratu, sanitetski major dr Vinaver ostavljen je sa ranjenicima i obolelim od tifusa, a neprijatelju je „skresao u brk“ zverstva koja su počinili u Mačvi. Iz overenog prepisa akta 15. korpusa austro-ugarske vojske, na kojem je potpis pukovnika auditora dr Barta, vidi se da je 17. novembra 1914. dr Avram saslušan preko tumača. U oslobođenom Valjevu Draža Petrović je pročitao prepis saslu-

šanja u austrijskoj komandi, i sve pretočio u priču pod naslovom „Doktor Vinaver“.

U toku druge ofanzive austro-ugarske vojske, Srbi su u jesen 1914. morali da se povuku na Rudnik. Bolesne i ranjene ostavili su u Valjevu i poverili ih na čuvanje dr Avramu Vinaveru. Bila je to teška dužnost, ali ju je Šapčanin obavio izuzetno požrtvovano. Poslednjim vozom ispratio je svoju Ružu, koja beše dobrovoljna bolničarka u jednoj od šest tadašnjih valjevskih bolnica, ne kazujući joj da mu je zadatak da neprijatelju preda bolesne i da zajedno sa njima postane rob. Sakrio je to i od sina Stanislava, tada dobrovoljca i potporučnika srpske vojske. A kada je austrijski poručnik stigao pred bolnicu, u pratnji dva naoružana vojnika i zatražio da uđe, doktor ga je na nemačnom jeziku podsetio na Ženevsku konvenciju po kojoj su bolnice pod zaštitom Crvenog krsta i rekao mu da pod oružjem neće ući.

– Sem toga, gospodine poručniče – odgovorio je dr Vinaver – ja ću bolnice sa bolesnicima predati samo vašem vojnom starešini, koji je po činu ravan ili stariji od mene.

Nekoliko časova kasnije došao je austrijski pukovnik, a dr Avram mu reče:¹⁰⁴

– Gospodine pukovniče, izvršavajući poverenu mi dužnost po naredbi moje vlade, čast mi je da vam predam šest bolnica sa 372 bolesnika u ovoj varoši. Od ovoga časa ja vam stojim na raspoloženju i pokoravajući se svima vašim naredbama. Stojeći vam na službi, čast mi je predstaviti vam se: sanitetski major Vinaver. Molim vas, da imate dobrotu, da mi napismeno potvrdite, da sam ovu poverenu mi dužnost izvršio.

Ađutant je predao potvrdu, a austrijski pukovnik je, posle obilaska bolnica, upitao dr Vinavera zašto srpske vlasti teraju narod da po nevremenu ostavlja ognjište i ide u bežaniju. Tada je započeo dijalog, pun neprijatnih istina, baš onakvih kakve je svetu ispričao i slavni Švajcarac dr Arčibald Rajs:¹⁰⁵

– Nije mi poznato, da su to naše vlasti činile, ali znam da su oni ostavili svoje kuće i bežali ispred vaše vojske, jedino da se sklone od svirepstva i divljaštva, što ga počinije vaši vojnici prilikom prvog upada vaše vojske u Srbiju.

¹⁰⁴Drag. S. Petrović, *Moje ratne uspomene*, str. 46–57.

¹⁰⁵Isto

- Zar naši vojnici, gospodine majore?! To nije istina!
- Ja govorim istinu, gospodine pukovniče, iako znam da je istina ponekad gorka i neprijatna.
- Pa možete li vi, doktore, navesti konkretne primere o tim počinjenim svirepostima i divljaštvima od strane naših vojnika, ali samo one, za koje bi imali i dokaze u rukama.
- Samo ako hoćete, gospodine pukovniče.
- Ja bih to želeo.
- Evo ih onda. U varoši Šapcu, u koju je kao nebranjenu vaša vojska prvo prodrła, vojnici vaši su opljačkali sve radnje, sve magacine, novčane zavode i sve privatne domove. Više od 500 kasa obijeno je i iz njih odnet sav novac i sve artije od vrednosti. Šabačka crkva beše takođe opljačkana i u štalu pretvorena. U njoj su držali zatvorene nekoliko dana zajedno kao stoku: žene, decu, starce i devojke. Tu su i nuždu vršili. U crkvenom dvorištu, odmah uz crkvu, zatrpano je više od stotine leševa pobijenih građana. Bilo je silovanja nevinih devojaka i odvođenja mirnog stanovništva. U selu Prnjavoru vaši vojnici zatvorili su u kuću svu zadrugu Popadića: žene i decu, pa i kuću zapalili te su svi u plamenu smrt našli. A u bogomolji tog sela, zadužbini šabačkog trgovca Mijaila Samurovića, pobili su tolike seljake, pa i jednog Samurovića. U selima Dobriću, Bogosavcu, Pričinoviću, Gornjoj Vranjskoj, počinili su bezbroj svirepstva. Ja sam previo jednu seljanku, majku, kojoj su vaši soldati odojče na sisi bajonetima probili pa i nju povredili. Mogo bih vam navesti još mnoštvo primera, gospodine poručniče. Sve to mogu i dokazati.
- Sve to, gospodine doktore, vi ćete kazati i dokazati na ispitu, kad budete saslušani, jer ja hoću da te dokaze predam mojoj vladi.¹⁰⁶

Posle tri dana, dr Vinaver je saslušan u neprijateljskom štabu, a kada ga pozvaše da potpiše saslušanje on zatraži da to učine i dva svedoka Srbina, kako bi mogao da uveri svoju vladu da je govorio istinu.

Komandant austrijske vojske u Valjevu bio je Poljak, sunarodnik dr Vinavera, pa je davao dovoljno hrane i lekova i za naše bolesnike. Ta

¹⁰⁶Drag. S. Petrović, *Moje ratne uspomene*, str. 46–57.

naklonost se videla i posle pobeđe na Rudniku, kada su Austrijanci morali da se povuku preko Save i Drine a u Valjevu ostave svoje ranjenike i bolesnike. Onog dana kada su krenuli, pred bolnicu je došao austrijski komandant i, u pratnji deset lekara Austrijanaca, oprostio se od dr Vinavera. Obratio mu se, ovako:

– Gospodine majore, ovoga trenutka naša vojska mora napustiti Valjevo. Moramo ostaviti naše bolnice i veliki broj naših bolesnih i ranjenih vojnika. Ja ih ostavljam vašoj zaštiti, kao i ovih desetoricu naših lekara. Verujem, da ćete vi ispuniti i ovu čovečansku dužnost onako kao što ste ispunili vašu patriotsku dužnost prema vašoj otadžbini.

U Valjevu, tokom epidemije pegavca,¹⁰⁷ koja je dnevno odnosila šezdesetak ljudi, sprečio je dr Avram mnoge da u rastrojstvu izvrše samoubistvo. Njegova budnost i bezmerna pažnja sačuvali su život i Pocercu dr Ninku Periću,¹⁰⁸ zetu Dragomira Petrovića, koji se kao islednik u Valjevskom garnizonu razboleo od tifusa.

Advokat Draža lično se uverio da dr Vinaver sa istom pažnjom neguje i naše i austrijske vojnike, a u Valjevskoj bolnici bilo je više od 500 teže bolesnih i ranjenih koji nisu mogli biti evakuisani. Jednom ga zatekao neraspoloženog, jer je te noći od pegavog tifusa umro „jedan od onih deset lekara koji su ostali da predaju našoj vojsci bolesne vojnike austrijske“. Doktor ga je pozvao da prisustvuje sahrani pukovnika, koji nije imao više od 30 godina a bio je „doktor celokupnog lekarstva“ i jedinac u majke.

Bio je to čudan pogreb. Pokojnika su do večne kuće u običnom drvenom sanduku odnela valjevska mrtvačka kola, krstaču je nosio jedan srpski vojnik, a iza je išao njegov ratni drug, katolički sveštenik, Srbin, Dalmatinac. Za kolima, umesto stare majke, jedine sestre i verenice, koje ga još iščekuju, gologlavi su koračali doktor Vinaver, Draža Petrović i Voja Cincar-Janković, i „žalili mladost“ svog neprijatelja.¹⁰⁹

¹⁰⁷Prema podacima akademika Koče Todorovića, epidemijom je bilo zahvaćeno oko 600.000 ljudi, oko 15 procenata ukupnog stanovništva. Broj žrtava je dostigao 135.000, a nesrećni i izbežumljeni tifusari su iz Valjevske bolnice iskakali kroz prozore i ka Brankovini, Kosjeriću i Kamenici jurili bosi, po snegu i blatu.

¹⁰⁸Ninko Perić, oženjen ćerkom šabačkog advokata Draže Petrovića, Angelinom Ginkom Petrović, rođen je u selu Boiću. Bio je šabački gimnazijalac, student prava u Parizu, sekretar predsednika Vlade Nikole Pašića, a 1920. godine izabran je za narodnog poslanika, potom za privremenog sekretara Ustavotvorne skupštine i ministra socijalne politike.

¹⁰⁹Dragomir S. Petrović, *Jedan uspeli život*, str. 272.

Na Novom valjevskom groblju pogrebna povorka uverila se da nema jasnije slike ratne grozote i besmisla ratovanja, jer „do rake austrijskog lekara beše jama u koju su čakljama sa petoro kola ubacivali leševe umrlih“, vojnike izbečenih očiju, nasmejanih lica, razjapljenih usta. U zajedničkoj grobnici mešali su se osvajači i branioci, ista zemlja ih pokrivala, a katolički sveštenik izgovarao im molitvu!

Austrougarski vojni sveštenik, franjevac dr Gabra Cvitanović, koji je posle poraza Počorekove armije u Kolubarskoj bici dobrovoljno ostao sa ranjenicima, u svom *Ratnom dnevniku* ostavio je svedočanstvo o Valjevskoj bolnici i Valjevu u epidemiji. Napisao je da je zajedno sa austrougarskim lekarima bio „poveren dr Vinaveru, koji je „nastojao da pribavi sve povlastice, koje po međunarodnim ugovorima pripadaju osoblju Crvenog križa”.¹¹⁰ Zapisao je i da su vlasti tada rekvirirale ceo Hotel „Sekulić“, Hotel „Krunić“ i druge zgrade u kojima su „bolesnici bili položeni jedan do drugoga: jedan na postelju, drugi na malo slame na tlu ili na golo tlo, pa čim bi gdjekoji mrtvac bio podignut, drugi se bolesnik bacao na njegovo mesto na slamu ili bi je privukao poda se“.

Doživljeno u strašnim danima za Srbiju i srpski narod, ipak, najubedljivije je naslikao pesmom „D-r Avram Vinaver“, lekarev sin i saborac Stanislav.¹¹¹

Šta govore ti ljudi
 U košuljama belim,
 Razrogačenih očiju
 Sivi i crni i nezemaljski?
 Šta galame??
 Bolničari ih čuvaju,
 Da ne iskoče kroz prozor.
 Doktori ih obilaze sa strahom.
 Svaki čas po nekog iznesu.
 Leže po sobama, hodnicima
 Neki su u dvorištu, na kaldrmi, na ulici
 Otpočeli su da obuzimaju celo Valjevo,
 Našu celu državu.
 /.../ Doktor Avram Vinaver
 Sanitetski major

¹¹⁰Kolubara – veliki narodni kalendar za prostu 1992, str. 132–143.

¹¹¹Dragomir S. Petrović, *Ratni drugovi*, „D-r Avram Vinaver“, str. 20–21, Žagor, 2005.

Upravnik Pete Rezervne Bolnice
Poštapajući se teško,
Ispijen od bolesti i briga
Obilazio je bolesnike dan i noć
Posmatrao njihov unezveren pogled
Po njemu znao gde se ko nalazi
Na putanji života i smrti.
/.../ Beskrajno strpljivo i očinski
Nekom stravičnom ljubavlju,
– Jer su mnogi, urlajući
Tražili odgovor na pitanje:
Zašto ih ne puštaju da skaču
Na prozore, kroz zidove, i kroz vrata
Kada su gonjeni sa svih strana
Kao divlja zver.
Major Avram
Sa trudom nadčovečanskim
Držao je otvorene oči
– Ogromne plave oči pod zlatnim cvikerom –
I nije smeo da ih sklopi ni za tren
Jer je znao
– Pošto i njega trese rekurens
Već toliko dana
A nije tražio zamenu
Jer tome sad nije vreme
U oskudici lekara –
Da mu se može desiti,
Da i on odoli promuklim razlozima ...
/.../ I da otvori prozor,
I da iskoči iz ove sobe,
Iz ove varoši,
Iz ove vasione...

Nesreća i bežanija, koja je Srbiju snašla 1915. godine, nije mimoišla ni porodicu dr Avrama Vinavera. Nakon odlaska iz Valjeva postavljen je za upravnika rezervne bolnice u Đevđeliji. Tamo, „posle preležanog pegavca dr Josif Vinaver umire od malarije”.¹¹² Bio je 24. avgust 1915. godine, kada

¹¹²Stanislav Vinaver, priredio Jovan Hristić, str. 122.

je, po izričitoj ličnoj želji, sahranjen uz mnoge srpske vojnike pomrle od tropske malarije. Nije sahranjen na groblju, nego na vrhu jednog brda, pa posle rata porodica nije uspela da mu pronađe grob.

O dubokom tragu, koji je dr Avram Josif Vinaver ostavio u Šapcu, ubedljivo i danas svedoči varoški letopis i „šabačka himna“ u kojoj sija – „zlatni cviker Vinaverovića“. Šapčani su mu se odužili i tako što su njegovo ime dali jednoj gradskoj ulici.

Veštak na klaviru i znalac pet jezika

Rozalija Ruža Vinaver, žena dr Avrama i majka književnika Stanislava, rođena je u Varšavi 1. maja 1871. godine u poznatoj jevrejskoj porodici. Bila je kći Stanislava Rozenberga i Pauline Perl. Završila je konzervatorijum i svirala klavir. Bila je muzički pedagog, a u mladosti je prevodila sa poljskog na srpski jezik i objavljivala u *Srpskom književnom glasniku* i *Bosanskoj vili*. O njenom muziciranju u Šapcu i Beogradu i pijanističkom umeću pisale su ondašnje novine, a porodica je dugo čuvala plakate i pozivnice za koncerte.

Šapčani su znali da je gospođa Vinaver „veštak na klaviru“ i uživali su u njenom muziciranju, a verovatno su znali i da je znalac poljskog, francuskog, ruskog i nemačkog jezika. Porodični prijatelj Dragomir Petrović, od zaborava je sačuvao istinu da se „takmičila sa ostalim svojim sugrađankama u patriotizmu i dobrim delima”.¹¹³ A javnu zahvalnost za „lepo i plemenito delo“ – za uplatu 100 dinara sirotim a obdarenim – uoči Božića 1894. godine uputio joj je Sud opštine šabačke.¹¹⁴

Ruža Vinaver je u srpsko podanstvo prešla 1896. godine, zajedno sa mužem i sinom. Bila je veoma angažovana u Francuskom klubu u Šapcu, a vodila je i đačku trpezu čiji je jedan od osnivača bio njen muž. Uspomenu na baku s posebnim pijetetom čuvao je unuk Konstantin, pijanista i dramaturg Beogradske opere. Voleo ju je i zato što mu je, kao i njegovom ocu, bila prvi učitelj klavira:¹¹⁵

Skoro mi je Mihovil Logar pričao kako je upoznao moju babu. Bila je izuzetnih crta lica i autoriteta, uvek sa šeširom na glavi. U muzičkoj školi gde je predavala, rekao mi je, imala je svoja primanja...Znam da je na Đermu, gde smo stanovali

¹¹³Drag. S. Petrović, *Moje ratne uspomene*, str. 49.

¹¹⁴*Liberal*, br. 103, 25. decembra 1894.

¹¹⁵„Priča o Vinaverima“, *Glas Podrinja*, 27. maj 1993.

dok je otac bio ataše u Berlinu, napravila pansion za devojke, a časove klavira je davala i kada je otac molio da to ne čini. Koncertnu delatnost je razvila posle Prvog svetskog rata, a ja sam imao plakate i kritike njenih muzičkih večeri...Pričala mi je kako je njena ćerkica Mjeća ostala nesahranjena sve dok nije regulisano kao da je jevrejske vere, jer je deda bio ateista

Pijanistkinja rođena u Poljskoj bila je srpski patriot: muža je pratila u ratovima i bila „neobično vredna, predusretljiva i pažljiva“ prema ranjenicima u Drugom balkanskom ratu, vođenom tokom juna i jula 1913. godine. Srpska vojska tada je potukla bugarsku, a u Valjevu je bilo gotovo 4.000 ranjenih. O požrtvovanju supružnika Vinaver i odnosu drugih lekara i bolničarki prema njima, svedoči novinski zapis:¹¹⁶

/.../Čim su prvi ranjenici iz srpsko-bugarskog rata upućeni u Valjevo, odmah je iz Šapca u Valjevo upućen i g. d-r Vinaver kao operator. G. Vinaver je bio upravnik rezervne bolnice u 17. puku. Kako g. Vinaver tako i g-đa Vinaver bili su neobično vredni, predusretljivi i pažljivi prema našim ranjenim junacima. G. Vinaver je izvršio mnoge teške operacije, ali je u većini slučajeva rezultat bio vrlo dobar.

/.../Ceo lekarski i bolničarski kolegijum ispratio je g. Vinavera i g-đu Vinaver i u čast njihovog odlaska priređena im je lepa zakuska u hotelu „Srbiji“.

Nekoliko dama, u znak pažnje prema g-đi Vinaver, istu su ispratile čak do Zabrežja, gde je nastalo pravo lumpovanje i srdačno ljubljenje...

I u Prvom svetskom ratu, Ruža Vinaver bila je dobrovoljna bolničarka. U ratnoj bolnici smeštenoj u Sekulića gostionici u Valjevu, polovinom decembra 1914. godine, pronašao ju je Šapčanin Dragomir Draža Petrović.¹¹⁷ Sa suprugom je prkosila epidemiji pegavog tifusa, pošasti koja je harala, i požrtvovano brinula o ranjenim i bolesnim. A kada je dr Avrama odnela bolest, sudbinu je podelila sa sinom i preko Albanije stigla na Krf.

¹¹⁶Samouprava, 20. avgust 1913.

¹¹⁷Branko Šašić, *Draža advokat*, str. 59.

Doživljeno u ratu Ruža Vinaver je pretočila u putopis *Od Vranja do Soluna*, objavljen u beogradskom listu *Štampa*. Pisala je i pripovetke i muzičke kritike, a saradivala je i sa varšavskom novinom *Pšeglund tigodniovi* i na taj način povezivala dve kulture.

Kada se, posle Prvog svetskog rata, vratila u Šabac zatekla je prazan stan: sve je bilo odneto „sem dve mermerne ploče sa ormana za medicinske instrumente“.¹¹⁸ Tada se preselila u Beograd i u Muzičkoj školi „Stanković“ počela da radi kao nastavnik klavira. Iz beogradskog *Adresara* vidi se da je 1922. godine stanovala u *Sarajevskoj ulici br. 13*. Tu je priređivala privatne muzičke večeri, na kojima je bilo više desetina posetilaca. Od 1925. do 1941, predavala je u Muzičkoj školi „Mokranjac“. Đaci su je voleli i poštovali. Svom omiljenom učeniku, Stanojlu Rajičiću, koji je postao veliki kompozitor, poklonila je prsten svog muža.

Nastupala je i na javnim koncertima, sa kamernim sastavima i kao solista. Najčešće je svirala dela Betovena, Šopena, Mendelzona, Sen-Sansa i Šuberta. Šabački letopis čuva podatak da je do 1903. bila član Šabačkog pevačkog društva i veoma angažovana u Francuskom klubu u Šapcu.

Odlikovana je ordenima Svetog Save, IV i V stepena.

Kada je počeo Drugi svetski rat, Ruža Vinaver je sa snahom Jelisavetom Elzom i unucima Vukom i Konstantinom u nemaštini živela u porodičnoj kući na Đermu. Gestapo ju je, kao Jevrejku, odveo u logor Staro sajmište, ali je, u jesen 1941, snaha uspela da je izvuče. Gestapovci su 30. septembra 1942. ponovo došli u njenu kuću u *Đakovačkoj 21* a ona je, predosetivši kraj, na svim svojim notama ispisala: „Svome dragom Titiju“. Unuka Konstantina zvala je Titi, zapravo se sam tako nazvao jer kao mali nije umeo da izgovori svoje ime.

Oterana je u Banjički logor i 7. oktobra 1942. ubijena u Jajincima, na strelištu sela pod Avalom. Imala je logorski broj 7.489. U *Kartoteci žitelja* koju čuva Istorijski arhiv Beograda, međutim, zapisano je: „Otputovala u Poljsku 11. novembra 1943. godine.“

Fašistima, sinovima naroda koji se diči Betovenom, Bahom, Vagnerom i Geteom, ruka nije zadrhtala ni kad su pucali, ni kad su svoje zverstvo pokrivali pišući laži! Pijanističko umeće Ruže Vinaver nije ih interesovalo, važna im bila samo činjenica da je Jevrejka!

O čemu li je mislila pred pušćanom cevi? O sinu i njegovoj deci? Ili je možda izgovarala „Finale“, pesmu koju je kao deo muzičke poeme još

¹¹⁸Vesna Aleksić, *Stranci u Beogradu*, str. 209.

1911. godine „svojoj mami“ posvetio Stanislav? Možda ju je pevušila? Ili je, umirući, kazivala sinovljevu „Strašnu pesmu“ posvećenu sestri Mjeći?

I dok umirem, u noć plavu
Zapal'te sve lampe, sve sveće
Pod moju bolnu, bledu glavu
Dajte sve ruže, sve cveće.
I dok zatutnje crna zvona
Dok tiho nestaje moći
I bolno nek zaplaču ona
U plavoj i bledej noći.
I sav bol večan iz mojih grudi
Taj bol što nikad ne znaš izreći
Ta strašna pesma o mojoj Mjeći
Kroz vapaj zvona neka zagudi.
I mesto mene, plačite ljudi. ¹¹⁹

Šapčani su se svojoj znamenitoj sugrađanki Ruži Vinaver odužili tek 18. juna 2010. godine. Tada je Skupština grada Šapca njeno ime dala jednoj gradskoj ulici.¹¹⁹

Pesnički mag, prevodilac i intelektualni megdandžija

Stanislav Vinaver, sin jedinac dr Avrama i pijanistkinje Ruže, svojim delom obeležio je šabačku, srpsku i svetsku kulturu. Jedan je od najboljih književnika 20. veka, pesnik izuzetnog nadahnuća, novinar, muzički kritičar, prevodilac, diplomata, autor prvog srpskog avangardnog manifestata i intelektualni megdandžija iz *Francuske 7* u Beogradu.

Njegova majka je pričala unucima Konstantinu i Vuku da je 16. februara/1. marta 1891. godine,¹²⁰ kada je rođen u Šapcu, zima bila takva da su joj rođaci preko zaleđene Save stigli sankama. Od nje je nasledio muzički talenat i naučio da svira klavir, a violončelo od Šapčanina Roberta Tolingera.

Bio je odličan đak Šabačke gimnazije. U školskom letopisu ostalo je zabeleženo da se sa Pavlom Vintreštajnom proslavio 1904. godine, pri obeležavanju dvadesetogodišnjice Đačke družine „Pouka“, i da je bio u inicijativnom odboru za podizanje spomenika knezu Ivi od Semberije. U

¹¹⁹Službeni list grada Šapca i opština: Bogatić, Vladimirci i Koceljeva, br. 12, str. 89.

¹²⁰Muška gimnazija Šabac, Upisnica IV razreda 1904/5, LV, 47 – D II/9

njegovoj đачkoj biografiji nalazi se i nedovoljno objašnjeni podatak da je iz Šabačke gimnazije izbačen „jer nije hteo da se uhvati u kolo do nekog profesora”.¹²¹ Nije to bio otpor učenika prema pedagogu, već mladalačka solidarnost sa drugovima koji su odlučili da bojkotuju profesora koji je uvredio đaka. Iskreno drugarstvo tada je u nezgodan položaj stavilo direktora škole, a onda se u priču radoznalo i navijački uključila čaršija, debatujući kome će da udovolji – profesoru ili sinu poznatog oca! Direktorova odluka bila je diplomatska, pa je Stanislav Vinaver VIII razred morao da završi u Prvoj beogradskoj gimnaziji. Maturirao je 1909. godine, a o svojoj generaciji s ponosom je govorio. Tvrdio je da zna da nije ni prva ni posladnja u svetu i da „ulazi kao sastavni deo i u čovečanstvo i u Kosmos“, jer je „još u detinjstvu osetila vezu sa večno živim bdenjem Grka i ravnotežom i hladnim mirom Rima“. A bistrina, ispit koji su tada položili, dala im „mnogo sigurnosti u životu i mnogo docnijih iluzija”.¹²²

Sačuvan je i podatak da je 1911. Stanislav Vinaver pozvan u Jevrejsko srednjoškolsko literarno društvo „Gideon“, i da je ponudu odbio „jer se nije smatrao Jevrejinom”.¹²³

Na pariskoj Sorboni matematiku je studirao kod Anrija Poenkarea, filozofiju kod Anri Bergsona, a muziku kod Vande Landovske. Po porodičnom predanju, dok je sedeo u sorbonskoj sali Rišelje prišao mu je Bergson, pomilovao ga po glavi i ponudio da mu bude asistent. Isto je želeo i Poenkare, najveći matematičar sveta. Ali, njihov sjajni student je, čim je počeo Prvi balkanski rat, napustio studije i otišao da se kao dobrovoljac bori za Srbiju. Na Beogradskom univerzitetu kasnije je diplomirao fiziku.

I u Prvi svetski rat otišao je dobrovoljno i bio jedan od 1.300 kaplara čuvenog Skopskog đačkog bataljona. Sa majkom je prešao preko Albanije i 1916. godine sa Krfa, preko Italije, Francuske i Engleske, stigao u Rusiju. Od 1917. do 1919, bio je prevodilac srpske vojne misije i svedok Oktobarske revolucije. Iz rata je izašao sa činom rezervnog potporučnika.

Kada se vratio u Beograd, postao je saradnik *Politike* i pisar u Umetničkom odeljenju Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, i uključio se u književni život. Od 1921. do 1929, sarađivao je u listu *Vreme*, a 1924. i 1925. bio je muzički kritičar časopisa *Misao*. U Ministarstvu inostranih dela posao je dobio 1927. i kao državni službenik poslat je u Bern a onda

¹²¹ „Priča o Vinaverima“, Ž. Vojinović, *Glas Podrinja*, 27. maj 1993.

¹²² *Spomenica Šabačke gimnazije 1837–1937*, „Moja je jedina nada u poeziji“, Stanislav Vinaver, str. 226–230.

¹²³ Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ – Jevreji u Beogradu 1521–1942*, str. 355.

u Ženevu. Pri Društvu naroda bio je ataše za štampu. Krajem 1929, postavljen je za dopisnika Odeljenja za štampu pri Kraljevskom poslanstvu u Berlinu, a do 1934. bio je ataše za kulturna pitanja i štampu u Kraljevskom poslanstvu Centralnog presbira u Pragu. Od 1934. u Sektoru za kontakte sa inostranim dopisnicima bio je šef Publicističkog odseka i ataše za štampu pri Poslanstvu u Pragu. U Beograd se vratio 1938. godine.

Tokom Drugog svetskog rata, Stanislav Vinaver je kao rezervni oficir Jugoslovenske vojske bio ratni vojni zarobljenik u logorima Osnabrik, Strazbur i Berkenbrige. Zanosio se predašnjom slavom srpskog oružja pa je teško podneo poraz u Aprilskom ratu, naredbu o predaji oružja Nemcima i zarobljeništvo. To vreme je, kao stvaralac renesansne širine i veliki književnik, pretočio u pomalo zaboravljenu a veoma poučnu knjigu *Godine poniženja i borbe*.

Voleo je Vinaver svoju otadžbinu Srbiju i Jugoslaviju, a sa posebnom ljubavlju govorio je o rodnom Šapcu. Uvek je isticao „širinu pogleda, poznavanje ljudi, razumnu psihologiju, smisao za smešno, razumevanje situacije, bistrinu obuhvata, prostrani provod, duh pregnuća i rizika, vesno zadovoljstvo i neodoljiv građanski ponos“ svojih Šapčana. Ponos što je rođen baš u Šapcu, iskazao je i ovako:¹²⁴

Ja, dakle, na moje najveće zadovoljstvo, govorim u svom rodnom mestu, u mestu sa izgrađenom tradicijom. Mi smo dali srpskoj kulturi vrlo mnogo. Dali smo tvorca jezika Vuka Karadžića, dali smo najvećeg istoričara Stojana Novakovića, najrazdraganijeg motrioca sela Janka Veselinovića, najmudrijega poznavaoa srpskog karaktera Lazu Lazarevića, najvećeg znalca balkanskog čoveka, Cvijića, najvećeg mislioca i to u vidu bogomdanog stručnjaka za prostrane i obimne čovečanske diagnoze, Božu Kneževića ...

Da je Vinaver „mnogo voleo Šabac, pisao o njemu i pominjao ga ili sa retkom setom ili sa radošću“ svedoči i dr Nadežda Vinaver, i podseća da je u traženju zavičaja pesme jednom zapisao: „U ovome sam se poverio srpskom jeziku. On mi je život pesmi. On je najzad rajska reka koja kroz svaku pesmu teče“.

Poznati Šapčanin je u književnost ušao kao pesnik, zbirkom pesama *Mjeća* (1911), koju je posvetio rano preminuloj i u Šapcu sahranjenoj sestrici Mječislavi Mjeći. Osim velike tuge njena smrt je porodici Vinaver

¹²⁴Stanislav Vinaver, *Šabac i njegova tradicija*, str. 6.

donela i problem sahrane, budući da roditelji nisu bili uključeni u Jevrejsku veroispovednu opštinu. Rešenje je pronađeno tako što je dr Avram Vinaver rabinu – unazad – isplatio članarinu.

Stanislav Vinaver je 1913. godine objavio *Priče koje su izgubile ravnotežu*, *Smrt tišine* i *Misli*, a 1919. u beogradskom hotelu „Moskva“ stvorio je „Grupu umetnika“. U listu *Progres* 1921. štampao je prvi srpski avangardni proglas *Manifest ekspresionističke škole*. Svoj šabačko-čivijaški duh, godinu dana ranije, ispoljio je u izuzetnoj humorističkoj istoriji književnosti *Pantologiji novije srpske pelengirike*.

Sarađivao je i u književnoj reviji *Venturaementes*, čiji je prvi i jedini broj izašao 1. aprila 1923. godine u Šapcu. Zbog poslovične prosvetjenosti svog rodnog grada, založio se za pokretanje tog lista i za objavljivanje priložio jedan fragment „Majstora i šegrt“, trebnika za bogove i stvoritelje.¹²⁵ Najverovatnije, njegovom zaslugom list je za objavljivanje tada dobio i pesmu „Cerebralije“ Moni de Bulija (Solomon Buli), sledbenika književne avangarde i jednog od prvih srpskih pesnika dadaista.

Sarađivao je i u mesečniku *Književni polet*, koji je od 1929. do 1931. izlazio u Šapcu i čiji je glavni urednik i vlasnik bio Borivoje D. Josimović. Časopis je okupio poznata jugoslovenska imena, a u prvom broju objavljena je Vinaverova pesma „Ptice“ i tekst „O raseljavanju španskih Jevreja“ profesora Šabačke gimnazije Solomona Kalderona.¹²⁶ U rubrici posvećenoj biografijama i prikazima pisaca list je, u januaru 1929. godine, u dva broja doneo zapis Branimira Ćosića „Stanislav Vinaver govori“. U tekstu su delovi razgovora sa književnikom, i popis njegovih najznačajnijih radova.¹²⁷

Vinaver je autor i *Nove pantologije pelengirike* i *Najnovije pantologije srpske i jugoslovenske pelengirike*. Napisao je i buntovnu *Varoš zlih volšebnika*. Sa Todorom Manojlovićem, pokrenuo je avangardnu biblioteku „Albatros“ u kojoj je štampao prvu polemičku knjigu *Gromobran svemira*. Potpisao je i zbirke pesama *Čuvari sveta* i *Ženidba Vrapca podunavca*, a od 1927. godine bavio se i novinarstvom. Bio je dopisnik iz Nemačke i Češke.

Rodoljubiva poezija Stanislava Vinavera svojevrsni je stihovani letopis burnih istorijskih događaja i borbe Srbije za ujedinjenje i oslobođenje, čiji je bio učesnik. Puna je tananog nadahnuća, pitanja smisla pred

¹²⁵Dobriilo Aranitović, *Podrinski časopisi 1920–1970*, str. 2–6. i str. 18.

¹²⁶Dobriilo Aranitović, *Podrinski časopisi 1920–1970*, str. 2–6. i str. 200–205.

¹²⁷Isto

tajanstvom postojanja, iskaza ljubavi prema srpskom seljaku-ratniku, i zanesenog zaveta mladosti spremne da životom brani svoju napadnutu zemlju od čijih mrva neprijatelji hoće gozbu da naprave. Kada je napisao pesmu „Otadžbini“ Vinaver je imao samo dvadeset godina:¹²⁸

Otađbino moja najbolja, najslađa,
Poslednje uzdanje i uteha prva
Hoće da te zdrobe, da od tvojih mrva
Gozbu gadnu slave, da od tvojih svađa
Pesmu sebi stvore što im pire sladi.
O skameni svađe, nek caruje volja
Otađbino moja najslađa, najbolja
Da se mnogo radi i da se uradi.
Sve ćemo ti dati jer sve si nam dala:
Pesmu melodičnu, naš nam jezik dade
Dala si nam radost, patnje, nade, jade
Bolove i osmeh, tuga, ideala.
Od svoje si svile naša srca svila
Dala si nam sebe, te tajne molitve
Što u dubinama naše duše žive.
Otađbino majko, otađbino mila.

O svakom od svojih ratnih drugova iz Skopskog dačkog bataljona, koji su živote stavili na oltar Srbije, Vinaver je nameravao da napiše pesmu. Počeo je u Skoplju 1914. godine, ali je zbirku *Ratni drugovi* tek 1939. objavio Geca Kon. Uz pedesetu godišnjicu pesnikove smrti, 2005, novi izdavač knjige postalo je Društvo Žagor a priređivač i pisac pogovora bila je dr Nadežda Vinaver. Zahvaljujući njima, ponovo su oživali likovi srpskih ratnih podvižnika: kapetani Života i Lajoš Đul, sanitetski major dr Avram Vinaver, potpukovnik Tiosav Drinčić, potporučnici – Danilo, Lazar Dilberović i pesnik Staša, đak podnarednik Krstić, narednik Tanasije, kaplar Radojko Ivezić, Dača učitelj iz Vreoca, Pantelija iz Gornje Petlovače, Dragoš iz Lipolista, Gliša iz Drniša, Ranisav Buba Vujadinović, violinista Đoka Nedić i trubač Mrkša Zlatić iz Belog Pologa, baba Randića, koja je na Ceru brala trave i pevala tropare a čija oba sina pogiboše za otađbinu, komordžija Cvetan Lekić, telefonista Radomir Čolić, Ariton Golemović, Krca Spasić, Radmilo Zagorčić, major Desnić i potporučnik Lević, Vilotije iz Kamenog Dola, Žarko iz Zla Gaza, Gavra Ostojić, stari

¹²⁸Stanislav Vinaver, *Mjeća*, str. 89.

Grujica Dabić, narednik đak Blagoje Izvornik, kao i vojnici-ispisnici Jevta, Gliša i Dragomir.

Sa Vinaverovim ratnim drugovima, koji su istrajno išli za vojskom, „kojoj pripadaju dušom i telom...u koju veruju pobožno i kad je u odstupanju“, oživela je krvava epopeja, slike užasa, epidemija tifusa, povlačenje preko Albanije i umiranje na Krfu. Zbirka stihova *Ratni drugovi*, sublimacija je patnje koja vekovima prati i Srbe i Jevreje. Prava je apoteoza slobodarstva i sna o slobodi, jedinog što se i u bežaniju nosi, baš kao u pesmi o Tiosavu Drinčiću.

/.../Slobode je bila puna naša Srbija
 Njome se disalo.
 Ona je prožimala sela i gradove
 Po planinskim kosama
 Kraj reka i potoka.

Nju su i poneli sobom
 – A ne te slučajne stvari –
 U bekstvo, odstupanje, propast
 Da još malo njome podišu
 Dokle se može
 Da joj se poraduju
 – I da s njome umru. /.../¹²⁹

Vinaverov ratni drug, Pantelija iz Gornje Petlovače, u francuskoj bolnici u Ahileonu, umire s vizijom rodnog sela i roditeljskog praga. Mladi Mačvanin je usnio san i u Mačvu poveo svoju bolničarku, da joj pokaže kako je lepa Srbija. On nije znao francuski a ona nije govorila srpski, ali – u snu je sve moguće.

/.../ On pokazuje sestri Margeriti
 Voćke koje je on kalemio
 I stari dedin dud.
 I otac i majka pitaju:
 Ko ti je to sine?
 Braća se vratila iz rata
 – Ali ne govore ništa. –
 Samo sestra Dragojla

¹²⁹ „Potpukovnik Tiosav Drinčić“, Stanislav Vinaver, *Ratni drugovi*, str. 111.

Ona što se nije udavala
Kaže:
Ovo je neka dobra duša
Sigurno je valjala našem Panteliji
U tuđem svetu
Pa je poveo, da joj pokaže
Kako je lepa naša Srbija /.../¹³⁰

Rodoljubivi zanos Stanislav Vinaver je ispoljio i poznih tridesetih godina 20. veka, kada je bio vodič kroz Jugoslaviju Sesili Izabeli Endruz, poznatoj pod pseudonimom Rebeka Vest. Ona je bila gostujući predavač na nekim našim univerzitetima i u engleskim klubovima, a doživljeno u Jugoslaviji objavila je 1941. godine u putopisu *Crno jagnje i sivi soko* koji se smatra najboljim u engleskoj književnosti. Vinaver joj je tada bio tumač i zvanični vodič, kao poznavalac istorije i kulture svoje zemlje, ali i kao patriota i poliglota, duhovit i domišljat čovek. Njegova priča i komentari, u knjizi su pozajmljeni središnjem liku čije je ime – Konstantin.

Isti rodoljubivi zanos nosio je Stanislava Vinavera i kada se nad svetom nadvio bauk fašizma. Tada su mu Rebeka Vest i njen muž ponudili azil u Engleskoj, a on je ljubazno odbio. Kada je oteran u zarobljeništvo, ona mu je preko Crvenog krsta slala pakete, zapisala je njena biografinja Viktorija Glending.¹³¹ A da je Stanislav Vinaver mogao da pobjegne od fašizma i fašista svedočio je i njegov sin Konstantin:¹³²

Samo da je otac hteo, mogli smo se na vreme spasti svi i otići u Ameriku gde ga je čekalo mesto atašea. Ali, udarila mu neka ratnička slava u glavu pa je kovao planove za odbranu i zanosio se putevima neprolaznim za nemačku ratnu tehniku.

Posle povratka iz zarobljeništva, Stanislav Vinaver je saznao da mu je majka ubijena i da je supruga Jelisaveta spasla sinove Konstantina i Vuka, tako što je pribavila „dokaz svog arijevskog porekla“. Ona se nije odazvala obaveznom prijavljivanju Jevreja, a imala je spremnu izjavu zbog čaga to nije učinila. Nameravala je da kaže gestapovcima da je „mislila da se to na njih ne odnosi, jer je ona Nemica evangelističke a deca pravoslavne vere“.

¹³⁰ „Pantelija“, Stanislav Vinaver, *Ratni drugovi*, str. 45–46, Žagor, 2005.

¹³¹ Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, str. 8.

¹³² „Priča o Vinaverima“, Živana Vojinović, *Glas Podrinja*, 27. maj 1993.

U komunističkom režimu, Vinaver je imao dosta problema. Od 1947. do 1955, saradivao je u *Republici*, u rubrici „Beogradsko ogledalo“. Uprkos finansijskim problemima, 1949. odbio je odlazak u Izrael. Iz ideoloških razloga, penzionisan je 1939, kada je imao samo 48 godina, pa je zbog male penzije prevodio „kao na robiji“.¹³³

Preveo je 24 dela: *Arabljanske pripovetke iz 1001 noći*, Kerolovu *Alisu u čarobnoj zemlji*, Bajke (H.K. Andersen), *Gargantua i Pantagruel* (F. Rable), *Jadi mladog Vertera* (J.V. Gete), *Doživljaji dobrog vojnika Švejka* (J. Hašek), *Tom Sojer i Jenki na dvoru kralja Artura* (M. Tven), *Dvanaestorica* (A. Blok), *Veliko zaveštanje* (F. Vijon), *Gospodin Pursonjak* (Molijer), *Jelisaleta Engleska* (Brukner), *Razgovori s Geteom* (J.P. Ekerman), *Tristam Šendi* (L. Stern), *Budalasta vlastelinka* (Lope de Vega), *Mala Dorit* (Č. Dikens), *Skaske* (Saltikov–Ščedrin), *Đavolov učenik* (Dž.B. Šo), *Petar Pan* (Dž.M. Bari), *Izistinske priče* (R. Kipling), *Vij* (N. Gogolj), *Sulamka* (A. Kuprin), *Klošmerl* (G. Ševalje), i stihove Poa, Nerval, Valerija i drugih pesnika.

Prevodilačko umeće i poznavanje srpskog jezika Vinaver je pokazao na najbolji način, a osim maternjeg poljskog i srpskog, znao je nemački, ruski, francuski, engleski, češki, italijanski, španski i latinski. Po mišljenju dr Nadežde Vinaver, da ništa osim prevoda nije stvorio, njegov prevodilački rad opravdao bi najvišu poziciju koju zauzima u srpskoj kulturi:¹³⁴

Prevođenje je bilo njegova opsesija od rane mladosti, a nije prevodio ništa što ga nije privlačilo i gde nije mogao da iskaže svoje velike sinteze u više ravni. Analiza njegovih prevodnih rešenja stoga je veoma zanimljiva i ja, u sklopu sopstvenog bavljenja teorijom prevođenja, jasno je, nisam mogla zaobići njegovo prevodno delo... Strpljivo upoređujući njegove prevodne tekstove sa originalom, našla sam mnogo stvari koje pokazuju da mu ništa nije prolazilo slučajno, nego da je sve svesno birao, pročišćavao dok nije došao do izraza koji se njemu činio najboljim.

Na jugoslovensku javnu scenu, Stanislav Vinaver se vratio 1950. godine, kao noćni urednik u *Tanjugu* i saradnik Radio Beograda. Od 1952. u listu *Republika* pisao je u rubrici „Beogradsko ogledalo“ članke iz svih oblasti, koji su i danas začuđujuće aktuelni. Objavio je i zbirku pesama *Evropska noć* i studiju *Jezik naš nasušni*. Knjiga *Zanosi i prkosi Laze Kostića*

¹³³Isto

¹³⁴„Šabac je Vinaverov početak početka“, Ž. Vojinović, Glas Podrinja, 23. mart 2006.

ća¹³⁵ štampana je osam godina posle njegove smrti, a tim povodom oglašio se književnik Radomir Konstantinović:¹³⁶

Mi danas nemamo svog Vinavera. Jezik naš nasušni, u ovom času, ne može da računa sa pesnikom Vinaverovog kova. Vinaver je jezička savest čitave jedne generacije. On je njena spona sa prošlim sponama našeg jezika. On je onaj neizbežni istorijski sluh koji, zato što je kadar da čuje promene u saveremenom jeziku, može da čuje i jezik prošlosti.

Očigledno je da se Stanislav Vinaver muzikom i zvucima srpskog jezika i Srpstva opio na porodičnom izvoru, uz majčin klavir u Šapcu.

Ostalo je zabeleženo da je u decembru 1936. u Šabačkog gimnaziji otvorio izložbu „Lade“ i uoči otvaranja u Narodnom univerzitetu održao predavanje *Današnja svetska književnost*.¹³⁷ Govorio je i na proslavi stogodišnjice Šabačke gimnazije (1937) i posle osvećenja spomenika knezu Ivi od Semberije sa školskim drugovima otišao u Mali Zabran, da obiđe mesta gde su se kao deca igrali. Bilo je tada i plakanja, zapisao je Mladen St. Đuričić.¹³⁸ U rodni Šabac simbolično se vratio 1991. godine, kada su Šabačka gimnazija, Narodna biblioteka „Žika Popović“ i Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva obeležili stogodišnjicu njegovog rođenja.¹³⁹

A koliko je Stanislav Vinaver voleo Beograd, svedoči zbirka eseja *Gori gori – jugoslovenska simfonija*, objavljena između dva svetska rata. I tu je ostao dosledan tvrdnji da „mi svi Šapčani volimo život i volimo čoveka“,¹⁴⁰ a poznatom književniku koji je tada napao Beograd poručio je da „mrzeti Beograd znači mrzeti sam život“.

Književnik Stanislav Vinaver koristio je više pseudonima: Čika Staša, Swann, Trajko Ćirić, Džim Dip Presni, Gohlin Junior, Prof. „Sveznanov“.

Društvo prijatelja Stanislava Vinavera ustanovilo je 1993. godine nagradu za najvrednije ostvarenje iz oblasti kojima se on bavio, proze, poezije, kritike, esejistike, publicistike i prevodilaštva. Grafički atelje *Dereta* osnovao je 2001. biblioteku „Prevodi Stanislava Vinavera“, čiji je

¹³⁵Gojko Tešić, najbolji poznavalac Vinaverovog dela, potpisao je knjigu Prkosi i zanosi Stanislava Vinavera, koja je svojevrsna kulturno-istorijska freska Srbije 19. veka.

¹³⁶*Politika*, 20. februar 1965.

¹³⁷*Šabački glasnik* br. 50, 24. decembar 1937. str. 2.

¹³⁸*Spomenica Šabačke gimnazije*, knj. 1, str. 218–225.

¹³⁹„Vinaver ponovo u Šapcu“, Ž. Vojinović, *Glas Podrinja*, 23. maj 1991.

¹⁴⁰Stanislav Vinaver, *Šabac i njegova tradicija*, str. 14.

urednik dr Nadežda Vinaver.¹⁴¹ Sabrana Vinaverova dela objavljena su krajem 2012. godine.

Životna saputnica Stanislava Vinavera bila je veoma obrazovana Nemica Elizabeta Zileks, koja je po majci bila iz plemićke porodice fon Henig. Upoznali su se kada je Vinaver radio u jugoslovenskom poslanstvu i dopisništvu *Beogradskih novina* u Berlinu. Venčali su se 1925. godine u tamošnjoj ruskoj pravoslavnoj crkvi i Elizabeta je tada postala Jelisaveta. Imali su dva sina, Vuka i Konstantina.

Stanislav Vinaver je umro 1. avgusta 1955. godine u Niškoj Banji. Sahranjen je na Novom groblju u Beogradu, a kada se na sahrani slegla kulturna elita njegov sin, Konstantin, shvatio je koliko je bio cenjen.

Dr Vuk Vinaver, rodio se 13. jula 1927. godine. Bio je istoričar, najbolji student u prvoj posleratnoj generaciji i poliglota. Doktor istorijskih nauka je postao kada je na Filozofskom fakultetu u Beogradu odbranio doktorsku disertaciju *Dubrovnik i Turska u prvoj polovini XVII veka* (1958). Naučnu karijeru je počeo 1950, a radio je u Istorijskom institutu i Institutu za savremenu istoriju u Beogradu. Nije preuzimao istorijske podatke već je – zahvaljujući znanju šest jezika – odlazio u arhive po celoj Evropi i tumačio autentične izvore. Autor je sedam monografskih dela i više od sto kritika i prikaza.¹⁴² Umro je iznenada, 23. avgusta 1986. godine.

I mr Konstantin Vinaver, rođen 21. maja 1930. godine u Berlinu, govorio je nekoliko jezika. Od oca je nasledio ljubav prema muzici, a Debisi je bio njihov Bog.¹⁴³ Završio je Muzičku akademiju u Beogradu (1954) i potom magistrirao. Usavršavao se u Milanu. Godinama je pisao radio-komentare.

Bio je pijanista, dramaturg i direktor Beogradske opere (1984–1988), muzički producent u Radio Beogradu i borac za srpsku operu. Priredio je nekoliko solističkih koncerata, a nastupao je i sa orkestrima u mnogim jugoslovenskim gradovima. Bavio se i muzikologijom, a ostavio je *Operski vodič* sa 120 najpoznatijih opera.

Umro je 7. jula 2000. godine. U Beogradu i danas žive potomci dr Avrama i Ruže Vinaver.

¹⁴¹Prevodilac i profesor francuskog jezika na Mašinskom, Rudarsko-geološkom, Poljoprivrednom i Arhitektonskom fakultetu u Beogradu i Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (u penziji).

¹⁴²*Istorija 20. veka*, IN MEMORIAM Dr Vuk Vinaver, Petar Kačavenda, Institut za savremenu istoriju, 2/1985.

¹⁴³„Priča o Vinaverima“, Ž. Vojinović, *Glas Podrinja*, 27. maj 1993.

Jezikoslovac i srpski rodoljub

I Johanan Jovan Mandil veliki je znalac srpskog jezika, još jedan srpsko-jevrejski stvaralac i patriota. Bio je „u mnogim oblastima neka vrsta preteče Stanislavu Vinaveru“,¹⁴⁴ jezikoslovac, publicista, književni radnik i jedan od prvih Jevreja novinara u Srbiji.

Rođen je 25. marta 1873. godine u Šapcu, a bio je sin Sare i šabačkog trgovca Benjamina. Osnovnu školu i gimnaziju završio je 1892. u rodnom gradu, a pravni odsek na Velikoj školi u Beogradu 1899. godine. Radni vek počeo je kao sudski i policijski pisar, a onda se bavio advokaturom i novinarstvom.

U srpskom novinarstvu zauzima časno mesto, obojeno rodoljubljem. Kao novinar je saradivao u više političkih listova: *Beogradskim novinama*, *Malim Novinama*, *Dnevnim listom*, *Večerima*,¹⁴⁵ a u *Pravdi* bio je pomoćnik glavnog i odgovornog urednika. Imao je i svoj list *Opozicija*, koji je izlazio 1904. i 1905. godine. Bavio se i prevođenjem, a 1899. preveo je delo *Heroj Đ. Verga*.

Sećanje na Jovana Mandila i njegovu ženu ostavio je 88-godišnji Moša A. Mevorah, koji je iz Izraela 23. januara 1978. godine poslao zapis:¹⁴⁶

Za vreme vladavine dinastije Obrenovića, jaka politička stranka „Naprednjaci“ imala je svoj list „Pravda“. Glavni urednik bio je Adamović, a njegov pomoćnik, docniji glavni urednik, bio je Jovan Mandil. Pravda je bila jedan od glavnih dnevnih listova koji je lepo uređivan ne samo kao glasilo stranke nego i kao informativni list, a verovatno je imao i svoje dopisnike u svetu. Iako je Adamović bio glavni i odgovorni urednik, u stvari je pravi urednik bio Jovan Mandil. Kad sam bio na Solunskom frontu, Pravda je izlazila u Solunu u istom formatu, ali sa smanjenim brojem strana. Urednik je bio Jovan Mandil. Kad sam jedanput putovao iz Soluna u svoju komandu, saputnica mi je bila gospođa Mandil na pruži za Voden, divna žena koja je na mene ostavila nezaboravan utisak.

¹⁴⁴Predrag Palavastra, *Jevrejski pisci u srpskoj književnosti*, str. 95.

¹⁴⁵Mihailo B. Milošević, *Jevreji za slobodu Srbije (1912–1918)*, str. 109.

¹⁴⁶Zbornik 6, JIM, „Nešto malo o životu Jevreja u Beogradu – Iz prošlosti“, Moša A. Mevorah, str. 440–441.

Jovan Mandil je bio jedan od osnivača Srpsko-jevrejske zajednice.

Iako oslobođen vojne obaveze u Balkanskim ratovima, bio je dobrovoljac. Srpska vlada ga je, krajem 1913. godine, postavila za pomoćnika načelnika Vojne stanice u Bitolju, da kao odličan orator agituje za srpsku stvar među Jevrejima novoprisajedinjenih krajeva. Tamo je osnovao *Bitoljske novine*, koje su bile prvi srpski list u južnoj Srbiji posle oslobođenja od Turaka. Bio je i urednik i novinar tog efikasnog propagandnog sredstva. U Bitolju je imao i advokatsku kancelariju, a radio je i kao honorarni profesor tamošnje Trgovačke akademije.

Tokom Prvog svetskog rata, Jovan Mandil je raspoređen u mladenovaču vojnu stanicu. Sa srpskom vojskom povukao se 1915. i, kao vojni obveznik činovničkog reda, otišao u Solun. Iako teško bolestan, tamo je učestvovao u osnivanju lista *Velika Srbija*, organa srpske izbegličke vlade.

Umro je u Grčkoj, u Volosu, 3. maja 1916. godine, po starom kalendaru. Njegovu smrt obznanile su *Srpske novine*, koje su tada izlazile na Krfu. Taj list je doneo vest, pod naslovom Jovan B. Mandil, koja glasi:¹⁴⁷

U Volosu, u Grčkoj umro je, pre nekoliko dana, dugogodišnji beogradski novinar i advokat Jovan B. Mandil.

Pokojni Mandil, kao kroničar beogradskih dnevnih listova, istakao se još u ranijim mladim novinarskim generacijama i bio poznat našoj čitalačkoj publici. Poslednje četiri godine, pok. Mandil je živeo u Bitolju, gde je, pored svojih advokatskih poslova, bio urednik vrlo dobro uređenog lista „Bitoljske novine“. Vrlo predano je i sa uspehom saradivao dugo u Beogradu na „Beogradskim Novostima“ i „Pravdi“. Umro je u tuđini, daleko od svoje otadžbine i svoga Beograda, ostavivši nezbrinutu ženu i troje dece.

Laka mu zemlja.

Jovan B. Mandil je posvetio život opštoj stvari, a ljubavlju prema svojoj srpskoj domovini napojio se u rodnom Šapcu. Njegov otac Benjamin Benja, sin Johanana Mandila, rođen je 1825. godine. I on je bio srpski vojnik, a iz sačuvanih spisa očigledna je njegova odlučnost da zauvek ostane Šapčanin. Uprkos Uredbi o zabrani stanovanja Jevreja u unutrašnjosti Srbije, donetoj 4. novembra 1861. godine, bio je uporan u otporu loklanoj vlasti.

¹⁴⁷*Srpske novine*, br. 17, str. 3, 17. maj 1916.

U šabačku varoš, Benja se doselio 1860. Iz „Popisa žitelja Šapca 1862. godine“ vidi se da je tada u Beogradu ostavio kuću s placem, vrednu 250 dukata cesarskih, i da je sa 23-godišnjom ženom Sarom i petogodišnjom ćerkom Anulom došao da bude šabački kalfa. Porodicu je izdržavao sa 14 talira mesečnog prihoda. Pogranični i trgovački Šabac odgovarao mu, pa je brzo postao pravi Šapčanin a njegova Sara upisala se i među dobrotvore Šabačke gimnazije. Po naredbi vlasti, više puta morali su da se sele, ali su se uvek vraćali. Među dokazima, koje čuva Arhiv Srbije, nalazi se i pismo koje je načelnik Okružja šabačkog 1864. uputio ministru finansija Kosti Cukiću:¹⁴⁸

Gospodinu Ministru finansije

Avram Alkalaj, Pinkas Munko i Binja Mandil Evreji, doselili su se pre izvestnog vremena iz Beograda u ovu varoš.

Oni su na ispitu kod načalničestva pokazali, i to u redu prvom, da je ovdi kao sveštenik i učitelj Evrejski došao i nastanio se, a ostala dvojica, da su se kod ovdašnji Evrejski trgovaca pogodili da služe, kao kalfe pod izvestnu platu. No Binji Mandil, koji je kao trgovac pre toga (j)edanput u ovu varoš doseljavao se i otpočeo bio radnju trgovačku upražnjavati, načalničestvo (j)je ovo zabranilo rešenjem svojim od 16. februara 1862. godine, i on je odselio se u Beograd, ali sada opet otuda došao je amo sa familijom svojom, i ovdi kao kalfa za 200 talira godišnje plate pogodio se da služi...

*N B 506 – 16. Januara
1864. god. u Šabcu*

*Načelnik Okr.
M. Aćimović*

Načelnik Okružja šabačkog zatražio je od ministra objašnjenje da li se naredba o zabrani stanovanja van Beograda odnosi i na kalfe i sluge „pod platom“, na sveštenike i učitelje, „kao i na Evreje koji se jedanput odsele...i time napuste darovano im pravo pomenutim Visočajšim rešenjem, pa se opet amo vrate ...“. Odgovor na ovo pitanje vlast je tražila čitavu deceniju, a Jevreji su Uredbu ponekad eskivirali i uz pomoć Šapčana. Dokaz je žalba Benje Mandila koji je, u maju 1873, godine poslao ministru

¹⁴⁸AS, Ministarstvo unutrašnjih dela, P. F. X r. 1/1864. – prepis Jevrejskog istorijskog muzeja

unutrašnjih dela jer Načelstvo nije htelo da overi njegov dogovor sa trgovcem Vasom Obradovićem. Ustvari, da se ne bi opet selio, 48-godišnji Benja tada je folirao ministra: nije priznao da ima svoju trgovinu nego ga izvestio da je čovek u godinama, opterećen decom, da je sluga kod trgovca Obradovića, da sve dažbine državi plaća, i da je narodni vojnik. Svoje tvrdnje potkrepio je svedodžbama i, „pokoran“, napisao:¹⁴⁹

/.../Iz uzroka što veli da ja kao Evrejin nemam prava u Šapcu živiti. Protivu tog postupka Načelstva pomenutog žalim se Vama Gospodine Ministre sa ovim razlozima:

Prvo jest da u Zakonu od godine 1861. Zbor. XIV str. 194. stoji da Evreji ne mogu po unutrašnjosti Srbije trgovati, ali ja to ne činim nego kod g. Vase do sada služio sam i sada i u buduće da ga služim, dakle ovo nije protivu pomenutog zakona. Drugo, od kada ja ovde u ovoj varoši živim ima već 13 godina što će priložiti svedodžba pod ./. svedočiti i za ovo vreme bio sam vazda poštenog vladanja svedočiće ovde priložena pod .//. opštinskog suda varoši Šapca. A osim ovih i inače poznat sam u građanstvu kakvog sam vladanja i haraktera, pa u Šapcu kao ond. žitelj danak plaćam i to najveća klasa za mene kao što videće se po priznanice ovde priložene pod .///. i sve opštinske i državne terete snosim i ja u mojoj starosti Narodni vojnik sam i sve ostalo što gođ mi bude Vlast zapovedila biću, kao što sam i do sada bio.

Daklem meni je za čudo od Načelstva što nije htelo ispravu potpisati mi, ja nisam neki mladić koj mogu skitati i sebi drugo sredstvo tražiti, ja sam čovek u godinama opterećen sa decom i sa familijom, fala Bogu, i zato što i u moju starost mogu službu naći, pa sada to da mi se zakrati, onda ne ostaje mi drugo do ići i u Savu skočiti.

*Pokoran to je Benjamin
Mandil žitelj Šabački.*

(originalan potpis na hebrejskom)

13. Maja 1873. u Beogradu

Ministar je od lokalne vlasti saznao da Benjamin Mandil nije sluga kod Obradovića, nego da je sa njim u dogovoru i da u njegovom „dućanu

¹⁴⁹AS, Ministarstvo finansija, E.F. VIII r. 140/1873.

pod kiriju sedi". Obaveštenje u Ministarstvo poslao je načelnik šabačkog okruga Panta Nikole Lunjevica, otac potonje kraljice Drage:¹⁵⁰

U povratku žalbe Benjamin Mandila Jevrejina ovdašnjeg, Načelništvo Šabačko čast ima javiti Gospodinu Ministru unutrašnjih dela da ono tužioca Benju nije moglo kao slugu podpisati kod Vasilija Obradovića ovdašnjeg trgovca s toga, što ovaj Benja po Uredbi od 4. Novembra 1861. godine V. No. 2244 nema prava da ovdje u Šapcu živi i radnju trgovačku upražnjava. Jer on samo forme radi traži upis sluge kod Vasilija s kime je se poravno, što u ovoga dućanu pod kiriju sedi, sporazumno; ali Benja za sebe samostalno radnju upražnjava, bez da mu se u to Vasilije meša; Pa dok to pitanje kako za Vasilija tako i za još neke Evreje, koje opština ovdje ne trpi ne reši Mogu li i dalje ovdje ostati ili ne Načelstvo je našlo za potrebno da Benji kao slugu nepodpisuje, a on radnju i sada i bez toga upražnjava....

No. 7475 – 26. Maj 1873.

Šabac

Načelnik okružni
P. N. Lunjevica

Ne zna se kada je umro Benjamin Benja Mandil, otac poznatog srpskog novinara i patriote.

Leon Koen učio abadžijski zanat a postao slikar

Leon A. Koen, mlađi brat jevrejskog intelektualca i pravnika Davida A. Koena¹⁵¹ koji je srpsko rodoljublje propovedao u svojim *Besedama*, nije bio Šapčanin po rođenju ali ima samosvojno mesto u šabačkoj prošlosti i srpskom slikarstvu 19. veka. Rođen je 1859. godine u Beogradu, u jevrejskoj četvrti Jalija, kao najmlađe dete trgovca Arona Koena. Njegov prvi učitelj bio je brat David, a potom i „jedina moralna i materijalna potpora“.

Rabin Ignjat Šlang, zapisao je da je Leon za abadžiju učio u očevoj radionici u Šapcu¹⁵² i da je iz nje pobeo da bi sledio svoj san i talenat.

¹⁵⁰AS, Ministarstvo finansija, P.F. XXIII r. 140/1873.

¹⁵¹U Prvom svetskom ratu bio jedan od poverljivih ljudi pri Vrhovnoj komandi. Ubijen u jesen 1915. godine, u borbi sa Bugarima.

¹⁵²Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*.

Drugi izvori kažu da je u Šapcu učio krojački zanat.¹⁵³ Kao slabog đaka, otac je Leonu odredio trgovinu a potom abadžijski zanat, ali je on tek kod beogradskog ženskog krojača Gutmana izučio krojački zanat i postao kalfa.¹⁵⁴

Leon Koen je učio slikarstvo 1881. i 1882. kod poznatog umetnika Steve Todorovića, a sledeće dve godine kod Đoke Milovanovića. Kao državni stipendista, otišao je 1884. na Slikarsku akademiju u Minhenu, ali se vratio u Beograd 1890. zbog ukidanja stipendije i sukoba sa Ministarstvom prosvete. Uz novčanu pomoć brata Davida, sledeće godine se vratio na studije.

Prvi veliki uspeh donela mu je slika „Josifov san“, koja je na Akademiji 1896. nagrađena srebrnom medaljom. Izložio ju je na Međunarodnoj izložbi u Minhenu, a u maju 1900. godine i na Svetskoj izložbi u pariskom Grand Paleu. Zajedno sa još nekoliko srpskih slikara, tada se predstavio i platnom „Otmica devojaka – Turci otimaju devojke za harem“. Prvu samostalnu izložbu imao je 1898. u Beogradu, u zgradi Stare skupštine.

U slikarstvu Leona Koena razlikuju se dva perioda: do 1900. je forsirao veštačku svetlost, a potom prešao na koloristički princip. Slikao je do 1905. godine, a prestao je zbog zdravstvenih problema. Razboleo se posle Prvog svetskog rata i iz inostranstva vratio u Beograd, kod brata Avrama.¹⁵⁵ Bolest ga 1920. savladala, pa je smešten u duševnu bolnicu. Na lečenju je ostao šest godina, a od 1931. do smrti bio je u Vršcu na kućnoj nezi.¹⁵⁶

Umro je 15. maja 1934. i sahranjen na Jevrejskom groblju u Beogradu.

Leon Koen, jedna od najneobičnijih i najtragičnijih figura srpskog slikarstva. Prvi je predstavnik simbolizma kod nas. Nepoznata je sudbina 45 njegovih slika. Zna se da ih je Jevrejska sefardska opština otkupila 1930. godine, da bi ih sačuvala, i da ih je izložila u Jevrejskom domu. Nemački okupator ih je odneo i svaki trag im se izgubio.

Ostavštinu Leona Koena danas čini šesnaest radova, koji se čuvaju u Narodnom muzeju u Beogradu i Smederevskoj Palanci, Jevrejskom isto-

¹⁵³Nikola Šuica, „Leon Koen“, *Jevrejski almanah 1971-1996*, str. 225.

¹⁵⁴Nebojša Jovanović, „Pregled istorije beogradskih Jevreja do sticanja građanske ravnopravnosti“, *Zbornik 6 – Jevrejski istorijski muzej*, str. 152.

¹⁵⁵Promenio ime u Aleksandar Popović (prezime analogno jevrejskom – svešteničkom – Koen).

¹⁵⁶Radivoje Davidović, *Od Daviča do Čelebonovića*, str. 43-46.

rijskom muzeju i Nacionalnoj galeriji Makedonije u Skoplju. Neki od njih su: „Skica za Raj“, „Josifov san“, „Skica za otmicu“, „Proleće“, „Večiti Juda“, „Adam i Eva u Raju“, „Amor univerzalis“, „Autoportret“ i „Pogrom“.

Delo slikara Koena, koga smatraju „najromantičnijim romantičarem“, predstavljeno je na nekoliko komemorativnih postavki, a retrospektivnu izložbu David Pijade organizovao je 1926. u Školi „Kralj Petar“, kod Saborne crkve. Povodom slikareve smrti, u jesen 1934. u Jevrejskoj opštini priređena je komemorativna postavka, a od 16. do 22. februara 1935. u Umetničkom paviljonu na Kalemegdanu izložene su 63 njegove slike. Posle Drugog svetskog rata, u Beogradu 1945. i 1949. godine, Koenova dela bila su na izložbama „Srpsko slikarstvo XVIII i XIX veka“ i „Beogradsko slikarstvo početkom XX veka“.¹⁵⁷

Lekar od ugleda i osnivač lože Bene-brit Srbija

I Bukić Pijade je Šapčanin po školovanju i poznati srpski javni i kulturni radnik.

Ženi Lebl je zapisala da je „rođen 1881. godine u siromašnoj šabačkoj porodici zanatlija“.¹⁵⁸ Po banjičkoj logorskoj evidenciji, međutim, rodio se 17. maja 1879. godine u Beogradu.¹⁵⁹ Sasvim je pouzdano da je dr Bukić završni ispit u Muškoj gimnaziji u Šapcu položio školske 1897/1898. i da je njegov brat Živko maturirao 1903/1904. godine. Istina je i da im je otac bio šabački limar Čelebon, a mati Merklada Mirkedika, kći sitničara iz Šapca Hajima Gavriela Nahmijasa.¹⁶⁰

Uz ime Bukićevog dede, koji je u Popisu žitelja Šapca iz 1862. godine pod brojem 758, piše: „*sitničar, 38 godina, žena Ster 30 godina, sin Gavriliko 3 godine, kćeri: Mirkedika 9 godina, Lijanka 2 godine. – Imanje: nema. – Mesečni prihod od rada 15 talira. – Po prihodu spada u III klasu.*“

Hajim Gavriel Nahmijas, prema sačuvanom dokumentu iz 1860. godine, bio je jedan od jevrejskih starešina u Šapcu. Imao je devedest godina kada je umro, a sahranjen je u šabačkom Jevrejskom groblju.¹⁶¹ Trgovinom se bavila i njegova majka Rakila, a njena radnja je 1874. zbog prezaduženosti otišla pod stečaj. Hajim je bio njen delovođa, a sudski spor sa

¹⁵⁷V. Stanić, *Leon Koen*, str. 16.

¹⁵⁸Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“*, str. 205.

¹⁵⁹*Logor Banjica – logoraši*, str. 143.

¹⁶⁰Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ – Jevreji u Beogradu*, str. 5.

¹⁶¹Vidi poglavlje *Nemi svedoci – Jevrejsko groblje*.

poveriocima se odugovlačio. Rakila je ostala bez igde ičega pa se preselila kod mlađeg sina Danila, a Hajim je u trogodišnji zakup tada uzeo dućan iz mase počivšeg Đoke Čotrića i nastavio da se bavi trgovinom.

Medicinu je dr Bukić Pijade završio u Beču, kao pitomac beogradske „Potpore“, a ginekologiju i akušerstvo specijalizirao u Minhenu. Da je bio „asistent univerzitetske klinike za ženske bolesti u Minhenu i specijalista za ženske bolesti i porodilje“ svedoči novinski oglas, kojim je 1911. oglasio da ordinira od 2 do 4 popodne, u *Jovanovoj ulici 81* „niže Pozorišta”.¹⁶² Predratna Politika čuva i novu adresu ordinacije dr Pijade, u oglasu, koji glasi:¹⁶³

Staleške vesti

Dr. Bukić Pijade, ginekolog, vratio se s puta. Vlajkovićeva ul. 11-3, od 3-5 po podne.

Tokom 1908. godine, dr Bukić Pijade dobio je čin sanitetskog poručnika, a 1911. unapređen u kapetana II klase. Od 1912. do 1918, učestvovao je u svim ratovima, a u oktobru 1915. u Aleksincu je zarobljen sa bolesnicima sa kojima je ostao po naredbi Vrhovne komande. Posle Prvog svetskog rata u Beogradu je bio privatni lekar, a Drugi svetski rat dočekao je u činu rezervnog sanitetskog potpukovnika.¹⁶⁴

Dr Pijade je odlikovan više puta: Orden sv. Save V reda (1915), Orden sv. Save IV reda (1922), Orden sv. Save III reda (1928), Orden Belog orla V reda (1928), Orden sv. Save II reda (1934) i Orden Belog orla IV reda (1934).

Krajem 1929, izabran je za potpredsednika Beogradske sefardske opštine, a v.d. predsednik bio je od 1. februara 1931. do kraja maja 1932. godine. Posle ostavke dr Jakova K. Čelebonovića, predsednikovao je od maja 1935. do juna 1938. Bio je i gradski odbornik u Beogradu i član uprave Lekarske komore.

Često je držao i objavljivao stručna predavanja, a pisao je i crtice iz lekarske ordinacije i popularne medicine. U podlistku *Politike* objavio je priče: „Usedelica“, „U porođajnim mukama“, „Neizbežno zaveštanje“, a „Na pragu tajne“ čitaocima je ponudio u „Božićnom dodatku“ 1933. godine.¹⁶⁵ Lekarskoj i građanskoj reputaciji dodao je dobar književni glas, ali zbog

¹⁶²*Politika*, br. 1506, 9. januar 1911.

¹⁶³*Politika*, br. 10830, 24. jul 1938.

¹⁶⁴*Znameniti Jevreji Srbije*, str. 181.

¹⁶⁵*Politika*, 6, 7, 8 i 9. januar 1933, br. 8858, str. 18–19.

rata svoje priče nije sabrao u knjigu. Bio je poznat i po tekstovima kojima je u *Politici* popularisao zdravstvenu kulturu.

Dr Bukić Pijade je 1911. postao jedan od osnivača i vođa prve jevrejske lože u Beogradu. Reč je o Bene-brit „Srbija“ (*Sinovi zaveta*), delu međunarodne organizacije koja je u Njujorku osnovana 1843. sa ciljem da štiti i pomaže Jevreje. Za predsednika *Velike lože NOBB Jugoslavije XVI-II distrikta* izabran je 1935. godine. Bio je predsednik i Dobrotvornog društva „Potpora“, a angažovao se i u radu Jevrejske čitaonice.

Kada je počeo Drugi svetski rat, zbog izuzetnog ugleda, nije odmah uhapšen. Postao je upravnik Jevrejske bolnice na Dorćolu, koju je zbog zabrane da Jevreji odlaze u gradske bolnice u leto 1941. formiralo Predstavništvo jevrejske zajednice. Jevreji su sami morali da je opreme aparatura, lekovima i sanitetskim materijalom, a u početku je imala 75 lekara, šest apotekara, jednog drogeristu i veterinara, 24 studenta medicine i 26 bolničarki.¹⁶⁶ Lekari i bolničari tu su i stanovali, a dr Bukić i ustanova u kojoj je radio su bili pod stalnim nadzorom Gestapoa.

Pre rata je dr Bukić sa suprugom živio u *Vlajkovićevoj 11a*. Na zahtev Nemaca, prijavio je imovinu 30. maja 1941.¹⁶⁷ Gestapo ga je, 4. novembra iste godine, odveo na Banjicu. Zaveden je pod logorskim brojem 1252. I u Banjičkom logoru bio je lekar, a preživeli logoraši svedočili su da je zatvorenicima pomagao i kod deportacija.

Šapčanin Radosav Belovuković, u svom zapisu o Banjičkom logoru, tvrdi da se dr Bukić Pijade otrovao, nakon što su pred njim streljali njegovu ženu i troje dece. Zapisao je i da su se njih dvojica dobro poznavali, i da ga je dr Bukić spasao od tifusa.¹⁶⁸

/.../Ja sam dobro poznao dr Pijadu Bukića. On je rođen ovde u Šapcu i bio je maturant Šabačke gimnazije. Njegov otac je imao limarsku radnju. On je posle rata bio lekar u Beogradu. Ali na Banjicu je doteran zajedno sa ženom i troje dece. Negde u junu 1942. godine u krugu logora mu je streljana žena i svo troje dece a nas su sve isterali pa i njega da gledamo streljanje. Posle toga događaja je on ćutao. On je

¹⁶⁶dr Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945*, str. 65.

¹⁶⁷*Zbornik 6*, Jevrejski istorijski muzej, „Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli opštini grada Beograda prijave o imovini“, Jovanka Veselinović, str. 383.

¹⁶⁸Međuopštinski istorijski arhiv Šabac, MG – 818, Radosav Belovuković „Banjički logor“, str. 44.

stalno nabavljao lekove i tajno lečio nas logoraše. Mene je lično spasao od trbušnog tufusa i mi smo ga svi voleli. Ali se on 9. septembra 1943. godine otrovao u logoru.

I Borivoje I. Radonjić, kao feljtonista, ostavio je zapis o dr Bukiću:¹⁶⁹
/.../Dr Bukić Pijade, poznati lekar, bio je zatvoren kao Jevrejin. Znao je da nikad neće dočekati da živ napusti logor, što je pred svoju smrt i govorio: „Poneko od vas će dočekati slobodu i izići iz ove kuće smrti. Siguran sam da ja neću“. Posle nekoliko dana čuli smo da je umro. Proneo se glas da se otrovao. Bilo nam je žao. Bio je dobar čovek...

Iscrpljen fizički i duševno, dr Bukić Pijade je 19. septembra 1943. godine naprasno umro u logorskoj bolnici,¹⁷⁰ zapisano je uz njegov banjčki broj.

Na Banjici, u koncentracionom logoru, počela je golgota i za njegovog brata Živka. On je uhapšen 17. septembra 1941. i nakon tri dana odveden u Jevrejski logor u Zemun.¹⁷¹ Bio je bankarski činovnik, a u banjčkoj evidenciji logoraša piše da je rođen 11. maja 1886. godine u Valjevu i da je sa ženom Renom i sinom Čedomirom u Beogradu stanovao u *Dušanovoj ulici br. 16.*

Bard srpskog novinarstva

Jaša Almuli, poznati srpski novinar i publicista, potiče iz ugledne sefardske porodice. Rođen je 25. avgusta 1918. u Bukureštu. Sin je trgovca Isaka Žaka, Šapčanina po rođenju, i jevrejske aktivistkinje Sofije, ćerke Jakova Koena iz Beograda i Estire Ruso.

Familija Almuli imala je važnu ulogu u privrednom životu Šapca i Srbije. Rodonačelnik šabačkih Almulija je Jašin pradeda, Josif S. Almuli. On je rođen 1825. u Oranu, a njegov otac Solomon 1870. godine. Porodica je u Alžir stigla posle progona iz Španije 1492. godine, ali se situacija promenila kada je 1830. zemlja postala francuska kolonija. Solomon je 1838, kada je njegov sin imao trinaest godina, odlučio da ga pošalje u Beč da uči trgovinu. Josif se nikada nije vratio u Alžir, nego je sreću potražio u Šapcu. U gradu na Savi posvetio se trgovini, a sačuvani dokumenti svedoče da mu vlasti nisu bile smetnja jer je bio francuski državljanin. Postao je

¹⁶⁹ „Ratna sećanja za sina“, Radivoje I. Radonjić, *Danas*, 11. 2. 2005.

¹⁷⁰ *Logor Banjica – logoraši*, Istorijski arhiv Beograda, knj. 1, str. 143.

¹⁷¹ *Isto*, str. 88.

imućan i ugledan i u beogradskoj jevrejskoj zajednici. Njegovo ime nalazi se u popisu Šapčana iz 1862. Tada je imao 37 godina i sa porodicom je stanovao kod Šapčanina Rajka Ilića i, kao francuski podanik, svake godine menjao pasoš. Josif S. Almuli bio je oženjen Esterom MANDIL i sa njom je 1862. imao petoro dece: 16-godišnjeg Solomona, 9-godišnjeg Jovana, 5-godišnjeg Kalmija, 2-godišnjeg Leona i 12-godišnju ćerku Rakilu.¹⁷²

Josif S. Almuli umro je 30. maja 1888. a njegova žena Ester 26. juna 1906. godine. Počivaju na šabačkom Jevrejskom groblju.

Njihov najstariji sin Solomon, suprotno običaju po kojem prvorođeni preuzima očev posao, osamostalio se ali u poslu nije bio uspešan. Imao je, međutim, dva vrlo uspešna sina. Obojica su rođeni u Šapcu: Josif 1868, a Isak Žak 1870. godine. Bard srpskog novinarstva Jaša Almuli, životnu priču svoga strica i oca napisao je za knjigu *Avramova deca* i iz Londona je prosledio mejlom. Taj zapis glasi:¹⁷³

/.../Pošto im otac nije stekao bogatstvo, njih dvojica su krenuli iz početka. Radili su u beogradskoj čaršiji, stekli tamo poverenje, dobili početni kapital kreditima i ortaklucima, i stvorili jednu od vodećih tekstilnih trgovina na veliko u Srbiji. Zabeleženo je da je njihova firma „Braća Almuli“ odigrala vidnu ulogu za vreme carinskog rata sa Austrijom 1908. godine. Umesto u Beču kupovali su robu za Srbiju u Mulanu, Mančesteru pa i u Barseloni. Već 1905. oni su svoju radnju smestili u velelepnu novu zgradu u Kralja Petra 16, koja se smatra najboljim primerkom „art nuvo“-a u Beogradu. Ta zgrada postoji i danas, poznata je po dva mesingana labuda na vratima. Zaštićena je kao spomenik kulture. Iz te zgrade radnju su preselili 1922. godine u palatu koju su izgradili u Kralja Petra 44.

Josif, stariji brat moga oca, nije imao dece. Višestruko je odlikovan za učešće u balkanskim i Prvom Svetskom ratu i za posleratnu aktivnost. Nemci su ga streljali u jesen 1941. među 5.000 Jevreja određenih kao srpski taoci.

Moj otac Isak-Žak umro je relativno mlad, u 55. godini, i ostavio četvoro dece. Njegov najstariji sin Solomon, ime dobio po

¹⁷²Godišnjak IV Međuopštinski istorijski arhiv, „Popis žitelja i njihove imovine u Šapcu 1862. godine“

¹⁷³Zapis o svojoj porodici Jaša Almuli autoru knjige poslao je elektronskom poštom u februaru 2013. godine, napomenuvši da je to namenio svojoj deci.

dedi, načinio je zavidnu karijeru u bankarstvu San Paula u Brazilu, a mlađi sam ja Jakov-Jaša Almuli.

Kalmi J. Almuli, sin Jašinog pradede Josifa, rođen 1857. godine, ostao je uz oca i bavio se trgovinom. O njemu pouzdano svedoči ukaz o prijemu u srpsko državljanstvo, koji je kralj Aleksandar Obrenović doneo 6. aprila 1900. godine. Iz tog dokumenta se vidi da je Kalmi bio oženjen Rejnom,¹⁷⁴ a genealoško stablo porodice Hajim-Davičo potvrđuje da je ona bila prvorodena kći Isaka DAVIČA, odnosno, sestra Nisima i tetka književnika Oskara Daviča. Kalmi je bio pošten i vredan čovek, prema zapisu koji je Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu 1967. predao Šapčanin Borivoje Avramović, a njegova žena bila je „neobično lepa, jedna od najlepših žena u Šapcu“.

Kalmi i Rejna su u aprilu 1900. godine imali troje dece, Josifa, Isaka i Estiru. Kraljev ukaz o prijemu u srpsko podanstvo podanika Francuske Republike, glasi:¹⁷⁵

*6. IV 1900
U Beogradu*

Mi

Aleksandar!

*Po milosti Božjoj i volji Narodnoj
Kralj Srbije*

Na predlog Našega Ministra unutrašnjih dela, a na osnovu člana 12 Zakona o poslovnom radu u Državnom Savetu, odobrili smo i odobravamo rešenje saveta od 28. Marta ove godine Br. 868 koje glasi:

„Da se Kalmi J. Almuli, trgovac iz Šapca, rođen u Beogradu i podanik Francuske Republike, po molbi svojoj, prima u srpsko podanstvo, zajedno sa svojom ženom Rejnom i maloletnom decom: Josifom, Isakom i Estirom izuzetno od & 44. građ. zakona, kao dosadašnji srpski zaštićenik.“

Naš Ministar unutrašnjih dela neka izvrši ovaj ukaz.

*U Aprilu 1900. god.
U Beogradu*

¹⁷⁴Zbornik 6 Jevrejskog istorijskog muzeja, „Dve stotine godina porodice Hajim-Davičo u Beogradu“, Milica Mihailović, str. 270–272.

¹⁷⁵MIAŠ, P. br. 6512

Kalmijevi sinovi, Josif i Isak Ivo Almuli, u Zemunu su osnovali tekstilnu fabriku u vreme kada su mnogi u Srbiji ulagali isključivo u trgovinu. Kao rezervni oficir jugoslovenske vojske u nemačkom zarobljeništvu, Josif je preživeo Holokaust, a Iva su Nemci streljali jula 1941. među prvih stotinu talaca.

Jaša Almuli je završio osnovnu školu i Drugu mušku gimnaziju u Beogradu, a na Beogradskom univerzitetu studirao je tehnologiju. Kao srednjoškolac bio je u levičarskoj omladinskoj organizaciji „Hašomer ha-cair“, ali je iz nje izašao jer je poverovao da će „komunizam svojom internacionalnošću rešiti i jevrejsko pitanje“.¹⁷⁶ Član SKOJ-a postao je 1934. godine, a na univerzitetu je pripadao levo orijentisanom pokretu „Narodni studenti“. Član KPJ postao je 1938. i zbog političkog rada u Glavnjači je proveo mesec dana. Njegova fotografija je u jesen 1941. bila izložena na Antimasonske i antikomunističke izložbi u Beogradu.

Pred fašistima je pobeo 6. aprila 1941. godine, između dva talasa bombardovanja Beograda. U šestočlanoj grupi, u kojoj su bili i njegova braća od tetaka Žaklen Ruso i Mirko Davičo, uputio se ka Dalmaciji. Uglavnom pešačeći, nakon deset dana, stigli su u Prčanj, u letovalište „Karmel“ beogradskog Jevrejskog ženskog društva. Tu je već bila Jašina majka Sofija, koja je Beograd napustila sa starijom sestrom Elom i ženom svoga starijeg sina Solomona Mončela, snahom Marom Blasbalg iz Beča koja se udajom spasla iz Šabačkog logora na Savi.

Mončelo, rezervni konjički poručnik, insistirao je da odu, a na voz ih je ispratio odmah posle 27-martovskih demonstracija. „Tih dana otputovale su i moje tetke Rea Talvi i Sara Ruso sa muževima, i svi su se sastali u Dubrovniku“, zapisao je Jaša. Odatle su zajedno otišli za Prčanj. Mončelo je nakon Aprilskog rata kao oficir jugoslovenske vojske deportovan u logor u Osnabriku, a Jaša se uputio u Crnu Goru:¹⁷⁷

Ja sam otišao na Cetinje da se pridružim drugovima sa Beogradskog univerziteta. Sa jednim od njih, partijskim drugom i studentom arhitekture Svetom Pejanovićem, pošao sam u njegovo selo. Ali, na putu kroz krš između Cetinja i Podgorice, izgubio sam svest, pao sam, stigla me je upala zaradena tokom putovanja u otvorenom vojnom kamionu kroz Hercegovinu pod kišom i susnežicom. Odveli su me u Cetinjsku bolnicu, gde su tada protiv zapaljenja pluća postojali samo injekcije kofeina i glukoze i otpornost organizma. Posle ozdravljenja, otišao sam na oporavak u Prčanj.

¹⁷⁶Jaša Almuli: „Da su samo znali svu opasnost“, *Mi smo preživeli 2*, str. 356–369.

¹⁷⁷Jaša Almuli: „Da su samo znali svu opasnost“, *Mi smo preživeli 2*, str. 359.

Jaša Almuli se povezao sa partijskim instruktorom Veljkom Mićunovićem, posleratnim šefom OZNE u Beogradu, i uspeo da od došljaka i lokalnih omladinaca pripremi mali partizanski odred. Dok je čekao instrukcije za prvu akciju, uhapšen je i 25. jula 1941. godine sa oko 200 Jevreja izbeglih u Kotorski zaliv. Svi su brodom prebačeni u logor kod Kavaje u Albaniji. Tamo su ih Italijani tretirali kao civilne ratne zarobljenike.

Početak novembra, pre kiša i zime, u Draču su ih ukrcali na brod i odvezli u Bari. Odatle su vozom nastavili u Kalabriju, u logor Feramonti, smešten kraj sela Tarsija. Logorski tretman „u osnovi“ bio je dobar: bez zlostavljanja, kažnjavanja i psihičke torture. Jaša je tada imao 23 godine i nije mu bilo dosadno: igrao je „desnog beka u jugoslovenskom timu protiv poljskih i drugih mladih Jevreja“, od profesorke iz Austrije dobijao je prve časove engleskog, a italijanski je učio usput. Kada su Italijani dozvolili da višečlane porodice napuste logor i žive u slobodnoj konfinaciji, Almuliji su se smestili u malu poljoprivrednu Mirandolu, grad kraj Modene. Tamo su stanovali u hotelu i imali slobodu kretanja, ali bez dozvole nisu smeli van mesta.

Strahujući da će jednog dana doći po njega i odvesti ga kao Mirka Daviča, njegova porodica je početkom 1943. godine oberučke prihvatila mogućnost da napusti Italiju. Obezbedili su vizu za Paragvaj, u februaru stigli u Rim, a onda usred rata avionom kompanije Al Italia poleteli za Madrid.

U Španiji se za odlazak u Kanadu odlučila Jašina starija sestra Ela, sa suprugom Albertom Flajšmanom i tek rođenim Huanom Džoniem, tetka Rea i njen muž Moreno Talvi, i Samuilo i Luiza Davičo, sa sinom Leonom. Za Argentinu su se opredelili tetka Sara i teča Nisim Ruso, sa svoje dvoje dece, a u Englesku su pošli dr Jaša, Bonka i mala Svetlana Davičo. Jaša Almuli, njegova sestra Šeka i majka Sofija, pridružili su se „transportu od oko 7000 izbeglih Jevreja u Španiji i Portugalu“, koji je išao za Palestinu. Britanci su im dozvolili ulaz i za Haifu ih prevezli putničkim brodom iz španske luke Kadiz.

U Palestini se Jaša zaposlio u „malom eksperimentalnom hemijskom pogonu u selu Kfar Saba“, ali je već nakon tri meseca prešao u Egipat i to u uniformi poručnika jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske. Uz pomoć Pavla Melameda, oficira prve partizanske tenkovske brigade koju su Britanci obučavali u egipatskoj pustinji, 1. maja 1944. godine, postao je partizan. Došao je potom u oslobođenu južnu Italiju, a onda je upućen

na Vis. Tamo je u štabu Druge dalmatinske brigade bio propagandista, a na lični zahtev na svoj 26. rođendan poslat je u Srbiju.

Na partizanski aerodrom Bojnik stigao je ruskim transportnim avionom. Putovao je na vrećama municije i zauvek zapamtio uzbuđenje kada je izašao i osetio miris svoje zemlje, jer „tlo i vegetacija Srbije mirisali su na nezaboravljivi način, drugačije nego bilo šta drugo za protekle tri godine”.¹⁷⁸ Priključio se potom narodnooslobodilačkoj vojsci. U Armiji je ostao do oslobođenja. Bio je borac, a onda vodnik u 11. srpskoj brigadi koja je oko Leskovca pokušavala da omete evakuaciju Nemaca iz Grčke. Kada je pozeleo da ide na front, u Arandjelovcu se javio Koči Popoviću i saznao da je stigla „okružnica“ kojom traže da se javi u Propagandno odeljenje Vrhovnog štaba.

I tako je Jaša Almulu u Beograd stigao u decembru 1944. godine; iz Propagandnog odeljenja prebačen je u Odeljenje za vezu sa stranim vojnim misijama, a u septembru 1945. u agenciju *Tanjug*. Novinar je posle rata postao dekretom, ali je ubrzo zavoleo taj posao. Prvi veliki zadatak dobio je 1946. godine, kao specijalni izveštač sa Mirovne konferencije u Parizu. Bio je dopisnik za Latinsku Ameriku iz Rio de Žaneira i predsednik Sekcije spoljnopolitičkih novinara Srbije. Najmiliji mu je period kada je bio spoljno-politički komentator lista *Borba*.

U Beograd se vratio 1963, a od 1967. do 1970. bio je *Tanjugov* dopisnik iz Vašingtona. Šef odeljenja za informacije Međunarodne korporacije za investicije u Jugoslaviji bio je narednih pet godina. Penzionisan je 1978. i od tada radio kao slobodan novinar. Predavao je novinarstvo na Institutu za novinarstvo, pisao za *Ekonomsku politiku* i TV Beograd, a 1993. godine u *Politici* je objavio feljton kojim je branio Srbe od optužbi da su krivi za uništenje srpskih Jevreja.

Odlikovan je Ordenom rada I stepena.

U jevrejskoj zajednici Jaša Almulu se aktivirao krajem osamdesetih, u vreme objavljivanja *Protokola sionskih mudraca*. Od 1989. do 1992. godine, bio je predsednik Jevrejske opštine u Beogradu. Inicirao je da se na obali Dunava, na Dorćolu, podigne spomenik žrtvama nacizma. „Menora u plamenu“, postavljena je u nekadašnjoj Jaliji – rad vajara Nandora Glida.

Napisao je pet knjiga o Holokaustu. Poslednju deceniju 20. veka posvetio je sakupljanju dokumentacije o stradanju jevreja u Drugom svetskom ratu i sakupljeno objavio u knjigama: *Živi i mrtvi, Jevrejke govo-*

¹⁷⁸Jaša Almulu, „Da su samo znali svu opasnost“, *Mi smo preživeli 2*, str. 369.

re i *Jevreji i Srbi u Jasenovcu i Stradanje i spašavanje beogradskih Jevreja*. Od 1989. do 1997, snimio je na audio i video trake više od sto jugoslovenskih i 70 grčkih Jevreja koji su preživeli Holokaust, uz finansijsku podršku Fortunof video arhiva pri biblioteci Jelskog univerziteta i Američkog memorijalnog Holokaust muzeja u Vašingtonu.

Jaša Almuli je u Šapcu boravio 1992. godine, u vreme osnivanja Podružnice Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva. Planirao je da grobove svojih predaka na šabačkom Jevrejskom groblju obiđe i 2013, ali ga je smrt pretekla. Umro je u Londonu, 26. septembra, u 96. godini.

Svojevrnsni komemorativni skup u svečanoj sali Jevrejske opštine u Beogradu održan je 3. novembra. O uglednom novinaru i publicisti govorili su tada: predsednik Saveza jevrejskih opština Srbije dr Ruben Fuks, bivši ambasador u Izraelu Budimir Košutić, bivša upravnica Jevrejskog istorijskog muzeja Milica Mihailović i novinar Politike Slobodan Kljakić.

Srećna luka Albaharija

David Albahari, poznati pisac i prevodilac, potomak je šabačkih Jevreja.

U Šapcu i danas živi legenda o trgovcu Salomonu, sinu Moše Albaharija, koji je krajem 19. veka kao predsednik društva „Cion“ više puta u ime šabačkih Jevreja pisao dr Teodoru Herclu. Od 1899. godine, na uglu Karađorđeve i Zantlijske ulice imao je starinarnicu-zalagaonicu, a Šapčani su ga zvali Solon. Naročito su ga volela deca. Zvala su ga čika-Marko, i pevala mu: „Solon Albahari, što prodaje stare stvari“.

Po ceo dan je stari antikvar sedeo u svojoj radnji, a kada bi osnovci iz obližnje škole došli da založe neki predmet, krišom uzet iz kuće, njihov čika-Marko bi im davao novac, a založeno potom vraćao roditeljima. Prema varoškoj legendi, i odrasli su zastajali kraj Salomonove radnje i razgledali obuću iz svih vekova i moda, a posebno ogromnu cipelu koja je krasila izlog. Osim antikvarnice poznati antikvar je imao i manufakturnu i konfekcijsku radnju.¹⁷⁹

Sačuvan je i podatak da je Salomon Albahari bio nosilac Albanke spomenice, jedan od 332 Šapčanina koji su prešli Albaniju. Na spisku Udruženja nosilaca tog odlikovanja upisan je pod brojem 25, a iz tog

¹⁷⁹Godišnjak 18 Međuopštinskog istorijskog arhiva, Dobrosav Čvorić, „Popis trgovačkih i ugostiteljskih radnji u Šapcu“.

dokumenta vidi se da je u Šapcu rođen 1868. godine, da je bio redov u 6. pešadijskom puku trećeg poziva, i da je ime njegovog oca Morica posrbljeno i upisano kao Mialo.¹⁸⁰ Zna se i da je između dva rata bio aktivan u Jadranskoj straži, i poznat kao čovek koji je pomagao siromašnima. U decembru 1932. odlikovan je Ordenom sv. Save V reda.

Šabački Arhiv na menici od 250 dinara čuva ime Salomonovog sina, trgovca Morica. Potpisana je 1. oktobra 1907. godine, kada je mlađi Albahari stavio zabranu na „pokretnost“ špeditera Vladića i Koste Barišića. Dokument glasi:¹⁸¹

Šabačkom prvostepenom sudu

Za obezbedu 250 dinara 6% interesa od proteklog roka, koliko mi po ovoj originalnoj menici duguju Ž.Đ. Vladić i K. Barišić, ovd. špediteri, molim Sud da odobri zabranu na ovu njihovu pokretnost: nameštaj, posuđe, odelo, spavaće haljine, pokuđstvo, nakit, gotov novac koji se u svih nađe, sat i lanac, kao i sve ostalo što se u njihovu partnerstvu bude našlo, a što je po zakonu u tome uzeti može.

Uzabranjeno da se preda na čuvanje g. Danilu Rodiću, adv. pisaru ovd.

Taksu polažem

17. novembra 1907. god.

Šabac

Pozivač

Moric Albahari

trg. obdašnji

Primio sam original menicu a ostalih imam overen prepis ove

Moric Albahari

Prema genealoškom stablu porodice Koen Avramović, koje su uradili potomci te poslednje šabačke jevrejske porodice, Salomon Albahari je sa Sarom Bukas imao troje dece. Njihova kći Kamila udala se za Jahiela Kaponu, Isidor je bio oženjen Hani, a Moric (Maro) Martom. Nacisti su pobili sve, osim Marte Albahari, koja je sa sinom i dve kćeri živela u Izraelu.

¹⁸⁰MIAŠ, Fond Udruženja nosilaca Albanske spomenice

¹⁸¹MIAŠ, Šabački sud 1897–1908, I – 3011, B.D.O.

Pred Drugi svetski rat, Salomon je bio predsednik Jevrejske veroispovedne opštine u Šapcu. Ubijen je u Zasavici na Miholjdan 1941. godine.

Ime Danila M. Albaharija nalazi se na spisku jevrejske muške dece, koji je 1880. godine priložen uz molbu Avrama Koena i Binje Mandila za otvaranje jevrejske škole u Šapcu. Po tom dokumentu Danilo je rođen 1871. godine, Hiskija M. Albahari 1868, a 1873. Lazar M. Albahari.¹⁸² Sva trojica su poginula kao srpski vojnici.

Sećanje na Danila Albaharija, špeditera iz Đevđelije, ostavio je 1. maja 1924. godine njegov ratni drug Pavle Anđelić. Oni su, 1914, zajedno internirani u mađarski logor Boldogasonj. U knjizi *Jevreji u Jugoslaviji* Rista St. Delić zabeležio je „slučaj“, koji je u listu *Odjek* opisao Anđelić. Albahari je tada bio stariji čovek, slabog zdravlja, ali je odbio savet rodbine da se spase tako što će reći da je bugarski Jevrejin. Odgovorio im je, ovako:¹⁸³

Neću! Ja sam se rodio u Šapcu, srpsko me sunce grejalo, srpska zemlja othranila, srpski sam vojnik, pa šta bude sa nesrećnim srpskim vojnicima ovde, neka bude i sa mnom.

Imena još dvojice sinova Moše Albaharija nalaze se na spisku banjčkih logoraša. Mika M. Albahari, sin Rejne Nahmijas, rođen je 10. marta 1879. godine u Šapcu. Bio je trgovački pomoćnik, oženjen Klarom. Imao je šestoro dece: Mašu, Rene, Netiku, Saru, Samuila i Danila. Živeli su u Beogradu, u *Stjepana Ljubiše 19*. U Banjički logor Mika je odveden 14. septembra 1941. a nakon tri dana u Jevrejski logor u Zemun.

Isak, sin Moše Albaharija i Rejne Nahmijas, rođen je 27. oktobra 1877. godine u Šapcu. Bio je oženjen Rebekom, rođenom Daniti. I on je bio trgovački pomoćnik, a imao je troje dece, Miku, Rejnu i Stevana. Stanovao je u *Vojvode Anđelka 39* u Beogradu, a u Banjički logor je odveden 14. septembra 1941. i nakon tri dana sproveden u zemunski koncentracioni logor.

Svoju porodičnu legendu, za knjigu o šabačkim Jevrejima, poznati književnik David Albahari u leto 2011. godine elektronskom poštom poslao je iz Kalgarija. Njegov zapis obuhvata pet generacija, od pradede Moše, do sina Natana:

Svaka porodica ima svoju priču o precima i trajanju. Tako je bilo i u mojoj porodici. S obzirom da su svi Albahariji koji su živeli na teritoriji bivše Jugoslavije bili poreklom iz Sarajeva, i mi smo verovali da potičemo odatle, iako ni sa kim od „sara-

¹⁸²AS, Fond Ministarstva prosvete, F IV-r 171/1880.

¹⁸³Rista St. Delić, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 75.

jevskih Albaharija“ nismo bili ni u kakvom srodstvu. Prema porodičnoj legendi, moj pradedu koji se zvao Moša rodio se, proživio svoj život i umro u Šapcu. Moguće je da je njegov otac ili deda došao u Šabac iz Sarajeva, ali je ipak čudno da nije sačuvana nikakva rodbinska veza sa „sarajevskim Albaharijima“. Nikada se nisam ozbiljno posvetio istraživanju porokla jer je to dugotrajan i mukotrpan posao, ali nisam izgubio nadu. Dakle, pradedu Moša Albahari je živio u Šapcu i bio je jorgandžija, vlasnik neke radionice za pravljenje jorgana. Rođen je između 1840. i 1850. godine. To pretpostavljam na osnovu neproverenog podatka da se moj deda Danilo rodio 1872. ili 1873. Ženio se dva puta i imao ukupno osmoro dece, sa svakom ženom po četvoro. Među njima je bio Danilo, moj deda. Danilo, kao i skoro sva ostala deca, napustio je Šabac i prešao u Beograd, gde je oženio izvesnu Delisiju, po kojoj je moja sestra dobila ime.

Znam da je porodica neko vreme živela u Đevđeliji, mada ne znam ni razloge ni vreme boravka tamo. Moj deda je bio „špediter“ i radio je na uvozu i izvozu, što možda objašnjava zašto se moj otac, Isak, rodio u Smederevu.

Ja sam se rodio u Peći, na Kosovu, a moj sin, Natan, u Beogradu. To pokazuje da je svaka generacija živela na drugom mestu, tako smo se uvek nalazili u nekoliko dijaspora. A ako je tačna tvrdnja da moje prezime ima osnovu u arapskoj reči „more“ ili „mornar“, onda i ne čudi što smo bili u stalnom pokretu.

Ali, jedno je sigurno: za mog pradedu Mošu Šabac je bio srećna luka.

David I. Albahari, praunuk jorgandžije Moše, u Šabac je prvi put došao na Ćirilovdan 2006. godine. U Biblioteci šabačkoj tada je otvorio manifestaciju „Dani knjige“ i predstavio svoj roman *Pijavice*. Nekoliko dana pre toga, u Berlinu je za knjigu *Mamac* primio nagradu „Berlinski most“ koja je po treći put dodeljena za literaturu srednje i istočne Evrope i prevodilaštvo na nemački jezik. Poznati pisac je u Šapcu priznao da se prisetio porodičnih priča i legendi, koje ga „dodatno vezuju za ovo mesto“.¹⁸⁴

¹⁸⁴ „Ne pišem za čitaoce ali ih osluškujem“, Živana Vojinović, *Glas Podrinja*, 1. jun 2006.

Roman *Mamac* David Albahari je posvetio majci Mirjam, Srпкиnji iz Bosne rođenoj kao Mara Kuzmanović, koja je dva puta za muževe birala Jevreje. Ona svoju životnu priču priča sinu iz drugog braka: otkriva mu da je „zagnjurivši se u ritualni bazen“ odbacila ime Mara i, uoči Drugog svetskog rata, postala Jevrejka. Učinila je to, iako su „topovi već pucali i Hitler grickao parčice Evrope, da bi roditelji njenog prvog muža pristali da vide unuke“:¹⁸⁵

/.../ Kada je počao rat, odbili su da pođu s nama u Srbiju. Govorili su da ih niko neće dirati u njihovom stanu, da nikome nisu potrebni starci kao što su oni. I dalje me nisu gledali, čak ni onda kada su pružali ruke da se pozdrave, i tada im je pogled bio usmeren na drugu stranu, u zemlju ili dečja lica. I dok smo mi putovali prema Beogradu, njih su već upisivali u ustaške spiskove Židova. Onda su u Beogradu počeli da prave iste takve spiskove, da odvede ljude na Banjicu, u Topovske šupe, na Sajmište. U početku je novac pomagao, zlato još više, dijamanti takođe. Potom više ništa nije pomagalo...

Mirjam je u ratu izgubila muža i dva sina, ali je svoju prazninu hrabro nosila. Onda je sreła dr Isaka Albaharija, kome je rat u Nišu oduzeo ženu i decu, a starijeg brata u Šapcu. Upoznala je Srbina Mojsijeve vere, koji je smatrao da u Srbiji „ima i ono što više nema“. Njena priča o mužu, Davidovom ocu, ovako glasi:¹⁸⁶

Upravo je bio stigao iz logora, mršav, sitan, u odeći koju je dobio od Amerikanaca, sa prosedom grguravom kosom i upalim licem na kojem je sve, osim očiju, bilo mrtvo. U početku je stalno plakao. Spuštao mi je glavu na rame i plakao, uz duboke jecaje, kao dete, kao da se nešto od njega otkida. Venčao nas je rabin, ne onaj koji me je pre rata preveo na jevrejsku veru, već neki drugi... Tada je tvom ocu određeno da ide u Peć, gde je trebalo da radi kao ginekolog u mesnoj bolnici. Smešteni smo u kući jedne turske porodice, u dve sobice na spratu. I onda su tamo svi bili okruženi visokim zidovima, i dok sam sedela u treperavoj svetlosti gas-lampe, morala sam svoj život da zamislim kao sunovrat...

¹⁸⁵David Albahari, *Mamac*, str. 27.

¹⁸⁶Isto, str. 42–43; 81; 58–59.

/.../ Došli smo u Ćupriju. Vratila sam se tamo gde sam provela ratne godine, ne baš na isto mesto, ali dovoljno blizu, isti su to ljudi. Tvoj otac je radio u bolnici, ordinirao kod kuće, odlazio dva puta nedeljno u paraćinsku ambulantu, gde je vršio kiretaže. Vraćao se kasno uveče, modrih usana, i grdila sam ga što se nije bolje umotao u cebe dok se vozio fijakerom. On je ćutao, uvek je ćutao, ali nikada nismo živeli sa tajnama. Prostrla sam svoj život pred njim, a njegov je ležao preda mnom. Svako je imao svoj gubitak. On je okačio na zid sliku svoje dece, ja sam svoju nosila u novčaniku. On je imao samo nekoliko fotografija, verovatno one koje je poneo kada je počeo rat, a ja sam svih tih godina vukla dva debela albuma, kao da sam tako mogla da sačuvam prethodni život. Ponekad smo ih zajedno gledali, prvo samo on i ja, potom i vas dvoje, tvoja sestra i ti...

/.../ Ako ostanemo ovde, u Ćupriji, palanka će od tvoje dece napraviti gliste. Pa šta? rekao je. Takav je on bio čovek: ni gliste mu nisu smetale. Rekla sam mu da on može da živi s glistama, ali da će moja deca ipak biti ljudi. I tako je, dve godine kasnije, uspeo da dobije mesto u zemunskoj bolnici...

/.../ Da smo 1961. godine ostalu u Izraelu, kada su mu ponudili posao, možda je sve moglo da bude drugačije, ali bilo je smešno da mu ja objašnjavam gde mu je prava domovina. Ne, on je hteo da ostane u Srbiji. I pre rata se, uostalom, nazivao Srbinom Mojsijeve vere, tu je nekada, govorio je, imao sve i onda ostao bez ičega, potom je ponovo sve stekao, i zato ostaje tu, ovde, gde u isto vreme ima i ono što više nama.

David Albahari je rođen 15. marta 1948. u Peći, a iz Ćuprije je sa porodicom prešao u Zemun. Višu pedagošku školu, smer za nastavnika engleskog jezika i književnosti, završio je u Beogradu 1968. godine. Od 1973. do 1994. saradivao je sa nekoliko beogradskih i novosadskih časopisa i bio jedan od urednika *Pisma*, prvog jugoslovenskog časopisa posvećenog svetskoj književnosti. Sa *Maticom srpskom* je radio na izdanju edicije *Prva knjiga*. Član je srpskog PEN centra. Za člana SANU, van radnog sastava, izabran je 2. novembra 2006.

Od 1991. do 1994. godine, kao predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, pomagao je evakuaciju Jevreja iz ratom zahvaćenog Sarajeva.

Živeo je u Kalgariju, u Kanadi, a u dugi red ispred kanadske ambasade stao je u proleće 1994. godine. Učinio je to nakon što je kao prevodilac jedne humanitarne organizacije putovao u Banjaluku i uverio se da miniraju džamije, spaljuju manastire, razgrađuju crkve, da se njegova „zemlja raspada zbog toga što je nekome ... zasmetalo što svi govore istim jezikom”.¹⁸⁷

Dela Davida Albaharija su prevedena na 14 jezika.

Od 1973. godine je objavio devet knjiga priča: *Porodično vreme, Obične priče, Opis smrti, Fras u šupi, Jednostavnost, Pelerina, Izabrane priče, Neobične priče* i *Drugi jezik*. Autor je i romana: *Sudija Dimitrijević, Cink, Kratka knjiga, Snežni čovek, Mamac, Mrak, Gec i Majer, Svetski putnik, Pijavice, Ludvig, Brat, Čerka i Kontrolni punkt*. Napisao je i eseje *Prepisivanje sveta, Teret i Dijaspora i druge stvari*. Zajedno sa Dušanom Petričićem, objavio je knjigu za decu *Ema i jež koji nestaje*.

Za zbirku *Opis smrti* dobio je „Andrićevu nagradu“, a Nagradu „Stanislav Vinaver“ za *Pelerinu*. Roman *Mamac*, osim priznanja „Berlinski most“, ovenčan je 1996. NIN-ovom nagradom kao najbolji roman, a deset godina kasnije Nagradom Biblioteke Srbije, kao najčitanija knjiga. Vitalovim „Zlatnim suncokretom“ 2009. nagrađena je njegova knjiga *Svake noći u drugom gradu*.

Od 1990, David Albahari je bio autor beogradske izdavačke kuće „Vreme knjige“, a od oktobra 1993. do maja 2013. „Stubova kulture“.

Živana Vojinović

(Iz rukopisa Avramova deca, nagrađenog – na 56. konkursu SJOS – I nagradom „Ženi Lebl“ za 2012)

¹⁸⁷*Mamac*, David Albahari, str. 117–118.

Živana Vojinović

OUTSTANDING JEWS OF ŠABAC

SUMMARY

Over the centuries Šabac, being a town on the border between the Ottoman and Austro-Hungarian empires, had attracted persecuted Jews. The Jewish community of Šabac was numerous, and Feliks Kanic notes that at the end of the 19th century this town on the Sava River was a home to 274 members of the Moses' faith. They mostly engaged in trade. It cannot be with certainty determined when the first sons of the Holy Land arrived to Šabac, but it is known that in 1572 one of the persons renting the Šabac ferry was „Jehudija Avram, son of Solomon“. It is also known that in 1788, in the town of Šabac, along with the Muslims, there also lived ten Serbs and five Jews. When the Berlin Congress in 1878 granted independence to Serbia and the 1888 Constitution officially declared equality of all its citizens, the relations between Šabac Serbs and Jews remained amicable.

It is also assertively known that, thanks to the head of the Šabac administrative territory – nahiya, Jevrem Obrenović, the first educated member of Moses' faith arrived to Šabac around the mid second decade of the 19th century. Those were the „former Jew“ Dimitrije Tirol and Josif Menahem Šlezinger: the first one was a teacher to Master Jevrem's children, who revitalized literacy and drafted the documents for the Enlightened Serbian Society, and the second initiated the music life in Šabac and founded the Knjaževac Band. Around the mid-19th century, parents of Haim S. Davičo and Johanan B. Mandil arrived to Šabac. Other prominent Jews born in Šabac include Stanislav A. Vinaver, Oskar N. Davičo, and Dr Bukić Pijade. Šabac was the home town of ancestors of the legend of Serbian journalism Jaša Almuli and of the famous writer David Albahari.

ALBAHARI

Otac

Majka

David Albahari

Porodica u banji

Otac u zarobljeništvu

Majka na padini
(1938)

Мадарски процесорни акт

За одређу 250 гунара са 6% иштегеса од
спрешан пона, Коудио су од сеој адуира-
кој мерици гуаји [Л. Ђ - Брагут и Л. Ђарушић
ког. иштегеса, мерици од га одоји садрачу са
оду чироду, иштегеса: стареица, адује, одо,
Аиоаде Саване, одујате одо, Сакла, одо
содуа Који се у чир Саке, Сад и Сиреау, Ко
и Саке одоако идо се у чироду адуираду
де Сакло, а одо се одо Сакло у одо удеи
ноше.

Иштегеса га се одога са одоако 1. Сиреиу
Родуиу, одо. Сиреиу одо.
Адуиу Сиреиу.

17. сиреиу одо 1907. одо.
Мадару.

иштегеса одо одоира
мериче и одоира
одоира одоира
Морич Албахари

Moric Albahari

ALMULI

Josef S. Almuli

Ester Mandil

Deda Solomon i Rahela

Jašin otac Isak

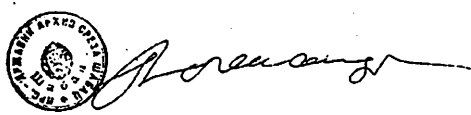
Ми
Алмулија
на милостаи Ђорџи и Ђорџи Нипоуноу
и
Краљ Србије

На звањима Министар Министара унутрашњих дела, и на
указу краља са Београда и каснијем ризу из Лондона, одобрено, одобрено,
на суд и одобрено, ризица са Београда од 28. Марта 1868.
који тачно:

Да и Карл Ј. Алмулија, пореклом из Улмула, рођен у Гр.
граду и пореклом Француски. Највише, са својом браћом, збогом из
својих послова, збогом са својим братом Алмулија и министром
указу: Француски, Алмулија и Алмулија, узгледом од 24. јуна 1868,
као доказују своје самосталности.

Али Министар унутрашњих дела неће одбити овај указ.

у Београду 1900. год.
у Београду

Министар
унутрашњих дела,
Јеленић

Kralj za Kalmi Almulija

Jaša Almuli

Josif Almuli-Kadi kej
(Jedrene) 18. 12. 1912

Kalmi Almuli sa ženom Rejnom sinovima Josifom i Ivom i
ćerkama Leom i Esterom

BUKIĆ PIJADE

Bukić Pijade

Porodica Nahmijas

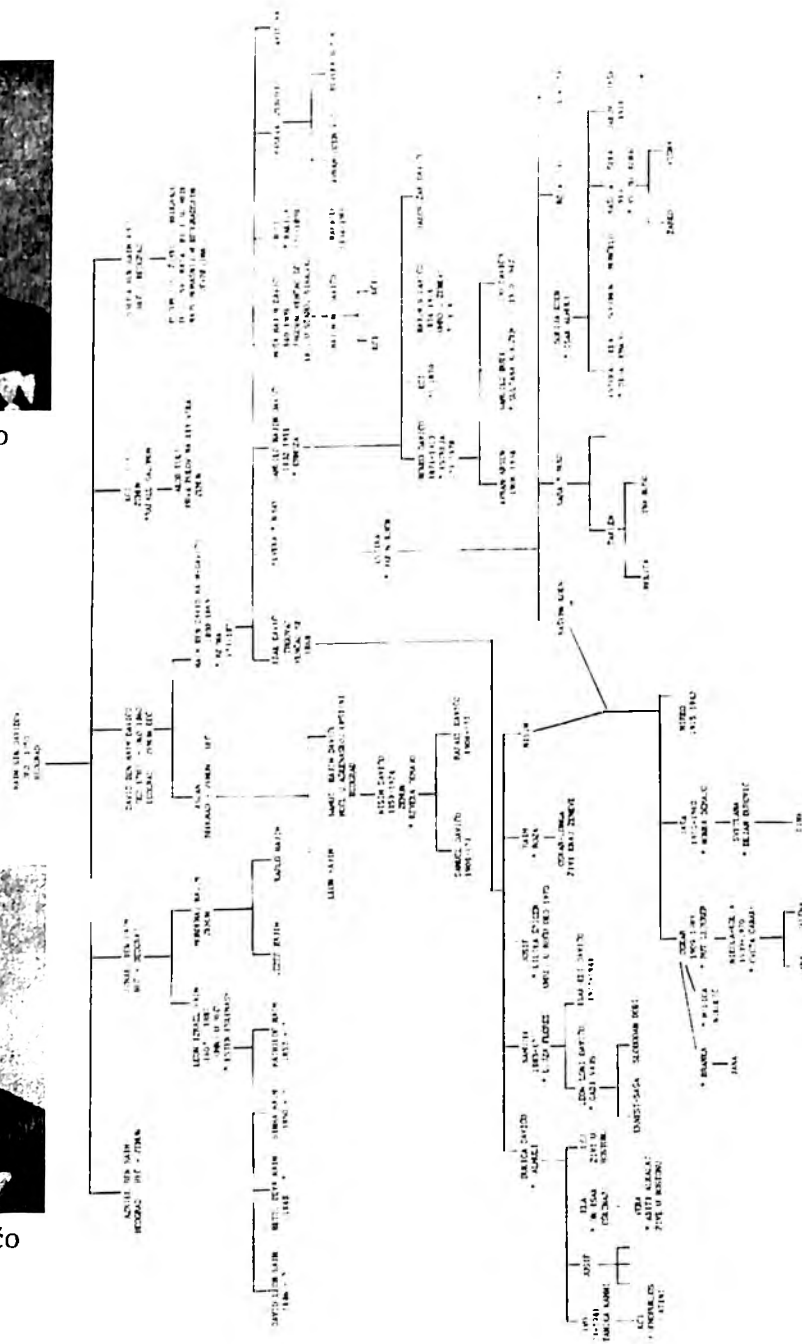
HAIM DAVIČO

Haim. S. Davičo

Samuilo H. Davičo

Porodično stablo Davičo

LEON KOEN

Leon Koen, Autoportret,
ulje na platnu, Narodni muzej, Beograd

Leon Koen, Amor Universalis, ulje na platnu, Narodni muzej, Beograd

MANDIL

23

21. Avgusta 10

Benjamin Mangus Karfa obq. ga da
 kazy je uvelikno na umove statonij
 obq. pri. so puzovaj. a ovisipove 274,
 gya zlo Anovija kopyngant kazu ka
 natu u spavie. Da gya sa vevdy toj us
 kresting sa vspaligey etektora dasetu
 tbi vpolitkora ogovdijer, vrye so so 4
 korian
 kputedon Lawsonja kopyngant so
 ga je gya, jiciny zlo tuzeg, cedan. Se
 gredy u delat kama a vovtact, vafy
 kavyty ay gya, go kavyat, u gredy
 vavtact, kavyty ga gya na vevdy so
 kpyratja kavyty kavyty kavyty kavyty
 kavyty

Povodaven spogovovase ogovdije,
 Tuz. Obr. Ovdia
 u kavyty kavyty

Kavyty
 kavyty

Kavyty
 kavyty kavyty
 kavyty

Ga je kavyty kavyty kavyty kavyty kavyty

Kavyty kavyty
 kavyty kavyty

14, 143, 22 Avgusta
 1887. g. kavyty

Kavyty
 kavyty kavyty

J. Mandil

Benjamin Mandil

Johanan Mandil

OSKAR DAVIČO

Oskar Davičo

Sin Oskara Daviča

ŠLEZINGER

Dr N. Petrović

Šlezinger

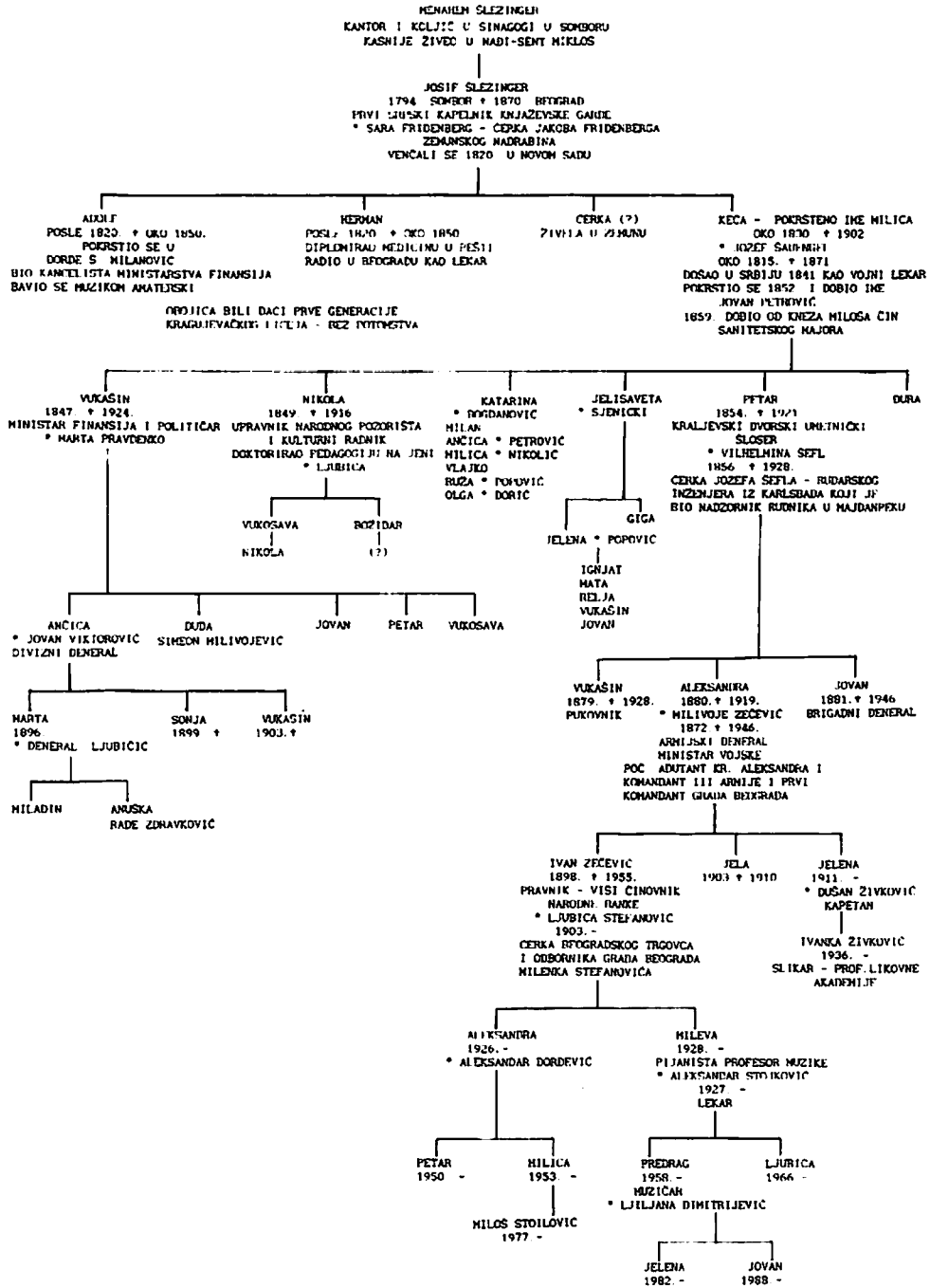

Vukasin e 72/51 1903.

Petar i Vilhelmina Petrović

Vukašin Petrović

Porodično stablo Šlezinger

VINAVER

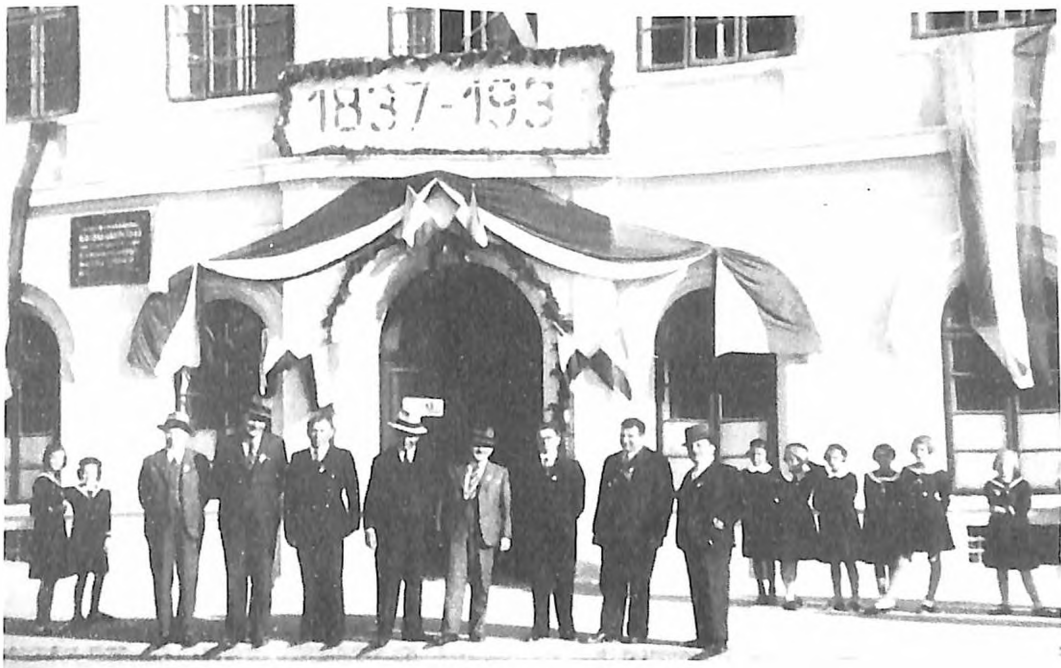

Станислав Винавер

Stanislav Vinaver

Ruža Vinaver

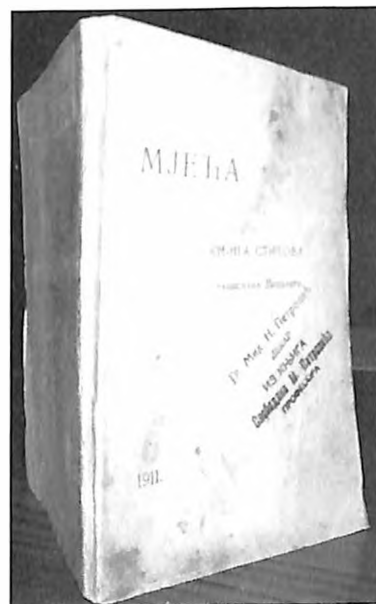
Vinaver na stogodišnjici Gimnazije u Šapcu

Dr A. Vinaver

Mjeća i Stanislav

Knjiga Mjeća

Ми
 Александр I
 по милости Божьей и воли народной
 Царь Сербии

На предное Пресидника Намей Мини.
 старарскои Савета, Намей министра иностараних
 дела, Заступника Намей министра унитараних
 дела, а на основу члана 12 закона о пословном
 резу у Царавном Савету, одобрили смо и одобра,
 вако реншо Савета од 23 августа ове године
 № 5397, које гласи:

„ да се у-р Аврам Бунавер лекар у
 Улангу, родом из Вармаве у руској Псковској и
 поданик руски, по молби својој, армини у српско
 поданство, заједно са својом женом Розалијом
 и малолетним сином Ситаниславом, изузетно од
 § 44 Граф. закона, као досадишн српски заштит.
 кенити:

Пресидник Намей Министарскои Савета,
 Намей министр иностараних дела, Заступник Намей
 министра унитараних дела, нека изврши овај
 указ.

А. С. Савин

7. септембра 1896 године
 у Београду.

Пресидник
 Министарскои Савета,
 министр иностараних дела,
 заступник
 министра унитараних дела.

С. М. Милошевић

Avramovo podanstvo

КРАЈЕВСКО-СРПСКИ

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Р.х. 6119

31. Јула 1893 год.

у Београду.

Уверенје

Како попис се одржи, да је и др. Јулиј
 Аврамов Бишковић професионал. Министар унутр.
 дела од 2. Маја 1889. год. Р.х. 1189 основан за
 испуњавање места при општин. државној болници
 где је служио до 15. Октобра 1889. год. кад је пратио
 код Министра Р.х. 6128, основан за испуњавање
 места места болнице мабарао у којој је служио
 до 31. Јула 1893. год. Како је професионал. Министар
 унутрашњих дела од 31. Јула 1893. год. основан
 за испуњавање места при крајевској
 болници где је служио која му је основана
 31. Јула 1893. год.

Према овом уверењу и др. Бишковић
 у државној служби 4 године 4 месеца и 29 дана
 У уверењу је: Дир. Мара.

Министар
 унутрашњих дела,
 Аврамов Бишковић

Avramovo uverenje

Radovan Sremac

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

Apstrakt: Jevreji u Erdeviku (Opština Šid) se prvi put pominju tokom prve polovine 19. veka. Njihov broj se od tada stalno povećavao, od 10 osoba tokom 1847. godina do 55 osoba do 1900. godine. Tokom 20. veka njihov broj naglo opada. Jevrejska veroispovedna opština u Erdeviku je osnovana 1883. godine, a obuhvatila je Erdevik, Bingulu, Čalmu i Divoš. Svi erdevički Jevreji koji su početak rata dočekali u selu stradali su u Holokaustu. U selu je sačuvano jevrejsko groblje sa 42 groba. Matične knjige Izraelske bogoštovne opštine u Erdeviku sačuvane su za period 1849–1940. godine. Sve matice imaju obrasce, sa legendama na srpskom jeziku, pisane latinicom. Gotovo svi upisi su na nemačkom jeziku, a u svega par slučajeva prezime je pisano srpskom transkripcijom. Matične knjige se danas čuvaju na dva mesta – Istorijski arhiv “Srem” Sremska Mitrovica I Mesna kancelarija Erdevik.

Ključne reči: Jevreji, Erdevik, Šid, matične knjige, rođeni, venčani, umrli

Erdevik se nalazi u zapadnom delu Srema, na obroncima Fruške gore. Pripada Opštini Šid a jedno je od njenih najvećih naselja. Kao naselje je prvi put zabeležen 1351. godine (Popović 1950: 61). Godine 1702, selo ima više od 100 srpskih kuća. Te godine, za Erdevik je zapisano: „Mesto ima prelep položaj. Posle Karlovačkog mira vratili su se mnogi da bi u njemu sagradili kuće. Budući da je porastao i po broju stanovnika i po broju kuća, Erdevik je sada jedno od najlepših mesta u Sremu. To privlači i one iz najudaljenijih krajeva da se u njemu nastane. Oni između sebe trguju, a neki čak počinju da otvaraju radnje“ (Jačov 1990: 38).

Izuzetno povoljan strateški položaj mesta je rezultirao stalnim povećanjem broja stanovnika (Đurčić 1984: 242):

Godina	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948
Broj stanovnika	3496	3277	4029	4613	5018	5255	4869	3864

Broj Jevreja u Erdeviku:

Godina	1847	1850	1857	1880	1900	1910	1931	1941
Broj Jevreja	10	31	40	53	55	48	19	oko 50

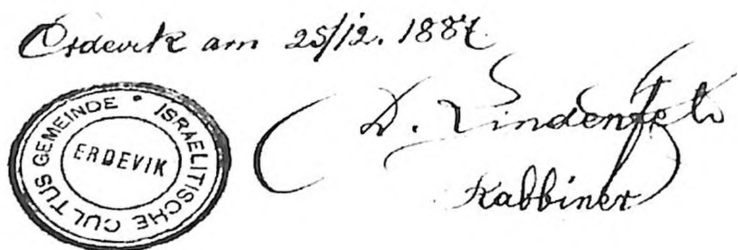
Ne uzimajući u obzir lica rođena tokom treće i četvrte decenije 19. veka a naknadno upisana u matične knjige rođenih, Jevreji se u Erdeviku prvi put pominju u popisu Jevreja u Sremskoj županiji 1841–1847. godine. U tom periodu, u Erdeviku su živeli David Borovic sa tročlanom porodicom, i Mojsej Grin sa osmočlanom porodicom (Gavrilović 1989: 45). Prema nekim autorima, Jevreji se u Erdeviku pominju i 1833. godine (Šosberger 1998:16).

Jevrejska veroispovedna opština u Erdeviku je osnovana 1883. godine sa sedištem u Erdeviku, a obuhvatala je mesta Erdevik, Bingulu, Čalmu i Divoš. Prvi predsednik Opštine do 1889. godine bio je Josip Štern, zatim od 1889–1918. godine Simon Rozenberg, a od 1918. do početka Drugog svetskog rata, dr Samojlo Bijelić. Erdevička opština je potpadala pod iločki rabinat. Kao rabineri u Erdeviku pominju se David Lindensfeld, Efrajim Francoz i Emanuel Henig.

Skoro svi erdevički Jevreji koji su početak rata dočekali u selu stradali su u Holokaustu. Erdevički tempel je zapaljen 1941. godine.

Pečat erdevičke opštine iz 1912.

Pečat erdevičke opštine i potpis rabinera Lindenfelda iz 1887.

Kuća na mestu erdevičkog templja (Pinkijeva 15, Erdevik)

Matične knjige Izraelske bogoštovne opštine u Erdeviku su sačuvane za period od 1849. do 1940. godine. U nekim godinama se nalaze naknadno upisane osobe rođene pre 1849. U periodu od 1914. do 1930, za godine u kojima nije bilo rođenja, venčanja i smrti, rabiner je to naglasio. Sve matice imaju obrasce, sa legendama na srpskom jeziku, pisane latinicom. Gotovo svi upisi su na nemačkom jeziku. U svega par slučajeva prezime je pisano srpskom transkripcijom.

Matične knjige se danas čuvaju na dva mesta – u Istorijskom arhivu „Srem“ u Sremskoj Mitrovici¹ i Mesnoj kancelariji Erdevik.

Osnovu ovog rada čine podaci o Jevrejima upisanim u erdevičke matične knjige rođenih (bilo da su stanovali u Erdeviku ili u nekom drugom mestu) sa podacima o njihovom braku i smrti. Podaci iz knjiga venčanih i umrlih za osobe koje nisu upisane u erdevičke knjige rođenih dati su u posebnim tabelama (tabele II i III). Radi lakšeg snalaženja, upisi su poslagani prema prezimenu, a ne hronološki (izuzetak je tabela II).²

¹Fond je preuzet 13.09.1976. godine od Mesne kancelarije Erdevik. Matice koje se čuvaju u kancelariji Erdevik predstavljaju duplikate za pojedine godine. Zahvaljujem se matičaru MK Erdevik Danici Savić na ljubaznosti.

²Zahvaljujem se gospođi Mirjani David iz Berkasova na pruženoj pomoći prilikom pisanja ovog teksta.

Tabela I

R. br.	Datum rođenja	Ime	Pol	Prezime	Ime oca	Ime i devojčako prezime majke	Mesto	Datum i mesto venčanja; ime i prezime, (roditelji) i mesto stanovanja supružnika-ce	Datum smrti i mesto sahrane
1.	24.12.1862.	Fani	m	Alajn	Samuel	Neti Švemer	Erdevik		
2.	18.01.1921.	Svetislav	m	Bijelić	Dr. Samojlo	Hania(?) Štokhamer	Erdevik		
3.	04.08.1883.	Mari	ž	Blejer	Abraham	Neti Brejer	Erdevik		
4.	21.10.1881.	Markus	m	Blejer	Adolf	Neti	Erdevik		
5.	11.03.1885.	Hajim Isahar	m	Blejer	Abraham	Neti	Erdevik		
6.	23.01.1912.	Karl	m	Brandajc	Sigmund	Berta Bergl	Čalma		
7.	30.01.1892.	Elizabeta	ž	Braun	Moric	Roza Rozenberg	Erdevik		
8.	20.12.1894.	Đula	m	Braun	Moric	Roza Rozenberg	Erdevik		
9.	1836.	Moric	M	Brejer			Erdevik	27.01.1864. Ilok; Rozi Štern, Ilok	
10.	26.08.1866.	Hajnrih	m	Brejer	Moric	Rozi Štern	Erdevik		25.10.1866. Erdevik
11.	24.08.1867.	Evali	ž	Brejer	Moric	Rozi Štern	Erdevik		
12.	18.02.1871.	Franciska	ž	Brejer	Moric	Rozalija	Erdevik		
13.	22.06.1890.	Julije	m	Vajnberger	Karl	Roza	Erdevik		06.06.1890. Erdevik
14.	08.06.1913.	Geza	m	Vajs	Johan	Ilonka Đarmati	Beočin		

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

15.	07.09. 1907.	Helen	ž	Goc	Abraham	Katica Klajn	Erdevik		
16.	15.06. 1828.	Bernhard	m	Grin	Moses	Katrina	Erdevik		
17.	25.11. 1839.	Rozi	ž	Grin	Moses	Katarina		21.11.1860. Erdevik; Ignac Gerstl, (Markus), Novi Sad	
18.	20.09. 1842.	Fani	ž	Grin	Moses	Katrina	Erdevik		17.02. 1859. Erdevik
19.	02.08. 1844.	Sali	ž	Grin	Moses	Katrina	Erdevik	17.10.1865. Erdevik; Lazar Klajn, Palanka	
20.	10.01. 1853.	Hani	ž	Grin	Simon	Rozi Rozenberg	Erdevik		
21.	04.04. 1855.	Lenci	ž	Grin	Simon	Rozi Rozenberg	Erdevik		
22.	06.08. 1857.	Simon	m	Grin	Simon	Rozi Rozenberg	Erdevik		
23.	01.04. 1859.	Moric	m	Grin	Simon	Rozi	Erdevik		10.10. 1859. Erdevik
24.	13.09. 1895.	Eva	ž	Grin	Hajnrih	Katarina Rozenberg	Bingula		30.12. 1897. Bingula
25.	07.09. 1897.	Man	m	Grin	Hajnrih	Kata Rozenberg	Bingula		
26.	18.06. 1880.	Bernat	m	Epštajn	Jozef	Helene Štern	Bingula		
27.	16.09. 1912.	Vilhelm	m	Epštajn	Samuel	Marija Rozenberg	Erdevik		29.12. 1912. Erdevik
28.	23.01. 1914.	Fani	ž	Epštajn	Samuel	Marija Rozenberg	Erdevik		08.12. 1918. Erdevik

RADOVAN SREMAC

29.	20.12.1916.	Adolf	m	Epštajn	Samuel	Mari Rozenberg	Erdevik		Preselio se kod strica u Šid. Poginuo kao partizan.
30.	21.08.1867.	Rosalija	ž	Erendiner	Simon	Mari Grosman	Erdevik		27.10.1867. Erdevik
31.	17.12.1862.	Kati	ž	Kaf	Filip	Juli			
32.	05.04.1865.	Jakob	m	Kaf	Filip	Juli Dojč	Erdevik		
33.	13.07.1884.	Beno	m	Kelert	Moric	Leonora Cajzel	Erdevik		
34.	01.12.1937.	Mindl	ž	Klajn	Pavle	Regina Morgenštern	Šid		
35.	28.01.1882.	Šandor	m	Kloper	Aron	Sali Fišer	Erdevik		
36.	25.03.1821.	Mihael	m	Kon			Erdevik		23.06.1860. Erdevik
37.	27.02.1857.	Herman	m	Kon	Mihael	Rozi Štern	Erdevik		18.06.1860. Erdevik
38.	30.11.1860.	Moric	m	Kon	Mihael	Rozi Štern	Erdevik	27.03.1883. Erdevik; Gizela Kon, (Salamon i Rozalija), Erdevik	
39.	18.09.1862.	Kati	ž	Kon	Mihael	Rozi Štern	Erdevik	30.11.1883. Erdevik; Adolf Šmalc, (Vilhelm), Račinovci	
40.	01.07.1863.	Gizela	ž	Kon	Jozef	Sali	Erdevik		
41.	20.04.1865.	Beti	ž	Kon	Jozef	Sali Donat	Erdevik		

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKJE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

42.	04.05. 1866.	Adolf	m	Kon	Michael	Rozi	Erdevik		19.02. 1882. Erdevik
43.	25.05. 1867.	Juli	ž	Kon	Simon	Resi Šmucer	Erdevik		
44.	11.10. 1867.	Fani	ž	Kon	Jozef	Sali	Erdevik		
45.	31.07. 1869.	Herman Hajnrih	m	Kon	Simon	Tereza Šmutcer	Bingula		
46.	09.07. 1871.	Beti	ž	Kon	Petar	Antonija	Erdevik		
47.	16.03. 1875.	Jakob Samuel	m	Kon	Jozef	Rozalija	Erdevik		
48.	28.09. 1879.	Petar	m	Kon	Gerson	Gizela- Cecilija Lebl	Erdevik		
49.	06.09. 1881.	Gizela	ž	Kon	Gerson	Celi Lebl	Erdevik		05.01. 1883. Erdevik
50.	01.12. 1882.	Hermina	m	Kon	Gerson	Celi Lebl	Erdevik		18.09. 1885. Erdevik
51.	28.03. 1891.	Ginta	m	Kon	Gerson	Cecilija Lebl	Erdevik		
52.	24.05. 1892.	Gerson	m	Kon	Salamon	Regina Epštajn	Erdevik		27.08. 1896. Nemač- ka Palanka
53.	09.11. 1893.	Jakob	m	Kon	Salamon	Regina Epštajn	Erdevik		1942. Jaseno- vac
54.	15.11. 1895.	Adelheid	ž	Kon	Salamon	Regina Epštajn	Erdevik		15.04. 1896. Erdevik
55.	07.04. 1897.	Fani	ž	Kon	Salamon	Regina Epštajn	Erdevik	16.05.1923. Er- devik; Benjamine Fojstner, (Samuel i Etelka), Mitro- vica	

RADOVAN SREMAC

56.	02.07.1899.	Adolf	m	Kon	Salamon	Regina Epštajn	Erdevik		02.09.1899. Erdevik
57.	13.05.1900.	(bez imena)	m	Kon	Salamon	Regina Epštajn	Erdevik		13.05.900. Erdevik
58.	03.05.1901.	Ignac	m	Kon	Salamon	Regi Epštajn	Erdevik		23.10.1901. Erdevik
59.	24.04.1903.	Adolf	m	Kon	Salamon	Regina Epštajn	Erdevik		1942. Jasenovac
60.	17.01.1906.	Lina	ž	Kon	Salamon	Regi Epštajn	Erdevik		
61.	25.11.1902.	(bez imena)		Kon	Samuel	Berta Ofner	Erdevik		
62.	18.03.1899.	Roza	ž	Kon	Leopold	Sali Rozenberg	Erdevik		
63.	////	Adolf	m	Kon	Mihael	Rozalija Štern	Erdevik		
64.	29.02.1940.	Slavko	m	Kon	Adolf	Magda Belogorski	Erdevik		1942. Stara Gradiška
65.	19.04.1854.	Moric	m	Lustig	Simon	Leni Grin	Erdevik		30.04.1860. Erdevik
66.	26.02.1856.	Hani	ž	Lustig	Simon	Leni Grin	Erdevik	14.11.1876. Erdevik; Samuel Štajner, Erdevik	Erdevik
67.	15.04.1858.	Salamon	m	Lustig	Simon	Leni	Erdevik		13.04.1890. Erdevik
68.	20.04.1860.	Sigmund	m	Lustig	Simon	Leni	Erdevik		16.06.1861. Erdevik
69.	19.08.1863.	Kati	ž	Lustig	Simon	Leni	Erdevik	10.01.1888. Erdevik; Mor Lustig, (David i Kata), Sombor dom 105	30.01.1922. Erdevik

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

70.	10.09. 1865.	Moric	m	Lustig	Simon	Leni	Erdevik		03.09. 1866. Erdevik
71.	15.06. 1867.	Rosalija	ž	Lustig	Simon	Lenci	Erdevik		16.08. 1867. Erdevik
72.	15.06. 1867.	Malvina	ž	Lustig	Simon	Lenci	Erdevik		24.09. 1867. Erdevik
73.	20.10. 1868.	Jozef	m	Lustig	Simon	Leonora	Erdevik		28.06. 1900. Erdevik
74.	27.02. 1871.	Emanuel	m	Lustig	Simon	Helene(?)	Erdevik		07.01. 1902. Zagreb
75.	21.09. 1894.	Katarina	ž	Lustig	Maks	Rosa Birman	Erdevik		
76.	07.01. 1926.	Zlata Katarina	ž	Lustig	Dezider	Terezija- Sara Pataki	Erdevik		11.09. 1966. Zagreb
77.	13.12. 1911.	Rosa	ž	Mor- genštern	Adolf	Mina Klopfer	Čalma		
78.	01.03. 1936.	Gabor	m	Mor- genštern	Filip	Linka Mor- genštern	Šid		
79.	12.10. 1844.	Beti	ž	Noj	Mihael	Nanci	Erdevik		
80.	25.06. 1847.	Hani	ž	Noj	Mihael	Nanci	Erdevik		
81.	28.08. 1849.	Sami	ž	Noj	Mihael	Nanci	Erdevik		
82.	07.05. 1852.	Lenci	ž	Noj	Mihael	Nanci	Erdevik		
83.	14.04. 1892.	Izrael Ignac	m	Nojman	Moric	Regina Hubert	Bingula		
84.	26.04. 1893.	Hermine	ž	Nojman	Moric	Regina Hubert	Bingula		
85.	17.05. 1867.	Amalija	ž	Reh(?)	Salamon	Fani Švarc	Erdevik		

RADOVAN SREMAC

86.	01.04. 1902.	Pal	m	Rajh	Sigmund	Kati Rozenberg	Bingula		
87.	28.08. 1903.	Elza	ž	Rajh	Sigmund	Kati Rozenberg	Bingula		
88.	10.08. 1907.	Arnold	m	Rajh	Sigmund	Kati Rozenberg	Bingula		
89.	09.08. 1870.	Julije	ž	Rozenberg	Simon	Ernestin Lebl	Erdevik		05.10. 1889. Kruščić
90.	05.10. 1871.	Roza	ž	Rozenberg	Simon	Ernestin Lebl	Erdevik	13.07.1889. Erdevik; Mor Braun, (Filip), Sivac	
91.	09.03. 1876.	Arnold	m	Rozenberg	Simon	Ernestin Lebl	Erdevik		
92.	07.04. 1876.	Sali	ž	Rozenberg	Simon	Fani Šafer	Erdevik	04.12.1894. Erdevik; Leopold Kon, (Ignac i Fani r. Tabateles), Elemir	
93.	08.01. 1880.	Rosi	ž	Rozenberg	Simon	Fani Šafer	Erdevik		18.10. 1884. Erdevik
94.	16.08. 1881.	Salamon	m	Rozenberg	Simon	Fani Šafer	Erdevik		18.09. 1881. Erdevik
95.	24.12. 1882.	Lazar	m	Rozenberg	J. Simon	Fani Šafer	Erdevik		
96.	11.02. 1885.	Adolf	m	Rozenberg	Simon	Fani Šafer	Erdevik		25.11. 1887. Erdevik
97.	04.10. 1886.	Jakob	m	Rozenberg	Vali	Roza Sulcbah	Erdevik		23.11. 1886. Erdevik
98.	22.10. 1887.	Marija	ž	Rozenberg	Vali-Abr.	Roza Sulcbah	Erdevik	26.12.1910. Erdevik; Samojlo Epštajn (Josip i Elena r. Štajn), Ruma	01.12. 1918. Erdevik

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKJE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

99.	24.05. 1890.	Isidor	m	Roze- nberg	J. Simon	Fani Šafer	Erdevik		
100.	15.09. 1890.	Hani	ž	Roze- nberg	Vali	Rozi Sulcbah	Erdevik		15.11. 1890. Erdevik
101.	13.04. 1892.	Leopold	m	Roze- nberg	Vali	Rozi Sulcbah	Erdevik		
102.	23.04. 1892.	Gizela	ž	Roze- nberg	J. Simon	Fani Šafer	Erdevik	25.05.1913. Erde- vik; Oskar Ofner, (Ignac i Rozalija r. Heš), Kisač	
103.	02.09. 1908.	Simon	m	Roze- nberg	Jakob	Belti Kraus	Divoš		
104.	07.08. 1912.	Paul	m	Roze- nberg	Lazar	Riza Cukor	Erdevik		
105.	31.05. 1918.	Teodor	m	Roze- nberg	Lazar	Eugenija Brandajc	Čalma		
106.	10.03. 1918.	Lili	ž	Roze- nberg	Lazar	Riza Cukor	Erdevik		
107.	05.09. 1873.	Artur	m	Roze- nberger	Sima	Jozefina Lebl	Erdevik		
108.	18.05. 1817.	Fani	ž	Roze- nberger			Erdevik		
109.	21.02. 1890.	Regina	ž	Rolberg	Mor	Johana Holender	Erdevik		
110.	17.12. 1891.	Lajoš	m	Rolberg	Mor	Johana Holender	Erdevik		
111.	19.01. 1882.	Rezi	ž	Rotmiler	Samuel	Hani Harer	Pusta Tapula Erdevik		01.02. 1882. Erdevik
112.	07.01. 1886.	Netli	ž	Rotmiler	Moric	Helena Lefler	Bingula		
113.	28.06. 1888.	Fani	ž	Rotmiler	Moric	Helena Lefler	Bingula		28.04. 1889. Erdevik
114.	04.09. 1913.	Nora Mirijam	ž	Semeli	Eden	Sofi Abe- les	Budim- pešta		
115.	08.09. 1896.	Geza	m	Singer	Samuel	Hani Kon	Erdevik		22.01. 1897. Erdevik

RADOVAN SREMAC

116.	01.03. 1898.	Gizela	ž	Singer	Samuel	Helene Kon	Erdevik		
117.	02.07. 1889.	Irma	ž	Sulcbah	Gerzon	Ženi Švab	Erdevik		26.08. 1889. Erdevik
118.	30.10. 1890.	Leopold	m	Sulcbah	Joži	Mari Braun	Erdevik		04.11. 1890. Erdevik
119.	06.12. 1891.	Helen	ž	Sulcbah	Gerson	Ženi Švab	Erdevik		1944. Aušvic
120.	07.08. 1892.	Bela	m	Sulcbah	Jozef	Mari Braun	Erdevik		
121.	20.06. 1893.	Šandor	m	Sulcbah	Jozef	Mari Braun	Erdevik		
122.	23.06. 1894.	Seren	ž	Sulcbah	Gerson	Eugenija Švab	Erdevik		05.07. 1894. Erdevik
123.	14.04. 1895.	Deso	m	Sulcbah	Jozef	Mari Braun	Erdevik		
124.	18.07. 1895.	Leopold	m	Sulcbah	Gerson	Eugenija Švab	Erdevik		
125.	28.04. 1898.	Jakob	m	Sulcbah	Gerson	Ženi Švab	Erdevik		08.05. 1898. Erdevik
126.	06.04. 1921.	Arnold	m	Sulcbah	Leopold	Erna Vildfojer	Erdevik		
127.	11.04. 1924.	Katica	ž	Sulcbah	Leopold	Erna Vildfojer	Erdevik		
128.	20.07. 1926.	Johana	ž	Sulcbah	Leopold	Ernestin Vildfojer	Erdevik		
129.	12.04. 1931.	Hermina	ž	Sulcbah	Leopold	Ernestin	Erdevik		
130.	18.09. 1933.	Neti	ž	Sulcbah	Leopold	Ernestin	Erdevik		
131.	08.08. 1881.	Roza	ž	Ferber	Moric	Kati Epštajn	Erdevik		
132.	09.06. 1870.	Markus	m	Fišer	Salamon	Regina	Erdevik		

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKJE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

133.	03.02. 1900.	Jakob	m	Francoz	Ahajm Efrajm	Fani Štern	Erdevik		
134.	24.10. 1913.	Frida	ž	Fink	Jakob	Adela Kritcler	Illok		
135.	11.05. 1911.	Julije	m	Halem	Izrael	Mina Rozenra- uh	Erdevik		
136.	11.05. 1911.	(bez imena)	m	Halem	Izrael	Mina Rozenra- uh	Erdevik		17.05. 1911. Erdevik
137.	14.12. 1882.	Kati	ž	Han	Lazar	Juli Hendler	Ljuba		
138.	12.10. 1884.	Regina	ž	Han	Lazar	Julina Hendler	Ljuba		28.10. 1961. Kaštel
139.	15.04. 1820.	Adolf	m	Hendler			Ljuba		
140.	14.09. 1849.	Leopold	m	Hendler	Adolf	Kati Fuks	Ljuba		
141.	23.10. 1852.	Filip	m	Hendler	Adolf	Kati Fuks	Ljuba	23.04.1879. Er- devik; Jeti Hubert (Izrael i Juli r. Štern), Erdevik	
142.	20.11. 1856.	Jakob	m	Hendler	Adolf	Kati Fuks	Ljuba		
143.	23.10. 1860.	Juli	ž	Hendler	Adolf	Kati Fuks	Ljuba	15.05.1881. Lju- ba; Lazar Han (Sigmund i Klara r.Fuks), Sot	01.11. 1924. Ljuba
144.	18.10. 1865.	Sali	ž	Hendler	Adolf	Kati Fuks	Ljuba		
145.	12.08. 1867.	Jakob	m	Hendler	Adolf	Katrina	Ljuba		
146.	23.11. 1869.	Leopold	m	Hendler	Adolf	Katarina Fuks	Erdevik		
147.	11.01. 1874.	Herman	m	Hendler	Adolf	Katrina	Ljuba		
148.	10.02. 1882.	Herman	m	Hendler	Filip	Jeti Hubert	Erdevik		

RADOVAN SREMAC

149.	02.03. 1883.	Rozi	ž	Hendler	Aron	Sali	Ljuba		
150.	24.08. 1884.	Jozef	m	Hendler	Aron	Sali	Ljuba		
151.	15.08. 1886.	Eva	ž	Hendler	Filip	Jeti Hubert	Šašinci		
152.	01.01. 1887.	Salomon	m	Hendler	Adolf	Sali Hendler	Ljuba		
153.	31.07. 1893.	Franc	m	Hendler	Dr. Ber- nat	Ernestine Braun	Erdevik		
154.	24.03. 1896.	Karl	m	Hendler	Dr. Ber- nat	Tereza Trebic	Erdevik		
155.	11.08. 1913.	Pinkas	m	Hendler	Anton	Rozi Rotman	Ilok		
156.	30.09. 1913.	Matilda	ž	Hendler	Moric	Jolan Špiro	Ilok		06.10. 1913. Ilok
157.	16.12. 1930.	Pepi	m	Hendler	Josip	Ester	Erdevik		1942.
158.	16.12. 1930.	Filip	m	Hendler	Josip	Ester	Erdevik		1942.
159.	01.04. 1885.	Flora	ž	Herš	Jakob	Mari	Erdevik		
160.	10.01. 1887.	Jozefina	ž	Herš	Jakob	Mari Fišer	Erdevik		
161.	24.09. 1879.	Izrael	m	Hirt	Bernat	Rozalija	Erdevik		
162.	24.09. 1908.	Juliška	ž	Hirt	Isidor	Rozika	Erdevik		
163.	11.10. 1861.	Jeti	ž	Hubert	Izrael	Juli Štern	Bingula	23.04.1879. Erde- vik; Filip Hendler, (Adolf), Ljuba	
164.	30.03. 1870.	Jozef	m	Hubert	Izrael	Julijana Štern	Bingula		16.12. 1872. Bingula
165.	03.03. 1873.	Regina	ž	Hubert	Izrael	Julijana Štern	Bingula	13.01.1891. Bin- gula; Moric Noj- man (Jakob i Juli r. Rajter), Bingula	

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKJE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

166.	05.08. 1875.	Izrael	m	Hubert	Leopold	Jozefina	Erdevik		
167.	21.08. 1913.	Mikloš	m	Šateles	Ignac	Seren Nojman	Beočin		
168.	30.08. 1906.	Julije	m	Šafer	Bela	Roza Tajdina	Erdevik		
169.	21.03. 1913.	Stefani	ž	Šafer	Bela	Ela Vajnber- ger	Erdevik		
170.	21.03. 1913.	Stefanija	ž	Šafer	Bela	Ela Vajnber- ger	Erdevik		
171.	14.05. 1820.	Moric	m	Švarc			Erdevik		02.12. 1860. Erdevik
172.	05.09. 1849.	Fani	ž	Švarc	Moric	Lili	Erdevik	29.08.1866. Erdevik; Salamon Rajs, Erdevik	
173.	27.02. 1851.	Markus	m	Švarc	Moric	Lili	Erdevik		
174.	09.01. 1853.	Eva	ž	Švarc	Moric	Lili	Erdevik		
175.	04.04. 1857.	Antonija	ž	Švarc	Moric	Lili	Erdevik		
176.	16.05. 1910.	Bertold	m	Šifer	Bela	Ela Vajnber- ger	Erdevik		
177.	02.06. 1886.	Samuel	m	Šmalc	Adolf	Helena Hubert	Bingula		
178.	23.02. 1853.	Jakob	m	Šmid	Jozef	Sali	Erdevik		21.03. 1860. Erdevik
179.	04.06. 1857.	Salamon	m	Šmid	Jozef	Sali	Erdevik		19.03. 1860. Erdevik
180.	15.11. 1858.	Gerson	m	Šmid	Jozef	Sali	Erdevik		
181.	24.03. 1863.	Natan	m	Šmid	Jozef	Sali	Erdevik		

RADOVAN SREMAC

182.	19.10. 1844.	Aleksan- dar	m	Šmucer	Moric	Juli Fraj- šteftler	Bingula		
183.	22.03. 1846.	Rezi	ž	Šmucer	Moric	Juli Fraj- šteftler	Bingula	24.07.1866. Erdevik; Simon Kon, Erdevik;	
184.	10.09. 1852.	Natan	m	Šmucer	Moric	Juli Fraj- šteftler	Bingula		
185.	03.12. 1854.	Adolf	m	Šmucer	Moric	Juli Fraj- šteftler	Bingula		29.01. 1858. Bingula
186.	07.01. 1857.	Jakob	m	Šmucer	Moric	Juli	Bingula		
187.	07.01. 1857.	Sali	ž	Šmucer	Moric	Juli	Bingula		
188.	04.04. 1881.	Juli	ž	Špicer	Berman	Frani Gusman	Bingula	23.12.1900. Erde- vik; Franc Švarc (Natan i Juli), Ba- nja Luka	
189.	26.08. 1900.	Elza	ž	Špicer	Dr. Adolf	Olga Štern	Erdevik		
190.	12.09. 1913.	Šarlot	ž	Šrotman	Sandor	Etel Šlezinger	Šid		
191.	25.02. 1809.	Ignac	m	Štajner			Erdevik	Drugi brak 30.04.1867. Erde- vik; Jozefina Hefter udovica, Palanka	18.02. 1886. Erdevik
192.	13.10. 1838.	Hajnrih	m	Štajner	Ignac	Fani	Erdevik	21.10.1862. Erde- vik; Adi Braun, Vukovar	
193.	20.20. 1840.	Markus	m	Štajner	Ignac	Fani	Erdevik		
194.	27.02. 1842.	Jozef	m	Štajner	Ignac	Fani	Erdevik		
195.	25.09. 1847.	Regina	ž	Štajner	Ignac	Fani	Erdevik	25.06.1867. Erdevik; Salamon Fišer, Erdevik	08.04 .1873. Erdevik

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKJE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

196.	20.09. 1850.	Leopold	m	Štajner	Ignac	Fani	Erdevik		28.05. 1871. Erdevik
197.	09.10. 1854.	Samuel	m	Štajner	Ignac	Fani	Erdevik	14.11.1876. Erdevik; Hani Lustig (Simon i Leni), Erdevik	23.11. 1930. Erdevik
198.	12.10. 1863.	Kati	ž	Štajner	Hajnrih	Ade Braun	Erdevik		
199.	07.07. 1865.	Fani	ž	Štajner	Moric	Jozefina Štern	Erdevik		
200.	02.10. 1865.	Majer	m	Štajner	Hajnrih	Ade Braun	Erdevik		26.09. 1866. Erdevik
201.	24.03. 1867.	Salamon	m	Štajner	Moric	Jozefina	Erdevik		
202.	16.03. 1869.	Ferdinand	m	Štajner	Moric	Jozefina	Erdevik		
203.	11.03. 1900.	Iren	ž	Štajner	Emanuel	Johana Špringer	Erdevik		
204.	02.06. 1901.	Roza	ž	Štajner	Emanuel	Hani Špringer	Erdevik		
205.	05.10. 1913.	Fradl	ž	Štajner	Majer Mozes	Gitel Lihtenštajn	Ilok		
206.	14.04. 1874.	Etel	ž	Štern	Jozef	Leonora Kon	Erdevik		
207.	23.10. 1874.	Man	m	Štern	Jozef	Leonora Kon	Erdevik		
208.	27.04. 1877.	Katarina	ž	Štern	Jozef	Leonora Kon	Erdevik		
209.	23.10. 1875.	Man	m	Štern	Jozef	Leonora Kon	Erdevik		
210.	27.04. 1877.	Kati	ž	Štern	Jozef	Leonora Kon	Erdevik		
211.	02.08. 1883.	Arnold	m	Štern	Jozef	Leonora Kon	Erdevik		13.02. 1884. Erdevik
212.	15.08. 1885.	Mari Ezli	ž	Štern	Jozef	Leonora Kon	Erdevik		

213.	07.09. 1913.	Irena	ž	Štern	Moric	Regma Ekštajn	Ilok		
214.	03.07. 1913.	Ignac P.	m	Štraus	Salamon	Fani	Ilok		
215.	23.06. 1889.	Jakob	m			Malvina Lustig	Kuku- jevci		

Napomene za tabelu I:

Br. 8 – 1936. godine prešao u rimokatoličku veru

Br. 13 – majka deteta je 1912. godine prešla iz rimokatoličke vere u judaizam

Br. 49 – promenio prezime u „Kovač“

Br. 60 – 1912. godine upisanoj i ocu promenjeno prezime u „Kor-dos“

Br. 114 – 1941. godine prešla u rimokatoličku veru

Br. 152 – 1914. godine promenio prezime u „Horvat“

Br. 187 – 1927. godine prešla u rimokatoličku veru

Br. 195 – Umro u Mitrovici i prenet u Erdevik

Tabela II – venčani

	Datum i mesto venčanja		Ime	Prezime	Mesto rođenja	Mesto stanovanja	Starost	Ime oca, ime i devojačko prezime majke, mesto stanovanja roditelja
1.	20.09. 1856. Čalma	Ženik	Simon	Erendiner		Bačinci	28	Josef, Bačinci
		Nevesta	Pepi	Rozenberg			23	Simon, Čalma
2.	04.07. 1860. Čalma	Ženik	Bernat	Hirt		Ilok	22	Izrael, Ilok
		Nevesta	Sali	Rozenberg			20	Julije, Kruščić
3.	28.10. 1862. Čalma	Ženik	Adolf	Klopfner		Čalma	22	Teriopol, Čalma
		Nevesta	Resi	Kraus			19	Bernhard, Čalma
4.	28.10. 1862. Čalma	Ženik	Ignac	Brandajc		Čalma	30	
		Nevesta	Hani	Kraus				Bernhard, Čalma

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKJE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

5.	06.05. 1867. Erdevik	Ženik	Filip	Štern		Ruma	30	Stejanovci(?)
		Nevesta	Beti	Kon			18	Erdevik
6.	31.10. 1871. Erdevik	Ženik	Jozef	Štern		Erdevik	34	Palanka
		Nevesta	Helena	Kon	Erdevik		20	Mihael, Erdevik
7.	08.01. 1884. Erdevik	Ženik	Adolf	Šmalc			24	Moric, Vukovar
		Nevesta	Lenka	Hubert	Bingula		18	Izrael, Erdevik
8.	23.05. 1886. Erdevik	Ženik	Adolf	Kon	Irig	Rivica dom 85	29	Herman i Rozala r. Štajn, Novi Sad
		Nevesta	Julesa	Hirt	Temerin		20	Bernat i Sali r. Rozenberg, Erdevik dom 35
9.	01.07. 1890. Vizić	Ženik	Jozef	Mojzes	Kać	Kać	23	(nečitko ime oca) i Juli r. Piska, Kać dom 130
		Nevesta	Johana	Hirt	Vizić		22	Bernhard iz Erdevika i Sali r. Rozenberg, Vizić dom 52
10.	10.05. 1891. Erdevik	Ženik	Salamon	Kon	Nemačka Palanka	Erdevik	25	Šandor, Erdevik
		Nevesta	Regina	Epštajn	Nemačka Palanka		21	Aron i Fani r. Hubert, Erdevik Dom 130
11.	22.08. 1893. Bingula	Ženik	Natan Herman	Lebl	Kruščić	Kruščić	35	Samuel i Kati r. Špicer, Kruščić
		Nevesta	Kati	Špicer	Cerna		25	Berman, Bingula
12.	18.06. 1901. Bingula	Ženik	Sigmund, udovac	Rajh			33	Adam i Cili r. Lustig, Laskafalu (Čeminac ?)
		Nevesta	Kati, udovica	Grin	Apatin		33	Leopold Rozenberg i Eva r. Hekš, Apatin
13.	20.07. 1902. Erdevik	Ženik	Jakob, udovac	Birger			49	Samuel i Eva r. Lajpnik(?), Rijeka
		Nevesta	Sali, udovac	Skrotek	Nemačka Palanka		44	Adolf Epštajn i Fani, Nemačka Palanka

RADOVAN SREMAC

14.	12.06. 1905. Erdevik	Ženik	Adolf, udovac	Klajn			56	Leopold i Rozalija r. Pecke, Slankamen
		Nevesta	Etelka	Sulcbah			42	Leopold i Kati r. Klajn, Kruščić
15.	20.08. 1905. Erdevik	Ženik	Adolf, udovac	Lustig			66	Abraham i Regi, Palanka
		Nevesta	Johana, udovica	Klajn			53	Adolf Klajn i Regi r. Klajn, Kać(?)
16.	26.06. 1906. Erdevik	Ženik	Abraham, udovac	Gros			38	Jozef i Hani r. Hohštrac, Kukujevci
		Nevesta	Katarina	Klajn			24	Lipos(?) i Hani r. Vajs, Bač
17.	06.09. 1910. Čalma	Ženik	Moric	Zamlajč		Karlovičić	26	Adolf i Amalija r. Grosman, Karlovičić
		Nevesta	Marija	Klopfers			26	Adolf i Julija r. Lebl, Čalma
18.	27.08. 1912. Divoš	Ženik	Isidor	Klopfers	Čalma	Nova Pazova	28	Adolf i Julija(?), Čalma
		Nevesta	Julijana	Rozenberg	Divoš		22	Jozef i Roza r. Vajs, Divoš
19.	24.01. 1915. Erdevik	Ženik	Izrael	Terner	Stanislau		25	Juda i Čaje(?) r. Šprinca, Stanislau halicka ulica 59
		Nevesta	Feiga(?)	Šahter	Obertin Galicija		25	Herš i Frida r. Šahter, Šikloš
20.	03.07. 1917. Čalma	Ženik	Lazar	Rozenberg			30	Jozef i Roza r. Vajs, Divoš
		Nevesta	Zeni	Brandajc	Čalma		25	Sigmund i Berta r. Bergl, Čalma
21.	25.10. 1936. Erdevik	Ženik	Ištvan	Kolin	Šikloš		27	Isidor i Tereza r. Švarc, Šikloš
		Nevesta	Ljubica	Bijelić	Babina greda		23	Dr Samojlo i Hania r. Stokhamer, Erdevik

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

Tabela III – umrli

	Ime pokojnika	Prezime pokojnika	Datum smrti	Mesto smrti	Datum rođenja	Mesto rođenja
1.	Johana	Brandajc	02.11.1917.	Čalma	1844.	Čalma
2.	Simon	Breder	27.08.1924.	Erdevik	1848.	Pivnice
3.	Julijana	Brejer	08.03.1866.	Erdevik	1812.	Erdevik
4.	Rosalija	Brejer	25.03.1876.	Erdevik	1843.	Erdevik
5.	Julije	Vajnberger	28.06.1890.	Erdevik	1831.	Erdevik
6.	Jakob	Grin	10.12.1894.	Erdevik	1894.	Čalma
7.	Salamon	Dojč	04.10.1865.	Erdevik	1790.	Erdevik
8.	Lina	Epštajn	09.05.1883.	Erdevik	1865.	Erdevik
9.	Gerson	Epštajn	03.05.1890.	Erdevik	1861.	Erdevik
10.	Adolf	Epštajn	15.03.1895.	Erdevik	1820.	Nemačka Palanka
11.	Fani	Epštajn	17.11.1895.	Erdevik	1824.	Nemačka Palanka
12.	Samuel	Epštajn	01.12.1918.	Erdevik	1887.	
13.	Marija	Epštajn	01.12.1918.	Erdevik	1887.	
14.	Artur	Kelert	28.04.1883.	Erdevik	1882.	Erdevik
15.	Julijana	Klopter rod. Lebl	23.01.1920.	Čalma	1841.	Savino selo
16.	Ana	Kon	03.06.1860.	Erdevik	14.03.1850.	Erdevik
17.	Ela	Kon	17.07.1884.	Erdevik	1884.	Erdevik
18.	Natan Hugo	Kon	18.09.1885.	Erdevik	1885.	Erdevik
19.	Hermiona	Kon	17.06.1891.	Erdevik	1883.	Erdevik
20.	Gerson	Kon	28.08.1911.	Erdevik	1850.	Palanka
21.	Samuel	Lebl	06.12.1905.	Erdevik	1819.	Kruščić
22.	Samuel	Levi	07.09.1897.	Erdevik	1829.	Novi Sad
23.	Simon	Levi	31.07.1913.	Ilok	1848.	Tisafeldvar
24.	Rosalija	Levi rod. Štern	28.03.1901.	Erdevik	1825.	Budim
25.	Jakob	Lustig	02.12.1889.	Zemun	1889.	Erdevik
26.	Etel	Lustig	28.07.1891.	Erdevik	1885.	Novi Sad

RADOVAN SREMAC

27.	Eleonora	Lustig	21.06.1894.	Erdevik	1831.	Erdevik
28.	Leonora	Lustig rod. Hekš	31.03.1905.	Erdevik	1842.	Erdevik
29.	Adolf	Lustig	19.11.1913.	Erdevik	1838.	Palanka
30.	Jakob	Mandl	20.01.1913.	Beočin	1839.	Nadkalo
31.	Šandor	Rozenberg	/	Erdevik		Erdevik
32.	Vali	Rozenberg	22.08.1899.	Erdevik	1858.	Apatin
33.	Katrina	Rozenberg	16.06.1909.	Erdevik	1814.	
34.	Frida	Rozenberg	28.08.1911.	Divoš	1899.	Divoš
35.	Jozefina	Rozenberg	07.12.1916.	Divoš	1885.	Divoš
36.	J. Simon	Rozenberg	13.09.1918.	Erdevik	1846.	
37.	Josip	Rozenberg	24.04.1919.	Divoš	1851.	Divoš
38.	Roza	Rozenberg	15.03.1924.	Erdevik	1851.	Kruščić
39.	Jelena	Rotmiler	25.12.1888.	Erdevik	1855.	Erdevik dom 33
40.	Ignac Natan	Skratek	09.02.1898.	Erdevik	1856.	Bačka Tavaris
41.	Katarina	Sulcbah	20.12.1895.	Erdevik	1820.	Silbaš
42.	Gerson	Sulcbah	11.02.1936.	Erdevik	1853.	Kruščić
43.	Regina	Fišer	08.04.1873.	Erdevik	1849.	Erdevik
44.	Fraj	Fišl	06.04.1893.	Erdevik	1809.	Jankovac
45.	Julijana	Han	01.11.1924.	Ljuba	1862.	Ljuba
46.	Helena	Hekš	25.01.1891.	Erdevik	1876.	Moto...(?)
47.	Katarina	Hekš	02.06.1894.	Erdevik	1824.	Apatin
48.	Leopold	Hekš	30.12.1894.	Erdevik	1812.	Balašadarmat
49.	Geza	Hekš	12.06.1896.	Erdevik	1877.	Malovtis (Erdevik)
50.	Rosalija	Hendler	09.10.1875.	Ljuba	1867.	Ljuba
51.	Regina	Hendler	25.09.1883.	Erdevik	1879.	Erdevik
52.	Rosalija	Hirt	24.02.1918.	Erdevik	1841.	

MATIČNE KNJIGE IZRAELSKJE BOGOŠTOVNE OPŠTINE U ERDEVIKU

53.	Bernhard	Hirt	16.02.1919.	Erdevik	1838.	Palanka
54.	Išmael	Hubert	19.07.1890.	Vukovar	1890.	Erdevik
55.	David	Šafer	06.05.1897.	Erdevik	1824.	Bačka Turija
56.	Samuel	Šafer	14.09.1908.	Erdevik	1859.	Turija
57.	Katarina	Šafer	20.08.1914.		1839.	Novi Sivac
58.	Samuel	Šafer	14.09.1908.	Erdevik	1859.	Turija
59.	Berman	Špicer	23.03.1912.	Erdevik	1838.	Ratkovo
60.	Etelka	Šrotman	15.10.1936.	Šid	1875.	Vojka
61.	Fani	Štajner	28.09.1862.	Erdevik	09.04.1818.	Erdevik
62.	Jozefa	Štajner	30.12.1884.	Erdevik dom 39	1811.	Erdevik
63.	Johana	Štajner	21.09.1917.	Erdevik	1854.	Erdevik
64.	(bez imena)		13.01.1884.	Erdevik	1884.	Erdevik

Napomene za tabelu III: Br. 64 – Roditelji deteta su Moric Farber i Kati Epštajn

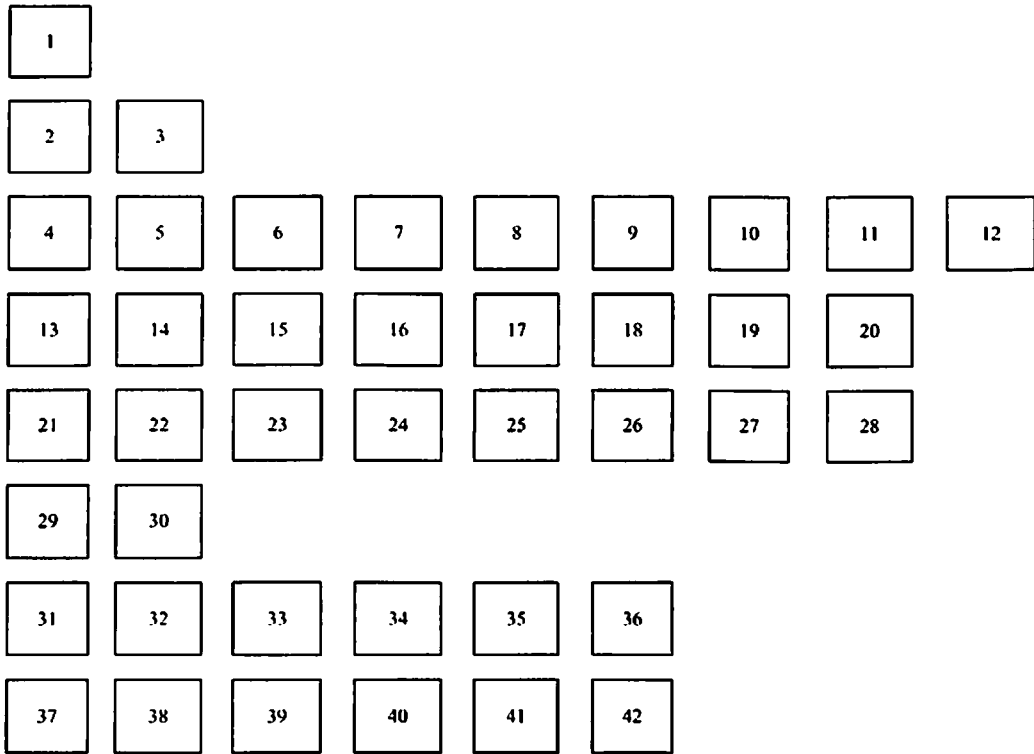
*

Na Jevrejskom groblju u Erdeviku sačuvani su spomenici sledećih osoba:³

1. Jafa Šmucer
2. Moše Grin
3. Simon Rozenberg (1847–1918)
4. Sara Levi
5. Simon Breder (1848–1924)
6. Katarina Rozenberg (1814–1909)
7. Sara Hirt rođ. Rozenberg (1841–1918)
8. Samuel Šafer (1859–1908)
9. Samuel Lebl (1819–1905)

³Spomenike su 09.04.2013. g. očistili i fotografisali Ljubica Jukić, akademski vajar, i Radovan Sremac, arheolog-kustos. Zahvaljujemo se gospođi Miri Derman na prevođu tekstova sa hebrejskog na srpski jezik.

10. Emanuel Lustig (1869–1902)
11. Bernat Hirt (1837–1919)
12. Vilhelm Šopke (1853–1906)
13. Adam Brejer (star 66 godina)
14. Rozalija rođena Štern (1826–1901)
15. Salomon Levi (1819–897)
16. Patšala(?) (možda Bat–Šeba), ćerka Moše Jehuda
17. Hava Štern
18. Mihael Koen
19. Vilhelm Rozenberg (1858–1899)
20. Pesa Koen
21. Ignac Štajner (1819–1896)
22. Fani Štajner (1818–1862)
23. Leopold Štajner (1850–1871)
24. Regina Fišer rođ. Štajner (1847–1873)
25. Johana Štajner rođ. Lustig (1851–1912) i Samuel Štajner (1852–1930)
26. Šlomo Naš
27. Leonora Lustig (1831–1894)
28. Kati Lustig (1866–1922)
29. Ignac Skratek (1857–1898)
30. Šmuel Lustig
31. David Šafer (1824–1897)
32. Fani Epštajn (1825–1895) i Adolf Epštajn (1820–1895)
33. Kati Hekš (1824–1894) i Leopold Hekš (1812–1894)
34. Tereza Fišel rođ. Hekš
35. Leonora Lustig rođ. Hekš (1842–1905)
36. Adolf Lustig (1838–1913)
37. Hermina Kon (1882–1892)
38. (nečitko ime) Štern (1866–1891)
39. Samuel Lustig (1858–1890)
40. Gerson Epštajn (1861–1890)
41. Helena Fuks (1790–1877)
42. Jozefina Fišl (umrla 1885)

Plan jevrejskog groblja u Erdeviku

Jevrejsko groblje u Erdeviku

Izvori

Matični ured Ilok – Zapisnici rođenih, venčanih i umrlih Izraelske bogoštovne opštine Ilok.

Istorijski arhiv „Srem“ F. 330 – Jevrejska veroispovedna opština Erdevik.

BIBLIOGRAFIJA

Gavrilović, S., 1989. *Jevreji u Sremu u 18. i prvoj polovini 19. veka*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Đurčić, R., 1984. *Opština Šid*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet i Institut za geografiju.

Jačov, M., 1990. *Srem na prelomu dva veka (17-18)*. Sremski Karlovci: Eparhija sremska.

Popović, D. J., 1950. *Srbi u Sremu do 1736/7. Istorija naselja i stanovništva*. Beograd: Srpska akademija nauka.

Šosberger, P., 1998. *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja*. Novi Sad: Prometej.

Radivoje Sremac

**THE REGISTRY BOOKS OF ISRAELITE RELIGIOUS
COMMUNITY IN ERDEVİK**

SUMMARY

The Jews of Erdevik (municipality Šid) are mentioned for the first time during the first half of the nineteenth century. From that time their number continually increased from 10 persons in 1847 to 55 in 1900. During the twentieth century, their number dramatically diminishes. The Jewish Religious Community of Erdevik was established in 1883, covering the settlements of Erdevik, Bingula, Čalma, and Divoš. All the Jews of Erdevik, residing in the village when the war broke out perished in the Holocaust. The Jewish cemetery in the village has been preserved, and contains 42 graves. The registry books of the Israelite Religious Community of Erdevik have been preserved for the period 1849-1940. All the registries have registry forms, with legends in Serbian language, written in Latin script. Almost all the entries were made in German, and only in some cases the family names were in Serbian transcription. The registry books are presently kept in two locations – the Historical Archives "Srem" in Sremska Mitrovica, and in the Municipal Office of Erdevik.

Anna Maria Gruenfelder

NEPOŽELJNI GOSTI. ŽIDOVSKJE IZBJEGLICE U JUGOSLAVIJI (1938–1945)

Apstrakt: U radu je predstavljena sudbina Židovki i Židova koji su od 1933., poglavito od 1938. godine, tražili utočište u Kraljevini Jugoslaviji. Fokus istraživanja je bio na Dravskoj i Savskoj banovini jer su dvije sjeverne jugoslavenske banovine već od 1933. bile izložene jakom pritisku imigranata sa austrijskih, mađarskih i talijanskih granica. Istraživanje je usmjereno na sudbine pojedinaca. Jedan od glavnih izvora su bile potjernice jugoslavenske policije za ilegalnim imigrantima. Slijedeći njihove tragove, bilo je moguće pojedine osobe pratiti i kroz arhivske fondove koji se odnose na period Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji i ustanoviti uspješne bijegove ili njihovo odvođenje u logore i nasilnu smrt. U drugom dijelu rada dati su podaci gdje se, kada i na koji način gube tragovi, odnosno gdje su i kako nastradali pojedinci. Rad je zasnovan na istraživanjima fondova Arhiva Republike Slovenije, Biskupskog arhiva u Ljubljani, Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, arhiva u Rijeci i Splitu. Korišćena su i sjećanja savremenika i periodika.

ključne reči: Židovi, izbjeglice, Treći Reich, Austrija, Kraljevina Jugoslavija, Drugi svjetski rat, logori, Nezavisna Država Hrvatska, Italija, Narodnooslobodilački pokret.

Kad u naše vrijeme novine izvještavaju o otkrivenim slučajevima krijumčarenja ljudi, uglavnom u dotrajalim brodovima, opasnim po život, a kratim ilegalnim imigrantima, ne mogu a da ne mislim na rizike kojima su se izložili životno ugroženi Židovi, koji su od 1933. bježali iz nacionalsocijalističke Njemačke, a 1938. i iz Austrije pripojene Njemačkoj. Spektakularno tragični smrtni slučajevi ilegalnih imigranata na vanjskim granicama Europske unije upozoravaju na činjenicu da restriktivni uvjeti

za dobivanje ulaznih dozvola povlače za sobom porast ilegalnih prijelaza granica. Od 1938. godine na dalje, na njemačko (austrijsko)-jugoslaven-skoj, mađarsko-jugoslaven-skoj i jugoslaven-sko-talijanskoj granici cvale su ilegalne migracije i krijumčarenje ljudi. To su bile kriminalne aktivnosti ljudi notorno u sukobu sa zakonom, ali, sa stanovišta izbjeglica, uspješne.

Bijeg Židova iz Njemačkog Reicha i Austrije u Kraljevinu Jugoslaviju, gdje su do pripojenja Njemačkoj boravili kao „nepoželjni gosti“ u relativnoj sigurnosti od nacista, za nekoliko stotina njih nije imao sretan kraj. Sjećanja iz prve ruke, bivših izbjeglica na boravku u Jugoslaviji, ima malo – ali zato se jugoslaven-ski suvremenici sjećaju susreta s njima. Neke se sudbine mogu rekonstruirati iz autobiografskih zapisa svjedoka vremena, pa čak „pratiti“ preživjele kroz akcije spašavanja, evakuiranja i novog početka u socijalističkoj Jugoslaviji. Branko Polić¹ i Slavko Goldstein² sjećaju se roditeljevih prijatelja i znanaca, poslovnih partnera i kolega sa studija, koji su se na putu u egzil zaustavili u Zagrebu i Karlovcu. Fritz Lunzer, profesor Bečkog konzervatorija, došao je u dom obitelji Polić po preporuci poslovnog partnera Artura Polića, te je sa svojim domaćinima u ljetu 1941. krenuo u bijeg pod talijansku zaštitu. Prošavši s njima kroz logore u Kraljevici i u Kaboru na Rabu, pridružio se partizanima zajedno s Polićevima, da bi, naposljetku, u Polićevu domu izgradio svoju poslijeratnu glazbeničku karijeru. Fritz Lunzer i nekolicina drugih austrijskih Židova koji su izmakli progonu ustaškog režima, pobjegavši u partizane, odužili su se za svoje spašavanje novoj Jugoslaviji, preuzevši zadatke utvrđivanja ratnih zločina. Bijeg Židova u Kraljevinu Jugoslaviju povjesničari izvan zemalja nasljednica bivše Jugoslavije nisu obrađivali – s izuzetkom tragično okončanog „Kladovskog transporta“.³ Iako o logorima NDH postoji obimna literatura, rijetko gdje se pojavljuju strani Židovi, pogotovo ne kao pojedinci.

¹Branko Polić, *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi (1924–1941)*, Zagreb, 2004., 267, 406; Branko Polić, *Imao sam sreću. Autobiografski zapisi (1. 11. 1942–22. 12. 1945)*, Zagreb, 2006.

²Slavko Goldstein, *1941: Godina koja se vraća*, 2. izdanje, Zagreb 2007., 26.

³Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der „Kladovo-Transport“ auf dem Weg nach Palästina 1939–1942*, Wien 2001. Vidi i srpsko/engleski Zbornik okruglog stola „Kladovo transport“, Beograd 2006, naročito slijedeće napise: Šaker, Haim, *Slučaj Kladovo–Šabac (Dve knjige i jedan prikaz)*, 190–217; Ristović, Milan, *Turisti pod sumnjom. O jednom vidu politike Kraljevine Jugoslavije prema jevrejskim izbjeglicama 1938–1941. godine*, 170–189; Lebl, Ženi, *Tragedija transporta Kladovo–Šabac Odbor za pomoć emigrantima*, 102–163.

Židovski imigranti su izabrali Jugoslaviju ili za tranzit ili za ostanje i zasnivanje nove egzistencije. Od 1933. nastojali su se osigurati od protjerivanja iz zemlje ili nasilnog vraćanja u Reich, čak i sitnim kriminalom (npr. krivotvorenjem osobnih dokumenata ili neprijavlivanjem boravka). Stoga se može pretpostavljati da oni, pod pritiskom legaliziranog šikaniranja, svoju odluku o nastavku bekstva nisu mogli donijeti slobodno i dobrovoljno. Što su se duže kolebali, to je odluka na dalji bijeg bila teža. Tradicionalne imigracijske zemlje u Europi – Švicarska, Nizozemska, Belgija – zaošttravale su svoje imigracijske zakone, poošttravale ulazne kvote i zahtijevale sve veće iznose za novčane depozite. Iz primjera nekolicine njemačkih Židova koji su u Jugoslaviji tražili mogućnosti – i uspjeli – zasnovati novu egzistenciju, može se zaključiti da su ljudi bježali, a ne „emigrirali“ planski, s novim ciljevima i novom domovinom na vidiku. Riskirali su put u neizvjesnost. Zato se u tekstu dosljedno rabi pojam „izbjeglice“, a ne „emigranti“, iako su se jugoslavenske vlasti držale ovog potonjeg pojma. I prividno „ekonomska“ emigracija iz Reicha bila je motivirana besperspektivnošću.

I. „ČIŠĆENJE OD ŽIDOVA“

I.1. Metode „čišćenja“

U Austriji nakon pripojenja Njemačkom Reichu („Anschlussa“), kad je naziv zemlje promijenjen najprije u „Ostmark“, a zatim od 1. IV. 1938. u „Alpen- und Donaugau“, represija nad Židovima razvijala se rapidno. Brzina se mjerila mjesecima i tjednima – za razliku od situacije u Njemačkome Reichu, gdje se radilo o periodu od pet godina. Otpustima s radnih mjesta, oduzimanjem trgovina i tvornica, ali i stečenih socijalnih prava, nacisti su prisiljavali Židove da napuste zemlju. Diskriminacija se protezala i na strane državljane, od kojih je od 1933./1934. značajan broj iz Njemačkog Reicha zatražio utočište upravo u Austriji. Demografske promjene pokazuju da se između 1933. i 1938. broj Židova rođenih u Austriji smanjio za 9.500 osoba, dočim je u istom razdoblju u Austriju stiglo više od 9000 stranih Židova (mahom iz Njemačkog Reicha), bježeći pred rastućim terorom, u strahu za život i egzistenciju.

U prvoj polovini 1938., nacionalsocijalističke vlasti, kako u samome Reichu, tako i u Austriji, „rješavale“ su „Židovsko pitanje“ pritiscima na židovske sugrađane, administrativnim šikanama i obespravljivanjem, ne bi li ih prisilile na „dobrovoljno“ napuštanje svoje domovine. Kako je

to sarkastično izrazio odvjetnik Albert Drach, koji se sa svršenim pravnim fakultetom i diplomom nije mogao zaposliti: liječnici, odvjetnici, bilježnici, inženjeri, znanstvenici svih disciplina nalazili su se odjednom pred zatvorenim vratima kancelarija, knjižnica, laboratorija, klinika. Nacistički slogan „*Juda verrecke*“ („*Čifute krepaj!*“) nacističke su vlasti – nižerangirani činovnici tada već „bivše Austrije“ tijekom 1938. godine čitali kao „*Juda verreise*“ („*Čifute putuj!*“). Njihovi su – njemački – pretpostavljeni ubrzo ispravljali krivu interpretaciju „na način da ga žrtve ove pogreške zauvijek shvate i zapamte“. Potencijalnim bi putnicima odobravali tek minimalni novac za put, 10 Reichsmaraka po osobi, ne bi li prihvatne zemlje odvratile od namjere da putnicima namjernicima bez sredstava i perspektive pružaju utočište. Sam Drach je izabrao Jugoslaviju, samo zato što se proćulo da se ondje može doći do viza za afričke zemlje, i zato što su njegovi roditelji imali rodbinu i znance u Splitu, koji bi mu mogli pomoći dokopati se vize. Oni su mu stvarno i pomogli pribavivši mu vizu i brodsku kartu za Marseille.⁴

Albert Drach je sazeo iskustva nekoliko tisuća njegovih sunarodnjaka, koji su se suočavali s činjenicom da je Jugoslavija u isto vrijeme uvela obavezne ulazne vize. Svoje austrijske putovnice morali su predati Gestapou, jer su od 1. IV. 1938. izgubile važnost. Policija bi im zatim izdala valjane putovnice, čak i s dozvolama za ponovni ulazak u Austriju, uz prijetnju da ni ne pokušavaju izbjeći napuštanje zemlje ili vratiti se iz inozemstva, jer će tada završiti u koncentracijskom logoru.⁵ Fritz Lunzer, profesor na Bečkom konzervatoriju, i njegovi učenici, napustili su Austriju još s valjanim austrijskim putovnicama, prije prvoga travnja 1938. godine. Povlačenje židovskih putovnica u Austriji za Židove u inozemstvu značilo je da su istog trenutka postali „ilegalcima“.⁶

Austrijski su nacionalsocijalisti „čistili“ Židove i na druge načine. Povukli bi putovnice i tjerali njihove vlasnike bez dokumenata preko granica u susjedne zemlje. U Austriji rođeni i odrasli Židovi i Židovke čiji su se roditelji doselili u Austriju iz zemalja izvan teritorija tadašnje Austrije, deportirani su na granične prijelaze i protjerivani preko granice, ili prepušteni svojoj sudbini na „ničijoj zemlji“. Präger Julius, sin jugoslavenskih

⁴A. Drach, „Z.Z. da ist die Zwischenzeit, Ein Protokoll“, 356–359.

⁵Jonny Moser, Österreich, u: Wolfgang BENZ (Hg.), Dimension des Völkermordes. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus. (Originalno izdanje: München 1991), ovdje „Džepno izdanje“, dtb. München 1996, 67–94.

⁶Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (dalje:ARS), KBUDB (sign. AS 067), kutija 33–11, 24292/1938 i br. 35871/1938 od 10.11.1938.

roditelja, rođen u Beču gdje je pohađao osnovnu školu, u Austriji odslužio vojsku i izučio za trgovca, protjeran je 10. XI. 1938. kod Spielfelda preko austrijsko-jugoslavenske granice.⁷

U pokrajini Gradišću (Burgenland), sa svojim multinacionalnim stanovništvom, nacisti su najbrže i najradikalnije „čistili“. Židovi i Romi bili su prve žrtve travanjskih izgređa pripadnika nacističkih organizacija, koji su harali po mjestima i okomili se na židovske kuće, obrtničke radnje, trgovine. Ti izgređi bili su „Kristalna noć“ u malome. Tijekom svibnja 1938., sustavno su protjerane židovske zajednice Rechnitza, Deutschkreuzea, Guessinga, i štajerskog gradića Radgona/Radkersburg. Židovi su internirani u sabirnom logoru Jennersdorf, da bi usred noći bili protjerani preko pograničnog prijelaza Rogosovci. Budući da nitko od njih nije imao valjane papire niti jugoslavenske veze, jugoslavenski su ih žandari drvenim kolcima tjeroali nazad.⁸ Ne mogavši ni nazad niti naprijed, skupina iz Rechnitza sakrivala se u štaglju na osami u blizini zaselka Rogosovci, onkraj graničnog prijelaza, na jugoslavenskoj teritoriji, sve dok im humanitarna zaklada za pomoć konfesionalno nevezanim Židovima, „Gildemeester“⁹ nije uspjela obezbjediti povrat njihovih putovnica. U međuvremenu su Židovska bogoštovna općina u Zagrebu i Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije pridobili ministra unutarnjih poslova dr. Antuna Korošeca da im odobri vize.¹⁰ Oni su 8. VI. 1938. došli u Varaždin, gdje su ih ugostili židovski građani, da bi konačno bili smješteni na poljoprivrednom imanju Golenić¹¹ kod Podravske Slatine. Židovska bogoštovna općina iz Zagreba je unajmila imanje od židovske obitelji Gutmann za izobrazbu mladih židovskih izbjeglica iz Njemačkog Reicha i mladih cionista iz Jugoslavije za rad u palestinskim kibucima.¹²

⁷Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje:HDA), SB-ODZ, kutija 4, br. 4628

⁸Ovaj slučaj je opisao J. Moser, Die Juden. U: *Verfolgung und Vertreibung*, 294.

⁹Zaklada „Gildemeester“ osnovana je 1938. godine u Amsterdamu od Frana Gildemeestera za pomoć židovskim izbjeglicama iz Njemačkog Reicha: www.doew.at

¹⁰Potvrđeno Naredbom Banske vlasti br. Po-II-DZ-br. 35597/1939 od 25.srpnja 1939.; HDA, kut. br 49., broj zabilj.a: 10617/39, 25. I. 1939.

¹¹*Židovski Zagreb*, Kulturno-povijesni vodič. Predstavnik Židovske nacionalne manjine Grada Zagreba, Zagreb, 2011/5771, 25.

¹²HDA, BH-ODZ, kut. 40, br. 3741/1940, 9. Aleksandar Klein, Zehn Jahre Zehn Jahre jüdische Flüchtlingshilfe. U: *Zwischenwelt*. 56, tvrdi da su Židovi iz Rechnitza bili prve izbjeglice koje su bile smještene na ovo imanje. No, to nije točno. Godine 1938., već su stanovali ondje članovi Aliyah-bet-zbijegova iz Njemačke. Židovski Zagreb, Kulturno-povijesni vodič. Izdavač:Predstavnik Židovske nacionalne manjine Grada Zagreba. Zagreb, 2011/5771, 25.

Uvjerenje da će napustiti „Ostmark“ što prije i najkraćim putem, Gestapo je iznuodio od Židova uhićenih od Jurišnih odreda (Sturm Abteilung) u uličnim racijama, te od onih koje su njihovi arijski sugrađani istjerali iz stanova, kuća, poduzeća, trgovina i radiona. Takvi su odvođeni u koncentracijski logor Dachau, gdje ih je SS ucjenjivao s obećanjem da će izaći na slobodu, pod uvjetom da „smjesta nestanu iz zemlje“. Otac (2008. još živućeg) izbjeglice iz Graza, Leona D. (koji se nakon 1945. nastanio u Kanadi) je nakon višetjednog boravka u Dachauu izašao na slobodu, nakon što je upravo uvjerio da će što prije „emigrirati“ iz Austrije. Nije imao vremena potruditi se oko jugoslavenske vize, nego se odmah odlučio na bijeg preko Zelene granice u Jugoslaviju.¹³

Jugoslavenske vlasti, podjednako kao i potencijalne zemlje domaćini u Americi, najviše su se bojale „uvoza socijalnih slučajeva.“ Zato je razumljiva brzina kojom su susjedne zemlje, pa i Jugoslavija, zatvorile granice, svjesne da nacionalsocijalističke vlasti Njemačkog Reicha (Austrije) žele da prebace brigu za beskućnike i obezvlašćene na susjedne zemlje. Jugoslavensko ministarstvo unutarnjih poslova je, neposredno nakon njemačkog pripojenja Austrije (13. II. 1938.), uvelo administrativne prepreke izbjeglicama. Strogo povjerljivom naredbom Ministarstvo je obvezalo jugoslavenska poslanstva u inozemstvu da ulaz Židova u Jugoslaviju uvjetuju posjedovanjem viza, čije je izdavanje podnositelj zahtjeva morao čekati u svojoj zemlji. To je značilo izložiti se svakodnevnim šikanama i neizvjesnosti mučnog čekanja odluke iz Beograda. Arhivski fondovi Savske banovine (od 1. IX. 1939. Banovine Hrvatske)¹⁴ i Dravske banovine,¹⁵

¹³Leo i njegova braća te sestrične uključili su se u Zagrebu u transporte za Palestinu, dok su se Leonovi roditelji i rođaci pridružili putnicima „Kladovskog transporta“ i s njima nastradali: Andrea Strutz, „Suddenly I was a 'Judenbue'...“ (Erinnerungen des Grazers Leo D., der in Kanada lebt). U: *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, br. 38/39, 61.

¹⁴HDA, Kabinet bana (Fond 155), kutije 105–110; Savska banovina (SB) – Upravni odjelak (SB-UO), kutija br. 4; Fond 158, Banovina Hrvatska–Odjelak za državnu (BH-ODZ), kutije br. 1–72; Fond 157, Banovina Hrvatska– Odjelak za unutrašnje poslove (BH-OUP), kutije br. 208 i 213;

¹⁵ARS, Fond AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, upravni oddelek, Registratur 1900–1941. Primjer represivnog odnosa pograničnih vlasti na graničnim prijelazima Šentilj i Rakek (prema Italiji): Dravska banovina (Ljubljana) preporučila je to dne. 12. 9. 1938. ARS, KBUDB (AS 067), knjiga 33–11, br. 26239 (broj zabilj.a izvještaja i preporuke Ministarstvu u Beogradu: II-24.040/2.; br. 26918/1938; putovnice s brojevima 21957 i 21958 izdate su od policije u Beču 15. 9. 1938. Jugoslavenske vize (br. 20971 i 20972) važile su ukupno 10 dana.

svjedoče o krajnje restriktivnoj primjeni viznog režima na židovske podnositelje zahtjeva za ulaznim vizama.

Iako im je bilo jasno i poznato da su i imućni austrijski Židovi u kratkom roku osiromašili i da su osobito starije osobe zbog gubitka svojih mirovina i prava na zdravstveno osiguranje socijalno propadale, vlasti nisu odobravale ulaz. Nisu ga odobravale ni kad su u Jugoslaviji oženjeni sinovi ili udate kćeri željeli primati k sebi stare roditelje ili rođake, ili kad su se u Austriji udate kćeri ili oženjeni sinovi sa svojim obiteljima htjeli skloniti kod jugoslavenske rodbine. Postoji značajan broj pismenih garancija jugoslavenskih poduzetnika, npr. vlasnika tvrgovine Kastner & Oehler ili vinarije Bornstein. Spominjem samo danas postojeće ugledne tvrtke u Zagrebu za austrijske rođake, da bi smijeli doći u Zagreb. Poglavito turistička putovanja, posjete liječilištima ili slovenskim skijalištima nisu bili priznati kao valjani razlozi za vize, bez obzira što je Ministarstvo gospodarstva upozoravalo da je tolika rigidnost kontraproduktivna i gospodarski štetna. Banske vlasti i Dravske i Savske banovine isticale su se neprijateljskim odnosom prema židovskim izbjeglicama. Iz njihovih preporuka o podnositeljima zahtjeva za vize iščituju se poznati protužidovski klišeji o „posebnoj rafiniranosti židovske rase“, zbog kojih strani emigranti traže sve moguće načine bjekstva iz Austrije i nastanjanja u Jugoslaviji. Tu će se već naći kakav bratić, rođak ili ujak koji će ih zaposliti i dati im kruh u ruke – dok „mi moramo poslati naše ljude u inozemstvo da grizu tuđi kruh...“¹⁶

Odjel državne zaštite Savske banovine bio je naročito zabrinut za ponašanje redarstvenih službenika zbog moguće popustljivosti pograničnih organa, te je u redovitim razmacima odaslao slijedeće upute redarstvenim postajama: odbijati židovske izbjeglice, spriječiti im ulazak u zemlju, a one, koji bi se već zatekli u Jugoslaviji, smjesta vratiti u Njemački Reich. Osobe koje se bez valjanih dokumenata kreću u pograničnom području, bez oklijevanja protjerati u njihovu zemlju podrijetla. Ilegalni prijelaz jugoslavenske granice valjalo je kažnjavati zatvorskom kaznom u trajanju od šest mjeseci, prema jugoslavenskom zakonu iz 1920./21., čl. 180.¹⁷ Strogost banskih vlasti tijekom 1939. i 1940. godine, te represivna

¹⁶HDA, BH-ODZ, „Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Pov. II 2.štev. 9282/15 od 14.decembra 1939: „Židovski begunci iz Nemčije – ilegalno prehaganje v državo“; dopis Bansknoj oblasti Banovine Hrvatske Oddelku za državno zaščito.

¹⁷„Uradni list Kraljevine SHS“, 1920/1921.

vizna praksa tijekom ovoga razdoblja¹⁸ zacijelo je bila reakcija na huškaške glasove iz medija i izvještaje sa terena. Novinske vijesti mogle su pojačati bojazni domaćeg stanovništva da će im stranci biti težak financijski teret, da će morati, skrbeći za njih, „dijeliti“ svoje, i da će ih stizati sve više. Mentalitet „brod je već prepun“ prepoznatljivo je prisutan u držanju vlasti prema izbjeglicama, što je zacijelo reflektiralo raspoloženje u narodu.

S vanjskopolitičkog aspekta, Jugoslavija se zbog priliva njemačkih, austrijskih i drugih izbjeglica, izložila podjednako njemačkom kao i britanskom pritisku. Njemački mediji i njemački službenici konstatirali bi „prijetećim glasom“ da „neće tolerirati da jugoslavenski gradovi postaju Mekom izbjeglicama iz Njemačkog Reicha“. Neposredno nakon „Anschlussa“ britanski diplomati u glavnim gradovima zemalja kojima su Židovi u tranzitu za Palestinu morali prolaziti, nastojali su pridobiti Jugoslaviju za blokadu izbjegličkih ruta kopnom, Dunavom i morem.¹⁹ Književnik Franz Theodor Csokor koji je, „kao turist u Balkanskom ratu“,²⁰ bježao pred nacistima i skrasio se pod talijanskom zaštitom na otoku Korčuli, spomenuo je i kampanju u njemačkim medijima, koji su se okomljivali na „Jugoslaviju – raj za Židove“.²¹

Jugoslavenska je vlada pokušavala manevrirati između želje za dobrim odnosima sa zapadnim silama, obaveza prema Maloj Antanti, vlastite politike neutralnosti i približavanja Njemačkome Reichu. Ipak, prijateljstvo s Velikom Britanijom nije odvratilo vladu od politike otvorenih emigracijskih putova prema Istoku i Palestini. Vlada nije u potpunosti udovoljila traženju Velike Britanije da blokira tranzit preko svojeg teritorija za Palestinu, nego je stranim židovskim izbjeglicama i dalje, sve do 1940., izdavala izlazne vize za nastavak puta,²² nastojeći da to ne izlazi u javnost. Predsjednik vlade Dragiša Cvetković je naredio banskim vlastima da utječu na urednike novina da ne objavljuju vijesti o tome. Aktualni povod bila je u svim jugoslavenskim novinama objavljena vijest „da je iz Zagreba otputovalo 150 Jevreja-emigranata u Beograd, gdje će se ukrcati u brod radi odlaska u Palestinu, iako za useljenje nisu dobili dozvolu. (...) Pošto se iz ovakvog načina pisanja može izvesti zaključak kao da naše vla-

¹⁸Vidi odbijenice i obrazloženja vlasti, na primjer: HDA, BH- ODZ, kutija 11, br. 59999 i naročito u kutiji 23.

¹⁹HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2942, dokument HDA 429, listovi 380-397; ovdje list 383. O diplomatskoj prepisci u Arhivu Jugoslavije v. M. Ristovic, *U potrazi*, 26f

²⁰F.Th. Csokor; Auf fremden Strassen. Als Tourist im Balkankrieg. 26

²¹F.Th. Csokor; Auf fremden Strassen. 177.

²²M. Ristović, *U potrazi*. 26, 27.

sti favoriziraju ilegalno useljavanje Jevreja u Palestinu, što bi našu državu moglo dovesti u nezgodan položaj prema jednoj stranoj sili, skreće se naslovu (svim Državnim tužiteljima) pažnja da slične vijesti ne propusti u novinama“.²³

I.2. Restriktivni vizni režim – porast ilegalnih prijelaza državnih granica

Brojnost ilegalnih migracija tijekom 1939. porasla je, najprije zbog sloma Čehoslovačke, zatim zbog napada na Poljsku i „po znanem atentatu na vodjo Hitlerja“ u studenom 1939.²⁴ Nakon početka rata, jugoslavenske su vlasti naročito nervozno reagirale na nazočnost stranaca, te su 22. IX. 1939. izdale naredbu o strogoj kontroli svih mjesta, gdje se može očekivati kretanje stranaca: hotela, panziona, svratišta, kolodvora, ali i privatnih stanova. Banska vlast naređuje da ilegalce treba „(...) obavezno privesti, saslušati ih, strogo kažnjavati i zatim vratiti preko granice“. Jugoslavenske vlasti provodile su pojačanu kontrolu cestovnih i željezničkih graničnih prijelaza, kao i cijelog javnog prijevoza. Banska vlast Dravske banovine je zamolila bansku vlast u Zagrebu da kontrolira Jevrejsku bogoštovnu općinu u Zagrebu, jer ona potiče ilegalne imigracije time što izdašno financijski potpomaže plaćeno dovođenje migranata. Praćenjem zagrebačkog ureda HICEM-a i sjedišta cionističke ženske udruge WZO, Zagrebačko redarstvo je saznalo da se ove ustanove redovito služe „profesionalnim pomagačima“, čak i policiji poznatim „šleperima“, kako bi izbavile što veći broj ugroženih Židova koji su bježali preko Austrije i Mađarske u Jugoslaviju.²⁵

Hrvatski cionist i suradnik Židovske bogoštovne općine Zagreb te tamošnjeg ureda HICEM-a, Josip Indig, u više navrata preuzimao je u bijegu uhvaćene izbjeglice na granici u Šentilju ili u redarstvenoj postaji u Mariboru. Te emigrante bi zatim preuzeo mariborski poduzetnik, vlasnik tvornice „Jugotekstila“, Marko Rosner, jedan od velikih mecena i dobro-

²³HDA, BH-ODZ, kutija 57, br. 16775 od 4. 4. 1940., br. 16775 od 4. travnja 1940.

²⁴Stolar Johann Georg Elsner pokušavao je 9. 11. 1939. atentat na Hitlera u pivnici Bürgerbräukeller u Münchenu. Njegova eksplozivna sprava profunkcionirala je prekasno, odnosno Hitler je iznenadno skratio svoj govor i žurno napustio lokal. Gestapo je Elsnera otkrio u vlaku kojim je pokušavao bijeg u Švicarsku. Elsner je platio svoje delo smrću viješanjem: *Das Attentat auf Adolf Hitler im Münchener Bürgerbräukeller 1939* www.dhm.de/lemo/html/nazi/.../buengerbraeu

²⁵HDA, BH-ODZ, kutija 11, br. 59.999/39; kutija 40, br. 11154/39; kutija 49; br. 8870/40; kutija 51, br. 12798/39; kutija 53, br. 14298/40.

tvora grada Maribora.²⁶ Prímao je izmorene izbjeglice u svoju kuću da se odmore, nahranio ih je i organizirao nastavak puta. Bečanin Robert R. Weiss²⁷ uživao je, 21. II. 1941., Rosnerovu gostoljubivost i pomoć što su njemu i drugim izbjeglicama organizirali mariborski, ptujski, mursko-sobotički poduzetnici, i sami bivši židovski emigranti iz Čehoslovačke. Među njima su bili Willi Rossmann, prokurist Mariborske tekstilne tovarne,²⁸ Jurij Polak, predstavnik švicarske tvrtke Suitex S. A. Glarus i vlasnik Mariborske tekstilne tovarne E. Zelenka & Co.²⁹ On je, vlastitim kolima, obavljao više transporata izbjeglica iz Maribora u Zagreb.³⁰ I stručni suradnik u tvornicama tekstilne konfekcije, Pavel Weiss, prevezio je židovske izbjeglice svojim kolima.³¹ Izvještaji Redarstva Dravske banovine Banskog vlasti u

²⁶R. WEISS, *Joshko's Children*. 31 – Nakon njemačkog napada na Jugoslaviju i okupacije Južne Štajerske 1941. Marko Rosner je od nacističke vlasti obezvlašćen, no uspio se spasiti bijegom na teritorij pod talijanskom vlašću, u Ljubljansku provinciju. Odatle je došao u Palestinu. Poslije 1945., komunistički sud osudio ga je zbog „suradnje s okupatorima“ i konfiscirao je „imovinu izdajice naroda“. Na ovaj način Marku Rosneru je definitivno oduzeto pravo na povrat imovine zaplijenjene od okupacijske vlasti. Boris Hajdinjak, *Maribor in mariborski Judje 1938–1941. U: Vsako leto eno ime. O zauzimanju Marka Rosnera za židovske izbjeglice saznalo je i Ministarstvo unutarnjih poslova: HDA, BH-ODZ, kutija 11, br. 58679/1939 od 11. 12. 1939.*

²⁷Robert R. Weiss, kasniji izraelski general, kao umirovljenik živi na Floridi, bio je sin bečkog trgovca tekstilom. Otac je 1938. godine emigrirao je u Argentinu, s namjerom da radom u rudniku zaradi za brodske karte za svoju obitelj i rodbinu. Richard R. je 1940. godine morao napustiti Trgovačku akademiju i prijaviti se za radnu službu za Židove. Za vrijeme rada na poljoprivrednom imanju, uspio je sebi i svojoj obitelji organizirati put vlakom iz Beča do Graza, unatoč visokom riziku. Obitelj je – zahvaljujući i Schleichu – stigla u Zagreb. Ondje su se pridružili skupini koja je, u srpnju 1941., bijegom na teritorij Ljubljanske provincije pronašla utočište u lovačkom dvorcu Lesno Brdo, općina Horjul (Zapadna Slovenija), ljeta 1942. u talijanskom mjestu Nonantola, naposljetku u Švicarskoj. Robert R. Weiss sažeo je priču svojega spašavanja u tekstu „Joshko's Children“. Dugujem mu veliku zahvalnost što mi je stavio na raspolaganje kopiju diska.

²⁸W.F. Brunner, tekst predavanja (2009.), 23.

²⁹ARS, AS 68, kutija 13/13/1941, mapa 5408.

³⁰HDA, BH-ODZ, kutija 40, br. 3741/40; Izvještaj bana Dravske banovine dr. Marka Natlačena, Kraljevskom Ministarstvu unutarnjih poslova o ilegalnoj imigraciji Židovskih izbjeglica od 20. januara 1940. Također, kutija 50, br. 11997/1940 Kraljevska banska uprava Dravske banovine Banskog oblasti u Zagrebu 14. 7. 1939. Jurij Polak vodio je do njemačke okupacije Jugoslavije „rat papirima“ za svoje pravo na boravak. Polakove intervencije nisu pomogle; nakon njemačke okupacije Južne Štajerske, Polak je svojim autom pobjegao na teritorij Ljubljanske pokrajine: Andrej Pančur, *Judje Spodne Štajerske: U: www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11.10.2007), Judje Spodne Štajerske, 11*

³¹HDA, BH-ODZ, kutija 10, br. 48986/39; Naredba Ministarstva unutarnjih poslova banskim vlastima za istragu (7. 11. 1939.), kutija 40, br. 3741/40.

Ljubljani potvrđuju Weissova sjećanja. Policija Dravske banovine znala je za organiziranu pomoć židovskim izbjeglicama od strane židovskih poduzetnika, te je naročito Jurja Polaka smatrala „naivnim, dobrohotnim čudakom“, zato što je javno priznao da pomaže židovskim izbjeglicama jer je i on došao u Jugoslaviju 1939. kao emigrant i bio gostoljubivo prihvaćen u slovenskoj sredini. Policija je predložila Ministarstvu unutarnjih poslova da mu odredi mjeru izгона iz zemlje „zbog mješanja u unutrašnje stvari Jugoslavije“.³²

Josef Schleich, sa svojom suradnicom Bertom Horiner. Ona je 1941. deportirana s nepoznatim odredištem. Sliku mi je stavio na raspolaganje prof. Boris Hajdinjak, Maribor, na čemu mu se zahvaljujem.

Bijeg Židova iz Austrije i (odnosno preko) Mađarske u Jugoslaviju injednrio je gustu mrežu krijumčara. Policija je procjenila da je od otpri-

³²HDA, BH-OZ, kutija 40, br. 3741/40; Banov izvještaj Ministarstvu u Beogradu od 20. 1. 1940.

like 4000 stranih židovskih izbjeglica, koji su se u vrijeme njemačkog napada na Jugoslaviju zatekli u zemlji, najveći postotak njih, prema realnim procjenama čak 90 posto, došli su uz pomoć krijumčara.³³

Krijumčarima je usluge plaćala Međunarodna organizacija za emigraciju Židova HICEM, putem svojeg ureda u Zagrebu. Organizatore krijumčarenja otkrivala bi jugoslavenska policija uz pomoć uhoda koje je regrutirala iz redova Nijemaca, računajući na to da imigranti većinom vladaju njemačkim jezikom. Jedan od njih bio je dopisnik mariborskog lista za njemačku narodnosnu zajednicu, Josip Golec. On je otkrio da je pod zaštitom Gestapoa, odnosno njegove *Službe za iseljavanje Židova (Juedische Auswanderungsstelle, Wien, Marc-Aurel-Gasse 5)*, od 1938. godine „radio“ trgovac iz Graza, Joseph Schleich.

Biografiju Josepha Schleicha rekonstruirao je ravnatelj Štajerskog pokrajinskog arhiva u Grazu, Walter F. Brunner, iz spisa o kaznenom postupku „Joseph Schleich“. Godine 1941., kad Gestapo više nije dozvoljavao iseljavanje Židova, i kad su već krenuli prvi transporti iz Austrije u poljska geta, Gestapo je prijavio Schleicha zbog utaje novaca dobivenih od Židova za ilegalno prebacivanje preko austrijsko-jugoslavenske granice. Novac je trebao dijeliti s Gestapoom, jer je uživao njegovu zaštitu za tu djelatnost. Joseph Schleich (rođen 1902. u Grazu, po zanimanju prodavač poljoprivrednih proizvoda na bečkom „Naschmarktu“, s policijskim dosjeom zbog 22 razna kršenja zakona) nudio je svoje iskustvo s krijumčarenjem preko austrijsko-jugoslavenske granice između 1920. i 1938. godine. Golec je izjavio mariborskoj policiji da mu je Schleich „u pripitom stanju“ povjerio da je htio preduhitriti Gestapo koji bi sigurno otkrio da je vanbračni sin Židova i stoga, prema Nirnberškim rasnim zakonima, „*Mješanac prvoga reda*“.³⁴ Iz spisa proizlazi da je Joseph Schleich već 1933., čim se saznavalo za izgrede protiv Židova i pojačano iseljavanje iz Njemačke, uspostavio vezu sa cionističkim udrugama u Njemačkoj, a putem njih s onima u Poljskoj i na Baltiku i uspješno organizirao iseljeničke transporte preko Jugoslavije. Recha Freier,³⁵ orgaizatorica Omladinske alije za Njemačku,

³³HDA, BH-ODZ, br. 19748/40 od 20. 4. 1940.

³⁴HDA, BH-ODZ, kutija 49, br. 8872/1940 – Izvještaj pogranične policije Maribor Banovini od 25. 4. 1940.

³⁵Recha Freier (1892–1984) rođena u Breslau (Wroclawu), bila je cionistkinja, učiteljica, pijanistica, radila je na evakuaciji djece i mladih iz Njemačkog Reicha za Palestinu. Židovske organizacije koje su između 1933. i 1938. godine još nastojale zadržati židovsko stanovništvo u Njemačkom Reichu, diskreditirale su je da mlade šalje na put i bez „Palestinskih certifikata“ i izlaže ih opasnostima po život. Kad su je udruge prijavi-

suradivala je sa Schleichom. On se 1938. povezao sa *Središnjom službom za židovsku emigraciju (Zentralstelle fuer Juedische Auswanderung)* – vodio ju je Adolf Eichmann – u Beču i sa *Savezom židovskih žrtava Prvog svjetskog rata* i dogovorio s njima i uvjete te cijene svojih usluga. Cijena za relaciju Beč–Zagreb iznosila je 670 RM po osobi, s time da bi njemu ostalo 520 RM po osobi. Za to se obvezao da će za svakih deset osoba sa popisa *Saveza* uključiti još tri osobe, kojima će naplaćivati samo voznu kartu Beč–jugoslavenska granica, a prebaciti i njih u Zagreb. Besplatno je morao preuzimati zatvorenike Gestapovskih zatvora, tj. političke zatvorenike i osobe uhićene zbog skitnje, prosjačenja i nemoralna. U cijenu od 670 RM su bila uključena noćenja u Grazu i prijevoz iz Graza do jugoslavenske granice. Aranžman je obuhvaćao obavljanje kontrole putovnica i carinske kontrole od strane njemačkih službenika, uključivši mito za njih. Složio se s time da će mu *Savez* plaćati usluge tek kad emigranti telegrafski ili telefonski potvrde sretan dolazak u Zagreb.³⁶

Gestapo se sa Schleichom dogovorio da će pružati zaštitu i omogućiti neometan prolaz kroz njemačku policijsku i carinsku kontrolu, s time da će prihode dijeliti. Cilj Gestapoa je bio stjecati potpunu kontrolu, a time i prihode, i isključiti druge krijumčare koji su radili na svoju ruku i za svoj račun. Uvjeti, što ih je Gestapo nametao Schleichu, bili su zato dosta rigorozni: bio je dužan podnositi točno i potpuno ispunjene popise sudionika – po transportu maksimalno 15 osoba. U Grazu ih je Schleich morao osobno preuzeti i najkraćim putem voditi do smještaja, strogo pazеći da se nitko ne izdvoji iz grupe i da se ni jedan Židov ne zadržava na

le vlastima zbog sumnje u krivotvorenje Palestinskih certifikata, njezin suprug Moritz Freier zatražio je rastavu braka i pobjegao sa zajedničkim sinom u London, dok je Recha s kćeri pobjegla pred prijetećim kaznenim postupkom u Beč. No i u Beču je njezina djelatnost nailazila na otpor od strane Židovskog starješinskog vijeća (*Ältestenrat*) tako da su Recha Freier i kći nastavile bijeg u Zagreb. Recha se zaposlila u Palestinskom uredu, gdje je upoznala aktivistu Josipa Indiga. S njime zajedno organizirala je ilegalni bijeg daljnjih Aliyah-bet-skupina. Recha Freier uspjela je napustiti Jugoslaviju još prije njemačke okupacije i spasila se sa kćeri u Palestini: Recha Gudrun Maierhof, Recha Freier. *Zwischen Zionismus und Widerstand*. U: Inge Hansen – Schaberg – Christian Ritzi (izdav.), *Wege von Pädagoginnen vor und nach 1933*. Hohengerer-Batzmannweiler, 2004. U Palestini, odnosno u Izraelu, Recha Freier dugo vrijeme nije bila priznavana kao organizatorica Alije iz Njemačkog Reicha, jer je Amerikanka Henriette Szold pobrala slavu i sve zasluge. Izrael se Rechi Freier odužio tek poslije njezine smrti. K. VOIGT, Joškos Kinder. *Flucht und Aliyah-bet durch Europa, 1940–1943*. Josef Indigs Bericht. Berlin 2006, 15.

³⁶Primjerak ovog sporazuma potpisan od Schleicha nalazi se u kaznenom spisu. pod brojem lista 6): Spis u Pokrajinskom arhivu u Grazu br. 1835/41.

ulicama, poglavito ne u centru grada, ili da dođe u dodir s domaćim stanovništvom. Svaki slijedeći transport smio je stići u Graz tek kad je Gestapo imao potvrdu da je prethodna skupina prešla jugoslavensku granicu. U slučajevima da jugoslavenski pogranični organi osujete prebacivanje, Schleich je bio dužan ponavljati pokušaje, bez dodatne naplate, sve dok ne uspiju.

Naposlijetku, Schleich se morao obvezati na suradnju u otkrivanju drugih krijumčara, koji nisu „radili“ pod nadzorom Gestapoa. Skupina od 34 Židova iz Austrije, mahom poljskog podrijetla, upala je 19. veljače 1941. u južnoj Štajerskoj u zamku postavljenu od lokalne žandarmerije, uz pomoć Josepha Schleicha.³⁷

Sporazum s Gestapoom osigurao je Schleichu pomoć pograničnih službenika Njemačkog Reicha i propuštanje ljudi bez valjanih dokumenata kroz njemačku kontrolu, s time da je trebalo i njih unaprijed privoljeti, novčano i darovima, na popustljivo ponašanje. U Schleichovu sudskom dosjeu nalazi se popis carinske ispostave Spielfeld, za razdoblje od listopada 1940. do veljače 1941. Samo za tih 4 – 5 mjeseci carina je obavila službene kontrole nad 1.200 osoba, koje je Schleich onda predao slovenskim „šleperima“.³⁸

Kako je izbjeglički put bio organiziran, prisjetio se (već spomenuti) Richard R. Weiss. Izbjeglice bi vlakovima doputovale u Graz, gdje je Schleich u svojoj rodnoj kući na periferiji grada uredio okupljalište. Do kuće je Schleich putnike vodio tek posljednjim tramvajem, usrijed noći. Do tada ih je sakrivao u nusprostorijama restorana, koji je vodio sa svojom suprugom, Slovenkom, a u kojem je ugošćivao visoke nacističke dužnosnike. U Grazu su mnogi ljudi znali za taj restoran, tko se u njemu gosti, a tko se sakriva – i nije bilo denunciranja.

U samome centru grada bilo je više stanodavaca, koji su emigrantima davali smještaj – neki za novce, a neki i besplatno. U poslijeratnome suđenju Josephu Schleichu izjavili su da su Židovi bili dobro zaklonjeni od znatiželjnih pogleda, no da su domaćini strahovali zbog neprestanog žuborenja vode u zahodima.³⁹

³⁷W. F. Brunner, nav. dj., str. 17.

³⁸Na nav. mj., str. 14.

³⁹To je direktoru Pokrajinskog arhiva u Grazu, Walteru F. Brunneru, ispričao član Povijesnog društva Štajerske, *Richard von Guseck-Glankirchen (umro 1985.g.)*. Stanovao je u *Morellenfeldgasse 4*, u blizini *Rektorske zgrade Sveučilišta u Grazu*.

U Grazu je Joseph Schleich uspostavio veze s taksistima koji su – zbog Schleichovih dobrih odnosa s Gestapoom – riskirali preuzimati transport sve do 1940. godine. Odredište je bilo, do jeseni 1940. godine, južno Gradišće. No, Odjel za državnu zaštitu Dravske banovine otvorio je 1940. godine istragu protiv njega i, kad su jugoslavenski policajci pucali u zbijegove (Schleich je tri puta ranjen), on je u jesen 1940. „preselio“ svoje aktivnosti u južnu Štajersku, u blizinu pograničnog prijelaza preko prijevoja Radelj. Od tada je Schleich – mimo dogovora sa Gestapoom – skupine predavao unajmljenim slovenskim „vodičima puta“, jer sam više nije riskirao odlazak u Jugoslaviju. Grupu s Robertom Weissom Schleich je 8. veljače 1941., u hladnu zimu s mnogo snijega, vodio u zaseok blizu pograničnog prijelaza Šentilj. Prenočili su u seoskim kućama, u neugrijanim prostorijama, bez sanitarnih uređaja. Domaćini su ih nudili hranom koju ortodoksni Židovi nisu htjeli jesti. Za odgovarajuću hranu morali su oni, koji nisu ništa ponijeli sa sobom, odvajati od svoje skromne putarine 10 RM po osobi. Sutradan su se putnici sa slovenskim vodičima penjali, kroz gustu šumu i dubok snijeg, na visoravan na 700 metara nadmorske visine. Zbog napornog puta, izbjeglice su prtljage odbacivale i ostavljale u snijegu. Vodiči su im to preporučivali napominjući da će sutrandan seljaci iz obližnjih sela pročešljati šume i skupljati ostavljene torbe i zavežljaje.⁴⁰

Na prijevoju Radelj (između Jugoslavije i Njemačkog Reicha) su Roberta Weissa i njegove suputnike čekala zaprežna kola slovenskih vodiča. Na njima se skupina, sakrivena ispod panjeva i vreća s piljevinom, spustila u dolinu. Isuviše iscrpljeni od pješačenja, oslabljeni od gladi, prespavali su put, sve dok se zaprega nije zaustavila – u Mariboru, ispred robne kuće Marka Rosnera „Jugotekstil“.⁴¹ Marko Rosner, tadašnji predsjednik Židovske općine u Mariboru, primio je izbjeglice u svoj dom, nahranio ih, pružio im mogućnost da se operu, urede i odmore prije nastavka putovanja za Zagreb. U skupinama po četvero su se 21. veljače 1941. izbjeglice ukrcale u taksije, koje je rezervirala Židovska općina u Mariboru, uz suradnju prokurista *Mariborske tekstilne tovarne*, Willija Rossmanna.⁴² On je, uz pomoć HICEM-a, namirio troškove i plaćao usluge jugoslavenskih „šlepera“, iako je svota uplaćena Josephu Schleichu prije polaska iz Austrije,

⁴⁰R. Weiss, CD-Rom „Josh’s Children“, 29.

⁴¹Isto, 31.

⁴²Robert Weiss se sjeća da je Willy Rossmann bio vlasnik tvornice „Maribortekstil“ na adresi: Melska cesta. N. Vodopivec i D. Hančič-R. Podberšek nemaju informacije o njemu.

trebala pokrivati cjelokupni put na relaciji Beč – Zagreb.⁴³ Vozila i vozače za put u Zagreb stavio je na raspolaganje mariborski Židov češkog podrijetla, Jurij Polak, predstavnik švicarske tvrtke *Suitex S. A. Glarus*, vlasnice Mariborske tekstilne tovarne. Polak je policiji bio poznat kao „dobričina, čudak, naivac“, jer je smatrao da za dobar prihvata u mariborskoj sredini duguje zahvalnost i pomoć drugima u nevolji, te za svoje usluge nije tražio novac. Mariborska policija je predložila njegov izgon iz Jugoslavije, „zbog uplitanja u unutrašnje stvari Jugoslavije“.⁴⁴ Pavel Weiss, tekstilni stručnjak, bio je također češkog podrijetla. On je stavljao na raspolaganje svoj automobil, kojim je sam emigrante prebacivao u Zagreb.⁴⁵

Kao pomagači bijega Židova, pokazali su se i načelnik Mariborske željezničke postaje, Stefan Krajnović, i šef ekspoziture komisarijata u Dravogradu, Šuligoj Stanislav, koji su u dva navrata, 26. studenog i 13. prosinca 1939., za ukupno 44 židovskih emigranata omogućili bijeg iz vlakova, kojima ih je policija trebala vraćati u Austriju. Službenici su suspendirani, a disciplinski postupci nisu dovršeni do njemačkog napada na Jugoslaviju i okupacije Južne Štajerske.⁴⁶

I židovska zajednica u Murskoj Soboti uključila se u organiziranje prijelaza granice i prihvata „ilegalaca“. Suradivali su s njom i lokalni Slovenci – gostioničari, iznajmljivači soba i taksisti.⁴⁷ Maribor i Murska Sobota imali su, pored Graza, najbolju funkcionirajuću taksi službu u sjevernom dijelu Kraljevine Jugoslavije.⁴⁸

Pogranični pojas uz jugoslovensko-njemačku granicu je obuhvaćala Pogranična policijska postaja Maribor.

Zagreb je bio odredište većine stranih izbjeglica koji su preko sjevernijih granica stizali u Jugoslaviju. U inozemstvu, u krugovima potencijalnih imigranata, Zagreb je bio na glasu kao grad u kojem se židovske izbjeg-

⁴³StLA Sudski spis Schleich 1941, str. 666 i prilog br. 36a.

⁴⁴HDA Zagreb, ODZ /158, fasc. br. 34, spis br. 3741/40 – Izvještaj bana Dravske banovine, dr. Marka Natlačena, MUP-u Beograd, od 20. 1. 1940. Polak je između 1938. i 1941. vodio pravi rat dokumentima kojim je pokušavao zaustaviti izgon. Nakon njemačke okupacije Donje (Južne) Štajerske, gubi mu se trag: ARS, AS 68, f. 13/13/1941, mapa 5408.

⁴⁵HDA Zagreb, ODZ/158, kutija br. 10, spis br. 48986/39 (Naredba MUP-a Banskej vlasti da poduzme istragu, 7. 11. 1939.) i kutija br. 40, dok. br.3471/40.

⁴⁶HDA Zagreb, ODZ/158, kutija br. 40, dok. br. 3741 – izvještaj dr. Marka Natlačena od 20. 1. 1940., str. 3–5.

⁴⁷HDA Zagreb, ODZ/158, kutija br. 10, dok. br. 57082 od 2. 2. 1939. godine.

⁴⁸StLA Sudski spis Schleich 1941 Blatt 441 blau i str. 665.

glice mogu osjećati sigurne od izručenja nacističkim vlastima i gdje mogu računati na zbrinjavanje, na dobivanje potrebnih „papira“ i organizatore daljnjeg putovanja. Ceduljice s adresama stanova u Zagrebu, u kojima su izbjeglice mogle naći privremeno utočište, uglavnom kod Židova koji su i sami bili imigranti, zagrebačka je policija pronalazila kad bi provjeravala imigrante i njihove prijave (ili neprijavaljenje). Takva reputacija Banskog vlasti u Zagrebu nije bila ni malo draga. To je Odjel za državnu zaštitu naglašavao u svojoj naredbi svim redarstvenim postajama i pograničnim redarstvenicima, upozorivši ih na strogo postupanje po propisima – na nemilosrdno vraćanje izbjeglica sa granice i izručenje u zemlju podrijetla.⁴⁹

Zagrebački suradnik Palestinskog ureda, Josip Indig,⁵⁰ bio je svjedok za spašavanje skupine židovskih djevojaka iz Njemačke, u studenom 1940. godine, po tadašnjem načelniku Pogranične policije u Mariboru, Urošu Žunu, slovenskom „Pravedniku među narodima“.

Uroš Žun, Pravičnik med narodi izpod Triglava – www.Mojaslovenija.net

⁴⁹HDA-ODZ, fond 158, fasc. 64, Zl. 19742 – Bericht der Gendarmeriedirektion Zagreb, Politische Abteilung, Schreiben an die Banschaftsbehoerde-ODZ Zl. Pov. 3534/1940 vom 17. 4. 1940.

⁵⁰Josip Indig će se i sam proslaviti zbog svoje skrbi za 43 njemačkih mladih Omladinske Alyje, siročadi čiji su roditelji bili ubijeni od nacista ili čamili u koncentracijskim logorima. Robert Weiss je bio jedan od njih, te je svoje sjećanje „Joshko’s Children“ posvetio upravo njemu, Josipu Indiku. V. Klaus Voigt, *Joschkos Kinder*, Berlin, 2006.

Uroš Žun bio je spreman staviti na kocku svoju karijeru i svoju egzistenciju za to da izbori dozvole boravka za tu skupinu koju je jugoslavenska patrola uhitila kod Šentilja, dok su se njihovi „vodiči puta“, krijumčari, razbježali. „Žun nije imao srce, promrzle i prokisle, zaplašene žene prema propisima službe, vratiti na njemački teritorij“, sjećao se HICEM-ov predstavnik Josip Indig, koji je djevojke preuzeo u Mariboru. Telefonski je Žun izborio dozvolu da ih smjesti u Mariboru, gdje je Marko Rosner preuzeo skrb za njih. Josip Indig, u autobiografskom zapisu, iskazuje poštovanje za Žunovo nastojanje da se, u mrkloj noći, očinski brine za te djevojke. Žunov čin i Rosnerov angažman pokrenuli su mariborsku javnost, tako da nisu samo članovi Židovske općine, nego i drugi građani donosili potrepštine, sve dok vlasti nisu donijele odluku o njihovoj daljnjoj sudbini. Naposljetku im je određen prisilni boravak u dvorcu Leskovec kod Krškog. Uroš Žun se nije prestao brinuti za njih, spojiti ih sa sunarodnjacima koji su našli utočište u Zagrebu i ishodovati za njih putne dozvole. Ova skupina je, naposljetku, dobila potrebne certifikate i stigla u Palestinu.⁵¹

Krivotvorenje dokumenata, „kupnja“ dokaza o jugoslavenskom državljanstvu, jugoslavenskih putovnica, brodskih karata i ulaznih certifikata za nastavak puta iz Jugoslavije te, naposljetku, dokaza o arijskome podrijetlu, cvali su poglavito kad je jugoslavenska vlada ilegalcima umjesto izгона iz zemlje odredila mjesta „prisilnog boravka do rješavanja njihova statusa“. Uvidjevši da restriktivni vizni režim nije osujetio ilegalnu imigraciju austrijskih Židova u Jugoslaviju, stalno mijenjanje njihova mjesta boravka, radi bijega od policije,⁵² Jugoslavija je posegla za sužavanjem slobode kretanja „ilegalaca“ u zemlji i pooštrenom kontrolom.

⁵¹K. Voigt, *Joškos Kinder...*S. 22–26.; Kodrič, Zdenko: Iz takega testa so Žuni. V. 7 D, 13. januar 1999., str. 20; K. VOIGT, *Joškos Kinder*. 53. Uroš Žun (1903–1977), pravnik, rodом iz Radovljice, nakon njemačke okupacije Južne Štajerske, njemačke su vlasti za prijavu i hapšenje Uroša Žuna raspisale nagradu od 10 000 RM. Žun je sa svojom obitelji pobjegao na teritorij NDH, gdje se uključio u NOV. Obitelj je nakon završetka rata živjela u Trstu. Marjan TOŠ, Uroš Žun in reševanje Judov 1938–1941 preko Maribora. U: Vsako leto eno ime. Reševanje Judov 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun. Maribor, 26. 1. 2011., 9.

⁵²Primjeri: 1) bračni par Jose i Elsa Pilpel iz Beča, koji je s krivotvorenim dokumentima putovao iz Jugoslavije u Italiju i opet natrag u Jugoslaviju: HDA Zagreb, ODZ 158, kutija 34, do br. 3027/39, 15923/1939 i 16695/39., 2) bračni par Heinrich i Rosa Gelobter iz Beča mijenjao je svoje adrese u Zagrebu, živio neprijavljen u strahu od policije zbog krivotvorenih dokumenata: HDA Zagreb, ODZ/158, kutija br. 41, dok. br. 4734/40; 3) trgovac Max Werdisheim iz Leobena: ibid. kutija br. 41, 3380/40 29.11.1939; 4) odvjetnik dr. Albert Kafka iz Beča sa svojom obitelji: ibid. br. 3318/39 i 47364/38

Strane izbjeglice smještene su uglavnom u manjim mjestima i gradićima, jer su vlasti htjele izbjegavati veću koncentraciju stranih Židova u gradovima, bojeći se nemira među domaćim stanovništvom, zbog izdataka za zbrinjavanje izbjeglica, ali i jačanja antisemitizma. Kad su izbjeglice na prisilnom boravku u raznim mestima (u Fužinama, Delnicama, Draganiću kod Karlovca, Pisarovini, Samoboru, Donjoj Stubici, Varaždinu i Varaždinskim Toplicama, Lipiku, Pakracu, Daruvaru i Podravskoj Slatini) uspjele doći do ulaznih dozvola u treće zemlje – vjerojatno „kupnjom“),⁵³ vlasti su dozvoljavale napuštanje smještaja.⁵⁴ Iskorištavajući nezaštićenost stranaca, izbjeglica na prisilnome boravku, vlasti su vršile pritisak na pojedince da im odaju imena njihovih krijumčara.⁵⁵ Režim u mjestima prisilnog boravka bio je strog, nadahnut nepovjerenjem prema strancima. S druge strane, lokalno stanovništvo i općine nastojali su profitirati od izbjeglica. Pročulo se da su u Zagrebu, Samoboru i Sisku postojale prave „radionice“, gdje se „za dobre novce izrađuju krsni listovi i drugi osobni dokumenti, domovnice i jugoslavenske putovnice. Policija ima saznanje da u njima rade pripadnici marksističkih udruga, koje su se iz Njemačkog Reicha i Češko-Moravskog protektorata sklonile u Jugoslaviju. I krijumčarenje ljudi je u rukama Židova-komunista“.⁵⁶ Općine bi izbjeglicama naplaćivale boravišne takse, a put u mjesto prisilnog boravka izbjeglice su morale platiti iz vlastitog džepa. Pojam „azil“⁵⁷ nije primjeren statusu interniranih, jer primarna svrha „azila“, zaštita od progona i od izručenja progoniteljima, nije bila cilj jugoslavenskim vlastima, niti su ikad rabile taj pojam.

⁵³Slavko Goldstein, 1941: *Godina koja se vraća*, isto, str. 24.

⁵⁴Iz Podravske Slatine, gdje su bili koncentrirani pripadnici i pripadnice židovskih zajednica iz Gradišća, izbjeglice su smijele putovati u Palestinu: ODZ/158, kutija 68, dok. br. 6812 od 14. 3. 1940. i dokumenti u kutiji br. 52., dok. br. 13.605.

ODZ F. 158, fasc. 52, Zl. 13.605, Schreiben der BH an die Banschafft-Kabinett des Bans vom 25. 5. 1940 Zl. 868/1940.

⁵⁵HDAZ, ODZ/158, fasc. 40, Zl. Nr. 4335/40 Abraham Breiter; Zl. Nr. 4360/40: Maximilian Leicht; Zl. Nr. 4365/40, Pragan Rudolf; Zl. Nr. 4368/40, Emil Preminger erlebten diese Erpressungsversuche.

⁵⁶HDA, ODZ/158, fasc. br. 53, dok. br. 15510. Gertrude Sara Kohn (r.1895 u Beču), posjedovala je čak važeće njemačke dokumente i američku vizu: Međutim, dokumentacija o izdavanju dokumenata nije postojala, što je bio dokaz da su dokumenti bili krivotvoreni. Još jedan slučaj: Bračni par Jozef (Josef) i Elza (Elsa) Pilpel iz Beča: HDA Zagreb, ODZ158, kutija 34, do br. 3027/39, 15923/1939 i 16695/39.

⁵⁷V. Katrin Böckh, „Jugoslawien“ u: Handbuch der deutschsprachigen Emigration. Stupac 280.

Unosno ilegalno prebacivanje Židova preko štajerskih i gradišćanskih pograničnih prijelaza u Jugoslaviju cvatalo je do njemačkog napada na Kraljevinu Jugoslaviju. Prema Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača,⁵⁸ između 4.000 i 5.000 stranih izbjeglica iznenadili su njemački napad na Jugoslaviju, slom Kraljevine, uspostava Nezavisne Države Hrvatske i podjela zemlje među Osovinским silama.

II. Strane židovske izbjeglice u okupiranoj Jugoslaviji

II.1. Rješavanje „Židovskog pitanja“ u okvirima iseljavanja Slovenaca iz Južne Štajerske

Većina stranih židovskih izbjeglica koje su tražile utočište u Kraljevini Jugoslaviji, stizala je u zemlju preko slovenske pokrajine Štajerske, no samo malobrojni su ostali u Sloveniji (slovenski povjesničari istražuju koliko se stranih Židova stvarno nastanilo u Dravskoj banovini).⁵⁹ U Ljubljanskoj provinciji (slovenskoj teritoriji pripojenoj 3. V. 1941. Kraljevini Italiji) talijanske su vlasti, između 25. i 31. srpnja 1941., pohapsile Židove (tada je u cijeloj Dravskoj banovini živio 91 Židov, od njih 45 u Ljubljani) da bi ih, od početka studenog 1941., otpremile u internaciju u Ferramonti di Tarsia i druge logore u Kraljevini Italiji. Nekolicina starijih i bolesnih osoba u Leskovcu je ostala pošteđena internacije u Italiju – Tamara Griesser Pečar zaslugu za to pripisuje ljubljanskom biskupu dr. Gregoriju Rožmanu.⁶⁰ Nakon kapitulacije Italije i uspostave njemačke Operativne zone

⁵⁸HDA, ZKRZ-GUZ fond 306, mikrofilm Z-2942, ZKRZ-GUZ-2235/2/2-45, list 382. Memorandum „Iskorenjivanje jugoslovenskih Jevreja“.

⁵⁹Damjan Hančič, Renato Podbersič, *Žrtve nacionalsocijalizma in boljševizma med slovenskimi Judi. U. Svako leto eno ime. Srečanje Maribor 26. 1. 2011.* Kulturni centar – Sinagoga, Maribor, www.zss.si/htm. Također: Damjan Hančič, Renato Podbersič, *Nacionalsocijalistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem.* U. Damjan Hančič, Renato Podbersič, *Hitlerjeva dolga senca.* Celovec 2007, 179–180.

⁶⁰Biskup dr. Gregorij Rožman (rođen u Koruškoj, umro 1959. u Clevelandu, SAD). Upisao se u celovečku bogosloviju, 1907. zaređen je za svećenika. 1909. nastavio je studij u Bečkom Augustinumu i položio doktorat. 1929. imenovan je Pomoćnim biskupom Ljubljanskim s pravom nasljedstva, 1930. zaređen je za biskupa Ljubljanske biskupije. Rožman je 5. 5. 1945. pobjega o Austriju, a britanska okupacijska vlast internirala ga je u Celovcu. 1948. je preko Švicarske stigao u Cleveland, gdje je umro 1959. Nominalno je ostao ljubljanski biskup do smrti jer ga Vatikan nije htio opozvati. Dne. 21. 8. 1945. „Vojaško sodište IV. armade“ u Ljubljani usudilo je biskupa Rožmana u odsutnosti (tada je, naime,

Jadransko primorje, oni nisu izmakli deportaciji u jesen 1943. Imena žrtava Leskoveca pri Krškom nisu poznata.⁶¹

U Ljubljansku provinciju bježali su Židovi iz NDH, s njima i strane židovske izbjeglice, poglavito iz mjesta prisilnog boravka u blizini linije razgraničenja između Ljubljanske provincije i NDH.⁶² U Beloj Krajini razvijala se mreža pomagača, vlasnika čamaca kojima su izbjeglice prebacivali preko Kupe. Domaći ljudi pratili bi ih do Novog Mesta – uglavnom u sajmenne dane, kad su se zbog velikih gužvi na lokalnim cestima neopazice mogli miješati među posjetitelje sajma, a djecu bi ubacivali u skupine školske djece.⁶³

Za nekolicinu uspješnih bjegunaca, pokrštenih Židova i supružnika u mješovitim brakovima, zauzeo se zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac. On je, u rujnu i studenom 1941., pismeno zamolio ljubljanskog biskupa dr. Gregorija Rožmana da od Visokog povjerenika talijanske uprave Ljubljanske provincije Emilija Graziolija⁶⁴ ishodi uvjerenje da „izbjeglice

boravio u Celovcu) na 18 godina zatvora s prisilnim radom, na gubitak političkih i građanskih prava za 10 godina nakon isteka zatvorske kazne i na pljednbu cjelokupne imovine zbog „suradnje s njemačkim i talijanskim okupatorom.“ V. Tamara Griesser-Pečar, France Martin Dolinar, Rožmanov proces. Ljubljana, 2011; životopis biskupa Rožmana 15, 16; Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Prezidijski zabilj. i br. – 1941, 1942, 1943.

⁶¹K. Voigt, *Zuflucht auf Widerruf*. 213, 239, 240. – Popisi Židova deportiranih iz Ljubljanske pokrajine u Kraljevinu Italiju, sastavila i objavila Anna Pizzuti: *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico. La zona annessa: La provincia di Lubiana*. www.annapizzuti.it/gruppi/jblubiana.php. ISTA. *Ebrei internati in Italia ... Elenco degli internati provenienti da Lubiana*. www.annapizzuti.it/database/ricerca.php. Iz njezinih popisa se ne može razabrati koji su Židovi s mjestima rođenja izvan tadašnje Jugoslavije bili nastanjene osobe ili izbjeglice od nacionalsocijalizma.

⁶²Između NDH i Ljubljanske provincije Talijani nisu htjeli povući granicu zbog predviđene personalne unije između „Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije“. Talijani su granicu učvrstili tek kad je postalo izvjesno da se personalna unija neće ostvariti: F. Čulinović, *Okupacijska podjela Jugoslavije*, 125.

⁶³Arhiv Republike Slovenije (ARS), Fonds Commando Carabinieri Reali Provincia di Lubiana (CC.RR-Ljubljana), fasc. 160/V, R-15-1 *Židovski begunci iz Hrvatske*. Marjan TOŠ, Slovenski Pravičnici med pozabo in spomin/Slovenian Righteous between Oblivion and Remembrance. U: Vsako leto eno ime/Each Year One Name. Marko Rosner. Zborik Mednarodno znanstveno srečanje Vso leto eno ime. ŠOA-Spominjajmo se 2015/Shoah – Let Us Remember 2015. Maribor 2015, 10-13. Irena Šumi – Hannah Starman, Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst. Maribor 2012.

⁶⁴Emilio Grazioli (1899-1961) pristupio je kao mladić Fašističkoj stranci. Dužnost Visokog civilnog komesara za Ljubljansku provinciju, na koju je stupio 3. 5. 1941., bio mu je prvi korak u karijeri, no već 1942. godine – kad se razmahao otpor protiv talijanskih vlasti – vojska pod zapovjedništvom generala Roatte otima mu civilnu vlast da

nipošto ne vrati u NDH, jer to znači „njihovu sigurnu smrt“ (certa mors).⁶⁵ Neka im odobri dozvolu boravka u Ljubljanskoj provinciji. Talijansko ministarstvo unutarjih poslova odustalo je od vraćanja prijelaznika bez talijanskih viza jer je, u rujnu 1941., Italija već bila upoznata sa sudbinom Židova u ustaškim logorima. Dozvolu boravka u Ljubljanskoj provinciji nisu dobili jer su talijanski dužnosnici inzistirali na internaciji u Italiju, s time da će im u logoru omogućiti i pružati stanovite olakšice.⁶⁶

U Sloveniji, Nijemci su „Židovsko pitanje“ rješavali „u paketu“ s iseljavanjem politički nepodobnih Slovenaca i Roma.⁶⁷ U tri transporta, tijekom lipnja 1941.,⁶⁸ stizale su u Srbiju i židovske obitelji. U srpnju iste godine, slijedili su Židovi iz Gorenjske. Upućeni su u logore „Banjica“ i „Sajmište“. Jedan jedini austrijski Židov pojavljuje se među žrtvama transporta, kojima su raseljeni Slovenci iz njemački okupiranih predjela – Rudolf Münz (ili Mütz), stručnjak u tekstilnoj tvornici u Kranju, kamo je 1938. godine pobjegao iz Beča. Završio je u logoru „Sajmište“.⁶⁹ Dokumentacijski arhiv austrijskog pokreta otpora navodi kao mjesto smrti „Sirida“ (Irig?).⁷⁰ Suzatočenci „Sajmišta“ svjedočili su Zemaljskoj komisiji za utvr-

bi Ljubljansku provinciju pacificirala. U proljeće 1943., Mussolini je opozvao Grazioliu i poslao ga u Cataniu, neposredno pririje no što su Saveznici zaposjednuli ovaj grad. U Repubblica di Salò preuzeo je ponovno dužnost Visokog komesara za Ljubljanu. No, Friedrich Rainer zabranio mu je preuzimanje dužnosti. Slom nacizma iznenadio ga je u funkciji prefekta provincije Torino. Povukao se u privatnost i umro 1969. Jugoslavija ga je u odsutnosti osudila na smrt, no Italija ga nije izručila. www.criminidiguerra.it i Marco Cuzzi; *L'occupazione italiana di Slovenia*. Roma 1998, 197. Emilio Grazioli uhićen je 1945. u Rimu. Jugoslavenski vojni sud osudio ga je na smrt, no Italija je odbila njegovo izručenje : ZKRZ, Zh-2926.

⁶⁵NŠAL, Zapuščina škofa Rožmana, Prezidijalni spisi, kutija 122, arhivska enote 28: nedatiran biskupov koncept. V. Tamara Griesser-Pečar – France Martin Dolinar, Rožmanov proces. Ljubljana 2011; životopis biskupa Rožmana 15,16.

⁶⁶NAŠL, Prezidijalni zabilj., br. 112a/Pr-1941 od 30. 12. 1941. Popis tih osoba v A. Pizzuti, Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico: Rubrica alfabetica e relative famiglie individuate: www.annapizzuti.it/ricerca/database.php i www.annapizzuti.it/ricerca/gruppo.php.

⁶⁷Andrej Pančur, Judje s Spodne Štajerske in kot žrtve holokavstva v Evropi, www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11.10.2007), 19.

⁶⁸F. Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, 114–125.

⁶⁹Damjan Hančič, Renato Podbersič, Žrtve nacionalsocijalizma in boljše vizma med slovenskimi Judi. U: *Svako leto eno ime.*; Andrej Pančur Judje s Spodne Štajerske in kot žrtve holokavstva v Evropi, www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11. 10. 2007), 19.

⁷⁰Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DOEW): Österreichische Holocaustopfer-Datenbank: www.doew.at/ausstellung/shoaopferdb.html

divanje zločina okupatora i njihovih pomagača da je Rudolf Münz (Mütz) s drugim logorašima „Sajmišta“ kao prisilni radnik popravljao željezničku prugu i ceste kod Stare Pazove.⁷¹

U slovenskim općinama s njemačkim stanovnicima i njemačkim općinskim organima, načelnici su još prije uspostave njemačke vlasti protjerali židovske izbjeglice, bez obzira što su nekima dozvole boravka još važile.

Židovsko stanovništvo u Prekmurju, Međimurju, Baranji i Bačkoj dospjelo je 11. travnja 1941. pod mađarsku vlast.⁷² Židovi iz Austrije, koji su se preko Mađarske prebacivali u Jugoslaviju, nastanili bi se u Prekmurju; neki su se zaposlili u ondašnjim tvornicama. O tome svjedoče izvještaji banskih vlasti o ilegalnim imigracijama, te popisi osoba raspisanih za potragu banskih policijskih ravnateljstava u Zagrebu⁷³ i u Ljubljani.⁷⁴ Među njima je bio bečki stručnjak za konfekciju tekstila Robert Bassist, koji se doselio 1938. sa svojom suprugom Fritzi i maloljetnim sinovima Robertom (11 godina) i Erichom (6 godina). Zaposlio se u Čakovcu u tvornici „Heinrich Graner d.d.“. Isto je bilo i sa Karlom (Karelom) Sachsom, rođenim 1899. u Beču.⁷⁵

Njemački okupatori protjerali su Židove iz Južne Štajerske i na područje pod mađarskom okupacijom. Takvi su imali „sreću u nesreći“ jer ih Mađarska više nije, kao 1938. i 1939., protjerala preko austrijske granice, time ravno u nacističke logore.⁷⁶ Ostali su u Čakovcu i dijelili sudbinu s 378 domaćih Židova. Oni su ostali u Prekmurju jer su tvornice morale

⁷¹HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2984, ZM 22/51, kutija 63, br. GZ 3320 „Zločini nad Jevrejima u logoru Zemun.“

⁷²Mađarska je okupirala teritorije što ih je izgubila Trianonskim mirovnim ugovorom 1920; F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, 125. Irena Šumi – Oto Luthar, *Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja: pričevanja iz Prekmurja*. U: *Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst*. Izd. Irena Šumi in Hannah Starman. Maribor 2012, 241–280. O okupaciji v. 247.

⁷³HDA, SB-ODZ, kutija 4, br. 59999/1938 (21. 11. 1938)

⁷⁴ARS, KBUDB (AS 068), kutija 33–198, br. 1111/1941. Primjeri: Vig Jozef iz Budimpešte i Pfeffer Istvan iz Kisvarde uhićeni su kod Murske Sobode zbog ilegalnog prijelaza granice iz Mađarske. Više primjera mađarskih Židova, koji su između 1938. i 1941. prebjegli u Prekomurje (AS 067), kutija 33–11, br. 26500-260408. Irena Šumi – Oto Luthar, *Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja: pričevanja iz Prekmurja*. U: *Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst*. Izd. Irena Šumi in Hannah Starman. Dopolnjena in popravljena izdaja Maribor 2013, 243–283. Ovdje 245–251.

⁷⁵HDA, BH-ODZ, kutija 41, br. 3419/1940.

⁷⁶A. Pančur, *Judje s Spodne Štajerske in Gorenjske kot žrtva holokausta v Evropi* www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11. 10. 2007), 20.

raditi za ratne potrebe, ali su živjeli pod policijskim nadzorom.⁷⁷ Godine 1944., cijela obitelj Bassist biva deportirana u Auschwitz i 21.V. 1944. i – prema svjedočenju preživjelih povratnika iz Auschwitza – “ugušeni su u plinskoj komori”.⁷⁸ Sudbinu obitelji Bassist dijelili su poslodavac Roberta Bassista, Heinrich Graner, njegova supruga Erna i Heinrichov brat Herman.⁷⁹

II.2 Progon Židova u NDH

Ilegalna imigracija Židova iz Srednje Europe na područje NDH nastavila se i nakon uspostave ustaške vlasti, uglavnom iz okupirane Slovenije.⁸⁰ Prognanicima, koji nisu uspjeli pobjeći na teritorij Ljubljanske provincije, preostao je samo bijeg preko slovensko-hrvatske granice.⁸¹ „Zbog ilegalnog prijelaza granice“ uhitilo ih je Ustaško redarstvo i pritvorilo u dvorcu Kerestinec, što ga je ustaška policija (redarstvo) 17. travnja 1941., u prvim danima nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, preuzela od policije Banovine Hrvatske i uredila kao provizorni koncentracijski logor.⁸² Od lipnja 1941., židovski emigranti su internirani u dvorac obitelji Oršić u Slavetiću kod Jastrebarskog.⁸³

Stranim židovskim izbjeglicama koje su, još prije osnivanja NDH, bile upućivane na „prisilni boravak do rješavanja njihova statusa“ (Stubičke Toplice, Draganić, Fužine, Samobor, Lipik, Daruvar, Derventa, Banska Slatina), kotarska poglavarstva odredila su da ostaju ondje, uz prijetnju stroge kazne za nedopušteno udaljšavanje.⁸⁴ Ipak, iz mjesta blizu linije razgraničenja između njemačkog i talijanskog okupacijskog područja bivše Dravske banovine, poglavito iz mjesta prisilnog boravka Draganića, izbjeg-

⁷⁷O radnoj obavezi Židova na mađarskom području : Laszlo Kontler, *Povijest Mađarske*, 383.

⁷⁸HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2976, ZM 22/43 (izvornik u kutiji 52 fonda 306).

⁷⁹HDA, ZKRZ-GUZ), Z-2930, br.175, stavak 429 na popisu jugoslavenskih Židova u njemačkim ili mađarskim logorima smrti. Isti popis nalazi se u ZKRZ-GUZ, kutija 356, br. 25258.– Zabilježeni na popisu žrtava Shoe Yad Vashema, www.yadvashem.org. Robert, Fritz i još jedan član bez podataka. Yad Vashem ne poznaje okolnosti i mjesto pogibije obitelji. Na popisu www.doew.at obitelj Roberta Bassista ne nalazi se među sedmoro nositelja ovog prezimena. Obitelj Graner nije registrirana na www.yadvashem.org.

⁸⁰HDA, RUR-ŽO, kutija 4, br. 2264/1941– inv. br. 27874

⁸¹HDA, RUR-ŽO, kutija 5, br. 4011– inv.br. 28003 od 21. 8. 1941.

⁸²HDA, RUR-ŽO, kutija 4, br. 2819 – inv.br. 27958

⁸³HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova (MUP NDH), kutija 326 (UZUR ŽO 1941–1942).; RUR-ŽO, kutija 7, br. 6841/1941 – Inv. Nr. 28307; Br. Dizdar, Logori...ČSP (22), S. 98.

⁸⁴HDA, MUP NDH, kutija 194, br. 11882 – I.3. / odredbe od 9. 6. 1941. i 21. 6. 1941.

glice su se odvažile na bijeg preko rijeke Kupe.⁸⁵ Legalno napuštanje NDH, traženjem propusnica Ustaškog redarstva, pokazalo se rizičnim. U najboljem slučaju, policajcu su naplaćivali izdavanje izlazne dozvole novcima i dragocjenostima.⁸⁶ Aktivist Židovske bogoštovne općine Josip Indig naučio je tu lekciju, kad je odlučio mlade Aliya-izbjeglice iz Njemačke i Austrije prebaciti u Ljubljansku provinciju. Ustaška nadzorna služba (UNS) uvjetovala je izlazne dozvole upućivanjem nekolicine židovskih mladića, navodno, u Državnu radnu službu. Da je to bilo čista prevara, Joško Indig je saznao naknadno. Svih 300 židovskih mladića, koliko je UNS „regrutirao“, upućeno je u logor Gospić (Jadovno) i vjerojatno ubijeno u kraškim jamama na planini Velebit.

I za izlazne vize trebalo je podmićivati ustaše, sve dok se nije našao podređeni službenik koji bi je neovlašćeno potpisao. Pogranična kontrola u vlaku, također ustaški službenici, zažmurila bi na nevažeći potpis i Židovi bi se spasili u Ljubljanskoj provinciji. Skupina iz Lesnog brda ostala je u Horjulu skoro godinu dana. Mjesno stanovništvo se primjerno humano ponašalo prema njima, a lokalna postaja karabinijera im je pomagala. To je, međutim, provociralo partizane. Pod optužbom da Židovi „šuruju s fašistima“, partizanski su zapovjednici pokušavali prisilno regrutirati jevrejske mladiće. Neke djevojke su se dobrovoljno javile u partizane, dok je većina njih ipak krenula put Italije, u Nonantolu (kod Modene). Godine 1943., pobjegle su u Švicarsku.⁸⁷

Represivne mjere NDH – ograničenja slobode kretanja i zadržavanja na javnim mjestima, zabrane korištenje javnog prometa, te obaveza nošenja „židovskog znaka“ – primjenjivale su se i na strane Židove.⁸⁸ Nabavku „židovskih znakova“ za emigrante preuzele su Židovske općine u mjestima boravka emigranata, uz sufinanciranja od strane Židovske

⁸⁵Fonds Commando Carabinieri Reali Provincia di Lubiana (CC.RR-Ljubljana), Fasz. 160/V, R-15-1 *Židovski begunci iz Hrvatske*. Marjan Toš, Slovenski Pravičniki med pozabo in spomin/Slovenian Righteous between Oblivion and Remembrance. U: Vsako leto eno ime/Each Year One Name. Marko Rosner. Zborik Mednarodno znanstveno srečanje Vsako leto eno ime. ŠOA-Spominjajmo se 2015/Shoah – Let Us Remember 2015. Maribor 2015, 10-13. Irena Šumi – Hannah Starman, Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst. Maribor 2012.

⁸⁶B. Polić, „Vjetrenjasta klepsidra“, 399.

⁸⁷K. Voigt, *Joškos Kinder. Flucht und Alija durch Europa 1940–1943. Josef Indigs Bericht*. Berlin, 2006.

⁸⁸HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (u daljnjem tekstu skraćeno: RUR-ŽO), kutija. 2, br. 380/1941-Inv. br. 27308 od 6. 6. 1941. Izraz „strani židovski emigranti“ se koristi u svim fondovima iz NDH za izbjeglice iz Srednje Europe.

bogoštovne općine u Zagrebu. To je predstavilo značajnu stavku u proračunu općine i sve teži financijski teret.⁸⁹ No, usprkos tomu, Židovske općine ispoštivale su obavezu vrlo pedantno, kako ne bi ugrozile same izbjeglice i(li) riskirale sankcije. Dana 28. svibnja 1941., Ravnateljstvo ustaškog redarstva u Zagrebu proglasilo je obavezu registriranja, s prijetnjom najstrožom kaznom, upućivanjem u koncentracijski logor, onima koji se ne bi odazvali.⁹⁰ Optimisti među emigrantima zaista su vjerovali da će svi, koji se uredno odazovu obavezi registriranja i nošenju znaka, biti pošteđeni kazne koncentracijskih logora. Međutim, registracija je služila prvenstveno kao putokaz ustaškom redarstvu do smještaja Židova i do imena onih koji se nisu bili prijavili Židovskoj bogoštovnoj općini.⁹¹

Odredbom od 29. V. 1941., Židovski odsjek MUP-a je Židovskoj bogoštovnoj općini propisao obavezu zbrinjavanja stranih židovskih emigranata, ne obzirajući se na činjenicu da su joj vlasti, blokadom bankovnih računa,⁹² presjekle dotok financijske pomoći iz inozemstva.⁹³

Rimokatolička crkva i Njemačka Evangelička kršćanska crkva u NDH⁹⁴ smatrale su se nadležnim samo za pokrštene Židove. Katolička crkva mogla se pozivati na praksu Svete Stolice, pretočenu u međunarodno pravo u konkordatu Svete Stolice s Njemačkim Reichom od 25. srpnja 1933.⁹⁵ Zagrebački nadbiskup Stepinac je, u studenom 1938, u suradnji s udrugom „Družba Sv. Rafaela“ (osnovanom od Njemačkog episkopata

⁸⁹U zbirci dokumenata „*Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa s Hrvatskim crvenim križem*“. Urednik: Mario Vego, Zagreb, 2009. g., nalaze se molbe predsjednika dr. Huga Kohna za dodatna sredstva i angažman Međunarodnog odbora Crvenog križa (MOCK) za povoljniji promjenski tečaj franaka u dinare odnosno kune. – O kontaktima s međunarodnim židovskim udrugama za pomoć v. I. Goldstein, *Kontakti Zagrebačke židovske općine s inozemstvom 1933-1945 (International Contacts of the Zagreb Jewish Community)*. U: *Kladovo Transport. Zbornik radova sa Okruglog stola (Roundtable transcripts)*, Beograd, 2002, 23–49 (engleski tekst: 383–410)

⁹⁰I. Goldstein, *Holokaust*, 125.

⁹¹HDA, RUR-ŽO, kutija 17–20 sadrže prijavnice stranih Židova s podacima o pokretnoj imovini (radio prijemnici, pišaći strojevi, bicikli) i novčanim iznosima.

⁹²Dne. 5. V. 1941. vlasti su deblokirale neke račune, ne bi li ublažile pomanjkanja deviznih zaliha: I. Goldstein, *Kontakti...* str. 38.

⁹³HDA, RUR-ŽO, kutija 2, ZI 286/1941-inv. br. 27255.

⁹⁴Službeni naziv Evangeličke crkve Augsburške ispovijesti (Luteranske crkve) u Zakonu o vjerskim zajednicama Kraljevine Jugoslavije iz 1931. i odluke Njemačkog narodnosnog saveza Podunavskih Švaba iz 1941. godine. Georg Wild, *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918-1941*. Muenchen, 1980, 303.

⁹⁵Pierre Blet; *Papst Pius XII. und der Zweite Weltkrieg: Aus den Akten des Vatikans*. Padern-Muenchen-Wien-Zuerich 2001. str. 143, 144.

za pomoć rimokatoličkim emigrantima),⁹⁶ osnovao poseban fond za pomoć nearijskim katolicima, s prihvatnom službom za izbjeglice na zagrebačkom Glavnom kolodvoru.⁹⁷ Nakon njemačke agresije na Jugoslaviju i osnutka NDH, nadbiskup je prihvatilište i ured zatvorio,⁹⁸ ponudivši Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu da će katolička karitativna udruga „Karitas“ skrbiti za strane židovske emigrante. Pismenih tragova takve pomoći nema. Koliko je „Karitas“ stvarno mogao učiniti nije poznato, jer nema ni pismene građe. Predstavnik Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, Ariel Shomrony, koji je u ime općine pregovarao s Nadbiskupskim duhovnim stolom u Zagrebu, svjedoči za nadbiskupov osobni angažman, o kojem pak nije vodio dokumentaciju. Potrebni se nisu osobno obraćali „Karitasu“, nego se nadbiskup služio „kuririma“, osobama njegova posebnog povjerenja, koje su im odnosile novac i darove. Sve suradnike nadbiskup je obvezao na strogu šutnju.⁹⁹

Prema informacijama, što ih je policijski ataše Njemačkog poslanstva primio od svojega agenta (Austrijanca) Kurta Hoppea, Njemačka Evangelička kršćanska crkva sa svojim biskupom dr. Filipom Poppom primala je financijsku pomoć iz Velike Britanije, na račun pastora Beckera u Diskontnoj banci u Zagrebu.¹⁰⁰ Njemačka evangelička općina u Zagre-

⁹⁶„NŠAM Maribor, Ostavština nadškofa Tomažiča, fasc. 35. Družba Sv. Rafaela. Vidi i „Pridige o verskem preporocu“ (LŠL, št. 11, 30. 11. 1943., iz zbornika biskupskih propovijedi, izdanog od Narodnog odbora Katoliške akcije. ČIPIČ REHAR, 233 Šitiri pridige o komunizmu“ 1. Advenska nedelja – LŠL, št. 11, 3. 11. 1943. dodatek. Propovijed prigodom „Izseljenske nedelje“.

⁹⁷Arhiv Nadbiskupije zagrebačke (NAZ) sadrži, prema Registru presidijalnih akata 1937–1942., slijedeće dokumente vezane uz „emigrante“: NAZ. 82 i 183. iz 1938. godine, te br. 183.Pr/1939. – Ravnatelj arhiva prof. dr. Stjepan Razum dao mi je na uvid dokument br. 183.Pr./1939. Izvještaj o djelatnosti akcije za pripomoć emigrantima od 31. 12. 1938. do 15. 4. 1939. (s pismenim pozivom Državnog tajnika Sv. Stolice, kardinala Eugena Pacellija od 9. 1. 1939.). Koristim priliku da mu ovime zahvalim. Ostali citirani dokumenti ne nalaze se u registriranim fondovima: E-mail poruka prof. dr. Stjepana Razuma autorici od 24. 2. 2009. godine.

⁹⁸U lipnju 1941. Gestapo je diljem Njemačke zatvorio crkvene službe za pomoć, pod optužbom da se bave špijunažom i krijumčarenjem deviza: Jana Leichsenring, Christliche Hilfen fuer „Nichtarier“ und Juden. U: Karl-Josef Hummel/Christoph Koesters, Kirchen im Krieg.Europa 1939-1945. 293-316, ovdje. 303, 304. Paderborn 2007.

⁹⁹S. Milković, Stepinac...Izjava Ariela Shomronyja. I. Goldstein; Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj. U: *Radovi -Zavod za hrvatsku povijest*. br.34-35-36, 242, 243.

¹⁰⁰Evangeličkoj crkvi u Njemačkoj pomagali su američki i britanski Queekers, jedna od slobodarskih evangelističkih vjerskih zajednica, te Švedska misija. P. Blet, *Papst Pius XII. und der Zweite Weltkrieg*. 147.

bu zaposlila je u njemačkoj školi u Zagrebu pokrštene Židove i Židovke u braku s pripadnicima Evangeličke crkve.¹⁰¹ Dok je u Njemačkom Reichu do 1938. godine funkcionirala – makar pod nadzorom Gestapoa – institucionalna pomoć kršćanskih Crkvi za Židove, i za pokrštene i za Židove po vjeri¹⁰² – u NDH odgovarajuća institucija nije postojala. Koliko su vjernici pomagali progonjenima, to se ne može utvrditi jer nema svjedočanstava iz prve ruke. Branko Polić uvjerio se da su njemu, njegovoj obitelji i drugim progonjenima pomagali nepoznati. On vjeruje da je bilo više onih koji su imali srce za svoje sugrađane u nevolji nego drugih, koji su se nevoljama Židova okoristili i doprinijeli time što su Židove denuncirali.¹⁰³ Postoje svjedočanstva preživjelih za to da su vjernici pomagali stranim židovskim izbjeglicama.¹⁰⁴

II. 3. Hrvatsko-njemački „Endloesung“ („Konačno rješenje“) Deportacije u logore

Deportacije u sabirne logore počele su s premještanjem Židova iz mjesta prisilnog boravka. Na tome su inzistirale lokalne vlasti, koje nisu htjele trpjeti Židove u svojim mjestima. Optuživale su strane Židove da,

¹⁰¹Za odnos Njemačke Evangeličke kršćanske crkve u bivšoj Jugoslaviji prema nacionalsocijalizmu, prema progonu Židova i prema pokrštenim Židovima nedostaju podrobnija istraživanja. Fond Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH-Odjel bogoštovlja (MPB-B, fond br. 218 Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu) ne sadrži izvorne grade. Georg Wild naveo je u uvodu svoje knjige da se relevantni materijal vjerojatno nalazi u Središnjem arhivu Evangeličke-Luteranske crkve u Berlinu.

¹⁰²Reutter Lutz-Eugen, *Die Katholische Kirche als Fluchthelfer im Dritten Reich. Die Betreuung von Auswanderern durch den St. Raphaels-Verein. Recklinghausen 1971. Isti: Die Hilfstätigkeit katholischer Organisationen und kirchlicher Stellen für die im nationalsozialistischen Deutschland Verfolgten. Hamburg 1969. VULETIC Aleksandar-Saša, Christen jüdischer Herkunft im Dritten Reich: Verfolgung und organisierte Selbsthilfe 1933 – 1939. Mainz, 1999. (Veröffentlichungendes Instituts für Europäische Geschichte Mainz: Abteilung Universalgeschichte; Bd. 169).*

¹⁰³Branko Polić, *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi 1924–1.11.1942.* Zagreb 204, 378. Branko Polić (1924–9.11.2014.) bio je sin direktora Diskontbanke d.d. Zagreb Artura Polića i Dane, poslijeratne prve v.d. ravnateljice Koncertne direkcije Zagreb. Branko Polić je cijeli svoj radni vijek proveo na radiju, kao glazbeni komentator i urednik. Stekao je diplomu za francuski jezik i literaturu na Sorbonni i diplomu iz anglistike na Zagrebačkom sveučilištu. Uređivao je časopis „Novi Omanut“, glasilo Kulturnog društva „Miroslav Šalom Freiburger“, Zagreb. Njegovo obrazovanje i profinjen stil života činili su ga jednim od posljednjih potomaka kulturnog velegrađanstva.

¹⁰⁴Proglašeno je 109 hrvatskih „Pravednika među narodima“ za spašavanje Židova iz područja bivše Jugoslavije.

kako imaju novaca u obilju, kupuju sve i plaćaju svaku cijenu. Na taj način dižu cijene čak i najosnovnijim živežnim namirnicama, zbog čega domaće stanovništvo trpi glad.¹⁰⁵ U lječilištima i turističkim mjestima, njemačke su vlasti rekvirirale smještaje, a „nisu željele vidjeti Židove u svojoj blizini“. Dana 20. VI. 1941., židovske izbjeglice su prebačene iz Jastrebarskog i Samobora u Kerestinec,¹⁰⁶ a zatim u dvorac Slavetić kod Jastrebarskog, ili u logor Kruščica u Bosni, pa onda u Loborgrad kod Varaždina. Odande su, na zahtjev njemačkih službi u Zagrebu, između 13. VIII. i 31. VIII 1942., odvedeni „na Istok“.¹⁰⁷ Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača je utvrdila da nitko iz te skupine nije preživio.¹⁰⁸

Židovske izbjeglice iz Kerestince su djelom premještene i u koncentracijski logor „Danica“ (Drenje kod Koprivnice)¹⁰⁹ gdje su, krajem lipnja 1941., stigli i strani Židovi na prisilnom boravku u Draganiću. U srpnju 1941., „Danica“ je gotovo ispražnjena od Židova. Židovi su odvedeni u logor Gospić i na otok Pag.¹¹⁰ Pozadina premještaja Židova mogle su biti kritičke opaske njemačkih tehničkih inspekcija u „Danici“: da zatočenici uživaju previše slobode, da „Hrvati očito ne znaju riješiti Židovsko pitanje“ i „kako ćemo mi (Nijemci, op. aut.) na kraju biti prisiljeni stvar uzeti u svoje ruke“. Ravnateljstvo Ustaškog redarstva zaključilo je da treba žurno reagirati, jer bi deportacija Židova u Njemački Reich značila da će zajedno sa Židovima otići iz NDH i židovska imovina.¹¹¹

¹⁰⁵Dopise s takvim optužbama šalju slijedeće vlasti: Ustaški stožer u Lipiku, HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (RUR-ŽO); kutija 3, br. 112.-inv.br. 27585 od 9. 6. 1941. i br. 1256-inv. br. 27638 od 7. i 8. srpnja 1941.; Kotarski poglavar Pisarovina HDA, RUR-ŽO, kutija 3, br. 1522 – inv.br.27730; Kotarski poglavar Novi Vinodolski: Državni arhiv Rijeka (DARI), Kotarsko poglavarstvo Novi Vinodolski, fond JU-141, kutija 303, br. 60337-42.

¹⁰⁶O kontribuciji v. I. Goldstein, *Holokaust*, 162–172. Branislav Ostojić, Mihael Sobolevski; *Pag. Pakao u kamenoj pustinji*. Feljton u „Novom listu“, Rijeka, 18. 8. – 26. 9. 1985. 3. Nastavak, 20. 8. 1985.

¹⁰⁷HDA, RUR-ŽO, kutija 15, br. 5108 – inv. br. 29811 od 14. 8. 1942.; kutija 15, br. 5026/1942 od 10. 8. 1942.; ibidem br. 5240/1942 – inv. br. 29855.

¹⁰⁸HDA, ZKRZ, kutija 10, dok. br. 88-9 i kutija 15, br. 3768-3769. Popis „Poginuli izvan zemlje – Auschwitz“ (popis žrtava iz bivše Jugoslavije u koncentracijskom logoru Auschwitz)“ nalazi se u fondu ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-3022, ZM b22/30.

¹⁰⁹HDA, RUR-ŽO, kutija 5, br. 4011 – inv. br. 28003 od 21. 8. 1941.

¹¹⁰HDA, RUR-ŽO, kutija 5, br. 2819-inv. br. 27958.

¹¹¹HDA, RUR-ŽO, kutija 3, br. 1117/41-inv. br. 27592: Urudžbeni zapisnik dopisa Zapovjedništva Ustaškog redarstva za grad i kotar Koprivnica od 30. 6. 1941.

Tijekom srpnja i do sredine kolovoza 1941., dopremljeni su u logor Gospić Židovi iz svih predjela NDH:¹¹²

- židovske izbjeglice iz Srijema, među njima putnici s „Kladovotransporta“ na boravku u Rumi,¹¹³
- iz istočne i zapadne Slavonije izbjeglice su krenule između 17. VII. i 4. VIII. 1941.¹¹⁴ Doživjeli su pravu „odiseju“ putujući vlakovima iz Srijema, Slavonije i Bosne prema Kruščici, zatim prema Gospiću. U Gospiću su ostali 14 dana, da bi bili ponovno ukrcani u vlak, put Karlovca. 93 internirana strana Židova – prema svjedoku, svi iz Austrije – u Gospiću su bili smješteni na poljoprivrednom imanju Ovčara, a nakon 14 dana odvedeni vlakovima iz Gospića prema Zagrebu.¹¹⁵

Razlog preobratu – odvođenju ustaških zatvorenika iz logora na Velebitu put Karlovca, Jastrebarskog i Zagreba¹¹⁶ – bila je talijanska „reokupacija“ Like.¹¹⁷ Sve hrvatske vojne i policijske snage morale su napustiti teritorij „reokupacije“. U Jastrebarskom su se vlakovi zaustavili, a putnike su podijelili – muškarce u prednje, žene i djecu u zadnje vagone. Cilj je bio logor koji se tada upravo izgrađivao – Jasenovac, i to prvi logor u Krapju. Muškarci su ostali u Krapju,¹¹⁸ dok su žene i maloljetnici, u studenom iste godine, prebačeni u logor Loborgrad.¹¹⁹

Jedno od mjesta na kojem su zatočenici navodno trebali obrađivati napuštena polja, bio je zaselak Jadovno. Razgranati sustav kraških špilja u

¹¹²HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2953, ZM 22/24, Z-2983, ZM 2250 (kutija 62), list 6.

¹¹³Da su strani Židovi koji su prebivali u Rumi, bili sudionici „Kladovskog transporta“, potvrdio je autorici potomak židovske obitelji iz Rume, Antun Unterberger: antun. unterberger@sezampro.rs.

¹¹⁴HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941. Popis židovskih izbjeglica iz Njemačke i Austrije, što su ga Daruvarski članovi SUBNORA iz svojih sjećanja sastavili : DAB (Bjelovar), SUBNOR (fond 277), br. 44/45. Potpisao ga je predsjednik SUBNORA, Marko Flajšhaker, Daruvarski Židov. On govori o 93 stranih Židova interniranih u Daruvaru. Marko se spasio u proboju zatočenika iz logora Jasenovac 22. 4. 1945. godine.

¹¹⁵HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941. Marko Flajšhaker.

¹¹⁶Za sudjelovanje u ovim deportacijama osuđen je (presudom br. 352/45 od 10. 7. 1945.) Lulić Nikola. Smrtna presuda potvrđena je 17. 8. 1945.: HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2956, ZM 2/23.

¹¹⁷Fikreta Jelić Butić, Ustaše i NDH, Zagreb, 1977., str. 121, 122. Nada Kisić Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001., str. 178.

¹¹⁸HDA, ZUR-ŽO, kutija 13, br. 3890 – inv. br. 29390.

¹¹⁹HDA, ZUR-ŽO, Popisi logora Loborgrad, Jasenovac i popis maloljetnika u Loborgradu; također i RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941.

Velebitskom grebenu postao je topografskom oznakom za prvo masovno likvidiranje zatočenika ustaških koncentracijskih logora. Ondje su, vjerojatno, nastradali mladi iz skupine Josipa Indiga, „dobrovoljci Državne radne službe“.¹²⁰ I sudbine stranih Židova iz „Danice“ su ostale nerazjašnjene. U prilog pretpostavci da su stradali u logorima na Velebitu ili pak na Pagu, govori dopis Ravnateljstva ustaškog redarstva Židovskoj bogoštovnoj općini u Zagrebu sa naredbom da „na zahtjev Njemačkog poslanstva Zagreb prikupi prtljage bivših njemačkih interniraca u Draganiću koji se više neće vratiti onamo“.¹²¹

Gospić je bila usputna postaja zatočenicima koji su bili predviđeni za rad na otoku Pag. Austrijanac Willy Kaiser, koji je u Zagreb stigao 1938. godine, učlanio se u zagrebački „Makabi“ i postao jednim od najboljih „četrismetraša“ Jugoslavije. On je bio uhićen, zajedno sa svim članovima „Makabija“, 26. lipnja 1941. i odveden, preko Gospića, na Pag.¹²² Zajedno s Osječaninom Palom Kleinom, pokušao je pobjeći iz logora Slana preplivavši jedne noći Velebitski kanal. U mraku su obojica izgubili orijentaciju. Kleina su stražari ubili, pucajući s obale, a Kaisera uhvatili i, nakon noći i cijelog dana stajanja uz „stup srama“, strijeljali. Preživjeli bivši suzatočenik, kasniji jugoslavenski oficir Zlatko Vajner, sjećao se Kaiserovog uspravnog držanja uoči smrti, i njegovih glasno izrečenih riječi nade „*da sve to neće biti uzalud*“.¹²³

Kad se 19. kolovoza 1941., zbog talijanske „reokupacije“ ustaško redarstvo moralo povući s otoka Paga, ustaške su straže počinile isti pokolj kao i na Velebitu.¹²⁴ Talijanski garnizon u gradu Pagu znao je za uvjete

¹²⁰O dezinfekciji leševa „u Lici“ Velika župa Senj-Modruš obavještava Ministarstvo unutarnjih poslova NDH 13. 9. 1942.: HDA, MUP NDH, kutija 304, dok. br.10149/620. Klaus Voigt, Joško's Kinder. 51–53.

¹²¹HDA, RUR-ŽO, kutija 15, bez broja -inv. br. 28701 (bez datuma).

¹²²HDA, ZKRZ-GUZ, izjava svjedoka Maksa Gellera dne. 19. 5. 1945. o izvršenju smrtno kazne nad Wilhelmom Kaiserom. Z-2937, kutija 4, br. 1257/45.

¹²³B. Ostojić, M. Sobolevski, Pag. Pakao u kamenoj pustinji. 34. i 38. nastavak – Očevidac, svetioničar Ivan Bilić, sjećao se pokušaja bijega – bilo ih je više – a isto tako i pokušaja samoubojstva bacanjem u more, nastavak 34. „Novi list“, 2. rujna 1985. Uspio je pokupiti osobne dokumente logoraša, no Talijanska vojska je u premetačini njegove kuće sve te dokumente zaplijenila. I. Goldstein, Holokaust. 290.; M. Peršen, Ustaški logori. 102

¹²⁴HDA, MUP NDH, kutija 304, br. 10149/620 i 43. nastavak feljtona B. Ostojića, M. Sobolevskog, Pag. Pakao u kamenoj pustinji. 23. 9. 1985. Nagadanja o broju žrtava u Slanom i u Metajni v. B. Ostojić, M. Sobolevski, Pag. Pakao u kamenoj pustinji, 33. nastavak, 1. 9. 1985.; 44. nastavak, 24. 9. i 45. nastavak, 25. 9. 1985.; Đuro Zatezalo, Jadovno. Kompleks ustaških logora. 220; I. Goldstein, Holokaust, 300, 301.

življenja logoraša, te nije mogao ne vidjeti masovno ubijanje zatočenika, ali nije intervenirao. Tek nakon likvidiranja logora, talijanska vojno-liječnička komisija zasula je vapnom otvore špilja, u koje su počinitelji pokolja bacili leševe, poslikala mjesta pogibije i obilježila mjesta pokopa.¹²⁵ Poslije 1945. godine, Savez komunističke omladine Jugoslavije i Antifašistička fronta žena Jugoslavije preuzeli su skrb za mjesta pogibija i skupnih grobnica, te za dostojno obilježavanje godišnjice pokolja. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Rijeka je, 1983. godine, proglasio mjesta i akvatorija ispred uvale Slano spomenikom kulture.¹²⁶

Ne može se ustanoviti jesu li Aliyah-bet-izbjeglice iz Austrije, Njemačke, Mađarske i Rumunjske, koji su bili internirani u „Danici“, također stradali u paškim logorima. Oni se ne nalaze niti na jednom popisu identificiranih žrtava ustaških logora na Velebitu, niti na popisu identificiranih žrtava Jasenovca (koji obuhvaća logore Jasenovac i Stara Gradiška)...

Preživjeli iz ustaških logora na Velebitu odvedeni su u drugoj polovini kolovoza 1941. u Krapje, gdje je nastao prvi logor budućeg sustava „Ustaška nadzorna služba – Sabirni i radni logori Jasenovac“.¹²⁷ Među rijetkim pismenim svjedočanstvima o sudbini stranih židovskih izbjeglica-zatočenika u ustaškim koncentracijskim logorima su memoarsko dijelo Bečanina Imra Rochlitz i sjećanja zagrebačkog zatočenika ing. Đure Schwarz o austrijskom umjetniku Walteru Krausu (rođ 1917. sic!). Walter Kraus je, prema saznanju Đure Schwarz, došao u Beograd 1938. Nakon bombardiranja grada, pobjegao je sa svojom suprugom Verom, rođenom Beograđankom. U Novskoj je ustaško redarstvo uhitilo par.¹²⁸ Walter Kraus upućen je u Jasenovac, no ne može se ustvrditi je li njegova supruga, Vera Kraus, identična s identificiranim žrtvama logorskog sustava Jasenovac istoga imena i prezimena. Walter Kraus je u Jasenovcu slikao i crtao portrete logorskog osoblja, ali i vanjskih naručitelja. Đuro Schwarz

¹²⁵HDA, ZKRZ-GUZ, Z-2983, GUZ 2820.; B. Ostojić, M. Sobolevski, Pag... 3. nastavak, 20. 8. 1985. i 4. nastavak, 21. 8. 1985.

¹²⁶B. Ostojić, M. Sobolevski, Pag. Pakao u kamenoj pustinji, 35. nastavak 5. 9. 1985.; 24. 9. i 45. nastavak, 25. 9. 1985. Rješenje br. R5-302/1-83 od 21. 4. 1983.

¹²⁷Javna ustanova Spomen centar Jasenovac: www.jusp-jasenovac.hr

¹²⁸Jedini upis s imenom „Walter Kraus“ u banci podataka na www.doew.at ne može se odnositi na jasenovačkog zatočenika. Prema www.doew.at Walter Kraus je rođen 1903., nastanjen u Wien 2, Stuwerrstrasse 34, a umro 1939. u Niskomu (Lwow, Poljska).

tvrdio je da mu se trag gubi tek tijekom proboja zatočenika iz logora (22. travnja 1945.).¹²⁹

Bečanin Imre Rochlitz, i muž njegove tete Camille, Oskar Štern, dospjeli su u Jasenovac zbog „pokušaja bijega”. Doista su ih ustaški agenti zatekli u trenutku kad su napustili kuću da bi pošli na put za Split. Vjerojatno je netko uočio njihove pripreme za put i denuncirao ih. Dana 1. veljače 1942., na oštru zimu s mnogo snijega i leda, otpremljeni su on i drugi zatočenici.¹³⁰ Imre je bio dodijeljen grobarskoj grupi, koja je svako jutro prikupljala leševe po barakama i odvozila ih na prostor izvan logora. Odnosili su trupla žrtava koje su „likvidirane” – po kazni ili samo zbog obijesti stražara – i pokapali ih ondje u rakama. Najviše zatočenika izgubilo je život u toku dana, sjeća se Imre. Ubijeni su dok su bili na prisilnom radu, ili kao žrtve ustaške obijesti. Mnogi su i tokom noći podlegli posljedicama torture, izgladnjivanja, od zaraznih bolesti ili su, naprosto, umrli od hladnoće.¹³¹

Rochlitzovo svjedočenje potvrđuje iskaze što su ih domaći Židovi, preživjeli logoraši Jasenovca, davali pred Zemaljskom komisijom Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača pri čemu je njegovo sjećanje sadržajnije od njihovih izjava. On je svjedočio ne samo o tome što je logorski režim učinio od fizičke egzistencije zatočenika, nego i od njegove „duše”, „ličnosti”, sposobnosti osjećanja i suosjećanja. Logorski život prouzročio je „osjećaj krajnje nemoći, resignaciju i nesposobnost dijeliti te osjećaje s bilo kime. [...] Nitko od suzatočenika nije bio voljan niti sposoban saslušati ga. Upitati nekoga za nečiju sudbinu – dobio bi sasvim indiferentan odgovor.” Kad je drugog židovskog izbjeglicu iz Beča, kojeg je upoznao u Zagrebu, priupitao za sudbinu svojega očuha deportiranog iz Dervente, Bečanin mu je bez posebne emocije poručio: „Ustaše su ga ubili. Ubili su cijelu skupinu odmah nakon njezina dolaska u logor. Svatko, za koga bi pitao, bio je već mrtav”.¹³²

Masovne egzekucije u Jasenovcu zabiježene su u vrijeme od 27. prosinca 1941. do kraja siječnja 1942. „One su se uvijek izvršavale izvan logorskog područja”, sjeća se Imre Rochlitz. On je postao očevicem ubija-

¹²⁹ DA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2942, GUZ-2235/7-45, svjedočenje ing. Đure Schwarza, Zagreb, list 9, 732. Iste informacije autorica je primila i od kustosa JUSP-a Jasenovac, Đorđa Mihovilovića (e-mail od 11. studenoga 2010.).

¹³⁰I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 56–61.

¹³¹I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 62–74.

¹³²I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 34.

nja zatočenika, koji su bili uhvaćeni u pokušaju bijega iz logora – u osvitlu dana u veljači 1942., prije no što je grobarska skupina krenula na svoj zadatak.¹³³ Rochlitz analizira proces svoje „brutalizacije” i otupljanje svih osjećaja, te prihvaćanja „logorske logike”, s kojom se suočavao u trenutku kad su svi zatočenici morali prisustvovati činu kažnjavanja uhvaćenog bjegunca iz logora. Identificirao se s pravilom da je bjegunac „kriminalac koji zaslužuje kaznu, i to najgoru što je čovjek može izmisliti”.¹³⁴ Za još jednu masovnu likvidaciju u veljači – 50 zatočenika – Rochlitz se sjeća da je ustaški oficir prozvao „dobrovoljce za premještaj u Đakovo, za rad u stolarskoj radionici i u krojačnici”. Ovom su se pozivu zatočenici odazvali, gajeći iluziju da su životni uvjeti u Đakovu povoljniji, da će se raditi pod krovom, i da nema masovnog i samovoljnog ubijanja. Ubrzo su saznali da je „premještaj u Đakovo” bio „sinonim” za likvidaciju. Samo nije dokučio je li ubojstvo bilo planirano, ili su ustaške straže naknadno promijenile svoju nakanu. „Svejedno – češće su skupine izvedene iz logorskog područja i smjesta ubijene, te tijela bačena u Savu ili u masovnu grobnicu”.¹³⁵

Oskar Stern i Imre oslobođeni su 20. II. 1942. Teta Camilla boravila je u Staroj Gradiški, te je također otpuštena – svi zahvaljujući intervenciji strica Ferdinanda, nosioca zlatnog odličja za hrabrost („Goldene Tapferkeitsmedaille”) iz Prvog svjetskog rata i poznanika Glaisea von Horstenaua. Glaise von Horstenau „izvukao” je Oskara Sterna i Imra iz Jasenovca, ali ne direktnom intervencijom u Ravnateljstvu ustaškog redarstva, jer bi zatraženi zatočenici Jasenovca na takav zahtjev smjesta bili likvidirani. Glaise von Horstenau zatražio je od Ravsigura „dodatan broj zatočenika za taoce”.¹³⁶

Arhivskih podataka o stranim Židovima u Jasenovcu ima. Očevidac jednog od prvih grupnih ubojstava, Zagrepčanin Milan Auferber, svjedočio je pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača da je početkom listopada 1941. skupina Židova odvedena, navodno na šumske radove, s time da su im stražari obećali otpust iz logora, kad bi se dokazali marljivim radom. Auferber je pak saznao da su odvedeni u šumu, tamo povezani jedan uz drugoga žicom i strijeljani. Kao žrtve ove grupe, Auferber spominje liječnika, odvjetnika, inženjera i

¹³³I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 68.

¹³⁴Ibidem, 68.

¹³⁵Ibidem, 72.

¹³⁶I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 74.

službenike iz Beča.¹³⁷ Auferberova sjećanja nisu bila toliko precizna da sam uspjela identificirati njihova – pretpostavljena – imena i prezimena zatočenika iz „Danice“ u Koprivnici ili stranaca na prisilnom boravku u Draganiću. Podaci se nisu mogli provjeriti ni u popisu austrijskih žrtava Holokausta, sačinjenom u Dokumentacijskom arhivu austrijskog pokreta otpora (Dokumentationsarchiv des oesterreichischen Widerstandes, DOEW), niti u središnjoj evidenciji centra Yad-Vashem.¹³⁸ Dvojica bečkih Židova vode se u evidencijama Krojačke radione u Jasenovcu sve do kolovoza 1943.¹³⁹ Na popisu primatelja paketa, što su ih zatočenici „zbog dobrog vladanja“ smijeli primati dva puta mjesečno od Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, vodio se tijekom 1943. godine u Staroj Gradiški jedan Bečanin. Ista osoba nalazi se i na poimeničnom popisu ubijenih i umrlih žrtava Jasenovca¹⁴⁰ s napomenom „ubijen 1942. godine“. No, to ne znači da se radi o prostoj zabuni ili omašci – naprotiv. Židovska bogoštovna općina računala je s time da zatočenici smrt ili nestanak primatelja paketa nisu – ili nisu odmah – prijavili, nego nepodignute pakete, ako su sretnim slučajevima dospjeli njima u ruke (a da ih stražari nisu zaplijenili i pokrali) podijelili među sobom.¹⁴¹

Masovno odvođenje u logorski sustav Jasenovac počinje deportacijama iz Slavonije i Srijema, tijekom kolovoza 1941. Riječ je o onim transportima koji su između 17. srpnja i 4. kolovoza 1941. Židove vozili u Gospić da bi ih, ili na pola puta ili nakon kratkog boravka u Gospiću, usmjerili prema Jastrebarskom; završili bi u Krapju. Doživjeli su pravu (već opisanu) „odiseju“.¹⁴² Žene i maloljetnici odvedeni su iz Krapja, kad je u studenom 1941. uspostavljen ženski logor Loborgrad.¹⁴³ „Čišćenje“ Srijema je nastavljeno tijekom 1942. godine. Dana 8. svibnja 1942., polazio je masovni transport iz Vinkovaca.¹⁴⁴

¹³⁷HDA, RUR-ŽO, kutija 11, br. 3170 – inv. br. 29131.

¹³⁸Iskaz Milana Auferbera u HDA, ZKRZ-GUZ mikrofilm Z-2945, GUZ br. 2235/ zapisnik Jasenovac-Milan Auferber.– Popis austrijskih žrtava Holokausta: www.doew.at/Opfersuche; Yad-Vshem: www.yad-vashem.org

¹³⁹Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, III. sv. dok. br. 145 i dok. br. 158.

¹⁴⁰www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6711.

¹⁴¹Svjedoci za to citirani su u JIM Beograd, ŽOZ K-65-6-1/1-72 i HDA, ZKRZ-GUZ, Z-2987, ZM 22/54, GUZ 4547/e/45.

¹⁴²HDA, RUR-ŽO; kutija 13, br. 3890 – inv. br. 29390.

¹⁴³HDA, ZUR-ŽO, Popisi zatočenika Loborgrada, Jasenovca i popis maloljetnika u Loborgradu; isto u RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941.

¹⁴⁴HDA, RUR-ŽO; 3570 i 3571, 3600 i 3601.

Za otprilike 40-ak stranih Židova u Pisarovini zabilježeno je da su odvedeni u Jasenovac između 5. i 13. lipnja 1942.¹⁴⁵ Židovi iz Zagreba i sjeverne Hrvatske odvedeni su u Jasenovac između 11. i 20. rujna 1941.¹⁴⁶ Transportima su prethodile racije po Zagrebu, tijekom kojih su – uz pomoć prijavnica u Ustaškom redarstvu – pronađene austrijske i njemačke izbjeglice i Židovi iz bivše Čehoslovačke. Svi su posjedovali važeće izlazne dozvole i ulazne vize za treće zemlje, te brodske dokumente za put u prekomorske zemlje.¹⁴⁷ Harriet Pass-Freidenreich tvrdila je da su Židovi u Zagrebu do 1944. godine bili „relativno sigurni“.¹⁴⁸ Do ovakve ocjene mogla je doći jedino zbog nedovoljnog poznavanja izvora.

U rujnu 1941., iz Dervente su deportirane, zajedno s domaćim Židovima, strane izbjeglice, među kojima je bio veći broj liječnika. Samo jedan od njih ostao je pošteđen, na zagovor šefa mjesne bolnice, i smio je raditi kao liječnik-asistent.¹⁴⁹ Među 77 ubijenih liječnika, 25 farmaceuta, 11 zubara, 15 bolničara i tri studenta farmacije – svi su postali žrtvama logora – bilo je trojica bečkih Židova: doktor Bruno Klagsbrum (Klagesbrum ili Klagsbrunn),¹⁵⁰ dr. Alfons Lindenfeld¹⁵¹ i dr. Julius Werdesheim.¹⁵² Liječnici, farmaceuti i bolničarke koji su morali služiti u ustaškoj bolnici, ili poći s ustaškim vojnim jedinicama na bojišnice, dospjeli su u transporte koji su u svibnju 1945. godine vozili ustaše, ustaške dužnosnike, njihove ranjenike, preživjele zatočenike i civile put Austrije, u susret britanskim jedinicama u Austriji. To znači da su se našli u masi onih koji su bili izru-

¹⁴⁵HDA, ZKRZ-GUZ, kutija 3025, popis Pisarovina i ZUR-ŽO, popis 1514; RUR-ŽO, kutija 1, 1942, Kotarska oblast Pisarovina, br. 4-Prs. od 20. 6. 1942.; kutija 6, br. 6196 od 2. 9. 1941.; RUR-ŽO, kutija 13, br. 4204 – inv. br. 29521 od 1. 5. 1942.; kutija 14, br. 4757 – inv. br. 29686 od 14. 4. 1942.

¹⁴⁶HDA, RUR-ŽO, kutija 13, br. 5156/1941 – inv. br. 28207: Zatočenici iz logora Zavrtnica nalaze se na popisima identificiranih žrtava i zatočenika Jasenovca čije se sudbine nisu mogle utvrditi.

¹⁴⁷HDA, RUR-ŽO, kutija. 6, br. 4925/041 – inv. br. 28196 od 18. 9. 1941.

¹⁴⁸Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A quest for community*. Philadelphia 1979, 188.

¹⁴⁹HDA, RUR-ŽO, kutija 12, br. 4741/1941 – inv. br. 28136.

¹⁵⁰Podatak o njegovu radu u bolnici Jasenovac: M. Karakaš, dr. Klagsbrum nalazi se na popisu www.jusp-jasenovac.hr i na popisu www.doew.at.

¹⁵¹Ime dr. Lindenfelda – Alfonsa utvrđeno je na osnovu www.jusp-jasenovac, Ne nalazi se na popisu www.yadvashem.org, ni na www.doew.at.

¹⁵²Dr. Julius Werdesheim, rođen 1892. u Beču, nastanjen u Grazu Radetzkystrasse 10, nalazi se na popisu www.jusp-jasenovac.hr, www.doew.at (ondje: Werdisheim!)

čeni partizanima. Nekima od njih se tek tada gubi trag.¹⁵³ I u pokušaju prodora zatočenika iz logora „Kožara“ poginuli su i strani Židovi.¹⁵⁴

Autorica je utvrdila imena i osobne podatke (datum rođenja, prebivalište, zanimanje) 101 žrtve iz Austrije. U Staroj Gradiški stradalo je 15 austrijskih Židovki. Sudbine 86 židovskih zatočenika u Jasenovcu i Staroj Gradiški ne mogu se rekonstruirati, jer nedostaju svjedočenja iz službenih izvora.¹⁵⁵ Nema ni informacija o nalazu posmrtnih ostataka. Podaci o podrijetlu žrtava su pogrešni u mnogo slučajeva; posljednja mjesta boravka u NDH, prije uhićenja ili deportacije, navode se kao mjesta rođenja.

Dvorac Keglević u Loboru, Loborgrad je, od 6.11.1941., bio posljednja postaja židovskim izbjeglicama koje su iz Kerestinca, Jastrebarskog i Samobora provizorno smještene u dvorac Slavetić kod Jastrebarskog.¹⁵⁶ U studenom 1941., stizale su židovske izbjeglice iz Krapja, nakon lutanja vlakom od Srijema, zapadne i istočne Slavonije do Gospića i nazad.¹⁵⁷ Jedna austrijska zatočenica ženskog logora Loborgrad umrla je 8.11.1941. od tifusa.¹⁵⁸ Sve su žrtve epidemije – više od 200 zatočenika – pokopane bez lijesova, u rakama iskopanim duž vanjske strane logorskih zidova. Nadgrobne humke je, nakon odvođenja zatočenika „na Istok“, upravitelj logora, Vilko Heger, dao srasnati.¹⁵⁹

Preživjele zatočenice ovog logora odvedene su od 13. kolovoza 1942. – radi implementacije plana sa „Konferencije u Wannseeu (20.1.1942.)“¹⁶⁰ – na „Istok“. Na „Istok“ je bila „službena“ formula, ne bi

¹⁵³M. Karakaš, Medicinsko osoblje i zdravstveno-higijenski uvjeti u logoru Jasenovac. www.cip.hr/7296, 387-408. Ovdje 402,403.

¹⁵⁴HDA, BH-ODZ, kutija 11, br. 58679. Za sudbinu supruge Klare i djece nema podataka.

¹⁵⁵Zbog uništavanja ustaške kartoteke kod ZET-a Vojni sud Grada Zagreba osudio je (sud br. 849/45 od 19. 7. 1945.) Ivana Radočaja (rođ. 1911. u Generalskome Stolu), po čl. 14 na šest godina lišenja slobode s prisilnim radom, a na daljnjih pet i pol godina na gubitak pojedinih građanskih prava. Presuda je odmah postala izvršnom: HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2959, ZM 22/26, kutija 29.

¹⁵⁶HDA, RUR-ŽO; kutija 7, br. 6841– inv. br. 28307.

¹⁵⁷HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 6196/1941 – inv. br. 28240 od 2. 9. 1941.

¹⁵⁸HDA, Zapovjedništvo ustaškog redarstva-Židovski odsjek (ZUR-ŽO), kutija 1, popis br. 1159-Loborgrad

¹⁵⁹HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2942, kutija 11, br. 2235/45: Izvještaj liječnika dr. Lea Singera. O tome v. I. Goldstein, *Holokaust*, 353–358.

¹⁶⁰Konferencija, sazvana od šefa SS-a Heimricha Himmlera, trebala je razraditi „vozni red“ i pripremiti „Endlösung Židovskog pitanja“ u Europi, u dvije etape: a) potiskivanjem Židova iz pojedinih područja života njemačkog naroda, b) zatim iz cjelokupnog

li se izbjegla svaka asocijacija na geta ili logore, o kojima su već kružile glasine. Među njima je bilo 24 austrijskih Židovki; za 28 austrijskih zatočenica ne može se utvrditi što se s njima dogodilo.¹⁶¹ U provedbi ovog transporta, jednom u nizu vlakova koji su između 13. VIII. i 27. VIII. 1942. napustili NDH s ukupno 4782 Židova i Židovki, vlasti NDH su surađivale sa SS kapetanom, Franzom Abromeitom, specijalnim izaslanikom Glavnog ureda sigurnosti Reicha (RSHA).¹⁶²

Loborgrad je, od kolovoza 1942. na dalje, doista funkcionirao kao tranzitni logor za nove transporte. U listopadu 1942. muškarci, žene i djeca iz Stare Gradiške, među njima 24 Židovke od 50 njih koje su bile zavičajne u Austriji (v. popis br. 4.5 – Zatočenice koncentracijskog logora Loborgrada i njegove ispostave u Gornjoj Rijeci) dopremljene su u ovaj logor, prije no što je transport krenuo prema Poljskoj.¹⁶³ Prije odvođenja zatočenica iz Loborgrada, neke su žene uspjele nabaviti „dokaze o arijskom porijeklu“ i o „mješovitim brakovima“, pa su na osnovu njih otpuštene iz logora.¹⁶⁴ Daljnja sudbina ovih žena nije poznata.

„životnog prostora“ Nijemaca i njihovo potpuno uništenje. Novi plan postao je potrebnim jer su dotadašnje metode – pojačani pritisak na pojedince radi „dobrovoljnog“ napuštanja Njemačke i forcirano iseljavanje – nisu dale očekivani rezultat, tj. dokazalo se nemogućim legalnim načinom „očistiti njemački životni prostor od Židova“, jer su tradicionalne prihvatne zemlje pružale otpor njemačkim planovima zaoštavanjem imigracijske politike. Kad je 30. 10. 1941. Himmler zabranio iseljavanje Židova za trajanje rata, ca. 11 milijuna preostalih Židova trebalo je „riješiti na Istoku“: Iz Hrvatske bi, prema planu konferencije, trebalo biti „riješeno“ njih 40 000. Na „Istoku“ Židovi će biti korišteni za prisilni rad u cestogradnji; rad je takav da se računa s „prirodnim škartom“. Ostatak će se morati „obrađivati“ („Der Restbestand wird behandelt werden muessen“) zato što se kod njih radi o najvitalnijim i najžilavijim snagama. Za osobe starije od 65 godina osnovat će se „staračka geta“ („Altersghettos“). Jedan od njih neka bude i Terezino; onamo će se upućivati i teški vojni invalidi židovskog podrijetla i židovski nositelji odličja iz Prvog svjetskog rata. *Die Wannsee-Konferenz*.: www.dhm.de/lemo/html/wk2/holocaust/wanns

¹⁶¹HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 5819/2291– inv. br. 30006 od 6. 11. 1942.

¹⁶²Franz Abromeit, rođen 1906. u Tilsitu, odmah po dolasku na vlast nacionalsocijalista u Njemačkoj, uključio se u policiju i preuzeo „rješavanje Židovskog pitanja“ u svojem gradu. Zatim ga je preuzeo Glavni ured sigurnosti Reicha (Reichssicherheitshauptamt), odnosno Gestapo. Godine 1941. djelovao je u Uredu policijskog izaslanika u Beogradu; u srpnju 1942. stigao je u Zagreb radi provedbe „Endloesunga“: HDA, Arhiv Hans Helm, fas. 1, spis Abromeit.

¹⁶³HDA, RUR-ŽO, kutija 6, br. 5819/2291–inv. br. 30006 od 6. 11. 1942. C.BETHKE, *Das Frauen- und Kinderkonzentrationslager Loborgrad*. Na nav. mj. 68.

¹⁶⁴HDA, RUR-ŽO, kutija 8, br. 8186 – inv. br. 28574; kutija 13, br. 4183 – inv. br. 29513.

Sabirni logor u Đakovu, logor za žene, djecu i starije osobe, bio je logor za umiranje od epidemija.¹⁶⁵ Opravdano se može pretpostaviti da je ubijanje zatočenica epidemijama bilo očekivano, predviđeno i programirano jer je u taj logor premješteno i nekoliko žena iz Stare Gradiške koje su već bile zaražene tifusom ili dizenterijom. Za spriječavanje širenja epidemije i za liječenje nisu postojali ni najmanji uvjeti. Masovno umiranje u logoru potvrđuju računi gradske uprave groblja u Đakovu za ljesove i pokope, koje si je Ustaška nadzorna služba (UNS) naplaćivala od Židovske općine u Osijeku. Prvi vrhunac broja smrtnih slučajeva dnevno bilježi se 8. IV. 1942. – sa 14 ljesova (od 12. III. dnevno je trebalo između jednog i 9 mrtvačkih sanduka).¹⁶⁶ Još jedan val masovnog umiranja bilježi se u lipnju. Tada je za samo jedan dan, 5. VI. 1942., umrla 21 zatočenica od epidemije tifusa.¹⁶⁷ Gradski grobar u Đakovu, Stjepan Kolb,¹⁶⁸ pokopao je svaku žrtvu u posebnu grobnicu i obilježio svaku nadgrobnu humku limenom pločicom s imenom i prezimenom. On je i uredno vodio knjige o mjestima pokapanja. Jakov Maestro, kantor Židovske općine u Osijeku, vodio je za sve žrtve pogrebni obred.¹⁶⁹ Ovaj dio đakovačkog Židovskog groblja predstavljao je, već u 1942. godini, jedinstven primjer pijeteta prema židovskim žrtvama. Pločice su nadživjele vihore rata i omogućile Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača istraživanje sudbina logorašica. Na Židovskom groblju u Đakovu pokopano je 13 logorašica iz Austrije i 4 iz Njemačke. Ukupno je ondje boravila 31 strana Židovka. Jedna austrijska zatočenica umrla je od epidemije tifusa u gradskoj bolnici u Osijeku. Mjesto pokopa se ne može utvrditi.¹⁷⁰

¹⁶⁵JIM ŽOZ, popis K-24/81-1; HDA, ZKRZ-GUZ, Z-2942, br. 2235745

¹⁶⁶HDA, Fond 248 (UNS), kutija 4, br. 40

¹⁶⁷HDA, UNS, kutija 1, br. 81

¹⁶⁸Stjepan Kolb, supruga mu Magdalena i njegove tri kćeri odvedeni su 1945. godine po nalogu komunističke vlasti, u logor Valpovo. Stjepan Kolb je ondje umro: Branko Ostajmer, Stjepan Kolb, grobar Židovskog groblja u Đakovu. U: *Hrvatska revija-Obnovljeni tečaj*, br. 8, Zagreb, 2008., 19–23. Z. Vasiljević, Groblje logorskih žrtvi: www.elmundosefadar.wikidot.com/4-groblje... Z. Vasiljević tvrdi da je Jakov Maestro dao obilježiti grobove.

¹⁶⁹Popis imena i prezimena žrtava epidemije s podacima o grobnim mjestima: Izvor: HDA, ZKRZ-GUZ 2235/9-45. Podaci o mjestima rođenja i zavičajnosti nisu svugdje točni. Mjesna imena u više slučajeva označavaju mjesto gdje je žrtva bila uhićena, odnosno gdje joj je bilo zadnje mjesto boravka ili prebivališta. U rijetkim slučajevima zabilježeno je mjesto rođenja ili zavičajnosti. Identificiranje stranih Židovki u logoru Đakovu bilo je moguće u slučajevima kada su žrtve dospjele iz mjesta „prisilnog boravka“.

¹⁷⁰HDA, UNS, kutija 4, br. 30066.

Ministarstvo zdravlja dalo je 15. lipnja 1942. zatvoriti logor.¹⁷¹ Žene i djeca iz Đakova premješteni su u Jasenovac. Evakuacija preživjelih zatočenica iz Đakova trajala je od 15. do 30. lipnja 1942. Jasenovački logoraši saznali su da su žene iz Đakova, odmah po dolasku u logor Jasenovac, prebačene u Gradinu i ondje likvidirane.¹⁷² Za djecu logorašica, smještenu u osječke obitelji, preživjele logorašice svjedoče da su ta djeca zajedno s udomiteljima odvedena u židovsko naselje-logor Tenja.¹⁷³ Odande su u kolovozu 1942. svi odvedeni „na Istok“.¹⁷⁴

Kada se razmatraju nerazjašnjene sudbine Židova, treba računati i s time da te osobe uopće nisu stigle u logore, nego da su ubijene već tijekom otkrivanja u skrovištima ili na putu do zatvora, odnosno logora. Svjedočanstva za to nalaze se u fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.¹⁷⁵ Neki su ubijeni u mjestima svojega boravka. U masakrima Židova u Brčkom na najsuroviji način ubijene su i židovske izbjeglice. Ustaše su, u noći 11./12. prosinca 1941. na mostu preko Save, poklale sve Židove iz Brčkog, njih oko 150. Na Pravoslavnom groblju u Brčkom u noći 16./17. I. 1942., ustaše su poklale 147 židovskih izbjeglica iz Poljske, Austrije i Njemačke.¹⁷⁶ To je jedini dokumentirani primjer masovne likvidacije stranih Židova izvan koncentracijskih logora. Ne postoji popis žrtava. Samo za šestoro žrtava (bračne parove) poznato je da su prije rata živjeli na prisilnom boravku u Fužinama.¹⁷⁷

III. ŽIDOVSKE IZBJEGLICE POD TALIJANSKOM OKUPACIJOM

III.1. Ljubljanska provincija

Židovi iz Ljubljanske provincije i oni koji su uspjeli domoći se talijanskog teritorija, odvedeni su od 8. studenog 1941. u talijanski logor

¹⁷¹HDA, RUR-ŽO, kutija 13, br. 38990 – inv. br. 29390 naredba od 18. 5. 1941.

¹⁷²HDA, ZKRZ-GUZ, izjava svjedoka, Mate Adlera, iz Slavenskog Broda. Mikrofilm Z-2942, GUZ br. 2235/7-45, izjava ovog svjedoka br. 7091 od 21. 7. 1945., list 750.

¹⁷³HDA, Arhiv Helm, zabilješka o Veležupanu dr. Stjepanu Heferu, kutija 27.

¹⁷⁴Z. Vasiljević, Sabirni logor: www.elmundosefarad.../1-2-organizacija-logorskog-zivota

¹⁷⁵HDA, ZKRZ-GUZ; „Z-2959, i Z-2949, GUZ 2235/2/3-45, Z-2942, list 13, str. 410.

¹⁷⁶Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980, 132–133.

¹⁷⁷HDA, ZKRZ-GUZ, Z-2959, i Z-2949, GUZ 2235/2/3-45, Z-2942, list 13, str. 410, izjava Albine Goldstein, supruge ubijenog Simona Goldsteina. Albina nije bila Židovka, pa je ostala pošteđena.

Ferramonte di Tarsia.¹⁷⁸ Njihovo odvođenje iz Slovenije predstavlja, po svoj prilici, evakuaciju iz sigurnosnih razloga. Naime, Visoki povjerenik Talijanske Armade, Emilio Grazioli, strahovao je da bi Nijemci mogli poduzimati racije protiv Židova i na talijanskom djelu Slovenije. S druge strane, interniranje Židova, bez obzira na vjeroispovijest i na nežidovske supružnike u mješovitim brakovima, bila je i posljedica provedbe talijanskih rasnih zakona.

III.2. Riječka provincija

Grazioli Židove nije dao vraćati na hrvatski teritorij, kao što su to radile talijanske vlasti u Riječkoj provinciji do jeseni 1941. Bečki glazbenik Fritz Lunzer, kojeg je 1938. prihvatio direktor Diskontne banke Zagreb d.d. Artur Polić, pobjegao je zajedno sa svojim domaćinima u kolovozu 1941. u Sušak, s namjerom „nekako“ stići preko strogo kontroliranog mosta na Riječini u talijansku Rijeku (Fiume). Karabinijeri na Sušaku su ga posjeli u prvi vlak natrag za Zagreb. Spasio se skokom iz vlaka u punoj brzini i probio se do grada Kraljevice (Porto Re).¹⁷⁹

U gradu Sušaku, anektiranom od Italije 11. IV. 1941., čekali su osobe koje su, još prije obustave pomorskog prometa Jadranom zbog ulaska Italije u rat (svibanj 1940.), stigle u tamošnju luku da bi se ukrcale na prekomorske brodove. Među njima su bili Židovi iz Gradišća protjerani od nacionalsocijalističkih vlasti još na proljeće 1938. Neki od tih stradnika naći će se 1942. na popisu zatočenika talijanskog koncentracijskog logora Kraljevica.¹⁸⁰ To znači da su izbjeglice što su ih Talijani, nakon pripojenja Sušaka i dijela Gorskog kotara, vratili vlastima NDH, krenule u primorske gradove, očekujući da će im talijanska okupacijska vojska pružati zaštitu od ustaša. Doista, talijanska je vlast ustaškim službama otela kontrolu nad osobnim

¹⁷⁸Popis osoba deportiranih iz Ljubljanske provincije u Ferramonti di Tarsia vidi kod Anna Pizzuti, *Ebrei stranieri internati. Le provincie annesse: La provincia di Lubiana*: www.annapizzuti.it/gruppi/jplubiana.php. Na popisu se ne može utvrditi koje su osobe kada dospjele u Ljubljansku provinciju, koje su strane izbjeglice, a koje domaći – slovenski i Židovi iz drugih predjela bivše Kraljevine Jugoslavije.

Intervencija biskupa Rožmana protiv deportacija starijih osoba interniranih u Leskovec ob Krškem v. Spomenka Hribar, Marijan Žnidari dr. Škof Rožman u zgodovini. Ljubljana 2008.

¹⁷⁹B. Polić, *Vjetrenjasta klepsidra*, 418.

¹⁸⁰O dozvoli za odlazak u Kolumbiju: HDA, BH-ODZ, kutija 36, br. 3343/40, Sredsko načelstvo Podravska Slatina. Za boravak u Kraljevici vidi popis br. 4.10.Repatrijacija. ZKR (Fond 1514), kartoteka kutija 14.

prometom i boravkom stranaca i nad svim drugim poslovima vezanim uz javnu sigurnost.¹⁸¹ U Crikvenici je Bečanin vodio hotel „*Miramare*“ (u današnjoj Ulici kralja Tomislava) i istovremeno radio kao agent Njemačkog policijskog izaslanika u NDH, Hansa Helma, i „pratio“ strane izbjeglice. Crikvenica je bila još prije rata „uporište“ čeških i poljskih emigranata, Židova, ali i ne-Židova. Svaka nacionalnost osnovala je svoj odbor, čiji je predsjednik postao „glasnogovornikom“ pred domaćim vlastima. Odbori su tragali za rođacima emigranata u susjednoj Italiji¹⁸² i obavljali „poštanske usluge“, čak i transfer novaca i vrijedosti, surađivali s talijanskim službama koje su organizirale izlazak Židova iz Italije i Jugoslavije za Portugal.¹⁸³

III.3. Dalmatinski gubernatorij

Split je, u svibnju 1941., prema procjeni Židovske općine grada Splita, prihvaćao otprilike 3000 Židova iz cijele bivše Jugoslavije i još 200 – 250 Židova iz Njemačke, Austrije i Poljske. Narednih mjeseci ukupni broj židovskih izbjeglica koje su u Splitu tražile ili interniranje u Italiji ili dozvolu za boravak u Dalmaciji, porastao je na 3.800 osoba.¹⁸⁴ DELASEM, JOINT i Talijanski Crveni križ pobrinuli su se za premještaj svih onih koji su imali rodbinu u Italiji ili u talijanskoj internaciji, u talijanske logore.¹⁸⁵ Guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini¹⁸⁶ odnosio se prema židovskim

¹⁸¹S. Goldstein, 1941: *Godina koja se vraća*, 399–438

¹⁸²HDA, Arhiv Helm, kutija 18, br. 30 (zabilj. Kupec Franz)

¹⁸³HDA, Arhiv Helm, kutija 18, br. 30 (zabilj. Kupec Franz).

¹⁸⁴Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*. Split 1971.

¹⁸⁵Državni arhiv Split (DAST) Split, fond Židovska općina (sign. ŽO), K-4/II

¹⁸⁶Dr. Giuseppe Bastianini (1899-1961). Od 1917. sudjelovao je kao dobrovoljac u Prvom svjetskom ratu. Objavljivao je teorijske rasprave o fašističkom pokretu u glasilima fašista. Bio je poslanik Kraljevine Italije u Varšavi. 1936.g. postao je zamjenikom ministra grofa Ciana, a zatim poslanik u Londonu. Sudjeluje u grčko-albanskim operacijama, a 7. 6. 1941. postaje gubernatorom Dalmacije. Nakon Cianove smjene (6. 2. 1943.), postao je podtajnik za vanjske poslove. Na toj dužnosti usredotočio se na osmišljavanje strategije za napuštanje Osovine. Davao je podršku dužnosnicima koji su pružali otpor njemačkim zahtjevima za izručenjem Židova u „Drugoj zoni“. Mussolini ga je dao osuditi od specijalnog Tribunala Repubblice di Salò u Veroni, kao „izdajicu od 25. srpnja 1943“. Izvršenje smrtne presude „in contumaciam“ preuhitrio je bijegom u Švicarsku. Godine 1947. je odgovarao pred specijalnim tribunalom za ratne zločine, no suđenje je završilo bez osude. Italija je odbila i jugoslavenski zahtjev za njegovim izručenjem radi suđenja zbog ratnih zločina. Početkom 1961. mu je vraćen naziv i funkcija ambasadora, a krajem iste godine je umro; *Giuseppe Bastianini* in *Dizionario Biografico degli Italiani*. di Renzo De Felice. Volume 7 (1970.) www.treccani.it › *Dizionario Biografico degli Italiani* – Volume 7 (1970). – Jugoslavenski zahtjev za izručenje: HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2982, ZM 22/49, kutija 61, br. 38769.

izbjeglicama mnogo uvidavnije i uljudnije nego vlasti u Riječkoj provinciji. Podršku mu je pružao zapovjenik Druge Talijanske Armije, general Mario Roatta¹⁸⁷ – i to zbog iskustva što ih je Armija stekla u „Trećoj zoni“, na Kosovu. Tada je Talijanska vojska Nijemcima izručila skupinu od 45 židovskih izbjeglica iz Austrije, Njemačke, Čehoslovačke i Poljske, sudi-nike „Kladovskog transporta“, koji su zbog zaustavljanja transporta na vlastitu inicijativu krenuli put Srbije. Zbog bolesti starijih članova skupi-ne, oni su se smjestili u Kuršumlijskoj Banji, Prizrenu i Prištini, gdje su do početka rata u Jugoslaviji uživali gostoprimstvo stanovništva. Nijemci su ih ubili u svibnju 1942. u logoru „Banjica“.¹⁸⁸ Ovo je jedini slučaj da je tali-janska okupacijska vojska u Jugoslaviji izručila strane židovske izbjeglice Nijemcima.

Za one koji nisu imali šanse za internaciju u Italiju, Židovska opći-na u Splitu, uz pomoć (i pritisak) talijanskih vlasti našla su se „mjestu pri-silnog boravka“. Kotar Dubrovnik, koji je još u travnju 1941. prihvatio 700 izbjeglica, mahom iz Bosne i Hercegovine,¹⁸⁹ preuzeo je skrb za strane Židove na prisilnom boravku u Gackom i u Čapljini. No, u prosincu 1941.,

¹⁸⁷Mario Roatta, rodom iz Modene (1881-1968) bio je Zapovjednik SUPERSLO-DE od 20. 1. 1942. Svoju vojnu karijeru započeo je 1934. kao ravnatelj Vojne obavještajne službe; 1939. bio je vojni izaslanik u Berlinu, od ožujka 1941. do siječnja 1942. obna-šao je funkciju načelnika Glavnog stožera kopnene vojske. Duboki zazor gajio je prema ustaškom režimu: N. Kisić Kolanović, NDH i Italija, 217, 218. Godine 1947. Jugoslavenski sud za ratne zločine osudio ga je u odsutnosti na smrt, no Italija je odbila njegovo izur-čenje: HDA, ZKRZ,Zh-2926; ZKRZ-GUZ, Z-2982, ZM 22/49, kutija 61, br. 17777/47 od 7. 7. 1947. 22. 1. 1945. počelo je suđenje njemu u Rimu: Ratna kronika Splita. 28. 9. 1943. 1944. siječanj – listopad – Ratna kronika Splita 1941-1945 -www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945 – O suđenju Roatti v. HDA, ZKRZ-GUZ, kutija 328, br. 21557 GUZ 3023.

¹⁸⁸Spomen centar Yad Vashem – *“Righteous among the Nations Department”* nema popisa njihovih imena, jer svoja istraživanja usredotočuje na „Ne-Židove koji su spasili Židove.“ Gili Diamant, „Righteous among the Nations – Department“ Yad Vashem: Odgovor mailom autorici gili.diamant@yadvashem.org. 27. 5. 2014. -Jevrejski istorijski muzej (JIM), Beograd, posjeduje popis zatočenika Banjica (bez signature). Iz popisa nisu razvidna imena spomenute skupine iz Kosova, zato što je uz svaku žrtvu navedeno „po-sljednje mjesto boravka“ ili „mjesto uhićenja“ Beograd. Popis imena 45 obitelji iz Kosova nije se mogao pronaći.

¹⁸⁹Emilio Tolentino, Fašistička okupacija Dubrovnika 1941–1945 i rješavanje „Je-vrejskog pitanja“. U: *Zbornik – Jevrejski istorijski muzej, Beograd*, br. 1 (1971), 201–208 s prilozima. Na nav. mjestu, 558.

ustaško je redarstvo deportiralo članove ovih zajednica u Jasenovac.¹⁹⁰ Nekolicina njih izbjegla je deportaciju, jer su prije pobjegli preko Splita u Dubrovnik gdje su ih prihvatili dubrovački Židovi.¹⁹¹ Strani Židovi našli su smještaj u gradu Korčuli i u Veloj Luci.¹⁹² U Hrvatsko primorje, u Crikvenicu¹⁹³ i u gradić Selce,¹⁹⁴ stiglo je otprilike 900 osoba iz Splita. Onamo su stizale i izbjeglice što su ih talijanski karabinijeri spriječili na ulasku na anektirani teritorij i uputili u Primorje.¹⁹⁵

IV. TALIJANSKO-NJEMAČKO-HRVATSKO HRVANJE

Vlada Nezavisne Države Hrvatske je, u proljeće 1942., primila isti zahtjev kao i Italija: da se izruče svi Židovi, među njima i strani, radi deportacije „na Istok“. NDH je pristala 31. VII. 1942., Mussolini također. Međutim, talijanski zapovjednici u okupiranim predjelima NDH imali su za taj preokret događaja pripremljen plan kako zaobići njemačke zahtjeve: interniranjem Židova na svom jurisdikcijskom području. Za njih su uređeni logori Kraljevica (u studenom 1942.) i Kampor na Rabu (u lipnju 1943.). Među 1.200 židovskih zatočenika u Kraljevici našli su se, zajedno s Brankom Polićem i njegovim roditeljima, Fritz Lunzer¹⁹⁶ i Imre Rochlitz, koji je dospio u Kraljevicu na bijegu u Splitu, kad je bio upućen na pri-

¹⁹⁰E. Tolentino, Fašistička okupacija, 203, dokumenti JIM, ŽOZ, br. 3005 i 3047; facsimile br. 11 u prilogu.

¹⁹¹E. Tolentino, Fašistička okupacija, 203, dokumenti JIM, ŽOZ, br. 2983, 2985, 2986 i 2973;

¹⁹²HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2944, bez broja.

¹⁹³DARI Rijeka, Fond DARI-447 (Kotarska oblast Crikvenica), sign. Ko/C; kutija 303, zabilj. i i izvještaji Kotarskog poglavara bez broja, od 11. 3. 1942., br. 10908-42. Prema procjeni generala Druge talijanske armije, Maria Roatte, u kolovozu 1942., u cjelokupnom Hrvatskom primorju boravilo je otprilike 800 židovskih „emigranata“: N. Kisić Kolanović, *NDH i Italija* 187.

¹⁹⁴DARI Rijeka, Kotarsko poglavarstvo Novi Vinodolski, fond JU-141, kutija 303, br. 60337-42; M.

¹⁹⁵O pritisku Nijemaca na vodstvo NDH i na Italiju: Leon Poljakov – Jacques Sabilla, *Jews under Italian Occupation*. Paris 1956., 138. Daniel Carpi hat diese diplomatische Offensive zusammengefasst: *The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia*. In: *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974*. Yad Vashem Jerusalem 1977, str. 465–553. 468 N. Kisić Kolanović, n. dj. 85–87.

¹⁹⁶Branko Polić, *Imao sam sreću. Autobiografski zapisi* 1. 11. 1942. – 24. 7. 1945. Zagreb, 2006., str. 18–36.

silni boravak u Novi Vinodolski:¹⁹⁷ „*Obviously, this was a camp where the inmates were meant to survive*“, zaključio je on. Stražu su čuvali vojnici talijanske vojske, a ne članovi lokalnih fašističkih logora.¹⁹⁸ Tu su se našli Ernst Glaser (prema Rochlitzu Erwin Glasner), rođen u Češkoj, ali zavičajan u Beču, kasniji član Newyorške filharmonije (New York Philharmonic Orchestra),¹⁹⁹ pedagog i pravnik Fritz Fischl, „*vrlo obrazovani i nadareni autor mnogobrojnih skečeva*“,²⁰⁰ te bečki pravnik Georg Eisler.²⁰¹ Fritz Fischl oženio se u logoru sa zagrebačkom pravnicom Zdenkom Graf. Zajedno su pristupili Narodnooslobodilačkoj vojsci. Fritz Fischl podlegao je 1944. godine kao partizan epidemiji pjegavog tifusa.²⁰² Druga Talijanska armija donijela je u veljači 1943. godine, u jeku velike ofanzive u zaleđu „Druge zone“,²⁰³ odluku o premještanju svih židovskih izbjeglica iz „Druge zone“, tj. iz logora Kraljevica i iz slobodne internacije po otocima i dalmatinskim mjestima, u „Prvu zonu“, u logor Kampor na otoku Rabu.²⁰⁴ Između 27./28. svibnja i 21. srpnja 1943., Talijanska je vojska u 11 transporata prevezla 2670 osoba (prema talijanskim izvorima),²⁰⁵ prema jugoslavenskim svjedočanstvima više od 3000 Židovki i Židova.²⁰⁶ Od 27./28. svibnja do 30.

¹⁹⁷I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 101.

¹⁹⁸B. Polić, *Imao sam sreće*, 32.; I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 104.

¹⁹⁹I. Rochlitz, *Accidence of Fate*, 104.

²⁰⁰B. Polić, *Imao sam sreće*, 22.

²⁰¹B. Polić, *Imao sam sreće*, 22. Na popisu Dokumentacijskog arhiva austrijskog otpora www.doew.at nalazi se Georg Eisler, s adresom Wien Ebendorferstrasse 10. 1885, ali s mjestom smrti Lwow (datum deportacije iz Beča 19. 10. 1941.).

²⁰²B. Polić, *Imao sam sreće*, 52. Na popisu www.doew.at njega nema.

²⁰³Dne. 20. siječnja 1943. godine započela je u Zapadnoj Bosni, Zapadnoj Hercegovini i Dalmatinskoj zagori njemačko-bugarsko-talijansko-hrvatska „*Operacija Weiss*“ (u jugoslavenskoj historiografiji nazvana „*Četvrtom i Petom neprijateljskom ofanzivom*“). Njemačka strategija išla je za uništenjem glavnog uporišta partizana i razbijanjem partizanske oružane sile prije iskrčavanja Saveznika na dalmatinskoj obali, s kojim je zapovjedništvo Wehrmachta u NDH čvrsto računalo. Uz teške gubitke, partizani su uspjeli probiti obruč i probiti se prema Istočnoj Bosni. Ujedinjene snage Osovine nisu ih uspjele progoniti, jer su zbog kapitulacije Italije dali prioritet razoružavanju Talijana, kako se talijanskog oružja ostavljenog na bojišnicama Balkana ne bi domogli partizani: F. Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, 260-262; A. Giron, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, 100.

²⁰⁴DARI Rijeka, Prefettura di Fiume, kuija 676, br.1-2-50; HDA, Arhiv Helm, kutija. 36, obavijest Helmova agenta Njemačkom poslanstvu br. 1940/43 od 14. 9. 1943.

²⁰⁵C. S. Capogreco spominje 2761 Židovska zatočenika: C.S. Capogreco. Fašistična taborišča. 247

²⁰⁶I. Kovač, *Kampor* 280, bilj. 115. (vidi popis 4.14.); Jaša Romano, *Jevreji u Rapskom logoru i njihovo uključivanje u NOR*. U: *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* br. 2/1973, 1–72.; K. Voigt, *Zuflucht auf Widerruf*, 237.; M. Ristović, *U potrazi*, 127.

lipnja 1943. krenuli su, najprije, dubrovački Židovi, zatim oni iz Splita, Makarske, Hvara i Brača. Od 5. do 14. srpnja 1943., trajalo je prebacivanje logoraša iz Kraljevice za Rab.²⁰⁷ Dana 21. srpnja 1943. stigao je 81 (domaći) Židov iz Rijeke.²⁰⁸ Židovske izbjeglice smještene na otoku Korčuli, ukupno otprilike 500 osoba, zbog prenapučenosti logora Kampora, morale su ostati na otoku.²⁰⁹ Zapovjednici vojske procijenili su da Korčula, zbog velike udaljenosti od kopna, ni u slučaju iznenadnog dolaska Nijemaca na obalu, ne bi bila neposredno ugrožena. Izbjeglice su prosvjedovale, no ubrzo će se pokazati da su imale „sreću u nesreći“. Naime, nakon kapitulacije Italije, partizani su sa svojeg uporišta na Visu zaposjeli otok Korčulu i evakuirali tamošnje izbjeglice i civilno stanovništvo u Južnu Italiju, pod zaštitu Saveznika.²¹⁰ Na popisima Jevrejskog historijskog muzeja, Beograd, nalaze se imena interniraca s mjestima rođenja i(li) prebivališta u Austriji, Njemačkoj, Češko-Moravskog protektorata i Poljske.

U logor na Rabu stigao je, sa zatočenicima Kraljevice, Fritz Lunzer, zajedno s Brankom Polićem i Imreom Rochlitzem. On je nakon uspjele evakuacije – preko Splita i Brindisija – u SAD, snimio film „*The Righteous Enemy*“: „*Pravedni neprijatelj*“ – „*to su Talijani-Arijevci, koji su u svim zemljama pod talijanskom okupacijom – u Jugoslaviji, Francuskoj i Grčkoj – spasili od deportacije u logore na Istoku ukupno 40 000 Židova*“. Poruka filma: „*Genialno birokratsko odugovlačenje odgovora na njemačke zahtjeve za izručenjem Židova 'Druge zone', te drugi načini uspješnog sabotiranja njemačkog „Konačnog rješenja*“, pokazuju „*kako moral, uvjerenje i karakter igraju moćnu ulogu u povijesti*“.²¹¹

²⁰⁷Izvjestaj Župana Modruškog Ministarstvu unutarnjih poslova NDH o izvršenom prebacivanju 1200 Židova iz Kraljevice u Rab, na osnovu izvještaja Župskog redarstva Kraljevica: HDA, MUP NDH, kutija 299, dok. br. 8943. Agencijska vijest Ureda Helma Njemačkom poslanstvu br. 1940/43 prema njemu je transport počeo 6. 7. 1943. HDA, Arhiv Helm, kutija 36. br. 1940/43 od 14. 9. 1943.

²⁰⁸I. Kovač, Kampor... 279.

²⁰⁹Prepiska vezana uz izbjeglice na Korčulu v.: M. Karakaš Obradov, Prisilne migracije Židovskog stanovništva. Na nav. mj. 161, bilj. 31.

²¹⁰Z. Maričić, Luka spasa, 123. U jednom od evakuacijskih transporata prebacili su se u Italiju Franz Theodor Csokor i Alexander Sacher-Masochch. S. Falk; Franz Theodor Csokor an der dalmatinischen Küste und in Italien. U: Ch. Köstner – K. Voigt, Österreichisches Exil in Italien 1938–1945, 175–199. Franz Theodor Csokor sjećao se toga u svome djelu „Auf fremden Straßen. Als Zivilist im Balkankrieg.“ Wien 1947, 176. Ch. Köstner, Alexander Sacher-Masoch im Exil. In: Ch. Köstner – K – Voigt, Österreichisches Exil in Italien. 203-210

²¹¹*The Righteous Enemy*: <http://www.jewishfilm.org/Catalogue/films/righteous-enemy.htm> „Above all, *The Righteous Enemy* demonstrates that individual morality can play a powerful role in history“. CRITICAL ACCLAIM.

Nakon kapitulacije Italije, partizani su evakuirali otočko stanovništvo zajedno sa Židovima, domaćim i inozemnim, na Kordun i Baniju, u Južnu Italiju, pa zatim u Sjevernu Afriku (Egipat).²¹² Evakuirani su i svi liječnici iz logora Kampor. Emilio Tolentino sjećao se da su ti liječnici nastavljali svoju djelatnost među izbjeglicama u savezničkim logorima u Apuliji i u lazaretu talijanskih partizana u Grumu (Apulija).²¹³ U liječničkom timu u Kraljevici radila je i Bečanka dr. Grete Fenema (rođ. Fürnberg).²¹⁴ Od 1. XI. 1942., bila je internirana u Kraljevici, a na popisima Kamporskog logora nje više nema. Njezina sudbina nije poznata.

Samooslobađanje zatočenika Židovskog logora u Kamporu potpomagali su lokalni komunisti-suradnici NOV-a. Svi koji su bili fizički u stanju, pobjegli su na teritorij pod kontrolom partizana – s izuzetkom otprilike 200 starijih i bolešljivih osoba, koje su u ožujku 1944. pale u ruke Nijemcima. Odvedeni su od Nijemaca preko Risiere di San Sabba u logore smrti u Reichu.²¹⁴ Nema naznaka za to da su nakon raspuštanja logora na Rabu strani Židovi ostali u dalmatinskim gradovima. Ondašnje Židove su ustaše i nijemačka SS-divizija „Prinz Eugen“ deportirale u logor Jasenovac ili u logor Zemun. Iako su iz Jasenovca otpremljeni transporti za Aušvic, s velikom vjerojatnošću putnici transporta su ubijeni u vlakovima, netom što su vlakovi napustili kolodvor u Novskoj.²¹⁵ I Židovi odvedeni u Zemun su ubrzo ubijeni.²¹⁶

Židovi preostali na dalmatinskim otocima mogli su u vrijeme, kad je SS harao po gradovima na priobalju, biti donekle sigurni. Njemačke službe u Zagrebu i vlada NDH nisu se usudile niti su imale brodovlja i opreme da bi spriječile partizane u evakuaciji Židova sa dalmatinskih otoka.

U slučaju 211 bivših logoraša Kampora preostalih na Rabu nje- mačke ustanove u Zagrebu nisu se htjele miješati u nadležnosti zapovjed-

²¹²O logoru u El Shatu: Ratna kronika Splita. 28. 9. 1943. 1944. siječanj – listopad – Ratna kronika Splita 1941-1945. U: www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945.

²¹³E. Tolentino, Fašistička okupacija, 206.

²¹⁴HDA, Arhiv Helm, kutija 36, „Abwehrdienststelle Zagreb“, br. 2456 od 26. 3. 1943.

²¹⁵HDA, Arhiv Helm, kutija 5, br. 226.; kutija 36: Izvještaj Ureda Helma o izvršenom nalogu uhićenja splitskih Židova, 29. 10. 1943.; HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2942, GUZ 2235/7-45: isto mikrofilm Z-2988, ZM 22/55, kutija 69, GUZ 4664/45, t. 32.

²¹⁶Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992, 365, 432. HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2984, ZM 22/51, kutija 63, br. GZ 3320 „Zločini nad Jevrejima u logoru Zemun“

ništva SS-a za Jadransko primorje u Trstu, kojem je Rab bio podređen. Krivicu za to da su oni ipak pali u ruke Nijemcima, Imre Rochlitz je pripisao podjednako partizanima kao i Saveznicima, koji su se natezali oko transportnih i prihvatnih kapaciteta u Brindisiju i Bariju, davši prioritet svojim ranjenicima.²¹⁷

Dana 19. ožujka 1944., Wehrmacht je okupirao otok Rab. Za druge otoke njemačke službe u Zagrebu nisu bile na čistu glede nadležnosti, premda su se njemački krugovi u Zagrebu bojali da bi im Židovi mogli izmaknuti.²¹⁸ Zato se, uprkos zračnom ratu nad Dalmacijom i racijama Nijemaca, odvijao živahan „promet“ ribarskim brodovima iz priobalnih gradova na otoke sa židovskim izbjeglicama.²¹⁹

Sudbinu stranih Židova koji su se od ustaškog progona spasili u Dalmaciju, splitska židovska zajednica nije mogla pratiti. Ona je to napisala u svom izvještaju Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945., s bilancom preživjelih i nastradalih članova zajednice. Stranci koji su se spasili, više se nisu javljali Židovskoj općini, a ona je ionako mogla skrbiti prvenstveno za domaće Židove.²²⁰

Židove zatečene u Primorju, Nijemci su na svom brzom napredovanju prema jugu opkolili i deportirali u tršćanski koncentracijski logor Risieru di San Sabba.²²¹ I u Lici su Nijemci Židove zatečene u bijegu prema partizanskom teritoriju opkolili i na licu mjesta ubili. Na taj način je Imre Rochlitz izgubio svoje rođake koji su prošli, kao i on sam, kroz logore u Kraljevici i u Kamporu.²²²

²¹⁷I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 119, 125–139, 178–180. Ista iskustva iznio je Zeev Milo, *Im Satellitenstaat Kroatien*, 171, 195, 212, 216, 222.

²¹⁸HDA, Arhiv Helm, kutija 36, Istražni materijal list 230. Živan Mardanović je 22. 6. 1944. godine iz Zemuna deportiran kao prisilni radnik u „Herman-Goering-Werke“, Linz, u tvornicu benzola. Na istom mjestu.

²¹⁹Ratna kronika Splita: www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945

²²⁰HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2944, GUZ 2235/27-45, list 3644. GUZ 2235/27-45. Za Okrug Split listovi 3643-3689 s popisima osoba odvedenih od SS-a i netragom nestalih žrtava – mahom sefardski Židovi iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije; nema imena stranih Židova.

²²¹HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2966, Popis Židovki i Židova iz Primorja (kotari Crikvenica i Novi Vinodolski) ubijenih od Nijemaca. Ovaj popis sadrži i podatke o žrtvama savezničkog bombardiranja primorskih gradova u rujnu i listopadu 1943., tako da naslov dokumenta ne odgovara u potpunosti sadržaju.

²²²I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 124, 125.

V. PARTIZANI, NOB I STRANE ŽIDOVSKJE IZBJEGLICE

V.1. Partizanske biografije stranih Židova

Fritz Lunzer i Fritz Fischl uključili su se, odmah nakon samooslobađanja zatočenika iz logora u Kamporu, Narodnooslobodilačkoj vojsci u Lici. Fritz Lunzer i Julio Roninger bili su odlikovani „Partizanskom spomenicom“ 1941. Fritz Fischl, zajedno sa suprugom Zdenkom, umro je 1944. u partizanima od tifusa.²²³ Za razliku od njih, Imre Rochlitz nije imao namjeru da se pridruži partizanima. On je putovao iz Primorja u Liku prema Kordunu, s namjerom da od partizana ishodi dozvolu da se pridruži evakuacijskom transportu do Splita i Južne Italije. Dok je u „Osmoj ličkoj udarnoj diviziji“ čekao priliku za evakuaciju, proučavao ih je i upoznao se s njihovim protužidovskim predrasudama, neljubaznošću i nepovjerljivošću prema svim Židovima.²²⁴

Imre Rochlitz je saznao da su Saveznici ograničili broj onih koje su bili voljni prihvatiti u bazi u Bariju, zato što je evakuacija njihovih ranjenika imala apsolutni prioritet, a to isto su činili i partizani.²²⁵ Zbog natezanja oko transportnih i prihvatnih kapaciteta, „(...) više od 200 Židova na Rabu, koji nisu uspjeli pobjeći, pali u ruke Nijemcima“, zaključio je Rochlitz.²²⁶ Imre Rochlitz odbijao je formalni pristup Komunističkoj partiji, izgovorom da kao Židov i stranac ne bi joj mogao korisno služiti. Smatrao je da mu je život ugrožen i nastojao se izvući iz partizanske vojske i prokrijumčariti se kao „slijepi putnik“ s jednim od transportnih zrakoplova.²²⁷ Kurt Pollak, koji je s Rochlitzem dijelio internaciju u Kraljevici i Kamporu, uspio je dobiti dozvolu za evakuaciju. Pollak se već nalazio u transportu, no zapovjednik ga je izvukao van i dao ga uhititi. Godinama kasnije, nakon upornog traganja, putem jugoslavenskog konzularnog predstavnika u SAD, Imre Rochlitz je saznao da je „Kurt Pollak umro u zatvoru“. Imre

²²³I. Goldstein, *Solidarnost i pomoć*, 226.; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 471.; B. Polić, *Imao sam sreće*, 314.

²²⁴I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 126.

²²⁵O intervencijama međunarodnih Židovskih udruga, napose onih iz SAD u cilju povećavanja transportnih i smještajnih kapaciteta i ubrzavanja ritma evakuacija: M. Karakaš Obradov, *Prisilne migracije Židovskog stanovništva, na nav.mj.*, 162.

²²⁶I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 119, 125–139, 178–180. Ista iskustva iznio je Zeev Milo, *Im Satellitenstaat Kroatien*, 171, 195, 212, 216, 222.

²²⁷I. Rochlitz, *Accident of Fate*, 125–130. Usp. i Zeev Milo, *Im Satellitenstaat Kroatien*, 196, 197, 209.

Rochlitz vjeruje da ga je ustrijelio njegov zapovjednik osobno.²²⁸ Imre se prerušio u partizanskog oficira i svojim arogantnim ponašanjem prema stražarima je odagnao svaku pomisao na kontrolu njegovih papira. Prošao je sve kontrole i ukrcao se na britanski ratni brod. U Brindisiju se, naposljetku, zaposlio u Upravi Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu (UN Relief and Rehabilitation Administration, skraćeno: UNRRA), koja je tada pomagala Židovima emigrirati u Palestinu i u SAD.²²⁹

V.2. Povezivanje prekinutih niti u novim društvenim odnosima

Samo se malen broj stranih Židova, posebice Austrijanaca, integrirao i istakao u komunističkoj Jugoslaviji. Ni u jednoj od zemalja-nasljednica Jugoslavije ne postoji „emigrantska kultura“ u smislu organiziranih bivših izbjeglica, koje iskustva emigracije, prihvata u stranoj zemlji, integracije ili izolacije tematiziraju u književnom, likovnom, glazbenom ili misaonom stvaralaštvu.

Iako stranac, Fritz Lunzer je 1945. nastavio svoju karijeru glazbenika, na konzervatoriju u Zagrebu kao profesor solo-pjevanja i postao traženim repetitorom za jugoslavenske operne pjevačice s međunarodnim karijerama.²³⁰ Austrijski komunisti dr. Georg Nussbaum i supružnici dr. Wilhelm (rođ. 1916. u Beču, prema izvorima Gestapoa, a prema jugoslavenskim informacijama rođen 1896. godine) i Hilde Pollak (ili Pollack) ostali su 1945. u Jugoslaviji i stekli jugoslavensko državljanstvo. Radili su u Jugoslavenskoj komisiji za repatrijaciju, a zaduženi su bili ne samo za repatrijaciju austrijskih građana, nego i za utvrđivanje prebivališta, odnosno boravišta, Austrijanaca bivših pripadnika Wehrmachta.²³¹ Pollakovi su surađivali s Državnom komisijom za repatrijaciju ratnih zločinaca u Ju-

²²⁸Ibid. 187, 188. Na popisu www.doew.at nalazi se Kurt Wilhelm Pollak iz Beča, Glockengasse, s naznakom „ubijen u Shoi“, ali bez mjesta i datuma. www.yadvashem.org 21 osoba istog imena i prezimena. Identičan slučaj iznio je i Zeev Milo, Im Satellitenstaat Kroatien, 216.

²²⁹Ibid. 189–196.

²³⁰Fritz Lunzer se još u partizanima oženio Danom Polić i postao očuhom Branku Poliću. Danin prvi suprug, Artur Polić, upoznao je u logoru Kraljevici Zagrepčanku Anicu Ehrenfreund, bivšu zatočenicu Loborgrada (i spašenu iz njega dok se liječila od tifusa u zagrebačkoj infektivnoj bolnici; njezin prvi suprug ubijen je još 1941. u Jasenovcu). Anica Ehrenfreund i Artur Polić odselili su se nakon rata u Izrael: B. POLIĆ, Imao sam sreće, 314, 363, i osobne informacije B. Polića autorici.

²³¹HDA Helm, Fasz 37. Pollak (Pollack) Wilhelm Polla(c)k stanovao je u Beču u Zieglergasse 3/1/6 u 7. On je već 1935. stigao u Zagreb, jer je od autoritarog režima u Austriji (1934. – 1938.) bio osuđen – u odsutnosti – zbog komunističke aktivnosti, na

goslaviji, u cilju spriječiti pripadnike okupatorskih vojski, koji su se za vrijeme Drugoga svjetskog rata borili na teritoriju Jugoslavije, da se sklone u svoje zemlje porijekla ili treće zemlje kao „displaced persons“. Pollakovi su izradili memorandum o austrijskim ratnim zločincima u Jugoslaviji,²³² na osnovu kojeg je Jugoslavija od Austrije zatražila izručenje austrijskih pripadnika bivših okupatorskih vojski.²³³ Bračni par Pollak pomagao je jugoslavenskoj tajnoj policiji (OZN) uspostaviti veze s bivšim suradnikom njemačkog generala u NDH, Willibaldom Nemečekom i sa bivšim oficirom „SS-divizije Prinz Eugen“. Prema informacijama Arhiva Jugoslavije nema arhivske građe o tome u jugoslavenskim arhivima, već vjerojatno u arhivima Saveznika i u matičnim zemljama suradnika jugoslavenske tajne policije. U novije vrijeme pronađeni su, ipak, arhivski dokumenti u Arhivu Republike Slovenije, u vezi sa suđenjem austrijskim nacionalsocijalistima pred Slovenskim sudom u Ljubljani.²³⁴

ARHIVSKI IZVORI

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

Fond AS 1775, Comando Carabinieri Reali Provincia di Lubiana (CC.RR-Ljubljana), kutija 160/V, R-15-1, Židovski begunci iz Hrvaške

Fond AS 1788, Visoki komisarijat za ljubljansko pokrajino, kabinet, 1941–1943, kutija 12/IV mape

Tehnične enote 6, 11– protjerivanje Slovenaca koji su se 1914. nastanili u Južnoj Štajerskoj (Rakek 268, 277; Horjul 268)

Fond AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, upravni oddelek, Registratur 1900–1941.

Fond AS 1604, Deželni svetnik okrožja Kranj

Fond AS 220, Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev

zatvorsku kaznu. Jugoslavenska ga je policija zbog ilegalnog boravka dva puta pritvorila i nasilno vratila u Italiju, odakle je ulazio u Jugoslaviju.

²³²Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd, 1947.

²³³HDA, ZKRZ-GZ, kutija 387, br. 29350. O tome nema gradiva ni u HDA (Zagreb) niti u Arhivu Jugoslavije (Beograd): mail-poruka v.d. direktora Arhiva Jugoslavije Miladina Miloševića, srpanj 2011.

²³⁴www.ktnv1.orf/stories/438703: Wannn starb Kärntens Gauleiter wirklich? (pristup 26. 4. 2010.).

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)

Fond 332, Zapuščina Gregorija Rožmana, Prezidijalni arhiv.

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb,

Fond 145, Savska banovina (SB) – Upravni odjelak (SB-UO), kut. br. 4.

Fond 158, Banovina Hrvatska – Odjelak za državnu (ODZ), kutije br. 1–72.

Fond 155, Banovina Hrvatska, kabinet Bana, kutije br.105–110.

Fond 157, Banovina Hrvatska – Odjelak za unutrašnje poslove (BHOUP), kutije br. 208 i 213.

Fond 218, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH (MPB NDH), kutije 28, 29, 33.

Fond 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH).

Fond 224, Ministarstvo vanjskih poslova NDH (MVP NDH).

Fond 248, Zapovjedništvo Ustaškog redarstva – Židovski odsjek (ZUR-ŽO).

Fond 252, Ravnateljstvo Ustaškog redarstva – Židovski odsjek (RUR-ŽO).

Fond 1512, Župsko redarstvo za Grad i kotar Koprivnica, Zagreb, Nova Gradiška, Novi Vinodolski, Dubrovnik (ZUR).

Fond 1521, Arhiv policijskog izaslanika Njemačkog poslanstva u Zagrebu, Hansa Helma

Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Glavni urudžbeni zapisnik (ZKRZ GUZ), mikrofilmovi Z-2929-Z-3040, kutija br. 9, 10.

Fond 1522, Zemaljska komisija za repatrijaciju stranaca (ZKRS), kutija br. 14

Državni arhiv Rijeka (DARI),

Fond JU 39, Riječka prefektura– kvestura (Prefettura di Fiume-Questura), Serie „S“ (Ufficio Stranieri), kutije br. 569, 560, 561.

Fond JU 053, „Serie E“ („Ebrei“).

Fond JU 106, Commissione cittadina per i crimini di Guerra di Fiume / Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, dok. br. 40, Elaborato concernente gli Ebrei.

Fond JU 447, Kotarsko poglavarstvo Crikvenica, sign, Ko/C.

Fond 143, Kotarsko poglavarstvo Novi Vinodolski

Državni arhiv Split (DAST),

Fond K-1-4, „Židovska općina“ Ž.O.

Državni arhiv Bjelovar (DAB)

Fond 277, „SUBNOR“, kutija 44, 45.

Jevrejski Istorijski muzej (JIM), Beograd:

Fond Židovska općina Zagreb (ŽOZ), kutija br.1–40, 62, 65, 66.

PERIODIKA

Službeni listovi,

Službene novine Kraljevine Jugoslavije (1929-1941)

Uradni list Kraljevine SHS 1920/1921.

Narodne novine (1941)

Novine, časopisi

Jutarnji list, Zagreb, 1933–1939.

Hrvatski list, Osijek, 1938.

Hrvatski narod, Zagreb, 1941.

Hrvatski list, Zagreb, god. 17., 1938.

LITERATURA I MEMOARSKI IZVORI

ALTARAC HADJI-RISTIĆ Mira, „Komemoracija za žrtve ustaških logora na Velebitu i na otoku Pagu“, Ha-Kol, Zagreb, br. 120, str. 9–11.

ANDERL Gabriele, MANOSCHEK Walter, *Gescheiterte Flucht. Der „Kladovo-Transport“ auf dem Weg nach Palästina 1939–1942*. Wien 2001.

BÖCKH Katrin, „Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941. godine“, Časopis za suvremenu povijest (ČSP), Zagreb, 1995. god. 27, br. 1. str. 33–53.

Ista, „Jugoslawien, Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945.“ Hrsg. von Claus-Dieter KROHN, Patrik VON ZUR MUEHLEN, Gerhard PAUL und Lutz WINCKLER (Hrsg. unter redaktioneller Mitarbeit von Elisabeth KOHLHAAS), Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945. Darmstadt, Sp. 279–284.

BRUNNER Walter F., „Joseph Schleich– Fluchthelfer, Menschenfreund oder Opportunist und Nutznießer fremder Not?“ Vortrag vor der Historischen Gesellschaft Steiermark. (Manuskrip, s.a.).

- CAPOGRECO Carlo Spartaco, *I campi del Duce. L'internamento civile nell' Italia fascista (1940-1943)*. Milano 2004.; Slovensko izdanje: *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940-1943)*, Prevedla Nevenka Troha. Ljubljana, 2011.
- CARPI Daniel, „The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia,“ *Rescue Attempts during the Holocaust*, Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974. Yad Vashem Jerusalem 1977., str. 465–553.
- CATTARUZZA Marina, *L'Italia e il confine orientale 1866–2006*, Bologna, 2007.
- Chronik Rechnitz, *Urgeschichte und Entwicklung bis zum Jahr 2000*. Hg. Gemeinde Rechnitz 2001.
- DRACH Albert, Z.Z. das ist die Zwischenzeit. Ein Protokoll. 2. Band der Werkausgabe in zehn Bänden. Hrsg. und mit einem Nachwort versehen von Wendelin SCHMIDT-DENGLER unter Mitarbeit von Eva SCHOBEL. Redaktion Bernhard FETZ Wien, 2003.
- FERENC Tone, „Okupacija slovenskega ozemlja“, *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*. Ljubljana, 2006, S. 581–586.
- Isti, „Okupacijski režimi v Evropi in Sloveniji 1941“, *Prispevki za novejšo zgodovino. Slovenci in leto 1941*. Ljubljana, 2001, str. 105–113.
- FREUND Florian, Hans SAFRIAN, „Die Verfolgung der österreichischen Juden“, Emmerich TALOS, Erich HANISCH u.a., *Nationalsozialismus in Österreich. Ein Handbuch*, Wien, 2001, str. 767–794.
- GIRON Ante, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka, 2004.
- GOLDSTEIN Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.
- Isti, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb, 2004.
- Isti, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“ Radovi, Zavod za hrvatsku povijest. Br.34-35-36, Zagreb, 2004. str. 205–235.
- Isti, „Kontakti zagrebačke Židovske općine s inozemstvom 1933–1945“; *Kladovo transport/Kladovo Transport*, Beograd, 2006, str. 23–49.
- HAJDINJAK Boris, „Maribor in mariborski Judje 1938–1941“, *Vsako leto eno ime: Reševanje Judov 1938–1941. in slovenski pravičnik Uroš Žun*, Znanstveno srečanje v okviru projekta Šoa-spominjajmo se ob mednarodnem devu spomina na žrtve holokavsta (Maribor, 26. Januar 2011, str. 1–3.
- HANČIČ Damjan, PODBERSIČ Renato, „Žrtve nacionalsocializma in boljševizma med slovenskimi Judi“, *Svako leto eno ime*, Srečanje Maribor 26. 1. 2011. Maribor, 2011.
- HANČIČ Damjan, „Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem“, *Hitlerjeva dolga senca. Nacionalsocialistično državnote-*

- roristično in rasitično preganjanje prebivalcev Slovenije in njegove posledice v Titovi Jugoslaviji*, Celovec/ Klagenfurt 2007. str. 175–188.
- JANDRIĆ Berislav, „Prijeponi saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem ratnih zločinaca“, ČSP, Zagreb, 2006. God. 38., br. 2, str. 457–498.
- JELIĆ BUTIĆ Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1978.
- KARAKAŠ OBRADOV Marica, „Prisilne migracije židovskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“ ČSP, 72, Zagreb, 2013., str. 153–178.
- Kečkemet Duško, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971.
- KIŠIĆ KOLANOVIĆ Nada, *NDH i Italija: Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001.
- KLADOVO TRANSPORT*, Zbornik radova s okruglog stola, Beograd, 2002, i Beograd, 2006.
- KLEIN Alexander, „Zehn Jahre Flüchtlingshilfeswerk in Jugoslawien (1932–1942)“, „Zwischenwelten“. br. 1-2., Wien 2010, str. 55–60.
- KOLAR DIMITRIJEVIĆ Mira, „Obrisi strukture radničke klase međuratnog razdoblja u svjetlu privrednog razvitka“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Prilozi za povijest socijalističke revolucije. Zagreb, 1983., str. 114–132.
- KOLJANIN Milan, „Veze između nemačkog logora na beogradskom Sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška“, *Okrugli stol „Jasenovac 1986.“* Beograd, 14/15. 11. 1986.
- Isti, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta/The Last Voyage of the Kladovo Transport“, *Kladovo Transport*, str. 65–101 i str. 428–466.
- Isti, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2008.
- Isti, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992.
- KONFORTI, Jozef (ur.), *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972.
- KONTLER László, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Zagreb, 2007. (Hrvatski prijevod knjige L. Kontler, *A History of Hungary. Millennium in Central Europe*).
- KÖSTNER Christine, K. VOIGT, *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, Wien, 2009.
- KOVAČIĆ Ivan, *Kampor 1942–1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu*, Rijeka, 1998.
- KURAHNS Hermann, „Zur Geschichte der Juden in Radkersburg“, Gerald LAMPRECHT (Hrsg.), *Jüdisches Leben in der Steiermark. Marginalisierung – Auslöschung – Annäherung*, Innsbruck-Wien-München-Bozen, 2004. str.

- 59–92. Abdruck im 19. Jahresbericht des Bundes-Oberstufenrealgymnasiums mit Gewerbe-BORG 1987/88.
- LEBL Ženi (Jenka), „Tragedija Transporta Kladovo-Šabac Odbor za pomoć emigrantima“, *Kladovo transport*, str. 102–163.
- LEICHSENRING Jana, „Christliche Hilfen für „Nichtarier“ und Juden“, Karl-Josef HUMMEL, Christoph KOESTERS, *Kirchen im Krieg. Europa 1939–1945*, Paderborn 2007, 293–316.
- LUSTIGER Arno, „Vor verschlossenen Türen. Keiner ist schon zuviel. Die Flüchtlingskonferenz in Evian war die vorletzte Etappe auf dem Weg zum Holocaust“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, 4. 7. 1998, br. 152.
- LUTHAR Oto, Irena ŠUMI, „Living in Metaphor: Jews and Anti-Semitism in the Balkans“, *Jews and Slavs*. Volume 12, ed. by Wolf MOSKOVICH, Oto LUTHAR, Irena ŠUMI. Jerusalem-Ljubljana, 2004, S. 29–38.
- MAESTRO Lea, *Groblje Sabirnog logora Đakovo*, Sarajevo, 2011.
- MAIERHOF Gudrun, Recha Freier, „Zwischen Zionismus und Widerstand“, HANSEN-SCHABERG Inge, RITZI Christian (Hg.), *Wege von Pädagoginnen vor und nach 1933*, Hohengerer-Batzmannsweiler, 2004.
- Mihovilović Đordje, Smreka Jelka, Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941–1945/List of names of the victims of Jasenovac Concentration Camp 1941–1945, Jasenovac, 2007.
- Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac: 1941–1945. Dokumenti*, knj. I–III, Beograd –Jasenovac, 1986,1987.
- MILKOVIĆ Sandra, „Stepinac spašavao Židove...ali nedovoljno da bude Pravednik među narodima“, *Ekskluzivno iz Jeruzalema o procesu pred Yad Vashemom*, *Jutarnji list*, Zagreb, 11. V. 2008., „Panorama“, str. 10.
- MILOŠEVIĆ Slobodan D., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, Beograd, 1981.
- MOSER Jonny, *Die Verfolgung der Juden in Österreich 1938–1945*, Wien, 1966.
- Isti, „Österreich“, Wolfgang BENZ (Hg.), *Dimension des Völkermordes. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, München, 1991, 67–94.
- Isti, „Die Juden“, *Verfolgung und Vertreibung. Widerstand und Verfolgung im Burgenland 1934–1945. Eine Dokumentation*, Auswahl, Bearbeitung und Zusammenstellung: Dr. Wolfgang Neugebauer unter Mitarbeit von Dipl.-Dolm. Erica Fischer, Mag. Brigitte Ungar-Klein, Franz West und Mag. Wolf Michael Zacherl. Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Wien, 1983, str. 294–341.
- Isti, „Demographie der jüdischen Bevölkerung Österreichs 1938–1945“, *Schriftenreihe des Dokumentationsarchivs des österreichischen Wider-*

- standes zur Geschichte der NS-Gewaltverbrechen. Mit einem Vorwort von Wolfgang Neugebauer. Wien, 1999.
- NEUMANN Ferdinand, „Erinnerungen eines Radkersburgers NS-Opfers“, *19. Jahresbericht des Bundes-Oberstufenrealgymnasiums mit Gewerbe-BORG 1987/1988*. Bad Radkersburg.
- OSTAJMER Branko, „Stjepan Kolb, grobar Židovskog groblja u Đakovu“, *Hrvatska revija – Obnovljeni tečaj*, br. 8, Zagreb 2008., 19–23
- OSTOJIĆ Boris, SOBOLEVSKI Mihel, „Pakao u kamenoj pustinji, Ustaški koncentracioni logor na Pagu“, *Novi list*, Rijeka, br. 173–218, 26.VII.–18. IX. 1985.
- PASS FREIDENREICH Harriet, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia 1979.
- PERŠEN Mirko, *Ustaški logori*. Zagreb, 1966., Zagreb, 1990.²
- PINTO Avram, PINTO David, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo, 1972.
- PINTO Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987.
- PODBERSIČ Renato, *Hitlerjeva dolga senca*, Celovec-Klagenfurt, 2007.
- POLIĆ Branko, *Vjetrenjasta klepsidra. Autobiografski zapisi (1924.–1942.)*, Zagreb, 2004.
- POLIĆ Branko, *Imao sam sreću. Autobiografski zapisi (1.11.1942.–22. 12. 1945.)*, Zagreb, 2006.
- POLIAKOV Leon, SABILLE Jacques, *Jews under Italian Occupation*, Paris, 1956.
- RISTOVIĆ Milan, *Nemački ‚Novi poredak‘ i Jugoistočna Europa 1940/41–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991.
- Isti, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji. Bekstvo od Holokausta 1941–1945*, Beograd, 1998.
- ROCHLITZ Imre, *Accident of Fate. A personal account 1938-1945*, Waterloo 2011.
- ROMANO Jaša, „Jevreji u Rapskom logoru i njihovo uključivanje u NOR“ *Zbornik 2*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1973.
- Isti, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980.
- STRUTZ Andrea, „Suddenly I was a ‚Judenbua‘ ...“ (Erinnerungen des Grazers Leo D., der in Kanada lebt)“, *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, br. 38/39.
- STULLI Bernard, *Židovi u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1976.
- SUNDHAUSSEN Holm, „Jugoslawien“, Wolfgang BENZ, *Dimensionen des Völkermordes*. ŠUMI Irena, Oto LUTHAR, „Holokavst kot osebna in skupinska izkušnja. pričevanja iz Prekmurja“, *Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst*, uredili Irena ŠUMI in Hannah STARMAN, Maribor, 2012., Maribor, 2013.²

- ŠUMI Irena, STARMAN Hannah (ur.), „Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst“, uredili Irena ŠUMI in Hannah STARMAN, Maribor, 2012.
- TALOS Emmerich, HANISCH Ernst, NEUGEBAUER Wolfgang & SIEDER Reinhard, *NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch*, reprint, Wien, 2001.
- TEITELBAUM Raul, „Jevreji Kosova za vreme Drugog svetskog rata“ Ha-Kol, br. 121, rujan – listopad 2011/5771, (prema: „Most – Bilten Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu“).
- TOLENTINO Emilio, „Fašistička okupacija Dubrovnika 1941–1945. i rješavanje 'Jevrejskog pitanja'“, Zbornik 1, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1971.
- TOŠ Maja, „Judje na Štajerskem do druge svetovne vojne“, *Slovenski Judje. Zgodovina in Holokavst*, uredili Irena ŠUMI in Hannah STARMAN, Maribor, 2012.
- TOŠ Marijan, „Uroš Žun in reševanje Judov 1938–1941 preko Maribora“ *Vsa-ko leto eno ime. Reševanje Judov 1938–1941 in slovenski pravičnik Uroš Žun*, Znanstveno srečanje, Maribor, 26. 1. 2011.
- VARGA László „Ungarn“, Wolfgang BENZ, *Dimension des Völkermords*.
- VODOPIVEC Nataša, *Podjetništvo v Mariboru in okolici med svetnim vojnama*, Maribor, 2004.
- VOIGT Klaus, *Zuflucht auf Widerruf. Exil in Italien 1933–1945*, (II. sv.), Stuttgart, 1993.
- Isti, *Joschkos Kinder. Flucht und Aliyaht durch Europa 1940–1943. Josef Indigs Bericht*, Berlin, 2006.
- Isti, „Josef Indigs Bericht über die ‚Kinder der Villa Emma‘“, *Exilforschung. Ein internationales Jahrbuch*, 24 sv., Berlin 2006. *Kindheit und Jugend im Exil. Ein Generationenthema*. Hg. Im Auftrag der Gesellschaft für Exilforschung (Society for Exil Studies von Claus-Dieter Krohn, Erwin Rotherjund, Lutz Winckler und Wulf Köpke unter Mitarbeit von Inge Hansen-Schaberg.
- Isti, „Das Exil von Österreichern in Italien 1938–1945“, Christina Köstner, Klaus Voigt (Hg.), *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, Wien, 2009. str. 16–39.
- ZATEZALO Đuro, *Jadovno. Kompleks ustaških logora 1941*, knj.I–II, Beograd, 2007.

IZVORI SA INTERNETA

- CUZZI Marco, SUPERSLODA; www.criminidiguerra.it/TArmate.shtml.
- FELICE Renzo, Dr. Giuseppe Bastianini: U: Dizionario Biografico degli Italiani. di Renzo De Felice. Volume 7 (1970.) www.treccani.it ›

- Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Österreichische Holocaustopfer – Datenbank: www.doew.at/ausstellung/shoaopferdb.html
- ELSNER Georg: „Krieg verhindern wollen“ – Einer aus Deutschland. – Einer aus Deutschland. U. www.georg-elsner.de/dok/index.htm. Eine Dokumentation der Bundeszentrale für politische Bildung und der Gedenkstätte Deutscher Widerstand zum Hitler-Attentäter Georg Elser.
- HANČIČ Damjan – Renato PODBERSIČ; Žrtve nacionalsocijalizma in boljševizma med slovenskimi Judi: U.Svako leto eno ime. Srečanje Maribor 26.1.2011. Kulturni centar – Sinagoga, Maribor, www.zss.si/htm.
- JANDRIĆ Berislav, Prijepori saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945.–1947. U: Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, Jg. 38, H.2, S. 373–716: www.hrcak.srce.hr/file/11732
- KARAKAŠ Marica, Medicinsko osoblje i zdravstveno-higijenski uvjeti u logoru Jasenovac: www.Medicinsko-osoblje-i-zdravstveno-higijenski-uvjeti-u-logoru: www.cpi.hr/download/links/hr/7296.pdf, S.393
- KONZENTRATIONSLAGER HINTERBRÜHL: no-racism.net: Die Seegrotte und ihre verdrängte Vergangenheit als ...no-racism.net/article/2268/
- KOVAČIĆ Davor, Redarstvo Nezavisne Države Hrvatske uvodi red na zagrebačke ulice 1941. Godine: www.bib.irb.hr/datoteka/492894.Redarstvo_uvodi_red.doc (2. 11. 2012.).
- Nadbiskup Stepinac: Kako je nadbiskup Stepinac spašavao Židove – Glas Koncila, www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41... 29. sij 2012. ; također Glas Koncila 4 (1962) | 29. 1. 2012. www.oocities.org/duhovni_velikani/dokumenti.htm; Nadbiskup Stepinac zaštitnik Židova.
- NAVONOVIC Nisim, Jevreji Pristine: www.elmundosefarad.wikidot.com/jevreji-pristine
- PANČUR Andrej, Judje s Spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi. www.iznz.si/doc./ZGO/Holokavst (11.10.2007)
- PIZZUTI Anna, Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico. www.annapizzuti.it/
- RAMAJ Albert, Rettung von Juden in Albanien. <http://davidkultur.at/ausgabe.php?ausg=73&artikel=504>.
- Ratna kronika Splita: www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945 –
- SCHMIDT, Amy K, Drugi svjetski rat na prostoru bivše Jugoslavije (World War II Yugoslav Material in the National archives. Arhivski vjesnik, god. 42 (1999), str. 289-352, S.3010, 312. 315: www.hrcak.srce.hr/file/16259
- THE RIGHTEOUS ENEMY (Critical Acclaim): <http://www.jewishfilm.org/Catalogue/films/righteousenemy.htm>

VASILJEVIĆ Zoran, Sabirni logor Đakovo: www.elmundosefarad.wikidot.com/sabirni-logor-dakovo-zoran-vasiljevic

Wannseekonferenz: www.dhm.de/lemo/html/wk2/holocaust/wannse

YAD VASHEM, Research – The Holocaust: About the Holocaust: www1.yad-vashem.org/yv/en/holocaust/index.asp

Ana Maria Gruenfelder

UNDESIRABLE GUESTS: JEWISH REFUGEES IN YUGOSLAVIA (1938-1945)

SUMMARY

In this research I looked at the destiny of Jewish men and women who, since 1933, and mostly in 1938, sought refuge in the Kingdom of Yugoslavia. The research is focused on the Drava and Sava districts – primarily for the reason that these two northern districts of former Yugoslavia were already as of 1933 under a strong pressure of immigrants from Austrian, Hungarian and Italian borders. Archive material from archives in Slovenia and Croatia substantiate this assumption (another reason of personal nature is that I do this research without any financial support and therefore I have to limit the scope to the archives accessible to me without lengthy travel and additional accommodation costs).

The archives led me to paying attention to individual destinies. I came across personal names of Jewish refugees also in memoirs of the period, the few direct testimonies, since such sources are becoming more available only as of recently. The first source for me was the Yugoslav police, which published all-points bulletins for illegal migrants. Following such traces, I was in position to track some individuals also through the archives for World War Two in Yugoslavia and I could identify successful escapes or their being taken to concentration camps and violent death. The second part of the work the „Old Jewish Refugees in Occupied Yugoslavia“ offers chronological review of deportations to death camps – I wanted to emphasize data on where, when and in which manner their traces disappear and where and how individuals perished. Regarding the camps in the Independent State of Croatia abundant literature exists abroad and all across the former Yugoslavia, but seldom do we see data on foreign Jews, and if we see them it is as a group, not as individuals. In this manner I contributed to making more complete the data bases of the Documentary Archives of the Austrian Resistance Movement (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes) and of the Yad Vashem Memorial Centre.

Teodor Kovač

KONTAKTI ZATOČENIH JEVREJA U KONCENTRACIONIM LOGORIMA U BEOGRADU SA SPOLJNIM SVETOM TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA

Rezime: U koncentracionim logorima u Beogradu (Banjica, Topovske šupe, Sajmište), namenjenim Jevrejima, režim je bio bezobziran, surov i brutalan. U tim logorima je postojao niz zabrana, a njihovo kršenje je kažnjavano veoma strogo, često i smrću. Među najteže prekršaje je spadalo i slanje pisama i poruka najbližoj rodbini i prijateljima van logora, sa namerom da im se ukaže na uslove u kojima se nalaze i uputi poslednji pozdrav. Otkriveni pošiljaoci, kao i prenosioci pisama, bili su surovo kažnjavani streljanjem u krugu logora. Poznata su imena nekih pošiljalaca i primalaca pisama, a pretpostavlja se da ih je bilo i više, ali nisu poznata imena „kurira“, sem, možda, troje. U Prilozima je data autentična građa: sačuvana pisma iz logora.

Ključne reči: koncentracioni logori (Banjica, Topovske šupe, Sajmište), Jevreji, pisma iz logora.

Poznato je da je tokom Drugog svetskog rata u Srbiji bilo pet većih koncentracionih logora namenjenih Jevrejima i, u manjoj meri, Romima i onima koje je okupaciona vlast smatrala svojim neprijateljima. Ti logori su bili u Nišu, Šapcu i tri u Beogradu – logor na Banjici, logor Topovske šupe i logor (staro) Sajmište. Samo logor na Sajmištu je bio, u prvoj fazi, isključivo Judenlager (pa čak i tada su dopremane Romkinje), dok su ostali bili i za druge (Rome, Srbe).

Ti logori su imali razne nazive ali, u suštini, svi su bili koncentracioni, s manje-više istim režimom koji je bio bezobziran, surov, brutalan, bez traga osnovnih elemenata humanosti. Izuzeci od toga su bili retki i kratkotrajni.

Uostalom, to su već dobro znane činjenice.¹

U tim logorima je postojao niz zabrana, a njihovo kršenje je kažnjavano veoma strogo, često i smrću.

Među najteže prekršaje je spadalo i slanje pisama i poruka rodbini, prijateljima van logora (u neku ruku, izuzetak je bio logor Topovske šupe).

Zatočnici koji su otkriveni u pokušaju slanja pisma ili poruke, bili su streljani, obično u krugu logora pred ostalim zatočnicima, za primer da će se tako postupiti i s drugima ako pokušaju da prekrše zabranu.

Pa ipak, uprkos smrtnoj opasnosti, kontakti nisu obustavljeni. U svakom logoru, na različite načine, u zavisnosti od sistema funkcionisanja logora i konkretnih uslova, tih kontakata je uvek bilo.

S obzirom na to da su logori bili smešteni u različitim objektima, s različitim nadzorom i mogućnostima kontrole, pisma i poruke su slate na različite načine.

Bez obzira na smrtnu opasnost, zarobljenicima je komunikacija sa spoljnim svetom, verovatno, stvarala iluziju da nisu sasvim odvojeni od sveta van logora.

Slanje pisama i poruka je imalo još jedan cilj, još jednu želju: zatočnici su hteli da u njima opišu svoj očaj i svoju bedu ili su tražili ono što im je bilo najpotrebnije da bi makar malo lakše boravili u logoru. A možda

¹Bajford J: *Staro sajmište; mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd, 2011, 55–65; – Benz W: *Lexikon des Holocaust, odrednica Konzentrationslager*. München, 2002; – Browning Ch. R: *Final solution*, Yad Vashem studies 14. Jerusalem, 1983; – Encyclopedia Britanica, odrednica Holocaust sv. 6. i naredne sveske. London, 1987; – Encyclopedia Judaica sv. 8. Jerusalem, 1978; – Goldhagen D. J: *Hitlerovi dobrovoljni dželati – Obični Nemci i holokaust*. Beograd, 1998; – Gutman I: *Encyclopedia of the Holocaust I–IV*. London, 1990; – Hilberg R: *The destruction of european Jews*. 1985; – Koljanin M: *Nemački logor na beogradskom sajmištu*. Beograd, 1992; – Mair Ch. S: *The unmasterable pest-history: Holocaust and german national identity*. Cambridge (Massachusetts), 1988; – Manošek V: *Holokaust u Srbiji 1941–1942*. Beograd, 2007; – Momsen H: *Realisation of the untincable*. Princeton (New York), 1991; – Romano J: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945 – Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd, 1980; – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji*. Beograd, 1952.

su želeli da iznesu i svoje slutnje u ishod „odvođenja u nepoznato” o čemu se stalno govorilo.

Valja imati u vidu da, u to vreme, niko nije ni pomislio da se može dogoditi ono što se, nažalost, dogodilo.

U početku, ni nacističke vlasti nisu bile načisto kako da se reši pitanje Jevreja u logorima. Bilo je raznih ideja. Onda su odlučile da je „najbolje” sve njih uništiti i to u samoj Srbiji jer je to „najbrže i najekonomičnije rešenje”.

Tako nešto je malo ko pretpostavljao u logorima.

Nacistička propaganda je obmanjivala javnost i širila lažne vesti o sudbini zatočenika. Uspela je, u potpunosti, da postigne svoj cilj. Podsticano je širenje glasina da će Jevreji biti odvedeni „na Istok” ali šta je to značilo, niko im nije rekao.

Verovalo se da će „Istok” biti neki geto u Poljskoj. O tome su slušali pre Aprilskog rata od izbeglica iz Poljske posle propasti te države. Zašto da prave nered i sebi stvaraju neprilike kada će ih odvesti na rad „na Istok”?

Nisu ih nikuda odveli. Ubrzo su ih ubili.

Logor na Banjici

Ideja da se u Beogradu što pre podigne koncentracioni logor je nastala već u maju, mesec dana posle okupacije. Bilo je raznih predloga za lokaciju budućeg logora. Konačno, nemački komandant u Beogradu i zapovednik Gestapoa za Srbiju, odlučili su da se jedan takav logor podigne i naredili su da se njihova odluka izvrši. Za sprovođenje realizacije je bio zadužen Dragomir Jovanović, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova Komesarske uprave Milana Aćimovića.

Za logor je odabrana kasarna 18. pešadijskog puka predratne Jugoslavije, na Banjici.² Zvanični naziv je bio „Koncentracioni logor Beograd”, obično je zvan kratko, Banjički logor.

Prvi zatočenici su prispeli u julu 1941. godine, a Jevreji su dovedeni kasnije, avgusta iste godine. Jednim delom logora je upravljao Gestapo, a drugim Specijalna policija u Beogradu.

Prvo su pohapšeni protivnici okupatora i kvislinške vlasti, partizani i njihovi stvarni i pretpostavljeni simpatizeri. U jesen 1941. godine, do-

²Begović S: *Logor na Banjici sv. 2.* Beograd, 1989.

vedeno je oko dvesta beogradskih intelektualaca i drugih poznatih javnih radnika. Među njima je bio, uz ostale pohapšene Jevreje, dr Bukić Pijade, poznati i cenjeni lekar iz Beograda.

Kao lekar, dr Pijade je imao poseban status. Obilazio je zatočeničke oba pola. U ambulanti je bilo i ležaja za lečenje teže obolelih. Imao je dobre „kanale“ za slanje pisama i, zahvaljujući tome, uspeo je da pošalje, koliko se zna, 22 pisma van logora.³

S obzirom na njegov ugled, za pomoć su mu se obraćali i stražari, od kojih su neki, verovatno, bili „kuriri“. Izlazilo se na rad i van logora pa je i tu, uprkos svih mera nadzora, ponekad bilo prilika da se dostavi neko pismo.

Dezinfektor, Mihailo Mika Blagojević, često je dezinfikovao po sobama, krišom je preuzimao pisma i dostavljao ih onima kojima su bila namenjena, sve dok nije, slučajno, otkriven. Zbog toga je, kasnije, poslat u Mauthausen.⁴ I otpušteni nejevrejski zatočnici bili su, ponekad, u mogućnosti da iznesu pisma koja im je davao dr Pijade. Nije isključeno da je imao još neke druge „kanale“ za slanje pisama poznanicima van logora. Uspeo je da pošalje i više pesama koje je napisao u logoru (Prilog 1).

Dr Pijade je bio omiljen među zatočenicima zbog svog pristupa obolelima – svakog je tešio, bodrio, svima je ulivao nadu i uveravao ih da će sva ta nesreća proći i da će živi dočekati slobodu. Svakom je pružao onoliko pomoći koliko je mogao iako je jedva raspolagao s nekim lekom.

Prema kazivanju dr Žarka Fogaraša, dr Pijade je umro iznenada, početkom septembra 1943. godine, verovatno od infarkta srca. Dr Fogaraš je i ustanovio smrt.⁵

Pomoćnik komandanta logora, Peter Kriger (Krieger), stalno je pretio dr Pijadeu da će ga prvom prilikom poslati na streljanje. Želja mu se nije ispunila.

Pomoćnik upravnika logora, Radomir Čarapić, uoči samog početka borbe za oslobođenje Beograda, 3. oktobra 1944. godine, svim preostalim zatočenicima je dao otpusnice iz logora. U to vreme, već odavno, ni jednog Jevrejina više nije bilo u logoru.

Time je Logor na Banjici prestao da postoji.

³Begović S: n. d. 84–87.

⁴Begović S: n. d. 168.

⁵Kovačević B: „Svetli tragovi jednog herojskog mučenika“, Jevrejski Almanah 1957–1958. 116–120; Fogaraš Ž: v. Kovačević 120–121.

Logor Topovske šupe

Logor se formalno zvao „Prolazni logor Topovske šupe“⁶ iako je, u suštini, bio kao i drugi koncentracioni logori u Beogradu, samo što je postojao drugi režim boravka u njemu.

Bio je kratko u funkciji, jedva nešto više od tri meseca, od 5. avgusta, kada su dovedeni prvi zatočenici, do kraja novembra 1941. godine.⁷

Nalazio se na Autokomandi, u Tabanovačkoj ulici br. 1, kraj samog frekventnog puta, oko jedan kilometar od užeg centra grada. Za vreme Kraljevine Jugoslavije, tu se nalazila dvospratna kasarna za smeštaj vojske „Kraljević Andrej“, skladišta za topove (otuda naziv Topovske šupe), štale za konje, potkivačka škola, razne radionice, magacini i sl.⁸ Ubrzo po okupaciji, tu su privremeno bile smeštene izbeglice.

Smeštajne mogućnosti su bile krajnje neprikladne za veliki broj zatočenika. Računa se da je kroz ovaj logor prošlo oko 5.000–6.000 (ili nešto više) zatočenika, a nešto duže je tu boravilo njih 1.400. Povremeno je zbog prenatrpanosti logora bilo premeštanja u Banjički logor. Spavalo se na podu sa slamom. Kasnije je napravljeno i nešto drvenih ležaja.

Od Jevreja, prvo su dovedeni muškarci iz Banata (logor je bio namenjen samo za muškarce).

Treba navesti da je iz Banata celokupna jevrejska populacija, već četiri meseca po izbijanju rata, deportovana u Beograd.

Izuzetak su bili Jevreji iz tri severna banatska sreza koji su zadržani nekoliko nedelja u novobečejskom logoru da bi, potom, i oni stigli u Beograd, u Topovske šupe, gde su se već nalazili ranije dovedeni banatski muškarci. Žene sa malom decom su prošle kao i druge ranije dovedene žene.⁹

Po dolasku u Beograd, ženama je ostavljeno da se same snađu ili da se o njima brine Predstavništvo jevrejske zajednice u Beogradu.¹⁰

Kratko vreme po dolasku banatskih Jevreja avgusta 1941. godine, u ovaj logor su dovedeni i jevrejski muškarci iz Beograda. Nešto kasnije, dopremljeni su i Jevreji iz većine mesta iz unutrašnjosti Srbije.¹¹

⁶Žarković N: „Prolazni logor Topovske šupe“. Nasleđe 2003. 10 103–112.

⁷Žarković N: n. d. 104.

⁸Žarković N: n. d. 106.

⁹Kovač T: „Banatski Nemci i Jevreji“, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 9, Beograd, 2008, str. 23–88.

¹⁰– Zločini ...n. d. 23.

¹¹– Zločini ...n. d. 27.

Dok su Jevreji iz severnog Banata bili u novobečejskom logoru, pisma su stizala iz logora rođacima i prijateljima u Bačku (tada pod mađarskom okupacijom). Režim je u ovom privremenom logoru bio slabije organizovan, bilo je i bekstava, tako da je bilo nešto lakše prenositi pisma u Bačku. „Kuriri“ su bili meštani ili prijatelji deportovanih iz mesta gde su živeli pre deportacije. Nažalost, prilikom deportacije mađarskih Jevreja, nepune tri godine kasnije, ta pisma su nestala (lično sećanje autora).

Kasnije su, u logor Topovske šupe, u manjem broju, dovedeni i Romi.

Ono što ovaj logor suštinski razlikuje od drugih u Beogradu, odnosi se na dozvolu da se u logor donosi hrana, veš i razmenjuju pisma. To ni u mnogima getima širom Evrope nije bilo dozvoljeno. Kako je izgledao režim u tom logoru, seća se ćerka Majera Kalderona, zatočenika tog logora, (Mirjam) Marina Sibirnović (Prilog 2):

„Sa majkom sam skoro svakodnevno dolazila do logora. Otac je bio u logoru. Ja sam u to vreme imala šest godina pa svoja sećanja dopunjujem iz pisama koje je otac pisao iz logora. Posete su bile dozvoljene sredom i nedeljom. To su bili bolni sastanci i još bolniji rastanci. Otac i majka su tom prilikom razmenjivali pisma, jer za razgovor nije bilo vremena. U pismima otac stalno strahuje o zabranama poseta koje su često uvedene. Pred logorom je bilo uvek mnogo žena i dece. Nemci bi puštali samo po nekoliko grupa, svi nisu mogli da uđu. I kada bi nas pustili, u velikoj gužvi jedva bi se pronalazili. U početku ih nisu izvodili iz logora, kako otac kaže „biće nam lakše kad počnemo da radimo“. Kad su počeli da rade, radili su od 7,15 do 18 časova. Majka i ja čekale smo na ulici da bi oca videle u prolazu kad su ih vraćali. Ja sam poslednja videla oca. Pred logorom bilo je mnogo ljudi. Nemci su nas potiskivali niz ulicu kako bi nas odvojili od kapije i logora, vikali su „Los, Los“. Nemački vojnik uveo me je u logor. I drugi vojnici su uvodili ponekad drugu decu. Dvorište bilo je veliko, na nekom postolju stajao je čovek i megafonom prozivao zatvorenike. Vojnik mu je prišao i rekao ime mog oca. On ga je prozvao. Moj otac je istrčao i prišao mi je. Uveo me je u zgradu, popeli smo se stepenicama u potkrovlje. Slama je bila razasuta svuda po podu. Poveo me je do mesta gde je on spavao. Dao mi je tri keksa i venčani prsten da dam majci. Tu smo se rastali, zauvek, 15. novembra 1941. više nije bio u logoru“.

Sačuvano je i pismo koje je Ladislav Aca Rajner poslao svojoj porodici. (Prilog 3).

Autoru ovog teksta su Margit Ungar i njena ćerka Olga Adam, obe iz Banata, ispričale da su, i onda kada nisu bile posete, ponekad uspevale da svom mužu /odnosno ocu, na više načina, dostave hranu i pisma.

Međutim, nije bilo sve tako lepo kao što izgleda iz opisanog. Viktor Krizbaher (možda Krishaber) iz tog logora je poslao ženi Rozi poruku da pošalje „duvan, sveću, šal, zimski kaput“. Dalje piše: „Pazi na decu, meni je teško, mnogo je zima i gladan sam. Udario sam se pa me boli, ja ću doći ali ne znam kada. Samo pazi na decu“ (Prilog 4).

Očigledno, očekivalo se da će biti odvedeni nekuda na rad, možda u Nemačku, Poljsku ili u okolinu Smolenska.

Do kraja novembra te godine, svi su streljani, izuzev malog broja zatočenika koji su premešteni u novouspostavljeni logor na Sajmištu.

Nakon streljanja zatočenika ovog logora, logor Topovske šupe je prestao da postoji¹² i korišćen je za druge svrhe.

Logor Sajmište

Reč „staro“ za nekadašnji koncentracioni logor u Beogradu, na levoj obali Save, dodata je pre nekoliko decenija kada je u Beogradu, na desnoj obali Save, izgrađeno novo sajmište, da ne bi dolazilo do zamene pojmova i zabune – na koje se sajmište misli.

Za vreme okupacije, vlasti su nameravale da izgrade jedan stalni veliki logor za ceo Balkan, za oko pola miliona lica. Planirano je da to bude kraj mačvanskog sela Zasavica, na desnoj obali Save.¹³ Od toga se odustalo jer se pokazalo da je ta lokacija nepovoljna zato što je vodoplavna.

Tokom rata, u Beogradu su kolale glasine da je jedan od stručnjaka koji je učestvovao u podizanju predratnog sajmišta, prijatelj Dimitrija Ljotića, član njegovog „Zbora“, predložio da se sajmište preuredi za logor. Da li po njegovoj sugestiji ili ne, početkom jeseni 1941. godine, odlučeno je da sajmište bude pretvoreno u koncentracioni logor.

S obzirom na činjenicu da je sajmište tada bilo na hrvatskoj teritoriji, zatražena je saglasnost od hrvatskih vlasti da tu bude logor. Saglasnost je data, s tim da se hrana za logor donosi iz Beograda i da logorsku stražu čine nemački vojnici.

¹²Žarković N: n. d. 109.

¹³Koljanin M: n. d. 117–133.

Zvanični naziv logora je bio "Judenlager Semlin" (Jevrejski logor Zemun). Prvih dana decembra, u Beogradu su lepljeni plakati s naredbom da se svi Jevreji imaju javiti policiji određenog dana, neodazivanje će biti kažnjeno smrću. Istovremeno su, poglavito pripadnici žandarmerije, raznosili pozive u jevrejske stanove evidentirane odmah po okupaciji, s naređenjem da se na dan naveden u pozivu imaju javiti policiji, s decom, da ponesu hranu za tri dana i onoliko stvari koliko mogu poneti u ruci. Prve zatočenice su stigle 8. decembra 1941. godine. Time je interniranje počelo, a završeno je četiri dana kasnije, 12. decembra. Potom je, postepeno dovedeno oko 600 Romkinja, takođe s decom i 200–300 jevrejskih muškaraca iz logora Topovske šupe koji je u to vreme prestao da postoji. Do tada su jevrejski muškarci u Srbiji, osim pomenutih, bili streljani.

Koliko je žena i dece dovedeno u ovaj logor nije tačno poznato. Različiti izvori daju različite podatke. Najverovatnije je da je taj broj oko 6.400.¹⁴

Uslovi boravka u logoru su bili nehumani do neshvatljivih razmera. Veoma realan opis onog što se u logoru dešava, kako se tamo živi od danas do sutra, opisala je Hilda Dajč, studentkinja arhitekture, u svojim pismima prijateljicama u Beogradu.¹⁵ Sačuvana su četiri pisma. Iz njih (Prilog 5 i 6) se vidi zbog čega se među prvima javila da bude internirana.

Jedna od njenih prijateljica kojima je pisala, Mirjana Kašanin, rekla je autoru ovog teksta krajem decembra 2013. godine da je Hilda ponekad mogla da prati obolele zatočenice iz logora u Jevrejsku bolnicu u Beogradu. Prešavši Savski most, čekala je u jednoj birtiji na pristaništu da iz Jevrejske bolnice dođu po bolesnice. Nije uvek imala prilike da tokom tih kratkih susreta razgovara sa svojim prijateljicama i zbog toga je napisala ono što je htela da im saopšti. Da je htela, tada je, verovatno, mogla da pobegne. Njena shvatanja o moralu, o ljudskim obavezama i o humanosti, nisu joj dozvoljavala bekstvo. Šta bi uradila da je znala kakva je sudbina logorskih zatočenica? Da li bi koristila priliku da beži? Ko to može danas znati? Poznato je da je Januš Korčak (Janusz Korczak), poznati pedagog i lekar u Varšavskom getu, upravnik jednog tamošnjeg sirotišta, kada je saznao da će tu „njegovu“ decu odvesti u smrt, brinuo o njima s puno ljubavi sve do kraja. Odbio je da beži, iako je imao prilike da to učini, kada je saznao kuda će tu decu odvesti. Smatrao je svojom obavezom da bude sa njima do poslednjeg časa. Bilo je još takvih primera tokom Holokausta. Da li je tako razmišljala i Hilda?

¹⁴Koljanin M: n. d. 62.

¹⁵Isto, 80.

Sačuvano je i pisamce koje je Magda Kadelburg poslala prijateljici (posle rata i supruzi) svog brata, Borici Grujić (brat joj je tada bio u ratnom zarobljeništvu) moleći pomoć (prilog 7).

Kada su dovedene u logor, zatočenicama su saopštene zabrane i predočeno im je da će prekršaje kažnjavati najstrože. Među te prekršaje je spadalo slanje pisama i poruka van logora. Otkriveno je deset zatočenica koje su pokušale da pošalju neko pismo. Sve su streljane u krugu logora.¹⁶

Surovo su kažnjavani i otkriveni prenosioci pisama.

Pretpostavlja se da je „kurir“ bila i Hilda. Erne (Branko?) Aušpic, zubar (zubni lekar?) iz Vršca, često je dolazio u logor da bi lečio one sa zuboboljom. Možda je i on iznosio pisma. Verovatno je i Heslajn (danas mu se ne zna ni lično ime, ni odakle je, ni čime se bavio pre rata) bio kurir između logora i Predstavništva jevrejske zajednice u Beogradu. Bilo je i radnika iz gradskog vodovoda ili neke druge komunalne službe koji su pozivani u logor da otklone kvarove na vodovodnim ili drugim instalacijama. Dolazio je i dostavljač hleba (tačnije, proje). Međutim, svaki razgovor logoraša sa stranim osobama strogo je kažnjavan.¹⁷ Kod jednog radnika je pronađeno pismo i, mučen, odao je od koga je dobio pismo da ga iznese iz logora. Svi su oni znali kako će proći ukoliko ih, prilikom izlaska iz logora, pretresu i pronađu neko pismo ili poruku. Znali su da mogu izgubiti glavu. Kada bi jedan od ovih radnika bio eliminisan, ubrzo se našao neki drugi. Svi oni su odbijali da, zbog toga što to čine, budu materijalno, novčano ili na neki drugi način, nagrađeni.

Sredinom marta 1942. godine, u Beograd je iz Berlina dopremljen kamion za gušenje gasom („dušegupka“). Kamion je, osim nedeljom, svaki dan dolazio, nekad i dva puta dnevno, da zatočenice odvede u smrt. Uvek je stajao ispred ulaza u logor. Često je jedan od dvojice vozača izlazio iz kamiona, ulazio u logor i delio deci bombone. Najmlađe je uzimao u naručje pa su mu deca, čim bi ga videla, trčala u susret. Pola sata posle ukrcavanja, ugušio bi sve one u kamionu.

Da li je sadizam bilo čime ograničen?

Nekada je ukrcano po 70–80 osoba, nekada i više, u zavisnosti od toga da li je bilo više dece (tada je u kamion stalo više njih) ili odraslih (tada ih je stalo manje). Kad je kamion, krećući se ka Beogradu, prešao Savu, zaustavio bi se i jedan od vozača je izlazio i povezivao izduvnu cev

¹⁶Koljanin M: n. d. 81.

¹⁷Isto, 80.

motora („auspuh“) za unutrašnjost hermetički zatvorenog dela kamiona u kome su bile zatočenice. Potom je nastavljao put za Jajince. Kada bi stigli do odredišta, svi u zatvorenom delu kamiona su već bili ugušeni. Ubacivali su ih u već iskopane jame. Navodno, bilo je oko 80 ili nešto više takvih jama. Komandant logora, Herbert Andorfer, pratio je „dušegupku“ i, posle nekog vremena, odvezio se na drugu stranu.

Kamion je poslednji put došao do logorske kapije 10. maja 1942. godine i ukrcao preostale zatočenice i ono malo muškaraca koji su radili u logorskoj upravi i osoblje Jevrejske bolnice iz grada koje je dovedeno još ranije u logor.

Početak marta 1942. godine, stražari su postali manje surovi nego do tada. Komandant logora s upravnikom i njegovim saradnicima je bio manje krut, čak se s njima kartao... Jednog jutra, doneo je napisan plan kako će izgledati radni dan kad stignu „na Istok“. Sve je to urađeno po instrukciji koja je data komandantu logora od strane nadležnih.

Ovo prividno poboljšanje stanja u logoru je uticalo na zatočenice da ne posumnjaju kuda ih kamion vodi. Zašto bi pokušale da beže u nesigurnost, kada „znaju“ da ih vode na rad?

Posle 10. maja 1942. godine, „Judenlager Semlin“ prestao je da postoji, dobio je drugu namenu koja nije više imala veze s Jevrejima.

Umesto zaključka

Posle uništenja Jevreja u koncentracionim logorima, u Srbiji, tačnije, u Banatu, ostale su 43 Jevrejke s decom, udate za hrišćane. Koliko je takvih žena bilo u centralnoj Srbiji, nije poznato. U Beogradu je legalno ostala samo jedna jevrejska porodica – Ela i Avram Beraha – kojoj je Milan Nedić omogućio da bude izuzeta iz svih antijevrejskih mera i da ostane u svom predratnom stanu u centru Beograda sve vreme rata. (Beraha je bio aktivni pukovnik Kraljevske jugoslovenske vojske, a pre toga je bio sa Nedićem u istoj klasi u Vojnoj akademiji). Preživeli su i neki od onih koji su živeli s falsifikovanim dokumentima ili bez njih, u Beogradu ili negde u unutrašnjosti.

U životu mogu nastati situacije u kojima na površinu zemlje izbi je najcrnji pakao, ali i onda mnogi veruju i nadaju se da će biti bolje. Da nema te nade i vere da će biti ponovo van logora, ne bi se slala pisma s molbama za pomoć s kojom će se, možda, lakše preživeti to batrganje u logoru tokom dana i noći. Verovatno su neki zatvorenici i sami znali koliko je ta nada nerealna ali su, ipak, slali pisma bez obzira na opasnost po

svoj život. Pisma su slata i zbog želje da, od nesrećnih očevidaca, ljudi van logora saznaju ono što, izvan logorskih žica, izgleda nemoguće i u šta se ne može ni poverovati. Nada do poslednjeg daha nije prestajala... Uostalom, još stara latinska izreka glasi „Dum spiro, spero“ (dok dišem, nadam se) ili, u srpskoj varijanti, „nada umire poslednja“.

Bili svesni ili nesvesni svojih iluzija, ni realnost nije bila u stanju da im oduzme nadu. Ali, nacistički dželatni su bili brži od nade.

Realno je pretpostaviti da su neka pisma, za koja se danas ne zna, ipak stigla onima kojima su bila upućena. A ne znaju se ni imena svih „kurira“ sem, možda, za troje (v. ranije).

U mnogim zemljama se u školskoj lektiri nalazi knjiga „Dnevnik Ane Frank“. Sasvim opravdano. Zar pisma Hilde Dajč ne zaslužuju da i ona budu u školskoj lektiri? Još pre više godina, dat je predlog istaknutih javnih radnika nadležnima da jedna škola u Beogradu ponese ime Hilde Dajč. Zar Beogradski vodovod ili neko drugo komunalno preduzeće, čiji su radnici otklanjali kvarove u logoru, ne bi mogli da dobiju tablu (koja bi stajala na glavnom ulazu ili na ulazu u neki od pogona) na kojoj bi stajao ovakav ili sličan tekst: „Herojima ovog preduzeća koji su, bez obzira na opasnost po život, prenosili pisma i poruke iz logora da bi pomogli nesrećnim logorašima“? Ili, zar jedna zdravstvena stanica, na primer, na Banjici ili u okolini, ne bi mogla da dobije dobiti ime „Dr Bukić Pijade“?

Šef vojne uprave u Srbiji, SS grupenfirer (Gruppenführer)¹⁸ Harald Turner, pozvan je 28. avgusta 1942. godine u Solun, u sedište Komande za Jugoistok (uglavnom odgovara teritoriji koja se danas obično zove Zapadni Balkan) da referiše novopostavljenom komandantu vojske za tu regiju; bio je to, generalfeldmaršal (Generalfeldmarschall)¹⁹ Aleksander Ler (Alexander Löhr). Referisao je sa zadovoljstvom i ponosom da je postignuto „konačno rešenje“ – endlezung (Endlösung) (termin „konačno rešenje“ je bio uobičajen u nacističkoj terminologiji za istrebljenje Jevreja) i dodao „Serbien ist judenfrei“ (fraj) (Srbija je oslobođena Jevreja) (često se, umesto „judenfrei“, koristi izraz „judenrein“ /rajn/ – očišćena).

Srbija je postala druga „judenfrei“ država okupirane Evrope. Prva je Estonija, samo je tamo živelo svega oko 1.000 Jevreja, tako da se „Endlösung“ lakše obavio.

¹⁸Čin SS Gruppenführer u redovnoj nemačkoj vojsci odgovara činu general-potpukovnika.

¹⁹Čin Generalfeldmarschall u bivšoj JNA odgovara činu general Armije.

Jevreji u Srbiji bi se rado odrekli te „časti“ što su u tabeli istrebljenja jevrejske populacije zauzeli visoko drugo mesto.

Nestankom logora i zatočenika u njima, prestalo je i slanje pisama, poruka. Nije bilo više nikog da ih šalje.

Dodatak

Autor smatra svojom dužnošću i moralnom obavezom da se i na ovom mestu zahvali onima koji su pomogli da se napiše ovaj tekst.

Zahvaljujem se, pre svega, saradnicima Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, posebno *Branki Džidić*, kao i upravnici Muzeja, *Vojislavi Radovanović* i njenoj saradnici *Barbari Panić*, *Mirjani Kašanin*, na podacima o Hildi Dajč, *Marini Sibinović* rođ. Mirjam Kalderon, na ustupljenoj kopiji pisma svog oca iz logora kao i na tekstu sećanja na posetu svom ocu u logoru, *dr Luciji Rajner*, na ustupljenoj kopiji očevog pisma iz logora Topovske šupe kao i na kopiji očevog pisma s prinudnog rada pre interniranja tokom raščišćavanja ruševina u Smederevskoj tvrđavi, *Goranu Babiću*, na saglasnosti da mogu preštamovati, iz njegove knjige „Paor s bajonetom“, Beograd, 2011, četiri pisma Hilde Dajč, i, najзад, (ali nikako na poslednjem mestu, kako se to obično kaže) zahvaljujem se svojoj supruzi *Ani* koja je, zbog mog teško oštećenog vida, obavila ne samo sve tehničke radnje u vezi sa pripremom za ovaj tekst, već je pribavljala i potrebne izvorne podatke.

Teodor Kovač

CONTACTS OF JEWS DETAINED IN THE BELGRADE CONCENTRATION CAMPS WITH THE OUTSIDE WORLD DURING THE WW II

SUMMARY

Concentration camps in Belgrade (Banjica, Topovske šupe, Sajmište), intended for the detention of Jews, were governed by ruthless, cruel, and brutal policies. The camps imposed numerous rules of conduct, the violation of which was punished most severely, often by death. The most unforgiving violations included sending letters and messages to families and friends outside the camp, in order to inform them about the conditions in the camps, establish contacts with the family and relatives and salute them for the last time. The authors and messengers of such letters, when discovered, were punished by execution within the camp grounds. There is information regarding some senders and recipients of such letters, although it is assumed that there were more than the sources indicate; what remains unknown are the names of the messengers, except possibly three. The Appendices present authentic archive sources: the preserved letters from the camps..

Prvo pismo

Nado, draga moja,

Sutra ujutru polazim u logor. Mene niko neće naterati, ja ne čekam na poziv. Javljam se dobrovoljno da pođem sa prvom grupom koja polazi iz Džordža Vašingtona 23, sutra u 9 sati ujutru. Moji su protivni mojoj odluci, ali ja mislim da ćeš me barem ti razumeti: ima toliko ljudi kojima je potrebna pomoć, da ja moram po nalogu svoje savesti da pređem preko sentimentalnih razloga u vezi sa porodicom i kućom i da se potpuno stavim u službu drugih. Bolnica ostaje još u varoši, a upravnik mi je obećao da će me ponovo primiti kada se bolnica bude doselila u logor. Potpuno sam mirna i staložena i uverena da ce sve ispasti dobro, čak iznad mojih optimističkih pretpostavki. Misliću često na tebe, ti znaš, a možda i ne, šta si za mene predstavljala – to ćeš i ubuduće. Ti si mi najlepša uspomena iz mog najprijetnijeg perioda – iz družine.

Nado moja draga, ja te mnogo, mnogo volim.

Hilda.

7. XII 1941

Drugo pismo

Draga moja Mirjana,

Pišem ti iz stalske idile ležeći na slami dok se umesto zvezdanog neba nalazi nad mojom glavom drvena konstrukcija krova paviljona br. 3. Sa moje galerije (treće) koja se sastoji iz niza dasaka, a na kojoj nas tri imamo svaka po 80 cm u širini životnog prostora, posmatram ovaj lavi-rint, odnosno mravinjak bednika čije su tragedije brojne kao i oni koji žive ne zato sto su svesni da će jednom biti bolje, već zato što nemaju snage da prekinu sa životom. Ukoliko je to to.

Mirjana draga, tvoje pismo to si ti, volim ga kao što volim tebe. Tvoje reči i osećanja lepi su kao i tvoja spoljašnost, a tvoje saosećanje veliko kao sve drugo lepo što je specifično tvoje. Nemoj da se diviš jednom čoveku koji ima brze akcije. Drugi možda imaju više altruizma, a manje energije, više skromnosti nego ambicije, pa su im dela, mada velika, skrivena, a dela drugih više padaju u oči svojom odlučnošću i brzim izvođenjem.

Mirjana draga, ovde sada ima 2 000 žena i dece, skoro 100 odojčadi za koje ne može ni mleko da se kuva jer nema ogreva a prema visini paviljona i jačini košave možeš već da izračunaš stupanj toplote. Čitam Hajnea i on mi prija, mada imamo klozet udaljen pola kilometra i to za petnaest osoba najedanput, mada smo do četiri sata dobili samo dva puta malo kupusa za koji se vidi da je u vodi kuvan, mada ležim na malo slame, a deca sa svijuju strana i svetlost gori cele noći, mada viču na nas „Idiotische Saubande“ [idiotska svinjska bando] itd., mada nas zovu svaki čas na zbor i sve prestupe “strogo kažnjavaju”. Zidova ima dosta. Ja sam počela danas sa radom u ambulanti, tj. jednom stolu sa nekoliko flaša i gaze, za kojim je samo jedan lekar, jedna apotekarka i ja. Posla ima dosta, ljudi, to jest žene padaju u nesvest itd. Ali se u većini slučajeva drže više nego junački. Retke su suze. Naročito kod omladine. Jedino što mi nedostaje jeste pristojna mogućnost za umivanje. Nama će doći još 2 500 osoba, a ima svega 2 lavabo, tj. česme. Postepeno će sve doći u red i u to nimalo ne sumnjam. Bolnica će biti u jednom drugom paviljonu. Broje nas često, iz istog razloga su i paviljoni ograđeni žicom. Nimalo ne žalim što sam došla, već sam zadovoljna svojom odlukom. Ako ću svaka dva dana moći toliko da uradim za druge kao ova dva, onda će cela stvar imati mnogo smisla. Ja znam, čvrsto sam ubeđena u to da je ovo samo prolazno (što ne isključuje mogućnost da to traje i nekoliko meseci), kraj će biti dobar i ja sam unapred zadovoljna. Stičem svakodnevno mnogo poznanstava, iskustva, upoznajem ljude sa njihove prave strane (retki su oni koji i ovde glume). Mnogi ljudi se primaju kojekakvih „komandantština”. Mada bih mogla, ja se takvih stvari ne primam, moje ambicije nisu upućene u tome smeru. Mirjana draga, ti ćeš me prepoznati, ja se neću promeniti, tek sada osećam po svojoj stalozhenosti da sam prilično izgrađena i da spoljne stvari slabo utiču na mene. Samo bih volela da mojim roditeljima ova čaša bude pošteđena.

Pogledala sam, draga, na tvoj prozor kad su nas kamionom vozili na Sajmište, ali tebe nisam videla. Kada se idućeg puta sretnemo moramo da nadoknadimo u smislu drugarstva sve ono što tokom godine nismo činili. Šta znas, možda je tek taj rastanak tako neobičan... [tekst nečitak] ...da doznam koliko te volim, koliko sam vezana za tebe mada tako često nisam bila s tobom.

Mirjana draga, ostani takva kakva jesi, jer si zlatna i ja te mnogo volim, tvoja Hilda.

9. XII 1941.

Treće pismo

Nado, zlatna moja,

Nije bila baš romantična scena u kojoj sam došla do tvog pisma, naime nas dve sestre na čelu sa jednom apotekarkom organizovale smo kuvanje čaja i mleka (ukoliko su to žene ponele sobom jer se ovde niti šta može poslati, niti ovamo stižu paketi) na dvanaest špiritusa kohera – i baš pri tom kuvanju uz najveću galamu iznutra i spolja dok su mi tekle suze zbog dima i spiritusa, potekle su mi prave, iskrene, olakšavajuće suze čitajući tvoje pismo.

Ovde je tako – ne znam kako da ga okarakterišem, jednom reči jedna velika štala za 5 000 i više ljudi, bez zida, bez ograde, sve u istoj odaji. Pojedini ovog čarobnog zamka sam opisala Mirjani pa mi se ne da da ponavljam. Dobijamo ili doručak ili večeru i to uz najpogrdnije reči – sreća još, čoveku prođe apetit pa nije gladan. Za ovih pet dana je bilo četiri puta kupusa. Inače je divno. Naročito u pogledu na naše suse – Ciganski logor. Danas sam bila tamo i ošišala 15 vašljivaca i namazala ih. Međutim, mada sam posle ispekla ruke do laktova krezolom, ipak je posao nekorištan, jer kad završim sa drugom partijom, biće prva opet vašljiva.

Uprava logora je u banatskim rukama, sistem nepotizma, odnosno ljubavnicizma, ali mi Beograđani smo suviše pitomi, a oni to koriste, jer ko prvi devojci onome i devojka. Svakih sto ljudi ima blok komandanta, obično neku balavicu od 16-20 godine, a inače danas su izabrali od devojaka od 16-23 godine 100 lagerpolicista. Ja sam se sakrila, jer poznajem moju osobitu naklonost prema policiji ma koje vrste. Kakav kriterijum pri tom uzimaju, poznato je samo njima.

Sad je pola jedanaest, ležim i pod sobom osećam slamu (divan predmet naročito kad se ispuni buvama) i pišem ti. Vrlo sam zadovoljna što sam ovde bila od prvog trenutka, čovek doživljava toliko interesantnih i neponovljivih stvari da bi bilo šteta ispustiti koju. Mada na sve nas ima samo dve česme, ipak sam čista jer se dignem pre pet i idem da se cela umijem. Ovde se za sve stoji u redu. Ljubazno od njih što vežbaju naše strpljenje. Samo bi sreća bila da se svuda stigne na red. To već teže ide. Danas su svu decu (mušku) i odrasle ljude, koji su kao bolesni bili sa nama, ne znamo kud odveli – pa da, monotonija bi smetala napetosti naših živaca. Možeš da zamisliš larmu koju čini više od 5 000 ljudi, zatvorenih u jednu odaju, danju ne čuješ ni sopstvene reči, noću imaš besplatan orkestar plača dece, hrkanja, kašljanja i ostalih tonova. Imam posla od pola sedam

ujutru do pola devet uveče, danas i duže, ali će se i to urediti čim bolnica bude stigla, a to će verovatno biti za koji dan. Kurir bolnice dolazi svakodnevno ovamo, a danas je i Hans bio i od njega sam doznala neprijatnu vest da će moji sutra doći. Ovakav week-end nije nimalo preporučljiv, naročito ne za moje roditelje i Hansa kome je potrebna dobra hrana. Uzeli su nam sav novac i nakit sem 100 dinara po glavi. Jedino u čemu ne štede je električna koja gori i noću te mi ometa san moj pravedni. Moja ambicija mora da bude uvek zadovoljena, jer želim uvek sve u superlativima. A i ovo je jedan svoje vrste. Otkako sam tu vrlo sam mirna, mnogo radim i to sa ogromnom voljom i osećam savršeni preokret. Dok sam ranije na "slobodi" mislila stalno na logor, sad sam za pet dana tako navikla na njega, da uopšte o njemu ne mislim, već o mnogo lepšim stvarima, kao što su – ti već znaš da ja mislim mnogo na tebe. Uvece čitam. Mada smo smeli da ponese samo toliko koliko sme da se ponese, ja imam Vertera, Hajnea, Paskala, Montenja, engleski i hebrejski udzbenik. Tako mala biblioteka, a čini mi se ipak od ogromne koristi.

Nado moja, ne pišem to samo zato što mi je želja, već čvrsto ubeđenje: videćemo se uskoro. Ja nemam nameru da ovde letujem, a nadam se da će oni (sa velikim O) uzeti moje namere na razmatranje. Rešenje njihovo očekujem uskoro.

Nado moja, moram da spavam, sutra ću se rano dići, a snagu hoću da čuvam. Zdravo, mila moja, bojim se da mislim na tebe u ovoj prljavoj štali da ne kvarim onu svetinju koju o tebi nosim u sebi.

Mnogo tebe, mamu, Jasnu i ostale srdačno pozdravlja jedan veseo dobrovoljac.

Četvrto pismo

Mila moja,

Nisam ni mogla da pojmem da će naš susret, mada sam te očekivala, da ostavi, načini u meni takvu buru osećanja, da unese još više nemira u ovo haotično stanje moje duše koja ne može nikako da se smiri. Svim filozofiranjima je kraj na žičanoj ogradi i realnost kakvu vi van nje ne možete ni izdaleka da zamislite jer biste od bola urlali – pruža se u potpunosti. Ta realnost je nenadmašna, naša beda ogromna, sve fraze o jačini duha padaju pred suzama od gladi i zime; sve nade o skorom izlasku gube se pred jednoličnom perspektivom pasivnog bivstvovanja koje ni po čemu na svetu ne liči na život. To nije ni ironija života. To je njegova najdublja tragedija. Možemo da izdržimo ne zato što smo jaki, nego stoga što nismo svakog trenutka svesni svoje beskrajne mizerije u pogledu svega, svega sto sačinjava naš život.

Već smo tu skoro devet nedelja i još sam pomalo pismena, jos umem pomalo da mislim. Svako večer, bez izuzetka, čitam tvoja i Nadina pisma i to mi je jedini trenutak kada sam nešto drugo, ne, samo Lagerinsasse [logorašica]. Robija je zlato prema ovome, mi ne znamo ni zašto, ni na što, ni na koliko smo osuđeni. Sve na svetu je divno, i najbednija egzistencija van logora, a ovo je inkarnacija sviju zala. Svi postajemo zli jer smo gladni, svi postajemo zajedljivi i brojimo jedan drugom zalogaje, svi su očajni – a ipak se niko ne ubija jer smo svi skupa jedna masa životinja koju prezirem. Mrzim nas sve jer smo svi jednako propali.

Blizu smo sveta, a tako udaljeni od svih. Ni sa kim nemamo veze, život svakog pojedinca napolju teče isto tako dalje, kao da se pola kilometra dalje ne odigrava klanica šest hiljada nevinih. Svi smo jednaki po svome kukavičluku i vi i mi. Dosta!

Ja ipak nisam takav nejunak kao što bi po ovome mogla da sudiš. Podnosim sve što mene pogađa lako, bezbolno. Ali ta okolina. To je ono što me nervira. Ljudi mi idu na živce. Ni glad od koje plačes, ni zima pri kojoj ti se voda u časi i krv u žilama sledi, ni smrad latrina, ni košava, ništa nije tako odvratno kao gomila koja zaslužuje sažaljenje, a ti joj ne mozes pomoći, nego se staviti iznad nje i prezreti je. Zašto taj svet govori uvek samo o onome što vređa njegova creva i ostale organe vrlo cenjenog kadavera. A proposit, pre neki dan smo uređivali leševe, bilo ih je 27, u turskom paviljonu, i to sve u front. Meni ništa više nije odvratno, ni moj prljavi posao. Sve bi se moglo samo kad bi se znalo ono što se ne može saznati - kada će se otvoriti kapije milosti. Kakve li namere imaju sa nama?

U stalnoj smo napetosti: hoće li nas streljati, dići u zrak, transportovati u Poijsku? To je sve sporedno! Sadašnjost samo treba preskočiti, nije nimalo prijatna, nimalo.

Sada je pola tri, dežuram celu noć u ambulanti (svaku četvrtu noć) u paviljonu kašlju u horu i čuje se kloparanje kiše sa krova. Ovde u ambulanti puši se furuna dozlaboga, ali ko se dima ne nadimi...

Ovo je moj najzbuđljiviji dan u logoru. Želeti nešto toliko pa da se to ispuni više je nego sreća. Možda ćemo se jednom živi izvući odavde u jedan srećniji život, jer to tako strasno, mada već malokrvno želimo.

Mirjana, moja draga, mi smo roblje zarobljeno, mnogo manje još od toga, mi nismo ni koliko gubavci, mi smo jedna prezrena i gladna horda, a kad i pored toga čovek ugleda malo zivota, a to si ti, oseti toliko novih životnih sokova da struje u njemu. Samo, da, ovo večno samo - otrgnuti se posle toga od života toliko je bolno i gorko da ni more suza prolivenih nije dovoljno merilo. Kako mi je tek sada teško. Plačem i svi se smeju: „Zar ti koja vučes kao muškarac smeš da plačeš kao sentimentalna šiparica!”

Ali šta ću kad mi je tako grozno teško pri duši. To je refren koji celu noć ponavljam. Znam da nema izgleda da ćemo skoro izaći, a napolju ste ti i Nada, jedino što me vezuje za Beograd koji po nekoj neshvatljivoj kontradikciji istovremeno strašno mrzim i strašno volim. Ti ne znas, kao što ni ja nisam znala, šta to znači biti ovde. Želim ti da nikad ne saznaš. Već kao dete bojala sam se da me ne zakopaju živu. I ovo je neka vrsta prividne smrti. Hoće li posle nje biti nekog vaskrsenja? Nisam nikad toliko mislila na vas dve kao sada. Stalno razgovaram sa vama i želim da vas vidim jer ste vi za mene onaj “izgubljeni raj”.

Ljubi vas vaša logorka

PISMA DR BUKIĆ PIJADE

Amn, etc, vreme des chapre
 gajatepa. Uman uka nate, 210
 Dan moj 3, baša kao puch.
 Moru ve unaj u gury
 la no/cetum' Ayo, aga kaga
 ce haku gam. Jol. kasa ay
 ribop, kasa abe jura abe
 udme. Ia qan sifama jekha
 us ydetak, Henry te ce wo ypa
 huk. Weny. ote. axo ce kano
 cwby, dotp. Spectabi, trachta
 u. Wanchidra. U te uspeka
 ga je Cwodakso Jovna. U ta
 ce uran ka kati kaduk ka-
 tobek. Ia da qan wjetao pet.
 Ia da sije wry, wese (kaso u
 wo kaso usrobaja) unan us-
 asbaro kaly reakunji, koja te
 ute ka Penguna Jan y opuror.
 Kenu loay curras. Cate abe ce
 bu ochaboo, kaka ka sot
 kowotte.

21/10-942
 22/12-1/4-9
 Lijan moj 3,
 Misimo cu ne gunguo
 kobijia uscedoma petobma.
 Ke kama kulo de kassen skia.
 Uspytas cu ce an na gnes u
 kosa cabedy u z oban upoty.
 Ia ce antonijjem. Cbe je kaso.
 gotpo u woborno, cbe paji, ktp.
 kage ka kaly ucyay, a wpeka
 kaly pesymem! Ia kaji for trine
 Ia je gungoj krasu - u wjetak!
 Cba kancu ka usas, ka cabedy.
 Jedna je ka wo u uacama bit kaso
 ka kaly usbyra. A kaga da u
 cbe dno, i kila se cbe kula, u
 kaga se weta u ypa kuperchka,
 q kaji ce ce ochyra dany, suca
 kulo wjetorewa, naka da ce kaso
 kaly weta, naka dno duka u
 kaji kyonu ka kaso kedy!

PISMA VIKTORA KRIZBAHERA

VIKTOR KRIZBAHER - vatrogasac-pošarnik iz Kragujevca, autor poruka poslate iz Topovskih Šupa /Beograd/. Bio je vatrogasac u vatrogasnom domu ili u VPE ili u staroj koloniji.

Poruku je poslao svojoj ženi Rosi Krizbaher, koja je živa i stanuje u ul. Dimitrija Tucovića, sedma baraka, stara kolonija. Verovatno Jevrejkin. Streljan je 20. I. 1941 i sahranjen kod centralne radionice /man-ke/.

Poruku predala sponen-parku Rosa. Krizbaherova poruka je napisana na pet listića dječnog kalendara iz 1938.g., pismom latinicom i ćirilicom. Poruka glasi:

- I listić: I str.: Rosa Krizbaher
II str.: /ćir./
Ako si dobila flašu /teliv?/ ti donesi u nja belu kafu.
Kupi 100 gr. duvana od Nikole i 3 ili 4 papira
Svaki put donesi po korpu jedna će biti kod nas da bude stalno
- II listić: I str.:
Rosa pošalji Viktorov sinaki kaput i sa Radeto nov sinaki kaput. Donesi nam nešto za jelo. Vi Viktor.
duvan, masinu, sveću, sol, rakiju, pola kile uzimaj mleko i dalje plati, plati svima samo nedaj kiriju, kupuj sir jer ima para, kuvaj hrani Zvonka i Rekiu. Pozdrav Viktor
- II str.: Pazi na decu meni je teško mnogo je sita i gladan sam "dario sam se pa me boli. Ja ću doći ali ne znam kada
Samo pazi na decu
- Starine 81
Novaka Viktor Mi smo u topovskim šupama
- III listić I str.: Donosi nam svaki dan i šta ima novo
Mali peškir donesi.
- III listić II str.: Podajte u Starine Novaka 18. Rosi"
Kad budeš donela napiši za koga daješ. "mački strašar uzimo.
- IV listić, I str. Ro Rosa Krizbaher
nedadu nam da razgovaramo nego mi napiši šta hoć
- II str. Do li je za nas kupus i pekmez
Flašu vrati
Omu flašu što si primila u korpi
- V listić I str.: Rosa pošalji nam ručka što više i donesi nam kspute i balove i sveću
i duvan i od Vušovca rakije 1/2 kile nemoj se ništa sekirati mi ćemo doći
II str. pazi
na decu mi ćemo doći ali neznamo kada, donesi odna jer gladni smo
Starine Novaka 18

PISMA HILDE DAČ

Māra, grācis mōja,
 cūm pā uzjūm pū
 mōnāsim ū kōtōr. Mēne
 kuro kēu mānēpāim, ja ne
 rēkēn ā ā dōzib; jābōdān
 ē pōpōvōvno gā rōfēm cā
 āpēlōm pēgimōn kōjā dōnāsim
 mō kōpōtā Būmēimōt mōvā 23 cūgijā
 ū gā uzjūm pū. Mōjā ū cū.
 ūpōrēimōn mōjā; āpācū
 jā rōfēm, ām jā lēncim
 jā tēm mē dōp tēm pādūmē-
 kōn ū mā mōmōkō Nūpū
 kōpūmā tē mōndēpēmē
 mōmōt, gā jā mōpōm mō
 mōvōtū mōjē cā rēcēm jā
 āpēfēm ūpēkē cūcū cēmim
 mēlētānēm pādōtā
 ū bēm cā ūpōpūmōm ū
 kūtōm ū jā ā mōmōgimō
 cūābēm ū āngūmō pēgimō
 Bōnāimā ū cūāfē jēm
 ū bōpōim, ā ūpōpōmē
 mē tē ūbētā gā tē mē ācēm
 āpē mēmō kōp cā bōmōm
 āpē pōcēmā ū kōtōr.
 Mōmōgimō cōm mōpōm ū
 cūānōpōmē ū ūkēpēmā
 gā tē cūcū ācūcūm pōpō
 hōmē ū dōp mōdūm
 āpē mēmō mōmō āpē mēmō
 mēmōmōtū rēmō ā ācēm,

Uim znači, a možda i ne,
mista se čte sa izvele i pećnicab.
banov - im klem u y dyzjte. Uim
ca im naj većim u pećnicab
na usta naj većim u pećnicab
olpuroga zambita - na sprypanice.

Načo usta ppaia
jač im uveio, clovito ppaia
Kupko

7-111941

PISMO MAGDE KADELBURG

Draga Borice! Dobila sam Vašu cedulju. Hvala vam što ste tako zlatni. Ako vam još treba novca (Sonja) tražite od Aušpica, a ja ću mu ovde vratiti. Ako stigne pismo od zarobljenika, blanket za odgovor napišite Vi, kako smo dogovorili, a pismo što su napisali, pošaljite ovamo. Lacikino pismo još nisam dobila. Napišite mu i Minji da nam je dobro. Nikako nemojte da izadjete ovamo. Sonju mnogo ljubim i volim. Sve cedulje od mene bacite u vatru. Hvala vam na svemu. Ako Sonja dobiše moje sapune molim od toga par komada za nas i zarobljenicima pošaljite isto. Mnogo vas voli i ljubi Vaša
Magda

Podaci i pismo dobijeno od dr Lavoslava Kadelburga 10. januara 1967.

2668 K.24.2-3/1

Pismo Magde Kadelburg iz logora na Sajmištu kod Beograda, upućeno krajem decembra 1941 ili početkom januara 1942 Borici Grujić (sada Dr Borica Balog) sa stanom u Zagrebačkoj br.4/II verovatno preko zubara Aušpica, koji je izgleda neko vreme mogao da cirkuliše između sajmišta i Beograda.

Magda Kadelburg je sa drugim Jevrejima iz Banata dovedena iz Vršca u Beograd i prvo, kao i drugi, prinudno razmeštena po jevrejskim porodicama, a oktobra prebašena na sajmište.

Tekst pisma:

Draga Borice! Dobila sam Vašu cedulju. Hvala Vam što ste tako zlatni. Ako Vam još treba novca (Sonja) tražite od Aušpica, a ja ću mu ovde vratiti. Ako stigne pismo od zarobljenika, blanket za odgovor napišite Vi, kako smo dogovorili, a pismo što su napisali, pošaljite ovamo. Lacikino pismo još nisam dobila. Napišite mu i Minji da nam je dobro. Nikako nemojte da izadjete ovamo. Sonju mnogo ljubim i volim. Sve cedulje od mene bacite u vatru. Hvala Vam na svemu. Ako Sonja dobiše moje sapune molim od toga par komada za nas i zarobljenicima pošaljite isto. Mnogo vas voli i ljubi Vaša

Magda

Na poledjini cedulje:

Borica Grujić
Zagrebačka 4/II

(Napomena: Minja je Nikola Balog, Boricin muž).

Milovan Pisari

FRAGMENTI HOLOKAUSTA U BEOGRADU

Sažetak: 1941. godine nacističke snage započele su proces masovnog istrebljenja Jevreja. U okupiranim teritorijama Sovjetskog Saveza Ajnsacgrupe podržane od strane Vermahta i kvislinških snaga ubile su preko miliona Jevreja, najviše u masovnim streljanjima. U istom periodu, u okupiranoj Srbiji, uvedene su mere odmazde zbog partizanske borbe po kojima će biti streljani skoro svi odrasli muški Jevreji. Streljanja su se odvijala u unapred određenim mestima. Muški Jevreji iz Beograda, kao i muški Jevreji iz Banata, internirani su u logor Topovske šupe na Autokomandi, i odvođeni na streljanja u velikim grupama uglavnom u Jabuku i Jajince. Ipak, streljanja su vršena i u manje poznatim mestima, kao što je, na primer, Rakovica. Zahvaljujući novim arhivskim dokumentima, moguće je rekonstruisati šta se na tim lokacijama dogodilo.

Ključne reči: Holokaust, Beograd, Rakovica, Čardak, Čukarica, masovna streljanja

U leto 1941. godine, nakon brze pobede na Zapadnom frontu, Hitlerova vojska se okrenula ka istoku i velikom brzinom počela da napreduje prema Moskvi. Napad na Sovjetski Savez koji je, po planovima vođstva Trećeg rajha, trebalo da se završi brzim Staljinovim porazom, označio je početak konačne faze „bitke za Evropu”; pobeda u toj bici bi donela Nemačkoj apsolutnu moć na starom kontinentu i mogućnost da se, izvan ratnih okolnosti, započne s ostvarivanjem nacionalsocijalističkog novog poretka čijim bi uspostavljanjem, između ostalog, došlo do „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“. Naime, iako je do tada bila jasna ideja da, na neki način, treba iskoreniti jevrejsko „strano telo” iz Evrope, još nije formulisani plan o totalnom istrebljenju jevrejskog naroda. Oko njegove sudbine

se nacistički vrh i dalje dvoumi: najpre su ga progonili izvan granica Trećeg rajha, posle je bilo reči o mogućnosti njegovog masovnog preseljenja na Madagaskar, pa kasnije o stvaranju posebne teritorije u Poljskoj gde bi svi evropski Jevreji bili naseljeni i doživotno živeli kao sluge u službi Nemačke. Iako su upravo poljski Jevreji bili među prvima na udaru nacističkih vlasti, tek je napadom na Sovjetski Savez počelo istrebljenje svih Jevreja Evrope.

Iako je plan – ne odluka, već formulacija načina na koji treba istrebiti sve evropske Jevreje – o totalnom istrebljenju sastavljen tek 20. januara 1942. godine tokom konferencije u Vanzeu, već je u tom trenutku bilo pobijeno oko milion Jevreja istočne Evrope. Bio je to rezultat „reorganizacije” okupiranih teritorija u kojima je trebalo napraviti mesta za nemačke kolone i folksdojčere, ali i represalija protiv napada na nemačke snage, kao i podsticanja drugih naroda na pogrome nad Jevrejima.

Nepuna dva meseca posle početka ofanzive na Sovjetski Savez, snage Vermahta su okupirale sve zemlje od Estonije do Ukrajine. Sledećih meseci, do početka decembra, prodor je već stigao na dvadesetak kilometara od glavnog grada Sovjetskog Saveza na severu, kao i do Azovskog mora na jugu. U međuvremenu, Ajnzacgrupe, odnosno specijalne jedinice sastavljene od SS i policije, efikasno su obavljale svoj zadatak koji je uključivao, između ostalog, i pokolj jevrejskog stanovništva u istočnoj Evropi. U litvanskom gradu Kovno, već u junu, litvanske snage pod nadzorom Ajnzacgrupa pobile su u raznim pogromima više od 5.000 Jevreja, dok je u blizini grada Vilniusa, na mestu poznatom kao Ponari, u prvoj polovini jula 1941. streljano oko 5.000 Jevreja, a do kraja godine će se njihov broj popeti na oko 48.000. U susednoj Letoniji, „Sonderkommando Arajs”, specijalna jedinica sastavljena od Letonaca počela je, po nalogu Ajnzacgrupa, opšti napad na Jevreje i marljivo vršila masovne pokolje: do oktobra 1941. godine, oko 34.000 Jevreja je već bilo ubijeno, dok je 30. novembra i 8. decembra u Rumbuli, šumi u blizini Rige, od istih jedinica stradalo oko 25.000 Jevreja. Slično je bilo i na ostalim okupiranim teritorijama SSSR-a, a sigurno među najpoznatijim događajima iz tog doba Holokausta jeste masovni pokolj u Babijem Jaru, mestu u blizini ukrajinskog grada Kijeva, kada su između 29. i 30. septembra, Nemci i Ukrajinci pobili 33.771 kijevskog Jevreja,¹ u odmazdi zbog pretrpljenih gubitaka u eksploziji ne-

¹O Holokaustu u istočnoj Evropi videti: Christopher R. Browning, *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, HarperCollins, New York, 1992; Martin Gilbert, *The Holocaust – The Jewish Tragedy*, William Collins Sons & Co.

koliko dana ranije. Takođe, masovni pokolji su vršeni u nekim od satelitskih država u kojima su domaći fašisti uživali, u mnogim aspektima, punu autonomiju, pa i po pitanju Jevreja. U gradu Iași, rumunska policija i žandarmerija je 28. i 29. juna pobila više od 13.000 Jevreja, dok je u Odesi između 22. i 24. oktobra, rumunska vojska u znak odmazde zbog napada na glavni štab tokom kojeg je ubijeno 67 osoba, među kojima i vojni guverner grada Odese, pobila između 25.000 i 34.000 Jevreja. Istovremeno, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ustaše su pokupile veće grupe Jevreja iz Zagreba, Bihaća, Karlovca, Sarajeva i drugih gradova i ubile ih većinom u logoru Jadovno ili na ostrvu Pag, pre nego što je 21. avgusta 1941. godine počeo da radi zloglasni logor Jasenovac.²

U tom periodu i u Srbiji se Jevreji nalaze na rubu egzistencije. Od početka okupacije, oni su već pod strogom kontrolom Gestapoa i srpske policije, koji se zajedno staraju da Jevreji poštuju nacističke zakone za njih propisane, među koje spadaju i nošenje žute trake kao i obavezni prinudni rad. Polovinom avgusta, folksdojčeri iz Banata odlučili su da, samoinicijativno, ali s odobrenjem nemačkih okupacionih vlasti iz Beograda, proteraju banatske Jevreje u Srbiju. Dok su žene i deca bili smešteni uglavnom po porodicama beogradskih Jevreja ili u improvizovanim prihvatilištima u aškenaskoj sinagogi i drugde, za muškarce su nemačke vlasti odredile da budu internirani u neke od objekata bivše kasarne vojske Kraljevine Jugoslavije na Autokomandi, poznatijim kao Topovske šupe. Bio je to nastanak jednog od prvih logora za Jevreje u Drugom svetskom ratu.

Iako o tom periodu Holokausta u Srbiji i naročito o tom logoru ne postoje odgovarajuće studije,³ zna se da je u toku postojanja logora, od avgusta do novembra 1941. godine, u njemu bilo internirano u više mahova

Limited, London, 1986; Ilya Ehrenburg – Vasily Grossman (prir.), *The Black Book*, Holocaust Library, New York, 1981; Andrew Ezergailis, *The Holocaust in Latvia, 1941-1944*, Historical Institute of Latvia, Riga – United States Holocaust Memorial Museum, Washington DC., 1996; *The Holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives, Conference presentations*, Center for advanced Holocaust studies USHMM, Washington, 2013 www.ushmm.org/research/center/publications/occasional/2013-05/paper.pdf (poslednji pristup: 19. avgusta 2013. godine).

²Raul Hilberg, *La destruction des Juifs d'Europe*, tom 1, Foliohistoire, 2006; *Antisemitizam, holokaust, fašizam*, (Zbornik radova), Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1996.

³Ova pitanja su delimično razmatrana u naučnim publikacijama posvećenim drugim temama. Videti na primer: Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, ISI, Beograd, 1992; Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012. O logoru Topovske šupe postoji i čla-

oko 6.000 muških Jevreja iz Banata i Beograda, kao i 1.500 Roma iz Beograda i okolnih sela. Ubrzo posle njegovog uspostavljanja, logor je dobio funkciju „rezervoara“ talaca određenih za masovna streljanja koja su nemačka vojska i policija vršile kao odmazdu zbog napada Narodnooslobodilačkog pokreta, koji su bili sve intenzivniji i ozbiljno minirali sigurnost okupacionog i kvislinškog režima u Srbiji. U roku od nepuna tri meseca, svi zatočeni su bili streljani, obično u većim grupama i na određenim mestima kao što su Jajinci i Jabuka.

Dve godine posle tih događaja, posebne jedinice poznate kao „Sonderkommando“ vratile su se na mesta masovnih streljanja i spalile sve leševe. Najduže su se te jedinice zadržale u Jajincima, gde su, osim Jevreja iz Topovskih šupa, bile zakopane i žrtve iz logora na Sajmištu, kao i na desetine hiljada streljanih Srba, prvenstveno iz logora na Banjici.

U ovom radu će biti reč upravo o događajima vezanim za masovna streljanja i spaljivanje leševa u Jajincima.

Streljanja u Rakovici i Čardaku

Iako su pojedinačna masovna streljanja vršena i tokom leta – poznata su, na primer, streljanja 100 Jevreja i komunista 29. jula u Jajincima i oko 200 Jevreja polovinom septembra u Trostrukom Surduku – oktobar i novembar predstavljaju period tokom kojeg je, može se reći, istrebljena jevrejska muška populacija Banata i Beograda.

Period velikih odmazdi koje su obuhvatale ne samo Beograd, nego i celu Srbiju i čiji rezultat će biti više od 20.000 streljanih za dva meseca, počeo je 2. oktobra 1941. Tada je, 20 kilometara južno od Topole, I bataljon I šumadijskog partizanskog odreda napao jednu kolonu nemačkih vozila koja se kretala iz Topole u pravcu Kragujevca. U borbi koja je usledila, poginulo je 9 vojnika Vermahta, dok su partizani streljali na licu mesta još 13 vojnika, pre nego što su se povukli pred nailazećom nemačkom kolonom. Dva dana kasnije general Franc Beme, koji je po preporuci nemačkog zapovednika za Jugoistok feldmaršala Lista postavljen na čelo borbe protiv ustanika u Srbiji i koji je stoga imao punu izvršnu vlast i komandovao svim oružanim snagama u Srbiji,⁴ naredio je šefu vojne uprave Turneru da u znak odmazde za svakog 21 poginulog

nak koji se, međutim, bavi više topografskim i spomeničkim pitanjima nego istorijskim: Nenad Žarković, *Prolazni logor Topovske šupe*, Nasleđe, 2009 br. 10, str. 103-112.

⁴Zbornik NOR-a, tom I, knjiga I, *Borbe u Srbiji 1941*, dok. 154, 158 i 164.

nemačkog vojnika kod Topole treba streljati 100 srpskih zatvorenika iz logora u Šapcu i Beogradu, pretežno Jevreja i komunista. Streljački odred je trebalo odabrati iz 342. pešadijske divizije za streljanje u Šapcu, a iz vezista korpusa 449 za Beograd. Prvi put je tada Vermaht preuzeo na sebe odgovornost za streljanja, koja su do tada vršili SD (Sicherheitsdienst) i policija.⁵ Beme je potvrdio ovu naredbu 10. oktobra, naredivši da treba uvek, za svakog ubijenog nemačkog vojnika ili folksdojčera, ubiti 100 talaca a za svakog ranjenog 50, i da kao taoce treba uzimati komuniste, Jevreje, kao i izvestan broj nacionalista ili demokratski nastrojenih stanovnika.⁶ Bemeova odluka se temeljila na naređenju vrhovnog zapovednika Vermahta Kajtela od 16. septembra 1941, po kome treba streljati 100 komunista – kasnije i nacionalista i demokrata – za svakog ubijenog i 50 za svakog ranjenog nemačkog vojnika, u kojem se međutim ne spominju Jevreji. Bemeov dodatak Kajtelovom naređenju ne treba da začudi, ako se uzme u obzir uloga koju je Vermaht već tada imao u pomenutim masovnim streljanjima Jevreja u okupiranoj istočnoj Evropi. Tesna saradnja između nemačke vojske i ajnzacgrupa ogledala se ne samo u pružanju logističke pomoći, nego i u vršenju masovnih streljanja sovjetskih ratnih zarobljenika, Jevreja i Roma, u znak odmazde zbog partizanskih napada na okupiranu teritoriju Sovjetskog Saveza. I o ovim događajima je dosta pisano.⁷

Po Bemeovom naređenju 8. oktobra od četa koje su pretrpele gubitke kod Topole sastavljen je dobrovoljački vod za streljanje koji je trebalo da, u roku od nekoliko dana, izvede tri akcije streljanja u Beogradu. Javilo se tada, iz pomenutih četa, više dobrovoljaca nego što je bilo potrebno, ukupno 30-40 vojnika. Komandir je bio Valter Lipe (njegov izve-

⁵Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Službeni list SRJ, Beograd, 2007, str. 86.

⁶Zbornik NOR-a, tom I, knjiga I, *Borbe u Srbiji 1941*, dok. 203.

⁷Videti, na primer: Omer Bartov, *German Soldiers and the Holocaust: Historiography, Research and Implications*, u *HistoryandMemory* br. 9 (1/2)1997; Jürgen Förster, *The Wehrmacht and the War of Extermination Against the Soviet Union*, u Michael Marrus, *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews*. (Tom 3, vol. 2, *The "Final Solution": The Implementation of Mass Murder*), Meckler Press, Westpoint, 1989; Jürgen Förster, *Complicity or Entanglement? The Wehrmacht, the War and the Holocaust*, u Michael Berenbaum – Abraham Peck, *The Holocaust and History The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, Indian University Press, Bloomington, 1998; Geoffrey P. Megargee, *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941*, Roman and Littelfield, Lanhman, 2007.

štaj o streljanju je jako poznat i često citiran).⁸ Oni su 9. oktobra izvršili prvo streljanje 12 kilometara severoistočno od grada Kovina, i ubili ukupno 180 ljudi, a dva dana kasnije su streljali još 269 ljudi u Jajincima. Ukupno su streljali 449 ljudi. Streljanja su nadgledala dvojica podoficira Vermahta i SS-Oberscharfuhrer i gestapovac Edgar Enge,⁹ koji će nekoliko meseci kasnije postati zamenik komandanta logora na Sajmištu Herberta Andorfera.

Istovremeno, 342. divizija u Šapcu je dobila od SD tačan broj muškaraca Jevreja i Roma iz logora u Šapcu (805 ukupno) koji treba da budu streljani. Najviše je bilo Jevreja iz Kladovskog transporta.¹⁰ Streljanja su vršena 12. i 13. oktobra 1941. u Zasavici. U izveštaju od 20. oktobra koji je napisao SD o tim događajima, navodi se broj od 910 streljanih. To je tačan broj, i razlika s početnim brojem (805) može se objasniti činjenicom da je u međuvremenu umro jedan nemački vojnik koji je u Topoli bio ranjen, tako da se ukupan broj talaca određenih za streljanje popeo sa 2.100 na 2.200.¹¹

Na osnovu tih podataka, saznajemo pouzdano da je u toku odmazde, zbog partizanskog napada kod Topole, streljano 1.354 osobe, od kojih 905 u Šapcu i 449 u blizini Kovina i u Jajincima. Ostaje nam nepoznato kad i gde je streljano ostalih 846 osoba, iako se pretpostavlja da je jedinica poručnika Lipea izvršila treće streljanje u Jajincima, dok je još jedna jedinica, na čijem se čelu nalazio major Pongruber, izvršila još jedno streljanje, pošto u prva tri streljanja nije ostvarena predviđena obaveza o „dugu“ talaca određenih za odmazdu.¹² U tom pogledu, nekoliko svedočanstava koja se u ovom članku objavljuju prvi put mogu da predlože mogući odgovor. Ona predstavljaju „fragmente Holokausta u Beogradu“ i mogu se smatrati prvim korakom ka detaljnijim istraživanjima.

U svedočanstvu Svetislava Radojčića, iznetom 21. VII 1945. godine pred VII Rejonskim Povereništvom Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu, stoji sledeće:

⁸Lipeov izveštaj je objavljen u: Zborniku NOR-a, tom I, knjiga I *Borbe u Srbiji 1941*, dok. 212.

⁹*Isto*.

¹⁰O Kladovskom transportu videti: Andrej Mitrović – Milica Mihajlović (prir.), *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2006.

¹¹Valter Manošek, *nav. delo*, str. 97–101.

¹²*Isto*, str. 96–97.

„U 1941. godini ja sam bio prodavalac bileta i odjavničar na železničkoj stanici u Jajincima. Zgrada u kojoj je moja kancelarija nalazi se na samoj železničkoj pruzi koja je udaljena na 200 metara od manastira Rakovice. U levo od manastira Rakovice na jedno 300 metara od manastira pod lugom Mike Jovanovića iz Resnika, u jednoj dolini nalazi se mesto zvano „Zelenjak“. U leto 1941. godine nemački vojnici vršili su vežbe na mestu zvanom „Zelenjak“. Ja sam to često posmatrao iz svoje kancelarije sa udaljenosti od 200 metara vazdušno.

Na dan 14. oktobra 1941. godine u 8 časova, dok sam bio na službi primetio sam da su pod jakom stražom nemačkih vojnika doterani neki ljudi na mesto zvano „Zelenjak“, kao i da su Nemci između sebe nosili dva drvena sanduka koja su potsećala na sanduke za municiju. Grupa je brojala 80 do 100 ljudi. Istovremeno Nemci su postavili oko zvanog mesta „Zelenjaka“ na 400-500 metara stražu blokirajući čitavi predeo. Pred železničku stanicu došla su dva nemačka vojnika i ispitivali me kuda vodi železnička pruga. Čim je ova grupa stigla jedna polovina od njih počela je da kopa jedan šanac radeći na smenu. Kopanje je trajalo od prilike do 11 časova.

Nešto posle 11 časova na stanicu je došao jedan nemački oficir koji je obilazio stražu u okolini i naredio mi je, preko vojnika koji su držali stražu na stanici, da niko iz zgrade ne sme da izađe niti da stoji na prozoru.

Oko 15 do 12 ja sam čuo prvi plotun. Skočio sam s klupe i kroz prozor video sam u nizini, u mestu zvanom „Zelenjak“, da stoje nemački vojnici, naoružani. U istom momentu primetio sam kako trčećim korakom približava se od manastira jedna grupa ljudi od 10 do 15 njih, idući kroz špalir Nemaca prema raki. Kada su došli do rake postrojali su se na samoj ivici rake u jednu vrstu, okrenuti licem nemačkim vojnicima koji su bili na 40 metara od rake postrojani u dve vrste puškama „K nozi“. Video sam da su se tada okrenuli licem prema raki i brdu i tada sam primetio da jedan Nemač koji je stajao sa strane stroja nemačkih vojnika podigao je jedan drveni barjak, u tom su Nemci uzeli puške na gotovs,

on je manuo barjakom i vojnici su opalili plotunom. Ljudi su popadali u raku a dva nemačka vojnika došla su nad raku i iz revolvera opalili po nekoliko hitaca u raku. Posle 5-10 minuta primetio sam isti prizor. Civili trče prema raki postrojavaju se Nemci pucaju, oni u raku padaju i to je tako trajalo sve do 16 časova. Ja sam izbrojao 27 plotuna.

Kako nisam smeo da izađem iz zgrade niti da stojim na samom prozoru, a kako je udaljenost od moje zgrade do mesta izvršenja zločina vazdušno 200 metara, to nisam mogao tačno da vidim likove ni ljude koji su streljani ni Nemce koji su pucali. Video sam da su dotrčavali u grupama od oko 15 ljudi, da ljudi nisu imali kapute na sebi već da su bili u košuljama sa kapama ili šeširima na glavi. Pošto su vrata i prozori moje kancelarije bili zatvoreni nisam čuo nikakvo zapomaganje, vikanje ili jauk, a primetio sam da u jednoj grupi pred kraj streljanja jedan čovek, prilikom postrojavanja pred raku bio udaren od jednog nemačkog vojnika kundakom, da je pao ali je odmah skočio i stao u red. Drugih incidenata nije bilo i svi su mirno prilazili gubilištu.

Oko 16 časova nemački vojnici su počeli da raku zatrpavaju i taj posao su završili oko 18 časova kada su se povukli sa stražom. Kada su se oni udaljili i pošto je skoro mrak pao ja sam otišao na lice mesta i video svežu humku zemlje i na pojedinim mestima krv.

Posle 20 dana od dana izvršenja streljanja primetio sam da se oko rake vrzmaju psi i da su žandari pucali na pse da ne bi raskopavali raku.

U martu mesecu 1944. godine video sam da neki ljudi pod nadzorom Nemaca ograđuju trskom visokom oko 3 metra raku i da su sutradan počeli da lože vatru koja se preko celog dana pušila i dimila. To je trajalo i narednih pet dana. Ja nisam smeo da se bliže interesujem šta su radili ali sam otišao po završenom poslu i video sam da je pored rake ložena vatra i da je ostalo zgarište koje se i danas vidi.

Koliko sam primetio oko izvršenja svega ovoga učestvovalo je 100 Nemaca od kojih su jedni čuvali u okolini stražu, drugi držali špalir, od mesta gde su istovarili ljude do rake, dok su treći vršili samo streljanje. Vod koji je streljao brojao

je oko 40 ljudi. Više železničke pruge Nemci su postavili a u pravcu mesta izvršenog streljanja Nemci su postavili jedan mitraljez radi obezbeđenja bekstva, osuđenih na streljanje. Više nemam ništa da kažem na kazano ću se zakleti, zapisnik mi je pročitao.¹³”

Dodatne detalje o tom događaju pruža nam svedočanstvo Svetozara Jovanovića, koje je isto Rejonsko Povereništvo Zemaljske komisije Srbije zabeležilo dan ranije. Jovanović je u oktobru 1941. godine bio nadzornik u kamenolomu „Požljakov“ i na dan streljanja se, kao i svaki drugi dan, nalazio na radnom mestu. Kamenolom se nalazio na oko 150 metara od manastira Rakovica i na 150 metara od mesta zvanog Zelenjak. Po njegovim rečima, jednog dana sredinom oktobra 1941. godine na mesto zvano Zelenjak došla su četiri nemačka podoficira od kojih je jedan bio Gestapovac i razgledali su teren gde je prethodnog avgusta nemačka vojska vršila vežbe streljanja. Sutradan, oko 6 ujutro, u Zelenjak je došao jedan kamion sa koga su oko 30 ili 40 nemačkih vojnika istovarili lopate i ašove, kao i sanduke municije, posle čega su se rasporedili oko samog mesta, blokirajući tako pristup sa svih strana. Istovremeno, Jovanoviću i drugim radnicima kamenoloma naredili su da napuste radno mesto i da se vrate svojim kućama. Na putu ka Rakovici, Jovanović je sreo više kamiona na kojima su bili civili i nemački vojnici naoružani puškama i teškim mitraljezima. Oko pola 11, vraćao se ka kamenolomu, po njegovim rečima, „radi izvesnog naređenja čuvaru u pogledu magacina“. Međutim, u blizini kamenoloma, zaustavio ga je nemački vojnik i naredio mu da se vrati nazad. U tim trenucima, gledajući ka drugom kamenolomu (kamenolom se zvao „Braća Zdravković“) koji se nalazio na još 50 do 60 metara od kamenoloma „Požljakov“ u pravcu Resnika, dakle ukupno na oko 200 metara od manastira Rakovica, video je i „jednu grupu ljudi uz samu obalu majdana, zbijeni, ispred kojih su stajala tri teška mitraljeza“. Istovremeno, video je jedan prazan kamion koji se vraća ka Rakovici. Tada je čuo i prvi plotun posle čega se, uplašen, kao što i sam tvrdi, odmah udaljio i vratio svojoj kući u Rakovicu. Upravo kao i „prodavalac bileta i odjavničar na železničkoj stanici u Jajincima“ Svetislav Radojčić, i Jovanović je posle događaja otišao na lice mesta. Naime, trećeg dana posle streljanja, u Zelenjaku je video „jedan rov dug oko 15 metara, na lakat iskopan, a širok po

¹³Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), 110-384-628.

krajevima 3 do 4 metra a po sredini 8 metara. Humka nad rakom bila je visoka 25 santimetara“.

Na kraju svoje izjave, Jovanović je članovima Rejonskog Povereništva rekao da postoje i drugi ljudi koji bi o tom događaju mogli isto tako posvedočiti, među kojima je naveo izvesnog Stojana, čuvara na železničkoj stanici u Jajincima i Svetozara Todića, nadzornika u kamenolomu „Braća Zdravković“ koji je, po njegovim rečima, celog tog dana ostao u neposrednoj blizini mesta streljanja i gledao dovođenje, istovarivanje i odvođenje grupa ljudi na streljanje.¹⁴

Da je bilo drugih očevidaca ili barem drugih ljudi koji su bili upoznati s masovnim streljanjem, potvrđuje i svedočanstvo Olge Timotijević koje je 26. juna 1945. godine dala Gradskom Povereništvu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu. Navodim njene reči:

„O streljanju Jevreja kod manastira Rakovice čula sam od Janka Milića, seljaka iz Resnika. Pričao mi je da u jesen 1941. dovedeni neki ljudi kamionima u blizinu manastira Rakovice, tamo gde je kamenolom, da je seljacima bilo zabranjeno da tuda prolaze, a da se celog dana čula pucnjava. Veliki sneg te zime pokrio je to mesto, a u proleće, kada se sneg otopio, psi su počeli da razvlače ljudske ruke i noge, koje su vadili iz plitke rake. Seljaci tog kraja su iz lične pobude bolje zatrpali leševe. Pred Usrks 1944. opet je zabranjen seljacima prolaz putem pored kamenoloma, podignuta je oko mesta gde je bila raka visoka taraba, a iza nje se celog dana dizao dim. Sa druge strane čula sam da su u to vreme gestapovci po Beogradu prodavali zlatne zube i vilice.¹⁵“

Poslednje svedočanstvo koje treba napomenuti u vezi sa streljanjem u Rakovici, iako se vremenski ne podudara s drugima (jer se kao datum streljanja navodi 7. ili 9. oktobar), predstavlja još jedan važan segment u rekonstrukciji događaja. Pred istom Gradskom komisijom, 18. aprila 1945. godine Alfred Kazes, jedan od retkih koji je uspeo da pobege iz logora u Topovskim šupama, izjavio je između ostalog:

¹⁴AJ, 110-384-625.

¹⁵AJ, 110-593-177.

„Jednog jutra 8. ili 10. oktobra 1941. kad sam došao na rad u II žensku gimnaziju gde je bila smeštena neka nemačka komanda (feldpost br.) oko 6 i 30 časova primetio sam pred zgradom u dvorištu više kamiona. Kako sam se bio popeo u zgradi radi popravke prozora primetio sam u jednoj velikoj učionici na II spratu ogromnu gomilu građanskih odela i cipela. Verujem da je četvrtina učionice bila zauzeta ovim stvarima i po mojoj oceni moglo je biti oko 400 odela i cipela. Ova slika skrenula mi je pažnju da se malo više zadržim na kamionima koji su bili u dvorištu. Zapazio sam da su 5 do 6 kamiona bili vrlo blatnjavi i na jednom od njih pisalo je ćirilicom kredom Rakovica. U blizini kamiona video sam veću gomilu raznih ručnih torbi, kesa, hleba, marmelade i drugih stvari za jelo. Malo dalje od ovih stvari video sam isto tako veću gomilu pijuka, ašova koji su bili blatnjavi i to sasvim sveže. Među ovim alatima našao sam i jednu legitimaciju jednog Jevrejina iz Pančeva.

Na osnovu toga svi mi koji smo radili u mojoj grupi dobili smo utisak da je jedna veća grupa Jevreja bila streljana negde u blizini Beograda verovatno u Rakovici i ja sam nađenu legitimaciju odneo u Savez jevrejskih opština i tamo smo utvrdili da je vlasnik te legitimacije odveden iz logora kod Topovskih šupa na dan ranije sa takozvanom trećom grupom pre podne kamionima u nepoznatom pravcu. Savez jevrejskih opština dobivao je, naime, redovno izveštaje o licima koja su odvedena iz logora kod Topovskih šupa. Sećam se da su u toj III grupi bili uglavnom banatski Jevreji.¹⁶”

Lokacija na kojoj se nalazi manastir u Rakovici bila je dobro poznata nemačkim vlastima, i to može delimično objasniti zbog čega su je izabrali za mesto streljanja. Prvih meseci okupacije, a možda i kasnije, na imanju manastira se nalazilo skladište municije ili barutana nemačke vojske. Upravo zbog toga, 5. avgusta 1941. godine, lokalne ćelije Narodnooslobodilačkog pokreta izvršile su diverziju tako što su zapalile oko 100 snopova pšenice u blizini barutnog magacina u nadi da će doći do eksplozije, ali poslugi manastira i žandarmi lokalne stanice ugasili su po-

¹⁶AJ, 110-593-161.

žar pre nego što je vatra zahvatila zgradu.¹⁷ Istog tog leta 1941, nemačke vlasti su odredile da se u samom manastiru konfinira patrijarh Gavriilo Dožić.¹⁸ Takođe, iz svedočanstava proizilazi da je u tom periodu Vermaht desetak dana upotrebljavao majdan udaljen oko 150 metara od manastira kao strelište. Ostaje, međutim, nejasno kako su se sveštenici iz samog manastira odnosili prema tom događaju, kako u trenucima dešavanja, tako i nakon njega.

Pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu, 20. jula 1960. godine, Stevan Madžarac, lugar na Čardaku, mestu u Deliblatskoj peščari koje je svega nekoliko kilometara udaljeno od Deliblata, izneo je svoje svedočanstvo u vezi s masovnim streljanjem koje su tamo Nemci izvršili u oktobru 1941. godine:

„Početkom oktobra 1941. godine, ne sećam se datuma ni dana izjutra između 8 i 9 časova došlo je na „Čardak“ – Deliblatski pesak kod lugarske kuće na „Čardaku“ 8 /osam/ nemačkih vojnih kamiona. U tri kamiona bila je vojska, a u 5 kamiona su se nalazili civili. Ovi civili su istovareni na ivici šume i kamioni koji su ih dovezli vratili su se za Beograd. Tada su od civila odabrali mladje i fizički sposobnije ljude i dali im ašove da kopaju rupe nekoliko stotina metara od lugarske kuće sa leve strane drumu u jednoj dolini. Rekli su im da su ih ovde dovezli pošto treba da rade u šumi na seči drva, a rupe su im potrebne da bi napravili kolibe – zemunice gde bi stanovali.

Oko dvanaest i nešto časova preveli su u dolinu gde su kopali rupe i ostale ljude koji nisu fizički bili sposobni za rad i na jednom se čula pucnjava iz puško-mitraljeza i ostalog ručnog oružja. Čuvši pucnjavu ušao sam u kuću obukao lugarsku uniformu i pošao prema njima. Medjutim, odmah iza lugarske kuće bio sam zaustavljen od strane jednog nemačkog podoficira tako da nisam mogao da odem na lice mesta, da bih video o čemu se radi.

Posle izvršenog streljanja ovih ljudi vojnici su došli u dvorište drugog lugarskog stana gde su ručali. Oko 16 časova došao je jedan oficir nemačke vojske, ali ne znam šta je bio po

¹⁷ *Beograd u ratu i revoluciji*, knj. 1, Beograd, 1984, str. 211.

¹⁸ Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom*, ISI, Beograd, 1998, str. 146-147.

činu i tražio je telefon jer je trebao da razgovara sa logorom Banjica – Beograd. Ja sam mu objasnio da sa telefona lugaarskog stana može jedino dobiti Šumsku upravu Deliblato, tako da je on nazvao šefa šumske uprave Rupental Pavla pa mu je i ovaj objasnio da ne može dobiti logor na Banjici.

Oko 17 časova došlo je još 5 /pet/ kamiona punih civila, među kojima je bilo žena, dece i staraca. Vojnici su ih istovarili na požarnoj liniji nedaleko od one doline gde su prvi streljani i po grupama vršili streljanje. Kada su stigli ovih pet kamiona onda mi je bilo jasno zbog čega je ovaj oficir hteo telefonom da razgovara sa Banjicom.

Idućeg dana izjutra, posle streljanja došao je šef šumske uprave Pavle Rupental, pa smo zajedno pošli na mesto gde su streljana ova lica. Uzput s desne strane puta naišli smo na jedan leš koji je bio prikriven sa peskom. Ovde se radilo o jednom muškarcu koji je pokušao da pobegne. Kada smo došli na mesto gde je izvršeno streljanje videli smo strašan prizor. Leševi su bili ispreturani jedan preko drugog, a neki već su se nalazili u iskopanim rupama. Koliko se sećam bilo je preko 10 ovih rupa veličine dva puta dva. Prema mojoj oceni i vidjenju ovde je bilo preko 400 lica, a možda i više streljanih. Od Roberta Seblera, sina tadašnjeg predsednika Opštine u Deliblatu čuo sam da su ova streljana lica bili po narodnosti Jevreji i da su dovedeni iz logora sa Banjice.

Šef šumske uprave Rupental Pavle je posle odlaska iz šume odmah prijavio šefu mesne policije Vučetiću Albinu slučaj streljanja, tako da je Albin kasnije odredio neke cigane koji su zakopali ove leševe.

To je sve što imam da kažem o ovoj stvari.¹⁹

Šef policije koji se pominje u svedočanstvu, Albin Vučetić, naredio je tada dvojici Roma da pokopaju leševe; njihova su svedočanstva takođe dostupna. Milutin Stankov, jedan od te dvojice (drugi se zvao Đura Novakov), svedočio je kako ih je Vučetić jednog dana oktobra 1941. godine pozvao u opštinu i naredio im da moraju zakopati „uginule životinje“. Odvedeni na Čardak, pod nadzorom dvojice policajaca mesne policije, morali su da rade od 7 do 17 časova. Za to vreme, zakopali su oko 100

¹⁹AJ, 110-908-776.

tela. Sutradan je Vučetić za isti posao odredio još dva Roma, Jovana Nedeljkova i Mirka (svedok se nije setio prezimena), pa su zajedno radili još dva dana. Po njegovim rečima, zakopali su ukupno oko 420 tela ljudi uglavnom između 20 i 40 godina, jevrejske narodnosti (mada ih svedok nije direktno prepoznao kao Jevreje, nego je tako tvrdio jer se u selu tada već raširio glas da su streljani Jevreji iz Beogradskog logora). Tokom zakopavanja, policajci su im naredili da sa leševa skinu časovnike i predaju im ih. Po završetku zakopavanja, Vučetić ih je ponovo pozvao u opštinu i rekao da o tome što su radili i videli ne smeju ništa da kažu inače će biti streljani.²⁰ Streljanje i zakopavanje je potvrdio i jedan od policajaca koji su vršili nadzor, Milan Batka,²¹ kao i njegov kolega Stevan Bošković iz čijeg svedočanstva saznajemo druge važne detalje:

„Okupacija Jugoslavije i ulazak Nemaca u našu zemlju zatekla me je na dužnosti Opštinskog policajca, tako da sam i dalje ostao u službi kao Opštinski policajac sve do kraja 1941. godine.

Kao Opštinski policajac odlazio sam sa ostalim policajcima u službu – patroliranje po Deliblatskom pesku. Tako smo jednom prilikom bili u patroli nas nekoliko policajaca i tadašnji šef policije Vučetić Albin na mestu „Vrela“. Bilo je to početkom oktobra 1941. godine dobro se sećam bio je četvrtak oko 13 časova seli smo da ručamo. Na jednom smo čuli viku i puškaranje iz puškomitraljeza, koja je dolazila od pravca „Čardak“. Mi nismo znali šta se to događa, a Vučetić Albin nam je odmah rekao da podjemo u selo što smo i učinili. Po dolasku u selo takodje nisam ništa čuo sve do nedelju izjutra, dakle posle tri dana, kada je došao u Opštinu lugar Stevan Madjarac, koji je bio sa službom na Čardaku i rekao nam je da treba da se zakopaju neki ljudi koji su streljani jer su se već usmrđeli i postoji opasnost da dodje do neke zaraze. Šef policije Vučetić Albin je odredio mene i Kloa Filipa, takodje policajca da odemo na lice mesta da vidimo o kakvim se leševima radi. Kada smo došli na mesto „Čardak“ Deliblatska peščara sa leve strane od puta u

²⁰AJ, 110-908-773. Svedočanstvo je izneto pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu 20. jula 1960.

²¹AJ, 110-908-775. Svedočanstvo je izneto pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu 20. jula 1960.

jednoj dolini videli smo veliku gomilu mrtvih i unakaženih ljudi. Pošto su već tri dana bili na suncu ovi leševi počeli su da se raspadaju i zaudaraju. Vratili smo se odmah nazad i izvestili šefa policije, pa je on naredio nekim ciganima da izvrše zakopavanje ovih leševa. Za to vreme dok su cigani zakopavali ove leševe bili su sa njima prisutni Batka Milan i Janča Viktor pripadnici mesne policije.

Mislim da je ovde bilo preko 400 leševa. Videvši ove leševe i prizor koji su oni ostavili na mene ja sam se razboleo, a nešto kasnije bio sam otpušten iz službe.

Ja sam tek kasnije čuo da su ova lica bila po narodnosti Jevreji i da su kamionima doveženi iz logora Banjica. Ne mogu se tačno setiti ko mi je rekao, ali znam da se govorilo da je medju ovim ljudima bio i jedan Jevrejin iz našeg sela Polak Rajko pekar, koji je takodje bio likvidiran sa ovom grupom Jevreja.²²

Kao i u svim drugim mestima masovnih streljanja, i u mestu zvanom Čardak, Nemci su tri godine kasnije ekshumirali i spalili leševe. Jedan od svedoka, Sava Andrejić, lovočuvar Šumske uprave Deliblato priča:

„Koliko se sada sećam juna 1944. godine vršeći svoju dužnost prolazio sam kroz šumu i došao do mesta „Čardak“ – Deliblatski pesak. To je bilo otprilike između 10-12 časova primetio sam da se dimi šuma, odnosno da nešto gori u šumi, te sam prišao bliže smatrajući da gori šuma. Medjutim, bio sam zaustavljen od strane jednog nemačkog oficira, koji mi je rekao da ne smem blizu prilaziti, tako da sam ja pošao dalje u drugom pravcu. No, ipak pošto me je ovo interesovalo prešao sam sa druge strane i video u dolini gde su se nalazili grobovi streljanih Jevreja oktobra 1941. godine, oko 10 cigana koji su polivali benzinom ostatke leševa streljanih Jevreja i palili ih. Ovi cigani nisu bili iz našeg sela Deliblata, već su verovatno dovedeni od nekuda sa strane. Sa njima je bilo i nekoliko lica obučenih u nemačke vojničke uniforme. Posle ovoga ja sam se udaljio i otišao dalje kroz šumu.²³”

²²AJ, 110-908-774. Svedočanstvo je izneto pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu 20. jula 1960.

²³AJ, 110-908-772. Svedočanstvo je izneto pred istražnim sudijom Okružnog suda u Pančevu 20. jula 1960.

Grupa koja je streljana na mestu zvanom Čardak vrlo verovatno je, upravo kao i grupa streljana u Rakovici, pripadala broju od 2.200 talaca koji su po Bemeovom naređenju određeni za streljanje zbog partizanskog napada kod Topole. Međutim, nije jasno da li se radi o istom streljanju koje se pominje u izveštaju poručnika Lipea ili o drugom događaju. Upoređujući Lipeov izveštaj i podatke koje su svedoci izneli, nastaje sumnja da se radi o dva odvojena streljanja. Broj streljanih je naročito drugačiji: Lipe govori o 180 streljanih, dok svedoci tvrde da je u pitanju oko 400 žrtava. Ni drugi elementi se ne podudaraju, kao na primer činjenica da se Čardak nalazi na oko 20 kilometara od Kovina, a ne na 12 kao što je navedeno u Lipeovom izveštaju, ili druga činjenica: po Lipeovim rečima, Jevreji su bili zaposleni na oko 8 kilometara od mesta streljanja dok su, prema izjavama svedoka, oni radili nekoliko stotina metara od lokacije gde su kasnije ubijeni. Još jedno svedočanstvo komplikuje rekonstrukciju: Gizela Malbaški, u svojoj izjavi datoj 16. februara 1945. godine pred Anketnom komisijom za utvrđivanje zločina u logorima, kaznionama, masovnih pokolja i prisilnih iseljenja u Vojvodini, tvrdi sledeće: „9. oktobra 1941. godine iz pomenutog logora gde su bili muškarci odvedeno je 350 muškaraca dok su njihove stvari ostale u logoru”.²⁴ Međutim, kako saznajemo iz Lipeovog izveštaja, taoci određeni za streljanje mogli su da ponesu sa sobom „lagan prtljag“.

„Zlatna groznica“ na Čukarici

Poslednja svedočanstva o streljanjima u Rakovici i Čardaku, u kojima se pominje spaljivanje leševa streljanih Jevreja, podseća nas na još jedno važno pitanje u istoriji Holokausta u Srbiji. Žrtve zakopane u Jajincima, Jabuci, Rakovici, Čardaku i drugim stratištima, ekshumirane su i spaljene u cilju uništenja materijalnih tragova tih zločina. Slične akcije su sprovedene i u svim stratištima u istočnoj Evropi.

Sredinom 1942. godine SS-Standartenführer Paul Blobel, koji je u toku invazije na Sovjetski Savez bio na čelu Sonderkomanda 4a Ajnzacgrupa C i bio odgovoran, između ostalog, za masovni pokolj Jevreja u Babijem Jaru, dobio je od svojih nadređenih zadatak da smisli odgovarajuće rešenje za uništenje svih materijalnih tragova masovnih streljanja vršenih najviše tokom 1941. godine. Bio je to početak „Sonderakcije

²⁴AJ, 110-908-593.

1005". Posle eksperimenata vršenih u logoru Helmno, Blobelov odgovor na postavljen zadatak bio je ekshumiranje i spaljivanje leševa zakopanih u stotinama masovnih grobnica širom istočne Evrope. Taj posao je trebalo da obavljaju posebne grupe logoraša (koji bi kasnije bili streljani), poznate kao „Sonderkommando 1005". Akcija je započela u Sobiboru i proširila se na celu okupiranu istočnu Evropu. Trajala je sve do 1944. godine.

U Srbiji je organizacija „Sonderakcije 1005", koja je trajala od novembra 1943. do aprila 1944. godine, poverena kriminalnom sekretaru i Hauptsturmführeru Gestapoa u Beogradu, Vilhelmu Tempelu,²⁵ i morala je da ukloni sve tragove u Jajincima, Jabuci, Rakovici, Čardaku i u drugim mestima gde su vršena masovna streljanja. Po svedočenju Momčila Damjanovića, banjičkog logoraša određenog u „Sonderkommando 1005" u Jajincima, koji je posle 36 dana uspeo da pobegne, grupa koja je radila u Jajincima bila je sastavljena od 55 Jevreja i 35 Roma.²⁶

U pomenutom svedočanstvu Olge Timotijević, pored svih važnih informacija o stradanju beogradskih Jevreja, pažnju privlači i rečenica koja ukazuje na to da oko Uskrsa 1944. godine, dok sa jedne strane Nemci iskopavaju i spaljuju leševe iz masovnih grobnica, u Beogradu gestapovci prodaju „zlatne zube i vilice".²⁷ Još jedanput, u nekoliko svedočanstava nailazimo na moguće objašnjenje.

U svedočanstvu koje je Ibrahim Veličić izneo 23. juna 1945. godine pred Gradskim Povereništvom Zemaljske komisije u Beogradu, stoji:

„Na nekoliko dana pre pravoslavnih Duhova 1944. godine čuo sam od mojih komšija i stanovnika sa Čukarice da se na beogradskoj obali Save, preko puta kupališta veslačkog kluba „Beograd", na mestu zvanom „kod Paviljona", nalazi velika količina ostataka od izgorelih ljudskih leševa među kojima se mogu naći komadi zlata i druge dargocenosti. Raspitujući se ko je izručio te ostatke, čuo sam da su Nemci na izvesno vreme ranije, sa većim brojem kamiona /govorilo se 10-12/, iz nepoznatog pravca, doneli te ostatke i izručili ih na obalu Save i u samu vodu. Kako je u to vreme narod sa Čukarice bila zahvatila „zlatna groznica", pošao sam i ja da potražim neku dragocenost.

²⁵AJ, 110-229-od 795 do 809.

²⁶AJ, 110-613-468.

²⁷AJ, 110-593-177.

Kad sam stigao na pomenuto mesto, zatekao sam sledeću sliku: oko 50-60 građana iz okoline pretraživali su na obali i u vodi sagorele ostatke, tražeći zlato i druge dragocenosti. Ovi ostaci nalazili su se u vrlo velikoj količini. Najveći deo se nalazio na samoj obali, a manji deo u vodi. Po mome mišljenju ovi ostaci od sagorelih ljudskih leševa bili su razasuti na obali u dubinu /od ivice obale ka kopnu/ najmanje 5-6 metara, a uzduž obale najmanje 10-12 metara. Visina, odnosno debljina sloja ostataka iznosila je prosečno oko 40 santimetara. Sećam se da smo prilikom pretraživanja koristili ašove i lopate, i da je metalni deo ašova /koji je bio dugačak najmanje 30 santimetara/ prilikom iskopavanja izbacivao samo ostatke, tj, nije dopirao do peska, odn. do zemlje. Po mom mišljenju, a s obzirom na količinu koju smo zatekli, na ovome mestu moralo je biti izručeno najmanje 8 kamiona ostataka spaljenih leševa.

Što se tiče izgleda ovih ostataka slika je bila sledeća: najveći je broj bio metalnih sagorelih /donekle deformisanih/ ostataka, kao na primer: šnale od muških kaiševa, kopče za ženske čarape, ukosnice ženske, metalna dugmad, metalne prečice sa muških pantalona, ekseri sa cipela, blokeji i potkovi, nožići /perorezi/ itd. Zatim je bilo mnogo ostataka nepotpuno sagorelih kostiju, čija veličina nije premašavala 3-4 santimetra. I najzad, nalazio se i veliki broj napoleona /obavijenih limenim plehom u obliku dugmeta/, zlatnih zuba, /čak i zlatni mostovi/, brilijanti, dijamanti i druge dragocenosti.

U početku niko nije ometao pretraživanje ovih ostataka, ali je kasnije Nedićeva policija rasterala građane. Nemci nisu dolazili.

Nisam naišao ni na jedno lice koje je bio prisutno istovariavanju ovih ostataka. Isto tako nisam čuo pouzdano odakle su bili doneti ovi spaljeni ostaci. Međutim, pored svega toga svima nama je bilo jasno da ovi ostaci vode svoje poreklo od spaljenih ljudskih leševa.

Što se tiče mene lično, bio sam slabe sreće, jer nisam našao ni jednu vredniju stvar.

Iskaz mi je pročitao, priznajem ga za svoj i na isti mogu se zakleti.”²⁸

I u ovom slučaju postoje druga svedočanstva koja pružaju više detalja tog događaja. Inženjer Branivoje Nešić je za vreme rata radio na danskom bageru „Sindhaven“ na Savi i Dunavu. Krajem maja 1944. godine, bager se nalazio na popravci na brodogradilištu u Čukarici. Od jednog službenika saznao je za „zlatnu groznicu“, pa je odlučio da s danskim kolegom Mouriceom ode na mesto gde, navodno, meštani nalaze komade zlata. Tamo su naišli na razne metalne predmete – šnale s kaiševa, ženske ukosnice, dugmadi i drugo – na kojima su jasni bili tragovi sagorevanja. Iz razgovora s meštanima, saznao je da su mnogi od njih našli zlatne predmete, nakit i napoleone, kao i da su, izvesno vreme ranije, Nemci u više mahova istovarali noću „dubre“. Ispitujući mesto, Nešić je zapazio jedan detalj koji je u svom svedočanstvu naglasio:

„Moram posebno istaći da sam na ovome mestu zapazio veći broj ostataka dugmadi sa matroskih odela. Ceneći veličinu i oblik dugmeta, zaključio sam da su dugmad bila sa dečijih matroskih odela. Na osnovu svega ovoga što sam čuo i video, savetujući se sa inž. Mouricem i drugima prisutnim zaključili smo da su ovi ostaci kao metalni zaostali iz procesa sagorevanja obučenih leševa. Po proceni inž. Mourica i mom mišljenju tih metalnih zaostataka moglo je biti preko 5.000kg.”²⁹

Budući da mu je sve to bilo sumnjivo, kao i da je naslutio da su svi ti metalni ostaci ostali od uništavanja ostataka streljanih negde u okolini Beograda, Nešić je napravio nekoliko snimaka tog mesta i nađenih predmeta. Upravo su ti snimci poslužili Gradskom Povereništvu za dalja istraživanja. U svom svedočanstvu, datiranom 22. juna 1945. godine, Miodrag Jovanović, jedan od mnogih stanovnika Čukarice koji su se nadali pronalaženju zlata i drugih vrednih predmeta, prepoznao je mesto koje je inženjer Nešić fotografisao i svojim iskazom potvrdio činjenice koje su drugi svedoci izneli. Vitomir Jovanović, službenik koji je inženjeru Nešiću prvi rekao za „zlatnu groznicu“, takođe je svedočio o tom događaju. Iz njegovih reči saznaje se da je interesovanje za zlato prešlo granice Čukarice, stigavši do samog Beograda: „Video sam da je tamo bilo trgovaca koji ku-

²⁸AJ, 110-615-338.

²⁹AJ, 110-615-335.

puju zlato pa su na licu mesta svojim instrumentima ispitivali da li je zlato i odmah otkupljivali“.³⁰

Među tim predmetima koji su privukli pažnju stanovnika Čukari-ce, trgovaca iz Beograda, gestapovaca i na kraju srpskih žandara, nalazili su se i ostaci Jevreja iz Topovskih šupa i sa Sajmišta. Obala reke Save, preko puta Ade Ciganlije, bila je njihovo poslednje odredište.

Zaključak

Primeri koji su u ovom članku uzeti u obzir ukazuju na činjenicu da, posle skoro sedamdeset godina od kraja Drugog svetskog rata, mnoga pitanja vezana za Holokaust u Srbiji ostaju i dalje neistražena ili nedovoljno razmatrana. To važi, prvenstveno, za faktografsku rekonstrukciju događaja, i to se naročito odnosi na period prve faze istrebljenja Jevreja, odnosno na period do jeseni 1941. godine i do izgradnje logora na Sajmištu. Još jedanput valja napomenuti da se najveća praznina, što se tiče istorijskih istraživanja, oseća u slučaju logora Topovske šupe, koji definitivno, predstavlja pitanje na koje treba da se fokusiraju buduća istraživanja. Za taj logor, naime, vezana su i druga pitanja: od masovnih streljanja – kako, kad, zašto i na koji način su vršena, preko rada nemačkih vlasti, kvislinške policije, sve do segmenata društvene istorije i ekonomskih aspekata prinudnog rada na koji su Jevreji bili primoravani. Nova istraživanja bi mogla da daju odgovore koji bi mogli da potpunije ilustruju taj period u Beogradu i Srbiji.

U cilju najboljeg shvatanja tih događaja, međutim, nije dovoljno ostati na lokalnom nivou i ne uzimati u obzir evropski kontekst u kojem se oni dešavaju. To je neophodno, pre svega, zato što je Holokaust prvenstveno evropski fenomen, te je stoga u svim istraživanjima o njemu potrebna komparativna metoda, bez koje ne bi bila moguća adekvatna interpretacija događaja. Bemeova naređenja, kao i masovna streljanja koja je Vermaht vršio u Srbiji, nisu bila izuzetak 1941. godine, kao što je u ovom članku napomenuto, nego su u mnogim aspektima predstavljala praksu koju je nacionalsocijalistička Nemačka sprovodila na drugim okupiranim teritorijama u istočnoj Evropi. Na isti način, drugi tragovi ukazuju da je sudbina Jevreja u okupiranoj Srbiji mnogo više vezana za sudbinu Jevreja istočne Evrope, od onoga što se do sada mislilo: dovoljno

³⁰AJ, 110-615-337. Svedočanstvo je izneto pred Gradskom komisijom 12. maja 1945. godine.

je, na primer, pomenuti logor na Sajmištu, u koji su Nemci počeli da deportuju jevrejske žene i decu na isti dan kad je počeo s radom prvi logor za istrebljenje u Evropi, odnosno logor u poljskom gradu Helmno. Isto tako, ubijanje logoraša u dušegupki bilo je u tom periodu raširen fenomen upravo u istočnoj Evropi. Još jedan primer može biti uloga Policije poretka: istoričar Kristofer Brauning je u svojoj knjizi posvećenoj ulozi 101. rezervnog policijskog bataljona u Holokaustu u Poljskoj na maestralan način prikazao rad „običnih ljudi“ u istrebljenju Jevreja, i to može da posluži kao primer za istraživanje o ulozi 64. rezervnog policijskog bataljona u Srbiji, čija je uloga, sudeći po raspoloživim dokumentima, bila jako slična.³¹ Po samim iskazima nekoliko pripadnika tog bataljona koje su jugoslovenske vlasti mogle da ispituju na kraju rata, njihova jedinica je čuvala logor na Sajmištu, učestvovala u masovnim streljanjima Jevreja ili na neki drugi način doprinosila „konačnom rešenju“ pitanja srpskih Jevreja.³²

Pitanja koja otvaraju svedočanstva izložena u ovom članku imaju i drugu prirodu. Pre svega, treba uzetu u obzir važnost materijala koje je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača prikupila, ali i probleme koji su za to vezani. Na primer, uprkos detaljnim iskazima očevidaca, uočljiva je razlika u broju žrtava koji se pojavljuje u izveštajima te komisije. Iako je prema izjavama svedoka u Rakovici streljano 400 ljudi, i isto toliko u Čardaku, u izveštajima komisije je taj broj iznenada uvećan. Praksa koja je na sličan način primenjivana u mnogim slučajevima, kao na primer u slučaju žrtava logora na Sajmištu, primenjena je i u slučajevima Rakovice i Čardaka. Tako se u prvom slučaju broj streljanih penje na 480,³³ a u drugom slučaju na čak 700.³⁴

Sa stanovišta istorijske nauke, dakle, kad je pažnja kao u ovom slučaju usmerena na Holokaust u Srbiji, najvažnije je vratiti se iskazima svedoka i koristiti ih kao prvobitni izvor, stavljajući u drugi plan izveštaje koje su na osnovu njih sastavili članovi anketnih komisija, i od njih polaziti u istraživanju Holokausta na ovim prostorima. Ali svedočanstva pre-

³¹O ulozi rezervnih policijskih bataljona u Holokaustu postoji detaljne publikacije koje su, nažalost, teško dostupne: Massimo Arica, *Ordnungspolizei. Encyclopedia of the Germans Police Battalions, September 1938 – July 1942*, Leandoer & Ekholm Förlag HB, Hägersten, 2011; od istog autora, *Ordnungspolizei. Ideological war and Genocide on the Eastern Front 1941-1942*, Leandoer & Ekholm Förlag HB, Hägersten, 2012.

³²AJ, 110-828-792; AJ, 110-615– od 69 do 84; AJ, 110-905– od 465 do 505.

³³AJ, 110-384-695.

³⁴AJ, 110-691-160.

živelih i svedoka, kad je Holokaust u pitanju, ne predstavljaju samo izvor koji služi istoričaru, jer bez svedočanstava ne bi bilo moguće razumevanje samog Holokausta; ona, naime, pružaju neophodnu ljudsku, subjektivnu, emotivnu stranu događaja koju istoričar često nije u stanju da primeti ili je ne smatra važnom. Vredi se u tom smislu pitati – koji bi bio naš odnos prema Aušvicu da nismo imali prilike da slušamo svedočanstva preživelih i da čitamo književna dela koja bi sve mlade generacije trebalo da nose sa sobom u školskoj torbi, kao što su dela Prima Levija.

Važnost samih svedočanstava kao istorijskih izvora, ali i kao najmoćnijeg sredstva za najbolje razumevanje tih tragičnih događaja za upućene i neupućene čitaoce, upravo je bila osnovna motivacija ovog članka. Nadam se da će dalja istraživanja moći da detaljnije prikažu tok događaja i pruže adekvatnu interpretaciju, kao i da se bave i drugim mestima stradanja Jevreja koja se u svedočanstvima pominju, ali o kojima nažalost i dalje ne znamo skoro ništa, kao što su Bujanj Potok, gde je verovatno izvršeno još jedno masovno streljanje, i selo Mramorak blizu Deliblata, gde su vršena pojedinačna streljanja.³⁵

Milovan Pisari

FRAGMENTS ON THE HOLOCAUST IN BELGRADE

SUMMARY

In 1941 the Nazi forces started the process of mass extermination of Jews. In the occupied territories of the Soviet Union the *Einsatzgruppe* supported by *Wehrmacht* and local quisling forces executed over one million Jews, mostly through mass executions before firing squads. During the same period, severe retaliation measures were introduced, responding to the Partisan liberation efforts, during which practically all adult male Jews were executed. Mass executions took place in predetermined locations. Male Jews from Belgrade, as well as male Jews from Banat, were interned at the Topovske šupe camp, located at the Autokomanda Square, and taken for mass executions in big groups mostly in Jabuka and Jajinci. Nevertheless, executions also happened in smaller places, for instance Rakovica. Thanks to new archive documents, it is possible to reconstruct what was happening at those locations.

³⁵ Videti, na primer: AJ, 110-593-154 i AJ, 110-908-771.

Filip Krčmar • Aleksandar Stefanov
Tihomir Bogović • Aleksandar Radlovački

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

„Poštovanje koje je prvi čovek gajio prema mrtvima već je samo po sebi dokaz o živoj mašti i snovima, možda je odigralo veću ulogu u fiksiranju određenog prostora za sastajanje i trajne naseobine na kraju nego svi ostali praktični razlozi. U surovom nomadskom dobu paleolitskog čoveka mrtvi su bili prvi koji su dobili stalno prebivalište: udubljenje u steni, humku označenu gomilom kamenja, ili zajedničku mogilu. To su bile upadljive tačke kojima su se živi verovatno vraćali u redovnim razmacima na razgovor sa duhovima svojih predaka ili sa željom da ih smire. Iako je živima potreba da skupljaju hranu i da love otežavala stalno naseljavanje na određenom mestu, mrtvi su to sebi mogli da dopuste. Pre mnogo vremena Jevreji su polagali pravo na zemlju u kojoj su bili zakopani njihovi preci; to su smatrali svojom očevinom. Čini se da je to verovanje vladalo odavno. Grad mrtvih je stariji od grada živih. U određenom smislu, grad mrtvih je prethodnik, gotovo srce, svakog živog grada. Urbani život proteže se u istorijskom rasponu od najranijih grobova prvog čoveka do poslednjeg groblja, Nekropolisa, u kome jedna civilizacija za drugom nalazi svoj kraj.“

Luis Mamford

Apstrakt: Jevrejsko groblje u Zrenjaninu (nekadašnjem Velikom Bečkereku i Petrovgradu) otvoreno je 1828. godine i do danas je u dva navrata bilo premeštano sa jedne na drugu lokaciju. Prilikom poslednjeg izmeštanja 1986. godine, koje je bilo praćeno brojnim propustima i skandalima, nije sačinjen popis sahranjenih lica. Uz kratak istorijat seoba jevrejskog groblja

i opis današnje lokacije, u radu su predstavljeni rezultati višemesečnog istraživačkog rada kojim se ova greška nastojala ispraviti. Pored mape samog groblja sa izrađenom sistematizacijom nadgrobnih spomenika, data su imena svih pokojnika u izvornoj (nemačkoj i mađarskoj) i srpskoj ortografiji, kao i topografska oznaka njihovog spomenika u okviru groblja.

Ključne reči: Jevrejsko groblje, Veliki Bečkerek, Petrovgrad, Zrenjanin.

Iako se to možda ne bi dalo naslutiti po broju objavljenih naučnih radova, jevrejska zajednica nekadašnjeg Velikog Bečkereka/Petrovgrada često je u prošlosti bila predmet istraživanja.¹ Najprepoznatljiviji trag koji

¹Najbogatiji izvor podataka o ovoj problematici predstavlja zaostavština Dragoljuba Čolića (1908–1982), publiciste i pasioniranog istoričara-amatera, koja se danas čuva u Istorijskom arhivu Zrenjanin. Čolić je u toku višedecenijskog istraživanja prikupio obimnu dokumentaciju o Jevrejima u Velikom Bečkereku/Petrovgradu, koja hronološki obuhvata period od 1854. do 1941. godine, a tematski – širok spektar oblasti od prisustva Jevreja u lokalnoj privredi, prosveti, kulturi, preko statističkih podataka o broju rođenih, venčanih i umrlih do spiskova postradalih u Drugom svetskom ratu. Ona je upravo po tematskom ključu grupisana u više celina i to: 1) *Iz banatske jevrejske hronike – Jevreji u srednjem i severnom Banatu*; 2) *Prilozi za hroniku o životu Jevreja u Zrenjaninu od 1854. do 1941. godine*; 3) *Jevreji u kulturi i prosveti Zrenjanina*; 4) *Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina*; 5) *Jevreji u srednjim školama u Zrenjaninu*; 6) *Hronika o radu jevrejske škole u Zrenjaninu*; 7) *Prilozi za istoriju sinagoge u Zrenjaninu*; 8) *Imena Jevreja na spomen-obeležjima srednjeg Banata*; 9) *Jevrejke u ženskom pokretu Banata i prva proslava dana žena 8. marta 1914*; 10) *Hazena – sport jugoslovenske jevrejske ženske zajednice između dva svetska rata*; 11) *Viktor Elek (isečak iz novina)*; 12) *Pet biografija*; 13) *Dopis upućen Savezu jevrejskih opština Jugoslavije u vezi sa dostavom podataka o Jevrejima žrtvama fašizma, preživelim licima i licima čija je sudbina bila nepoznata*; 14) *Pojedinačne žrtve Jevreja u Banatu 1941–1944*; 15) *Spisak žrtava fašističkog terora 1941–1945. god. za pripadnike jevrejske narodnosti sačinjen na osnovu postojeće evidencije*; 16) *Spisak Jevreja iz Zrenjanina koji su preživeli fašistički teror za vreme Drugog svetskog rata*; 17) *Spisak Jevreja iz Zrenjanina žrtava fašističkog terora za vreme Drugog svetskog rata od 1941. do 1945. god.* 18) *Spisak Jevreja iz Zrenjanina iz vremena pred početak Drugog svetskog rata, nestalih u ratu, a čija sudbina je još neizvesna i neutvrđena*; 19) *Spisak preživelih Jevreja*; 20) *Spisak poginulih Jevreja, te saslušanje Albina Indlekofera i dva upitnika za podatke o Jugoslovenima Jevrejima koji su preživeli fašistički teror. Pojedine delove ove građe Čolić je koristio za pisanje svojih radova kasnije objavljenih u *Zborniku Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu (Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina, Zbornik Jevrejskog muzeja u Beogradu 4, Beograd, 1979, 193–198; Sinagoga u Zrenjaninu, Zbornik Jevrejskog muzeja u Beogradu 4, Beograd, 1979, 199–213; itd. U pismu Jakovu Eventovu u Izrael, jednom prilikom Čolić je napisao: „Budući da me u čitavom mom radu, koji traje decenijama najviše interesovala istorija pozorišta, sporta i Jevreja na ovom području, mislim da sam danas prva ličnost u pogledu poznavanja života i rada Jevreja... i da me u tome više niko ne**

su Jevreji ostavili u kolektivnom sećanju ovog grada, a koji je srazmerno tome i najviše poznat u javnom i naučnom diskursu, svakako je velelepna sinagoga, remek-delo čuvenog arhitekta Lipota Baumhorna, podignuta 1896, a porušena 1941. godine.² Sedam decenija nakon nestanka ove bogomolje, na prisustvo nekada brojnog i uticajnog lokalnog jevrejstva sećaju tek malobrojni ostaci – kako pisani, tako i materijalni. Nesumnjivo najupečatljiviji među ovim poslednjim je lokalno jevrejsko groblje, koje do dan-danas nije stavljeno pod lupu istoričara, iako to nesumnjivo zasluhuje: kako zbog svoje burne prošlosti, tako i zbog simbolike koju poseduje, specifične koncepcije i ostvarenosti u prostoru, do kontroverzi koje su ga pratile u novije vreme. Danas van funkcije i isključivo memorijalnog karaktera, ono se nalazi u Bašaidskoj ulici u Zrenjaninu, što je treća po redu lokacija otkad se zna za njegovo postojanje. Već ovaj podatak ga čini jedinstvenim, budući da je reč o jedinom gradskom groblju koje se selilo sa jednog mesta na drugo.

Iako se prvi Jevreji u Bečkereku spominju 1747. godine,³ ostaje nepoznato gde su oni sahranjivali svoje mrtve. Na gradskoj mapi iz 1793. godine nije ucrtano nijedno drugo groblje osim pravoslavnog, u naselju Gradna ulica (današnja Gradnolica). Usled velikog požara koji je progutao veći deo grada krajem avgusta 1807. godine – uključujući tu i gradsku arhivu – danas nedostaju dragoceni podaci za drugu polovinu XVIII veka, ne samo o Jevrejima, već i o ostalim etničkim i verskim zajednicama. Poznato je da je 1806. ili 1808. godine u Velikom Bečkereku osnovana *Hevra Kadiša (Jevrejsko pogrebno društvo)*,⁴ ali to ne govori ništa bliže o otvaranju groblja. Par podataka, međutim, upućuje jasno na 1828. godinu.

može dostići i prestići". (Горан Живић, Драгољуб Чолић. Ходочасник кроз историју завичаја (изложбени каталог), Зрењанин 2008, 11). Iako se na račun metodologije Čolićevog istraživanja i njegova tumačenja često mogu uputiti ozbiljne primedbe, u istraživanju jevrejske zajednice Velikog Bečkereka/Petrovgrada on je pokazao izuzetnu doslednost i sistematičnost.

²O bečkerečkoj/petrovgradskoj sinagogi v.: Dragoljub Čolić, *Sinagoga u Zrenjaninu*, Zbornik Jevrejskog muzeja u Beogradu 4, Beograd, 1979; Pavle Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini*, Novi Sad, 1998; Vesna Karavida, *Zrenjanin – graditeljska baština*, Zrenjanin, 2002; Филип Крчмар, Липот Баумхорн – поводом 150 година од рођења, Рад Музеја Војводине 52, Нови Сад, 2010;

³А. Станојловић, Петровград, Зрењанин, 2004, 48;

⁴А. Станојловић, *nav. delo*, 435; up. sa: Војислава Радовановић, Јевреји у Банату, у публикацији: Банат кроз векове. Слојеви културе Баната, Београд, 2010, 763 (цитирано према: PINKAS jevrejskih opština Jugoslavije – Enciklopedija jevrejskih naselja od osnivanja do posle Holokausta, Jerusalem, 1988 (prev. Eugen Verber), 534;

U monografiji *Пејровіраг* iz 1938. godine, u prilogu pod nazivom Јевреји у Петровграду (str. 112–114), ondašnji nadrabin Mavro (Moric) Niderman zabeležio je sledeće o prvobitnoj lokaciji јеврејског гробља:

„...Исїо шакo су [Јевреји – прим. aut.] имали и іробље, које се налазило са десне стране Ечканског друма, у близини данашње фабрике шећера (podv. aut.), іге су моіли још іре 10 іодина іокоіаїи мрїве. Из шoї времена осїшала су два надіробна сїоменика. Наїїис на једном іоїише из 1828. іодине, шїе овековечава име једної значајної човека: Меира Шїамїе. Наїїис на друіом іоїише из 1832, а налази се на гробу тадашњег претседника [црквене општине] Јована Лихтентала“.⁵

Ovaj izveštaj, kome bi svakako trebalo pokloniti poverenje, dodatno pokretpljuje jedan materijalni izvor – очувани камени споменик на Меморијалном јеврејском гробљу – на ком стоји натпис:

„Ovaj kamen iz godine 1828 je prekretnica u životu naše bogoboјazne [crkvene] opštine. Sa groblja predaka njegov je prenos priredio predsednik crkvene opštine dr ŽIGMOND HUBERT. Posvećen od nadrabina dr MORICA NIDERMANA 18. novembra 1928. 1828-1928.“

Navedeni natpis upućuje на закључак да је прво јеврејско гробље у граду отворено 1828. године, те да је о стогодишњичи свог постојања преселјено на другу локацију. Сеобу гробља и њен датум потврђује и податак из Nidermanовог извештаја (*„...іге су моіли још іре 10 іодина іокоіаїи мрїве“*). Будући да је монографија *Пејровіраг* објављена 1938. (поводом две деценије од стварања југословенске државе), следи да се Јеврејско гробље налазило на poteзу од Већкерека према Ечки (данашња Панчевачка улица) до 1928. године.

U Istorijском архиву Zrenjanin сачуван је документ из 1836. године, којим тадашњи председник Јеврејске општине – већ поменути Јохан Лиhtental – мoли за дозволу проширења јеврејског гробља,⁶ из чега следи да је непуну деценију након отварања гробље већ постало претесно да прими све покојнике.

⁵Александар Станојловић, Петровград, Зрењанин, 2004, 113;

⁶Istorijски архив Zrenjanin (IAZ), F3. Велики Већкerek, град са уређеним Сенатом 1769–1918, бр. 524/1836, *U vezi molbe Јеврејске crkvene opštine radi proširenja groblja na opovačkom pašnjaku, K. Administracija traži izveštaj Magistrata.*

Pada u oči upada veliki, višedecenijski raskorak između dolaska prvih Jevreja (1747), odnosno osnivanja jevrejske opštine (1760)⁷ i pomena prvog groblja (1828); budući da je teško poverovati da za blizu 70 godina nije umro nijedan pripadnik lokalne jevrejske zajednice, to se mora pretpostaviti da je svakako postojalo određeno mesto gde su vršene sahrane po jevrejskom običaju (možda baš u rejonu gde će kasnije biti organizovano jevrejskog groblje).⁸ Bez obzira na nedostatak konkretnih objašnjenja, takvo mesto je moralo postojati, pogotovo u relativno velikoj zajednici kakva je u ono vreme bila bečkerečka.⁹

U međuratnom periodu (1928) groblje je preseljeno „na levu stranu Tomaševačkog drumu (na uglu), oko 200 metara od ulice Pere Dobri-novića, idući ka železnici, na površini od oko 2 kat. jutra“.¹⁰ Međutim, bliži podaci o ovom izmeštanju za sada nedostaju. Iz očuvanih materijalnih ostataka vidi se da je ono bilo dobrovoljno i planirano, te da su u realizaciji tog poduhvata učestvovali brojni članovi jevrejske zajednice, ugledni i uticajni Velikobečkerečani; u znak zahvalnosti za angažman i pomoć, njima je na novoj lokaciji podignuto posebno spomen-obeležje, u vidu masivne table sa njihovim imenima.

Nadživevši lokalnu jevrejsku zajednicu – gotovo u potpunosti nestalu u Drugom svetskom ratu – groblje se na tom mestu nalazilo sve do sredine osamdesetih godina prošlog veka, kada je odlučeno da se ponovo izmesti, u cilju realizacije urbanističkog plana za OOUR „Održavanje“ iz sastava „Naftagas“. Ovaj kolektiv je odlučio da na mestu Jevrejskog groblja, u svom neposrednom susedstvu, izgradi zdravstvenu stanicu, objekte za odmor i rekreaciju radnika, sklonište i parking.¹¹ Krajem 1985. opština Zrenjanin i Savez jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu su sklopili sporazum kojim su regulisana sva pitanja u vezi sa premeštanjem groblja,

⁷Istraživanje koje je sprovedeno za potrebe pisanja ovog rada dovelo je u pitanje do sada uvreženo mišljenje u zavičajnoj istoriografiji da je jevrejska zajednica u Velikom Bečkereku osnovana 1760. godine, pošto je u lokalnoj međuratnoj periodici pronađen podatak da je lokalna jevrejska opština u junu 1940. godine obeležila 150. godišnjicu svog postojanja (v.: *150 іодишњица Јеврејске црквене ојштинe у Пејровірагу*, Банатска пошта 216, год. V, 15.6.1940, 2). Prostom matematikom se osnivanje velikobečkerečke jevrejske opštine pomera za pune tri decenije unapred – u 1790. godinu.

⁸Војислава Радовановић, „Јевреји у Банату“, у публикацији: *Банаш кроз векове. Слојеви културе Банаша*, Београд, 2010, 765;

⁹Isto;

¹⁰A. Станојловић, *nav. delo.*, 142;

¹¹Slobodan Pašić, *Spomenici za dve tuge*, Revija 92, 6. X 1989;

za čiju je novu lokaciju bio određen zapadni deo gradskog evangelističko-reformatskog groblja; ovaj poduhvat, međutim, bio je praćen mnogim kontroverzama i skandalima, budući da je prilikom preseljenja – koje je trajalo **od 27. juna do 18. oktobra 1986. godine** – došlo do skrnavljenja grobova i kriminalnih radnji.¹² Grobna mesta i zajednički spomenici nisu bili evidentirani, nije načinjen spisak sahranjenih lica, izostala je izrada projektno-tehničke dokumentacije, kao i nadzor celog procesa, a celu stvar dodatno je pogoršao nestanak skupocenih spomenika od švedskog mermera.¹³ Originalni spomenik posvećen uspomeni na 1200 ubijenih Jevreja – žrtava fašizma, nije uopšte ni bio postavljen na novom groblju, čitanje jevrejskih natpisa na drugim nadgrobni spomenicima bilo je praktično učinjeno nemogućim, Davidova zvezda je nepravilno postavljena na centralnom obelisku, a onemogućeno je i vršenje jevrejskih verskih običaja u prisustvu rabina tokom ekshumacije (svi ekshumirani posmrtni ostaci prebačeni su u zajedničku humku u samom središtu novog groblja).¹⁴ Prilikom preseljenja, nadgrobni spomenici su rastureni, odvojeni od postamenata i uglavljeni jedan do drugog, bez ikakvog reda, u prethodno pripremljene betonske temelje, dok su rasparčana mermerna postolja nagomilana u severnom delu groblja, odakle će vremenom početi polako da nestaju (v. napred). Gorak utisak nije popravilo čak ni podizanje tužbe protiv odgovornih lica u nadležnim službama koje su rukovodile izmeštanjem groblja.¹⁵ Čitav proces preseljenja, uređenja nove lokacije groblja, prenosa nadgrobni spomenika i osvećenja groblja koje je 1. oktobra 1990. godine obavio prvi rabin Jugoslavije, Cadik Danon, fotografski je dokumentovao Aleksandar Greber, čiji su preci bili sahranjeni na groblju. Sadržaj foto-albuma (šezdesetak fotografija) koji je Greber sačinio početkom devedesetih godina predstavlja, sa današnje tačke gledišta, dragocen i prvorazredan izvor za proučavanje istorije lokalne jevrejske zajednice u Zrenjaninu; danas se čuva u obnovljenoj Jevrejskoj opštini Zrenjanin, kojoj ga je Greber poklonio 1996. godine.¹⁶ Lep dodatak ovoj kolekciji predstav-

¹²M. Savih, После пресељења јеврејског гробља у Зрењанину, Дневник (Нови Сад), 27.X 1989;

¹³M. Savih, После пресељења јеврејског гробља у Зрењанину, Дневник (Нови Сад), 27.X 1989;

¹⁴Slobodan Pašić, *Spomenici za dve tuge*, Revija 92, 6. X 1989.

¹⁵M. Savih, После пресељења јеврејског гробља у Зрењанину, Дневник (Нови Сад), 27.X 1989;

¹⁶Jevrejska opština Zrenjanin obnovljena je 1994. godine. Dve godine kasnije, Greber je poklonio album opštini, uz sledeću posvetu: „Ovaj album sa zbirkom fotografija

lja i nekolicina fotografija koje je snimio Milan Đukanov, nekadašnji direktor Istorijskog arhiva Zrenjanin, neposredno pred preseljenje groblja, a na molbu poslednjeg petrovgradskog rabina, Cviija Azarije.¹⁷

Istraživanje zrenjaninskog Jevrejskog groblja. U svojoj nameri da istraže lokalno Jevrejsko groblje i njegov istorijat, koautori ovog rada F. Krčmar i T. Bogović dobili su podršku Jevrejske opštine Zrenjanin u vidu posebne dozvole zavedene u njen delovodnik pod br. 34 i datirane na 31. maj 2011. Međutim, zbog niza otežavajućih okolnosti na samom terenu, privatnih obaveza, nedostatka vremena itd. istraživanje se odužilo i, taman kada se činilo da će se odustati od čitavog poduhvata, on je značajno „živnuo“ kada su mu se priključili A. Stefanov i A. Radlovački. Celokupan istraživački proces značajno je ubrzan, pa je tako za relativno kratko vreme – od marta do jula 2013. godine – popisano preko 600 nadgrobnih spomenika, sa kojih su, pored imena pokojnika i godina njihovih rođenja i smrti, prepisani i posmrtni tekstovi na mađarskom, nemačkom i srpskom

o preseljenju Jevrejskog groblja i o izgradnji novog Jevrejskog spomen groblja u Zrenjaninu 1986-1990. poklanjam obnovljenoj Jevrejskog opštini u Zrenjaninu, radi sećanja na sahranjene članove brojne predratne Jevrejske zajednice u Velikom Bečkereku, kasnije Petrovgradu, kao i na mučki ubijene i nestale za vreme fašističkog pogroma u toku Drugog Svetskog rata. Aleksandar Greber. Zrenjanin, 2. maja 1996“.

¹⁷Cvi Azarija (pravo ime: Herman Helfgot), rodio se 1913. godine u Beodri (današnje Novo Miloševo). Studirao je teologiju u Sarajevu, a od 1934. do 1938. pohađao semitsku filologiju u Beču. Nakon anšlusa Austrije (1938) prebacio se u Budimpeštu, gde je doktorirao i postao rabin. Nakon toga se preselio u Petrovgrad, gde je na mestu rabina nasledio pokojnog Mavra Nidermana (bio je poslednji rabin jevrejske zajednice u ovom gradu). Međutim, tu se nije dugo zadržao – stupio je u jugoslovensku vojsku kao vojni sveštenik i 1941. pao u nemačko zarobljeništvo. Zbog oficirskog čina, uspeo je da izbegne likvidaciju i proveo četiri godine kao vojni zarobljenik u Strazburu, Nirnbergu i Pomeraniji. Tokom tog perioda, vodio je dnevnik u kom je opisao svoja i logorska iskustva svojih sunarodnika. Nakon oslobođenja 1945, aktivno je delovao u pomaganju preživelih Jevreja u Nemačkoj. Na Svetskom jevrejskom kongresu održanom u Londonu 1947. godine, izabran je za izvestioca za obrazovanje, kulturu i religiju, a imenovan je i za glavnog rabina jevrejskih opština u britanskoj okupacionoj zoni. Naredne, 1948. godine preselio se u Izrael i uzeo izraelsko državljanstvo, promenivši ime u „Cvi Azarija“. Tokom narednih pet godina (1948–1953), obavljao je razne poslove u izraelskim oružanim snagama, radeći ponajviše na polju socijalnog staranja. Vratio se 1953. godine u Nemačku, kao ataše za kulturu Izraelske ambasade i sve do 1962. bio je nadrabin Kelna. Od 1962. do 1965, obavljao je naizmenično dužnosti rabina u Savionu (Izrael) i jevrejskim opštinama Donje Saksonije. Bio je aktivan u kulturnom i istraživačkom radu, kao predsedavajući ili osnivač brojnih udruženja. Bio je član saveta i upravnog odbora Memorijalnog centra „Jad Vašem“. Napisao je niz radova iz oblasti istorije, religije i filozofije. Umro je 2002. godine, a njegova udovica, Malka Azarija Helfgot, predala je njegovu arhivu-zaostavštinu Jad Vašemu.

jeziku, koji pružaju odličan uvid u pogrebnu praksu velikobečkerečkih/ petrogradskih Jevreja; to međutim, nije bilo moguće učiniti svuda, usled oštećenja pojedinih spomenika, nastalih pod uticajem atmosferalija, ali i ljudskog faktora prilikom izmeštanja. Zahvaljujući prilježnosti A. Radlovačkog, istraživanje je sadržajno obogaćeno velikim brojem kvalitetnih fotografija, ne samo dokumentarnog, već i umetničkog karaktera.

Na samom početku istraživanja, nakon preliminarnih obilazaka terena, urađena je sistematizacija, odnosno podela nadgrobnih spomenika prema već postojećem uređenju groblja; kako su, naime, svi spomenici manje-više već poređani, odnosno grupisani u redove postavljene tik do grobljanskog zida i uzidani u niske betonske temelje, te su skupine prebrojane i obeležene brojevima od 1 do 17, odnosno slovima od A do E (po abecednom redu). Brojevima od 1 do 17 obeleženi su pojedinačni spomenici ili redovi koji se prostiru s desna na levo u krug (gledano od glavnog ulaza) i povučeni su do grobljanskog zida. Slovima od A do E obeleženi su pojedinačni spomenici i redovi spomenika postavljeni u središnjem delu groblja, takođe idući s desna na levo (od glavnog ulaza). Svaki spomenik unutar reda dobio je svoj broj. Redovi su obeleženi brojevima: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 i slovima C, D i E. Pojedinačni slobodnostojeći spomenici obeleženi su slovima A, B, 1, 2, 3, 13, 14, 15, 16, 17 i 18 (v. priloženi plan groblja).

Nakon toga se pristupilo prepisivanju tekstova sa samih spomenika. Ovo je ujedno bio i najteži deo posla, i to iz više razloga: već je pomenuto da su pojedini spomenici bili su oštećeni ili postavljeni naopačke; neki su imali natpise samo na hebrejskom ili uopšte nisu imali natpise, što je otežavalo njihovo uklapanje u već izrađenu sistematizaciju. U pogledu lingvističke prirode natpisa, oni su mahom na nemačkom i mađarskom jeziku, dok spomenika ispisanih na srpskom jeziku ima tek desetak. Svaki spomenik na poleđini (a veliki broj i na prednjoj strani) sadrži natpis na hebrejskom. Tekstualni sadržaj nadgrobnih spomenika varira od prostog navođenja imena i prezimena pokojnika i godina njegovog rođenja i smrti, do opširnih epitafa i stihova uklesanih kitnjastom goticom, među kojima ima i onih visoke umetničke vrednosti (takav je npr. tekst na nadgrobnom spomeniku velikobečkerečkog nadrabina Morica Klajna). Najčešći izrazi žalosti i poštovanja pokojnika koji se javljaju na spomenicima su uglavnom nemačke formulacije: „*Tief betrauert von seiner Gatte/Gattin/Kindern/Enkel/Verwandte/Angehörigen*“ („Duboko ožaljen/a od svog/svoje supruge/supruge/dece/unučadi/rođaka/bližnjih“), „*Friede seiner/ihrer Asche*“ („Mir njegovom/njenom pepelu“), „*Ruhe sanft*“ („Počivaj u miru“), „*Segen seiner/ihrer Andenken*“ („Slava njegovoj/njenoj uspomeni“) ili nji-

hovi mađarski ekvivalenti „*Béke hamvaira*“ („*Mir pepelu*“), „*Áldás és béke poráira*“ („*Blagoslov i slava pepelu*“), „*Áldás emlékére*“ („(Neka mu/joj je *blagoslovena uspomena*“) itd. Na nekolicini spomenika datumi rođenja i smrti dati su po jevrejskom kalendaru, a godine života pokojnika često je nemoguće sa sigurnošću utvrditi, budući da su iskazane godinom smrti i starošću pokojnika u tom trenutku (npr. „...preminuo 1908. u 76. godini života“). Ovde je nemoguće ne osvrnuti se i na upečatljive umetničke detalje na pojedinim spomenicima, poput filigranski precizno uklesanih stilizovanih cvetova ili jevrejskih verskih motiva poput Koenovih ruku, Davidove zvezde ili levitskog bokala. Naročito su impresivni masivni stari spomenici, koji svakako potiču sa prve lokacije jevrejskog groblja, a koji se mahom nalaze u redovima 11, D i E. Na pojedinim spomenicima uklesana su i imena kamenorezaca. Po završetku obeležavanja spomenika i popisivanja imena, izrađeni su imenski registri za svaki red ponaosob, kao i jedan sveobuhvatni registar kojim su obuhvaćena imena svih sahranjenih lica po abecednom redu, nezavisno od toga u kom se redu nalaze.

Tom prilikom javile su se i teškoće u lingvističkom tumačenju pojedinih natpisa, od kojih je najčešća bila dilema sa izražavanjem mađarskih imena i prezimena udatih žena, koje, po mađarskom običaju, prilikom udaje uzimaju ne samo muževljevo prezime, već i ime; od muža se u svakodnevnom govoru (pa i na nadgrobnim spomenicima) razlikuju jedino po karakterističnom sufiksu „-né“ na kraju njegovog imena. Situacija se dalje dodatno komplikuje ako se dotična osoba za života udavala više puta. Analiza načina na koji su pojedina imena i prezimena ispisivana otkriva i više nego očite tragove mađarizacije, koja je naročito došla do izražaja iza 1867. godine i sklapanja austro-ugarske Nagodbe (npr. „Groszman“, „Krausz“, „Weisz“, „Juliusz“ itd).

Uporedo sa radom na popisivanju i prepisivanju spomenika, obavljeno je i prateće istraživanje u Istorijskom arhivu Zrenjanin. U vezi sa grobljem pronađen je već pomenuti dokument iz 1836. godine, kao i jedan dopis temišvarske komorske administracije koji sadrži spisak celokupne jevrejske populacije Velikog Bečkereka; u njemu je popisano ukupno 335 lica, od kojih su mnoga identifikovana na nadgrobnim spomenicima.¹⁸ Međutim, istraživanje se nije zaustavilo na tome – u potrazi

¹⁸IAZ, F.3 Veliki Bečkerek, grad sa uređenim senatom 1769-1918, br. 169/1835, *Temišvarska kameralna administracija dostavlja velikobečkerečkom komesaru grada spisak Jevreja sa uputstvom da o nastalim promenama vodi evidenciju i podnese izveštaj administraciji.*

za vlasnicima „putujućih grobova“, temeljno je pregledana i lokalna periodika, kako iz XIX veka, pa sve do 1918. godine (nemački *Gross-Becskereker Wochenblatt*, mađarski *Torontál*), tako i iz kasnijeg, međuratnog perioda. U njoj je pronađeno pravo bogatstvo podataka koji svedoče o nekadašnjim aktivnostima stanovnika današnjeg Memorijalnog groblja, ali i o njihovom društvenom statusu i značajnoj ulozi koju su odigrali u društvenom životu i privrednom i kulturnom razvoju grada. Ispostavilo se da se na marginama starije lokalne štampe (XIX vek), u odeljcima za reklame i oglase, krije čitav jedan danas nepoznati svet, svojevrjni jevrejski „mikrokosmos“ Velikog Bečkereka, u koji su utkani knjižara Leopolda Mangolda,¹⁹ dućan najfinije muške i ženske garderobe Vilhelma Grinbauma,²⁰ stovarište drvene građe Morica Rozenfelda (na kom se mogla naći i odlična komovica!),²¹ skladište poljoprivrednih mašina i vršalica Filipa Ekštajna,²² bakalnica sa „lešnicima, šljivama, slatkišima, kečkemet-skim žutim i roze krompirom“ Bernharda Klajna,²³ tvornica likera i alkoholnih pića Adolfa Finkelštajna,²⁴ pekara Šamua Ekštajna²⁵ itd. Osim toga, tu su pronađeni i pozivi predsednika Jevrejske opštine na redovnu skupštinu „Hevra kadiše“²⁶ i „Jevrejskog ženskog udruženja“ na maskenbale,²⁷ oglasi lokalnog jevrejskog društva za pomoć bolesnima „Maskil-el-dol“,²⁸ opisi svečanosti otvaranja gradske sinagoge 1896. godine;²⁹ nekrolozi

¹⁹*Zu Weihnachts- & Neujahrs-Geschenken empfiehlt Leopold Mangold...*, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 51, 21.12.1861, 2; *Gross-Becskereker Wochenblatt* 52, 28.12.1861, 3;

²⁰*Gross-Becskereker Wochenblatt*, 2.9.1865, 6;

²¹*Billiger Treberwein – Ефтина комовица*, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 14.7.1866, 6.

²²*Die landwirtschaftliche Geräte- und Maschine Niederlage....*, *Gross-Becskereker Wochenblatt*, 19.6.1889, 2.

²³*Ergebenst Gefertigter...*, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 50, 14.12.1889, 9.

²⁴*Gross-Becskereker Wochenblatt* 34, 25.8.1883, 9.

²⁵Обнова, 25, 24.12.1934, 3.

²⁶*Von der Gr.-Becskereker Chewra-Kadischa. Einladung*, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 8, 23.2.1878, 6.

²⁷*Israelitischer Frauenverein Gr.-Becskerek/Einladung*, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 4, 27.1.1889, 8.

²⁸*Gr.-Becskereker Krankenunterstützungs-Verein „Maskil-el-dol“*, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* 1, 2.1.1892, 6.

²⁹*Lokales. Einweihung des Tempels*, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 34, 22.8.1896, 4;

za velikobečkerečke Jevreje Suzanu Berger³⁰ i Davida Feldhajma,³¹ zahvalnica ožalošćene porodice Ekštajn za sve koji su joj se našli pri ruci i izrazili saučešće povodom smrti Adolfa Ekštajna;³² vest o smrti jednog od najuglednijih banatskih Jevreja Ignaca Ajzenštetera³³ itd. Na taj način, niz imena sa nadgrobnih spomenika uspešno je povezan sa natpisima o događajima u lokalnoj štampi, čime je beživotnim, u mermer uklesanim imenima udahnut nov/stari život. Ništa manje zanimljivo bilo je i proučavanje međuratne štampe, gde je takođe bilo moguće primeniti sličan princip. Pored niza reklama u kojima su se oglašavali lokalni jevrejski privredni subjekti,³⁴ očuvani su i pozivi „Jevrejskog omladinskog društva“ na purim–bal sa maskama,³⁵ novogodišnje čestitke nejevrejskih privrednika upućene svojim jevrejskim mušterijama³⁶ i dr. Međuratna štampa omogućila je dublje shvatanje položaja i uloge vlasnika „putujućih grobova“, članova uglednih porodica Gutman, Ekštajn, Klajn, Fajn, Šenk, Rozenfeld, Dajč, Mangold, Finkelštajn i mnogih drugih, u društvenom životu međuratnog Bečkereka/Petrovgrada.

„Tamnu stranu“ istraživanja predstavljao je nestanak mermernih postamenata – ostataka nadgrobnih spomenika nagomilanih u jednom delu groblja, koji je u više navrata primećen i o čemu je obavestena i Jevrejska opština Zrenjanin. Groblje se početkom 2011. godine već našlo na meti vandala, kada je provaljena grobljanska kapija, jedan spomenik polomljen, nekolicina oštećena, a na unutrašnjem zidu na više mesta ispisan grafiti uvredljive sadržine; zrenjaninska policija uspela je da pronađe i privede počinioca.³⁷ Nakon toga, groblje je 2012. godine dobilo novu kapiju i spomen-obeležje na ulazu. Incidenti poput onog iz 2011. nisu više zabeleženi, ali je postalo i više nego očigledno, tokom svake posete, da se broj mermernih postamenata smanjuje. Između nekolicine postolja sme-

³⁰*Nekrolog. Susanna Berger 1822-1886*, Gross-Becskereker Wochenblatt 31, 31.7.1886, 2;

³¹*Lokales. David Feldheim*, Gross-Becskereker Wochenblatt 34, 25.8.1894, 3.

³²*Danksagung. Familie Adolf Eckstein*, Gross-Becskereker Wochenblatt 14, 2.4.1892, 8.

³³*Vom tiefsten Schmerz gebeugt...*, Gross-Becskereker Wochenblatt 14, 8.4.1893, 6.

³⁴Највећа творница кожа и пелца – Гизела Екштајн (Јован Екштајн и син), Северна стража 289, 3. новембар 1938, 4; Механичарска радионица Аладара Хирша, Северна стража 291, 6. април 1939, 5; Уд. Јакова Гутмана и синови, Северна стража 233, 15.9.1935, 4;

³⁵Пурим–бал, Млада Југославија 10, год. II, 13. март 1932, 1.

³⁶Северна стража 89, 23.9.1930, 3.

³⁷Slavko Surla, *Otkriven „pisac“ na jevrejskom groblju*, Zrenjanin, 24.2.2011.

štenih na jednoj gomili, čak je pronađen metar, najverovatnije „suvenir“ koji su za sobom ostavili kradljivci mermera. „Sreću u nesreći“ – ako se to uopšte može tako nazvati – predstavlja okolnost da su sami spomenici (za sada!) ostali netaknuti.

U nastavku sledi spisak sahranjenih lica čiji su posmrtni ostaci i nadgrobni spomenici nesrećno završili na današnjem Memorijalnom jevrejskom groblju u Bašaidskoj ulici. On je urađen po gore objašnjenjima sistematizaciji nadgrobni spomenika, u želji i nameri autora ovog rada da se, donekle, isprave propusti učinjeni prilikom mučne seobe groblja 1986. godine, kao i da se olakšaju buduća istraživanja jevrejske zajednice u Velikom Bečkereku/Petrovgradu/Zrenjaninu.

(1) SPOMENIK-SVEDOČANSTVO O PROMENI LOKACIJE GROBLJA U MEĐURATNOM PERIODU

Natpis glasi:

„Dieser Stein, aus dem Jahre 5588 ist Meilenstein am Lebensweg unserer gottesfürchtlichen Gemeinde. Vom Friedhof der Altvorderen veranlasste seine Übertragung Gemeinde-Präses Dr SIGMUND HUBERT. Geweiht von Oberrabbiner Dr MORITZ NIEDERMANN am 18. November 1928. 5588-5689“
(u prevodu: „Ovaj kamen iz 1828. godine je prekretnica u životu naše bogobojazne [verske] opštine. Sa groblja predaka njegov je prenos priredio predsednik opštine dr ŽIGMOND HUBERT Posvećen od nadrabina dr MORICA NIDERMANA 18. novembra 1928. 1828-1928“).

(2) NADGROBNI SPOMENIK SAMUELA SAJOVICA

„Samuel Sajovitz, gest. am 4. August 1921. im 72 Lebensjahre“
(„Samuel Sajovic, preminuo 4. avgusta 1921. u 72. godini života“)

(3) NADGROBNI SPOMENIK DR ŽIGMONDA HUBERTA, PREDSEDNIKA JEVREJSKE OPŠTINE U VELIKOM BEČKEREKU/PETROVGRADU

„ITT NYUGSZIK
Dr. HUBERT ZSIGMOND
ÜGYVÉD
A HITKÖZSÉG VOLT ELNÖKE

A SZENT SZÁVA REND TULAJDONOSA.

MEGHALT 1935 DEC. 23AN

64 ÉVES KORÁBAN.

NEMES LELKÉBEN AZ EMBERISÉG LEGSZEBB IDEALJÁI ÉGTÉK.

MÉLY TUDÁS, BENSŐ MŰVELTSÉG ÉKESITETTÉK.

NEJE, EGYETLEN LEÁNYA, AKIKET RAJONGÁSIG SZERETETT MINDEN IGAZ ÉMBEREL EGYÜLT ÖRÖKKÉ ÁLDANI FOGJÁK EMLÉKET”.

Prevod:

“OVDE POČIVA

DR ŽIGMOND HUBERT

ADVOKAT

PREDSEDNIK VERSKE OPŠTINE

NOSILAC ORDENA SVETOG SAVE

PREMINUO 23. DECEMBRA 1935.

U 64. GODINI ŽIVOTA

U PLEMNITOJ DUŠI RASPLAMSANI BEHU NAJLEPŠI IDEALI HUMANOSTI.

KRASILI SU GA DUBOKO ZNANJE I PROSVEĆENOST.

BLAGOSLOVENU USPOMENU NA NJEGA ZAUVEK ČUVAJU SUPRUGA, JEDINA ČERKA KOJU JE OBOŽAVAO I SVI PRAVI LJUDI”.

(4) 4. RED

BROJ SPOME- NIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCIJA (srp.)
1	KRAUSZ	Edith		KRAUS, Edita
2	KLEIN	Amalija	KADELSBURGER	KLAJN, Amalija (rod. KADELSBURGER)
	KLEIN	Dániel		KLAJN, Daniel
	KLEIN	Margitka		KLAJN, Margitka

3	HAJDUSKA	Jenő		HAJDUŠKA, Jene
	HAJDUSKA	Selma	SPITZ	HAJDUŠKA, Selma (rod. ŠPIC)
	SZÖLLÖSI	Éva		SELEŠI, Eva
4	HELLER	Janka	KRAUSZ	HELER, Janka (rod. KRAUS)
	HELLER	Mór		HELER, Mor
5	MÜLLER	Ignatz		MILER, Ignac
6	GUTTMANN	Bela		GUTMAN, Bela
7	HIRSCH	Hedvig	PATZAUER	HIRŠ, Hedviga (rod. PACAUER)
8	KELLER EMMANUELNÉ		ROSENBERG (Fani)	KELER, Fani (rod. ROZENBERG)
9	BORAL	Bernat		BORAL, Bernat
	BORAL	Pauline		BORAL, Paulina
10	SCHWARCZ	Lajos		ŠVARC, Lajoš
11	STEINER	Aranka	WEINSTEIN	ŠTAJNER, Aranka (rod. VAJNŠTAJN)
	STEINER	Aron		ŠTAJNER, Aron
12	HAVAS	Dániel		HAVAŠ, Daniel
13	KOHN	Josefine		KON, Jozefina
14	ROSENFELD	Georg		ROZENFELD, Georg
	ROSENFELD	Rosa	LÖWY	ROZENFELD, Roza (rod. LEVI)
	ROSENFELD	Samuel		ROZENFELD, Samuel
15	WEISZ	Illés		VAJS, Ileš
16	SALZBERGER	Helene	HUBERT	SALCBERGER, Helena (rod. HUBERT)
	SALZBERGER	Josef		SALCBERGER, Jozef

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

17	NEUMANN	Dezső		NOJMAN, Deže
18	JULIUSZ	Leopold		JULIJUS, Leopold
19	SCHLESINGER	Bernat		ŠLEZINGER, Bernat
	SCHLESINGER	Gundi		ŠLEZINGER, Gundi
20	PILLIS	Franz		PILIŠ, Franc
21	KARDOS	Samu		KARDOŠ, Šamu
22	GOLDSTEIN	Josef		GOLDŠTAJN, Jozef
23	DEUTSCH	Cecilia		DOJČ, Cecilija
	DEUTSCH	Jenő		DOJČ, Jene
	DEUTSCH	Josef		DOJČ, Jozef
	DEUTSCH	Rozsi		DOJČ, Roži
	DEUTSCH	Samuel		DOJČ, Samuel
24	GYÖNGYÖSI	Hermin	EIBENSCHÜTZ	ĐENDEŠI, Hermina (rod. AJBENŠIC)
	GYÖNGYÖSI	Salamon	ROSENZWEIG	ĐENDEŠI, Salamon (rod. ROZENCVAJG)
25	DEUTSCH	Jenő		DOJČ, Jene
26	GRÜNFELD	Márton		GRINFELD, Marton
27	KOHN	Aleksandar		KON, Aleksandar
28	STEINER	Herman		ŠTAJNER, Herman
	STEINER	Hermine		ŠTAJNER, Hermina
29	ŠOLMO	Samuilo		ŠOLMO, Samuilo
30	Spomenik bez ikakvih natpisa			
31	MAURITZ JANOSNÉ		HAJDU (Boske)	supruga Janoša Morica, MORIC Boške (rod. HAJDU)
32	SIMON	Terese	GUTTMANN	SIMON, Tereza (rod. GUTMAN)

33	MENDEL FARKASNÉ			supruga Farkaša Mendela
34	VASHEGYI	Fanny		VAŠHEDI, Fani
35	DAVIDOVITS	David		DAVIDOVIĆ, David
36	DÉNES	Etel	WEICHHHERZ	DENEŠ, Etel (rod. VAJHERC)
37	GIBIAN	Katarina		GIBIJAN, Katarina
40	HIRSCH	Bela		HIRŠ, Bela
	HIRSCH	Sabina	HELLER	HIRŠ, Sabina (rod. HELER)
41	SONNENFELD	Wilhelm		ZONENFELD, Vilhelm
42	PODWINETZ	Wilhelm		PODVINEC, Vilhelm
43	GRÜNBERGER	Mano		GRINBERGER, Mano
44	WEISZ	Simon		VAJS, Simon

(5) 5. RED

BROJ SPOME- NIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCIIJA (srp.)
1	BALAZS	Miksa		BALAŽ, Mikša
2	özv. ROSENFELD MÓRNÉ		KANN (Regina)	udovica Mora ROZEN- FELDA, ROZENFELD, Regina (rod. KAN)
3	RÉINER	Helen	GOLDSTEIN	REJNER, Helena (rod. GOLDŠTAJN)
	RÉINER	Henrik		REJNER, Henrik
4	KLEIN	Caroline		KLAJN, Karolina
	KLEIN	János		KLAJN, Janoš
5	MÜLLER	Mathilde	PERLESZ	MILER, Matilda (rod. PERLES)

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

6	MAJER	Bernhardt		MAJER, Bernhard
7	TEICHNER	Ernő		TAJHNER, Erne
8	BRAUN	Antónia		BRAUN, Antonija
9	STEIGENBERGER	David		ŠTAJGENBERGER, David
10	REINER	Leopold		RAJNER, Leopold
11	SCHLESINGER	Julie	KOHN	ŠLEZINGER, Julija (rod. KON)
12	SCHLESINGER	Jakób		ŠLEZINGER, Jakob
13	SCHWARZ	Roza	STERN	ŠVARC, Roza (rod. ŠTERN)
14	STEINER	Gyula		ŠTAJNER, Đula
15	KOHN	Lajos		KON, Lajoš
	KOHN	Johanna	GRÜN	KON, Johana (rod. GRIN)
16	KOHN	Alexander		KON, Aleksandar
17	MÜLLER	Josef		MILER, Jozef
18	ECKSTEIN	Gizella		EKŠTAJN, Gizela
19	WEISZ	Hermann		VAJS, Herman
20	STERN	Gerson		ŠTERN, Geršon
21	GRÜN	Bertha	KOHN	GRIN, Berta (rod. KON)
22	HANDLER	Isabella	WEISZ	HANDLER, Izabela (rod. VAJS)
23	IRÉNKE	Noa		IRENKE, Noa
24	FEICHL	Betti		FAJHL, Beti
25	FEIN	Irma		FAJN, Irma
26	GROSZMANN	Rozsika		GROSMAN, Rožika

27	GYONGYÖSSY	Rozsika		ĐENĐEŠI, Rožika
28	BRUMMEL	Ignatz		BRUMEL, Ignac
29	REINER	Elza		RAJNER, Elza
30	SPIRO	Betti		ŠPIRO/SPIRO, Beti
31	GUTTMANN	Eduard		GUTMAN, Eduard
32	ECKSTEIN	Matyas		EKŠTAJN, Mačaš
33	KLEIN	Adolf		KLAJN, Adolf
34	REICHENTAL	Ignác		RAJHENTAL, Ignac
35	BRUMMEL	Johanna	WAST	BRUMEL, Johana (rođ. VAST)
36	SCHLESINGER	Moritz		ŠLEZINGER, Moric
37	KOHN	Amalia		KON, Amalija
38	SCHREIBER	Bertalan		ŠRAJBER, Bertalan
39	HEUFELD	Samuel		HOJFELD, Samuel
40	ROSENFELD	Chajim		ROZENFELD, Hajim
41	SEKULES	Josef		SEKULEŠ, Jozef
42	FRANK	Aranka		FRANK, Aranka
43	FELSENSTEIN	Feréncz		FELZENŠTAJN, Ferenc
44	BACHER	Josefine	LEON	BAHER, Jozefina (rođ. LEON)
45	SCHWARZ	Samuel		ŠVARC, Samuel
46	KADELSBURGER	Philipp		KADELSBURGER, Filip
47	GROSZ	Abraham		GROS, Abraham
48	KADELSBURGER	Izidor		KADELSBURGER, Isidor
49	GRÜN	Simon		GRIN, Simon
	GRÜN SIMONNÉ		DONATH (Nina)	supruga GRIN Simona, SIMON Nina (rođ. DONAT)

GROBOVI KOJI PUTUJU. MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

50	SCHLESINGER	Gerson		ŠLEZINGER, Geršon
51	NEU LÁSZLÓNÉ		HIRSCH (Roza)	supruga NOJ Lasla, NOJ Roza (rođ. HIRŠ)
52	özv. KOHN		SCHATTELESZ (Fanny)	udovica KON, Fani (rođ. ŠATELES)
53	HILLER	Cecilia		HILER, Cecilija
54	GRÜN MÓRNÉ		FLESCHE (Gizella)	supruga GRIN Mora, GRIN Žizela (rođ. FLEŠ)
55	GRÜNZWEIG	Emma		GRINCVAJG, Ema
56	HILLER	Arnóld		HILER, Arnold
57	SCHILLER SAMUELNÉ		KOHN (Karolina)	supruga ŠILER Samuela, ŠILER Karolina (rođ. KON)
58	GRÜN	Alfréd		GRIN, Alfred

(6) 6. RED

BROJ SPOME- NIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCija (srp.)
1	FREISCHBERGER	Emilie		FRAJŠBERGER, Emilija
2	GRÜN ALFREDNÉ		KOCH (Olga)	supruga GRIN Alfreda, GRIN Olga (rođ. KOH)
3	FUCHS	Sándor		FUHS, Šandor
4	KARDOS SAMUNÉ		GRÜN (Riza)	supruga KARDOŠ Ša- mua, KARDOŠ Riza (rođ. GRIN)
5	HIRSCH	Jakob		HIRŠ, Jakob
6	HILLER	Jozsef		HILER, Jožef

7	FINKELSTEIN	Julia	REINER	FINKELŠTAJN, Julija (rod. RAJNER)
	FINKELSTEIN	Adolf		FINKELŠTAJN, Adolf
8	ROTH	Zsigmond		ROT, Žigmond
9	WINTER	Katalin		VINTER, Katalin
10	SCHNITZLER	Lipót		ŠNICLER, Lipot
11	WINTER	Lipót		VINTER, Lipot
12	STRASSER	Miksa		ŠTRASER, Mikša
13	FEIN	Filipp		FAJN, Filip
	FEIN	Rosa	SCHENK	FAJN, Roza (rod. ŠENK)
14	HUBERT	Mano		HUBERT, Mano
	HUBERT	Rozalia		HUBERT, Rozalija
15	EIBENSCHÜTZ	Gerő		AJBENŠIC, Gere
16	WASSERMANN	Eti	FINKELSTEIN	VASERMAN, Eti (rod. FINKELŠTAJN)
17	DEUTSCH	Terese		DOJČ, Tereza
	MENCZER	Helene		MENCER, Helena
18	FINKELSTEIN	Adele	FINKELSTEIN	FINKELŠTAJN, Adela (rod. FINKELŠTAJN)
19	GRÜNZWEIG	Henrik		GRINCVAJG, Henrik
20	özv. WOLFMANN JAKABNÉ	Mina	SPÄT (Mina)	udovica VOLFMAN Jakoba, VOLFMAN Mina (rod. ŠPET)
21	GUTTMANN	Terez		GUTMAN, Terez
22	RÓTNÉ		SCHWÁB (Erzsébet)	gospođa ROT Eržebet (rod. ŠVAB)
23	REICHENTAL	Fülöp		RAJHENTAL, Filip
24	WINTER	Miksa		VINTER, Mikša

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

25	SCHOSZBERGER HERMANNÉ		REINER (Sidonia)	supruga ŠOSBERGER Hermana, ŠOSBERGER Sidonija (rođ. RAJNER)
26	WEISZ	Isidor		VAJS, Isidor
	WEISZ	Lajos		VAJS, Lajoš
	WEISZ	Robert		VAJS, Robert
27	BILITZ	Ferencz		BILIC, Ferenc
	BILITZ	János		BILIC, Janoš
	NEUWIRTH KÁROLYNÉ		BILLITZ (Roza)	supruga NOJVIRT Karolja, NOJVIRT Roza (rođ. BILIC)
28	SPIEGL	Etelka	MANGOLD	ŠPIGL, Etelka (rođ. MANGOLD)
29	LANG	Rosalie		LANG, Rozalija
30	EISNER zu TESCHEN	Emanuel		AJZNER od TEŠENA, Emanuel
	Frau EMANUEL EISNER		GUTTMANN (Rosa)	supruga AJZNER Emanuela, AJZNER Roza (rođ. Gutman)
31	ENGEL	Samuel		ENGEL, Samuel
	ENGEL	Laura		ENGEL, Laura
	ENGEL	Amalie	SCHENK	ENGEL, Amalija (rođ. Šenk)
32	DEUTSCH	Rosa		DOJČ, Roza
33	EISENSTÄDTER	Ignác L.		AJZENŠTETER, Ignac L.
	EISENSTÄDTER	Julia		AJZENŠTETER, Julija
34	LÖWY	Ignác		LEVI, Ignac
	LÖWY	Helen		LEVI, Helena
	SÁNDOR MIHÁLYNÉ		LÖWY (Irma)	Supruga ŠANDOR Mihalja, ŠANDOR Irma (rođ. Levi)

35	GUTTMANN	Jakob		GUTMAN, Jakob
36	STEINER	Bernhard		ŠTAJNER, Bernhard
37	FISCHER	Philipp		FIŠER, Filip
38	GRÜNBAUM	Pauline	FEIN	GRINBAUM, Paulina (rod. FAJN)
	GRÜNBAUM	Wilhelm		GRINBAUM, Vilhelm
	URBAN	Arnold		URBAN, Arnold
39	SCHENK	Ignac		ŠENK, Ignac
	SCHENK	Katharina		ŠENK, Katarina
40	ECKSTEIN	Vilmos		EKŠTAJN, Vilmos
41.1	SCHWARZ	Mihály		ŠVARC, Mihalj
41.2	dr MANGOLD SAMMUNÉ, nehai SCHWARZ MIHÁLYNÉ		BREUER (Szidonia)	supruga MANGOLD Šamua, MANGOLD Sidonija (rod. BROJER), ranije supruga ŠVARC Mihalja
41.3	özv. ROTH LAJOSNÉ		BAUER (Margit)	udovica ROT Lajoša, ROT Margita (rod. BAUER)
41.4	MANGOLD	Samu		MANGOLD, Šamu
42	KLEIN	Etelka		KLAJN, Etelka
	KLEIN	Emil		KLAJN, Emil
	KLEIN	Bernát		KLAJN, Bernat
43	KURLÄNDER	Imre		KURLENDER, Imre
43	KURLÄNDER	Antal		KURLENDER, Antal
44	DEUTSCH	Julie	POLLAK	DOJČ, Julija (rod. POLAK)
45	HERZFELD	Wilhelm		HERCFELD, Vilhelm
46	SPITZER	Adolf		ŠPICER, Adolf

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

47	SAS	Ede		ŠOŠ, Ede
48	SPRITZER	Rosa	SCHENK	ŠPRICER, Roza (rod. ŠENK)
49	FREY	Gustav		FREJ/FRAJ, Gustav
	FREY	Terez		FREJ/FRAJ, Tereza
50	HIRTENSTEIN	Hermann		HIRTENŠTAJN, Herman
51	HIRTENSTEIN	Simon		HIRTENŠTAJN, Simon
	HIRTENSTEIN	Jenny		HIRTENŠTAJN, Jeni
52	SINGER	Cäcilie	KOHN	SINGER, Cecilija (rod. KON)
53	ROSENFELD	Johanna	BERGENTHAL	ROZENFELD, Johana (rod. BERGENTAL)
54	KOHN	Markus		KON, Markus
	KOHN	Cäcilia	REINER	KON, Cecilija (rod. RAJNER)
55	KOVÁCS	Ignátz M.		KOVAČ, Ignac M.
56	GROSZ	Fani		GROS, Fani
57	STERNFELD	Rudolf		ŠTERNFELD, Rudolf
58	WEISS	Berta		VAJS, Berta
59	ECKSTEIN	Samuel		EKŠTAJN, Samuel
60	POLLAK	Karoline		POLAK, Karolina
61	POLLAK	Hermann		POLAK, Herman
62	KOHN	Jos. L.		KON, Joz(ef?). L.
63	KOHN	Eleonore	LEON	KON, Eleonora (rod. LEON)
64	MANGOLD	Johanna		MANGOLD, Johana
	MANGOLD	Leopold		MANGOLD, Leopold
65	ROSENFELD	Leopold		ROZENFELD, Leopold

66	MANGOLD	Frigyés		MANGOLD, Frideš
67	TEMMER	Jakob		TEMER, Jakob
68	KÖPPICH	David		KEPIH/KEPIĆ (?), David
69	HIRSCH	Josefine	FEIN	HIRŠ, Jozefina (rod. FAJN)
70	ROSENFELD	Süssel	KANIZSA	ROZENFELD, Zusel (rod. KANIŽA)
71	ENGELSMANN	Heinrich		ENGELSMAN, Hajnrih
72	HIRSCH	József		HIRŠ, Jožef
73	ROSENFELD	Johanna	SCHWARZ	ROZENFELD, Johana (rod. ŠVARC)
74	REITER	Moritz		RAJTER, Moric
75	WEISZ	Joseph		VAJS, Jozef
76	KLEIN	Betti	LEWI	KLAJN, Beti (rod. LEVI)
77	SCHENK	Karoline		ŠENK, Karolina
78	HAJDUSCHKA	Stefan		HAJDUŠKA, Štefan
	HAJDUSKA	Betti		HAJDUŠKA, Beti
79	FEIN	Eva	WEISZ	FAJN, Eva (rod. VAJS)
80	EISLER	Ignatz		AJZLER, Ignac
81	BRAUN	Leopold		BRAUN, Leopold
82	GROSZMANN	Jos. L.		GROSMAN, J (ozef?). L.
83	LEVY	Bernhard		LEVI, Bernhard
84	POLLAK	Emilia	WIPPLER	POLAK, Emilija (rod. VIPLER)
	POLLAK	David		POLAK, David

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVIJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

85	KADELBURGER	Alexander		KADELBURGER, Aleksandar
	KADELBURGER	Eduard		KADELBURGER, Eduard
	KADELBURGER	Leopold		KADELBURGER, Leopold
	KADELBURGER	Berta		KADELBURGER, Berta
86	SCHNITZLER	Katarina	HIRSCH	ŠNICLER, Katarina (rođ. HIRŠ)
87	ECKSTEIN	Barbara	GUTTMANN	EKŠTAJN, Barbara (rođ. GUTMAN)
88	DIAMANT	Fülöp		DIJAMANT, Filip

(7) 7. RED

BROJ SPOMENIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCIJA (srp.)
1	SCHLESINGER	Lila	DEUTSCH	ŠLEZINGER, Lila (rođ. DOJČ)
2	FELDHEIM	David		FELDHAJM, David
3	DEUTSCH	Jakob		DOJČ, Jakob
4	UNGÁR	Julia		UNGAR, Julija
5	SCHÖN	József		ŠEN, Jožef
6	RENNER	Nándor		RENER, Nandor
7	WEISS	Josef		VAJS, Jozef
8	EISLER	Julcsa		AJZLER, Julča
9	MÜLLER	Franziska	GUTMAN	MILER, Franciška (rođ. GUTMAN)

10	WOLFINGER	Samu		VOLFINGER, Šamu
	WOLFINGER SAMUNÉ		EISLITZER (Julia)	supruga VOLFINGER Šamua, VOLFINGER Julija (rod. AJZLICER)
	STEINER JAKABNÉ		WOLFINGER (Nina)	supruga ŠTAJNER Jakoba, ŠTAJNER Nina (rod. VOLFINGER)
11	MESSINGER	Béla		MESINGER, Bela
12	GLÜCKSMANN	Hugo		GLIKSMAN, Hugo
13	FELSENSTEIN	Rosa	LANG	FELZENŠTAJN, Roza (rod. LANG)
14	DEUTSCH	Armin		DOJČ, Armin
15	FREUND	Betty	FRIEDMANN	FROJND, Beti (rod. Fridman)
16	FREUND	Samuel		FRAJND, Šamuel
17	ROTHMILLER	Mayer		ROTMILER, Majer
18	SCHLESINGER	Ignatz		ŠLESZINGER, Ignac
19	MANGOLD	Mimi		MANGOLD, Mimi
20	TEMMER	Emil		TEMER, Emil
21	FISCHER	Helene		FIŠER, Helena
22	DEUTSCH	Netti		DOJČ, Neti
23	MENDEL	Irena		MENDEL, Irena
24	HAIMA	Mina	WEICHHHERZ	HAIMA, Mina (rod. VAJHHERC)
25	WELVART	Lenka		VELVART, Lenka (udata za SAMUEL SANTO Zigfrida)
26	KLEIN	Maria		KLAJN, Marija
27	ECKSTEIN ADOLFNÉ		SCHLESINGER (Flora)	Supruga EKŠTAJN Adolfa, EKŠTAJN. Flora (rod. ŠLESZINGER)

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

28	PILISCH	Sigi (Sigmund?)		PILIŠ, Zigi (Zigmund?)
29	FELDHEIM	Geza		FELDHAJM, Geza
30	GEIDUSCHEK	Minna		GAJDUŠEK, Mina
31	FISCHL	Friedmann		FIŠL, Fridman
32	KOHN	Ferencz		KON, Ferenc
33	DEUTSCH	Ernő		DOJČ, Erne
	DEUTSCH	Julius		DOJČ, Julijus
	DEUTSCH	József		DOJČ, Jožef
34	KOHN	Eleonora	TEICHNER	KON, Eleonora (rođ. TAJHNER)
35	DEUTSCH	Katalin	KANIZSA (Katalin)	DOJČ, Katalin (rođ. KANIŽA)
36	BERGENTHAL	Béla		BERGENTAL, Bela
37	ROSENFELD	Adolf		ROZENFELD, Adolf
38	ROSENFELD ADOLFNÉ		ROSENFELD (Lenka)	supruga ROSENFELD Adolfa, ROSENFELD Lenka (rođ. ROSENFELD)
39	WEISZ	Maria	PERERA	VAJS, Marija (rođ. PERERA)
40	KOHN	Lipot		KON, Lipot
41	WEISZ	Sigmund		VAJS, Zigmund
42	STEIN	Sandor		ŠTAJN, Šandor
43	GRUBER	Ilona		GRUBER, Ilona
44	STEINER	Simon		ŠTAJNER, Simon
45	BUTTMANN	Emma		BUTMAN, Ema
46	GUTTMANN	Jacob		GUTMAN, Jakob
	GUTTMANN	Johanna	ROSENZWEIG	GUTMAN, Johana (rođ. ROZENCVAJG)

47	SICHERMANN JÓZSEFNÉ		GRÜNFELD (Terez)	supruga ZIHERMAN Jožefa, ZIHERMAN Tereza (rod. GRINFELD)
48	GLÜCKSMANN	Maria		GLIKSMAN, Marija
49	WEINFELD	Roza		VAJNFELD, Roza
50	ROSENFELD	Moritz		ROZENFELD, Moric
51	HOFFMANN	Ede		HOFMAN, Ede
52	DEUTSCH	Sofie	RASCHOWITZ (Sofie)	DOJČ, Sofija (rod. RAŠOVIC)
53	HIRSCHENHAU- SER	Marie		HIRŠENHAUZER, Marija
54	PRINZ	Samu		PRINC, Šamu
55	VASHEGYI	David		VAŠHEDI, David
56	HOFFMANN	Jakob		HOFMAN, Jakob
57	VIELGUT	Rozsi		FILGUT, Roži
58	HERZL	Sandor		HERCL, Šandor
59	GERGELY SAMUNÉ		WALDNER (Mariska)	supruga GERGELJ Šamua, GERGELJ Mariška (rod. VALDNER)
60	WEISS	Judita	FETTER	VAJS, Judita (rod. FETER)
61	REISZ	Michael		RAJS, Mihael
62	WEISZ	Fani		VAJS, Fani
63	PERERA	Selma		PERERA, Selma
64	PODWINETZ	Adolf		PODVINEC, Adolf
65	LANG	Moritz L.		LANG, Moric L.
	LANG	Nina		LANG, Nina
66	spomenik bez ikakvog natpisa			

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

67	GUTTMANN	S. Mór		GUTMAN, Mor S.
	GUTTMANN S. MÓRNÉ		SINGER (Roza)	supruga GUTMANA S. Mora, GUTMAN Roza, (rođ. SINGER)
68	ULMANN	Fanny	POLITZER	ULMAN, Fani (rođ. POLICER)

(8) 8. RED

BROJ SPOME- NIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPTCIJA (srp.)
1	LEWIN	Hermann		LEVIN, Herman
	LEWIN	Franziska	REICHARD	LEVIN, Franciška (rođ. RAJHARD)
2	BÁNYAI	Jakab		BANJAI, Jakob
3	SONNENFELD, VILMÓSNÉ		BREIER (Regi- na)	supruga ZONENFELD Vilmoša, ZONENFELD Regina (rođ. BRAJER)
4	HUBERT	Moritz		HUBERT, Moric
5	PERL	Friederike	KOHN	PERL, Frederika (rođ. KON)
6	DEUTSCH	Etel		DOJČ, Etel
7	FREUND	Adolf		FROJND, Adolf
8	ZEMANEK	Ede		ZEMANEK, Ede
9	SPITZER	Gizella		ŠPICER, Gizela
	GOLDSTEIN	Roza	BENDER	GOLDŠTAJN, Roza (rođ. BENDER)
10	KAMPLER	Kalman		KAMPLER, Kalman
11	GÜNSZ	Gábor		GINS, Gabor
12	BERGENTHAL	Albert		BERGENTAL, Albert

13	FISCHER	Johanna	SONNENFELD	FIŠER, Johana (rod. ZONENFELD)
14	HANDLER	Aron		HANDLER, Aron
15	KOHN	Mark		KON, Mark
16	SCHEINBERGER	Sarika		ŠAJNBERGER, Šarika
17	FREUND	Jenő		FROJND, Jene
18	KÁLLAI	Mór		KALAI, Mor
19	BERGENTHAL	Miksa		BERGENTAL., Miksa
20	WEISZ	Mária		VAJS, Marija
21	FRISCH	Imre		FRIŠ, Imre
22	KLEIN	Irma		KLAJN, Irma
23	EICHENSTEIN	Mór		AJHENŠTAJN, Mor
24	DÉNES	Leopold		DENEŠ, Leopold
25	PILLIS	Adolf		PILIŠ, Adolf
	PILLIS	Julia		PILIŠ, Julija
26	GUTMANN	Jakob		GUTMAN, Jakob
27	BRÜLL	Julius		BRIL, Julijus
28	FLESCH	Michael		FLEŠ, Mihael
29	KRAUS	Dezső		KRAUS, Deže
30	DEUTSCH	Ignatz		DOJČ, Ignac
	DEUTSCH	Emilie		DOJČ, Emilija
31	ULLMANN	Hermann		ULMAN, Herman
	ULLMANN	Charlotte	DEUTSCH	ULMAN, Šarlota (rod. DOJČ)
32	PERL	Leopold		PERL, Leopold
33	STEINER	Rosa	SPORER	ŠTAJNER, Roza (rod. ŠPORER)
	STEINER	Samuel		ŠTAJNER, Samuel

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

34	ZUCKER IMRENÉ		ECKSTEIN (Katica)	supruga CUKER Imrea, CUKER Katica (rod. EKŠTAJN)
35	BERGENTHAL	Hermann		BERGENTAL, Herman
36	BERGENTAL	Dezider		BERGENTAL, Dezider ³⁸
37	FLESCH	Terez		FLEŠ, Tereza
38	MANGOLD	Sami		MANGOLD, Sami
39	STEINER	Eszter		ŠTAJNER, Ester
40	NEUMANN	Moritz		NOJMAN, Moric
	NEUMANN	Regine	HIRTENSTEIN	NOJMAN, Regina (rod. HIRTENŠTAJN)
41	SALZMANN	Ljudevit		SALCMAN, Ljudevit
42	SCHLESINGER	Etelka		ŠLEZINGER, Etelka
43	REINER	Josef		RAJNER, Jozef
44	NASCHITZ	Amalija		NAŠIC, Amalija
45	VAGO	LAJOS		VAGO, Lajoš
46	SCHENK	Ludwig		ŠENK, Ludvig
47	DREXLER	Laura		DREKSLER, Laura
48	SCHLESINGER	Julie		ŠLEZINGER, Julija
49	odvaljen deo spomenika sa tablom sa imenima pokojnika			
50	TEMMER	Mina	LÖWENSTEIN	TEMER, Mina (rod. LEVENŠTAJN)
51	TEMMER	Josef L.		TEMER, Jozef L.
52	SCHIFF	Amalija	SCHÖNBERGER	ŠIF, Amalija (rod. ŠENBERGER)

³⁸Natpis na spomeniku glasi: „ZA USPOMENU BERGENTAL DEZIDERU ŠPEDI-TERU UMRLOM 24. JUNA 1941. I ČLANOVIMA FAMILIJA BERGENTAL, FRIDMAN, GOLDMAN I PRINC POBIJENIM OD FAŠISTA 1941. GODINE”.

53	DEUTSCH	Aurelia		DOJČ, Aurelija
54	spomenik polomljen, bez natpisa			
55	spomenik polomljen, bez natpisa			
56	BERGEL	Katicza	WEIL	BERGEL, Katica (rod. VAJL)
57	SZEKULESZ Józsefné			supruga SEKULES Jozefa
58	REH	Markus		RE, Markus
59	SCHWARZ	Anna	MANGOLD	ŠVARC, Ana (rod. MANGOLD)
60	MARKSTEIN	Jonas		MARKŠTAJN, Jonaš
61	STERN LAZARNÉ		KADELBURGER (Ida)	supruga ŠTERN Lazara, ŠTERN Ida (rod. KADELBURGER)
	SZIKLAI GEZANÉ		STERN (Vilma)	supruga SIKLAI Geze, SIKLAI Vilma (rod. ŠTERN)
	HIRSL IMRENÉ		STERN (Edit)	supruga HIRŠL Imrea, HIRŠL Edita, rod. ŠTERN)
62	FEIN	Dora		FAJN, Dora
63	GRASL	Elise		GRASL, Eliza
64	FLESCH	Charlotte	RUBIN	FLEŠ, Šarlota (rod. RUBIN)
65	KOVACS (KOHN)	Laszlo		KOVAČ (KON), Laslo
66	GUTTMAN	Palika		GUTMAN, Palika
67	SZÖLLÖSI	Ödön		SELEŠI, Eden
68	KOHN	Berta	STERN	KON, Berta (rod. ŠTERN)
69	DEUTSCH, BENJAMINNÉ		FEUCHTMANN (Fányy)	supruga DOJČ Benjamina, DOJČ Fani (rod. FOJHTMAN)

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

70	WINKLER	Adolf		VINKLER, Adolf
71	HAUSER	Hermann		HAUZER, Herman
	HAUSER	Scharlotte	EPSTEIN	HAUZER, Šarlota (rođ. EPŠTAJN)
72	FISCHER	Sandor		FIŠER, Šandor
73	KLEIN	Marie Simon		KLAJN, Marija Simon
74	KÓVACS	Sándor		KOVAČ, Šandor
75	GERŐ	Henrik		GERE, Henrik
	GERŐ	Miklós		GERE, Mikloš

(9) 9. RED

BROJ SPOME- NIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCija (srp.)
1	FISCHL	Olga	GESSLER	FIŠL, Olga
2	ALEXANDER	Philipp		ALEKSANDAR, Filip
3	WEISZ	Vilma	ROZENSTOCK	VAJS, Vilma (rođ. ROZENŠTOK)
4	SCHEER	Beluska		ŠER, Beluška
5	MANGOLD	Antonie		MANGOLD, Antonija
6	MARKUS	Imre		MARKUS, Imre
7	ZUNTERSTEIN	Moritz		CUNTERŠTAJN, Moric
	ZUNTERSTEIN MÓRNÉ		KANIZSA (Lencsi)	supruga CUNTER- ŠTAJN Mora, CUN- TERŠTAJN Lenči (rođ. KANIŽA)
8	GUTTMAN	Josephine	KOHN	GUTMAN, Jozefina (rođ. Kon)

9	HOLLÄNDER	Regina		HOLENDER, Regina
	HOLLÄNDER	Ignatz		HOLENDER, Ignac
10	NEUGRÖSCHL	Josefine	ELSNER	NOJGREŠL, Jozefina (rod. ELZNER)
11	STEINER	Jacques		ŠTAJNER, Žak
12	REICHARD	Roza	WEISZ	RAJHARD, Roza (rod. VAJS)
13	KOHN	Arnold		KON, Arnold
14	PREISZ	Julia	KÖPPICH	PRAJS, Julija (rod. KEPIH/KEPIĆ?)
15	GLÜCKSMANN	David		GLIKSMAN, David
16	SCHILLER	Samuel		ŠILER, Samuel
17	FISCHER	Lipót		FIŠER, Lipot
18	GUTTMANN	Ilka		GUTMAN, Ilka
19	REINER	János		RAJNER, Janoš
20	HAHN	Jakob		HAN, Jakob
21	MANGOLD	Hermann		MANGOLD, Herman
22	SZIRMAI- SCHREIBER	Robert		SIRMAI-ŠRAJBER, Robert
23	KEPPICH	Bernat		KEPIH/KEPIĆ, Bernat
24	NEUGROSCHIL	Matthias		NOJGROŠIL, Matijas
25	MENCZER	Carl		MENCER, Karl
26	GRÜN	Henrik		GRIN, Henrik
27	GLÜCKSMANN	Moritz		GLIKSMAN, Moric
28	REISZ	Nina		RAJS, Nina
29	KOHN	ime nečitko		KON, ?

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

30	ROSENFELD	Rosalie	HERZL	ROZENFELD, Rozalija (rođ. HERCL)
	STRASSER	Jacob		ŠTRASER, Jakob
	STRASSER	Paula	ROSENFELD	ŠTRASER, Pola (rođ. ROZENFELD)
31	spomenik bez natpisa			
32	OBLAI	Gabriele		OBLAI, Gabrijela
33	LANGER	Ilonka		LANGER, Ilonka
34	STEINER	Michael		ŠTAJNER, Mihael
35	KURLÄNDER	Vera		KURLENDER, Vera
36	CZINNER DAVIDNÉ		REITZER (Katalin)	supruga CINER Davida, CINER Kata- lin (rođ. RAJČER)

(10) 10. RED

BROJ SPOME- NIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCIJA (srp.)
1	HOLLÄNDER	Roza		HOLENDER, Roza
2	DEUTSCH	Miklóska		DOJČ, Mikloška
3	SALZBURGER	Theres		SALCBURGER, Tereza
4	KLEIN	Lauruska		KLAJN, Lauruška (?)
5	POLLAK	Johanna	LAFFLER	POLAK, Johana (rođ. LAFLER)
6	KÖPPICH	Franz		KEPIH/KEPIĆ (?), Franc
7	BERENYI	Dezső		BERENJI, Deže
8	GOLDSTEIN	Mark		GOLDŠTAJN, Mark
9	ROSENFELD	Aron		ROZENFELD, Aron

10	POLLAK	Philipp		POLAK, Filip
11	ULLMANN	József		ULMAN, Jožef
12	GYARFAS	Irenke		ĐARFAŠ, Irenka
13	MESSINGER	Johanna	ELBERT	MESINGER, Johana (rod. ELBERT)
14	ALTWER	Richard		ALTVER, Rihard
15	KLEIN	Cecilie		KLAJN, Cecilija
16	ECKSTEIN	Hermann		EKŠTAJN, Herman
17	EISLER	Sami		AJZLER, Sami
18	FISCHER	Ema		FIŠER, Ema
19	KRAUSZ	Philipp		KRAUS, Filip
20	BRAUN	Rosalie		BRAUN, Rozalija
21	CZIMMER	Sandor		CIMER, Šandor
22	BUCHBINDER	Ignaz		BUHBINDER, Ignac
23	DEUTSCH	Edus		DOJČ, Eduš
24	ECKSTEIN	Anna	KOHLBERG	EKŠTAJN, Ana (rod. KOLBERG)
25	GUTTMANN	Josefine		GUTMAN, Jozefina
26	KALLAI	Dezső		KALAI, Deže
27	ROTT	Manczika		ROT, Mancika
28	FEISCHL	Josef		FAJŠL, Jozef
29	KANDELL	Anna	WEISZ	KANDEL, Ana (rod. VAJS)
30	WEISZ	Aron		VAJS, Aron
31	KANIZSA	Hani		KANIŽA, Hani
32	KOHN	Rosalie		KON, Rozalija
33	BRAUN	Cecilie		BRAUN, Cecilija

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

34	VAGO	Ferencz		VAGO, Ferenc
35	KADELSBURGER	Anna	SPITZER	KADELSBURGER, Ana (rod. ŠPICER)
36	KOHN	Katharina		KON, Katarina
37	natpis samo na hebrejskom			
38	POLLAK	Laura	HIRSCH	POLAK, Laura (rod. HIRŠ)
39	DEUTSCH	Rudolf		DOJČ, Rudolf
40	GUTTMANN	Filipp		GUTMAN, Filip
41	PODWINETZ	Wilhelm		PODVINEC, Vilhelm
42	LANGFELDER	Paul		LANGFELDER, Paul
43	DEUTSCH	Ignacz H.		DOJČ, Ignac H.
44	KLEIN	Josef		KLAJN, Jozef
45	KOHN	Arnold		KON, Arnold
46	LÖFFLER	Ignatz		LEFLER, Ignac
47	HERTZKA	Fani		HERCKA, Fani
48	natpis samo na hebrejskom			
49	KANN	Babeta	DREXLER	KAN, Babeta (rod. DREKSLER)
50	WEISZ	Samuel		VAJS, Samuel
51	natpis samo na hebrejskom			
52	WEISZ	Hugo		VAJS, Hugo
53	GUTTMANN	Adam		GUTMAN, Adam
54	natpis samo na hebrejskom			
55	KLEIN	Alfred		KLAJN, Alfred
56	HOLLÁNDER	Albert		HOLANDER, Albert
57	DEUTSCH	Jacob		DOJČ, Jakob

58	KADELBURGER	David		KADELBURGER, David
59	SCHLESINGER	Fanni		ŠLEZINGER, Fani
60	DEUTSCH	Katharina		DOJČ, Katarina
61	SCHWARZ	Theres		ŠVARC, Tereza
62	NEUMANN	Hermann		NOJMAN, Herman
63	ABELES	Emilie		ABELES, Emilija
64	RIESENBERG	Anna		RIZENBERG, Ana
65	POLLAK	Caroline		POLAK, Karolina

(11) 11. RED

BROJ SPOME- NIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCIJA (srp.)
1	EISNER	Babette		AJZNER, Babeta
2	KLEIN	Hermann		KLAJN, Herman
3	WIPPLER	Barbara		VIPLER, Barbara
4	WIPPLER	Josef		VIPLER, Jozef
5	KÖPPICH	Rebeka		KEPIĆ/KEPIH?, Rebeka
6	SCHLESINGER	Simon		ŠLEZINGER, Simon
7	MANGOLD	Marcus		MANGOLD, Markus
8	BASCH	Lorenz		BAŠ, Lorenc
9	FISCHER	M. L		FIŠER, M. L.
10	MENZER	Simon		MENCER, Simon
11	ZUCKER	Johanna		CUKER, Johana
12	FEIN	Katharina		FAJN, Katarina

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

13	FEIN	Simon		FAJN, Simon
14	FISCHER	Josefa		FIŠER, Jozefa
15	BAUER	Hermann		BAUER, Herman
16	SCHLESINGER	Johanna		ŠLEZINGER, Johana
17	LICHTENTAL	Herman		LIHTENTAL, Herman
18	KUTTERER	Nathan		KUTERER, Natan
19	natpis samo na hebrejskom			
20	THEUESCH	Therese	MENZER	TOJEŠ, Tereza (rod. MENCER)
21	ERNST	Simon		ERNST, Simon
22	POLLAK	Mimi		POLAK, Mimi
23	LICHTENTAL	Johann		LIHTENTAL, Johan
24	MENZER	Anna		MENCER, Ana
25	NASCHITZ	Abraham		NAŠIC, Abraham
26	MENZER	Isaack		MENCER, Isak
27	DEUTSCH	Franz		DOJČ, Franc
28	KASSOVITZ	Salamon		KASOVIC, Solomon/ Šolomon
	KASSOVITZ	Fanny	LÖWENTHAL	KASOVIC, Fani (rod. LEVENTAL)
29	SPITZER	Regine		ŠPICER, Regina
30	FELDHEIM	Jeanette		FELDHAJM, Žaneta
31	ROSENFELD	Josef		ROZENFELD, Jozef
32	KLEIN	Hermann		KLAJN, Herman
33	SINGER	Ernestine	SCHWEINBURG	SINGER, Ernestina (rod. ŠVAJNBURG)

34	FREISCHBERGER	Regine		FRAJŠBERGER, Regina
35	ECKSTEIN	Adolf		EKŠTAJN, Adolf
36	BERENYI	Markus		BERENJI, Markus/ Markuš
37	HIRTENSTEIN MARKNÉ		FRIEDMANN (Karoline)	supruga HIRTENŠTAJN Marka, HIRTENŠTAJN Karolina (rođ. FRIDMAN)
38	KUTTERER	Katherine	EISLER	KUTERER, Katarina (rođ. AJZLER)
	LITTMANN	Hermine	EISLER	LITMAN, Hermina (rođ. AJZLER)
39	STEIGENBERGER	Karoly		ŠTAJNBERGER, Karolj
40	KRAUSZ	Ignác		KRAUS, Ignac
41	ULLMANN	Rosalie		ULMAN, Rozalija
42	BALAZS	Selma		BALAŽ, Selma
43	WEINBERGER	Moritz		VAJNBERGER, Moric
44	FISCHL	Julianna	EISLER	FIŠL, Julijana (rođ. AJZLER)
45	GEIDUSCHEK	Ignacz		GAJDUŠEK, Ignac
46	KLEIN HERMANNÉ		FEIN (Helena)	supruga KLAJN Hermana, KLAJN Helena (rođ. FAJN)
47	ROSNER	Anton J.		ROZNER, Anton, J.
48	GOLDMANN	Samuel		GOLDMAN, Samuel
49	HAJDUSKA	Joachim		HAJDUŠKA, Joakim

(12) 12. RED

BROJ SPOME- NIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCIJA (srp.)
1	KOHN POLLÁK	Etelka		KON POLAK, Etelka
2	RÉV	Mór		REV, Mor
3	BECK	Adolf		BEK, Adolf
4	KACZUR	Terezia	MÜLLER	KACUR, Terezija (rođ. MILER)
5	SCHULMANN	Alfred		ŠULMAN, Alfred
	SCHULMANN	Rosa	HELLER	HELER, Roza
6	HIRSCH	Jolán		HIRŠ, Jolan(da)
7	KRAUSZ IGNATZNÉ		FREUND (Cecilia)	supruga KRAUS Ignaca, KRAUS Cecilija (rođ. FROJND)
8	KRAUS	Hermann		KRAUS, Herman
9	BERGENTHAL	Cecilia		BERGENTAL, Cecilija
10	KOVACS	Josefine		KOVAČ, Jozefina
11	GRUBER	Eduard		GRUBER, Eduard
12	STEINER	Rosa	STERN	ŠTERN, Roza
13	KLEIN	Gizela	WEISZ	KLAJN, Gizela (rođ. VAJS)
	KLEIN	Izidor		KLAJN, Isidor
14	KLEIN	Fani	ABELES	KLAJN, Fani (rođ. ABELES)
15	ECKFELD	Amalie		EKFELD, Amalija
	ECKFELD	Bela Balla		EKFELD, Bela Bala
	ECKFELD	Moritz		EKFELD, Moric

16	LEDERER	Amalia	KLEIN	LEDERER, Amalija (rođ. KLAJN)
	LEDERER	Armin		LEDERER, Armin
17	EISLER	Helene	KLEIN	AJZLER, Helena (rođ. KLAJN)
18	GEIGER	Mano		GAJGER, Mano
19	KADELBURGER	Eleonore		KADELBURGER, Eleonora
20	KOHN	Johanna		KON, Johana
21	LÖBL	Jakob		LEBL, Jakob
	LÖBL	Roza	FISCHER	LEBL, Roza (rođ. FIŠER)
22	FISCHER	Ernestine		FIŠER, Ernestina
	FISCHER	Moritz		FIŠER, Moric
23	BAK	Katalin		BAK, Katalin
24	FRITZ	Etel	BRAUN	FRIC, Etel(ka), (rođ. Braun)
25	BACHER	Mór		BAHER, Mor
26	LEDERER	Miklós		LEDERER, Mikloš
27	LEWIN	Sándor		LEVIN, Šandor
28	LÁSZLO	Regine	ROSENSTOCK	LASLO, Regina (rođ. ROZENŠTOK)
29	FRAU MARKUS SCHULMANN		BÄUMEL	supruga ŠULMAN Markusa, ŠULMAN ? (ime nezabeleženo), rođ. BOJMEL
30	FLESCH	Zoltán		FLEŠ, Zoltan
31	KLEIN SAMUNÉ		LÉDERER (Szerén)	supruga KLAJN Šamua, KLAJN Serena (rođ. LEDERER)
32	GUTTMANN	Mór		GUTMAN, Mor

33	HERZOG	Leopold		HERCOG, Leopold
34	RADÓCZ	Kornél		RADOC, Kornel
35	LANGER	Adolf		LANGER, Adolf
36	GUSZMANN	Adolf		GUSMAN, Adolf
37	FISCHER	Amália	KRAUSZ	FIŠER, Amalija (rođ. KRAUS)
	GRÜNBERGER MARKNÉ		FISCHER (Ka- talin)	supruga GRINBERGER Marka, GRINBERGER Katalin (rođ. FIŠER)
38	MAJER	Rosalia	BRAUN	MAJER, Rozalija (rođ. BRAUN)
39	LÖBL	Armin		LEBL, Armin
	LÖBL	Emma	WEINBERGER	LEBL, Ema (rođ. VAJNBERGER)
	MÁRTON	Julia		MARTON, Julija
40	DEUTSCH	Adolf		DOJČ, Adolf
	DEUTSCH	Mór		DOJČ, Mor
41	PILISCH	Hermann		PILIŠ, Herman
42	SCHÄFFER	Fanni		ŠEFER, Fani
43	GOLDSCHMIDT	Leopold		GOLDŠMIT, Leopold ³⁹

(13) SPOMENIK PODIGNUT U ČAST VELIKOBEČKEREČKIH JEVREJA PALIH U PRVOM SVETSKOM RATU

Natpis na spomeniku glasi:

„Örökké éljenek emlékezetünkben azon hősök nevei, kik a világháboruban életüket feláldozták a haza és a király védelmében“ („Zauvek će u našem sećanju živeti imena junaka koji su žrtvovali svoje živote u svetskom ratu za odbranu kralja i otadžbine“)

³⁹Natpis na spomeniku 12.43 glasi: „GOLDSCHMIDT LEOPOLD 1874-1939. NA USPOMENU SUPRUGE MALVINE GOLDSCHMIDT, KĆERI KLARE GOLDSCHMIDT-FREUND, UNUČADI EVE I ŽUŽE FREUND, UMRLIH U AUŠVICU 1944 GOD.“

MAYER JENŐ (JENE MAJER)
HOLLÁNDER SÁNDOR (ŠANDOR HOLANDER)
DEUTSCH ERNŐ (ERNE DOJČ)
Dr. EICHENWALD GYULA (Dr ĐULA AJHENVALD)
Dr. VÉRTESI IMRE (Dr IMRE VERTEŠI)
KARDOS ISTVÁN (IŠTVAN KARDOŠ)
DUBOVITZ JOZSEF (JOŽEF DUBOVIC)
ECKSTEIN JAKAB (JAKOB EKŠTAJN)
PLOHN IZSÓ (IŽO PLON)
SZENES PÁL (PAL SENEŠ)
SPIRA ANTAL (ANTAL ŠPIRA)
WEISZ DÁVID (DAVID VAJS)
FISCHER GEZA (GEZA FIŠER)
HANDLER GÁBOR (GABOR HANDLER)
HANDLER SIMON (SIMON HANDLER)
KADELBURGER SÁNDOR (ŠANDOR KADELBURGER)
LÖWI TIBOR (TIBOR LEVI)
KLEIN IMRE (IMRE KLAJN)
TEICHNER EMIL (EMIL TAJHNER)

**Ezén emléktáblát MAYER HENRIK és MAYER AUREL
adományozták“**

(„Spomen-ploču daruju HENRIK MAJER i AUREL MAJER“).

(14) SPOMENIK SA IMENIMA DOBROTVORA JEVREJSKOG GROBLJA U MEĐURATNOM PERIODU

„A Zidduk hadin felépítéséhez hozzájáruló nemes adakozók“

(„Ciduk-hadin⁴⁰ za plemenite ktitore gradnje [groblja]“)

BORAL BERNAT és neje (BERNAT BORAL i supruga)

BUCHBINDER IZIDOR és neje (ISIDOR BUHBINDER i supruga)

⁴⁰Zidduk-hadin (ili: ciduk-hadin): pogrebna molitva kojom se priznaje božanska pravda. Njena suština ogleda se u izražavanju misli da su život i smrt u Božjim rukama, čija je odluka uvek pravedna: „Gospod daje i Gospod uzme, da je blagosloveno ime Gospodnje“ (Knjiga o Jovu, 1.21).

BERGENTHAL ALBERT és neje (ALBERT BERGENTAL i supruga)
DEUTSCH ZSIGMOND és neje (ŽIGMOND DOJČ i supruga)
DEUTSCH GYULA és neje (ĐULA DOJČ i supruga)
DEUTSCH MARTON és neje (MARTON DOJČ i supruga)
DEUTSCH ALFRED és neje (ALFRED DOJČ i supruga)
DEUTSCH JAKABNÉ szül. MENCZER (supruga JAKOBA DOJČA,
 rođ. MENCER)
DEUTSCH JAKAB & CO (JAKOB DOJČ & KO)
ECKSTEIN SAMU és neje (ŠAMU EKŠTAJN i supruga)
ECKSTEIN JÁNOS és neje (JANOŠ EKŠTAJN i supruga)
ECKSTEIN VILMOS és neje (VILMOŠ EKŠTAJN)
EISENSTÄDTER I. L. (I. L. AJZENŠTETER)
 özv. ENGEL SÁMUELNÉ (udovica SAMUELA ENGELA)
FRANK LAJOS és neje (LAJOŠ FRANK i supruga)
FREY REZSŐ és neje (REŽE FREJ i supruga)
FREUND LAJOS és ADOLF (LAJOŠ I ADOLF FROJND)
FISCHL JAKAB és neje (JAKOB FIŠL i supruga)
GERGELY SAMU és neje (ŠAMU GERGELJ i supruga)
GRÜN D. IZSO és neje (IŽO D. GRIN i supruga)
GÜNSZ GÁBOR és neje (GABOR GINS i supruga)
GYÁRFÁS ÖDÖN és neje (EDEN ĐARFAŠ u supruga)
HAJDUSKA JENŐ és neje (JENE HAJDUŠKA i supruga)
HELLER DAVID és neje (DAVID HELER i supruga)
HELLER MÓR és neje (MOR HELER i supruga)
HERCOG GYULA (ĐULA HERCOG)
HERZFELD VILMOS és neje (VILMOŠ HERCFELD I SUPRUGA)
HIRTENSTEIN MARK és neje (MARK HIRTENŠTAJN i supruga)
IZRAELITA HITKÖZSEG (JEVREJSKA OPŠTINA)
IZRAELITA NŐEGYLET (JEVREJSKO ŽENSKO DRUŠTVO)
DR. IVÁNYI MÓR és neje (DR MOR IVANJI I SUPRUGA)
JONÁS BERTALAN és neje (BERTALAN JONAŠ i supruga)
KADELBURGER LIPÓT és neje (LIPOT KADELBURGER i supruga)
 özv. KADELSBURGER FÜLÖPNE (udovica Filipa Kadelsburgera)

DR. KARDOS SAMU és neje (dr ŠAMU KARDOŠ i supruga)
KASSOVITZ MÓR és neje (MOR KASOVIC i supruga)
KASSOVITZ JÓZSEF és neje (JOŽEF KASOVIC i supruga)
KÁLNOKI ÉS SIMON (KALNOKI I ŠIMON)
KLEIN BERNAT és neje (BERNAT KLAJN i supruga)
KERPNER LAJOS és neje (LAJOŠ KERPNER i supruga)
KOVESI EMIL és neje (EMIL KOVEŠI i supruga)
KÖZGAZDASÁGI BANK mint R. T. (PRIVREDNA BANKA KAO A. D.)
KURLÄNDER IMRE és neje (IMRE KURLENDER i supruga)
KURLÄNDER ANTAL és neje (ANTAL KURLENDER i supruga)
KUTERER KATALIN (KATALIN KUTERER)
LÖWY GYULA és neje (ĐULA LEVI i supruga)
LICHTENTAL BERNÁT és neje (BERNAT LIHTENTAL i supruga)
LUKÁCS és Tarsai (LUKAČ i drugovi)
MAYER HENRIK és neje (HENRIK MAJER i supruga)
MAYER AUREL és neje (AUREL MAJER i supruga)
MAYER JENŐ (JENE MAJER)
MANGOLD HERMAN (HERMAN MANGOLD)
ÖZV. Dr MANGOLD SAMUNÉ (udovica dr ŠAMUA MANGOLDA)
MÜLLER IGNAC és neje (IGNAC MILER i supruga)
NEUMANN MÓR és neje (MOR NOJMAN i supruga)
NEUFELD ROZA és gyermekei (ROZA NOJFELD i deca)
DR NEUMANN GYULA és neje (Dr ĐULA NOJMAN)
PODVENITZ LAJOS és neje (LAJOŠ PODVENIC i supruga)
DR POLLAK GYŐZŐ és neje (dr ĐEZE POLAK i supruga)
REINER DAVID és neje (DAVID RAJNER i supruga)
REISZ SÁNDOR és neje (ŠANDOR RAJS i supruga)
ROZENFELD SAMU és neje (ŠAMU ROZENFELD i supruga)
SAS EDE (EDE ŠOŠ)
SALZBERGER JOZSEF és neje (JOŽEF SALCBERGER i supruga)
DR. STEINER GYULA és neje (dr ĐULA ŠTAJNER i supruga)
DR. STERN LAZÁR és neje (dr LAZAR ŠTERN i supruga)
STRASSER és KÖNIG (ŠTRASER i KENIG)

- SZŰCS ZSIGMOND és neje** (ŽIGMOND SIČ i supruga)
SCHULMANN FÜLÖP és neje (FILIP ŠULMAN i supruga)
TEMMER SALAMON és neje (ŠALOMON TEMER i supruga)
TEMMER TESTVÉREK (BRAĆA TEMER)
TEMMER JOZSEFNÉ (supruga JOŽEFA TEMERA)
TORONTÁL M. TAKAREK és HITELB. (TORONTALSKA BANKAZA
 ŠTEDNJU I KREDIT)
URBÁN FRIGYES és neje (FRIDEŠ URBAN i supruga)
UJVÁRI ADOLF (ADOLF UJVARI)
VÁGI SÁNDOR és neje (ŠANDOR VAGI i supruga)
WEISS H. SÁNDOR és neje (ŠANDOR H. VAJS i supruga)
HELLER JÓZSEFNÉ (supruga JOŽEFA HELERA)
HELLER MANÓ (MANO HELER)
URBÁN ARNOLD ÉS NEJE (ARNOLD URBAN i supruga)
KANIZSA BÉLA (BELA KANIŽA)
STEINER MIHÁLY (MIHALJ ŠTAJNER)
BERKOVICS BERNÁT és neje (BERNAT BERKOVIĆ i supruga)
FRIEDMANN HERMAN és neje (HERMAN FRIDMAN i supruga)
GROSS MÁRTON és neje ETEL (MARTON GROS i supruga ETEL)
GUTTMANN MÓR és neje ROZA (MOR GUTMAN i supruga ROZA)
REISS MÓR és neje BLANKA (MOR RAJS i supruga BLANKA)
SZENTIRMAYL PÁL és neje (PAL SENTIRMAJL i supruga)
SIMON IGNÁTZ és neje (IGNAC SIMON i supruga)
SONNENFELD JOZSÉF és neje IRMA (JOŽEF ZONENFELD i supruga
 IRMA)
TREBITSCH JÓZSEF és neje KATALIN (JOŽEF TREBIĆ i supruga
 KATALIN)
WEISZ MÓR és neje MÁRIA (MOR VAJS i supruga MARIJA)

(15) SPOMENIK BERTE PILIŠ, ROĐ. LEVI

ПИЛИШ БЕРТА
 рођ. ЛЕВИ
 1879-1940

(16) NADGROBNI SPOMENIK ĐULE POLAČEKA

ITT NYUGSZIK
POLACSEK
GYULA
ÉLT 55 ÉVET
BECSULTEK ÉS SZERETTEK!
A VILÁGON A LEGJOBB FÉRJ ÉS APA VOLTAL.
AMIG ELÜNK SIRATUNK
HŰ FELESÉGED ÉS EGYETLEN LEANYOD
SZÜL. 1884 MÁJUS 15
MEGH 1939 MÁJUS 11

Prevod:
OVDE POČIVA
ĐULA
POLAČEK
POŽIVE 55 GODINA
BIO JE POŠTOVAN I VOLJEN!
BIO JE NAJBOLJI MUŽ I OTAC NA SVETU.
ŽALIĆEMO TE DOK SMO ŽIVI
TVOJA VERNA SUPRUGA I ČERKA JEDINICA
ROĐ. 15. MAJA 1884.
PREM. 1. MAJA 1939.

(17) NADGROBNI SPOMENIK SELME PALFI, ROĐ. VAJL

SELMA PALFI
ROĐ. WEIL
1865-1937

**(18) SPOMENIK A, OBELISK U VIDU DAVIDOVE ZVEZDE, KOJI SVEDOČI O
POSLEDNJEM PREMEŠTANJU JEVREJSKOG GROBLJA**

Natpis na spomeniku glasi: „OVDE SU SAHRANJENI EKSHUMIRANI POSMRTNI OSTACI SA BIVŠEG JEVREJSKOG GROBLJA U ZRENJANINU 1986. GODINE“.

(19) SPOMENIK B, POSVEĆEN PETROVGRADSKIM JEVREJIMA STRADALIM U DRUGOM SVETSKOM RATU

Natpis na spomeniku glasi: „ZA USPOMENU DEPORTOVANIH I MUČKI UBIJENIH 1200 JEVREJA GRADA PETROVGRADA. SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU“.

Na poledini spomenika su uklesane reči: „SPOMEN PODIŽE JNOF PETROVGRAD“ („Jedinstveni narodnooslobodilački front Petrovgrad“ – prim. aut.). Zanimljiv kuriozitet predstavlja činjenica da se na spomeniku nalaze, jedna ispod druge, petokraka i šestokraka zvezda.

(20) RED C

BROJ SPOMENIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCIJA (srp.)
1	KEMENES	Oszkar		KEMENEŠ, Oskar
	KEMENES, OSZKARNÉ		DEUTSCH (Emilia)	supruga KEMENEŠ Oskara, KEMENEŠ Emilija (rođ. DOJČ)
	NAGY	Imre		NAĐ, Imre
	NAGY IMRENÉ			supruga NAĐ Imrea
	KARTAL	Arpad		KARTAL, Arpad
	KARTAL, ARPADNÉ		LÖWY	supruga KARTAL Arpada, KARTAL Roži (rođ. LEVI)
	NAGY	Bari?		NAĐ, Bari (?)
2	GREBER	Izidor		GREBER, Isidor
	GREBER	Johanna	ENGL	GREBER, Johana (rođ. ENGL)
3	ENGL	Pepi (Josef)		ENGL, Pepi (Jozef)
4	ENGL	Salaman		ENGL, Šalomon

5	MAYER	Henrik		MAJER, Henrik
	MAYER	Jenő		MAJER, Jene
	MAYER	Laura	REITZER	MAJER, Laura (rođ. RAJČER)
	MAYER	Aurel		MAJER, Aurel
	MAYER	Sarolta		MAJER, Šarolta
6	KLEIN	Mór		KLAJN, Mor
6	KLEIN MÓRNÉ		KISS (Erzsébet)	supruga KLAJN Mora, KLAJN Eržebet (rođ. KIŠ)
7	KLEIN	Mór		KLAJN, Mor
7	KLEIN MÓRNÉ		HAJDUSKA (Nina)	supruga KLAJN Mora, KLAJN Nina (rođ. HAJDUŠKA)
7	KIS	Arnold		KIŠ, Arnold
7	KIS	Sándor		KIŠ, Šandor
8	NIEDERMANN	Mavro		NIDERMAN, Mavro
9	TEMMER	Moritz		TEMER, Moric
9	TEMMER	Therese	BLEYER	TEMER, Tereza (rođ. BLEJER)
9	TEMMER	Samuel		TEMER, Samuel
9	TEMMER	David		TEMER, David
9	TEMMER	Salamon		TEMER, Solomon
9	TEMMER	Berta	DEIXNER	TEMER, Berta (rođ. DAJKSNER)
10	TEMMER	Josef		TEMER, Jozef
10	TEMMER	Flora	FISCHER	TEMER, Flora (rođ. FIŠER)
11	KANIZSA	Lipót		KANIŽA, Lipot

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

11	KANIZSA LIPÓTNÉ		STEIN (Mimi)	supruga KANIŽA Lipota, KANIŽA Mimi (rođ. ŠTAJN)
11	KRAUSZ	Gyula		KRAUS, Đula
11	KANIZSA	Margit		KANIŽA, Margita
11	KRAUSZ	Pista		KRAUS, Pišta
12	IVANJI	Mavro		IVANJI, Mavro
12	IVANJI	Felis	VAJS	IVANJI, Felis (rođ. VAJS)

(21) RED D

BROJ SPOME- NIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCIJA (srp.)
1	WEICHHHERZ	Rosa		VAJHHERC, Roza
2	RIEDMANN	Rozsike		RIDMAN, Rožika
3	GUTTMANN	David		GUTMAN, David
4	WIPLER	?		VIPLER, ?
5	KLEIN	Irene		KLAJN, Irena
6	STRASSER	Irma		ŠTRASER, Irma
7	MANGOLD	Jeny		MANGOLD, Jeni
8	KÖPPICH	Anna		KEPIH/KEPIĆ, Ana
9	KADELBURGER	Ignatz		KADELBURGER, Ignac
10	KRAUS	Rosalie		KRAUS, Rozalija
11	TODESZKO	Ignatz		TODESKO, Ignac
12	DREKSLER	Charlote		DREKSLER, Šarlota
13	ZWIRN	Aladar		CVIRN, Aladar

14	KERTÉSZ	Mariska		KERTES, Mariška
15	LEWIN	Oszkár		LEVIN, Oskar
16	EIBENSCHÜTZ	Rožika		AJBENŠIČ, Rožika
17	LÖWINGER	Etel		LEVINGER, Etel
18	STEINER	Moritz		ŠTAJNER, Moric
19	REITZER	Ignatz		RAJCER, Ignac
20	TAUSZIG	Sandor		TAUSIG, Šandor
21	LEWIN	Geza		LEVIN, Geza
22	ROSENFELD	Sigmund		ROZENFELD, Zigmund
23	ADLER	Izabella	GROSZ	ADLER, Izabela (rod. GROS)
24	ZWIRN	Rosa	REITER	CVIRN, Roza (rod. RAJTER)
25	ROTTENBERG	Jakab		ROTENBERG, Jakob
26	KOHN	Teréz		KON, Tereza
27	GROSMANN	Lajos		GROSMAN, Lajoš
28	KANN	Amalie		KAN, Amalija
29	KRAUSZ	Jakob		KRAUS, Jakob
30	WEISS	Leopold		VAJS, Leopold
31	natpis samo na hebrejskom			
32	DEUTSCH	Charlotte		DOJČ, Šarlota
33	GROF	Sándor		GROF, Šandor
34	WEINFELD	Sáríka		VAJNFELD, Šaríka
35	GUSSMANN	Izidor		GUSMAN, Isidor
36	FRÖHLICH	Moritz		FRULIH, Moric
37	NEY	Irma		NEJ, Irma

GROBOVI KOJI PUTUJU: MEMORIJALNO JEVREJSKO GROBLJE U ZRENJANINU

38	ROTH	Veronika		ROT, Veronika
39	BERGER	Elias		BERGER, Elija
40	KANIZSA	Moritz		KANIŽA, Moric
41	BORSODI	Palika		BORŠODI, Palika

(22) Red E

BROJ SPOMENIKA	PREZIME	IME	DEVOJAČKO PREZIME	TRANSKRIPCija (srp.)
1	natpis samo na hebrejskom			
2	TEICHNER	Hermann		TAJHNER, Herman
3	KORNBLAU	Sigmund		KORNBLAU, Zigmund
4	natpis samo na hebrejskom			
5	natpis samo na hebrejskom			
6	SZEKULES	Samuel		SEKULEŠ, Samuel
7	REITER	Rosa		RAJTER, Roza
8	BERGER	Susanna		BERGER, Suzana
9	KLEIN	Anna		KLAJN, Ana
10	SCHNITZLER	Karoline ⁴¹		ŠNICLER, Karolina
	SCHNITZLER	Jakob ⁴²		ŠNICLER, Jakob
	SCHNITZLER	Therese ⁴³		ŠNICLER, Tereza
11	Tekst na spomeniku glasi: „Gewidmet von seinem Sohne Leopold und SchwiegerTochter Rosa Klein“ („Posvećeno od njegovog sina Leopolda i snahe Roze Klajn“) ⁴⁴			
12	natpis samo na hebrejskom			
13	natpis sadrži samo jednu, nerazumljivu reč: „Katoka“			
14	REINER	Vilmos		RAJNER, Vilmoš

⁴¹Dete Leopolda i Katarine Šnicler (posebno naznačeno u zaglavlju spomenika).

⁴²Dete Leopolda i Katarine Šnicler (posebno naznačeno u zaglavlju spomenika).

⁴³Dete Leopolda i Katarine Šnicler (posebno naznačeno u zaglavlju spomenika).

⁴⁴Kako se ime Leopolda Klajna nalazi i na nadgrobnom spomeniku njegove majke Ane Klajn (E 9), moguće je da je spomenik E 11 zapravo spomenik njegovog oca (ime nepoznato).

15	MORITZ	Roseanna		MORIC, Rozana
16	GALIZIANER	Julius		GALICIJANER, Julijus
17	ROSENFELD	Samuel		ROZENFELD, Samuel
18	DAVID	Abraham		DAVID, Abraham
19	WILNER	Theresia		VILNER, Terezija
20	SCHLESINGER	Th(eresa?)	MAIER	ŠLEZINGER, T(ereza?), rod. MAJER
21	FRIEDENSTEIN	Josef		FRIDENŠTAJN, Jozef
22	SAX	Johann		SAKS, Johan
23	SCHLESINGER	Helena		ŠLEZINGER, Helena
24	natpis samo na hebrejskom			
25	LÖFFLER	Helene	POLLAK	LEFLER, Helena (rod. POLAK)
26	BÖHM	Theresia	ROSENFELD	BEM, Terezija (rod. ROZENFELD)
27	ULMAN	Moritz		ULMAN, Moric
28	natpis samo na hebrejskom			
29	KORNBLAU	Ignatz		KORNBLAU, Ignac
30	LUSZTIG	Martin		LUSTIG, Martin
31	GUTMAN	Moritz		GUTMAN, Moric
32	DEUTSCH	Gisella		DOJČ, Gizela
33	REITZER	Simon		RAJCER, Simon

Spisak ilustracija i fotografija

1. Dokument-molba iz 1836. godine kojom predsjednik Jevrejske opštine u Velikom Bečkereku, Johan Lihtental, traži dozvolu od Temišvarske zemaljske administracije za proširenje Jevrejskog groblja (Istorijski arhiv Zrenjanin, F3. Veliki Bečkerek, grad sa uređenim Senatom 1769–1918, br. 524/1836), *U vezi molbe Jevrejske crkvene opštine radi proširenja groblja na opovačkom pašnjaku, K. Administracija traži izveštaj Magistrata*
2. Novinski natpis u vel.-bečkerečkom listu *Gross-Becskereker Wochenblatt* iz aprila 1893. godine, kojim porodica Ajzenšteter obaveštava javnost o smrti svog člana Ignaca Ajzenštetera i izražava žaljenje tim povodom

(Vom tiefsten Schmerz gebeugt..., Gross-Becskereker Wochenblatt 14, 8.4.1893, 6)

3. Fotografija Jevrejskog groblja neposredno pred poslednje izmeštanje 1986. godine (Foto: M. Đukanov. Istorijski arhiv Zrenjanin, F. 45 Zbirka fotografija, br. 2591)
4. Početak izmeštanja Jevrejskog groblja u Zrenjaninu 1986. godine (Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)
5. Pripreme lokacije novog groblja (Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)
6. Postavljanje betonskih temelja na novoj lokaciji Jevrejskog groblja. U pozadini se vide već postavljeni nadgrobni spomenici, kao i kapela evanđeličko-reformatskog groblja (Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)
7. Nadgrobni spomenici postavljeni u betonske temelje na novom groblju (Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)
8. Mermerni postamenti nadgrobnih spomenika sa Jevrejskog groblja, rastureni prilikom izmeštanja (Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)
9. Prvi rabin Jugoslavije, Cadik Danon, na svečanosti osvećenja novog Memorijalnog jevrejskog groblja u Zrenjaninu, 1. oktobra 1990. godine (Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)
10. Kadiš za 1.200 petrovgradskih Jevreja stradalih u Drugom svetskom ratu (Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)
11. Spomen-obeležje JNOF-a Petrovgrad posvećeno petrovgradskim Jevrejima-žrtvama Drugog svetskog rata. U pozadini: red C spomenika na novoj lokaciji Jevrejskog groblja (Foto: A. Radlovački)
12. Spomen-ploča sa imenima velikobečkerečkih Jevreja koji su u međuratnom periodu (1928) omogućili svojim angažmanom preseljenje Jevrejskog groblja (Foto: A. Radlovački)
13. Spomenik-svedočanstvo o preseljenju groblja u međuratnom periodu (Foto: A. Radlovački)
14. Spomenik-obelisk u obliku Davidove zvezde, koji svedoči o poslednjem preseljenju groblja 1986. godine (Foto: A. Radlovački)
15. Detalj iz reda E (Foto: A. Radlovački)

16. Nadgrobni spomenik porodice Mangold (6.41), sa levitskim bokalom na vrhu (Foto: A. Radlovački)
17. Nadgrobni spomenici Suzane Berger (E.8) i Ane Klajn (E.9) (Foto: A. Radlovački)
18. Nadgrobni spomenik Johana Lihtentala (11.23), predsednika Jevrejske opštine (Foto: A. Radlovački)
19. S desna na levo: nadgrobni spomenici Katarine Šnicler, rođ. Hirš (6.86), Barbare Ekštajn (6.87) i Filipa Dijamanta (6.88, okrenut naopako). U pozadini: 7. red (Foto: A. Radlovački)
20. Nadgrobni spomenici 5. reda (Foto: A. Radlovački)
21. Detalj sa nadgrobnog spomenika Mikloške Dojč (Foto: A. Radlovački)
22. Detalj sa nadgrobnog spomenika u 6. redu (Foto: A. Radlovački)
23. Pogled na severnu stranu Memorijalnog jevrejskog groblja. U prvom planu: obelisk u obliku Davidove zvezde (Foto: A. Radlovački)

KORIŠĆENI IZVORI I LITERATURA

Arhivska građa

Istorijski arhiv Zrenjanin, F.3 Veliki Bečkerek, grad sa uređenim Senatom 1769-1918, br. 169/1835, *Temišvarska katedralna administracija dostavlja velikobečkerečkom komesaru grada spisak Jevreja sa uputstvom da o nastalim promenama vodi evidenciju i podnese izveštaj administraciji.*

Istorijski arhiv Zrenjanin, F.3 Veliki Bečkerek, grad sa uređenim Senatom 1769-1918, br. 483 (524)/1836, *U vezi molbe Jevrejske crkvene opštine radi proširenja groblja na opovačkom pašnjaku, K. administrac. traži izveštaj Magistrata.*

Zavičajne monografije

Milleker, Felix. *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333-1918*, Wrschatz 1933.

Александар Станојловић (ур.), *Петровград*, Петровград, 1938.
Zrenjanin, Zrenjanin, 1966.

Zbornik radova

Војислава Радовановић, Јевреји у Банату, у публикацији: Банат кроз векове. Слојеви културе Баната, Београд, 2010.

Periodika

Gross-Becskereker Wochenblatt (1854–1916)

Северна стража

Обнова

Банатска пошта

Банатски гласник

Млада Југославија

Rašić Slobodan, *Spomenici za dve tuge*, Revija 92, 6.10.1989.

Савић Милан, *После пресељења Јеврејског гробља у Зрењанину*, Дневник, 27.10.1989.

Освећено ново јеврејско гробље у Зрењанину, Зрењанин, 5.10.1990, 10.

Surla Slavko, *Otkriven „pisac“ na jevrejskom groblju*, Zrenjanin, 24.2.2011.

Članci

Čolić D. Dragoljub, *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata. Prilozi za monografiju o Jevrejima u Banatu*, Zbornik 4 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd, 1979, str. 111–191;

Čolić, Dragoljub D. *Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 4, Beograd 1979, 193–197;

Čolić, Dragoljub D. *Sinagoga u Zrenjaninu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 4, Beograd 1979, 199–213;

Pejin, Atila. *Jevrejsko groblje u Senti*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 7, Beograd 1997, 105–136.

Крчмар, Филип. *Лийої Баумхорн – њоводом 150. јодишњице рођења*, Рад музеја Војводине 52, Нови Сад, 2010, 295–307.

 am tiefsten Schmerz gebeugt, geben wir hiemit die traurige Nachricht, daß unser vielgeliebter, unvergeßlicher Gatte, beziehungsw. Vater, Bruder, Schwager, Großvater und Schwiegervater, Herr

Ignatz S. Eisenstädter de Buziás,

Isr. ung. Commerzienrath, Präsident der Temesvarer Handels- und Gewerbetammer, Mitglied des Municipalsenatschusses der Isr. Friedhöf. Temesvar, Präsident der Temesvarer Israr. Cultusgemeinde, der „Gedera Redicha“ und des 23. israelitischen Gemeindebezirktes, 1. Director der Temesvarer Klub-Gesellschaft, Mitglied des Israr. Verwaltungsausschusses, Präses des „Moshel-et bol“-Krautaustrichungs-Berleates, u. r.,

welcher heute Morgens 9 Uhr, nach längerer Krankheit, im 62. Lebensjahre, nach 38-jähriger glücklicher Ehe sanft entschlafen ist. Die irdische Hülle des theuren Verbliebenen wird Sonntag den 9. April d. J. vom Trauerhause auf dem isr. Friedhöfe zur ewigen Ruhe befristet werden.

Temesvar, den 6. April 1893.

Friede und Ruhe seiner Asche!

Lina v. Eisenstädter geb. Eisenstädter
als Gattin.

Richard v. Eisenstädter,
Thekla v. Eisenstädter vereh. Frisch,
Martha v. Eisenstädter,
als Frauen.

Jaques Frisch,
als Schwiegersohn.

Franziska v. Eisenstädter,
geb. v. Baronyi,
als Schwiegersohn.

Wwe Josefine Goldstein,
geb. v. Eisenstädter,
Hermine Bloch, geb. v. Eisenstädter,
als Schwägerin.

Philipp v. Eisenstädter,
Hermann v. Eisenstädter,
Aron v. Eisenstädter,
Anton v. Eisenstädter,
Ferdinand v. Eisenstädter,
Robert v. Eisenstädter,
als Brüder.

Ignatz L. Eisenstädter,
Carl Eisenstädter,
Hugo Eisenstädter,
Hermann Bloch,
Adolf J. Blau,
als Schwäger.

Marie v. Eisenstädter, geb. Adler,
Fanny v. Eisenstädter, geb. Hirschler,
Marie v. Eisenstädter, geb. Weiss,
Ida v. Eisenstädter, geb. Eisenstädter,
Laurav Eisenstädter geb. Eisenstädter
Hermine v. Eisenstädter, geb. Kohn,
Julie Eisenstädter, geb. Berger,
Rosa Eisenstädter, geb. Freund,
Emma Blau, geb. Eisenstädter,
Wwe Julie Stelner, geb. Eisenstädter,
als Schwägerinnen.
Dora Frisch,
Alajala Frisch,
Irene v. Eisenstädter,
Margit v. Eisenstädter,
als Gattin.

Tranzspenden werden dankend abgelehnt.

(14-1.)

Novinski natpis u vel.-bečkerečkom listu *Gross-Becskereker Wochenblatt* iz aprila 1893. godine, kojim porodica Ajzenšteter obavestava javnost o smrti svog člana Ignaca Ajzenštetera i izražava žaljenje tim povodom (*Vom tiefsten Schmerz gebeugt...*, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 14, 8.4.1893, 6)

Fotografija Jevrejskog groblja neposredno pred poslednje izmeštanje 1986. godine (Foto: M. Đukanov. Istorijski arhiv Zrenjanin, F. 45 Zbirka fotografija, br. 2591)

Početak izmeštanja Jevrejskog groblja u Zrenjaninu 1986. godine (Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)

Pripreme lokacije novog groblja
(Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)

Postavljanje betonskih temelja na novoj lokaciji Jevrejskog groblja.
U pozadini se vide već postavljene nadgrobne spomenice,
kao i kapela evangeličko-reformatskog groblja
(Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)

Nadgrobnni spomenici postavljeni u betonske temelje na novom groblju
(Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)

Mermerni postamenti nadgrobnnih spomenika sa Jevrejskog groblja, rastureni
prilikom izmeštanja (Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)

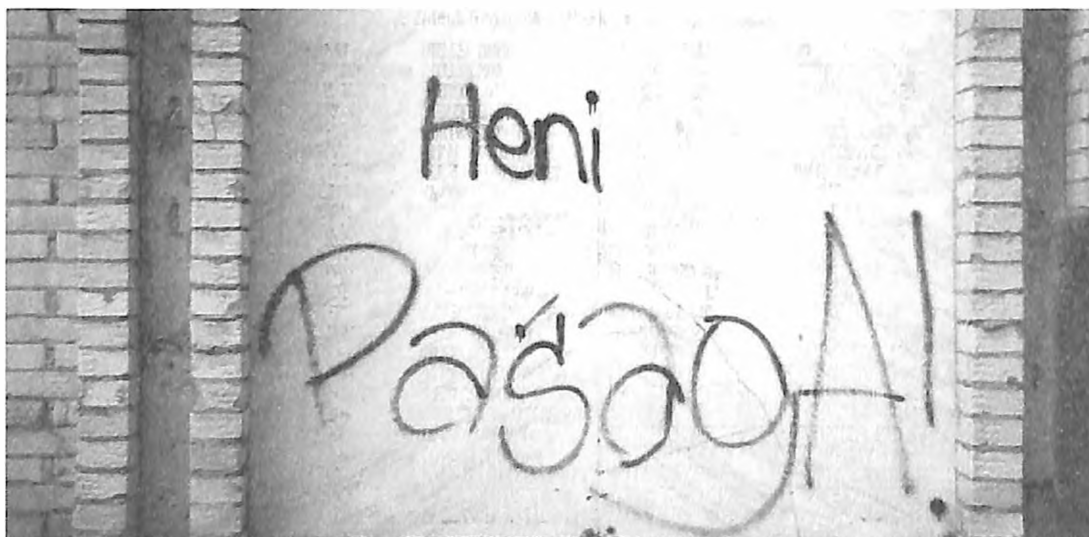
Prvi rabin Jugoslavije, Cadik Danon, na svečanosti osvećenja novog Memorijalnog jevrejskog groblja u Zrenjaninu, 1. oktobra 1990. godine
(Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)

Kadiš za 1.200 petrovgradskih Jevreja stradalih u Drugom svetskom ratu
(Foto: A. Greber, ljubaznošću Jevrejske opštine Zrenjanin)

Spomen-obeležje JNOF-a Petrovgrad posvećeno petrovgradskim Jevrejima–žrtvama Drugog svetskog rata. U pozadini: red C spomenika na novoj lokaciji Jevrejskog groblja (Foto: A. Radlovački)

Spomen-ploča sa imenima velikobečkerečkih Jevreja koji su u međuratnom periodu (1928) omogućili svojim angažmanom preseljenje Jevrejskog groblja (Foto: A. Radlovački)

Spomenik-svedočanstvo o
preseljenju groblja u međuratnom
periodu (Foto: A. Radlovački)

Spomenik-obelisk u obliku Davidove
zvezde, koji svedoči o poslednjem
preseljenju groblja 1986. godine
(Foto: A. Radlovački)

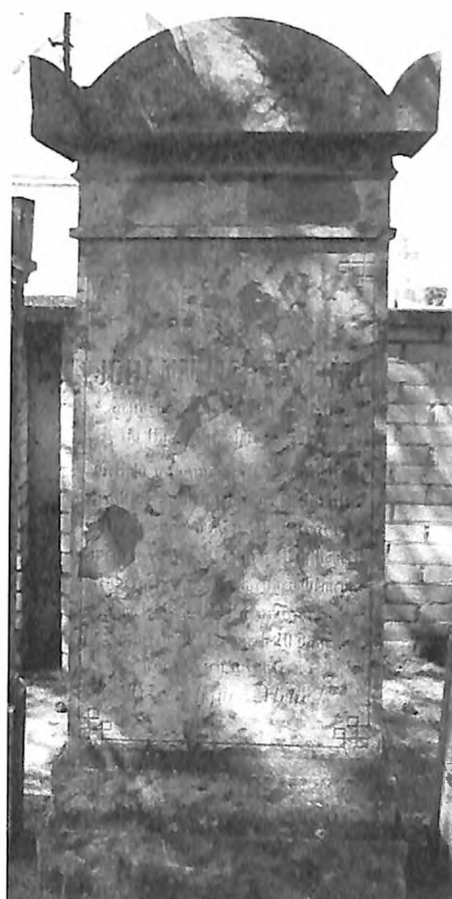
Detalj iz reda E (Foto: A. Radlovački)

Nadgrobní spomenik porodice Mangold (6.41), sa levitskim bokalom na vrhu (Foto: A. Radlovački)

Nadgrobní spomenici
Suzane Berger (E.8) i Ane Klajn (E.9)
(Foto: A. Radlovački)

Nadgrobní spomenik Johana
Lihtentala (11.23), predsednika
Jevrejske opštine
(Foto: A. Radlovački)

S desna na levo: nadgrobnji spomenici Katarine Šnicler, rod. Hirš (6.86),
Barbare Ekštajn (6.87) i Filipa Dijamanta (6.88, okrenut naopako).
U pozadini: 7. red (Foto: A. Radlovački)

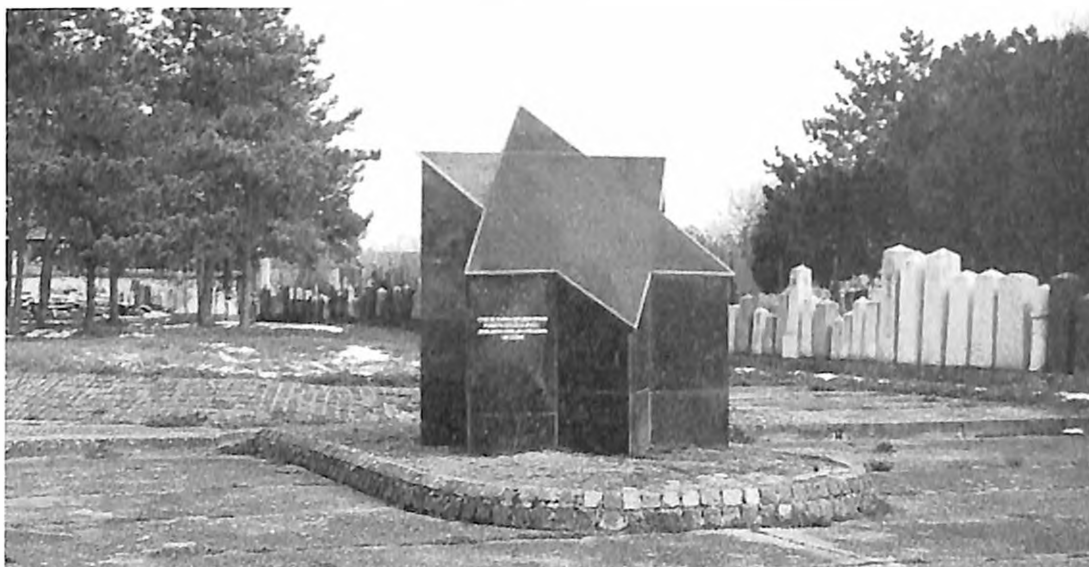
Nadgrobnji spomenici 5. reda (Foto: A. Radlovački)

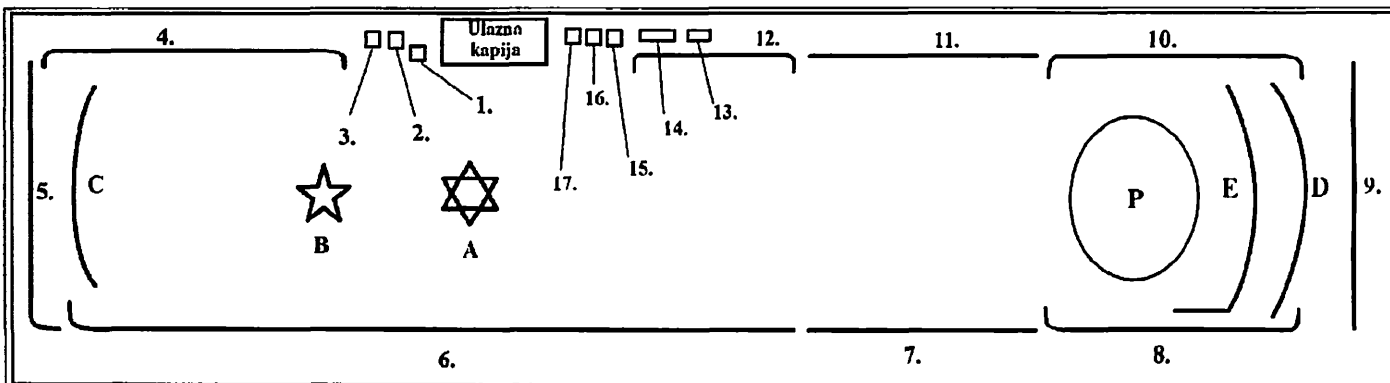
Detalj sa nadgrobnog spomenika Mikloške Dojč
(Foto: A. Radlovački)

Detalj sa nadgrobnog spomenika u 6. redu
(Foto: A. Radlovački)

Pogled na severnu stranu Memorijalnog jevrejskog groblja.
U prvom planu: obelisk u obliku Davidove zvezde
(Foto: A. Radlovački)

OZNAKA/BR. REDA	BROJ SPOMENIKA
2.	slobodnostojeći
3.	slobodnostojeći
4.	44
5.	58
6.	88
7.	68
8.	75
9.	36
10.	65
11.	49
12.	43
15.	slobodnostojeći
16.	slobodnostojeći
17.	slobodnostojeći
C	12
D	41
E	33

- 1. Spomenik - svedoanstvo o promeni lokacije groblja u međuratnom periodu.
- 13. Spomen - ploča sa imenima velikobečkerečkih Jevreja poginulih u Prvom svetskom ratu.
- 14. Spomen ploča sa imenima kltora groblja u Velikom Bečkereku.
- P Nagomilani postamenti (ostaci) nadgrobnih spomenika.
- A Spomenik - obelisk u obliku Davidove zvezde, svedoanstvo o poslednjem premeštanju Jevrejskog groblja.
- B Spomenik JNOF-a Petrovgrad, posvećen petrovgradskim Jevrejima stradalim u Drugom svetskom ratu.

Ukupan broj spomenika | 622

Plan groblja

Filip Krčmar, Aleksandar Stefanov,
Tihomir Bogović, Aleksandar Radlovački

**THE TRAVELLING GRAVES:
MEMORIAL JEWISH CEMETERY IN ZRENJANIN**

SUMMARY

The Jewish Cemetery in Zrenjanin (previously named Veliki Bečkerek and Petrovgrad) was opened in 1828, and has, in the meantime, been twice moved from one location to another. At the time of the most recent replacement, in 1986, which was accompanied with numerous weaknesses and scandals, no evidence was made of persons buried there. Along with a brief history of dislocation of the Jewish cemetery and a description of the present location, the paper presents the results of several months of research aimed at correcting this wrongdoing. The paper presents the layout of the cemetery itself and a systematization of the grave-stones, listing the names of all those buried there in the original (German and Hungarian) and Serbian orthography, as well as the topographic markings of their grave-stones within the cemetery.

Sanja Simper

PISANI ISKAZ BERNARDA NATHANA O POVIJESTI ŽIDOVSKJE VJERSKE OPĆINE U OPATIJI IZ 1963. GODINE

Apstrakt: U članku se objavljuje pisani iskaz Bernarda Nathana o povijesti Židovske vjerske općine u Opatiji iz prosinca 1963., koji je temeljni arhivski izvor za istraživanje povijesti židovske zajednice u Opatiji.

Ključne reči: XIX. st., XX. st., Židovi, Židovska općina Opatija, Austro-Ugarska monarshija, fašizam, rasni zakoni, Opatija/Abbazia, Hrvatska

Uvod

Bernard Nathan (Pécs, 5. XI. 1881. – 29. III. 1968.), trgovac, potjecao je iz obitelji ugarskih Židova, jedne od prvih židovskih useljeničkih obitelji koje su se 1892. nastanile u Opatiji, tada atraktivnom i vrlo posjećenom zimovalištu i lječilištu na Austrijskom primorju.¹

Kao aktivist lokalne židovske zajednice, koja je prema tadašnjem austrijskom zakonodavstvu o ustroju i djelovanju židovskih vjerskih općina prvotno bila u područnoj nadležnosti Židovske općine Trst (*Comunità israelitica di Trieste*)², sudjelovao je u osnivanju Privremenoga odbora či-

¹Državni arhiv u Rijeci (dalje: HR – DARI) – 053 (Riječka kvestura), Dosje Bernarda Nathana; Jevrejski istorijski muzej, Beograd (dalje: JIM), Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, pisani iskaz o povijesti Židovske vjerske općine u Opatiji iz 1963. godine.

²Osnovu austrijske zakonske regulative prema kojoj je bila uređena svrha i ustroj židovskih vjerskih općina, činio je *Zakon od 21. ožujka 1890. kojim se uređuju izvanjski pravni odnošaji židovskoga vierozakonskoga društva*, br. 57., u: Državo-zakonski list za kraljevine i zemlje, zastupane u vieću carevinskom. Godina 1890. u Beču, 1890., 109. – 113.

jom je inicijativom 1911. utemeljeno Društvo za promicanje izraelićanske vjerske općine u Opatiji (*Verein zur Förderung einer israelitischen Kultusgemeinde in Abbazia*). Svrha mu je bila zaštita religijskih interesa stalno nastanjenih Židova, kao i sve većega broja židovskih posjetitelja u Opatiji.³ U tom smislu, Društvo je donijelo Statut buduće židovske vjerske općine u Opatiji. No, iako ga je Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu u Beču odobrilo, te izdalo Naredbu od 17. lipnja 1914., br. 2896., o izdvajanju područja političkoga kotara Volosko-Opatija iz okružja židovske vjeroispovjedne općine u Trstu, te utemeljenju za ovo područje „*noveizraelitske vjerske općine u Primorju*“;⁴ Židovska općina Opatija (*Comunità israelitica di Abbazia*) će zbog organizacijskih teškoća uzrokovanih Prvim svjetskim ratom biti konstituirana tek za talijanske uprave u Istri i Rijeci, u veljači 1923. godine. Tada je za njezinoga predsjednika bio izabran opatijski ljevakarnik Mihael Abraham Sternbach, a za dopredsjednika Bernard Nathan. Nakon Sternbachovog iseljenja u rodnu Poljsku 1924., Nathan je u Općini preuzeo čelnu ulogu, koju ju obnašao sve do uhićenja i fašističke internacije u lipnju 1940. godine.⁵

(URL: <http://www.anno.onb.ac.at/Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder/1890., 26. II. 2010.>). Temeljem ovoga zakona, kasnije su donešene dvije ministarske naredbe: 1.) *Ordinanza dell'i. r. Ministero per Culto e per l'Istruzione del 18 Marzo 1893 N. 3317, concernente la fissazione e delimitazione dei circondari delle comunità di culto israelitiche nel Litorale*, u: *Bollettino delle leggi ed ordinanze per il Litorale austro-illirico che comprende le contee principesche di Gorizia e Gradisca, il Margraviato dell'Istria e la città immediata di Trieste col suo territorio*, anno 1893, Trieste, 1894., 27. – 28.; 2.) *Naredba ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 18. marta 1897. kojom se odregjuju granice djelovanja organa bogoštovne uprave u pogledu zakona o spoljašnjim pravnijem odnošajima izrelitske vjerozakonske družbe od 21. marta 1890.* (l. d. z. br. 57), br. 96, u: *List državnijeh zakona za kraljevine i zemlje zastupane u carevinskom vijeću*. Godina 1897. U Beču 1897., 467. – 468. Navedena je regulativa ostala na snazi na ovom teritoriju i nakon priključenja Kraljevini Italiji 1920., sve do donošenja novoga fašističkog zakonodavstva o ustroju židovskih vjerskih općina, tzv. Zakona Falco (*Legge Falco*), iz 1930./31. godine.

³JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, *Statuten des Vereines zur Förderung einer israelitischen Kultusgemeinde in Abbazia*, str. 1; Bernard Nathan, *Iskaz*

⁴HR – DARI – 29 (Glavarstvo općine Volosko-Opatija), opći spis br. 6706/14; *Verordnung des k.k. Ministeriums für Kultus und Unterricht vom 17. Juni 1914 Zahl 2896, betreffend die Errichtung einer neuen israelitischen Kultusgemeinde im Küstenlande.*, br. 37, u: *Gesetze und Verordnungen der Landesbehörden für das österreichisch-illirische Küstenland*. Jahrgang 1914., Triest, 1915., 243. (URL:http://alex.onb.ac.at/kronlaendergesetze_lkt.htm/ALEX/Gesetze und Verordnungen der Landesbehörden für das österreichisch-illirische Küstenland, 1914, 26. II. 2010.)

⁵Sanja Simper, „Prilog demografiji opatijske židovske zajednice“, *Problemi sjevernog Jadrana* sv. 10, (gl. ured. Miroslav Bertoša), Rijeka, 2009., 13.

Vlasti su tada, neposredno nakon ulaska fašističke Kraljevine Italije u Drugi svjetski rat na strani nacističke Njemačke, 10. lipnja 1940., u interesu vojne i unutarnje sigurnosti primijenile administrativnu odredbu o uhićenju i internaciji državljana neprijateljskih država u logore i općine izvan mjesta njihova prebivališta.⁶ Njezinom su provedbom bili pooštreni progoni Židova, osobito stranaca i apatrida, koji su zakonski bili sankcionirani već 1938. godine.⁷

Prvi protužidovski zakoni, o Židovima strancima⁸ i udaljavanju Židova iz školstva,⁹ proglašeni su u rujnu 1938. godine. Temeljnim Odredbama za zaštitu talijanske rase iz studenoga 1938.,¹⁰ Židovima je zabranjeno sklapanje mješovitih brakova, posjedovanje poduzeća od nacionalnog interesa ili s više od 100 zaposlenih, zemljišta i zgrada u vrijednosti iznad utvrđenih ograničenja, držanje nežidovske kućne posluge i, konačno, biti djelatnicima državnih civilnih i vojnih uprava. Tijekom 1939., objavljena je zakonska normativa prema kojoj su za Židove uvedena ograničenja vlasništva nad nepokretnom imovinom te u proizvodnoj i trgovačkoj dje-

⁶Carlo Spartaco Capogreco, *I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943)*, Torino 2004., 61., 91.; Carlo Spartaco Capogreco, „Per una storia dell'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943)”, *Italia 1939-1945. Storia e memoria, vita e pensiero*, (glavni urednik A. L. Carlotti), Milano 1996., 531-532.; Klaus VOIGT, „L'internamento degli immigrati e dei profughi ebrei in Italia (1940-1943)”, *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa. Atti del Convegno nel cinquantenario delle leggi razziali*, Rim 1989., 57.

⁷O protužidovskim progonima u fašističkoj Kraljevini Italiji (1938.-1943.) te u vrijeme nacističke okupacije dijelova Italije (1943.-1945.), navodi se temeljna bibliografija: Renzo de Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino 1993.; Michele Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, Persecuzione*, Torino 2007.; Enzo Colotti, *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia*, Rim, 2003.; *La menzogna della razzadocumenti e immagini del razzismo e dell'antisemitismo fascista*, Bolonja 1994.; posebno izdanje o fašističkom antisemitskom zakonodavstvu, te administrativnoj normativi objavljeno o pedesetogodišnjici proglašenja, u: *La Rassegna Mensile di Israel, 1938: le leggi contro gli ebrei*, vol. LIV, nn. 1-2 (gennaio - agosto 1988), (gl. ured. Michele Sarfatti), Rim 1988.; *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa, Atti del Convegno nel cinquantenario delle leggi razziali*, Camera dei deputati, Rim 1989., i dr.

⁸R. D. L. del 7 settembre 1938, n. 1381, *Provvedimenti nei confronti degli ebrei stranieri*, u: *Gazzetta Ufficiale* (dalje: G.U.) del 12 settembre 1938, n. 208.

⁹R. D. L. 5 settembre 1938, n. 1390, *Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista*, u: *G.U.* del 13 settembre 1938, n. 209.

¹⁰R. D. L. 17 novembre 1938, n. 1728, *Provvedimenti per la difesa della razza italiana*, u: *G.U.* del 19 novembre 1938, n. 264.

latnosti.¹¹ Posebnim zakonima u području rada i zapošljavanja, određeno je brisanje Židova iz registra pretežnog broja zvanja koja su otada mogli obavljati jedino prema židovskim klijentima.¹² Židovi koji su bili osobito zaslužni za državu, mogli su ostvariti tzv. diskriminaciju, no njome su bili izuzeti tek iz manjeg broja zabrana.¹³ Fašistički protužidovski zako-

¹¹R. D. L. 9 febbraio 1939, n. 126, *Norme di attuazione ed integrazione delle disposizioni di cui all'art. 10 del R. D. L. 17 novembre 1938, n. 1728, relative ai limiti di proprietà immobiliare e di attività industriale e commerciale per i cittadini italiani di razza ebraica*, u: *G.U.* dell'11 febbraio 1939, n. 35.

¹²L. 29 giugno 1939, n. 1054, *Disciplina dell'esercizio delle professioni da parte dei cittadini di razza ebraica*, u: *G.U.* del 2 agosto 1939, n. 179.

¹³*Odredbama za zaštitu talijanske rase* od 17. studenog 1938., čl. 14.–16., regulirana je i mogućnost dodjele, na zahtjev, djelomičnog izuzeća od progona, tzv. diskriminacije, određenim kategorijama „zaslužnih“ Židova talijanskih državljana, odnosno, članovima njihovih obitelji do drugoga koljena, a mogli su je zatražiti i Židovi u srodstvu s „arijevcem“, koji je imao utvrđene uvjete. Kategorije „zaslužnih“ kojima je mogla biti dodijeljena ova povlastica, činile su sljedeće osobe: a) članovi obitelji poginulih u talijanskim ratovima, Libijskom, Svjetskom, Etiopskom i Španjolskom, kao i poginulih za fašizam; b) oni koji se nalaze u jednoj od sljedećih okolnosti: 1) bogalji, invalidi, ranjenici, ratni dobrovoljci ili odlikovani za hrabrost u Libijskom, Svjetskom, Etiopskom, Španjolskom ratu; 2) borci u Libijskom, Svjetskom, Etiopskom, Španjolskom ratu, koji imaju barem križ za ratne zasluge; 3) bogalji, invalidi, ranjenici zbog fašizma; 4) učlanjeni u Nacionalnu Fašističku Stranku u godinama 1919.–20.–21.–22. i u drugoj polovini 1924. godine; 5) riječki legionari; 6) oni kojima su dodijeljene izuzetne počasti koje se odnose na čl. 16. U slučajevima predviđenim sl. b), povlastica je mogla biti prenesena na članove porodice osoba ovdje navedenih, iako su prethodno preminule. Ishodovanje ove povlastice, koju je trebalo službeno zatražiti do 30. ožujka 1939., u stvarnosti je značilo: prema odredbama od 17. studenog 1938., *Odredbe za zaštitu talijanske rase*, mogućnost posjedovanja gradskih zgrada, zemljišta, poduzeća (i njihova upravljanja), iznad granica limita utvrđenoga za ostale (prvotno i pravo služenja vojne službe te zaposlenja u osiguravajućim poduzećima, što je kasnije poništeno); prema odredbi od 15. studenoga 1938., *Objedinjavanje i koordiniranje u jedinstveni tekst otprije objavljenih propisa za obranu rase u talijanskoj školi*, mogućnost ostvarenja prednosti pri zapošljavanju u osnovnim i srednjim školama utemeljenim za djecu „židovske rase“; prema odredbi od 29. lipnja 1939., *Disciplina obavljanja slobodnih zvanja građana židovske rase*, mogućnost obavljanja zvanja novinara, ljekarnika, odvjetnika, liječnika, ginekologa, računovođe, agronoma, itd., također i s klijentima arijevcima, ali ne u javnim ustanovama i u poduzećima s ne-Židovima. O dodjeli ove povlastice na temelju diskrecijskoga prava, ali često povezano s korupcijskim epizodama, odlučivalo je posebno povjerenstvo pri Ministarstvu unutarnjih poslova. (Usporedi: Ilaria Pavan, „Definire, segregare espropriare. Il decreto legge del 17 novembre 1938“, *La Rassegna mensile di Israel, numero speciale in occasione del 70° anniversario dell'emanazione della legislazione antiebraica fascista*, vol. LXXIII – n. 2. maggio – agosto 2007., (gl. ured. Michele Sarfatti), Firenze 2008., 191.–192.; Michele Sarfatti, *Gli ebrei*, 2007., 178.; Michele Sarfatti, „I caratteri principali della legislazione antiebraica in

ni kojima su utvrđeni modaliteti progona u različitim područjima života, objavljeni su do 1942., a mnoge su zabrane uvedene i administrativnim putem,¹⁴ odredbama i okružnicama državnog aparata, kojima je za Židove i pored zakonskih odredaba bio uveden niz zabrana i isključenja u različitim područjima društvenoga života.¹⁵

Italia (1938–1943)“, *Antisemitismo in Europa negli Anni Trenta. Legislazioni a confronto* (gl. ured. Anna Capelli, Renata Broggin), Milano 2001., 203. – 204.)

¹⁴Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokausta. Židovi u Rijeci i Opatiji, 1867.–1945.“, katalog izložbe, (gl. ured. Ervin Dubrović), Muzej grada Rijeke, 21. svibnja–21. lipnja 2013., Rijeka 2013., 12.–15.; Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja. Sjećanje na stradale sugrađane“, *Ha-Kol glasilo židovske zajednice u Hrvatskoj*(Zagreb), br. 130, svibanj–lipanj 2013, 33.–34.

¹⁵Razumijevanje obilježja fašističkih protužidovskih progona upotpunjuje poznavanje normativne produkcije administrativnoga tipa. Ponekad su okružnice, propisi-ma o uvođenju mjera, prethodile donošenju zakonskih odredaba. Neke su se okružnice ograničavale na detaljnije objašnjenje primjene određenih zakonskih odredaba ili njihovo usklađivanje s otprije važećim zakonima. U nekim su slučajevima imale za svrhu ublažiti učinak zakonske mjere, ograničavanjem širine ili odgađanjem datuma njezina izvršenja. Međutim, u većini slučajeva okružnice su otežavale učinak zakonskih odredaba ili su, uvođenjem novina i proširenjem režima progona čak zamjenjivale sam zakon. Iznenađuje brojnost i težina mjera progona, usvojenih administrativnim putem, kojima su Židovi, osim zabranama donesenim zakonskim putem, na ovaj način bili izloženi. Neke od okružnica raznih ministarstava bile su sljedeće: okružnica iz kolovoza 1938., kojom je zabranjeno zapošljavanje židovskih nastavnika u osnovnim i srednjim školama; okružnica iz lipnja 1940., kojom je uvedena mjera internacije talijanskih Židova antifašista i stranih Židova državljana onih država s kojima Italija nije bila zaraćena, ali koje su primjenjivale protužidovsko zakonodavstvo; okružnica iz svibnja 1942., kojom je uvedena mjera civilne radne obveze za Židove. Okružnicom od 19. listopada 1938., Židovi su bili pogođeni u svojim vjerskim pravima, njome je bilo zabranjeno klanje životinja prema tradicionalnim vjerskim propisima. Brojnim okružnicama iz razdoblja 1938.–1942., Židovi su bili ograničeni u obavljanju svojih gospodarskih djelatnosti, osobito u području trgovine te im je nametnuto bezbroj zabrana ili su im uskraćena prava. Primjerice, uskraćena im je dozvola za vožnju trgovačkih vozila; dozvola za amatersko ribarenje; dozvola za nošenje oružja; dozvola za rudarska istraživanja; posjedovanje radio aparata. Židovi nisu mogli biti upravitelji i portiri u kućama nastanjenim „arijevcima“; nisu mogli biti članovima kooperativa; nisu mogli pilotirati zrakoplovima. Židovska poduzeća se nisu mogla reklamirati u nacionalnome tisku. Židovi nisu mogli objavljivati smrtonovice; nisu mogli biti uvedeni u telefonske imenike; nisu se smjeli zaticati u primorskim ili planinskim ljetovalištima, hotelima i svratištima. Nisu mogli sudjelovati u radu kulturnih i sportskih udruga; nisu mogli biti partneri u pokrajinskim agrarnim konzorcijima. Zabranjen im je bio ulaz u lokale gdje se obavljaju aukcijske prodaje; židovskim nastavnicima je zabranjeno zapošljavanje u privatnim školama ili bilo kakva didaktička djelatnost u kojoj bi bili uključeni arijevcima. Židovima je bio zabranjen pristup u javne biblioteke, kao i „osobama nearijevske rase“. Bračnim parovima „židovske rase“ uskraćeni su bračni zajmovi,

Primjena ovih zakona bila je sveobuhvatna i sustavna: Židovi su udaljeni iz vojske, izbačeni s radnih mjesta, iz Fašističke stranke i njezinih organizacija, iz kulturnih i sportsko-rekreativnih društava. Nastojalo se poništiti sve što bi svjedočilo o nazočnosti Židova u javnom i društvenom životu, njihov je doprinos morao biti izbrisan u svakoj svojoj manifestaciji; više nisu smjele biti objavljivane njihove knjige, izvođeni kazališni komadi ili glazbena djela, ulice i institucije se više nisu smjele nazivati njihovim imenima.¹⁶

U Opatiji i tadašnjoj Fiume (danas Rijeci), uključenima u sastav talijanske administrativne oblasti Kvarnerska pokrajina (*Provincia del Carnaro*), u kojoj je uoči protužidovskih progona državnim popisom Židova 22. kolovoza 1938., provedenim prema rasnom kriteriju, evidentirano 1.743 osobe,¹⁷ svi segmenti fašističke protužidovske politike od početka su se strogo provodili. To je osobito došlo do izražaja u provedbi zakonske odredbe o Židovima strancima iz rujna 1938., čije će posljedice u lipnju 1940. otežati mjera civilne internacije Židova. Tome je u najvećoj mjeri pridonijela osjetljiva vojno-sigurnosna situacija u Pokrajini, uvjetovana pograničnim položajem u slavenskom okruženju i nazočnošću brojnoga slavenskog stanovništva, poglavito nakon ulaska Kraljevine Italije u rat u lipnju 1940. godine. Dodatni su čimbenik nesigurnosti, prema procjenama lokalnih vlasti, bili razmjerno brojni Židovi, osobito strani državljani, ali i talijanski državljani optanti u čiju su lojalnost dvojili. Stoga su ih nastojali udaljiti.¹⁸

čija bi dodjela, prema obrazloženju Ministarstva unutarnjih poslova, bila „u suprotnosti s duhom i ciljevima nedavnih odredaba koje je Režim usvojio za obranu talijanske rase“, itd. (Usporedi: Michele Sarfatti, „Documenti della legislazione antiebraica. Le circolari“, *La Rassegna mensile di Israel 1938: le leggi contro gli ebrei*, Vol. LIV – N. 1–2 gennaio–agosto 1988., (gl. ured. Michele Sarfatti), Rim 1988., 169.–198.; Michele Sarfatti, *Gli ebrei*, 2007., 205.–207.; Enzo Colotti, *Il fascismo*, 84.–86.)

¹⁶Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokausta“, 15.; Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja“, 34.

¹⁷Od toga 1.386 u Rijeci i 357 u ostalim općinama, odnosno, 313 u općini Opatija i 30 u općini Lovran. (HR – DARI – 008, I – 1/E – 12, Censimento dei giudei 1938 – 1939, Censimento degli ebrei nella Provincia, 28. VIII. 1938.; za opć. Lovran, br. 3/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Ilirska Bistrica, br. 12/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Jelšane, br. 7/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Matulji, br. 8/1938/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Klana, br. 5/38/Ris, 23. VIII. 1938.; za opć. Prem, br. 3037, 23. VIII. 1938.; za opć. Knežak (..), 22. VIII. 1938.; za opć. Jablanica, br. 2378, 23. VIII. 1938.; za opć. Mošćenička Draga, br. 4013/38 – XII – 3 – 1, 23. VIII. 1938.; za opć. Materija, (..), 23. VIII. 1938.; za opć. Podgrad, (..), 23. VIII. 1938.)

¹⁸Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokausta.“, 16.

U Rijeci i Opatiji je primjenom Zakona o Židovima strancima, koji je osim zabrane prebivališta predviđao i opoziv talijanskog državljanstva stečenog poslije 1. siječnja 1919., do početka 1939. približno 500 osoba, odnosno, isto toliko obitelji izgubilo status talijanskih državljana. Svi su otada bili registrirani kao apatridi, a u pravnom smislu tretirani kao stranci.

Među njima je bilo čak 406 osoba koje su na temelju poslijeratnih mirovnih ugovora optirale za talijansko državljanstvo. Takva „proširena interpretacija“ u primjeni zakona, s posljedicama kakve nisu zabilježene nigdje drugdje u Italiji, bila je u suprotnosti s važećim međunarodnim pravom. Unatoč njezinu formalnom poništenju u listopadu 1939., čime je pogođenima bila otvorena mogućnost povrata državljanstva, ta je odredba ovdje, zbog nepovjerenja vlasti u lojalnost Židova do daljnjega ostala na snazi u slučaju pretežnoga broja pogođenih.¹⁹

Slijedom administrativne odredbe o internaciji državljana neprijateljskih država iz lipnja 1940., u Opatiji i Rijeci je tijekom noći 18. i ranojutarnjih sati 19. lipnja provedeno masovno uhićenje Židova, otprilike 250–260 muškaraca u dobi od 18. do 60. godine života. Izuzev stranih državljana, među kojima brojne izbjeglice iz europskih zemalja s antisemitskim zakonodavstvom, tada su bili uhićeni i mnogi stalno naseljeni Židovi kojima je primjenom odredbe protužidovskog zakonodavstva o Židovima strancima iz rujna 1938. do tada već bilo oduzeto talijansko državljanstvo, te su bili registrirani kao apatridi. Nakon višetjednog zatočenja u improviziranome zatvoru u osnovnoj školi Turnić (*Il Carcere Succursale di Torretta*) i gradskom zatvoru *Via Roma*, sedamdesetak riječkih i opatijskih Židova pretežno apatrida, koje su vlasti procijenile kao *opasne u području*, otpremljeno je, zajedno sa strancima, u internaciju koja je za mnoge potrajala do pada fašističkoga režima u ljeto 1943. godine. Najveća nazočnost riječkih Židova apatrida, uhićenih u lipnju 1940., zabilježena je u fašističkim logorima Campagna, Nereto, Notaresco i Tortoreto te Manfredonia.²⁰

Zbog ratnih je okolnosti i nedostatka radne snage u svibnju 1942. za sve Židove bila uvedena i civilna radna obveza koja je uključivala obavljanje različitih fizičkih poslova, ovisno o općini prebivališta.²¹

¹⁹Isti, 16.; Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja“, 34.

²⁰Michele Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista.*, 188.–189.; Antun GIRON, „Židovsko pitanje u općini Opatija (1938.–1945.)“, *Problemi sjevernog Jadrana*, sv. 7, (gl. ured. Milan Moguš), Rijeka–Zagreb 2000., 151.; Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokaušta.“, 16.; Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja“, 34.–35.

²¹Sanja Simper, „Od emancipacije do Holokausta.“, 16.

Primjena protužidovskog zakonodavstva u Rijeci i Opatiji do 1943. prouzročila je lišavanje Židova građanskih i političkih prava, društvenu i gospodarsku diskriminaciju, materijalno osiromašenje te potaknula znatno iseljavanje.²²

Bernard Nathan, prema podacima u osobnom policijskom dosjeu koje potvrđuju i njegovi navodi iz iskaza koji se objavljuje, izgubivši talijansko državljanstvo bio je registriran kao apatrid i zatočen u zatvoru na Turniću, te je kao „...neželjeni element u ovom osjetljivom pograničnom području...“, prema prefektovom nalogu od 28. lipnja 1940. interniran u Koncentracijski logor Campagna (*Il Campo di concentramento di Campagna*), u pokrajini Kampaniji, okrug Salerno.²³ Kasnije je sa statusom „slobodnog internirca“ bio preseljen u Lagonegro (Potenza), ali mu je zbog pogoršanja zdravlja i obiteljskih teškoća, 19. svibnja 1942., bilo dopušteno odsustvo za kojega je boravio u Opatiji. Nakon službenoga otpuštanja iz internacije prema nalogu Ministarstva unutarnjih poslova od 16. lipnja 1943. definitivno se vratio u Opatiju.²⁴ Tu je dočekaao kapitulaciju Kraljevine Italije u Drugom svjetskom ratu, te njemačku okupaciju i uspostavu nadzora u okviru novoutemeljene Operativne zone Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*), tijekom rujna i listopada 1943., u koju je bila uključena i Kvarnerska pokrajina u opsegu starih administrativnih granica iz 1941. godine.²⁵ Nakon blokade i zaplijene bankovnih pologa Židova krajem studenog 1943., uhićenja u racijama i deportacije preostalih Židova u logore smrti koje su početkom 1944., istovremeno s pljačkom njihove pokretne imovine te zapljenom poslovnih prostora, započele njemačke okupacijske vlasti u Opatiji, izbjegao je sklonivši se s obitelji u travnju 1944. u sjevernu Italiju, gdje je boravio do kraja rata. Po oslobođenju se, među malobrojnim preživjelim Židovima, vratio u Opatiju gdje je u neposrednom poraću nastojao obnoviti djelatnost židovske vjeroispovjedne općine. Međutim, ona se tada zbog masovnog stradavanja njezinih pripadnika u fašističkim i nacističkim progonima (1938.–

²²Sanja Simper, „Rijeka: kamenje spoticanja“, 35.

²³HR – DARI – 053, Dosje B. Nathana, u izvorniku: „...elemento indesiderabile in questa delicata zona di frontiera...“; JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, Iskaz

²⁴HR – DARI – 053, Dosje B. Nathana; JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, Iskaz

²⁵JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, Iskaz; HR – DARI – 053, Dosje B. Nathana. (O uspostavi i djelokrugu vlasti Operativne zone Jadransko primorje, usporedi: Antun Giron, „Židovsko pitanje“, 152.–156.)

1945.)²⁶ formalno gasi, a njezino područje dolazi pod nadležnost riječke židovske općine.²⁷ Posljednje godine života Bernard Nathan je proveo u Domu Zaklade Lavoslava Schwarz u Zagrebu; sahranjen je u obiteljskoj grobnici na opatijskom židovskom groblju.²⁸

Iskaz Bernarda Nathana o povijesti Židovske vjeroispovjedne općine u Opatiji, nastao na molbu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu (dalje: SJOJ)²⁹ 1963., temeljni je izvor za povijest ove vjerois-

²⁶Iz općine Opatija vjerojatno je bilo deportirano 50 osoba, od kojih je pet osoba preživjelo. Podatak utvrđujemo temeljem usporedbe sljedećih izvora: navoda Antuna Girona, koji izrijeком utvrđuje 43 osobe iz popisa u izvornoj arhivskoj građi i Teodora Morganija, koji izrijeком navodi 48 osoba s prebivalištem u Opatiji, Voloskom, Ičićima i Lovranu; popisa 52 osobe koje se izrijeком navode, na temelju iskaza Bernarda Nathana, na spomeniku u spomen stradalih opatijskih Židova, podignutom 1955. na opatijskom židovskom groblju; podatka iz osobnog kartona opatijskog kompozitora Marcella Tyberga, u Anagrafskoj zbirci u Državnom arhivu u Rijeci (HR - DARI - 536 (Anagrafska zbirka), osobni karton Marcella Tyberga (Opatija)). (Usporedi: Antun Giron, „Židovsko pitanje“, 161.-163.; Teodoro Morgani, *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441-1945)*, Rim 1979., 147.

²⁷JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 1, Bernard Nathan, Iskaz

²⁸The Central Archives for the History of the Jewish People Jerusalem - Hitachdut Oley ex-Yugoslavia The Eventov Archives (dalje: CAHJP - EA), B-234, Pismo Josipa Engela, predsjednika Jevrejske općine Rijeka Jakiru Eventovu, predstojniku i utemeljitelju Eventov-arhiva u Izraelu; predmet: Prikupljanje podataka za povijest Jevrejske općine u Rijeci, 4. XI. 1978. godine.

²⁹Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, djelovao je od 1919. kao krovna organizacija jugoslavenskih židovskih općina, kada je u Osjeku na kongresu židovskih općina Kraljevine Jugoslavije osnovan pod imenom Savez jevrejskih veroispovjednih opština Jugoslavije. Osnovna mu je zadaća bila posredovanje u službenom komuniciranju između središnjih državnih vlasti i vjeroispovjednih općina. Nakon prekida svoje djelatnosti tijekom Drugoga svjetskog rata, Savez je nastavio s radom u studenom 1944., te je u sljedećem razdoblju na cjelokupnom području poslijeratne Jugoslavije postao pravnim nasljednikom brojnih ugašenih vjeroispovjednih općina, tako i Židovske općine Opatija, čije je područje uključeno u sastav Jugoslavije. Te se općine zbog masovnog stradanja njenih pripadnika i velikih materijalnih gubitaka tijekom nacifašističkih progona za Drugoga svjetskog rata, zbog objektivnih razloga, više nisu mogle obnoviti; ista je sudbina zadesila i Židovsku općinu Opatija. Savez je, kao zakoniti nasljednik i pravna osoba, preuzeo vlasništvo ugašenih vjeroispovjednih općina te ga u poslijeratnoj obnovi koristio kao temelj za obnoviteljske fondove. Savez je djelovao do 1991. kada se raspala SFR Jugoslavija te su na njenom državnom teritoriju nastale nove nacionalne države, čije su se židovske vjeroispovjedne općine, najprije hrvatske i slovenske, izdvojile iz Saveza. Od 1991., Savez zastupa isključivo srpske židovske općine, još uvijek pod jugoslavenskim imenom sve do 1996., kada se i formalno raspada. (Usporedi: Ari Kerkkänen, *Yugoslav Jewry Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki 2001., 21., 23., 40. - 42.; 112. - 123.; Mustafa Imamović, „Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugos-

povjedne općine te se uz kritičke napomene, ispravke i objašnjenja dana u bilješkama³⁰ prvi put objavljuje u integralnom obliku i prijevodu s njemačkog jezika. Temelji se na sjećanju i oskudnoj arhivskoj dokumentaciji Židovske općine Opatija preostaloj nakon ratnih pustošenja u kojima je devastirana zgrada njezinoga sjedišta, Villa Zora u Opatiji.

Nathanov pisani iskaz, koji je u prilogu navedene dokumentacije bio dostavljen SJOJ-u, danas je pohranjen u arhivu Jevrejskoga historijskog muzeja u Beogradu.

Prema saznanjima autorice, preslika Nathanova iskaza nalazi se u arhivu današnje Židovske općine Rijeka i Eventov-arhivu u Jeruzalemu, Izrael.³¹

Nathanov iskaz se sastoji od tri dijela: Uvoda (*Einleitung*), središnjeg dijela (*Die Geschichte der Israelitischen Kultusgemeinde von Opatija*) i Epiloga (*Nachtrag*). Uz uvodni osvrt na motive svog iskaza, Nathan je u središnjem dijelu opisao početke židovske prisutnosti i stvaranje institucionalnih temelja židovske zajednice u habsburškoj Opatiji krajem XIX. st., te nastanak i djelatnost židovske vjeroispovjedne općine od formalno-pravnog utemeljenja pod talijanskom upravom 1923. do gašenja neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. U Epilogu, kao zasebnom poglavlju, datiranom 25. veljače 1964., Nathan je opisao rezultate svojih nastojanja oko razjašnjenja hebrejskog zapisa na donjem dijelu aron hakodeša³² iz opatijske sinagoge, ugrađenom nakon rata u spo-

slaviji", *Sefarad* 92: Zbornik radova (sa znanstvenog skupa), Sarajevo 11–14. IX. 1992., (gl. ured. Muhamed Nezirović), Sarajevo, 1995., 69–70.)

³⁰Uzimajući u obzir rezultate novije historiografije o povijesti židovske zajednice Rijeke i Opatije, te vlastitih istraživanja izvorne arhivske građe pohranjene u Državnom arhivu u Rijeci i nekim inozemnim arhivima, smatrali smo neophodnim, u bilješkama uz tekst koji se objavljuje, neke Nathanove navode koji su se pokazali netočnima ili nepotpunima ispraviti ili nadopuniti. Također smo nastojali, kad god je to bilo moguće, utvrditi osobna imena naznačena inicijalom uz prezime. Ona se u nekim bilješkama, budući da korištena arhivska građa potječe iz razdoblja talijanske uprave u Opatiji, uz izvorni oblik navode u zagradi i u talijaniziranom obliku.

³¹CAHJP – EA, B-234, Izvještaj Bernarda Nathana SJOJ-u, 1963. god. Presliku Nathanova iskaza je 1978. u prilogu svog pisma Jakiru Eventovu dostavio Josip Engel. Zahvaljujući susretljivosti današnjeg voditelja Eventov-arhiva, nedavno preminulog gospodina Zvi Lokera, drugu je presliku Nathanova iskaza autorica dobila na uvid.

³²Aron hakodeš, hebr., sveti kovčeg; ormar u sinagogi u kojem se čuvaju knjige Tore (Mojsijevo Petoknjižje). U zapadnim krajevima dijaspore nalazi se na istočnom zidu, u Izraelu na zidu koji je okrenut prema Jeruzalemu. Prekriven je parohetom (zastorom) od svile ili pliša. Naziva se i hehal.

menik stradalim opatijskim Židovima, kojemu je priložio kraći stručni elaborat (*Die hebräische Inschrift des Aron ha-Qodeschder früheren Synagoge in Opatija*,³³ *Jugoslavija*) njemačke povjesničarke umjetnosti Georgine Bán-Volkmar.

Nathanov iskaz nije nepoznat kao povijesni izvor. Prvi ga je fragmentarno koristio Teodoro Morgani u knjizi *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441–1945)* iz 1979.,³⁴ u kojoj je rekonstruirao povijest židovske zajednice u Rijeci i Opatiji, od vremena doseljenja prvih Židova do kraja Drugoga svjetskog rata, a ona je do danas ostala nezaobilazno polazište suvremenoj talijanskoj i hrvatskoj historiografiji u istraživanjima ove teme.³⁵ Međutim, nikada nije bio objavljen u cijelosti, stoga smo unatoč 50 godina od njegova nastanka to smatrali korisnim, budući da istraživanja židovske zajednice u Opatiji još uvijek nisu iscrpljena.

Pisani iskaz Bernarda Nathana o povijesti Židovske vjerske općine u Opatiji³⁶

Uvod

Ovaj uvod neka posluži kao objašnjenje zašto sam tek sada, u svojim poznim godinama, odlučio udovoljiti molbi Saveza³⁷ da opišem povijest Židovske općine Opatija³⁸ – njezin nastanak, postojanje i kraj.

³³U naslovu elaborata napisanom strojopisom, prvotno je napisano „u Rijeci“, a zatim ručno ispravljeno precrtavanjem te napisano „u Opatiji“.

³⁴Teodoro Morgani, *Ebrei di Fiume e di Abbazia (1441–1945)*, Rim 1979. (Teodoro Morgani, *Židovi Rijeke i Opatije (1441–1945.)*, Rijeka 2006.)

³⁵Irvin Lukežić, „Postanak židovske zajednice u Rijeci“, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, sv. XL, (gl. ured. Goran Crnković), 1.–355., Rijeka 1998., 75.–115.; *Il tributo fiumano all'Olocausto*, Testi di Amleto Ballarini. Ricerche archivistiche, raccolta ed elaborazione dati a cura di N. Drenig, M. Gustincich, Lj. Karpowicz, M. Micich, F. Scalcione, M. Sole De Felice, Rim 1999.; Amir Muzur, *Opatija – Abbazia, itinerari za istraživače i radoznale*, Opatija – Rijeka 2001.; Antun Giron „Židovsko pitanje“; Silva BON, *Le Comunità ebraiche della Provincia italiana del Carnaro. Fiume e Abbazia (1924–1945)*, Rim 2004.; Sanja Dukić, „Origini e sviluppo della Comunità ebraica di Abbazia“, *L'Educazione spezzata. Scuole ebraiche a Trieste e Fiume durante le leggi razziali (1938–1943)*, (gl. ured. Tullia Catalan), Trst 2006., 97–116.; Sanja Simper, „Prilog demografiji“.

³⁶JIM, *Židovska općina Opatija*, fasc. 1. Bernard Nathan, *Pisani iskaz o povijesti Židovske vjerske općine u Opatiji*. Izvornik pisan njemačkim jezikom, u strojopisu; sadrži 15 listova, 15 stranica. Preveo s njemačkog jezika Boris Zakošek u srpnju 2007. godine.

³⁷Savez jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu.

³⁸Židovska općina Opatija, dalje: Općina.

Teško je držati nekrolog vlastitom životnom djelu, opisati nastanak jedne židovske zajednice, njezinu tegobnu borbu do uspjeha i, konačno, njezin kraj nakon višegodišnje izgradnje. Godine 1945., kada sam se nakon bijega od nacifašističkog uništenja s obitelji vratio u svoj zavičaj Opatiju, našao sam naš stan opljačkan. Nakon što sam kako tako sredio svoje domaćinstvo, prvo sam pomislio na to što se dogodilo s našom Općinom i njezinim još preostalim članovima? U jednako žalosnom stanju kao svoje kućanstvo zatekao sam i sve ostalo. Hram i njegova oprema bili su uništeni, a ono malo članova koji iz različitih razloga nisu mogli pobjeći, i koji su se još 1944. nalazili u Opatiji, SS³⁹ je u lipnju 1944. pokupio i najvećim dijelom likvidirao.

Kancelarijski namještaj Općine bio je opljačkan, a akti iz arhiva i rukopisi rasuti po podu, od kojih je jedan dio stanarima u zgradi hrama poslužio kao materijal za potpalu. Naišao sam samo na hrpu rasutih molitvenika, poderane rukopise, kaos. Pokupio sam ono za što sam vjerovao da može biti od koristi, bilo je toga malo, jer su upravo najvažnije podloge nedostajale. Nije bilo ugovora o kupnji groblja i zgrade, potvrda o uplati, blagajničkih knjiga niti zapisnika i zaključaka sjednica. Ono malo što sam prikupio je temelj za ovaj moj opis, sve drugo sastavljam po sjećanju. Posebno je žalosno što nedostaje plan groblja, u kojem su bila popisana sva tamo pokopana imena. Još bih samo primijetio da sam se pri opisivanju povijesti Židovske općine nužno morao dotaći i svoje djelatnosti s time u vezi, budući da sam od samog početka do kraja bio aktivan u njezinu radu te sam mogao pratiti tijek događaja i odgovarajuće tome opisati činjenice.

Već sam s 19 godina imao ambiciju organizirati opatijske Židove u jednu cjelinu, pojedince oduševiti za stvar te nakon toga sudjelovati u radu kao perovođa i „pogonska snaga“. Nadam se da će ovo moje izvješće ostati sačuvano kao uspomena na veliki trud oko osnivanja jedne male, ali uzorno funkcionirajuće, židovske općine.

Opatija, prosinac 1963. godine

Bernard Nathan

³⁹SS (*Schutzstaffel*) – Zaštitni odjel. Jedna od glavnih nacističkih organizacija.

str. 1.

POVIJEST OPATIJSKE ŽIDOVSKE VJERSKE OPĆINE

Godine 1892., kada je austrijsko Društvo južnih željeznica,⁴⁰ osnivač lječilišta Opatija,⁴¹ podiglo zgradu Bazara Mandria, doselile su se prve židovske obitelji u Opatiju. Poimence: Heinrich Gelles sa ženom i dvojičom sinova, Julius Kadisch s majkom, Josef Nathan sa ženom i sinom, Dr. Martin Szigeti sa ženom i kćerkom, Moritz Tipograf. Poslovni ljudi, knjižar, urar i liječnik skrasili su se ondje kako bi izgradili svoju egzistenciju. Gore imenovani imali su svoje lokale u novoizgrađenoj zgradi s kolonadama, a stanove odmah do nje, u zgradi izgrađenoj za tu svrhu. Tamo su također bili pošta i ljekarna.

U narednim godinama, kada su se turizam i lječilište još više razvili, broj Židova se znatno povećao. Međutim, dugo godina nije bilo nikakvog zajedništva budući da nisu postojale židovske institucije. Židovi iz Opatije nisu mogli biti primljeni u židovsku općinu obližnje Rijeke,⁴² jer je Rijeka bila mađarsko područje, a Opatija je bila u Istri i time austrijska zemlja.⁴³ U državnom pravnom smislu su Židovi koji su prebivali u Opatiji pripadali Tršćanskoj židovskoj općini.

Jedan naoko nevažan događaj iz 1898. probudio je samosvijest tada već priličnog broja židovskih stanovnika Opatije te ih potakao na okupljanje i ujedinjavanje.

⁴⁰Cesarsko-kraljevsko privatno Društvo južnih željeznica iz Beča (*Südbahn-Gesellschaft*) koje od sredine XIX. stoljeća ima koncesiju za građenje i eksploataciju pruga.

⁴¹Društvo južnih željeznica iz Beča 1882. otkupljuje u Opatiji Villu Angiolinu, zajedno s parkom te velikim kompleksom gradilišta uz morsku obalu. Ovaj je događaj označio početak sustavne izgradnje i formiranja Opatije što je imalo za posljedicu njezino pretvaranje u atraktivno zimovalište i lječilište koje će prema Zemaljskom zakonu o klimatskim lječilištima 1889. biti službeno proglašeno prvim morsko-klimatskim lječilištem na Jadranu.

⁴²Židovska općina Rijeka (*Comunità isrelitica di Fiume*)

⁴³Nakon zaključenja Austro-ugarske nagodbe 1867., Austro-Ugarska Monarhija se sastojala od dviju državno-pravnih jedinica združenih zajedničkom vladom i zajedničkim poslovima: austrijske, u čijem je sastavu bila Opatija i ugarske, u kojoj se nalazila tadašnja Rijeka. Opatija je bila dio Krunovine austro-ilirsko primorje (*Das österreichisch-illyrische Küstenland*) – poznatije kao Primorje, *Küstenland* ili *Litorale* – koja se sastojala od grada Trsta i njegova teritorija, grofovija Gorice i Gradiške te Markgrofovije Istre s kvarnerskim otocima. U pogledu zemaljske i upravne pripadnosti, prema austrijskom pokrajinskom zakonu od 23. studenoga 1868., bit će sastavni dio općine Volosko koja 1910. mijenja ime u općina Volosko-Opatija. Općina je bila podređena Kotarskom poglavarstvu Volosko, odgovornom političkim i upravnim tijelima Markgrofovije Istre. Ovakav će se sustav s modifikacijama za Prvoga svjetskog rata zadržati do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. (Usporedi: Boris Zakošek, *Povijest opatijske vlasti*, Opatija 2006., 10.–13.)

Oduvijek je u Opatiji postojalo jedno opće groblje na kojem su se, iako je ono bilo u konfesionalnom smislu kršćansko, pokapali svi umrli bez razlike. To groblje je za brzo rastuće mjesto postalo premalo, pa je gradska vlast odlučila urediti jedno veliko groblje koje bi odgovaralo potrebama. Objavljen je natječaj za gradnju koji je glasio otprilike ovako: „1. Jedna X m² velika parcela za katolike, 2. Jedna X m² velika parcela za protestante, 3. Jedna X m² velika parcela na krajnjem rubu groblja za nevjernike i samoubojice.“

Ta objava, u kojoj se nas Židove označavalo kao nevjernike, bila je povod za održavanje skupštine jedne grupe opatijskih Židova na kojoj je izražen protest zbog takvog uvredljivog nazivanja naše religije. Tada je donesen i zaključak da se osnuje odbor u svrhu zajedničkog nastupa.

Broj tada u Opatiji prebivajućih Židova bio je narastao na 60 do 70 duša i osnivanje religioznih institucija postala je nužnost. To je bilo preporučljivo i s gledišta interesa turizma, obzirom da je među lječilišnim gostima bio i velik broj Židova. Na drugoj skupštini, sazvanoj nedugo nakon toga, osnovan je Privremeni odbor, čiji je predsjednik postao Dr. Martin Szigeti, liječnik. Ja, kao najmlađi na tom skupu, izabran sam za perovođu i tako je počela moja djelatnost tajnika, koju sam vršio do konstituiranja židovske općine 1922. godine.⁴⁴ Ta druga skupština, na koju je bio pozvan i tadašnji rabin tršćanske općine, održala se u ritualnom Pansionu Breiner.⁴⁵

Tom prilikom odlučeno je da se osnuje „Društvo za promicanje jedne izraelićanske vjerske općine u Opatiji“, [*Verein zur Förderung einer israelitischen Kultusgemeinde in Abbazia*, op. prev.]⁴⁶ te sastavi statut koji će se podastrijeti nadležnom ministarstvu na odobrenje.

Također je, kao primarno, odlučeno da se poradi na gradnji židovskog groblja te je zaključeno da se u tu svrhu krene s prikupljanjem novčanih sredstava. Društvo je također dobilo zadatak brinuti se za organizaciju bogoslužja na velike blagdane te za održavanje vjerskog obreda tijekom sahrane preminulih u Opatiji.

⁴⁴Židovska općina Opatija je nakon službenog odobrenja njezina Statuta u prosincu 1922. konstituirana u veljači 1923. godine.

⁴⁵U Pansionu Breiner je za potrebe židovskih posjetioca, ali i lokalnog židovstva djelovala sinagoga, a u redovnoj ugostiteljskoj ponudi su bila i košer (kašer) jela, tj. jela načinjena u skladu s vjerskim propisima.

⁴⁶Društvo za promicanje jedne izraelićanske vjerske općine u Opatiji, dalje: Društvo.

str. 2.

Najprije, Odbor je sastavio proglas kojim je upozorio na nužnost postojanja židovskog groblja te pozvao istovjernike da u tu svrhu Odboru /Društvu/ pomognu svojim priložima. Uz proglas je bio priložen jedan sabirni arak, u kojem je, uz poklonjeni iznos, stajao i potpis donatora.

Ti sabirni arci predani su potom izabranim članovima kako bi započeli s prikupljanjem priloga u krugu svojih poznanika.

Većina je u tim aktivnostima imala uspjeha. Treba spomenuti Sigmunda Kurza, kasnije predsjednika Društva, koji je u Beču u širokom krugu svojih poznanstava te kod bankarske kuće Rotschild imao znatnog uspjeha. Dr. Josef Glück u Budimpešti i Adolf Freud u Karlsbadu su također polučili dobar uspjeh. Nažalost je bilo i neuspjeha. Tršćanski rabin Brett-holz⁴⁷ preuzeo je svesrdno na sebe zadaću prikupljanja priloga u Trstu, gdje je bilo posebno puno bogatih pripadnika židovske općine. Rabin je preuzeo zadaću ali mi od njega nikada, unatoč višekratnim pozivima, nismo dobili obračun i još manje nešto od prikupljenih prinosa. Nedugo nakon toga taj je rabin od općine Trst dobio otkaz. Jednako neuspješno bilo je prikupljanje u Pansionu Breiner u kojem su boravili dobro situirani židovski lječilišni gosti i koji bi sigurno za jednu takvu korisnu stvar, da ih se na to pozvalo, dali svoj prinos. Međutim, to se propustilo učiniti. Prilikom bogoslužja, koje se tamo održavalo svake subote, donacije je prikupljao samo tamo uposleni šohet⁴⁸ koji je predvodio molitve, ne mareći za koju svrhu su one služile. Također nikada nije bilo dozvoljeno da među lječilišnim gostima prikupljanje za gradnju židovskog groblja obavi neko od naših izaslanika.

Statut Društva predan je na odobrenje 1905., međutim, Namjesništvo u Trstu⁴⁹ potvrdilo ga je tek 1911. godine. U međuvremenu, ja sam s gradonačelnikom Stangerom⁵⁰ pregovarao oko kupnje zemljišta za

⁴⁷Usher Brettholz (Sisak, 1875.–Lavov, 1930.), zamjenik nadrabina Židovske općine Trst 1903.–1911. godine (Usporedi: Angelo M. Piatelli, „Repertorio biografico dei rabbini d’Italia dal 1861 al 2011, *La Rassegna Mensile di Israel* 76, 1–2 (2010), Firenca, 2011., 185–256)

⁴⁸šohet – muškarac stručan i ovlašten za klanje peradi i većih životinja, u skladu s propisima šehite, halahičkih propisa o klanju životinja za hram.

⁴⁹Namjesništvo (*K. K. Statthaltereie – Präsidium, Luogotenenza*) sa sjedištem u Trstu, od 1850. najviše upravno tijelo Primorja na čelu s namjesnikom (*Statthalter, Luogotenente*) (Usporedi: B. Zakošek, *Povijest opatijske vlasti*, 10.–13.)

⁵⁰Dr. Andrija Stanger (Volosko, 1853.–1934.), odvjetnik, narodnjak, opatijski općinski zastupnik od 1888. i gradonačelnik (1895.–1914.) te zamjenik zemaljskog poglavara (1895.–1908.).

gradnju planiranog groblja. Tadašnji zastupnici gradske općine jako su nam izašli u susret te sam uspio pod povoljnim uvjetima, uz malu kaparu i mogućnost obročne otplate, za Društvo steći zemljište veličine oko 3.000 m². Zemljište se prostiralo u nastavku općinskog groblja, međutim bilo je potpuno neuređeno, stjenovito i strmo, tako da je uređenje i ograđivanje kamenim zidom iziskivalo velike troškove.

Nakon što je bio potpisan ugovor s jednim građevinskim poduzetnikom gradnja ogradnog zida započela je 1908. godine. Gradnja je također trajala dugo, budući da se moglo raditi samo brzinom kojom su doticala novčana sredstva Društva. Plan groblja je predviđao najprije uređenje jedne donje terase, potom druge i treće terase, i tek kasnije kada bi se prikupila dostatna sredstva, gradnju potrebne mrtvačnice. Prva terasa, koja i danas još kao takva služi svojoj svrsi, bila je dovršena i spremna za pokapanja tek 1912. godine. Kao prva je pokopana Henriette Kadisch.

Društvo za osnivanje židovske vjerske općine u Opatiji konstituirano je nakon odobrenja statuta 1911. godine. Izabrani su predsjednik Sigmund Kurz, blagajnik Moritz Tipograf, tajnik Bernard Nathan te članovi uprave: Mihael Sternbach,⁵¹ Dr. Josef Glück, G. Kerber, S. Kohn te drugi čijih imena se ne sjećam.

Društvo je sada bilo u stanju na legalan način baviti se svojim poslom. Na blag dane je organizirano bogoslužje i za to bi uvijek bio unajmljen jedan veći prostor te iz Rijeke pozvan predvodnik molitve. Također, imali smo dogovor s Hevra kadišom⁵² iz Rijeke da nam u slučaju smrtnog slučaja njihovi dužnosnici budu na raspolaganju. U slučaju smrti lječilišnog gosta, što se češće događalo, Društvo je također interveniralo. Pri stojbe koje su tako prikupljene Društvu su dobro dolazile kako bi se moglo nastaviti s radovima na groblju.

⁵¹Mihael A. Sternbach, ljekarnik, rodom iz Poljske koji je u Opatiji imao u najmu ljekarnu. Bio je otac uglednog znanstvenika, Lea Henryka Sternbacha (Opatija, 1908.–Nutley, New Jersey, 2005.), koji je radeći od 1940-ih za uglednu farmaceutsku tvornicu *Hoffmann-La Roche* u Švicarskoj i SAD-u stekao međunarodni ugled otkrićem lijekova za umirenje *benzodiazepina*, među kojima je najpoznatiji bio *Valium*. (Usporedi: Sanja Simper, „Dr. Leo H. Sternbach's childhood in Opatija“, *AMHAActa Medico-Historica Adriatica* 2007;5(1), (gl. ured. Ante Škrobonja), Rijeka 2007., 91.–103.)

⁵²hevra kadiša, aramejski: sveto društvo; bavi se pranjem preminulih i pokopom; jedna od osnovnih ustanova svake židovske zajednice

str. 3.

Sastavljanje statuta, koga je, u duhu zakonâ važećih za židovske vjerske općine u Austriji, trebalo prilagoditi situaciji i mjestu, trajalo je također dosta dugo. Godine 1912. on je posredstvom Namjesništva u Trstu predan na odobrenje nadležnom ministarstvu u Beč, a to je najtoplije pozdravila i Židovska vjerska općina u Trstu.

Godine 1915. statut je konačno bio odobren⁵³ pa je sada c.k.⁵⁴ Kotarsko poglavarstvo pozvalo Društvo da se, sukladno njemu, provedu izbori. To je spriječilo izbivanje svjetskog rata u srpnju 1914., budući da je većina muških članova židovske općine bila unovačena za ratnu službu. Vodstvo Društva zahtijevalo je stoga odlaganje konstituiranja do završetka rata.

Tijekom ratnih godina vodstvo Društva preuzela su gospoda M. Sternbach,⁵⁵ ljekarnik, i M. Tipograf.⁵⁶ Budući da sam 1916. kao vojnik bio raspoređen u vojno obavještajnu službu u Opatiju mogao sam nastaviti sa svojom djelatnošću u Društvu. U tim ratnim vremenima uspijevalo nam je za velike blagdane održavati bogoslužje koje su posjećivali mnogi lječilišni gosti i vojnici. U opatijskoj vojnoj bolnici bilo je u to vrijeme puno bolesnih vojnika Židova.

U studenom 1918. naše je područje zaposjela Italija te ga pripojila nakon Mira u S. Germainu.⁵⁷ Članovi regrutirani za ratnu službu i njihove obitelji postepeno su se vraćali pa smo tako konačno mogli razmišljati o konstituiranju opatijske židovske općine. Naš statut, izvorno sastavljen na njemačkom jeziku, morao je prvo biti preveden na talijanski te ga je potom 1922. talijanska vlada potvrdila.⁵⁸

⁵³Statut Židovske općine Opatija je bio odobren 1914. godine (vidi bilj. 4).

⁵⁴Kratica za Carski i kraljevski.

⁵⁵Mihael A. Sternbach

⁵⁶Moritz Tipograf

⁵⁷Versajski Ugovor o miru s Austrijom ili Mirovni sporazum u Saint-Germainu. Nakon razdoblja talijanske okupacije 1918., okružje Volosko-Opatija je formalno-pravno postalo dijelom državnog teritorija Kraljevine Italije nakon ratifikacije Rapallskog ugovora između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije iz 1920., a ne Ugovora o miru s Austrijom u Saint-Germainu iz 1919. godine. (Usporedi: Ester Capuzzo, *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana*, 65.; Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb 1997., 293.-294.; URL: <http://www.versailer-vertrag.de/svsg.htm>, 8. III. 2012.).

⁵⁸Statut novoutemeljene Židovske općine Opatija potvrdila je Prefektura Julijske krajine u Trstu Dekretom od 12. prosinca 1922., br. IV Culto 44806/2637 (JIM, Židovska općina Opatija, fasc. 2, *Statuti della Comunità israelitica di Abbazia*; HR – DARI – 008; I – 11– 7/b Comunità israelitica e unione israelitica ortodossa di Abbazia /1934 – 1942/, br. 3803/28).

Konstituiranje Općine provedeno je iste godine i rezultati izbora su pokazali: predsjednik Mihael Sternbach, dopredsjednik Bernard Nathan, blagajnik Leopold Büchler; članovi uprave su postala gospoda: Moritz Gelles, Dr. Josef Glück, Dr. Jakob Kurz, Bernardo Weiss, Salamon Stern, N. Lang, Bernard Mühlrad, Salamon Lamm, Koloman Farkas, Moritz Tipograf i Franz Sterk.

Djelatnost novoosnovane Općine započela je s rješavanjem pitanja trajnog prostora za bogoslužje i službenika koji bi obavljao nužne funkcije. Pitanje prostora bilo je najteže, budući da ni jedan odgovarajući lokal nije stajao na raspolaganju. Tako smo se morali zadovoljiti s provizornim rješenjem koje nam se nudilo. Putem natječaja objavljenog u novinama uspjeli smo doći do kantora,⁵⁹ koji je ujedno bio i predvodnik molitve, tj. šohet. Osim toga je i poučavao djecu, inkasirao poreze, itd. Leo Haus odgovarao je svim tim zahtjevima. Budući da nam je za bogoslužje na šabat⁶⁰ na raspolaganju stajao samo jedan mali prostor, morali smo za velike blagdane unajmljivati hotelsku dvoranu. Unatoč tome što smo se stalno morali seljakati, bogoslužja su zadovoljavala brojne pobožne posjetitelje.

Predsjednik Sternbach⁶¹ napustio je Opatiju 1924. godine kako bi u Krakovu preuzeo jednu ljekarnu. Tako sam ja došao na njegovo mjesto predsjednika i voditelja svih poslova, koje sam sve ove godine ionako obavljao kao tajnik.

Predvodnik molitve L. Haus⁶² je 1926. također napustio svoje mjesto kako bi u Veneciji preuzeo dužnost šoheta. Slijedile su godine velike zabrinutosti oko očuvanja onoga s čime se već bilo započelo.

Moje misli zaokupljala je gradnja hrama i, kako bih je ostvario, nastojao sam za to pribaviti odgovarajuće zemljište. Uskoro sam to i ostvario. U središtu Opatije, na dobrom položaju, kupili smo od arhitekta Neuhauslera⁶³ po povoljnoj cijeni jedan teren od oko 1.000 m². Sada smo se

⁵⁹kantor (hazan) – predmolitelj; stojeći ispred podija u sredini sinagoge za kojim se stoji pri javnom čitanju Tore, on naglas i s melodijom čita neke molitve za okupljene i u njihovo ime.

⁶⁰šabat – subota; izbjegavanje djelovanja; sedmi dan u tjednu, sveti dan odmora za židovski narod. Zapovijed o čuvanju šabata određena je u Deset zapovijedi, jer je sedmog dana Bog prestao sa svojom stvaralačkom djelatnošću; na šabat je zabranjeno obavljati 39 različitih djelatnosti. Šabat odražava vjerske, čovjekoljubive i društvene vrijednosti židovstva.

⁶¹Mihael A. Sternbach

⁶²Leo Haus

⁶³Sandor (Alessandro) Neuhausler, arhitekt

morali potruditi oko realizacije gradnje hrama i meni je na pamet pala ideja da se u tu svrhu organizira sabirna akcija među židovskim općinama u Italiji.

Kako bi se s akcijom uspješno započelo zamislio sam sljedeće: godine 1925. obilježavao je kralj Vittorio Emanuele III. 25. obljetnicu svoje vladavine te sam tako cijelu akciju nazvao „Gradnja jubilarnog hrama V.E. III.“

str. 4.

Talijanske vlasti dale su za gradnju potrebne dozvole, a ing. Geza Angyal je izradio projekt za jednu dostojanstvenu građevinu, vrlo impozantnu.⁶⁴

U mjesecu siječnju 1926. upriličeno je, u nazočnosti provincijskog prefekta⁶⁵ i drugih autoriteta, svečano polaganje kamena temeljca za hram. Rabin Zoller⁶⁶ iz Trsta održao je dojmljiv govor, a potom su na dobro posjećenom banketu održani i drugi govori te pročitani pristigli brzogovi s čestitkama, među njima i od samog kralja.

Nakon toga bio sam pun nade da će i financijska podrška slijediti s isto takvim oduševljenjem. Nažalost sam se u tome gorko razočarao. Talijanske općine⁶⁷ najtoplije su pozdravile našu patriotsku ideju te su obećale podržati nas u svakom pogledu, međutim, zbog vlastitih financijskih problema nisu nam bile u mogućnosti dati nikakvu novčanu potporu.

Nakon toga Europu su zahvatile krizne godine 1926.–29. te je plan za gradnju hrama morao biti odgođen za kasnije. Nisam, međutim, izgubio hrabrost, nego sam se nadao uspjehu u budućnosti. Početkom 1928. Općini je bila ponuđena kupnja jedne građevine, riječ je o jednoj kući u središtu, nekoliko koraka od glavne ceste. Ta je zgrada odvajkada bila hrvatski kulturni centar „Narodni Dom“, gdje su se u velikoj dvorani održavale skupštine, plesne zabave i kazališne večeri na hrvatskom jeziku, a

⁶⁴Projektanti opatijske sinagoge bili su ing. Vittorio Géza Angyali i ing. Pietro Fabro. (CAHJP – EA, Projektna dokumentacija židovskog hrama u Opatiji)

⁶⁵Riječka Prefektura (*Regia Prefettura di Fiume*) na čelu s prefektom bila je najviše političko izvršno tijelo talijanske administrativne oblasti Kvarnerska pokrajina (*Provincia del Carnaro*).

⁶⁶Israel Anton Zoller, kasnije talijaniziranog imena Zolli, Israele (Brody, 1871.–Rim, 1956.), rabin; zamjenik rabina (1911.–1920.) i rabin (1920.–1939.) Židovske općine Trst; rimski nadrabini (1940.–1943.). Godine 1945. se preobratio na katoličanstvo. (URL: <http://www.rabbini.it/?s=zolli>, 12. VIII. 2013.)

⁶⁷židovske općine

tamo su također bile biblioteka i čitaonica. Na prvom katu bilo je 10 soba i stan za kućnog majstora s puno sporednih prostorija. Kulturno društvo i vlasnik (jedan konzorcij) bili su prinuđeni na prodaju objekta, jer je lokalna Fašistička stranka⁶⁸ zgradu htjela izvesti.

Zgrada je dobro odgovarala našim potrebama – velika dvorana adaptirana za hram bila je vrlo podesna, isto tako i sporedne prostorije, a naročito dobar bio je smještaj građevine. Ja i L. Büchler⁶⁹ pregovarali smo sa zastupnikom vlasnika te smo prvobitnu cijenu od 200.000 spustili na 185.000 lira. Nadalje smo se dogovorili o modusu plaćanja: kapara je iznosila 20.000 lira, unutar prve godine trebalo je platiti 100.000 lira, a ostatak u godišnjim obrocima.

Bio je to veliki rizik s obzirom da Općina nije raspolagala sa znatnijim sredstvima, međutim, takva jedinstvena prilika nije smjela biti propuštena. Nakon dosta razmišljanja mogao sam upravi predložiti plan koji je prihvaćen. Najprije sam među članovima Općine pronašao takve koji su kao osnivači mogli dati jedan veći iznos. Njima je bilo omogućeno da ga isplate u ratama, te je tako bilo predbilježeno 21.000 lira, za što sam kod Banca Commerciale Triestino uz potpisanu mjenicu dobio 20.000 lira. Mjenicu je uz mene potpisao još i gospodin L. Büchler. S tom smo svotom mogli osigurati kaparu i ući u posjed zgrade. Radi pribavljanja sljedećih 100.000 lira otputovao sam u Trst kako bih se susreo s ing. Emiliom Stockom,⁷⁰ koga sam poznao. Ing. Stocku, uglednom Židovu, vlasniku cementara u Splitu i Puli, predložio sam naš plan te ga zamolio za savjet i podršku. Uspjelo mi je uvjeriti ga da je naš pothvat nužan za ostvarenje židovskih interesa i on je obećao da će ga poduprijeti. Nakon nekoliko dana on je doista došao, dovevši sa sobom gospodina Ignazia Weissa, predsjednika Oleificio Triestino i člana uprave Židovske općine u Trstu. Oni su pregledali zgradu i obećali potpunu potporu.

⁶⁸Nacionalna fašistička stranka (*Partito Nazionale Fascista*)

⁶⁹Leopold Büchler

⁷⁰Ing. Emilio Stock, (Split, 1868.–Trst, 1951.), građevinski inženjer i proizvođač alkoholnih pića židovskog porijekla. Prije Prvog svjetskog rata bio je jedan od suvlasnika tvrtke *Fratelli Stock & Comp.* u Splitu, nakon Prvog svjetskog rata nastanjen je u Trstu. Godine 1908. podigao tvornicu cementa *Split* u Majdanu kod Solina, te su članovi obitelji Stock i kasnije imali značajne udjele u njoj, a Emilio Stock je između dva svjetska rata bio član uprave ove tvornice. (Usporedi: Zdravka Jelaska Marijan, „Nastanak parobrodarskog društva *Jugoslavenski Lloyd* i poslovanje društava čijim je združivanjem nastalo“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 42 (2004): 231 – 272; 245. (URL: <http://hrcak.srce.hr/11635>, 12. VIII. 2013.)

str. 5.

Ing. Stock je za naš plan zainteresirao i svog brata Lionela Stocka,⁷¹ u cijeloj Europi poznatog tvorničara i dobrotvora, koji se odmah za nas zauzeo te kod Itabanke u Milanu posredstvom direktora Adlera⁷² za nas pribavio kredit od 100.000 lira, uz zabilježbu hipoteke na kuću. Dužničku priznanicu za taj iznos potpisali su, osim mene, još gospoda Dr. Kurz,⁷³ J. i M. Gelles⁷⁴ kao jamci. Istu takvu priznanicu na 65.000 lira potpisali smo nas trojica i na dug prema bivšim vlasnicima.

Sada kad je ta briga bila riješena došla je nova, adaptacija hrama. Židovska vjerska općina u Trstu ponudila nam je mramorni oltar⁷⁵ iz jednog starog hrama u starom gradu (geto).

Rastavljanje i ponovno postavljanje oltara koštalo je 10.000 lira, novac koga nismo imali, te sam se ponovno obratio Lionelu Stocku, koji mi je smjesta doznačio 10.000 lira. Veletrgovac kožom u Trstu, gospodin Elfer,⁷⁶ osigurao je besplatan prijevoz oltara. Glede klupa za hram dio sam osigurao tako što sam dobio stare klupe iz Trsta, a za dio sam se dogovorio s gradskom općinom u Opatiji, koja mi je na posudbu dala klupe iz njihove dvorane za sjednice. Tako je opremanje hrama bilo dovršeno.

Bio sam pravi „žicar“, obzirom da sam, zbog manjka novca, sve morao isprositi. Ipak, oduševljenje što smo konačno dobili hram dalo mi je snagu za daljnje planove.

Jedan od planova koje sam u sljedećim godinama htio ostvariti bilo je uređenje židovskog staračkog doma za ostarjele Židove samce u 10 soba i sporednim prostorijama u zgradi hrama. Godine 1930. je za tu svrhu ponovno aktiviran Odbor. Potporu sam tražio kod prof. Chaima Weizmanna⁷⁷ iz Londona, koji je za ideju trebao zainteresirati *Joint*,⁷⁸ za-

⁷¹Lionello Stock (Split, 1866.-Trst, 1948.), tvorničar i poduzetnik židovskog porijekla, utemeljitelj destilerije pića *Camis & Stock company*, 1884. u Trstu.

⁷²Roberto Adler, generalni direktor banke Società Italiana di Credito (Itabanca) – Milano, Beč

⁷³Jakob Kurz

⁷⁴Moritz Gelles

⁷⁵U njem. izvorniku: *einen Marmoraltar*. Trebalo bi pisati: *einen Marmoraltar* – mramorni oltar. Pojam oltara B. Nathan upotrijebjava za aron hakodeš.

⁷⁶Davide Elfer

⁷⁷Chaim Azriel Weizmann (Motal, 1874.-Rehovot, 1952.), kemičar i političar; vođa Svjetske cionističke organizacije (1920–1931.; 1935–1946.); prvi predsjednik države Izrael (1949.–1952.); utemeljitelj Hebrejskog sveučilišta u Jeruzalemu, Izrael.

⁷⁸The American Jewish Joint Distribution Committee (*JOINT* ili *JDC*) – vodeća svjetska židovska humanitarna i asistencijalna organizacija utemeljena 1914., sa sjedi-

tim kod židovskih općina u Beču i Dresdenu te kod *Bn. Brith* loža.⁷⁹ Na žalost sam i tu djelatnost, zbog nepredviđenih događaja, morao odgoditi za kasnije.

Nakon adaptacije hrama u prvi plan je došlo upošljavanje rabina. J. Nyiri,⁸⁰ član Općine koji je u Opatiji imao kuću a ljeti u Marienbadu držao trgovinu krznom, preporučio nam je tadašnjeg marienbadskog rabina, koji je bio voljan u Opatiji preuzeti tu dužnost. Isti je došao u Opatiju i održao jednu probnu službu, odnosno jednu molitvu, i ostavio izvrstan dojam. Uprava je potom zaključila da se rabin Alexander Stern⁸¹ uposli na pokusni rad od godine dana, s mjesečnom plaćom od 1.500 lira i drugim uvjetima. Rabin Stern imao je dobar glas za kantoralna predavanja, i njegove propovijedi na njemačkom i mađarskom jeziku ostavljale su kod nazočnih vjernika dobar dojam. Na početku je ispunjavao naša očekivanja, budući da je rado prihvaćao svaku službu povezanu s njegovim položajem.

Uskoro smo na žalost doživjeli ono što nikako nismo mogli predvidjeti. On je imao petoro djece i zahtjevno domaćinstvo (on je osim toga u zgradi hrama stanovao besplatno), tako da mu njegova plaća nikada nije bila dovoljna. Zbog tih okolnosti on je bio u neprestanoj potjeri za novcem, koga nije uvijek pribavljao na pošten način. Takva njegova aktivnost bila je štetna za materijalne interese Općine i ugled rabina. Ja sam na te okolnosti gledao s velikim žaljenjem, međutim, tješila me je činjenica da će se Općina riješiti rabina nakon isteka probne godine. U tome sam se gadno prevario, jer je rabin prije odlučujuće sjednice posjetio svakog pojedinog člana uprave, moleći ih da budu samilosni prema njegovoj obitelji. Tako sam na sjednici morao pristati na kompromis. Rabin je obećao da će se držati svih dogovora i čak je pristao raditi za manju plaću (1.200 lira mjesečno) te mu je služba produljena za još godinu dana. No, ostalo je sve po starom, on je bio nepopravljiv i nakon godine dana ponovilo se sve ono što smo opisali ranije. Usprkos mojim upozorenjima tražilo se da mu se služba produlji za još godinu dana.

štem u New Yorku, danas aktivna u više od 70 država.

⁷⁹B'nai B'rith – najstarija i najbrojnija svjetska židovska nevladina organizacija utemeljena 1843. u New Yorku, osnovana s ciljem očuvanja i promidžbe židovskog identiteta, kulture i baštine, te borbe protiv antisemitizma i drugih oblika rasne diskriminacije i asistencije socijalno, zdravstveno ili na drugi način ugroženim osobama.

⁸⁰Josef (Giuseppe) Nyiri

⁸¹Alexander (Alessandro) Stern, opatijski rabin 1928.-1936. godine. (Usporedi: Angelo M. Piatelli, „Repertorio biografico“, 185.- 256).

str. 6.

Kasniji događaji potvrdili su moje mišljenje.

Osim ove unutarnje stvari uprave, život Općine odvijao se na željnom način. Služba Božja održavala se svakog petka uvečer i subotom u velikom hramu pod vodstvom rabina, a u maloj dvorani je bogoslužje za ortodoksnu grupu držao predvodnik molitve, šohet A. Huss.⁸²

Na ovom mjestu moram sada objasniti kako je došlo do namještenja šoheta A. Hussa, koji je prije kupnje zgrade hrama bio namještenik mjesnog Pansiona Stern.⁸³ Zaposlili smo ga kao općinskog šoheta a da time nismo opteretili proračun, budući da su pristojbe od klanja krupne stoke i peradi bile dovoljne i za skromnu Hussovu plaću.

Djeca, koje je već bilo prilično, vjersku pouku su dobivala od rabina. On je čak imao ambiciju okupiti svu djecu za vrijeme Hanuke⁸⁴ i Purima⁸⁵ te s njima za proslavu uvježbati jednu kazališnu predstavu. Hram je za blagdane bio prepun, prava atrakcija, budući da je među lječilišnim gostima iz Mađarske i Austrije bilo najmanje 50% Židova. Prema vani je izgledalo da sve ide po planu, samo sam ja stalno „mučio muku“ oko pribavljanja sredstava, budući da su prihodi pokrivali tek dio rashoda. Briga oko isplate mjenice i kamata koji dolaze na naplatu, kao i tekući troškovi, bili su stalno na dnevnom redu. Nadu da ćemo darovima posjetitelja koji posjećuju hram tijekom bogoslužja povećati naše prihode, pokopao je rabin svojim odlascima u hotele, gdje je gostima poklanjao svoju upravo s tom svrhom tiskanu knjigu, što je, naravno, bio samo jedan finiji oblik prosjačenja. Tako su posjetitelji bogoslužja *ab ovo* bili opterećeni, a Općina je ostala prikraćena.

Moja nastojanja da se od talijanskih židovskih općina dobije neka materijalna pomoć bila su uzaludna, svi su se opravdavali time da se nalaze u istoj situaciji.

⁸²Tako u izvorniku. Iz izvora je, međutim, izvjesno da je dužnost šoheta opatijske židovske općine vršio Ide Sender Huss, sin Abramov.

⁸³Opatijski Pansion Stern, židovski pansion s ritualnom kuhinjom (*Jüdische Pension mit vorzüglicher ritueller Küche*).

⁸⁴Hanuka – osmodnevni židovski blagdan u spomen na pobjedu Makabejaca nad grčkim oskrvniteljima židovskog Hrama, njegovo očišćenje i obnavljanje hramske službe, što su proveli Hašmonejci.

⁸⁵Purim – blagdan u spomen na spasenje Židova od neprijatelja, na čelu s Hamanom, koji su htjeli pobiti sve Židove u doba dijaspore u Perzijskom carstvu.

Od židovskih općina u Trstu, Anconi i Livornu dobili smo seforime,⁸⁶ koje sam ja osobno preuzeo, tako da smo sada imali pet seforima. Općina Rim poklonila je jednu staru skupocjenu srebrnu lampu, a jedna bečka obitelj stari oltarni zastor, pa je tako hram postepeno dobivao dostojan izgled.

U međuvremenu se povećao broj članova naše Općine, pristupili su vlasnici tri velika sanatorija: Dr. Szegö,⁸⁷ Dr. Lakatos,⁸⁸ Dr. Horvat,⁸⁹ nadalje, vlasnici hotela: Franz Sterk (hoteli Eden i Quisisana), hotel Breiner, ritualni hotel Residenz (vlasnik Erényi),⁹⁰ hotel Stern, ritualni Park Hotel Carla Steinera i drugi manji pansioni. Najuglednije trgovine bile su u vlasništvu Židova, a većina od njih su bili i vlasnici kuća. Jednom riječju, pripadnici Općine bili su situirani, ali unatoč tome njihovi prilozi u obliku poreza i donacija su bili jako mali.

Postojala je stalna zabrinutost za opstanak Općine, i samo su mi njezin razvoj i čvrsta nada da će uz Božju pomoć sve biti dobro, davali snage i hrabrosti za daljnje aktivnosti.

Ovom prilikom treba se sa zahvalnošću sjetiti sljedeće gospode: Lionela Stocka, ing. Emilia Stocka, Ignazia Weissa u Trstu, nadalje direktora Itabanke Adlera⁹¹ u Milanu, koji su me u svakom pogledu konkretno podupirali i imali razumijevanja za moj entuzijazam za dobro židovske stvari.

Do velikog obrata u životu talijanskih židovskih općina došlo je 1930. godine. Vlada je donijela jedan jedinstveni zakon za sve židovske općine u državi i poništila sve one iz prethodnog razdoblja koji nisu bili s njim usuglašeni.

Novi zakon podvrgavao je općine vladi te im je davao veći autoritet.⁹² Pojedini porezi imali su ovršnu snagu, ubiralo ih je jedno za to određeno društvo te ih kvartalno unaprijed isplaćivalo općinama.

⁸⁶seforim, hebr. – knjige; svete knjige; svici od pergamene na kojima je zapisano Mojsijevo Petoknjžje (sefer Tora).

⁸⁷Dr. Koloman (Colomanno) Szegö, liječnik

⁸⁸Dr. Zoltan Lakatoš, liječnik

⁸⁹Dr. Karlo (Carlo) Horvat, liječnik

⁹⁰Erényi, otac Adalberto i sin Giovanni

⁹¹Roberto Adler

⁹²R. D. 30 ottobre 1930 n. 1731, *Norme sulle Comunità israelitiche e sulla Unione delle Comunità medesime*, zajedno sa R. D. 24 settembre 1931 n. 1279 i R. D. 19 novembre 1931 n. 1561, *Regolamento per l'applicazione del regio decreto 30 ottobre 1930*, čine jedinstveni zakon o organizaciji talijanskih židovskih općina, tzv. *Legge Falco* (Zakon Falco). S ovim zakonskim aktima, autoritarnom je intervencijom fašistička država okončala evo-

Općine su bile učlanjene u Zajednicu talijanskih židovskih vjeroispovjednih općina u Rimu,⁹⁴ što je bio jedan viši židovski forum u Italiji.

str. 7.

Na temelju gore spomenutog zakona raspuštena je postojeća općinska uprava, a ja sam imenovan povjerenikom, sa zadatkom da priprelim zakonom predviđene izbore za novo rukovodstvo. Općina Opatija, budući da je imala manje od 300 članova, mogla je birati samo tri člana uprave, koji su među sobom birali predsjednika. Izbori koji su potom slijedili donijeli su glasove Dr. Jakobu Kurzu, Moritzu Gellesu i meni. Ja sam predložen za predsjednika, što je Prefektura i potvrdila.

Paul Szegö je preuzeo mjesto tajnika i tu je dužnost obavljao izvrsno te se, obzirom na stanje u Općini, odrekao bilo kakve plaće. Kod elaboracije zakona pošlo mi je za rukom, uz pomoć gospodina Carla Morpurga koji je bio član odbora za sastavljanje zakonskog prijedloga, utjecati na to da Općina Opatija zadrži svoju samostalnost i da ne bude podvrgnuta riječkoj Općini [Židovskoj općini Rijeka, op. prev.]. To je bilo nužno i s obzirom na turističke potrebe, te su bogoslužje i molitva mogli biti držani i na njemačkom jeziku, što je u Italiji bila iznimka. Židovska vjerska općina u Opatiji bila je najmlađa i najmanja u Italiji te ju je predsjednik Felice Ravenna⁹⁴ (predsjednik Zajednice u Rimu) zvao „Beniamino“.⁹⁵

luciju općina prema slobodnim asocijacijama građana, sustavu koji je poštivao autonomiju unutrašnjeg uređenja općina (Usporedi: Michele Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista, Vicende, identità, persecuzione*, Torino, 2000., 53.–68.).

⁹³Zajednica talijanskih židovskih općina (*Unione delle Comunità israelitiche Italiane, UCII*, dalje: Zajednica). Nametanjem centraliziranoga ustroja novom zakonskom regulativom o ustroju žid. vjeroispovjednih općine, uvedeno je načelo obvezne pripadnosti Židova općinama na teritorijalnoj podlozi, koje su preoblikovane u ustanove javnoga prava, s ovlastima ubiranja poreza. Nova zakonska normativa, izuzev utvrđivanja državnoga nadzora, osobito je snažno sužavala statutarnu autonomiju i unutrašnje demokratsko obilježje vjeroispovjednih općina koje su tako, na neki način, postale državna tijela te su istovremeno prestale biti izraz slobodne volje i slobodnoga bića pojedinih židovskih kolektiviteta. Gubitak autonomije također se odražavao i koncentracijom moći odlučivanja u upravnim tijelima novoutemeljenoga koordinacijskog i nadzornoga tijela, *UCII*, koja je kao jedini legitimni predstavnik interesa Židova prema državi zamijenila *Konzorcij* i kojoj su od sada sve općine bile obvezne pristupiti. (Usporedi: Enzo Collotti, *Il fascismo e gli ebrei*, 20.; Guido Fubini, *La condizione giuridica dell'ebraismo italiano*, Torino 1998., 52.–56.; Stefania Dazetti, *L'Autonomia delle Comunità ebraiche italiane nel novecento Leggi, intese, statuti, regolamenti*, Torino 2008., 43.–45; 67.–82.)

⁹⁴Felice Ravenna, prvi predsjednik *UCII*, 1930.–1937. godine.

⁹⁵*Beniamino*, tal. – ljubimac, miljenik, mezimac

Novi zakon sadržavao je i članak po kojem je rabin nakon tri godine službe stjecao trajni status. Imao je titulu „Rabbino Capo“⁹⁶ i „Duhovni vođa“ Općine. Ono čega sam se pribojavao se i dogodilo, nepopravljivog rabina se redovnim putem više nije moglo otpustiti. Sada su bila ukinuta bogoslužja u ritualnim hotelima te je službeno bogoslužje bilo uvijek dobro posjećeno.

Općinski proračun morao je svake godine biti predložen prefekturi, koga je ova odobravalala. Prema planu Općina je u aktivni, međutim, budući da su njezina redovna primanja pokrivala samo ½ efektivnih troškova, moralo se u plan uvrstiti i izvanredne prihode, što je donosilo dodatne probleme. Sukladno statutu, blagajničke poslove trebao je voditi blagajnik, ali se toga ni jedan član nije htio prihvatiti jer u blagajni nikada nije bilo novca. Ja sam, dakle, morao voditi i tu službu, često davati Općini i predujam, što znači da sam postao i bankar Općine.

Nakon dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj 1933. godine, mnogi Židovi koji su od tamo morali pobjeći naišli su u Italiji na otvorena vrata. Tu su se skrasili, osnovali tvornice, kupili kuće, itd., te su se tako i u Opatici trajno naselile neke imućne obitelji. Osim tih imućnih došlo je i puno emigranata koji su pobjegli bez ikakvih sredstava. Tim elementima, koji su se selili od jedne do druge općine i tražili potporu, moralo se nekako pomoći. To je bilo još jedno opterećenje za koje nije bilo predviđeno nikakvo pokriće te sam naše članove morao zamoliti da svojim donacijama pomognu ovim nesretnim emigrantima. Priljev austrijskih i njemačkih izbjeglica trajao je do 1940. godine. Osim sa skromnom pomoći u novcu za putne troškove do sljedeće općine u Trstu, mnogima sam, svojom preporukom voditelju Palestinskog ureda⁹⁷ u Trstu, Carlu Morpurgu, pomogao da na duže vrijeme nađu smještaj i prehranu u domu Palestinskog ureda. S tom karitativnom djelatnošću kasnije sam nastavio uz pomoć i

⁹⁶*Rabbino capo*, tal. – nadrabin

⁹⁷Palestinski ured u Trstu (*L'Ufficio palestinese di Trieste*) – organizacija utemeljena nakon Prvog svjetskog rata pod pokroviteljstvom tršćanskih cionista (*Circolo sionista*). Njezina je svrha bila prihvat i pomaganje židovskih izbjeglica koji su od kraja XIX. st. preko tršćanske luke bježali pred pogromima i bijedom iz istočne Europe i Rusije, te masovno iseljavali u SAD i Palestinu. Ista je aktivnost nastavljena i u vrijeme dolaska brojnih njemačkih židovskih izbjeglica nakon Hitlerovog uspona na vlast u Njemačkoj 1933. godine. (Usporedi: Tullia Catalan, „L'emigrazione ebraica in Palestina attraverso il porto di Trieste (1908–1938)“, *Qualestoria*, god. XIX., br. 2/3, Trst kolovoz – prosinac 1991., 58.–108.)

zauzimanje organizacije DELASEM /Assistenz Emigranti/,⁹⁸ čiji je predsjednik bio odvjetnik Valobra⁹⁹ u Genovi.

Nečasno ponašanje rabina Sterna¹⁰⁰ ponovno je doseglo vrhunac 1935. godine i još jednom ugrozilo uspješno odvijanje aktivnosti i razvoja Općine.

Rabin je iskoristio ugroženost Židova u Njemačkoj i Austriji tako što je u židovskim časopisima oglašavao svoje usluge posredovanja u kupnji nekretnina u Opatiji i okolici. Ponuđene nekretnine imale su uglavnom pasivan karakter, međutim rabinu je provizija bila najvažnija. Uzalud sam dotičnoga više puta upozoravao, nije se na to osvrtao, a i opomene izrečene na sjednicama Upravnog vijeća bile su također bez učinka. Vjerovao je da ga zakon štiti i da si zato sve može dopustiti. Jedan takav slučaj okončao je tu nečasnu rabotu, a također i njegovu dužnost rabina u našoj općini.

str. 8.

Njemačkom emigrantu Hugu Davidu rabin je bio posrednik u kupnji jednog malog pansiona, čiji vlasnik je propao zbog lošeg položaja kuće. Rabin je pak objekt hvalio kao izvrstan i za to je dobio izdašnu proviziju. Nakon nekoliko mjeseci David je shvatio da je pogriješio što je ostatak svoje imovine potrošio na taj posao i tražio je da mu rabin vrati dio velike provizije, budući da je tada bio već u novčanim poteškoćama. Stern je to odbio, pa mi se David, koji je u međuvremenu postao član Općine, obratio za pomoć i intervenciju. Nažalost sam mu morao objasniti da je moja intervencija također bila bezuspješna. U toj očajnoj situaciji David se obratio Zajednici, objasnio im svoju situaciju, pri čemu nije zaboravio spomenuti i općenite prigovore na rabinov rad.

Nakon nekoliko dana stigao mi je iz Zajednice poziv da o rabinu Sternu dam točno izvješće i da se izjasnim da li su Davidove pritužbe istinite.

⁹⁸DELASEM (Delegazione per l'Assistenza agli Ebrei Emigranti, Genova), Izaslanstvo za pomoć židovskim iseljenicima – organizacija koja je u razdoblju od 1939. do pada fašističkog režima 1943., uz odobrenje vlasti, te podršku međunarodnih židovskih organizacija, pomagala internirane Židove u Italiji kao i židovske izbjeglice koji su iz Italije nastojali iseliti prema prekomorskim zemljama. (Usporedi: Carlo S. CAPOGRECO, *I campi del duce*, 168.–169.)

⁹⁹Lelio Vittorio Valobra, odvjetnik

¹⁰⁰Alexander (Alessandro) Stern

Iskoristio sam ovu priliku da iznesem sve zamjerke koje su tijekom vremena stizale na račun rabinovih aktivnosti i koje su štetile ugledu Općine. Opisao sam nastojanja Upravnog vijeća da se rabina usmjeri na pravi put i kako je sav naš trud bio uzaludan. Uostalom, njegova ličnost i njegovi nečasni poslovi bili su kod većine talijanskih židovskih općina već dobro poznati. Nakon što je moje izvješće podneseno Zajednici stvar je stigla na dnevni red kolegija rabina zasnovanom na zakonu (članovi su bili rabini iz Rima, Firenze i Livorna). Kolegij rabina je presudio da Stern nije dostojan obnašati dužnost duhovnog vođe opatijske Općine. Zajednica nam je svoju odluku dostavila s uputom da se rabina, u skladu sa zakonom, smjesta ima otpustiti. Prije no što je Upravno vijeće poduzelo taj sudbonosni korak sazvaio sam članove na izvanrednu sjednicu kako bih umirio vlastitu savjest. Skupštini sam predočio situaciju i zatražio od nje da zauzme stav. Nakon što je primio na znanje informaciju o tijeku događaja, skup je jednoglasno osudio rabina i njegovo postupanje.

Nakon te skupštine, Upravno vijeće Općine donijelo je odluku da se rabina Sterna otpusti. Imajući obzira prema njegovoj obitelji, te kako bi mu se omogućilo preseljenje, ponuđeno mu je 10.000 čim napusti službeni stan.

Rabin Stern svim je sredstvima branio svoje stajalište da su optužbe protiv njega neutemeljene. Pokušavao je sa sudom i odvjetnicima, ali bezuspješno. Nije prezaio čak ni od toga da kod tajnika Fašističke stranke u Rijeci, odvjetnika dr. Gherbaza,¹⁰¹ mene osobno optuži za antifašizam radi zabrane držanja političkih propovjedi u hramu (on ih je nazivao patriotskim).

Koštalo me je puno muke, neugodnosti i brige da se Općina oslobodi od tog čovjeka nesretnog karaktera.

U međuvremenu, Zajednica u Rimu je Općini predložila povoljan način rješavanja pitanja rabina. Ortodokсна grupa u Rijeci, koja je prema slovu zakona bila podređena Židovskoj općini [Židovskoj općini Rijeka, op. prev.],¹⁰² htjela je imati svog vlastitog rabina, ali budući da je Opći-

¹⁰¹Ruggero Gherbaz, odvjetnik

¹⁰²Riječka židovska zajednica, formalno-pravno podijeljena u dvije općine – većinsku, tzv. reformiranih ili neologa, Židovsku općinu Rijeka (*La Comunità israelitica di Fiume*) i, brojčano manju, pripadnika ortodokсне vjerske prakse u okviru Ortodokсне židovske zajednice u Rijeci (*L'Unione israelitica ortodossa di Fiume; L'Unione degli ebrei ortodossi di Fiume*) – prema novome fašističkom zakonodavstvu o ustrojstvu židovskih općina iz 1930.–31., koje je priznavalo samo 25 općina u Kraljevini Italiji, službeno je nakon raspuštanja uprava obiju općina 1932. sjedinjena unutar većinske, Židovske općine Rijeka. Temeljem sporazuma postignutog između vladinoga povjerenika Židovske općine Rije-

na¹⁰³ već imala svog nadrabina, mogao je u obzir doći samo rabin 2. razine. U dogovoru sa Zajednicom to smo pitanje riješili na sljedeći način: nadrabin Židovske općine u Gorici Abraham Schreiber¹⁰⁴ želio je promijeniti mjesto, budući da je tamo imao vrlo mali djelokrug rada. Mi smo tako rabina Schreiber imenovali nadrabinom /Rabbino Capo/ u Opatiji, a on je istovremeno obnašao i dužnost rabina ortodoksne grupe u Rijeci. On je od ortodoksne grupe dobivao 2/3 svoje plaće, a mi smo plaćali 1/3, što je bilo jako dobro za naše financije. Rabin Schreiber držao je na svaki šabat u Opatiji službu Božju, a na velikim blagdanima izmjenično u Opatiji i Rijeci. Rabin A. Schreiber bio je poznati talmudist¹⁰⁵, potomak rabinske porodice „Sofara“.¹⁰⁶ Obnašao je dužnost rabina na Krflu i potom

ka i predstavnika bivše Ortodoksne zajednice u travnju 1932. dogovoreno je pretvaranje Ortodoksne zajednice u posebnu ortodoksnu Sekciju „*Adath Ortodossa shel Kehal Israel*“ Židovske općine Rijeka, čime je njezina organizacijska autonomija bila znatno reducirana.

¹⁰³Židovska općina Rijeka

¹⁰⁴Abraham (Adolfo) Schreiber (Sofer), (Eger (Erlau), 9. X. 1897.–Jeruzalem, 1982.), sin Simona Sofera, rabin u više židovskih zajednica u Grčkoj i Italiji: na Krflu od 1925. do 1928., u Gorici od 1928. do 1936., u Opatiji i Rijeci od 1936. do 1938. godine. Godine 1939. pod udarom fašističkih protužidovskih progona s obitelji je emigrirao u Palestinu i nastanio se u Jeruzalemu. Od 1948. do 1966. predavao je na fakultetu *The Jewish Theological Seminary of New York*, SAD. Bio je vrlo plodan autor koji se od 1930-ih posvetio pripremi kritičkih izdanja radova srednjovjekovnih talmudista, osobito Menahema Meirija. (HR – DARI – 008, Registar Židova u Rijeci 1938. godine; Moshe Shraga Samet, „Sofer“; „Sofer, Moses“, *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 18., Detroit, 2007., 741.–743.; URL:<http://www.rabbi-ni.it/page/2/?s=sofer>; URL:<http://www.makabijada.com/dopis/protokol.htm,komentar>; URL:http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Sofer_Family, 10. VIII. 2013.)

¹⁰⁵Talmudist (od hebr. Talmud: učenje, proučavanje; u židovstvu zbirka zakona, pravnih propisa, religiozne predaje, rasprava zakonodavaca, njihova tumačenja Tore i drugih tekstova židovske Biblije) – Židov koji priznaje Talmud; proučava i podučava Talmud.

¹⁰⁶Tako u izvorniku. Treba pisati *Sofer*. Sofer, hebr. prepisivač, pisar; njem. Schreiber; ime ugarske ortodoksne rabinske porodice Sofer (Schreiber) i sinonim za ugarsku ortodoksnu rabinsku aristokraciju koja broji na stotine pripadnika, iz čijih je redova potekao niz utjecajnih talmudista i autora *responsa* (hebr. *šeelot utešuvot* – pitanja i odgovori; književnost razmjene pitanja i odgovora, prije svega o halahi, između rabina i sudova u dijaspori), novih objašnjenja Talmuda i Tore i propovjedi. Riječki i opatijski rabin Abraham Schreiber (Sofer) bio je praunuk utemeljitelja porodice Sofer (Schreiber), Moshe Sofera (Frankfurt am Main, 1762.–Bratislava, 1839.), zvanog Hatam Sofer, vodećeg halahičkog autoriteta i rabina velike židovske zajednice Pressburga (dan. Bratislava) te jednog od vodećih ortodoksnih rabina europskog židovstva prve polovine XIX. st. koji se odlučno opirao reformnom pokretu unutar židovstva Austro-Ugarske Monarhije. Moshe Sofer bio je utemeljitelj velike ješive (rabinska akademija) u Pressburgu 1806., najutjecajnije ješive u srednjoj Europi u kojoj su se obrazovale brojne generacije budućih rabina, duhovnih vođa ugarskoga židovstva te, poznavatelj kabale, filozofije, povijesti i

više godina u Gorici, bio je jako cijenjen u cijeloj Italiji. Vladao je talijanskim, njemačkim, mađarskim i modernim jezikom Izraela.

str. 9.

Tako smo dobili rabina koji je bio dostojan voditi vjerski život Općine, suprotnost onom prethodnom. Budući da je rabin Schreiber bio upoznat s našom financijskom situacijom odbijao je bilo kakav dodatni prihod, čak je na vlastiti račun putovao Italijom kako bi skupio novac potreban za izdržavanje svoje općine.

On, a također i zaslužni tajnik Szegö,¹⁰⁷ bili su mi velika potpora, tako da smo bili puni nade za budućnost Općine.

Na dan 21. ožujka 1938. održan je u Rimu kongres Zajednice,¹⁰⁸ na kojem sam ja sudjelovao kao delegat. Taj kongres pod fašističkim režimom održavao se u atmosferi zebnje zbog predosjećanja skorih žalosnih događanja za talijanske Židove.

Sudionici kongresa, svi odreda članovi Fašističke stranke (jedini ja nisam imao nikakvo stranačko obilježje), željeli su iskazati svoju odanost Stranci¹⁰⁹ pa su i zaključci, koje je predložio predsjednik Jarach¹¹⁰ (istovremeno i predsjednik milanske Općine),¹¹¹ doneseni sukladno tome. Meni se prigovaralo zato što nisam član Fašističke stranke. U rujnu iste

plodan pisac, između ostalog više od 1.000 responsa, čiji su zapisi pretežno objavljeni posthumno (*Hatam Sofer*). Njegov sin i djed opatijskog i riječkog rabina Abrahama Schreibera, rabin Abraham Samuel Benjamin Wolf (1815.–1872.), zvan Ketav Sofer, naslijedio ga je 1839. kao rabin i roš ješiva (predsjedatelj ješive) u Bratislavi, te bio jedan od aktivnih vođa ugarskog ortodoksnog židovstva na Židovskom kongresu 1869. u Pešti koji je urodio rascijepom na ortodoksne i reformne općine (neolozi) unutar ugarskog židovstva i autor brojnih *responsa* posthumno objavljenih (*Ketav Sofer*). Sin rabina Abrahama Samuela Benjamina i otac Abrahama Schreibera, Simon Sofer (Schreiber) (1850.–1944.), također je bio rabin i utemeljitelj poznate ješive u Egeru (njem. Erlau) 1881. te autor četiri knjige *responsa*, koji je u lipnju 1944., u dobi od 94 godine, zajedno s ostalih 3.000 pripadnika svoje zajednice deportiran u koncentracijski logor Auschwitz gdje je odmah po dolasku bio ubijen. (Usporedi: Moshe Shraga Samet, „Sofer“; „Sofer, Moses“, *Encyclopedia Judaica*, Vol. 18., Detroit, 2007., 741. – 743.; URL: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Sofer_Family, 10. VIII. 2013.)

¹⁰⁷Paul (Paolo) Szegö

¹⁰⁸Drugi kongres Zajednice talijanskih židovskih općina, Rim, 21. ožujka 1938. godine.

¹⁰⁹Nacionalna fašistička stranka

¹¹⁰Federico Jarach, predsjednik Zajednice talijanskih židovskih općina u Rimu 1937.–1939. godine.

¹¹¹Židovska općina Milano (*Comunità ebraica di Milano*)

godine doneseni su rasni zakoni,¹¹² što je unijelo paniku i užas među talijanskim Židovima.

Došlo je do masovnog istupanja iz židovskih općina i pokrštavanja, u uvjerenju da će pojedincima to dati sigurnost i staviti ih u povlašten položaj. Odmah na početku svi su Židovi isključeni iz Fašističke stranke, čak i takvi kao predsjednik Zajednice,¹¹³ Mussolinijev prijatelj i jedan od utemeljitelja stranke /S. Sepolcristo/.¹¹⁴

Protužidovski propisi doneseni su neočekivano, u zemlji u kojoj je antisemitizam bio nepoznat i koji među stanovništvom nije mogao uhvatiti korijena. Njemački emigranti, koji su se s punim povjerenjem doselili u Italiju i ovdje osnovali poduzeća, pobjegli su prvi čim su za to dobili priliku, jer su ovakvu situaciju već bili iskušali u svojoj prijašnjoj domovini. Na tisuće je čekalo na imigrantske dozvole ili na novčanu pomoć kako bi učinili to isto. Slično raspoloženje vladalo je i u našoj Općini. Rabin Schreiber¹¹⁵ brzo je dobio dozvolu za useljenje u Izrael, a šohet Huss¹¹⁶ „avidevid“¹¹⁷ za SAD. Tako je Općina 1939. ostala bez vjerskog vodstva. I među ostalim članovima Općine bilo je onih koji su se, uz pomoć rođaka u Americi, željeli iseliti. Neki su istupili iz općinske sveze, a 3–4 ih se krstilo (to su bili oni koji su živjeli u mješovitim brakovima). Broj članova se smanjivao, a služba Božja se održavala u skraćenom obliku.

¹¹²Prve je protužidovske zakonske odredbe Ministarsko Vijeće Kraljevine Italije prihvatilo na zasjedanju 1.–2. rujna 1938. godine: *Odredbe prema Židovima strancima*, od 7. rujna 1938. i *Odredbe za zaštitu rase u fašističkoj školi*, od 5. rujna 1938. U isto vrijeme, proglasit će se i odredbe *Transformacija središnjega demografskog ureda u Generalnu direkciju za demografiju i rasu te Utemeljenje, pri Ministarstvu unutarnjih poslova, Vrhovnoga vijeća za demografiju i rasu*, kojima će zakonski biti utemeljeni državni uredi zaduženi za provedbu progona. Nekoliko tjedana kasnije, 23. rujna 1938., proglašena je odredba *Osnivanje osnovnih škola za djecu židovske rase*. Ovim će prvim odredbama sljedećih mjeseci i godina uslijediti i brojne druge, među kojima temeljne *Odredbe za zaštitu talijanske rase* od 17. studenog 1938., kojima će se urediti modaliteti progona Židova u pojedinim društvenim područjima. (Usporedi: Michele Sarfatti, *Gli ebrei*, 2007., 164.)

¹¹³Predsjednik *UCII* tada je bio Federico Jarach.

¹¹⁴*Sansepolcristi; sansepolcristo*, tal. – naziv za prve pripadnike Mussolinijevog političkog pokreta *Fasci Italiani di Combattimento*, službeno utemeljenog 23. ožujka 1919. u dvorani za sastanke društva *Circolo dell'Alleanza Industriale* na Trgu San Sepolcro u Milanu, iz kojega će 7. studenog 1921. u Rimu nastati Nacionalna fašistička stranka. Međutim, Federico Jarach, predsjednik *UCII* 1937.–1939., nije bio među utemeljiteljima Mussolinijevog fašističkog pokreta već se u *PNF* upisao tek u siječnju 1926. godine.

¹¹⁵Abraham Schreiber

¹¹⁶Ide Sender Huss

¹¹⁷Tako u izvorniku. Trebalo bi pisati *affidavit*, engl. – garantno pismo; izjava pod prisegom.

Rasni zakoni su se također porazno odrazili i na pojedince, budući da su hoteli, restorani i sanatoriji morali biti zatvoreni. Objekti su tako prodavani za smiješnu cijenu. Te godine, 29. studenog, zbio se i jedan tužan događaj, smrt člana Upravnog vijeća Dr. Kurza.¹¹⁸

Dr. Jakob Kurz, općinski liječnik i primarijus opatijske bolnice, bio je teško obolio. Osim što je bio moj suradnik bio je i moj intimni prijatelj, koga sam svakodnevno posjećivao tijekom njegove višemjesečne bolesti. Povjerio mi se da želi sastaviti oporuku te me zamolio da mu pri tome pomognem. Svoju imovinu želio je ostaviti nekoj židovskoj organizaciji i ja sam mu predložio da to bude Općina kao takva. Oporuku, kojom je državne obveznice u vrijednosti od 315.000 lira ostavio kao zakladu u spomen svojih roditelja, sastavili smo nekoliko dana prije njegove smrti, s odredbom da se kamate od te svote moraju koristiti za potrebe opatijske židovske općine i za dobrotvorne svrhe.

Mene je u oporuci imenovao izvršiteljem oporuke. Bio sam jako iznenađen visinom oporučenog iznosa, budući da se Dr. Kurza, s obzirom na njegova skromna primanja, nije smatralo bogatim. Taj vrijedni i plemeniti čovjek umro je 29. studenog 1939., a ja sam s njim izgubio dobrog prijatelja i dobrog suradnika.

S tom karitativnom ostavštinom opstanak Općine bio je osiguran, i da nije bilo deprimirajuće situacije izazvane rasnim zakonima, gledali bismo s optimizmom na njezin budući razvitak.

str. 10.

Ja sam izvršenje oporuke proveo savjesno, državne papire sam deponirao u sefu i, sukladno zakonu, od vlade zatražio dopuštenje za prihvrat zaklade, što je 1940. i učinjeno.

U međuvremenu su učinci rasnih zakona postali sve vidljiviji, natpisi s antisemitskim porukama na zidovima i kavanama zagorčavali su život članovima Općine.

Dana 15. lipnja 1940. dobio sam od odvjetnika Dr. Valobra,¹¹⁹ predsjednika DELASEM-a, povjerljivu informaciju da su na jugu Italije već spremni koncentracijski logori za prihvrat u najkraćem vremenu svih stranih Židova koji se nalaze u Italiji.

Ja sam trebao umirujuće djelovati na pogođene kako ne bi došlo do ekscesa koji bi još više otežali njihovu situaciju. Da ne bi nastala pa-

¹¹⁸Dr. Jakob Kurz, liječnik

¹¹⁹Lelio Vittorio Valobra

nika tu sam informaciju držao u tajnosti. Dana 18. lipnja 1940. uslijedila su najavljena uhićenja, kojima nisu bili pogođeni samo stranci nego i svi drugi muškarci do 60. godine iz riječke i opatijske općine. Prefektura Riječke provincije protumačila je odredbe o internaciji svih stranih Židova tako, što je strancima proglasila sve Židove koji su talijansko državljanstvo stekli u talijanskim novim pokrajinama.¹²⁰ Bilo je to bolno iznenađenje za židovske obitelji, kada su u noći između 18. i 19. policijski agenti odveli muškarce i priveli ih u školu Turnić, koja je adaptirana u zatvor. Tamo su ih dočekali zatvorski čuvari. Grupe po 40 do 50 bile su zatvorene u jednu školsku učionicu, a kao ležaj smo dobili slamu. Tek nekoliko dana kasnije obiteljima je bilo dopušteno da svojim članovima pošalju madrace za spavanje. Pripadnici Općine koji su još ostali na slobodi trudili su se osloboditi uhićene članove, što im je nakon puno truda djelomice i uspjelo. Od oko 500 uhićenih¹²¹ polovica je nakon dva tjedna bila puštena po grupama, a ja sam bio među onim malobrojnima kod kojih je svaki trud bio uzaludan i koji su sa zadnjim grupama bili poslani u Koncentracijski logor Campagna u provinciji Salerno. To je bilo poslije 39 dana zatvora u Rijeci. Nakon što se nekoliko dana s nama u zatvoru Turnić postupalo strogo dobili smo neke olakšice, obitelji su nam smjele donositi hranu, mogli smo primiti posjete, pisati pisma itd.

Odmah nakon uhićenja meni je uspjelo poslati upute za vođenje Općine članu Upravnog vijeća M. Gellesu,¹²² koji je također bio uhićen ali je brzo pušten, te da mu budu predani ključevi sefa u kojem su se nalazile državne obveznice Zaklade Kurz.

¹²⁰Pojam talijanskih *novih pokrajina* (*nuove provincie*) prvi put je upotrijebljen u Kraljevskom zakonskom dekretu od 4. srpnja 1919. odnoseći se na anektirana područja Tridentske Venecije, Julijske Krajine i Dalmacije, nekada u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, koja su se nalazila unutar primirjem utvrđene demarkacijske linije. Pojam nije protegnut na teritorij grada Rijeke. (Misli se na Ugovor o primirju između savezničkih i udruženih sila i Austro-Ugarske potpisan 3. studenog 1918. u Padovi, prema kojemu su austro-ugarske postrojbe morale napustiti područje koje je Londonskim ugovorom 1915. obećano Kraljevini Italiji. Nakon toga su Talijani zaposjeli čitavo područje na istočnoj jadranskoj obali, koje joj je Londonskim ugovorom bilo obećano, pa čak i dijelove izvan toga područja. (Usporedi: Ester Capuzzo, *Dal nesso asburgico*, 7., bilj. 16; Davorin Rudolf, „Granice s Italijom u mirovnim ugovorima nakon Prvoga i Drugog svjetskog rata“, *Adrias: Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, sv. 15 (2008), (gl. ured. Davorin Rudolf), Split 2008., 61.–62.)

¹²¹Tako u izvorniku. Međutim, prema ostalim dostupnim izvorima, u Rijeci i Opatiji je tada bilo uhićeno znatno manje Židova, otprilike 250–260 osoba. (Usporedi: Klaus Voigt, *Il rifugioprecario*, 16.; Eugenio Lipschitz, *Una storia ebraica*, Firenca 2001., 95.)

¹²²Moritz (Maurizio) Gelles

U Opatiju su stigli i drugi propisi, koji u ostalim dijelovima Italije nisu primjenjivani. Tako je naređeno da se trgovine Židova u najkraćem roku moraju zatvoriti i likvidirati¹²³, a hram i zgradu okupirala je Fašistička stranka. U hram je potom smještena vojarna GIL-a /omladinska organizacija Stranke/.¹²⁴ Oprema hrama je razvučena, ali je zahvaljujući domaru Letišu¹²⁵ ipak spašeno ono najvrednije. Isti je spasio seforime, srebrne svjetiljke, lampe i druge važne predmete, koje mi je nakon oslobođenja 1945. vratio.

Zbog moje deportacije Prefektura je naložila izbore za novu upravu opatijske Općine. Tako su redovno administrativno poslovanje Općine nadalje vodila gospoda Carl Steiner kao predsjednik te M. Gelles¹²⁶ i Hermann Weiss kao članovi Upravnog vijeća.

Tek sam 1943. stigao ponovno u Opatiju, a i tada sam bio pod policijskim nadzorom. U rujnu 1943. Opatiju su zauzele njemačke postrojbe, pa sam ponovno bio priveden od strane njemačkih SD-a¹²⁷ i SS-a, podvrgnut ispitivanju, a kasnije i uhićen. Pušten sam nakon što je razgrabljen ostatak robe iz moje trgovine. U siječnju 1944. dobio sam nalog od zapovjedništva SS-a da u najkraćem roku predam kontribuciju prikupljenu od članova židovske općine.

str. 11.

Pritom se radilo o namještaju, opremi stana, jedaćem priboru i posuđu te pripadajućem rublju. Treba primijetiti da je nakon dolaska njemačkih postrojba velik dio članova Općine pobjegao u unutrašnjost Italije, gdje se pokušao sakriti. Iz tog razloga bilo je vrlo teško ispuniti zadatak što ga je nametnuo SS, međutim, one malobrojne koji su ovdje još prebivali uspjelo se nagovoriti na tu žrtvu, pa smo tako neko vrijeme imali mira. U veljači 1944. uslijedila su uhićenja pojedinaca, kako u Opa-

¹²³U Kvarnerskoj pokrajini, jedna od težih protužidovskih mjera s ekonomskim posljedicama za lokalno židovstvo, koja čak nije imala uporišta u zakonskoj regulativi, proglašena je Dekretom od 6. listopada 1940., kojim je riječki prefekt Temistocle Testa dao zatvoriti na neodređeno vrijeme sve opatijske trgovine „u vlasništvu osoba židovske rase ili koje su vodili pojedinci iste rase“. Ova drastična mjera, koja prema sjećanjima Bernarda Nathana nije zabilježena drugdje u Italiji, bila je uvjetovana sigurnosno-političkim razlozima u vrijeme nakon ulaska Italije u Drugi svjetski rat. (HR – DARI – 008, b. 262, I -1/E – 12)

¹²⁴GIL – Gioventù Italiana del Littorio; fašistička omladinska organizacija.

¹²⁵Francesco Letiš

¹²⁶Moritz (Maurizio) Gelles

¹²⁷SD (*Sicherheitsdienst*) – Služba sigurnosti. Obavještajna služba NSDAP-a i SS-a.

tiji tako i u Rijeci. Bilo je krajnje vrijeme za bijeg. Ja i gospodin Steiner¹²⁸ savjetovali smo onima koji su još uvijek ovdje ostali da napuste Opatiju, međutim, samo su nas rijetki poslušali. U posljednji čas uspjeli smo pobjeći: ja sa ženom i sinom, Steiner sa ženom, Carl Münz i žena te Hermann Weiss s obitelji. Za druge, ostanak u Opatiji bio je koban. U mjesecu lipnju svi su bili uhićeni i deportirani na nepoznato mjesto te potom likvidirani.

Ja sam ustvari bježao u nepoznato, bez određenog cilja. Nakon puno lutanja završili smo u provinciji Udine, u jednom malom mjestu u kojem su nam seljaci pružili ilegalni smještaj.

Zbog raznih prepreka tek smo se u rujnu mogli vratiti u Opatiju, koju je u međuvremenu zauzela Titova pobjednička vojska. Nakon mog bijega 1944. godine, odjel SS-a zauzeo je moju kuću i stan i tamo uredio svoju kancelariju, tako da sam stan zatekao potpuno opljačkan.

Ubrzo nakon povratka počeo sam se raspitivati za stanje naše napuštene Općine, međutim, naišao sam na jednu potpuno izmijenjenu situaciju.

Prvi se od židovskih izbjeglica vratio Gottfried Breiner, i toj okolnosti treba zahvaliti da je opatijska Općina, bez pitanja njezinih članova, priključena riječkoj Općini [*Židovskoj općini Rijeka*, op. prev.].

Osim toga, Breiner je već bio pregovarao s članom hrvatskog kulturnog društva oko predaje zgrade hrama društvu. Ja sam u zadnji čas spriječio tu bezuvjetnu predaju te sam stvar preuzeo u svoje ruke.

Na inzistiranje rukovodstva Društva Zora i NO-a¹²⁹ Opatija ja sam sada s njima pregovarao oko iznajmljivanja velike dvorane u kojem se nalazio hram. S obzirom na tadašnju situaciju nisam imao drugog izbora. Dogovoren je provizorni najam na godinu dana, što bi se prelomilo s poduzimanjem nužnih popravaka, prije svega prekrivanjem oltara s daskama kako bi se zaštitio od oštećenja. Nadali smo se da će dvorana s hramom tako biti sačuvana, a i uprava Društva¹³⁰ se s tim uvjetima složila. Nije mi tada bilo poznato da se NO Opatija po istom pitanju već bila obratila i općinama u Rijeci i Zagrebu [*židovskim općinama u Rijeci i Zagrebu*, op. prev.]. U međuvremenu se nekoliko obitelji vratilo u Opatiju te su započeli pregovori oko reaktiviranja Općine. Jedan dopis, kojim se tražilo da me se imenuje povjerenikom Općine, bio je upućen Vojnoj Upravi, koja je tada bila nadležna viša vlast.

¹²⁸Carl Steiner

¹²⁹Tako u izvorniku. Trebalo bi pisati: NOO-a(Narodnooslobodilačkog odbora) Opatija.

¹³⁰Društvo Zora

Nedugo iza toga pojavio se pravni savjetnik zagrebačke Općine [Židovske općine Zagreb, op. prev.]¹³¹ gospodin Gelb¹³² kako bi pregovarao oko prodaje zgrade hrama. Zajedno smo otišli do tadašnjeg predsjednika NO-a Opatija Mirka Gotića. Ja sam ustrajavao na tome da se zgrada ne proda nego da se iznajmi na 10 godina ili da NO-u, a opatijskoj židovskoj općini u zamjenu stavi na raspolaganje neku drugu zgradu, što je u tadašnjoj situaciji bilo sasvim moguće.

Tada nije postignut dogovor, ali je ubrzo poslije gospodin Gelb došao sa čvrstim nalogom da se zgrada proda. Ja sam gospodinu Gelbu još dao savjet da se u kupoprodajni ugovor stavi uvjet da se oltar¹³³ mora stručno rastaviti i spakirati te da zemljište od oko 1.000 m², koje se nalazi iza zgrade ali joj nije pripadalo, ne uđe u kupoprodajni ugovor. Nažalost to nije prihvaćeno i tako je iznimno vrijedan oltar bezobzirno uništen a zemljište na kojem je trebao biti podignut hram poklonjeno.

str. 12.

Za mene je to neuvažavanje mojih dobronamjernih prijedloga bilo naročito bolno, posebno ako se ima u vidu koliko je truda, brige i žrtvovanja trebalo da se steknu ti objekti i kako je moglo biti jednostavno zadržati ih kao imovinu Židovske općine.

Nakon tog razočaranja svoju sam aktivnost posvetio židovskom groblju. Nastojao sam ga održavati u što boljem stanju, davao uspravljati prevrnute nadgrobne spomenike, uređivati pristupnu stazu, itd.

U lipnju 1944. uhićeni su Židovi koji su tada još živjeli u Opatiji. Njih su Nijemci potom deportirali i poubijali. Poslije mog povratka kući 1945. godine prikupio sam imena deportiranih i tako došao do potrebnih podataka. Nakon 10 godina smatrao sam svojom dužnošću tim nesretnim žrtvama nacifašizma na groblju podići dostojan spomenik gdje bi njihova imena bila ovjekovječena.

Nacrtao sam projekt spomenika i od jednog poduzeća dobio predračun za njegovu izvedbu te nakon toga otišao do predsjednika NO-a Opatija i predočio mu plan, s molbom da NO podigne taj spomenik. Predsjednika Mirka Gotića uspio sam uvjeriti da su i to bile opatijske žrtve. On mi je obećao potporu te je moj zahtjev iznio na sljedećoj sjednici

¹³¹Židovska općina Zagreb

¹³²Hinko Gelb

¹³³aron hakodeš iz opatijske sinagoge

NO-a. Stvar je bila dobro prihvaćena ali je njezina izvedba bila odgođena za neko kasnije doba. Tako sam projekt uzeo u vlastite ruke, pregovarao o njemu s predsjednikom Boraca¹³⁴ te ga pridobio za njegovu provedbu. Započeo sam time što sam osobno donirao 10.000, a Savez boraca je dodao još 20.000. Obratio sam se i Savezu jevrejskih opština u Beograd¹³⁵ te od njih za tu svrhu dobio 40.000 dinara. Predsjednik NO-a obećao mi je solidnu potporu i tako sam plan uspio realizirati.

U međuvremenu sam odustao od prvotnog nacrtu spomenika te izradio novi plan. Kada je oltar iz dvorane hrama bio demoliran, pojedine njegove dijelove pobacalo se u dvorište zgrade kao bezvrijedan građevinski otpad. Mnogo je toga bilo razbijeno, sve skupa jedna hrpa mramornih krhotina. Uz pomoć jednog kamenoklesara probrao sam upotrebljive dijelove i tako je nastao novi plan za spomenik, jedinstveno djelo od vrijednog mramora.

Budući da je predsjednik NO-a Gotić¹³⁶ obećao preuzeti poslove oko postavljanja spomenika, mogao sam sa skromnim sredstvima koja su nam stajala na raspolaganju započeti s radovima.

Spomenik je otkriven 1. svibnja 1955. u nazočnosti lokalnih vlasti, članova Saveza boraca, delegatâ židovskih općina i članova Židovske općine Rijeka i Fiume [sic!, op. prev.]. Svečani govor održao je predsjednik Općine [Židovske općine Rijeka, op. prev.] Fürst s obzirom da ja ne vladam hrvatskim jezikom. Kako bi svečanost dobila na težini opatijske su vlasti na skup pozvale čak i jednu glazbenu kapelu. U govoru, kojega sam ja sastavio, istaknuto je da je spomenik podignut radi odavanja počasti žrtvama nacifašizma i da se neće nikada zaboraviti što je njemački teror učinio čovječanstvu.

S tim činom pijeteta bila je moja aktivnost za moju Općinu okončana. Ostala mi je jedino još zadaća da svake godine pred Kol-nidrom¹³⁷ na spomeniku zapalim svjetiljku i izgovorim kadiš.¹³⁸

¹³⁴Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata

¹³⁵Savez jevrejskih opština Jugoslavije (SJO)

¹³⁶Mirko Gotić

¹³⁷Kol-nidre, hebr. – svi zavjeti; početne riječi židovske molitve kojom se izražava žaljenje zbog neispunjenja osobnih zavjeta i prisega danih pred Bogom te njihov opoziv; govori se ili pjeva u uvodnoj liturgiji Jom kipura (Dan pomirbe).

¹³⁸kadiš – molitva koja slavi Boga, koji je stvorio svijet svojom voljom, te u njemu osnovao svoje kraljevstvo; moli za brzi dolazak Mesije, tijekom našega života; moli se da Bog prihvati naše molitve, da pošalje mir i dobar život s neba; različite su vrste kadiša, a

EPILOG

Spomenik žrtvama nacifašizma na židovskom groblju, kao što sam opisao, podignut je od ostataka oltara iz hrama.

Na postolju oltara, mramornom umjetničkom djelu u stilu baroka, nalazi se medaljon iz crnog mramora sa zapisom na ivritu.¹³⁹ Odmah nakon postavljanja oltara 1928. godine trudio sam se dobiti tumačenje tog zapisa. Unatoč tome što sam od mnogih pismoznanaca, rabina, tražio da mi protumače njegov sadržaj, nitko nije pronašao zadovoljavajuće rješenje ili objasnio tekst. Svi su izjavljivali da je sadržaj mistično kabalistički i za njih nerazumljiv.

Sada, nakon godina, slučaj je doveo do toga da zapis, koji se dugo spominjao kao zagonetka, dobije vjerodostojno tumačenje.

Prošloga ljeta predstavljena mi je gospođica Georgine Ban-Volkmar. Gospođica Ban, povjesničarka umjetnosti, stalno je nastanjena u Trauensteinu u Gornjoj Bavarskoj. Bavi se istraživanjem starožidovskih umjetnina u Njemačkoj, što znači i onih na židovskim grobljima u Njemačkoj. U Opatiju je tada došla kao turistkinja. Pored većine europskih jezika gospođica Ban poznavala je novo- i starohebrejski, arapski, a sada se trudila naučiti i srpskohrvatski jezik.

U razgovoru sam joj spomenuo našu bivšu Općinu i njezinu sudbinu, pokazao joj fotografije, među kojima je bila i fotografija oltara. To ju je posebno zanimalo i ona se potrudila posjetiti spomenik na groblju te prepisati natpis. Obećala je obavijestiti me o rezultatima analize.

U siječnju ove godine primio sam od gospođice Ban pismo s ovdje priloženim dokumentom.

Njezino tumačenje zapisa kao i umjetnička ocjena djela mogli bi biti zanimljiv povijesni prilog te ih stoga ovdje dajem na vidjelo.

Opatija, 25. veljače 1964. godine

Bernard Nathan

osnovne su ona koju kantor izgovara tijekom molitve, te ona koju u sinagogalnoj molitvi i nakon sprovoda izgovara ožalošćeni za uzdizanje duše pokojnika na višu razinu svjetova.

¹³⁹ivrit, hebr. – modernizirani starohebrejski jezik, od 1948. u službenoj upotrebi u državi Izrael.

HEBREJSKI ZAPIS NA ARON HAKODEŠU U BIVŠOJ SINAGOGI U OPATIJI,¹⁴⁰ JUGOSLAVIJA

Tekst o kojem će u ovoj kratkoj raspravi biti riječ sastoji se od osam redaka hebrejskog zapisa na aron hakodešu bivše sinagoge u Opatiji.¹⁴¹ Njegovi fragmenti, među njima i glavni dio sa zapisom, danas su sastavni dio spomenika žrtvama fašizma na židovskom groblju u Opatiji. Na tom lijepom mramornom spomeniku, talijanskom kamenoklesarskom radu starom oko 300 godina, još su, unatoč izloženosti na otvorenom i vidljivim tragovima postupnog propadanja, uočljivi visoka kvaliteta materijala i umjetničkog oblikovanja. Zapis urezan u štita-stom tamnom kamenom polju donjega dijela odlikuje se manirističkom izvedbom karakterističnom za to doba i u bitnome se odnosi na funkciju kovčega za Toru:

(1) פס פה עם לו שאר (2)
 (2) הַזֶּה הַאֲרוֹן - הַדֵּשֶׁה
 (3) מִגִּזְרֵי הַיְהוָה (4) הַזֶּה הַאֲרוֹן
 (4) כִּיבִיחַת אֵלֶיךָ אֶת צִוְיָא :
 (5) אֵלֶיךָ צִוְיָא תִּדְרֹג אִי' !

(6) אֵלֶיךָ תִּשְׁבֹּרָה? מִתִּי?
 (7) הַדֵּשֶׁה וְעִזְרֵךְ עַל צִוְיָא וְתִי'
 (8) אֵלֶיךָ אֶת אֵלֶיךָ גִּזְרֵי' !

Sljedeća analiza mogla bi pomoći odgonetanju sadržaja: GAM= „DA!“ – na početku rečenice pojačava njezino značenje; e.g.: Hiob 18, 5: „Da, svjetlo bogohulnika gasne.“ = <hebrejski tekst> PE = USTA, „AM i AM = NAROD, ZO = OVAJ; iza toga slijede riječi ČUVATI, ČUVAR i NADAN, što je oznaka za nadasve obilan poklon. Kao posebnost javlja se povezanost prijedlogâ MIN i ET u četvrtom retku, osim toga je sve uobičajeno; konstrukcija rečenica je doduše individualna – s pitanjima – ali lako razumljiva, čak i oštećena mjesta mogu biti premoštena. Bez potrebe ulaženja u ovu ili onu pojedinu riječ prijevod glasi ovako kako slijedi:

„DA, USTA OVOGA NARODA ČUVAJU DRAGOCJEN POKLON,
 POGLEDAJ U KOVČEG POSTAVLJEN PRED SVIMA
 STVOREN KAO NOVA SVETINJA ZA SVE
 IZ STIJENE ISKLESAN PREMA ZAKONU MOJSIJEVU.
 PROLISTAO ŽIVOT ZOVE SA ZIDA: KAKO MI SE DOGAĐA!

¹⁴⁰U naslovu elaborata napisanim strojopisom, prvotno je napisano „u Rijeci“, a zatim ručno ispravljeno precrtavanjem te napisano „u Opatiji“.
¹⁴¹Isto

/NEDOSTAJUĆE MJESTO/ ... SUVIŠAN LEŽIŠ NA SAMRTI? KADA?
TKO RANO USTAJE, ŽURI PREMA VRATIMA (vjerojatno se odnosi
na vrata kovčega s Torom) I TAKO UMIRE –
BLAGO ČOVJEKU KOJI ČUJE MOJ GLAS!"

ĔW na početku petog retka odgovara riječi ZELEN, ZELENJETI, od-
nosno također aramejskoj oznaci za PLOD.

Četvrti redak mogli bismo prevesti i s početnim „KAO ŠTO ZAKON
MOJSIJEV ...“ obzirom da se u njemu očito referira na sličnost kamenog
kovčega za Toru s, također iz kamena isklesanim, pločama zakona, LU-
KOT HA-BRITOM. Tekst povezuje starodrevno (posljednji redak npr.) s
novovjekovnim, s obzirom da je notiranje znaka za uskličnik i upitnik čak
i u kasnijim sinagogalnim tekstovima još razmjerno neobično. Za pretpo-
staviti je da se klesar morao držati uputa naručitelja sklonog reformama.

Ovaj lijepi objekt vrijedan je spomena i dragocjen.

I. 1964.

(Georgine Bán-Volkmar)

S njemačkog preveo Boris Zakošek. Srpanj 2007.

Sanja Simper

**WRITTEN TESTIMONY OF BERNARD NATHAN, GIVEN IN 1963, ON
THE HISTORY OF THE JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY OF OPATIJA**

SUMMARY

This article, after almost fifty years of its creation, for the first time in the Croatian language and in the integral form, publishes the written testimony by Bernard Nathan given to the Federation of Yugoslavia of the Jewish Communities in Belgrade regarding the history of the Jewish community in Opatija (*Die Geschichte der Israelitischen Kultusgemeinde von Abazzia*).

Bernard Nathan was a Jewish activist since the first years of Jewish presence in *Liburnia* at the end of the 19th century, who since 1924 until his captivity by the Fascists in southern Italy in June 1940 performed the function of President of the Jewish Community of Opatija (*Comunità israelitica di Abbazia*).

Along with the introductory review of the motivation for his testimony, in the main body of the article Nathan described the beginnings of Jewish presence and the creation of institutional foundations of the Jewish Community in Opatija of the Habsburg empire at the end of the 19th century, the creation and the activities of the Jewish Religious Community from its formal-legal establishment under the Italian administration in 1923 until its closure soon after outbreak of the World War Two, due to the mass extermination of its members in Fascist and Nazi persecution (1938–1945.). In the Epilogue, as a separate section, dated 25 February 1964, Nathan described the outcomes of his endeavors to decipher the Hebrew writing in the lower part of the *Aron Ha-Kodesh* from the Opatija synagogue, integrated after the war into the monument in memory of persecuted Opatija Jews at the Opatija Jewish cemetery. He attached to it a brief expert report by the German art historian Georgina Bán-Volkmar (*Die hebräische Inschrift des Aron ha-Qodesch der früheren Synagoge in Opatija, Jugoslavija*).

PRILOZI – APPENDICES

**Zeev Milo, Tako je to bilo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj,
s opširnim historijskim pregledom toga razdoblja
1941–1945, Beograd, 2002, str. 259, ed. Ivica Eškenazi**

Vekovima su ljudi, i to ne samo oni od pera i knjige, voleli da čitaju uspomene – memoare znamenitih ljudi, a naročito onih koji su u svom životu i radu imali uticaja na državne i međudržavne poslove. Koliko je meni poznato, tek u novije vreme počelo je interesovanje za slična dela koja su pisali obični ljudi. Posle Drugog svetskog rata, generacija jedva nešto starija od moje, kao posledica svega onoga što smo preživeli u okupiranoj i od okupatora podeljenoj Kraljevini Jugoslaviji od 1941. do 1945. (u nekim evropskim zemljama nevolje su počele još od 1938), osetila je potrebu da svoje nedaće ne samo usmeno prepričava,

nego i opiše pisanom rečju. Pojedine države, kao npr. Francuska, tražile su, odmah posle Drugog svetskog rata, da svi učesnici Pokreta otpora napišu svoja sećanja na ratne događaje, predaju ih verovatno nekom od za to nadležnih arhiva Francuske, ali je garantovala da se ti materijali neće otvarati sledećih pedeset godina. Onda je to izgledalo kao daleka budućnost, u kojoj će, sa vremenske udaljenosti od pola stoleća, moći slobodno da se piše, čita i prosuđuje o Drugom svetskom ratu. Međutim, svi smo svedoci da to, ipak, nije tako. Naime, svima nama koji smo doživeli i preživeli Drugi svetski rat i danas, posle sedamdeset godina, to je još uvek živa rana. A što smo stariji, umesto da zaceli, ta rana kao da se sve više otvara. Događaji u protekloj deceniji i po, na teritoriji nekadašnje Kraljevine Jugoslavije, pokazuju da: ili je trebalo odmah sve reći, ili je trebalo ostaviti sve zaključano sa sedam brava još dva veka. Mislim da knjiga o kojoj je ovde reč to najbolje pokazuje počev već od naslova.

Da bi to bilo jasno, treba samo uporediti naslov originala na nemačkom i naslov prevoda na hrvatskosrpski jezik, pa će se odmah videti suštinska razlika. Moramo se zapitati zašto i u prevodu na naš jezik nije upotrebljen izraz Satelitska država Hrvatska. Možda nam je autor na to

pitanje najbolje sam odgovorio već na prvih nekoliko strana svoje toliko zanimljive knjige. Ako me pamćenje ne vara, uvek se u Jugoslaviji pisalo i govorilo o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili, podrugljivo, o endehaziji, što je na neki način trebalo da podrazumeva nezavisnost, iako se dobro znalo da, ustvari, realne državne nezavisnosti nije bilo.

Gospodin Zeev Milo je doživeo i, na sreću, preživeo Drugi svetski rat u cvetu svoje mladosti. Dakle, u godinama kada je kao mladić, omladinac, trebalo da završava srednju školu i univerzitetske studije. Umesto toga, bio je prinuđen da najveći deo rata provede ili u skrivanju, ili u bekstvu. Imao je sreću da ne bude ni blizu logorskih žica Satelitske hrvatske države, a da ipak sve vreme rata bude na njenoj teritoriji. To ga je prisililo da izbliza prati događaje, ali i da bude učesnik u njima i onda kada to nije hteo.

Još jedno pitanje se nameće čitaocu. Naime, zašto jedan zagrebački Jevrejin knjigu o nedaćama hrvatskih Jevreja objavljuje u Nemačkoj i u Beogradu, a ne u Zagrebu što bi bilo prirodnije. I na ovo pitanje je, možda, najbolje odgovorio sam pisac u prvom poglavlju koje nosi naslov *Oktober*1992. Tu, ali i na drugim mestima, on je opisao svoje veliko razočaranje i nezadovoljstvo opštom političkom situacijom u Hrvatskoj, a sve to u vreme stavljeno u naslov poglavlja. Pisac je veoma kritičan i nezadovoljan stavom izraelske države, odn. njene vlade, prema tadašnjoj (1992) hrvatskoj, prozapadnjačkoj demokratskoj vladi. On ističe po tačkama uzroke svoga nezadovoljstva. On ne može da se složi sa idejom da je demokratska Republika Hrvatska, nastala 1992, logičan nastavak profašističke Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945). Ako je, naglašavam ako, atmosfera i danas zaista onakva kako je opisana u knjizi, onda je to, najblaže rečeno, veoma neprijatno, i nije nimalo neobično što rane gospodina Mila nikako da „zamire” tj. ne mogu da zacele, nego i dalje veoma, i to veoma bole.

Gospodin Milo opisuje situaciju za vreme Drugog svetskog rata, kao i onu neposredno posle rata sa svim nevoljama i nesrećama, ali i olakšanjima i srećom ljudi, zbog završetka rata u Evropi. Treba naglasiti da je on svoje utiske verno preneo. On je kao savremenik, a naročito kao Jevrejin, pisao o progonima Jevreja od strane ustaškog režima i o strahotama koje je delimično doživeo, ali i o nečuvenim nedelima i zločinima o kojima je, na svoju sreću, samo slušao. Nikada nije propustio ne samo da spomene, nego i da naglasi patnje kroz koje je prolazio i srpski narod u Hrvatskoj u to vreme, kao i da su određene patnje preživljavali i demokratski opređljeni Hrvati. Za taj napor mu dugujemo veliku i iskrenu zahvalnost. Kao

što je kritikovao neke poteze izraelske politike, podvrgao je kritici i politiku DFJ i FNRJ, naročito onu ratničko, ali i klasno-politički osvetničku, koja se još dobro osećala 1948, kada je pisac sa porodicom dobio dozvolu da se iseli u, nakon 2.000 godina, obnovljenu državu Izrael. On je u rodnom gradu, Zagrebu, doživeo prve godine obnavljanja naše tadašnje ratom opustošene države i početak njene „socijalističke izgradnje“. To znači da je ovde, kod nas, doživeo prvi udar jugoslovenske socijalističke revolucije. To, isto tako, znači da je osetio na svojoj koži kako u stvarnosti izgledaju nacionalizacija (ili kako se to kaže „podruštvljanje“) imovine, kao i život u zajedničkim stanovima i devojačkim sobama. On je osetio da je, kada je trebalo nekom od nepodobnih (tj. od onih koji su imali neku imovinu ili nisu bili po volji vlasti) nešto uzeti, manje bilo važno nacionalno poreklo pa čak i ponašanje za vreme rata. Važnije je bilo sprovesti u delo ideju da treba, na svaki način, onemogućiti obnovu „predratnog ustrojstva“ države i pristupiti izgradnji novog „socijalističkog društvenog uređenja“. Ti ciljevi su opravdavali sva sredstva. To je kraći deo knjige, jer je i vremensko razdoblje kraće, ali je napisan jezgrovito i, kao i cela knjiga, istinito.

Sigurno je da se u ocenama tih događaja nećemo uvek složiti sa piscem jer mi se čini da se tu, između redova, oseća velika geopolitička distanca, tj. pisanje čoveka koji već dugo ne živi u rodnom gradu, čoveka koji je najveći deo života proveo ne samo na velikoj geografskoj udaljenosti, nego i u potpuno drugačijim političkim, opšt društvenim i ekonomskim uslovima.

Knjiga je napisana veoma tačno na zagrebačkom dijalektu, čak bi se moglo reći i u jednom simpatičnom žargonu, koji autor nije zaboravio ni posle pola veka, pa se čita sa zadovoljstvom i u jednom dahu. Očigledno je autor visoki intelektualac i dobar stilista, koga pamćenje odlično služi, pa je zato štivo posebno zanimljivo. Pri tome je on, iako učesnik u događajima, uspeo veoma objektivno da ocenjuje svoju ratnu svakodnevicu i svoje savremenike, i to kako zločince tako i dobročinitelje, što je neobično retko, ali i veoma teško. Kao što čitaoci verovatno mogu da osete, ja nisam dovoljno objektivan jer sam pod snažnim negativnim utiskom prvog poglavlja ove knjige ali i svega onoga što se kod nas događalo u proteklih dvadeset, ali i pre sedamdeset godina. A i to je valjda jedna od posledica činjenice, na koju je ukazano pre nekoliko godina u Haškom tribunalu, da prva ličnost jugoslovenske revolucije nikada nije dozvolila da se zločini počinjeni u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata do kraja ispituju i razjasne.

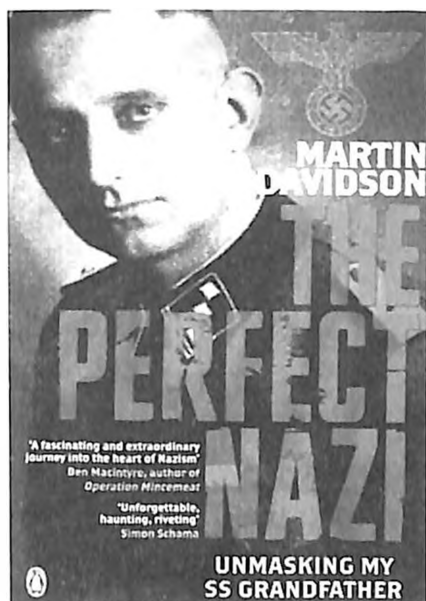
Šta još običnom čitaocu može da upadne u oči? Deo koji se odnosi na život u Satelitskoj državi, posmatran iz beogradske perspektive, tj. iz perspektive Beograđana koji su Drugi svetski rat preživljavali u Beogradu, deluje veoma dobro i realno opisan. Pri tome, treba stalno imati na umu da ta beogradska perspektiva, u vreme kojim se knjiga bavi, geografski počinje sa prostora predratnog beogradskog Sajmišta, najvećeg gestapovskog konc-logora na teritoriji nekadašnje Kraljevine. Prilikom proslave 60 godina od oslobođenja Aušvica i završetka Drugog svetskog rata, malo se govorilo o Sajmištu. Dakle, sve je opisano realno i, naravno, sumorno jer govori o užasnim stvarima. Iako knjiga ostavlja težak utisak, moram da naglasim da je, ako uporedimo piščeva sećanja sa sećanjima onih koji su preživeli Jasenovac, onda to čista poezija. A kako li tek u očima logoraša izgledaju bezazlena moja sećanja, kao dečaka koji jeste bio u okupiranoj zemlji, strepeo od neočekivanog susreta sa okupatorskim vojnicima i video leševe streljanih, ali nije nosio žutu traku, i samo jednom nije dobio ručak jer nije bilo šta da se skuva.

Pisac je opisivao i događaje na celom evropskom kontinentu. Ako profesionalnom istoričaru ponešto izgleda nedosledno ili čak i neopisano, onda je to posledica piščeve nedovoljne obaveštenosti ili možda nezainteresovanosti. Ne može se, naime, govoriti o svesnom prikazivanju stvari u krivom svetlu. Njemu, očigledno, nije bila dostupna celokupna specifična istorijska literatura. Koliko se može primetiti, to se naročito odnosi na dela štampana u Beogradu koja uopšte nisu korišćena. To mu ne treba zameriti jer je on rođeni Zagrepčanin koji prvenstveno piše o svom gradu, ali i o drugim mestima Hrvatske kroz koja je tokom ratnih godina prolazio i o ljudima koji su ga okruživali u raznim situacijama i pri tom su mu jedni pomagali, a drugi su ga na neki način saplitali. Kao hroničar odličan, a kao istoričar možda veći amater nego što je bio u partizanskim termoelektranama, bioskopima i radiotehničkim službama Topuskog i Gline, Zeev Milo se i u ovom poslu sjajno pokazao, obavivši veoma uspešno zadatak koji je sam sebi postavio. Uz osećanje naše duboke i iskrene zahvalnosti, treba mu, nažalost posthumno, toplo čestitati. Zaista je to zaslužio.

Dušan I. Sindik

TKANJE PORTRETA

Martin Dejvidson: „Savršeni nacista“ Penguin Books,
London 2011.

Istorijski vrtlog uspona nacizma i katastrofe Drugog svetskog rata istrajno je aktivna i intrigantna sila. Naslov koji se kod britanskog „Pingvina“ (Penguin books) pojavio 2011, delo Martina Dejvidsona je paradoksalan ulazak u razotkrivanje vlastite familijarne prošlosti. Naime, pisac, urednik istorijskih programa Bi-Bi-Sija i medijski stručnjak za teme prošlosti i kulture, pojavljuje se kao iznenađeni hroničar i pripovedni tumač u otkrivanju slučajnih familijarnih veza. Autorovo škotsko poreklo po ocu i nemački trasirana porodična loza po majci, orijentir su i za uputni podnaslov knjige koji glasi „Razotkrivanje dede eseseovca“. Predano su razjašnjena poglavlja i istorijske reference o

poniranju u ličnost skrivene i posleratne nestale partijske pripadnosti. Izdavač „Pingvin“ (Penguin Books) je, sa osetljivošću spram ovakvog ličnog preispitivanja, uobličio ispovedno poniranje u neistražene okolnosti skrivenog privatnog života, demonstrirane kao vrsni zaplet istorijskog trilera, usmerenog ka samom srcu ideološkog ludila nemačkog nacizma. S jedne strane, u knjigu su uključeni dokazi: fotografije i spisi epohe društvenih kretanja ali je, s druge strane, sprovedena i otvorena baza podataka o pronicanju u tragove i pobude nestalog i udaljenog rođaka. Otkrivanje neverovatne povesti je i ekspozicija ljudi čija su uverenja ponikla iz omamljujuće smese nacionalnog i rasnog zanosa, težnji ka socijalnoj pravdi u postavkama partijskog grananja nacionalsocijalizma. Otkrivanje vlastitih nacionalnih i rasnih zakonitosti bilo je, uostalom kao u toliko mnogo primera, činjenica nezaustavljive, opsesivne i pedantne energije kolektivne i vlastite supremne isključivosti koja je ruinirala sve moguće vizure razložnih etapa modernističkog razvoja i ideje napretka. Penzionisani zubar, Donovanov deda po imenu Bruno Langben, jeste bio

za familiju skrajnuta ličnost, neko o kome se pomalo znalo ali je mnogo toga nedostajalo, jedan od rođaka koji obitavaju na memorijskoj stanici bilo čijeg familijarnog nasleđa. Personifikacija „banalnosti zla“, to određenje koje je Hana Arent sprovela istrajnim preispitivanjima nasleđenih ponora eruptivnog nasilja u okruženju, prikrivanje unutar prozaičnog života, u knjizi uključuje sve stepene istorije Trećeg rajha i rata. Objašnjeni su nasilni uspon, odredi za ispravljanje i uzornost, predana lojalnost Fireru, narodnjačko slavljenje snage, nasilja i prezira ka bilo čemu izvan germanskih matrica, a jednako i brutalnost srljanja u ofanzivne nalete, okupacije, razaranja, preotimanja i, naposljetku, Holokaust.

Na pripovednoj putanji britanskog unuka i njegove sestre, javlja se od mladosti istaknuto pitanje: šta je njihov deda po majci, upamćen po šaljivosti, radio u Nemačkoj u vreme Drugog svetskog rata?

Uvreženo mišljenje o zubarskoj ordinaciji u Berlinu bilo je tačno, ali je to tek jedna od činjenica profesionalnog životnog rasporeda Bruna Langbena koji je i skončao u istom gradu, nekoliko godina po rušenju zida 1992, u osamdeset i petoj godini. Dva životna razdoblja su obeležila okrilje porodičnog života, prvi brak (iz koga je pre rata ponikla autorova majka) i posleratni život pedesetih i šezdesetih godina između Zapadne Nemačke i Škotske. Drugo razdoblje sledi posle razvoda, a potom i novog braka za Langbena (i to s prijateljicom prve žene) i njegovog povratka u Berlin.

Budući da su aktivnosti i inicijative Centra Simon Vizental već decenijama na tragovima najrazličitijih vinovnika ratnih zločina i pripadnika nacističkog režima, saučesnika i saradnika u stvaranju mučenja, progona i uništenja, njihovo savremeno prisustvo i etički ekscesi nepotvrđenog otkrića ostvarili su, samo poslednjih godina, praćenje i lociranje ličnosti poput Ivana – Džona Demijanuka, Šandora Kepiroa ili Lasla Čatarija koji su, u uniformama ukrajinskih nacista ili Hortijeve mađarske vojske, bili prateći izvršioci najokrutnijih zločina. Pored takvih, angažovanih birokratski strastvenih i patoloških izvršitelja ljudskih utamničenja, mučenja i uništenja, dospevaju i pritoke – bolni iskazi koji se javljaju u skrivenim zakucima prećutane familijarne i izmenjene istorije. Nagon za preživljavanjem Bruna Langbena dospeo je kasnije u istraživački fokus njegovog, po priznanju, zapanjenog unuka. On je, uz familijarnu prošlost, postavio i dokumentarističku evokaciju stepenovanja učešća i voljnog pripadništva uništavajućoj superiornosti germanskih jurišnika.

Podeljena na deset poglavlja, knjiga „Savršeni nacista” je i britanski edukativno ciljana putanja evolucije nacionalsocijalizma i radničkog bratskog fanatizma rase, otvorena još od 1906. godine i preuzimanja vlasti 1933. U nju je postavljena i studija slučaja takvog dede, nepobitno samoidentifikacionog i rešenog ponosnog opredeljenja. Na osnovu podataka o školovanju, mladalačkom zanosu i zavedenosti nacionalnim zajedništvom, Dejvidson prati i otkriva moguću neproverenu kretnju svog dede: od omladinskih pokreta i aktivnosti posle Prvog svetskog rata, preko narodnih pokreta i SA odreda braon košulja, ka formaciji Himlerovih elitnih SS (Šuc-štafen) vrsno odabranih partijskih vojnika, poniklih iz svih profesija.

Zapažanja ciljaju na prirodno uravnotežene epizode povremenih susreta s dedom, prvo u Edinburgu u Škotskoj i, kasnije, po njegovom povratku u otadžbinu. Epizode iz tinejdžerskog doba i poseta Berlinu, date su kroz zapažanja o ponašanju, sklonostima i okruženju, kao i o penzionisanim partijskim drugovima i susretima po pivnicama. Razotkriveni su iskidani uvodi u dedinu prošlost i njegova formirana gledišta, u antisemitizam i stavove lokalnih kretanja i globalne politike. Po Dejvidsonovom mišljenju, Langben je, sa oboda društva, od mladosti činio vredan doprinos širenju i jačanju nacizma, gde je svojim ukusom, statusom i ideologijom mržnje postao indirektni izvršilac. Delovi poglavlja nude etička pitanja koja se nadvijaju nad teme ideološkog širenja i nasilja kao što su: otkud je običan nemački građanski i varoški svet krotko pristao na nestanak svojih jevrejskih suseda i gde se, u eseseovskoj paganskoj postavci sveta budućnosti, odmetnula moguća hrišćanska samilost nad nejakima i decom koja su usmerena put logora uništenja. U kulminaciji više slojeva, pre svega arhivskih otkrića koja je Dejvidson sa sestrom obavljao posle 2000. godine, našla se i energija prisećanja: još u Edinburgu, deda je uzgredno pomenuo ime Adolfa Ajhmana, čoveka koji mu je svojevremeno, kao administratoru odreda, ponudio angažovanje i posao. Nerazrešen podatak iz prećutane prošlosti upotpunjuje svedočanstvo da je 1944. Ajhman bio odgovoran za slanje sedamsto hiljada mađarskih Jevreja u Aušvic.

Obeležje nemačke kulture poznog 19. veka, uz nacionalno dokazivanje, bilo je stvaranje mešavine jevanđeljske istinitosti, predanog porodičnog zalaganja i prezira bilo čega drugog. Tadašnji naturalizam kao umetnička odlika, ta kristalno precizna, naučnička dimenzija u osnovnim svojstvima nemačkog stvaraoaca, postaje metafora za tkanje skrive-

nih podataka prošlosti. Lice iza maske penzionisanog mediokritetskog pripadnika više srednje klase, pokazuje se kao suočenje s naturalizmom nad istorijskim i ličnim nesrećama ideološkog ludila. Svojstvo koje ključa u postavkama totalitarnih, navodno „jedinih istina“ o društvenim i ekonomskim okolnostima i psihičkim životima dvadesetog veka. Knjiga „Savršeni nacista“ odvažan je doprinos oblasti kulture sećanja.

Nikola Šuica

Sol Fridlender, *Godine istrebljenja: Nacistička Nemačka i Jevreji 1939–1945*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013, prevela sa engleskog jezika Miljana Protić

Naslov originala:

The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939-1945

Knjiga Sola Fridlendera je po svemu izuzetno historiografsko delo. Ono pripada historiografiji Holokausta, jednoj od grana savremene istorije koja je poslednjih decenija postala veoma obimna, tematski raznovrsna i prisutna ne samo u naučnoj, nego i u najširoj javnosti. Zato postoje, pre svega, jasni naučni razlozi, ali i oni koji se tiču samorazumevanja čoveka i spadaju u sferu opštih moralnih i humanističkih vrednosti. Zaista, bez proučavanja istorijskog fenomena Holokausta, teško je razumeti magistralne tokove istorije „kratkog dvadesetog veka“, odnosno „veka ekstremizma“ kako se protekli vek još često naziva.

Autor Sol Fridlender pripada onoj generaciji istoričara Holokausta koji su preživeli traumu masovnog stradanja i gubitka najbližih. Rođen je 1932. u jevrejskoj porodici u Pragu, rat je proveo u izbegištvu u Francuskoj krijući se u katoličkom internatu u Monlusuonu blizu Višija. Njegove roditelje je uhapsila francuska policija i predala nemačkim vlastima koje su ih uputile u logor smrti Aušvic. Posle rata, autor je obavljao značajne političke funkcije u jevrejskim organizacijama i izraelskoj vladi, a bio je angažovan i u političkom životu. Istovremeno je gradio svoju naučnu karijeru, objavljujući važne studije i istorijske izvore o Holokaustu. U centru njegovog istraživanja bila su uloga Rimokatoličke crkve i pape Pija XII, ideološki i psihološki aspekti Holokausta, pre svega uloga antisemitizma, memoarska literatura o Holokaustu. Sva ova dela su mu omogućila da objavi dve sinteze *Nacistička Nemačka i Jevreji: Godine progona 1933–1939*, (*Nazy Germany and the Jews: The Years of Persecution 1933-1939*,

HarperCollins, New York 1997) i drugu koja je pred nama. Knjiga *Godine istrebljenja: Nacistička Nemačka i Jevreji 1939–1945*, (*The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews 1939-1945*, Harper Collins, New York 2007) je ubrzo po objavljivanju 2007. dobila izvanredne kritike kako u naučnoj, tako i u širokoj javnosti pa ne čudi da joj je dodeljena i Pulice-rova nagrada 2008. godine.

Iako sa prvom knjigom predstavlja celinu, knjiga *Godine istrebljenja* je celovita sinteza o svim najvažnijim aspektima fenomena Holokau-sta, ili Šoa, odnosno sprovođenja državnog programa nacističke Nemačke o uništenju evropskih Jevreja tokom Drugog svetskog rata. Naglašavam da je reč o državnoj politici masovnog uništenja koja je sprovedena u uslo-vima novog globalnog ratnog sukoba iniciranog upravo od nacionalso-cijalističke Nemačke pod vođstvom Hitlera radi ostvarenja dalekosežnih imperijalnih planova u Evropi i svetu. Potpuno opravdano, za autora su rat i ostvarivanje planova za preuređenju Evrope i sveta na nacističkim ideološkim postavkama bili istorijski okvir u kojem je ostvarivano „ko-načno rešenje jevrejskog pitanja“ koje se bez toga ne može razumeti čime je Holokaust, u punom smislu, postao deo savremene istorije.

Šta je osnovni i najbitniji kvalitet ove sinteze? Tu se Holokaust po-smatra u svom totalitetu iz ugla počinitelaca i saučesnika, kao i svih onih koji su u tome učestvovali u drugim državama i na okupiranim teritorija-ma, zatim iz ugla takozvanih posmatrača, i na kraju, ili na prvom mestu, iz ugla žrtava. Ovaj konceptualni okvir autor je koristio kao najpogodniji da predstavi svu složenost i dinamiku Holokausta, ali je svestan toga da nijedan pristup ne može da obuhvati raznolikost istorije Holokausta, čak ni njegova nemačka dimenzija.

Kao najznačajnije motivacione faktore počinitelaca Holokausta autor je istakao ideološko– -kulturene; oni su bili glavni pokretači nacističke jevrej-ske politike, koja je zavisila od okolnosti, institucionalne dinamike i, što je najvažnije, od toka rata. Drugim rečima, ako bi se izdvojila dva magistralna istorijska pojma koja su određivala tok i dinamiku Holokausta, to su Drugi svetski rat, njegov tok i ciljevi, pre svega rat protiv boljševičkog Sovjetskog Saveza. Drugi je ideološki faktor. Za autora je Holokaust neodvojiv od „doba ideologija“ jer su antiliberalne i antisocijalističke ideologije revolucionarne desnice u svim njenim oblicima predstavljale Jevreje kao oličenje pogleda na svet i političku praksu protiv koje se bore. Kriza liberalizma i reakcija protiv komunizma kao ideološki izvori antisemitizma su na nemačkoj sceni doveli do krajnosti. Ali oni su bili sve agresivniji širom Evrope tako da je

politika uništenja Jevreja stekla jaku podršku. U Nemačkoj su različiti nivoi antijevrejske ideologije svedeni na stav da je Jevrejin smrtonosna i aktivna pretnja arijevske rasi i nemačkom narodu. To je bila osnova na kojoj je nacistički sistem stvorio antijevrejsku kulturu utemeljenu na nemačkom i hrišćanskom antisemitizmu, osnažen u svim sredstvima države, podignut na najviši nivo koji je direktno uticao na kolektivno i pojedinačno ponašanje. Pri tome je Hitlerov opsesivni antisemitizam, koji je sa tokom rata i sve većim porazima na frontovima, imao odlučujući uticaj.

U skladu sa svojim osnovnim stavovima, autor je podelio knjigu na tri hronološko-tematske celine, odnosno perioda. Prvi, pod nazivom *Teror* obuhvata period od početka rata septembra 1939. do napada Nemačke i njenih saveznika i satelita 22. juna 1941, drugi, *Masovna ubistva*, obuhvata period od juna 1941. do jula 1943, a u trećem, pod nazivom *Šoa*, izlažu se događaji i procesi u periodu od jula 1942. do poraza nacističke Nemačke maja 1945. Manje celine u okviru poglavlja takođe su hronološki omeđene.

U svojoj naraciji, autor uvek polazi od opštepolutičke i vojne situacije i toka rata i njegovog uticaja na postupanje Nemačke prema Jevrejima. Istovremeno, Jevreji se ne posmatraju isključivo, ili pretežno, kao objekat te politike, nego se jasno predstavlja profil njihovih zajednica, kako u Nemačkoj, tako i u širim evropskim okvirima pri čemu se jasno izdvajaju jevrejske zajednice u srednjoj i zapadnoj Evropi, od onih u istočnoj i jugoistočnoj Evropi.

Ovde treba istaći još jedan, možda i osnovni kvalitet ove sinteze. Za razliku od većine sintetičkih knjiga o Holokaustu, pri čemu pre svega mislim na monumentalno delo Raula Hilberga *Uništenje evropskog jevrejstva*, u Fridlenderovoj knjizi mnogo više se čuju glasovi pojedinaca, koji odražavaju glasove svoje, porodične ili glasove i raspoloženja šire socijalne sredine. Proces stvaranja i delovanja represivnog aparata, metoda i sredstava za masovno uništavanje (od jedinica za egzekucije do kamiona-gasnih komora i ogromnih instalacija za gušenje gasom i spaljivanje u logorima smrti) samo je jedan nivo izlaganja koji često i nije u prvom planu. Koristeći izuzetno obimnu memoarsku literaturu, pre svega dnevnike i beleške žrtava izloženih nasilju, gladi i sveprisutnoj smrti u getima i koncentracionim logorima, kao i izjave i sećanja egzekutora i organizatora zločina različitog nivoa, pisma nemačkih vojnika, izjave običnih ljudi, izveštaje policije o raspoloženju stanovništva i izjave crkvenih velikodostojnika, autor nam daje uverljivu sliku delovanja pojedinaca, grupa, pa i naroda, pre svega njihovu motivacionu osnovu. Upravo na tom nivou

najbolje se video učinak antisemitske rasističke ideologije koja je interiorizovana izuzetno jakim i agresivnom propagandom u kojoj su korišćena sva sredstva, od radija, filma, plakata, štampe, do knjiga i brošura.

Kada je reč o motivacionoj osnovi počinitelaca, odnosno o gotovo potpunom odsustvu solidarnosti i pomoći progonjenim Jevrejima u Nemačkoj i većini drugih evropskih zemalja za istrajnost antijevrejskih uverenja i stavova, autor je s pravom istakao odlučujuću ulogu hrišćanskih crkava, rimokatoličke i protestantske i njihovih prvosveštenika. Pri tome je posebno istakao odgovornost Vatikana i pape Pija XII, ali i drugih crkvenih velikodostojnika, među njima i onih na teritoriji okupirane Poljske, koji su i sami bili izloženi progonima. Njihovo savezništvo protiv komunizma, liberalizma i materijalizma sadržavalo je, u manjoj ili većoj meri, neprijateljstvo prema Jevrejima.

Iako je to u historiografiji davno uočeno, autor je na pravi način povezo agresivnu nemačku politiku „životnog prostora“ na evropskom Istoku i „konačno rešenje jevrejskog pitanja“, odnosno, proces potpunog uništenja Jevreja. Prateći tok rata, od onog protiv Poljske, do rata na Zapadu i rata protiv Sovjetskog Saveza, autor je pratio evoluciju nemačke anti-jevrejske politike. Pri tome je uvek imao u vidu značaj karaktera okupacionog režima u čijoj pozadini su stajali ideološki (rasistički) i, u manjoj ili većoj meri, politički motivi. Istovremeno, izuzetno uverljivo su prikazane politike pojedinih okupiranih zemalja i novouspostavljenih režima, kao i satelitskih zemalja u odnosu prema Jevrejima. Tu je, s pravom, istaknut slučaj ustaške Nezavisne Države Hrvatske u kojoj su se na udaru uništenja sa Jevrejima našli i Srbi i Romi. Inače, tok Holokausta na pojedinim prostorima razbijene Kraljevine Jugoslavije dat je odmereno i pouzdano na osnovu relevantne historiografske literature. Treba reći i da za autora nema dileme o tome da je Jasenovac bio logor smrti i mesto gde je većina Jevreja ustaške države ubijena, zajedno sa Srbima i Romima, kao i da se nacistička Nemačka uključila tek u poslednju fazu njihovog uništenja u vreme velikih deportacija u logore smrti od leta 1942.

Treba ponovo naglasiti da je za autora centralni značaj za tok Holokausta imao pohod Nemačke na Sovjetski Savez. To je bio istrebljivački rat, ideološki pohod i borba naroda bez presedana u analima savremene Evrope. Slom sovjetske moći je za Hitlera podrazumevao i slom jevrejske moći, odnosno, kako ističe Fridlender, to je bila jedna te ista borba jer Jevreji vladaju Rusijom i žele da pokore svet koristeći slovensku inferiornu rasu. Tako je prva faza „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ počela na sovjetskoj teri-

toriji, da bi se posle poraza pod Moskvom i objave rata SAD decembra 1941. postepeno pretvorilo u sveopšte i potpuno uništenje jevrejskog naroda u svim zemljama pod vlašću i uticajem nacističke Nemačke. Konačna odluka o uništenju je, pretpostavlja autor, doneta sredinom decembra 1941, a operacionalizovana je na Konferenciji Vanze 20. januara naredne godine. Prelaz iz faze masovnog ubijanja Jevreja u fazu potpunog istrebljenja, bez obzira na potrebe za radnom snagom Jevreja, otpočeo je u leto 1942, pri čemu će značajno uticati porazi u severnoj Africi, kod Staljingrada i sve jače partizansko ratovanje u istočnoj Evropi i na Balkanu.

Deluje na prvi pogled paradoksalno, ali je sasvim u skladu sa ideološkom osnovom nacizma, da su antijevrejska propaganda i sveopšte uništenje dobijali na intenzitetu sa sve većim porazima Nemačke i njenih saveznika i satelita. Kako je to bio „jevrejski rat“ opasnost od Jevrejina (plutokratsko-kapitalističkog i boljševičko-komunističkog) i zverstava koje će on počiniti nemačkom narodu ako pobedi, delovala je kao homogenizujući činilac i podstrek da se istraje u borbi i „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“. Pri tome je za autora veoma važan činilac bila i materijalna korist jer je stotine hiljada tona predmeta (od nameštaja do odevnih predmeta) opljačkanih od ubijenih Jevreja stizalo do Nemaca da bi im bili poklonjeni ili prodati na aukcijama. Na osnovu ove i drugih činjenica, autor ističe da je tvrđenje da Nemci nisu znali šta se događa sa Jevrejima „posleratna mitska konstrukcija“.

Fridlender je svojom knjigom dao izuzetno uverljivu i složenu sliku „konačnog rešenja“ svestan da fenomen kao celina još uvek izaziva nevericu i upitanost – da li je to bilo moguće. Kao što je svoju knjigu započeo opisom početka stradanja jednog holandskog Jevrejina, ona se završava kraćim prikazom života i stradanja nekih od junaka ove knjige čije je zabeleške autor koristio. Na simboličan način, on je ponovo istakao činjenicu da se radi o stradanju 5 do 6 miliona pojedinaca, među njima i oko 1,5 miliona dece mlađe od 14 godina.

Na kraju, treba odati priznanje izdavaču što je upravo ovu sintezu o Holokaustu uvrstio u svoj izdavački program i omogućio našoj javnosti da stekne pouzdanu, nijansiranu i sveobuhvatnu sliku jednog fenomena koji je obeležio savremenu istoriju koja se bez njega ne da razumeti. Na kraju, treba reći da prevodi ovakvih knjiga ipak zahtevaju i stručnu redakciju da bi se izbegle neke, pre svega terminološke, nejasnoće.

Milan Koljanin

TRANZITORNI SPOMENICI

„Sve ima svoje Vreme – Rituali protiv zaboravljanja”
(Alles hat seine Zeit. Rituale gegen das Vergessen)
Priredili: Felicitas Heimann-Jelinek i Bernhard Purin, Kehrer Verlag, Heidelberg 2013. Monografija za istoimenu izložbu – Jevrejski muzej u Minhenu (Jüdisches Museum München).

FELICITAS HEIMANN-JELINEK BERNHARD PURIN (HG | EDS)

ALLES HAT SEINE ZEIT.
Rituale gegen das Vergessen
A TIME FOR EVERYTHING.
Rituals Against Forgetting

KEHRER

Verski i društveni događaji duge jevrejske prošlosti u Nemačkoj osmotreni su i dokumentovani kao rituali prelaženja. Monografija Felicitas Hajman-Jelinek, istoričarke kulture i Judaike i Bernharda Purina, direktora Jevrejskog muzeja u Minhenu, podešena je sa istoimenom muzeološkom postavkom, prvom takve vrste koja je, tokom 2013, imala premijeru upravo u Jevrejskom muzeju u Minhenu. Zdanje muzeja na Sent Jakobs placu, u novoj zgradi, projektovano je na arheološkoj poziciji stare Jevrejske zajednice grada, dovršavano polovinom prve decenije veka i otvoreno 2007. Ambijent pleni svojom svedenom monolitnošću, postajući markantno obeležje vlastitog eksterijera, kao što i odgovoran programski izbor sudeluje u gradskom jezgru kulture, a jednako u regionalnom i evropskom kontekstu.

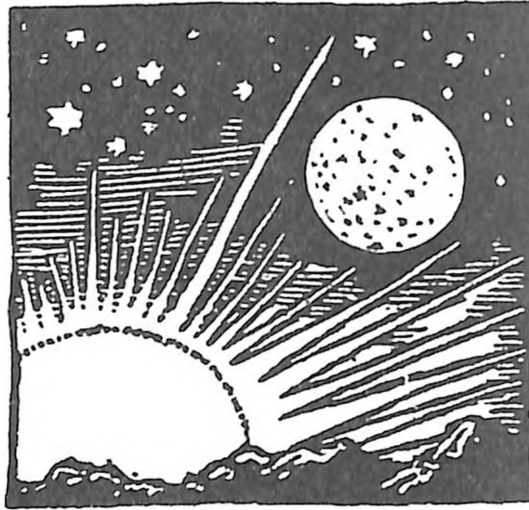
Odabrana dela za monografiju zasnovana su na probranim predmetima uvrštenim u izložbu koja je, sa muzeološke strane, odgovorila duhu komemoracijskog vremena koji sve više opsega i evropsku i globalnu kulturu. Svojstva same postavke umnogome odgovaraju fenomenu razgranate, sve aktivnije oblasti kulture pamćenja, kodifikovanja koje objedinjuje interdisciplinarno sagledavanje ostataka autentičnosti pređenih nalaza kulture. U tom smislu i tematska građa predmeta kao malenih poglavlja knjige odvija se po vidljivim registrima i predstavama, te otelotvoruje ostatke sudelovanja jevrejske kulture unutar prošlosti u Nemačkoj, datirane još od pre verskih ratova, kao i Reformacije 16. veka.

Uređenje same knjige sledi muzeološki metod u prostorima Jevrejskog muzeja u Minhenu te postaje monumentalno sagledavanje stranica vidljivih primera materijalne kulture i izazov statusa upamćivanja datom po čuvanim kao i, tokom vremena, menjanim religijskim pravilima judaizma.

Raspored izlaganja po poglavljima i odabranim predmetima je samo nalik na prošireni izložbeni katalog. Služeći se razbijenom predstavom Jevrejstva, pogotovo na tlu Nemačke, autorka Hajman-Jelinek odgovorila je zadatku naknadne post-muzeološke pretrage fragmenata. Umnogome se otud i izložbena postavka u Jevrejskom muzeju Minhena, kao i udaljavanje od bilo kakve totalizujuće slike materijalnih ostataka, pokazuje u drukčije osnaženoj predstavi. Postupak je na tragu praćenja koja su, po svoj prilici, u humanistici i u oblasti kulturnog pamćenja pionirski i sa etičkom odgovornošću postavili naučnički i supružnički par istraživača, profesori Alaida i Jan Asman, čije su knjige poput „Duge senke prošlosti” i „Kulture pamćenja” objavljene i na srpskom jeziku, gde je ukupna antropološka dimenzija tranzitornosti jevrejskih verskih rituala dovedena u nov poredak.

Tora-Schild München 1865. Gross Familie Kolektion

Misrach (Bad Mergentheim 1922)

Knjiga predstavlja razudenu građu dokumenata i predmeta, slika i nalaza gravitiranu iz pretežno južno nemačkih kolekcija. Judaika, koja se pojavljuje u svojim minucioznim detaljima, konceptijski je uplovila u začudno stopljen redosled. Vremena prelaženja od života, obreda raznolikih vrsta po petomilenijumskim kalendarskim praznicima slavljenja, do žaljenja i prelaska u smrt izvedena su sa senzibilnom pripovednom stranom nizanja i praćenja od temporalnih dimenzija judaizma, od pamćenja Solomonovog hrama, pamćenja statusa Reči i hebrejskog pisma, poimanja življenja, ljubavi, konačnosti i oslobađanja. Isto tako, praćeni su i u kataloškom maniru knjige dati uvidi u pojmove svih stepena zakonitosti po Tori, pobjedi, sećanju na mit o stvaranju sveta, na progonstva, na prisutnost i izazov zla i, na kraju, na logore. Udaljavanje od zaborava prati proces predmetnog udaljavanja od adekvatnog predstavljanja. Ta starinarska i nasumična metoda u odabranim i raznolikim objavama predmeta preobraća se u zasebne pripovesti. Ovim postupkom stvorene su teritorije koje ne bi trebalo zaboraviti, a time je načinjen i odgovarajući stav ka komemorativnoj funkciji kakvu Jevrejski muzej u svojoj društvenoj misiji, u bilo kojoj sredini, i treba da ispoljava. Otuda ne samo da su rituali prelaženja životnog ciklusa, dati kao deonice kolektivnog istorijskog pamćenja, već se i religijska – kalendarska cikličnost približava mentalnim poimanjima. Od Kiduš pehara neizostavnog za ritual, preko srebrnih Havdala, iluminiranih rukopisa istrgnutih stranica iz Hagada 8.

veka, deonice upotpunjuju pripovesti ne samo muzeološke već i referentne obrade, poput povesti i podataka o raznolikim radionicama. Stranice smenjuje kaleidoskop različitosti: od raznolikih štitnika za Toru, kolibe za praznik Sukot, svećnjaka za Hanuku ranog 19. veka ili ilustrativnih linoreza predstave Mizraha iz dvadesetih godina u nagoveštaju Art Deko stila. Raznoliki predmeti zanatske izrade ističu primere vrhunskih kujundžijskih dometa, preko bronzanih Seder tanjira i dekoracije, do primenjenih ilustracija i štampanih reklama. Dosegnuta je nova metonimijska podela po fenomenu i tragediji prisilnog jevrejskog nestajanja apstraktnija, zamišljena i nestala sredina.

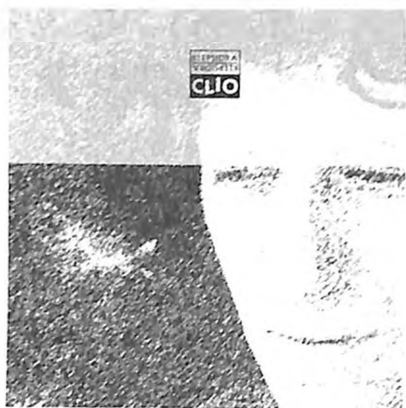
U izvesnom smislu, ovakva koncepcija sadržine knjiga, a po svemu sudeći i izložbe „Sve ima svoje Vreme – Ritualni protiv zaboravljanja” odgovara poetici digresije, postupku razbijenosti koji uticajno struji u zamišljenim etapama savremene kulture. Izvesno je da se post-strukturalna metoda pokazuje kao logičan ishod antropoloških tragova postojanja koje su jevrejske zajednice upisivale u svojim običajima ali i vrstama podela. Slučajevi takve temporalizacije mogu da upute na literarne postupke, inicirane za potomstvo, pristupom rano preminulog nemačkog pisca nastanjenog u Velikoj Britaniji, Vilfreda Georga Zebalda, čije su novele i pripovetke prevedene na srpski od 2005. Izgleda da se Zebaldova arhivska fantazmatska i, po dokumentima i nalazima, realna potvrдна činjenica stvarnosti ukupnog mišljenja o pamćenju i uspomenu izuzetno dobro upisuje unutar korpusa ovakvih zahvata nad materijanim tragovima. Svojevrsan piščev kulturološki ekvilibrijum nudi višestruke ulaske u pripovesti, a koje rituali i pitanja opstanka jevrejske tradicije izuzetno potkrepljeno i omogućuju. Takva muzejska vodilja digresije donosi iznenađenja. Maleni predmet, zapisani dokument, molitveni zapis iz svitka iz sinagoge ili iscepana fotografija, a što pokazuje i savremena književnost i vizuelna umetnost komemoracije, pre svega, na Holokaust deluje i u ovoj knjizi. Njenu završnicu otud, s vizuelne strane, čini ciklus od četrnaest fotografija umetnice Kuintan Ane Viksvou iz Njujorka, posvećen ‘Sonderbauten’, porušenim i nedokumentovanim prostorima javnih kuća za nemačke oficire unutar logora Dahau. I takav projekat knjige i izložbe, sa svojom elegičnom i ukomponovanom notom naslojenih informacija, obrazuje finale neophodan i suprotstavljen današnjim fenomenima postepenog ili, isto tako, nasilnog zaboravljanja.

Nikola Šuica

SONORNI POTRESI

Ernst Pavel
**ŽIVOT U MRAČNIM
VREMENIMA**

Mark Tompson
**IZVOD IZ KNJIGE
ROĐENIH**
Priča o Danilu Kišu

Ernst Pavel
„ŽIVOT U MRAČNIM VREMENIMA“
prevela sa engleskog Indira Funduk,
„Clio“, Beograd 2014

Mark Tompson
„IZVOD IZ KNJIGE ROĐENIH:
PRIČA O DANILU KIŠU“
preveo sa engleskog Muharem Bazdulj

U jesen 2014, dva naslova objavljena u ediciji „Klepsidra“ uglednog beogradskog izdavača „Clio“, otvorila su svedočanstva o kompleksnim etapama i prevratnim nasilnim društvima pred polovinu veka, o efektima krize i ratnih satiranja i trajnih posledica antisemitizma i Holokausta. Neizostavan kulturološki doprinos obe ove različite celine reflektuje nimalo jednolinijski proživljena iskustva, unoseći i specifičnost jevrejskog porekla kao literarni, ali i politički i istorijski kompas. Memoarska sećanja beogradskog dečaka doseljenog iz Nemačke u Beograd 1934, Ernsta Pavela, kao i započeta i nagrađena biografija Danila Kiša britanskog istoričara i pisca, Marka Tompsona, prevodi su sa engleskog jezika. Pokazuju da se lokalno iskustvo života odvija u razbuktalim etapama ličnih zalaganja, beskompromisnih održanja, kao i pobunjenih

razmišljanja, sećanja i svetonazora koji se regionalno naslojavaju kao otvoreno istorijsko područje. Ernst Pavel (1920–1994) ispisuje svojevrtni ples sa istorijskim pomračenjem, od Berlina i detinjstva u Beogradu u sezonama po ubistvu kralja Aleksandra, preko levičarskih organizacija i

jevrejskog okrilja Hašomer hacair društva ili Komunističke omladine, do kraja tridesetih godina i emigracije u Njujork.

Naizgled se osnovne recenzije i najave pokazuju kao odlična sistematizacija informacija pa je tako za celinu „Život u mračnim vremenima“, vizura sećanja jedinstven svet promišljanja ideoloških nasilja, psiholoških borbi, opštih političkih vesti i prirode suočenja sa izmenljivim naletima kolektivnih odnosa pojedinaca, pre svega ka dogmama, totalitarnim, narodnim ili svim okružujućim frontovima koji se pojedincu otvaraju u saznanjima i impresijama mladosti. U Pavelovoj svesti ta sredina tridesetih godina, ali i svih kasnijih posleratnih decenija, doslovno zapliće senzacije neverovatnog kataloga ličnosti i njihovog psihološkog i društvenog sudelovanja. U ovakvom pravcu, upravo se otkrivanje pojedinaca i njihovih sećanja, kao što je mladalačako šegrtovanje u knjižari izdavača Gece Kona na početku beogradske Knez Mihailove ulice, predstavlja u dokumentarnom bogatstvu opisanih trenutaka, susreta i tadašnjih ljudskih povezivanja. Ukoliko se društvena angažovanost tih vremena u kulturi sagledava ne samo kroz trgovačke poslove Kona, kao jednog od najznačajnijih knjižara Kraljevine Jugoslavije, već i kroz katalog ličnosti i mišljenja koje pisac apostrofira, polemično komentariše i uvodi u svoj redosled kazivanja. Otud i Karl Marks i Karl Libkneht, svakako, Sigmund Frojd ali i njegov kasniji učenik Vilhelm Rajh, pisac „Masovne psihologije fašizma“ ili Lav Trocki pokazuju sagovornicima osvešćenog, na evropskim saznanjima negovanog liberalnog mislioca, okruženog neprilikama. Pavelov raspon u svedenim poglavljima očigledno obilno ispisanih memoara koje je u Njujorku priredila njegova kći, Mirjam Pavel, otvaraju zanosan i odlučan avanturizam, nadasve u završnici rata i angažovani povratak u ratne operacije u severnoj Africi, potom Italiji (u Napulju i Bariju) ka pokretima otpora, kao i svojim iskustvima iz vremena poput osnivanja države Izrael i posleratnim godinama kada, kao pisac i književni kritičar, deluje u Njujorku objavljujući svoju prozu, romane 'From the Dark Tower' (1957) i 'In The Absence of Magic' (1960). U pogovoru, odnosno poslednjem poglavljju, knjige koju ispisuje Mirjam Pavel, nakon očeovog preranog odlaska posle borbe sa bolešću, data je iscrpna karakterna studija ovog naknadno otkrivenog hroničara produbljenih i polemičkih shvatanja i prodornih gledišta: „Od likova u izmišljenom logoru za raseljena lica u svom prvom romanu do krokija o Hajnrihu Belu u svojoj poslednjoj knjizi, napisanoj više od četiri decenije kasnije, istraživao je iznova i iznova živote Jevreja i šta znači biti Jevrejin. Tokom niza godina, pisao je tekstove i za časopise na razne teme, od toga kako je sve slabija podrška jevrejske srednje klase

uticala na škole u Grejt Neku do razmišljanja o modernom kibucu. Napisao je knjigu o osnivaču cionizma i izmišljenu priču o pisaru koji je bio svedok pada Jerusalima”.

Bez zadržske, odvažni pasaži Pavelovih posmatranja i kritičkog mišljenja nisu imali pandan spektralnim sagledavanjima prelomnih i određujućih decenija društvenih ključanja i izmena veka.

U biografskom prodoru, pokazaće se čak i izuzetno zapaženim doprinosom, po mišljenju Čarlsa

Simića – prvim takve vrste, a zapravo monografiji o piscu Danilu Kišu (1935–1989), Mark Tompson je načinio metodološki pomak neverovatnog posthumnog obilaska. Knjiga je odmah po objavljivanju u anglosaksonskom svetu stekla zasluženu pažnju, a uvrštena je među pet najboljih biografskih izdanja 2013. u SAD – prema izboru američkog Nacionalnog udruženja književnih kritičara (NBCC). „Izvod iz knjige rođenih“ je kako glasi i podnaslov ove Kišove svojevrsne „kratke biografije“ iz pariskih godina iz 1983, pružila tako spektralni, enciklopedijski i zanosni ulazak u perivoje sećanja, književnih i kulturoloških analiza, balkanske sudbine i obeležja ličnog genetskog zamešateljstva. U njima se, kao u nekom drukčijem pikarskom romanu ovog doba, Danilo Kiš pojavljuje kao figura kulture i nosilac vizije sopstvenih trauma, polemičar, pesnički nadahnuti prozaista i prevodilac sa francuskog, ruskog i mađarskog jezika. Tompsonova knjiga nipošto nije doprinos književnim pogledima rano nestalog pisca, već je usađivanje organicističke snage u poglavlja raznolika po dužini i u svaku rečenicu Kišovog kratkog autobiografskog teksta. Rezignirano suočenje sa mentalitetom, sa običajima, sa zlim navikama, antropološkim i istorijskim udesima i insistentno praćenje savremenika i svedoka učinili su da se retorička matrica proširila nalikujući na Kišov najduži roman „Peščanik“, na insistentnu barokizaciju osvetljenog sazvežđa zgaslog života i duha vremena. Na preko šest stotina iscrpnih stranica, sa poglavljima po svakom navodu iz navedenog teksta, čitalac je pred eferidama ove životne biografije, u plimi činjenica ljudske jezgrovitosti, anegdota ali i činjenica suočenja sa vrstama nikako samo tehničkog egzila, sa etatističkim suptilnim represijama, klanovskim spletkama i ostalim epizodama piščeve boemske i disidentske prirode. Monografiji doprinosi zapanjujući indeks imena koja je Tompson, u više od dve decenije, radeći i za UNPROFOR usred konflikta devedesetih godina, domašio otvarajući južnoslovensku „ponoć u podne“, datu kroz Danila Kiša kao alegoriju vremena ideje slobode, preobražaja komunizma, eruptivnih zaostataka

nacionalizma i odraza koji su, po Kišovom odlasku, zauvek izmenili naše kolektivno iskustvo. Polifono obilje citata, plodnih digresija, dopuna i vraćanja u vremenu izvedene su sa kvalitetima visokofrekventne celine otvorene za razbuđivanje, kao i za htenja i motive pišćevog sudelovanja na lokalnoj južnoslovenskoj ali i evropskoj i svetskoj sceni postmoderne literature. Dosledni borac protiv uskogrude represije raznih dominirajućih funkcionera svog esnafa, ličnost koja je pričama i stavovima izjednačavala ne samo nacističke i staljinističke logore, već je stavom i nepomirljivošću razobličila isključivosti nacionalističkih, partijskih i klerikalnih „jedinih istina“. U Tompsonovim dočitavanjima, krije se fascinacija opsesivnim i bolnim suočenjima domišljanja vlastite pišćeve balkanske i srednjevrop-ske sudbine, isto tako i crnogorskog i jevrejskog traga Kišovog porekla i neporecivog, opravdanog i potresno ličnog bunta.

Nikola Šuica

CIP – Каталогizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

94(=411.16)

ZBORNİK : studije, arhivska i memoarska građa /
Jevrejski istorijski muzej ; glavni i odgovorni urednik
Milan Koljanin = Jewish studies : studies, archival and
memorial materials / Jewish Historical Museum ; editor in
chief Milan Koljanin. - 1971, br. 1- . - Beograd : Savez
jevrejskih opština Srbije : Jevrejski istorijski muzej, 1977
(Beograd : Lion). - 23 cm

ISSN 0353-0612 = Zbornik - Jevrejski istorijski muzej

COBISS.SR-ID 16347906

И ТѢ БЖѢСТВО И ЧУЛОВЧУСТВО
И СЪЖЕ И МЕЖ ВРЪНСКО И И С ТѢ
И Л И Н Ъ С К Ы М Ъ Ж Е И З Ы К О
М Ъ Г Л Е Т Ъ С Е С О Т Н Р Ъ Н А Ш И М Ъ
Ж Е И З Ы К О М Ъ С К А З А И Т Ъ С Е
С О Т Н Р Ъ С П С Ъ С П С Ъ Ж Е И М Е И Ч
И Т Ъ С А П О Н Е Ж Е С П С А И Т Ъ И
Ц Ъ Л Ы С Ъ Б Л Ю Д А И Т Ъ В С Е В ъ
Р О И Ю Ц И Е И В Ъ Н Ъ С К А З А И Т Ъ